

902-6
A-127217

მოსკ
ჯეოგრაფიკი

სამხატვრო
უნივერსიტეტი
თბილისი
ბიბლიოთეკა

О. М. ДЖАПАРИДЗЕ

O. DSHAPARIDZE

АРХЕОЛОГИЯ ГРУЗИИ

(КАМЕННЫЙ ВЕК И ЭПОХА БРОНЗЫ)

DIE GEORGISCHE ARCHÄOLOGIE

(STEIN — UND BRONZEZEIT)

ТБИЛИСИ 1991 TBILISI

რთარ ჯაფარიძე

საქართველოს არქეოლოგია

(ქვისა და ბრინჯაოს ხანა)

თბილისის უნივერსიტეტის ზეოგრაფიული
თბილისი 1991

909. 8(14)

63.4(2Г)

№ 272

ნაშრომი საქართველოს არქეოლოგიის უძველეს პერიოდს —
ქვისა და ბრინჯაოს ხანას ეძღვნება. დიდი ფაქტობრივი მასალის
ფონზე განხილულია საქართველოს უძველესი მოსახლეობის სო-
ციალ-ეკონომიკური, ეთნო-კულტურული განვითარების, მეზო-
ბელ ხალხებთან ურთიერთობის და სხვა საკითხები.
განკუთვნილია ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის.
გარკვეულ დახმარებას გაუწიეს საქართველოს უძველესი ისტო-
რიით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრესაც.

რედაქტორი გ. ავალიშვილი

რეცენზენტი ზ. ქიქოძე

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1991

0504000000

Д —————
608 (06)—91

ISBN 5-511-00381-6

89124

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

კავკასიის უძველესი წარსული დიდი ხანია იქცევა მკვლევართა ყურადღებას. თავისი განსაკუთრებული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო ევროპისა და აზიის შესაყართან, იგი არაერთხელ გამხდარა ხალხთა დიდი მოძრაობის ასპარეზი, მნიშვნელოვანი ისტორიული ქარცეცხლის ადგილი. ძველ ლიტერატურულ წყაროებში დაცული ცნობების საფუძველზე კავკასიაში მოსახლე ტომებს დიდ როლს მიაწერდნენ უძველესი მეტალურგიის განვითარების საქმეში. დაბადებში და ანტიკურ ავტორებთან მოხსენიებული ძველი მეტალურგი ტომები — თუბალ-ტიბარნი, მესხი-მოსხი, ხალიბი, ისტორიული ტრადიციებით, ქართველთა წინაპრებად ითვლებოდნენ. ძირითადად, სწორედ ამ წყაროებში შემონახული მონაცემების საფუძველზე, გასული საუკუნის შუახანებისათვის, ჩამოყალიბდა შეხედულება ძველ ქართველ ტომებში მელითონეობის მაღალი დონის შესახებ და რომ მათ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს წინა აზიის სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარების საქმეში. სპეციალურ ლიტერატურაში არაერთგზის აღინიშნა, რომ ევროპის ბრინჯაოს კულტურის დაწინაურებაც კავკასიასთან იყო დაკავშირებული. ყველა ამ თვალსაზრისს ძირითადად ლიტერატურული ტრადიციები ედო საფუძვლად. არქეოლოგიური მონაცემები კავკასიიდან იმ ხანად ჯერ კიდევ თითქმის სრულიად უცნობი იყო.

კავკასიის არქეოლოგიური შესწავლა ძირითადად XIX საუკუნის 70-იანი წლების დამდეგიდან იწყება. სამთავროს სამაროვნის და ყაზბეგის განძის აღმოჩენებმა საქართველოში, რედეინის ბანაჟის და ეორნაჟის სამარხების სომხეთში, ყოზანის სამაროვნის ჩრდილო ოსეთში და სხვ., მკვლევართა საყოველთაო ყურადღება მიიპყრო როგორც რუსეთში, ისე საზღვარგარეთ. თბილისის კავკასიის მუზეუმში, კავკასიის სხვადასხვა მხარეებიდან თანდათან გროვდება არქეოლოგიური მასალები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ყოზანის სამაროვანზე შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთების კოლექცია, რომლის ერთი ნაწილი კავკასიის მუზეუმში შემოვიდა. იწყება სხვადასხვა პერიოდის ძეგლების არქეოლოგიური გათხრები.

1873 წელს თბილისში დაარსდა „კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოება“, რომლის წევრები უპირატესად ადგილობრივი ინტელიგენციის წარმომადგენლები იყვნენ — სიძველეების დილექტანტი მოყვარულები. მართალია, მათ გარკვეული ღვაწლი დასდეს კავკასიის სიძველეთა მოვლა-პატრონობას; აგროვებდნენ მასალას, მუზეუმს აბარებდნენ კოლექციებს, მოკლე ცნობებს აქვეყნებდნენ აღმოჩენების შესახებ, ზოგჯერ თხრიდნენ კიდევ ძეგლებს და სხვ., მაგრამ, უმოთხრეს შემთხვევაში, კოლექციების არადამაკმაყოფილებელი დოკუმენტაციის გამო, მათი მეცნიერული ღირებულება მე-

ტად სუსტი იყო. ამავე დროს ადგილობრივი მოსახლეობის მძარცველურმა გათხრებმა შეიწირა არაერთი მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური ძეგლი. სამაგიეროდ, კავკასიიდან მომდინარე კოლექციებით მდიდრდებოდა სხვადასხვა მუზეუმების როგორც რუსეთში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. კავკასიაში მომუშავე სპეციალისტების მეორე ჯგუფი დიდ მუშაობას ეწეოდა და ყოველწლიურად ცდილობდა რაც შეიძლება მეტი წესრიგი შეეტანა სიძველეების მოყლა-პატრონობის საქმეში. ისინი ყველა ღონეს ხმარობდნენ, რომ მეტი ინტერესი გაეღვივებინათ კავკასიის სიძველეებისადმი. ამის ერთ-ერთი შედეგის იყო, რომ სრულიად რუსეთის IV არქეოლოგიურმა ყრილობამ მიიღო გადაწყვეტილება მორიგი ყრილობის (1881 წ.) თბილისში მოწვევის შესახებ.

საქართველოში სისტემატური არქეოლოგიური გათხრები იწყება 1871 წლიდან ძველი დედაქალაქის მცხეთის მიდამოებში სამთავროს ველზე. საქართველოს სამხედრო გზის გადაადგილებასთან დაკავშირებით წარმოებულ მიწის სამუშაოების დროს შემთხვევით აღმოჩნდა ქვის ფილებისაგან ნაგებ ნაშაბები. ამ დროს კავკასიაში მოღვაწეობდა ავსტრიელი მეცნიერი, ბუნებისმეტყველი ფრიდრიხ ზაიერნი. რომელიც ძირითადად გეოლოგიური ხასიათის სამუშაოებს აწარმოებდა. მაგრამ შემდეგში თავის პირდაპირ საქმიანობას ანებებს თავს და თითქმის მოლინად სიძველეთა შესწავლაზე გადადის. ფ. ზაიერნი კავკასიის სხვადასხვა მხარეებში აწარმოებს არქეოლოგიურ სამუშაოებს, მოღვაწეობს კავკასიის მუზეუმში, აქვეყნებს თავისი მუშაობის შედეგებს. მართალია, ფ. ზაიერნის ნაშრომები ყოველთვის სათანადო დონეზე ვერ იდგა, ხშირად მისი დასკვნები სრულიად მიუღებელი, არამეცნიერული იყო და ამის გამო მისმა ზოგმა ნააზრევმა, თავის დროზე, სრულიად სამართლიანად, ქართველი საზოგადოების კრიტიკა დაიმსახურა, მაგრამ მაინც ვარკვეულად სასარგებლო საქმეც გააკეთა: მან დაუდო საფუძველი ჩვენში არქეოლოგიური გათხრების წარმოებას და მუშაობის შედეგების გამოქვეყნებას. ფ. ზაიერნს სამთავროს სამაროვანზე რამდენიმე წლის მუშაობა დასჭირდა, ვიდრე იგი აქ „ქვედა სართულის“ ორმოსამარტებს მიაყვლევდა. სწორედ ამ ორმოსამარტებში აღმოჩნდა პირველად გვიანბრინჯაოს ხანის მასალები, განსაკუთრებით ბრინჯაოს იარაღ-საჭურველი. აქ იყო ნაპოვნი მანამდე უცნობი ცენტრალურ-კავასიური ტიპის ბრინჯაოს ცული და ბოლოკეთილი მახვილი. ამ იარაღებმა, ყობანის სამაროვანზე ნაპოვნ ნივთებთან ერთად, თავის დროზე სპეციალისტთა შორის დიდი ინტერესი გამოიწვია. იმხანად არქეოლოგიაში არ გამოქვეყნებულა ზოგადი ხასიათის თითქმის არც ერთი ნაშრომი, რომელშიც ამ სამაროვნიდან მომდინარე ნივთებს სათანადო ადგილი არ ჰქონოდა დათმობილი.

1877 წელს რუსმა მეცნიერმა გ. ფილიმონოვმა თბილისში კავკასიის მუზეუმში, რომელიც აქ მასილის გასაცნობად იყო მოვლინებული, ყურადღება მიაქცია ბრინჯაოს ხანის კოლექციას ყობანის სამაროვნიდან. მანვე პირველმა ჩაატარა ჰცირე გათხრები ამ სამაროვანზე და მომდევნო წელს გამოაქვეყნა კიდევ გათხრების შედეგები. გ. ფილიმონოვის მიერ მოპოვებულმა და გამოქვეყნებულმა მასალებმა საყოველთაო ინტერესი გამოიწვია. სრულიად რუსეთის არქეოლოგიის V ყრილობის მოსამზადებელმა კომიტეტმა, რომელიც იმხანად კავკასიაში ფართო ხასიათის წინასწარ სამუშაოებს აწარმოებდა, სწორედ ყობანის სამაროვანი შეარჩია გასათხრელად. 1879 წელს გათხრების ჩასატარებლად მოვლინებულ იქნა არქეოლოგი ვ. ანტონოვიჩი, რომელმაც

ყობანის სამაროვანზე რამდენიმე სამარხი შესწავლა და გამოაქვეყნა კადეც
თავისი მუშაობის დღიურები, არქეოლოგთა V ყრილობის მოსამზადებელი
კომიტეტის შრომებში. შემდეგ წლებში ეს საინტერესო სამაროვანი ზედიზედ
ინახულეს რუსმა და უცხოელმა არქეოლოგებმა.

1881 წელს თბილისში მოწვეულ იქნა სრულიად რუსეთის არქეოლოგ-
თა V ყრილობა, რომელიც მთლიანად კავკასიის სიძველეთა შესწავლისადმი
იყო მიძღვნილი. ყრილობის მუშაობაში თითქმის ასამდე სპეციალისტი იღებ-
და მონაწილეობას. ყრილობის აქტიური მონაწილენი იყვნენ სახელგანთქ-
მული ქართველი მეცნიერები: დ. ბაქრაძე, დ. ჩუბინაშვილი, ალ. ცაგარელი
და სხვ. იმხანად არქეოლოგია გაცილებით უფრო ფართო ცნება იყო და
ყრთიანებდა თითქმის ყველაფერს, რაც სიძველეებთან იყო დაკავშირებული:
ხუროთმოძღვრებას, ეპიგრაფიკას, იკონოგრაფიას და სხვ. განსაკუთრებით,
აღსანიშნავია ცნობილი ისტორიკოსის, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტის დიმიტრი ბაქრაძის მოღვაწეობა. მას დიდი როლი
მიუძღვის ყრილობის გეგმის შემუშავებაში. მართალია, დ. ბაქრაძეს უშუა-
ლოდ გათხრები არ უწარმოებია, მაგრამ დიდად იყო დაინტერესებული და
ყოველნაირად ხელს უწყობდა არქეოლოგიური ზისიათის სამუშაოებს და
შემთხვევითი არ არის, რომ იგი რუსულ ენაზე აქვეყნებს საინტერესო ნაშ-
რომს კავკასიის წინაისტორიული არქეოლოგიის შესახებ, სადაც განიხილა-
და მცხეთაში, სამთავროს ველზე ჩატარებული მუშაობის შედეგებს. იგი „კავ-
კასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების“ ერთ-ერთი დამფუძნებ-
ელი და მესვეური იყო.

არქეოლოგთა V ყრილობამ უთუოდ უაღრესად დიდი როლი შეასრულა
კავკასიის სიძველეთა შესწავლის, არქეოლოგიის განვითარების საქმეში. რო-
გორც რუსეთში, ისე საზღვარგარეთ კავკასიის არქეოლოგიას არა ერთი ნაშ-
რომი მიეძღვნა. განსაკუთრებულ ინტერესს ბრინჯაოს ხანის ძეგლები და
სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიასთან დაკავშირებული საკითხები იწვევდა.
კავკასიის ამ ხანის ზოგიერთ ძეგლს მონოგრაფიული გამოკვლევები მიეძღ-
ვნა. ახლა, გარდა არსებული ლიტერატურული ტრადიციებისა, კავკასიის ტო-
მების უძველესი ისტორიის შესახებ, მკვლევართა განკარგულებაში უკვე საკ-
მაოდ მდიდარი არქეოლოგიური მასალაც იყო. მაგრამ სწორედ ამ დროისათ-
ვის შემუშავდა სრულიად საწინააღმდეგო შეხედულება კავკასიის ბრინჯაოს
ხანის კულტურაზე, მისი მატარებელი ტომების ღვაწლის შესახებ უძველესი
მეტალურგიის განვითარების საქმეში. სულ უფრო და უფრო გრცელდება
რ. ვირხოვის, ე. შანტრის და სხვ. მიერ გამოთქმული მოსაზრება კავკასიაში ლი-
თონის ინდუსტრიის შედარებით გვიან გამოჩენის შესახებ. მათი აზრით,
კავკასიაში ბრინჯაოს კულტურა უეცრად, ანაზღაურად შემოდის გარედან
საკმაოდ გვიან, გვიანბრინჯაოს ეპოქაში, უკვე რკინის პირველი გამოჩენის ხა-
ნაში, ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს. ამ მეცნიერთა დიდი ავტორიტეტის
გამო, ეს დებულება, რომელმაც თითქმის საყოველთაო აღიარება პოვა, სამ-
წუხაროდ, საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე იყო გაბატონებული და დიდად
შეაფერხა კიდევ კავკასიის ბრინჯაოს კულტურის შესწავლის საქმე. ეს გან-
საკუთრებით ამიერკავკასიის პირველყოფილი ძეგლების შესწავლაზე ითქმის,
რადგან ჩრდილო კავკასიაში XIX საუკ. ბოლოს ყუბანისპირეთში აღრეული
ხანის შესანიშნავი ძეგლები აღმოჩნდა, მაიკოპისა და ნოვოსვობოდნიას ყოარ-

ღანებში იმთავითვე სპეციალისტების დიდი ყურადღება დიმიტრიუს და ზოგიერთმა მკვლევარმა წინააზიის ძეგლებთან შედარების გზით ძირითადად სწორად განსაზღვრეს ამ ყორღანების ქრონოლოგიური ჩარჩოები. სამხრეთ კავკასიაში გვიანბრინჯაოს ხანაზე უხვნესი ძეგლები არ იქცევენ სათანადო ყურადღებას, თუმცა კავკასიის მუზეუმის ფონდში, მართალია, არა ისეთი ბრწყინვალე, როგორც ჩრდილო კავკასიაში, მაგრამ მაინც ინახებოდა უფრო ადრეული პერიოდის კოლექციები.

90-იან წლებში იწყება სპეციალური სერიის გამოცემა — „მასალები კავკასიის არქეოლოგიისათვის“, რომლის რამდენიმე ტომი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებულ მასალებს მიეძღვნა. ცალკე გამოიცა კავკასიის მუზეუმში დაცული არქეოლოგიური მასალების კატალოგი რუსულ და გერმანულ ენებზე. XX საუკუნის დასაწყისში თბილისში დაარსდა მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების კავკასიური განყოფილება, რომლის ერთ-ერთი აქტიური წევრი ე. თაყაიშვილი იყო. იგი სამეცნიერო ასპარეზზე გასული საუკუნის 90-იან წლებში გამოდის და იმთავითვე ძველი ქართული ძეგლების შესწავლა, ნივთიერი მასალების მოპოვება და შეგროვება, მათი მოვლა-პატრონობა მისი მოღვაწეობის ძირითადი საქმიანობა ხდება. ე. თაყაიშვილი კარგად გრძნობდა, რომ ისეთ ქვეყანაში, როგორც საქართველო, არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მოპოვებულ მასალას უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება წარსულის შესწავლისათვის. მან არა ერთი და ორი უმნიშვნელოვანესი ძველი გადაარჩინა საბოლოო დაღუპვას.

ე. თაყაიშვილი თავისი მოღვაწეობის პირველსავე წლებში ენერგიულად ებმება არქეოლოგიურ სამუშაოებში. უკვე 1894 წ. იგი მარნეულის ველის მოსაზღვრედ, სომხეთის ტერიტორიაზე არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებს ეორნაკის სამაროვანზე. მან აქ გვიანბრინჯაოს ხანის შესანიშნავი სამარხები გათხარა, სადაც აღმოჩნდა მცხეთაში სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებულ ნივთების მსგავსი მასალები. შემდეგში ე. თაყაიშვილი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში ატარებს არქეოლოგიურ სამუშაოებს, აქვეყნებს თავისი კვლევის შედეგებს. ბრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან აღსანიშნავია მის მიერ გამოქვეყნებული ცნობები ქართლის ახალქალაქში აღმოჩენილი ცულების განძის შესახებ, საჩხერეში ჩატარებული მუშაობის შედეგებისადმი მიძღვნილ წერილი და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ე. თაყაიშვილმა იმთავითვე სწორად გაიგო საჩხერეში შესწავლილი ძეგლების ხასიათი და ვარაუდით გამოთქვა კიდეც მოსაზრება, რომ საჩხერის ყორღანი უნდა უსწრებდეს ყობანის კულტურას და იგი სპილენძის ხანას დაუკავშირა. ეს, თუნდაც ვარაუდით გამოთქმული მოსაზრება, იმ დროისთვის საკმაოდ გაბედული ნაბიჯი იყო. იგი არ შეუშინდა ავტორიტეტების გაბატონებულ შეხედულებას კავკასიის შედარებით გვიან დასახლების შესახებ და სავსებით სამართლიანად საჩხერის ძეგლები ადრეული დროით დათარიღა. 1907 წელს ე. თაყაიშვილის თაოსნობით დაარსდა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოება, რომლის პირველი თავმჯდომარე თავად გახლდათ. ამ საზოგადოების მუზეუმში თავი მოიყარა საკმაოდ მდიდარმა არქეოლოგიურმა კოლექციამ, რომელიც 30-იანი წლების დასაწყისში საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს გადაეცა.

უნდა აღინიშნოს, რომ კავკასიაში თავდაპირველად უპირატესი ყურადღება ექცეოდა ბრინჯაოს ხანის და უფრო მოგვიანო პერიოდის სამარხულ ძეგლებს, ადრეული პერიოდის ქვის ხანის ძეგლებს კი — ნაკლები.

ცალკეული ცნობები პირველყოფილი ადამიანის ნაკვალევების აღმოჩენის შესახებ თითქმის სრულიად უყურადღებოდ რჩებოდა. სწორედ ამ დროს ჩამოყალიბდა შეხედულება, რომ კავკასიაში პალეოლითის ხანის ადამიანს არ უცხოვრია და საერთოდ, ეს მხარე შედარებით გვიან უნდა დასახლებულიყო. ასეთი ვითარება ფაქტობრივად გაგრძელდა 1914 წლამდე. ამ წელს კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში სამუშაოდ ჩამოდის გერმანელი მეცნიერი რ. შმილტი, რომელმაც ქუთაისის მახლობლად მდ. წყალწითელას ხეობაში შეისწავლა საკუთარ გამოქვაბული. აქ აღმოჩნდა ზედაპალეოლითური ხანის საინტერესო მასალა, მაგრამ თავისი მუშაობის შედეგები მას არ გამოუქვეყნებია. 1916 წ. პოლონელმა არქეოლოგმა ს. კრუკოვსკიმ მდ. ყვირილას ხეობაში, ჭიათურის მახლობლად, პალეოლითური ხანის სადგომები შეისწავლა, სადაც საყურადღებო მასალები აღმოჩნდა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მის მიერ შესწავლილი გვარჯილას კლდის სადგომი სოფ. რგანთან, სადაც ნაპოვნი იყო ზედაპალეოლითური ხანის ბოლო პერიოდის საინტერესო კოლექცია. ს. კრუკოვსკიმ თავისი მუშაობის შედეგების შესახებ მოკლე წერილი გამოაქვეყნა კავკასიის მუზეუმის მოამბეში. ეს იყო ფაქტობრივად პირველი ცნობა კავკასიაში ძველი ქვის ხანის ძეგლების აღმოჩენის შესახებ.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, ყოფილი კავკასიის მუზეუმის ბაზაზე, ჩამოყალიბდა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. ამავე დროს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში არსდება სამხარეთო-მცოდნეო მუზეუმები, სადაც თანდათანობით საკმაოდ მდიდარი არქეოლოგიური კოლექცია იყრის თავს. დიდ მუშაობას ეწევა საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების საარქეოლოგო სექცია. სექციის პირველსავე სხდომაზე დაისვა საკითხი ზემო აეჭალის პილდრელექტროსადგურის მშენებლობისას აღმოჩენილი საფლავების შესწავლისა და აქ გათხრების ჩატარების შესახებ. თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების შემდეგ იმთავითვე დიდი ყურადღება ექცევა არქეოლოგიას, მის სწავლებას. ე. თაყაიშვილმა პირველი ლექცია წაიკითხა არქეოლოგიაში, „სიძველეთმცოდნეობაში“. ივ. ჭავჭავაძე იმხანად წერდა, რომ თითოეული ერის უძველესი კულტურის შესწავლა მხოლოდ არქეოლოგიის და ენათმეცნიერების საშუალებით შეიძლება. ამიტომაცაა, რომ იგი თავისი „ქართველი ერის ისტორია“ პირველსავე გამოცემაში სათანადო ადგილს უთმობს არქეოლოგიას და აღნიშნავს, თუ რა მნიშვნელობა აქვს არქეოლოგიურ მასალებს საქართველოს უძველესი კულტურის კვლევის საქმეში. იგი დიდი სინანულით აღნიშნავს, რომ ჩვენში ჭერჭერობით არ მოგვეპოვება მეცნიერი, რომელიც მიზნად დაისახავს არქეოლოგიური ფაქტებისა და ძეგლების სპეციალურ შესწავლას. ამიტომაცაა, რომ ივ. ჭავჭავაძე დიდი კმაყოფილებით შეხვდა არქეოლოგ გიორგი ნიორაძის უცხოეთიდან დაბრუნებას და აღნიშნა, რომ მას დიდი სარგებლობის მოტანა შეუძლია.

გ. ნიორაძე 1925 წელს ბრუნდება საქართველოში და საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში არქეოლოგიის განყოფილებას უდგება სათავეში. სულ მალე მას იწვევენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პრეისტორიის ლექტორად. 1934 წელს უნივერსიტეტში ჩამოყალიბდა არქეოლოგიის კათედრა, რომლის უცვლელი ხელმძღვანელი სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებამდე პროფესორი გ. ნიორაძე იყო. იგი განსაკუთრებით ინტერესდება ძველი ქვის ხანის ძეგლების შესწავლით. აწარმოებს არქეოლოგიურ სამუშაოებს დევის

ხერელისა და საკაიხას გამოქვაბულებში და მისი მონოგრაფია „პალეოლითელი ადამიანი დღეის ხერელში“ ფაქტურად პირველი სერიოზული გამოკვლევაა საქართველოს და საერთოდ კავკასიის პალეოლითის შესახებ.

20-იანი წლების მეორე ნახევარში მოღვაწეობას იწყებს კავკასიის პალეოლითის დაუღალავი მკვლევარი ს. ზამიატინი. იგი ეცნობა საქართველოს მუზეუმში დაცულ კოლექციებს ყვირილის აუზის პალეოლითური სადგომებიდან, იკვლევს მთელ რიგ ძეგლებს. მის მიერ შემუშავებულ პერიოდიზაციას ზედაპალეოლითური ძეგლებისა, დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ს. ზამიატინის მოღვაწეობა 1934 წ. აფხაზეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში, რომელსაც სათავეში აკადემიკოსი ი. მეშჩანინოვი ედგა. ამ ექსპედიციის პალეოლითურმა რაზმმა, რომელსაც ს. ზამიატინი ხელმძღვანელობდა, დიდად წაუფიქრებლად მუშაობა ჩატარა შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპირო ზოლში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ქვედაპალეოლითური ხანის ძეგლების აღმოჩენა.

პროფ. გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დიდი მუშაობა მიმდინარეობდა აგრეთვე ბრინჯაოს ხანის ძეგლების შესწავლასთან დაკავშირებით. გ. ნიორაძემ და ს. შაკალათიამ რამდენიმე საინტერესო ნაშრომი მიუძღვნეს საქართველოს მუზეუმში დაცულ ბრინჯაოს ხანის კოლექციებს. მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია გ. ნიორაძის მიერ „საქართველოს მუზეუმის მოამბის“ ერთ-ერთ ტომში გამოქვეყნებული ნაშრომი „ზემო ავჭალის სამარე“. ამ ნაშრომში გ. ნიორაძემ ფაქტურად პირველმა მოგვცა სამთავროს სამაროვანთან დაკავშირებით გამოთქმულ ფრიდრიხ ბაიერის მოსაზრებათა მეცნიერული კრიტიკა. იგი დეტალურად განიხილავს ამ სამარხში აღმოჩენილ ინვენტარს და განსაკუთრებული ყურადღებით შეისწავლის ბრინჯაოს მახვილს, რომელსაც მან ბოლოკვეთილი მახვილი უწოდა.

გიორგი ნიორაძე საინტერესო გამოკვლევებს უძღვნის სასირეთისა და ქვიშაში შემთხვევით აღმოჩენილ ბრინჯაოს ნივთებისაგან შემდგარ განძებს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მის მიერ მესხეთში, ბორჯომის ხეობაში ჩატარებული სადაზვერვო სამუშაოები. აქ მოპოვებული და მუზეუმში თავმოყრილი მასალის საფუძველზე იგი საინტერესო ნაშრომს აქვეყნებს ამ არქეოლოგიურად მანამდე სუსტად შესწავლილ მხარეზე. საყურადღებოა გ. ნიორაძის მიერ დმანისის სამაროვანზე ჩატარებული სამუშაო, რომელსაც მან ვრცელი ანგარიში მიუძღვნა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია გ. ნიორაძის მიერ კოლხეთის დაბლობზე, სენაკის რაიონში სოფ. რეკაში, აღდილ ნაოხვამუზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოები. მართალია ბორცვი ადრეც ითხრებოდა, მაგრამ აქ ჩატარებული სამუშაოების შესახებ თითქმის არაფერი იყო ცნობილი. გ. ნიორაძე ნაოხვამუს ნაშოსახლარზე ჩატარებულ მუშაობას სივრცით გამოკვლევის უძღვნის, სადაც იგი ყურადღებას ამახვილებს კოლხეთის დაბლობზე არქეოლოგიური სამუშაოების მნიშვნელობაზე, პერსპექტივებზე, შეისწავლის აქ მოპოვებულ მასალას და სხვ.

30-იანი წლების დასაწყისში დასავლეთ საქართველოში აღმოჩნდა ადრეული ღრის ძეგლები, მაგრამ მათთვის სათანადო ყურადღება არ მიუქცევიათ. კოლხეთის დაბლობზე გაითხარა რამდენიმე ნაშოსახლარი, სადაც ქვედა ფენებში ნაოვნი იყო გვიანბრინჯაოს ხანაზე უწინარესი მასალები. უძ-

ველესი მასალები აღმოჩნდა აგრეთვე აფხაზეთის დოლმენებში, მაგრამ ან ძეგლების ადრეული ასაკი ფაქტიურად შეუმჩნეველი დარჩა.

30-იანი წლების შუა ხანებში გამოქვეყნდა ალ. იესენის საინტერესო ნაშრომი კავკასიის უძველესი მეტალურგიის შესახებ. ამ ნაშრომში იგი ფართოდ იხილავს იმ ხანებისათვის ამიერკავკასიიდან ცნობილ მასალებს. მას მოცემული აქვს კავკასიის ბრინჯაოს კულტურის პერიოდიზაცია. ადრეულ პერიოდში ა. იესენი უპირატესად ჩრდილო კავკასიიდან მომდინარე მასალებს აქცევს. ამიერკავკასიის ძეგლებს იგი უმთავრესად მესამე ეტაპში ათავსებს და გვიანბრინჯაოს ხანას აკლავს.

ამრიგად, გასაბჭოების პირველსავე წლებიდან საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში თანდათანობით ფართოვდება არქეოლოგიური კვლევამები, საგრძნობლად იზრდება მუზეუმების ქსელი, სადაც თავს იყრის მასალები სხვადასხვა კუთხეებიდან. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, არსებითად შეუძლებელი რჩება შეხედულება აქ ლითონის ინდუსტრიის შედარებით გვიან გამოჩენის შესახებ. ასეთი ვითარება ამიერკავკასიაში ფაქტიურად გავრცელდა სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთის დიდ აღმოჩენებამდე, რომლებმაც სრულიად ახლებურად გააშუქეს ამიერკავკასიის და საერთოდ კავკასიის უძველესი ისტორიის რიგი უმნიშვნელოვანესი საკითხები. 1936 წელს ხრამის პიდროლექტროსადგურის მშენებლობასთან დაკავშირებით არქეოლოგ ბ. კუფტინის ხელმძღვანელობით ფართო მასშტაბის სისტემატური გათხრები დაიწყო თრიალეთის მაღალმთიან ზოლში, წალკის პლატოზე. აქ აღმოჩნდა სხვადასხვა პერიოდის ძეგლები ქვის ხანიდან მოკიდებული, ვიდრე ადრე სიაშუალო საუკუნეებამდე. მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ გამოვლენილი ახალი, მანამდე სრულიად უცნობი თრიალეთის და მტკვარ-არაქსის კულტურები. გაირკვა, რომ ძვ. წ. III—II ათასწლეულებში, გვიანბრინჯაოს კულტურის უწინარეს ხანაში, საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში არსებობდა მაღალგანვითარებული კულტურები, რომლებიც კავშირში იყვნენ წინააზიურ სამყაროსთან. თრიალეთში მოპოვებული მასალების საფუძველზე შემუშავდა პერიოდიზაცია, სადაც პირველად იქნა გამოყოფილი ბრინჯაოს კულტურის ადრეული საფეხურები — ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანა. შეაბრინჯაოს ხანას ბ. კუფტინმა მიაკუთვნა თრიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა“. ამ დროის ყორღანებში მდიდარი სამარხეული ინვენტარი, ძვირფასი ლითონებისაგან ნაკეთები შესანიშნავი ნივთები აღმოჩნდა. ძირითადად წინააზიურ მასალებთან შედარება-შეჯერების გზით მან ეს ყორღანები ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით დაათარილა. მეორე ჯგუფის ყორღანები შედარებით ღარიბი ინვენტარით, ბ. კუფტინმა ბრინჯაოს კულტურის ადრეულ საფეხურს, ძვ. წ. III ათასწლეულს მიაკუთვნა. თავისი ფესვებით ბრინჯაოს კულტურა, მისი აზრით, ადგილობრივ ენეოლითური ხანის კულტურას უკავშირდება, რომელსაც მან მტკვარ-არაქსის ენეოლითი უწოდა. ეს კულტურა, თავისი გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე, გასაოცარ ერთგვაროვნებას ინარჩუნებდა. ბ. კუფტინმა ძირითადად კერამიკულ მასალებში გამოყო მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი წამყვანი ნიშნები.

ბ. კუფტინი შემდეგში არქეოლოგიურ სამუშაოებს აწარმოებს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში. აღსანიშნავია მის მიერ შესწავლილი ყორღა-

ნული სამაროვანი მდინარე ყვირილას ზემო წელის აუზში, საჩხერის მიდამოებში; მან გათხრები და ფართო საღებავერგო სამუშაოები ჩაატარა აგრეთვე შიდა ქართლში, ლიახვის ხეობაში. ბ. კუფტინმა შეისწავლა კოლხეთის დაბლობის ნაშთსახლარზე მოპოვებული მასალები და გამოყო კოლხურ კულტურის წინარე ხანის ფენები. იგი საგანგებოდ იკვლევს აფხაზეთის დოღმენებს და აღნიშნავს, რომ ისინი შავი ზღვის სანაპირო ზოლში ჯერ კიდევ ბრინჯაოს კულტურის ადრეულ საფეხურებზე იწყებენ გამოჩენას. მაგრამ განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ბ. კუფტინის შესანიშნავი ნაშრომი, რომელიც მან საქართველოს ბრინჯაოს კულტურის შესწავლას მიუძღვნა. არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე იგი ეძებს ქართული კულტურის უძველეს ფესვებს. არქეოლოგიური მასალების ღრმა ანალიზის, წინააღიური მონაცემების ფართოდ გამოყენების გზით, მან ძირითადად სწორად წარმოადგინა საქართველოს ტერიტორიაზე ბრინჯაოს კულტურის განვითარების სურათი და საესეებით დამაჯერებლად დასცენა, რომ „ქართველი ერის მშვენიერი სამშობლო, იმავე დროს, მისი კულტურის უძველეს სამშობლოდ უნდა ჩაითვალოს“.

1937 წ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის თაოსნობით მუშაობას იწყებს მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია. გათხრებს ცნობილი ქართველი არქეოლოგი ა. კალანდაძე ხელმძღვანელობს. ექსპედიციის ერთ-ერთი ძირითადი გასათხრელი ობიექტი სამთავროს სამაროვანი იყო, სადაც ფაქტიურად გაგრძელდა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 70-იან წლებში დაწყებული სამუშაოები. ამ სამაროვანზე მოპოვებულმა ახალმა მასალებმა, სადაც ორი ათას წელზე მეტე ხნის მანძილზე კრძალავდნენ მიცვალებულებს, სრულიად ახლებურად გააშუქა საქართველოს უძველესი ისტორიის რიგი უმნიშვნელოვანესი საკითხი. განსაკუთრებით ინტენსიურად სამთავროს სამაროვანი გვიანბრინჯაო-რკინის ხანაშია გამოყენებული და აქ სწორედ ამ დროის მეტად საყურადღებო მასალა აღმოჩენილი. ომის დამთავრებისთანავე განახლდა მუშაობა ამ სამაროვანზე და მისდამი ინტერესი დღესაც არ შენეებულა.

სამაშულო ომის დამთავრების პირველსავე წლებიდან იწყება გამოცოცხლება არქეოლოგიური სამუშაოებისა საქართველოში. უკვე 1945 წ. საფუძველი ეყრება არქეოლოგიურ გათხრებს ცხინვალის ნაცარგორაზე, რომელსაც სათავეში არქეოლოგი გ. გობეჯიშვილი ედგა.

მაგრამ ამიერკავკასიის და საერთოდ, კავკასიის არქეოლოგიაში მნიშვნელოვანი ძვრები 50-იანი წლების დასაწყისში ხდება. განსაკუთრებით გაიზარდა ინტერესი უფრო ადრეული ხანის ძეგლების შესწავლისადმი. საგრძნობლად გაფართოვდა საველე სამუშაოები, გამოვლენილ და შესწავლილ იქნა ახალი ძეგლები, ახლებურად გაშუქდა უძველესი ეპოქის რიგი კარდინალური საკითხები. საყურადღებო შედეგები იქნა მიღებული ქვის ხანის ძეგლების შესწავლასთან დაკავშირებით. საქართველოს ტერიტორიაზე გამოვლენილი იყო ახალი, მეტად მნიშვნელოვანი ძეგლები როგორც ქვედა, ისე ზედაპალეოლითური ხანისა. გაირკვა, რომ ამიერკავკასიაში პირველი ადამიანი ჯერ კიდევ აწელის ეპოქის ადრეულ საფეხურზე იწყებს გამოჩენას. აღსანიშნავია შიდა ქართლის მაღალმთიანი ზოლის წონასა და კუდაროს გამოქვაბულებში აღმოჩენილი მასალები, რიონ-ყვირილის აუზის პალეოლითური ძეგლები,

შავი ზღვისპირა ზოლის სადგომები და სხვ. მრავალფენიანი ძეგლების შესწავლის შედეგად დაზუსტდა კავკასიის პალეოლითის პერიოდიზაცია. მართალია, კავკასიის ძველი ქვის ხანის შესახებ ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის, მაგრამ ერთი კი თითქოს აშკარაა, რომ კულტურის უწყვეტ, თანდათანობით განვითარებასთან გვაქვს საქმე. ნეოლითური ხანის ძეგლები სადღეისოდ ძირითადად დასავლეთ ამიერკავკასიიდანაა ცნობილი, სადაც აღმოჩენილი იყო ამ პერიოდის სხვადასხვა საფეხურის ახალი ძეგლები. აღსანიშნავია სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთში აღმოჩენილი ნეოლითური ხანის ძეგლები ანასელის ჯგუფის ნამოსახლარები, ოდიშისა და კისტრიკის სადგომები და სხვ.

ამ პერიოდში განსაკუთრებით იზრდება ინტერესი მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლების შესწავლისადმი. საქართველოში და საერთოდ, ამიერკავკასიაში გამოვლენილი და გამოკვლეული იყო ამ კულტურის ახალი ძეგლები. მათ შორის მრავალფენიანი ნამოსახლარები. საქართველოში განსაკუთრებით აღსანიშნავია შიდა ქართლში, ურბნისის მახლობლად შესწავლილი ქვაცხელებისა და ხიზანანთორის ნამოსახლარები, ახალციხის ამირანის გორა, ახალი მონაცემების საფუძველზე სრულიად სხვაგვარად გაშუქდა საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკური ცხოვრების სურათი, დაზუსტდა ქრონოლოგიის საკითხები, გაირკვა, რომ ამ დროისათვის ლითონის წარმოება უკვე საკმაოდ მაღალ დონეზე ასული. ეს გახდა ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ეჭვი იყო მიტანილი მტკვარ-არაქსის კულტურის ენეოლითური საფეხურისადმი მიკუთვნების სისწორეში და იგი ადრებრინჯაოს ხანის კულტურად მიიჩნიეს. მტკვარ-არაქსის კულტურის შესწავლას უკანასკნელ ხანაში მრავალი ნაშრომი მიეძღვნა როგორც ჩვენში, ისე საზღვარგარეთ. გამოქვეყნდა საფუძვლიანი ნაშრომები როგორც ცალკეულ ძეგლებზე, ისე განმაზოგადებელი ხასიათისა, სადაც განხილულია ამ კულტურის წარმომავლობის, გავრცელების, ეთნოგენეზის და სხვა საკითხები. გაირკვა, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ფართოდ ვრცელდებიან როგორც კავკასიაში, ისე მის ფარგლებს გარეთ სამხრეთით. როგორც ჩანს, მათ ძვ. წ. III ათასწლეულში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს არა მარტო კავკასიის, არამედ წინა აზიის უძველეს ისტორიაში. ამიტომაც ამ ტომების ეთნიკური ვინაობის საკითხი განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს.

50-იანი წლების ბოლოს და 60-იანი წლების დასაწყისში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის კულტურის უწინარესი კულტურა, რომელიც ენეოლითურ საფეხურს მიეკუთვნეს. გამოირკვა, რომ მტკვარ-არაქსის ორმდინარეთი ჯერ კიდევ ძვ. წ. VI ათასწლეულში საკმაოდ ინტენსიურად იყო დასახლებული. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვადასხვა რეგიონებში შესწავლილი იყო ამ დროის ნამოსახლარი გორები ქვემო ქართლის ველზე, დასავლეთ აზერბაიჯანში, მილის და ყარაბაღის, მუღანის, არარატის ველების ძეგლები და სხვ. ძეგლებზე მოპოვებულმა მასალებმა სრულიად ახლებურად გააშუქეს ამიერკავკასიის და საერთოდ, კავკასიის უძველესი წარსული, გაირკვა, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის დამოუკიდებელი კერა არსებობდა.

ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში მტკვარ-არაქსის კულტურის დასასრულ ხანებში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ვრცელდება ადრეული

ქორდანების კულტურა, ე. წ. ბედენური კულტურა. ამ დროის საინტერესო ძეგლები გამოვლინდა მარტუოფის მახლობლად, ალაზნის ველზე. შიდა და ქვემო ქართლში და სხვ. ჯერ კიდევ ყველაფერი გარკვეული არ არის მტკვარ-არაქსისა და ბედენური კულტურების ურთიერთობის საკითხში. ამ პერიო-
ში საგრძნობლად იცვლება კულტურის ხასიათი, მაღალ დონეზე აღის ხელოს-
ნობის სხვადასხვა დარგები, განსაკუთრებით საიუველირო საქმე.

თრიალეთის კულტურის ახალი კერა გამოვლენილი იყო მესხეთში. ამ პე-
რიოდის საინტერესო ძეგლები გაითხარა კახეთში, შიდა ქართლში და სხვ. ახლე-
ბურად გაშუქდა მისი გენეზისი, პერიოდიზაციის და სხვა საკითხები. ჯერ კიდევ
სუსტადაა შესწავლილი ამ დროის ნამოსახლარები.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია კოლხეთის დაბლობის სხვადასხვა რეგიონ-
ში შესწავლილი უძველესი ნამოსახლარი ბორცვები. გაირკვა, რომ კოლხეთის
დაბლობის თავისება ძვ. წ. III ათასწლეულში იწყება და შემდეგში აქ
ცხოვრება ინტენსიურად მიმდინარეობდა ბრინჯაოს კულტურის მთელ მან-
ძილზე. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში გამოვლენილი იყო ენეოლითური და
ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები. შესწავლილ იქნა დოლმენური კულტურის
ახალი ძეგლები, დაზუსტდა ამ კულტურის გამოჩენის და მისი შემდგომი გან-
ვითარების საკითხები. განსაკუთრებით აღსანიშნავია რიონის ზემო წელზე
შესწავლილი ძეგლები. აქ გამოვლენილი იყო ლითონის წარმოებასთან დაკავ-
შირებული არა ერთი ძეგლი. გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ბრილის სამა-
როვანზე მეტად საყურადღებო მასალები აღმოჩნდა. საინტერესო მასალები
გამოვლენილი კოლხეთის ბარისა და მთისწინეთში შესწავლილ გვიანბრინჯაო-
აღრერკინის ხანის სამაროვნებზე. ახლებულად შუქდება კოლხური კულტურის
პერიოდიზაცია, გენეზისი, მისი აყვავების ხანა.

აღმოსავლეთ საქართველოში კახეთის, თბილისის, მცხეთის, ჟინვალის,
ქვემო ქართლის, მესხეთის და სხვ. ექსპედიციების მუშაობის შედეგად გვიან-
ბრინჯაოს მეტად საყურადღებო ძეგლები იქნა აღმოჩენილი, გაირკვა, რომ ამ
დროს იორ-ალაზნის აუზში საკმაოდ მძლავრი კულტურა არსებობდა, რომელიც
გარკვეული თავისებურებით ხასიათდება. აქ გათხრილ და შესწავლილ იქნა გვიან-
ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები, სამაროვნები, საკულტო ადგილები და სხვ.
ამ დროს საყურადღებო ძეგლები აღმოჩნდა თბილისის დასავლეთ ნაწილში,
დიდომთან. აქ შესწავლილი იყო გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის ნამოსახ-
ლარი და სამაროვნები. ამ პერიოდის ახალი ძეგლები გამოვლინდა დიდი
მცხეთის ტერიტორიაზე. სამთავროს ველზე და ნარეკვავთან შესწავლილი
საინტერესო ნამოსახლარი, ქვემო ქართლში, ალგეთის ხეობაში გამოვლინდა
გვიანბრინჯაოს ხანის იდრეული საფეხურის სამაროვნები. საყურადღებო
ძეგლები აღმოჩნდა სიონთან, დმანისთან და სხვ. განსაკუთრებით საყურად-
ღებოა შიდა ქართლში შესწავლილი ნამოსახლარები: ხოვლეგორა და ყათლა-
ნიხეთი. ხოვლეგორაზე მთელი გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანაში თითქმის უწყ-
ვეტად მიმდინარეობდა ცხოვრება. აქ მოპოვებულ მასალას გარკვეული
მნიშვნელობა აქვს შიდა ქართლში მოსახლე ტომების ცხოვრების სურათის
აღსადგენად. შიდა ქართლის ამ დროის ძეგლებიდან საყურადღებოა ქარე-
ლის მახლობლად, ბერი-კლდეებთან შესწავლილი ყორღანულ სამაროვნებზე
მოპოვებული მასალები. მესხეთში გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის საწყის

ეტაზე გარკვეული თავისებურება შეინიშნება. შემდეგში აქ, როგორც ჩანს, შიდა ქართლიდან მომდინარე გავლენებმა იმატა, მერე კი ეს მხარე კოლხური კულტურის მძლავრ ზეგავლენას განიცდის. გარკვეული თავისებურება ჩანს აგრეთვე შიდა ქართლის მთიან ზოლში, სადაც, ეტყობა, მძლავრად იკიდებს ფეხს კოლხური კულტურის გავლენა და ამავე დროს იგი ცენტრალურ-კავკასიურ, ყოზანურ კულტურასთან შეხვედრის ერთ-ერთი ძირითადი რეგიონი უნდა ყოფილიყო. აქ შესწავლილი ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია თლის სამაროვანი.

პარტი 1

ქვის ხანა

თავი I

ძველი ქვის ხანა

ქვის ხანა კაცობრიობის ისტორიის ყველაზე ხანგრძლივი პერიოდია. ქვის ხანის უძველესი საფეხური ოლდუვას კულტურის სახელითაა ცნობილი. მას შემდეგ ქვედა პალეოლითური ხანა — აშელის ეპოქა ეწოდება. უკანასკნელი დროის დიდი აღმოჩენების შედეგად აფრიკის მატერიკზე, მნიშვნელოვნად შეიცვალა ჩვენი წარმოდგენები დედამიწაზე ადამიანის პირველი გამოჩენის შესახებ. გაირკვა, რომ პომინიდები წარმოიქმნენ ორ მილიონზე მეტი ხნის წინათ მეოთხეული პერიოდის დასაწყისზე რამდენადმე უფრო ადრე, ეოპლეისტოცენში. მეოთხეულ ხანას ანთროპოგენურ პერიოდსაც უწოდებენ. მეოთხეული პერიოდი ხასიათდება კლიმატის მკვეთრი მერყეობით, გამყინვარების ეპოქებს ეწოდება გამყინვარებათაშორისი პერიოდები. კავკასიის პალეოგრაფიული რეკონსტრუქციები გარკვეულ სირთულეებთანაა დაკავშირებული, მაგრამ ფიქრობენ, რომ აქაური გამყინვარება არც თუ ისე ძლიერი უნდა ყოფილიყო. კავკასიაში, მისი ვერტიკალური ზონალობის გამო, თითქმის ყოველთვის იყო სათანადო პირობები ადამიანის არსებობისათვის. გამყინვარების დროს, როდესაც მნიშვნელოვნად მცირდებოდა საარსებო არეები, ადამიანი უფრო დაბლობ ადგილებში ინაცვლებდა, სადაც მეტად იყო შენარჩუნებული პირობები ადამიანის ცხოვრებისათვის. როდესაც კვლავ დგებოდა ციკლი გამყინვარებათაშორის ეპოქისა და მატულობდა სითბო, ადამიანი ისევ ითვისებდა უფრო მაღლივ ზონებს და მაღალმთიან ზოლს აღწევდა. კავკასიაში პალეოლითური ძეგლების განლაგების მიხედვით კარგად შეინიშნება კლიმატური პირობების ცვალებადობა მეოთხეულ პერიოდში. ამ პერიოდის შემდეგ დგება თანამედროვე გეოლოგიური ეპოქა — პოლოცენი.

იმის გამო, რომ საქართველოში დავით გარეჯის უდაბნოში აღმოჩნდა ადამიანის მსგავსი მამულის — უდაბნოპითეკის ნაშთი, ზოგიერთმა მკვლევარმა ამიერკავკასიაც ადამიანის ჩამოყალიბების არეალში შეიყვანა. მაგრამ შემდეგში ეპეი შეიტანეს ამ მოსაზრების სისწორეში. დღეს უკვე დადგენილი აზრია, რომ პირველყოფილი ადამიანის ჩამოყალიბების ძირითადი არე აფრიკის მატერიკი უნდა ყოფილიყო. აქედან აშელის ხანაში პირველი ადამიანი გავრცელებას იწყებს უფრო ჩრდილოეთის, წინა აზიის მიმართულებით. როდის ჩნდება პირველყოფილი ადამიანი ამიერკავკასიის ტერიტორია-

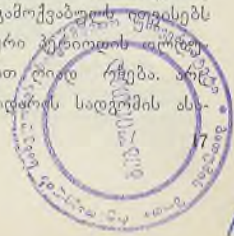
ზე, ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. არსებობდა თუ არა კავკასიაში და სავსებით წინა აზიაში წინააშელური ხანის ე. წ. ოლდუვის კულტურა, ამის შესახებ ჯერ კიდევ გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ჯერჯერობით ღიად ჩანს აზერბაიჯანში, აზიის გამოქვაბულში ქვედა ფენის ოლდუვის კულტურისადმი მიკუთვნების საკითხი. დაბეჭდებით არც იმის თქმა შეიძლება, თითქმის ზოგიერთი არქაული იერის იარაღი სატანიდარიდან, იაშთუბიდან და სხვ. წინააშელური ასაკისაა. სადღეისოდ არსებული მასალებიდან ჩანს, რომ პირველყოფილი ადამიანი ამიერკავკასიაში ვრცელდება ქვედა პლეისტოცენში, აშელის ეპოქაში, მაგრამ აშელის ხანის რომელ საფეხურზე უნდა მომხდარიყო აქ მისი პირველი გამოჩენა, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ პირველყოფილი ადამიანის განსახლება ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე უნდა მომხდარიყო აშელის კულტურის შედარებით გვიანდელ საფეხურზე; ზოგი, პირიქით, აღნიშნავს, რომ აქ იგი უკვე ადრეაშელური ხანიდან სახლობს. ჩანს, პირველყოფილი ადამიანი წინა აზიიდან შემოდის კავკასიაში, სადაც იგი ალბათ აფრიკის მატერიკიდან ვრცელდება ადრეაშელის ხანაში.

§ 1. ძველა პალეოლითი

მეოთხეულში ამიერკავკასიაში, ჩანს, ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები შეიქმნა პირველყოფილი ადამიანის ცხოვრებისათვის. აქ იგი, როგორც ჩანს, აშელის ადრეულ საფეხურზე შემოდის, ალბათ, ალმოხელეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის და მცირე აზიის გზით და შემდეგ თანდათანობით საკმაოდ ინტენსიურად ითვისებს თითქმის მთელ ამიერკავკასიას და უფრო ჩრდილოეთითაც გადადის ყუბანისპირეთში. აღსანიშნავია, რომ ამიერკავკასიაში უხვად მოიპოვებოდა ქვის ჯიშები, რომლებსაც პირველყოფილი ადამიანი იარაღის დასამზადებლად იყენებდა. ნიშანდობლივია ის, რომ აშელური ხანის ძირითადი ძეგლები აქ გამოვლენილია სწორედ იქ, სადაც ქვის იარაღის დასამზადებლად საჭირო ნედლეული მოიპოვებოდა. ყვირილის აუზში და შავი ზღვის სანაპირო ზოლში — კაჟი, სომხეთის ზეგანზე და ჭაფაზეთის პლატოზე — ობსიდიანი, ანდეზიტი — შიდა ქართლში და სხვ.

ადრე ითვისებს ადამიანი კოლხეთის სანაპირო ზოლს. კოლხეთი მეოთხეულ პერიოდში გამოირჩეოდა ხელსაყრელი კლიმატური პირობებით, საცვები რესურსების სიუხვით და ყოველთვის იზიდავდა პალეოლითელ ადამიანს. შავი ზღვისპირა ზოლის ძეგლებიდან უნდა აღინიშნოს სოხუმის მახლობლად აღმოჩენილი იაშთუბის სადგომი. როგორც ჩანს, პირველი ადამიანი აქ სახლდება ადრე აშელის ხანაში და შემდეგ მთელი ქვედა პალეოლითის მანძილზე აგრძელებს აქ ცხოვრებას. სადგომზე დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ანატეცები, ხუკლეუსები და სხვ. შედარებით ნაკლებადაა წარმოდგენილი ხელნაჯახები.

ადრეაშელის ხანაში ითვისებს ადამიანი აგრეთვე ამიერკავკასიის შიდა რეგიონებსაც. აზიის გამოქვაბულში ქვედაპალეოლითური ხანის რამდენიმე ფენა აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, ადამიანი პირველად გამოქვაბულს ფეხებს აშელის ადრეულ საფეხურზე. რაც შეეხება წინააშელური პერიოდის ოლდუვის კულტურის არსებობის საკითხს, იგი ჯერჯერობით ღიად ჩანს. არც სომხეთში, არავაკის მთის ძირას აღმოჩენილი სატანიდარის სადგომის ასა-

კის საკითხია დღეს მაინცდამაინც ნათელი. აქაც ეჭვს იწვევს წინააშელური პერიოდის მასალების არსებობა. აქ დიდი რაოდენობით აიკრიფა ობსიდიანი-სა და ბაზალტის იარაღები და არქაული ფორმის ხელნაწახები ეგებ, მართლაც, ადრეაშელური ასაკისა. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, ეს სადგომი აშელის ეპოქის უფრო გვიანდელ საფეხურს უნდა მიეკუთვნებოდეს.

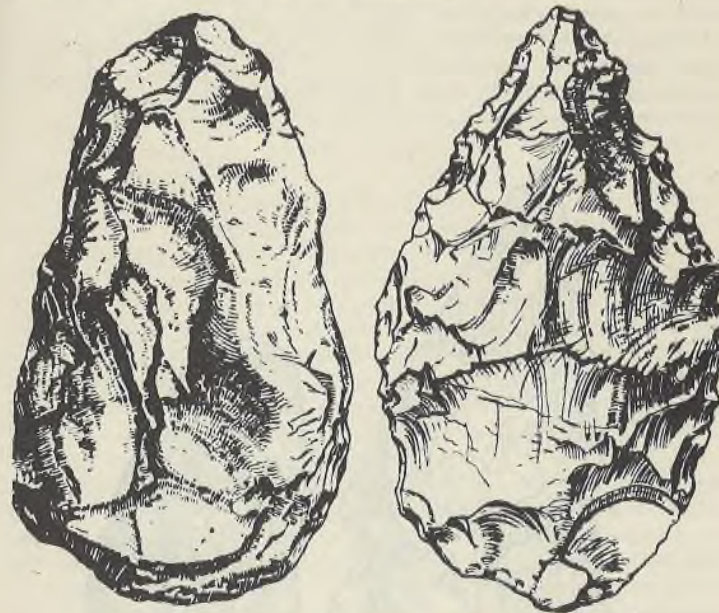
პირველი ადამიანი ამიერკავკასიაში, ჩანს, სამხრეთიდან ერცელდება ადრეაშელის ეპოქაში, როგორც შვეიზლისპირეთის ზოლში, ისე მის შიდა რეგიონებში. აქ მას ცხოვრებისათვის მეტად ხელსაყრელი გარემო ხედება. შუა აშელის ხანიდან ადამიანი ფართოდ ითვისებს თითქმის მთელი ამიერკავკასიის როგორც ბარს, ისე მთის ზოლს და უფრო ჩრდილოეთითაც, ყუბანისპირეთში ინაცვლებს. სადღეისოდ კავკასიაში ასზე მეტი აშელური ხანის აღმოჩენის ადგილია დადასტურებული. ამ პერიოდში ადამიანი ცხოვრობს როგორც ღია სადგომებში, ისე გამოქვაბულებში. საკმაოდ ინტენსიურადაა დასახლებული კოლხეთის როგორც შვეიზლისპირა ზოლი, ისე მისი შიდა რაიონები. მდინარე ყვირილას აუზში ორი ღია სადგომია ცნობილი: საკარიო და საბებები სოფ. კაცხთან; შიდა ქართლში სოფ. წაღელთან, ლაშებალთანთან, ჩრდილეთში და სხვ. აღმოჩნდა აშელური ხანის სადგომები. შუა აშელის ხანიდან, ჩანს, პირველყოფილი ადამიანი ითვისებს აგრეთვე იორალაზნის აუზს, სადაც განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ღია სადგომი ზიარა. ამავე პერიოდისაა იგი მაღალმთიან ზოლსაც იკავებს.

კავკასიონის სამხრეთ კალთაზე, ყვირილის და ჭეჯორის სათავეებთან აღმოჩნდა კულაროს ჭგუფის გამოქვაბულები და წონას გამოქვაბული, სადაც ქვედა ფენები შეიცავდნენ შუა აშელის ხანის მასალას. გამოქვაბულები კულარო I და III მდებარეობდნენ ზღვის დონიდან 1600 მ. სიმაღლეზე. ჩანს, აშელის ხანაში პირველყოფილი ადამიანი აქ საკმაოდ ხანგრძლივად ცხოვრობს. აშელური პერიოდის ფენა საკმაოდ დიდი რაოდენობით შეიცავდა ქვის იარაღებსა და ცხოველების ძვლებს. იარაღებიდან აღსანიშნავია ხელნაწახები, ანატეცები, ჩოპერები და სხვ. წონას გამოქვაბული 5—6 კილომეტრით იყო დაშორებული კულაროს ჭგუფის გამოქვაბულებისაგან და 2100 მ. უფრო მაღლა მდებარეობდა. აქაც ქვედა ფენა აშელური ხანისა იყო, რომელშიც ორი პორიზონტი გამოირჩეოდა. ზედა პორიზონტში აღმოჩნდა ასამდე იარაღი — ხელნაწახები, სახოკები, ჩაპერები და სხვ. ქვედაში კი იარაღების რაოდენობა გაცილებით ნაკლები იყო და სრულიად არ იყო წარმოდგენილი ხელნაწახები. აღსანიშნავია, რომ კულაროს და წონას გამოქვაბულებში მოპოვებული მასალა ერთგვაროვანია, კულაროს გამოქვაბულებში უფრო ხანგრძლივად ცხოვრობდა ადამიანი, წონას გამოქვაბული კი, ეტყობა, მონადირეთა დროებითი სადგომი იყო.

შუააშელის ხანაში, ჩანს, საკმაოდ ინტენსიურადაა ათვისებული პირველყოფილი ადამიანის მიერ ჭაეხეთის მაღალმთიანი პლატო. აქ ზღვის დონიდან 2400 მ. სიმაღლეზე აღმოჩნდა ღია სადგომი, იქნებ სახელოსნო, სადაც თავმოყრილი იყო დიდი რაოდენობით ობსიდიანის იარაღი, უპირატესად, ხელნაწახები (სურ. 1). რამდენადმე მოგვიანო ხანას მიეკუთვნება ამავე რეგიონში აღმოჩენილი სადგომები: ახალქალაქი I და ახალქალაქი II.

ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, საქართველოს გარეთ, აშელური ხანის ძეგლები ცნობილია აზერბაიჯანსა და სომხეთში, აზერბაიჯანის დასავლეთ ნაწილში, საქართველოს საზღვართან მდ. დეზის და ტაუზის ორმდინარეთ-

მა სოფ. შიხლისთან და კოჩესკართან აღმოჩნდა აშელური ეპოქის სადგომები. გვიან აშელური ხანისაა გამოქვაბულ აზიხის ქვედა ფენებში მოპოვებული მასალა. აქ ნაპოვნი იყო წვეტანები, სახოკები, ანატეცებზე ნაკეთები იარაღი და რამდენიმე ხელნაჯახი. მასალის და ცხოველების ძვლების სიუხვე მოწმობს, რომ ამ გამოქვაბულს საკმაოდ ხანგრძლივი დროის მანძილზე ყუენებდა პირველყოფილი ადამიანი სადგომად.

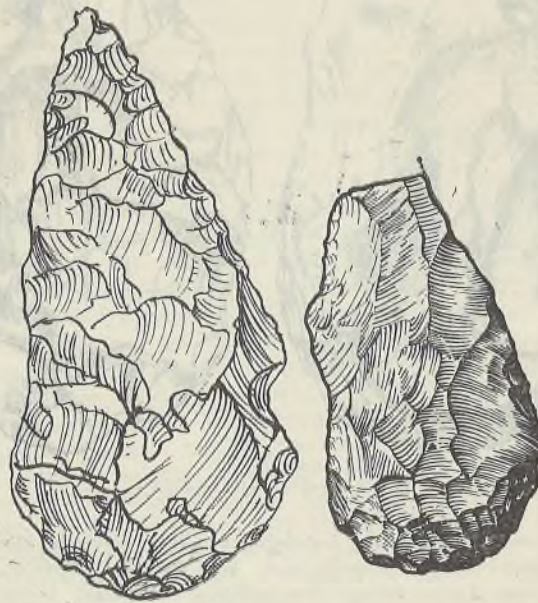

სურ. 1. აშელური ეპოქის ხელნაჯახები.

სომხეთის ტერიტორიაზე სატანიდარის გარდა აშელური ხანის სადგომი ცნობილია სოფ. ჯრამბერ-ფონტანთან, მდ. რაზდანის ხეობაში, ერევნის ჩრდილოეთით. აქ დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ობსიდიანის სხვადასხვა ტიპის მასიური ხელნაჯახები. ეს სადგომი, როგორც ჩანს, აშელური ხანის უფრო გვიანდელ პერიოდს მიეკუთვნება. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში აშელურ ძეგლებზე დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი ხელნაჯახები, ბიფასები (ტაბ. I), მაშინ, როდესაც მის დასავლეთ ნაწილში გავრცელებული აშელური ხანის სადგომებში ბიფასები შედარებით მცირეა. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიაში აშელური ინდუსტრია შედარებით ადრე კარგავს ბიფასურ ფორმებს და ვითარდება, ძირითადად, ტიპური მუსტიეს გზით.

ამრიგად, აშელურ ხანაში ამიერკავკასიაში პირველყოფილი ადამიანი ფართოდ ვრცელდება თითქმის ყველა ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზოლში. განსაკუთრებით ინტენსიურად ითვისებს იგი მის დასავლეთ და ცენტრალურ ნა-

წილებს. საფიქრებელია, რომ ამიერკავკასიიდან, ალბათ, შავი ზღვის სანაპირო ზოლიდან აშელის ხანაში ადამიანი ვრცელდება უფრო ჩრდილოეთით, ყუბანისპირეთში. ნიშანდობლივია, რომ აქ აღმოჩენილი აშელური ეპოქის ძეგლები ზეერ საერთოს პოულობენ ამ დროის შავი ზღვისპირეთში გამოვლენილ სადგომებთან. აშელური კულტურის ფართოდ განფენა, კავკასიის რელიეფის თავისებური ხასიათი, ხელს უწყობდა გარკვეულ რეგიონებში ლოკალური თავისებურებების ჩამოყალიბებას, რამაც თავისი ასახვა, უპირველეს ყოვლისა ქვის ინდუსტრიაში პოვა. ამიერკავკასიის დასავლეთ და აღმოსავლეთის მხარეების ქვის ინვენტარში უკვე გარკვეული თავისებურებანი შეინიშნება (სურ. 2).

სურ. 2. აშელური ეპოქის ხელნაწახები.

სადღესოდ ამიერკავკასიის მხოლოდ ორ ძეგლზე აღმოჩნდა პალეოანთროპოლოგიური ნაშთები. აზიხის გამოქვაბულის ზედა აშელურ ფენაში ნაპოვნი იყო განათხარი ადამიანის, აზიხანთროპის, ქვედა ყბის ნატეხი ზედ შერჩენილი ორი კბილით. გარკვეული ნიშნებით აზიხანთროპი შეიძლება მიეკუთვნოთ პრენეანდერტალეს, პაიდელბერგელი ადამიანის ტიპისა. გამოქვაბულ კუდარო 1-ის აშელურ დანალექებში აღმოჩნდა განათხარი ადამიანის ერთი კბილი. იგი, როგორც ჩანს, მიეკუთვნება პირველყოფილ ადამიანს, არხანთროპს პითეკანთროპის ტიპისა, რომელიც, შეიძლება, ახლო იდგა სინანთროპთან. ახლა ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა, მაგრამ შემდეგში შეიძლება მე-

ტი საერთო აღმოჩენდეს ამიერკავკასიის აშელურ ადამიანსა და აღმოსავლეთ ზმელთაშუაზღვისპირეთის არხანთროპებს შორის.

კიდევ უფრო ფართოდ აღამიანი ითვისებს კავკასიის ქვედა პალეოლითის მეორე ნახევარში, მუსტიეს ხანაში. ქვის იარაღის ტიპოლოგიური სიახლოვე აშელურ-მუსტიერული ინდუსტრიის ავტოხტონურ განვითარებას უნდა მოწმობდეს. სადღეისოდ კავკასიაში 500-მდე მუსტიერული ხანის ძეგლია ცნობილი. ამიერკავკასიაში მათ თითქმის ყველა კლიმატურ-ლანდშაფტურ ზოლში ვხვდებით. მთისწინა ზონაში უპირატესად ძირითადი საბაზო სადგომებია გამოვლენილი. მთის ზოლში კი უმთავრესად ხანმოკლე სამონადირეო ბანაკები არსებობდა. საკმაოდ ინტენსიურადაა ამ პერიოდში ათვისებული აგრეთვე კავკასიის ჩრდილოეთი ნაწილი. მუსტიეს ხანის ძეგლები ცნობილია ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში, ცენტრალურ კავკასიაში და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში.

საქართველოში მუსტიერული ხანის უაღრესი ძეგლია წოფის სადგომი ქვემო ქართლში. კულტურული ფენის სისქე სამ მეტრს აღემატებოდა. ქვის ინვენტარში კარგად შეინიშნება გენეტური კავშირი ფინალურ აშელთან. ქვის იარაღებს ჯერ კიდევ შერჩენილი აქვთ არქაული, აშელური იერი. მაგრამ ტექნოლოგიურად შედარებით მაინც უფრო სრულყოფილებია. ამიერკავკასიის ძეგლებიდან წოფის ნამოსახლარი შედარებით უფრო ახლო დგას სომხეთში აღმოჩენილ არზნის სადგომთან. საკმაოდ ახლო ანალოგებს წოფის მასალები ნახულობენ მცირე აზიისა და აღმოსავლეთ ზმელთაშუა ზღვის აღრე მუსტიერული ხანის ძეგლებთან. აღრემუსტიერული მასალა დამოწმებულია იაშთუხის სადგომზე. აქ აღმოჩენილ მასალებში კარგად ჩანს გენეტიკური სიახლოვე აშელის ხანის ქვის ინვენტართან.

ფინალურ აშელსა და აღრე მუსტიეში, ჩანს, საგრძნობლად იცვება, რის გამოც უკაცრიელდება მაღლივი რეგიონები. განვითარებულ მუსტიეს ხანაში, ეტყობა, კვლავ დათბა და პირველყოფილი ადამიანი ფართო განსახლებას იწყებს თითქმის მთელ კავკასიაში. განსაკუთრებით ინტენსიურად იგი ითვისებს დასავლეთ კავკასიას. ამ პერიოდის ძეგლები აქ ცნობილია შავიზღვისპირეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში: ოჩამჩირეში, ვალში, იაშთუხში და კელასურში სოხუმთან, ბზიფის ეხში, აზიანჩას გამოქვაბულში და სხვ. სოჭის მხარეში გამოვლენილია გამოქვაბულები: ნავალიშენის, ახშტირის, გორონცოვის, ზოსტის და სხვ., რომლებიც შეიცავენ მუსტიერული ხანის მასალებს. განვითარებული მუსტიეს ეპოქაში კარგად ჩანს ათვისებული ცენტრალური კოლხეთის მთისწინა ზოლი. ამ პერიოდის ღია სადგომები დამოწმებულია მდ. აბაშას და ენგურს შორის — ურთაში, სენაკში, მენჯში, ძველ სენაკში და სხვ.

განვითარებულ მუსტიეს ხანაში ანტენსიური ცხოვრება ჩანს რიონ-ყვირილის აუზში. აქ ძირითადად ბუნებრივი გამოქვაბულებით, ეხებითა და ფარდულებით მდიდარ ცალკეულ ხეობებში, იქ სადაც ხელსაყრელი პირობებია ცხოვრებისათვის, სახლდება მუსტიერული ადამიანი. წყალწითელას ხეობაში აღსანიშნავია გვიანმუსტიერული სადგომები საკაჟიას, ჩახათის, ორთვალას და სხვა გამოქვაბულებში. ქუთაისის მახლობლად, თეთრამიწის გორაკზე აღმოჩნდა გვიანმუსტიერული ხანის მასალები. ფინალურ მუსტიეს მიეკუთვნება აგრეთვე გამოქვაბული საგვარჯილეს ძირა ფენა. აღსანიშნავია ტყიბულის მახლობლად გამოვლენილი ცუცხვათის კარსტული გამოქვაბულების სისტემა, სადაც დიდი ნაწილი გამოქვაბულებისა ათვისებული იყო. მუსტიეს ხანაში

პირველყოფილი ადამიანის მიერ. ბრინჯაოს, ბიზონის და ორმაგ ეხებში, როგორც ჩანს, ადამიანს თითქმის მთელ მუსტიერულ ხანაში უტხოვრია. აქვე აღმოჩნდა დათვის გამოქვაბული, რომელიც, ჩანს, დროებითი სადგომი უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია ზედა გამოქვაბული, სადაც ღიდი რაოდენობით იყო ნაპოვნი სხვადასხვა ცხოველის ძვლები და კედლების გასწვრივ ელაგა გამოქვაბულის დათვის თავის ქალები, რომლებსაც ქვედა ყბები აკლდათ. აქ იარაღი ცოტა იყო. ფიქრობენ, რომ ეს გამოქვაბული წარმოდგენდა ცუცხვათში მოსახლე მუსტიერული ხანის ადამიანის საცულტო-სარიტუალო ობიექტს. ცუცხვათის გამოქვაბულებში გამოვლენილი ქვის ინდუსტრია გამოიჩენა გარკვეული ლოკალური თავისებურებებით, ზოგიერთი მკვლევარი იმასაც ფიქრობს, რომ აქ შეიძლება გამოიყოს ცალკე ცუცხვათის მუსტიერული კულტურა.

მუსტიერული ხანის ადამიანის ინტენსიური ცხოვრების ნაკვალები ჩანს მდ. ყვირილას აუზში, ზემო იმერეთში. აქ, როგორც ჩანს, ამ პერიოდში ზელსაყრელი პირობები შეიქმნა ადამიანის ცხოვრებისათვის, თანაც ეს მხარე მდიდარია ბუნებრივი გამოქვაბულებით, ეხებით, ფარდულებით და სხვ. უხვად მოიპოვება ნედლეული მასალა, კაჟი, ქვის იარაღის დასამზადებლად. გამოქვაბულებიდან აღსანიშნავია ჭრუჭულის, სამგლეკლის, ორთვალა-კლდის და სხვ. მრავალფენიანი სადგომები. ჭრუჭულის გამოქვაბულში გამოიყოფა ორი მუსტიერული ხანის ფენა: ქვედა განვითარებული მუსტიეს, ზედა ფინალური მუსტიეს ფენა. როგორც ჩანს, წონასა და კუდაროს გამოქვაბულებში აშელის ეპოქის შემდეგ კარგა ხანს არ უტხოვრია ადამიანს. მათი ზედახალი ათვისება მუსტიეს განვითარებულ საფეხურზე ხდება და შემდეგ აქ ზედა პალეოლითის დამდგამდე ცხოვრობს ადამიანი. აღსანიშნავია, რომ ამ გამოქვაბულებში უპირატესად ნარჩევი, დასრულებული იარაღები გვხვდება, რაც ალბათ, ადამიანის აქ დროებით ცხოვრების მანიშნებელი უნდა იყოს. მიუხედავად იმისა, რომ წონასა და კუდარის გამოქვაბულების ქვის ინვენტარი ერთგვაროვანი ხასიათისაა, იარაღების შემადგენლობაში მათ შორის გარკვეული სხვაობა შეინიშნება. წონას გამოქვაბულში თითქმის არ გვხვდება წარმოების ნაშთები და ყველა იარაღი აქ ძირითადად დასრულებული ფორმისაა. აღსანიშნავია, რომ ამ გამოქვაბულებში მოპოვებული ქვის ინვენტარი ზევრ საერთოს პოულობს ყვირილის აუზის ძეგლებზე და პირველ რიგში კი ჭრუჭულის გამოქვაბულში მოპოვებულ მასალებთან. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჭრუჭულა მონადირეთა საბაზო სადგომი იყო, კუდარო და წონა კი მათი დროებითი, სეზონური ბანაკები. ზოგიერთი მკვლევარი ცალკე გამოყოფს ჭრუჭულა-კუდაროს მუსტიერულ კულტურას და მის საწყისებს ყვირილის აუზის აშელურ ინდუსტრიაში ეძებს.

მუსტიერული ხანის ღია სადგომები აღმოჩნდა შიდა ქართლში, მის მთის-წინეთის ზოლში მდ. ლიახვის, ფრონეს, ქსანისა და მეჭუდის ხეობებში. ღიდი ლიახვის აუზში მუსტიერული სადგომები აღმოჩნდა სოფ. მორგოსა და ჭიჭრეთში. აღსანიშნავია ცხინვალის ჭგუფის ძეგლები, აღმოჩენილი სოფ. კუსრეთში, თამარაშენში, ბეკვინარში და სხვ. გარკვეული თავისებურებების გამო ამ ჭგუფის ძეგლებს ზოგიერთები ცალკე ცხინვალის მუსტიერულ კულტურაში გამოყოფენ. იარაღის გასაყეთებლად ძირითადად ადგილობრივი მულქანური წარმოშობის ანდეზიტი გამოყენებული. შედარებით მცირეა ობ-

სიდიანის და კაყის ნაწარმი, რომლებიც, ალბათ, თრიალეთიდან და ზემო იმერეთიდანაა შემოტანილი. ცხინვალის ქვის ინდუსტრიის თავისებური ხასიათი, შესაძლოა, განპირობებული იყოს, ძირითადად, იარაღის დასამზადებლად გამოყენებული მასალით — ანდეზიტი.

მუსტიეს ხანაში, საკმაოდ ინტენსიურად ჩანს დასახლებული ივრის ზეგანი, სადაც გამოვლენილია ამ დროის ღია სადგომები. დავით გარეჯის და შირაქის ველზე ცნობილია მუსტიერული ეპოქის ძეგლები. განვითარებული მუსტიეს ხანაში კვლავ განახლდა ცხოვრება სამხრეთ საქართველოს მაღალმთიან ზოლში, ჯავახეთის პლატოზე. ქვემო ქართლში ზრამისა და მაშავერას ზეობებში, გომარეთის პლატოზე გამოვლენილია ამ დროის ძეგლები.

მუსტიეს დროის ადამიანი საკმაოდ ფართოდ ითვისებს აგრეთვე ამიერკავკასიის სხვა რეგიონებსაც. მუსტიერული ხანის ძეგლები გამოვლენილია აზერბაიჯანში. მის დასავლეთ ნაწილში ავეიდასის მთის გამოქვაბულებში გამოვლენილია მუსტიერული დროის სადგომები. განვითარებული მუსტიე წარმოდგენილია ტავლარის გამოქვაბულში, რომელიც აზიხის სადგომის მახლობლად მდებარეობს. ამავე დროისაა ერევნის გამოქვაბულის სადგომიც. მუსტიერული ხანის მასალები გამოვლენილია მდ. რაზდანის ხეობის ძეგლებში — არზნი, ჯრებერ-ფონტანი და სხვ.

განვითარებული მუსტიეს ხანაში ადამიანის ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ჩრდილო კავკასიაში. განსაკუთრებით ინტენსიურადაა დასახლებული ყუბანისპირეთი — მდ. ბელაიას, ლაბას, და გუბის აუზები. ძეგლებიდან აღსანიშნავია დახოვსკაიას და მონაშენსკაიას გამოქვაბულები, გუბის ფარდული და სხვ. გვიანმუსტიერული ხანისაა სადგომები ილსკაია და ილსკაია II. ამ დროის ძეგლები ცნობილია ცენტრალურ კავკასიაში. როგორც ჩანს, მუსტიეს გვიან საფეხურზე კვლავ იმატა სითბომ, განახლდა კავშირი კავკასიის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ნაწილებს შორის. საფიქრებელია, რომ შავი ზღვის სანაპირო ზოლით ადამიანი ისევ ვრცელდება ყუბანისპირეთში. იგი, ალბათ, მაღალმთიანი უღელტეხილებით გადაღის კავკასიონის ჩრდილო ფერდობებზე. კასპიის ზღვის დასავლეთ სანაპირო ზოლით ვრცელდება, ძირითადად, პირველყოფილი ადამიანი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში, სადაც დღეს კარგადაა ცნობილი მუსტიერული ეპოქის ძეგლები თითქმის ყველა ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზოლში.

ამიერკავკასიის მუსტიერული კულტურის ერთიანი ხასიათის მიუხედავად, მასში ზოგიერთი მკვლევარი გამოყოფს სამ ლოკალურ ჯგუფს. ერთში გაერთიანებულია სოქის მხარის ძეგლები: ახშტირის, ნავალაშინის, აწის, ხოსტის, ვორონცოვის და სხვ. გამოქვაბულები. მეორეში — ცუცხვათის ჯგუფის ძეგლები და მესამეში — ჯრუჭულა-კულდაროსი. ცალკე გამოყოფენ აგრეთვე ცხინვალის ჯგუფის ძეგლებსაც.

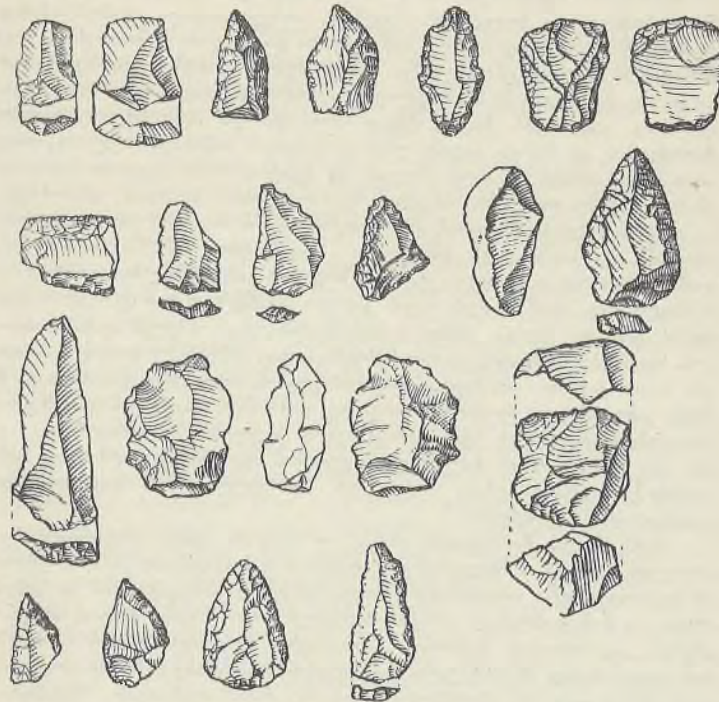
სიღრისოდ კავკასიაში სულ რამდენიმე გამოქვაბულში აღმოჩნდა მუსტიეს დროინდელი ადამიანის ნაშთები. ჯრუჭულას და ცუცხვათის გამოქვაბულებში ნაპოვნი იყო თითო კბილი, საკაყიაში კი ზედა ყბის ფრაგმენტი, ზედ შერჩენილი ოთხი კბილით. საკაყიას ადამიანი, როგორც ჩანს, მიეკუთვნება პალეოანთროპების თავისებურ შტოს. მას ზოგი ისეთი ნიშანი ეტყობა, რითაც იგი ადრეულ ნეოანთროპებს უახლოვდება და შესაძლოა პალესტინელი პალეოანთროპის პარალელურ შტოს წარმოადგენდა. ჯრუჭულასა და ცუცხვათის გამოქვაბულებში აღმოჩენილი კბილები მაინცდამაინც დიდად არ განს-

ხევედებოდნენ საკაციაში ნაპოვნ კბილებისაგან და ჩანს, ეს ადამიანებიც ახლოს იდგნენ პალესტინელ ადამიანებთან. იმერეთის გამოქვაბულებში აღმოჩენილი მუსტიერული ადამიანის ნაშთები მოწმობენ, რომ მას პროგრესულნიშნები ახასიათებდა. ამ დროის ადამიანის ნაშთები აღმოჩნდა აგრეთვე ერევანის გამოქვაბულში, ჩრდილო კავკასიაში ბარაკიევის გამოქვაბულში. შესაძლოა, ადგილობრივი არხანთროპების შემდგომი ტრანსფორმაციის შედეგად უნდა ჩამოყალიბებულიყო პალეოანთროპის კავკასიური სახესხვაობა.

საინტერესოა ახშტირის გამოქვაბულის გვიანმუსტიერულ ფენებში აღმოჩენილი ანთროპოლოგიური მასალა. ფიქრობენ, რომ ახშტირის ადამიანი უნდა მიეკუთვნებოდეს თანამედროვე ტიპის ადამიანს. თუმცა ეს შეზღუდულია ემპირიულად არ არის დატოვებული. ამიერკავკასიაში აღმოჩენილი მუსტიეს ხანის ანთროპოლოგიური მონაპოვრების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ აქ მუსტიეს ხანაში მცხოვრები პალეოანთროპები ახლო იდგნენ პალესტინელ ადამიანებთან. პალესტინელი ადამიანები კი, როგორც ცნობილია, პროგრესულ ნეანდერტალეებს მიეკუთვნება, რომლებშიც უკვე შესაძენია თანამედროვე ადამიანისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. როგორც ჩანს, მახლობელ აღმოსავლეთში, ამიერკავკასიის ჩათვლით, ბინადრობდნენ პროგრესული ფორმის ნეანდერტალეები, საიდანაც შემდეგში თანამედროვე ტიპის ადამიანი უნდა ჩამოყალიბებულიყო. შესაძლოა, ეს ერთ-ერთი რეგიონი იყო, სადაც თანამედროვე ტიპის ადამიანის ფორმირების პროცესი მიმდინარეობდა. საკაცის და ახშტირის გამოქვაბულებში აღმოჩენილი პალეოანთროპოლოგიური მასალები შესაძლოა სწორედ იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ ამიერკავკასიაც შედიოდა იმ ზონაში, სადაც თანამედროვე ფიზიკური ტიპის ადამიანი — Homo Sapiens-სი უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ამას არც არქეოლოგიური მონაცემები ეწინააღმდეგება. დღეს ამიერკავკასიაში კარგადაა ცნობილი ქვედადან ზედა პალეოლითში გარდამავალი ძეგლები. აქ, უპირატესად, დასავლეთ ამიერკავკასიაში, ზედა პალეოლითის დამდგვს, თანამედროვე ტიპის ადამიანის ჩამოყალიბებისათვის ხელსაყრელი ბუნებრივი გარემო შეიქმნა.

მუსტიეს ხანაში კავკასიაში და საერთოდ, წინა აზიაში ორმხრივდამუშავებული იარაღები, ბიფოსები თანდათანობით კარგავს თავის მნიშვნელობას და ფართოდ ვრცელდება ანატკეცებზე ნაკეთები იარაღი. (სურ. 3; ტაბ. II). კავკასიის მუსტიეში კარგად შეინიშნება გარკვეული ლოკალური თავისებურებანი. ამ პერიოდში ხელსაყრელი პირობები იქმნება ცხოვრებისათვის და ადამიანი ფართოდ ითვისებს თითქმის ყველა ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზონას კავკასიის რელიეფის თავისებური ხასიათი უთუოდ ხელს უწყობდა მოსახლეობის ცალკეულ ჯგუფებს შორის ურთიერთობის გაართულებას. სუსტკონტაქტების გამო გენეტიკურად ერთიან მოსახლეობაში თანდათანობით იქმნებოდა პირობები ლოკალური მოვლენების ჩამოყალიბებისათვის. საკუთრივ საქართველოს ტერიტორიაზე, როგორც აღინიშნა, მუსტიერულ ხანაში შეიძლება შორს წასული, თითქმის კულტურის დონემდე ასული, რამდენიმე ლოკალური ვარიანტის გამოყოფა. ლოკალური მოვლენები კაცობრიობის ისტორიის ადრეულ საფეხურზე უპირატესად ქვის ინვენტარში ვლინდება. ქვის ინდუსტრიის თავისებურება დიდად იყო დამოკიდებული გარემო პირობებზე, ნედლეულ მასალაზე, მეურნეობის ხასიათზე და სხვ.

კავკასიის მუსტიეს კულტურა თავისი ხასიათით უფრო მახლობელი აღ-
მოსაყვების ძეგლებთან ავლენს საერთოს. აქაც, მუსტიეს რამდენიმე ვარიან-
ტი გამოირჩევა და, ისევე როგორც კავკასიაში, უპირატესად, წარმოდგენილია
ტიპური მუსტიე, სადაც ჭარბობს ანატაკეებზე ნაკეთები იარაღი. ამირკავ-
კასიის მუსტიე გარკვეულ სიახლოვეს ავლენს ირანის ზეგანზე გავრცელე-
ბულ ამაღდროულ კულტურასთან. აღსანიშნავია, რომ სადღესოდ წინამუს-
ტიერული ხანის ძეგლები ირანში შედარებით სუსტადაა წარმოდგენილი. ამი-

სურ. 3. მუსტიერული ეპოქის იარაღები.

ერკავკასიაში სწორედ ფინალური აშელიდან და მუსტიეს ხანაში პირველყო-
ფილი ადამიანის ფართო განფენა შეინიშნება. არ არის გამორიცხული შესაძ-
ლებლობა, რომ ამ პერიოდში მოსახლეობის ერთი ნაწილის გადასაცვლება
ხდება ირანის ზეგანის მიმართულებით.

ამრიგად, არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, რომ ამირკავკასიაში
აღრე ჩნდება პირველყოფილი ადამიანი და მიმდინარეობს ქვედაპალეოლი-
თური კულტურის უწყვეტი, თანდათანობითი განვითარების პროცესი, რა-
თქმა უნდა, ამ პერიოდის ხანგრძლივი ისტორიის მანძილზე, სხვადასხვა მი-
ზეზის გამო, აღვივლი ექნებოდა ადამიანთა ჯგუფების გადაადგილებას, რო-

გორც კავკასიის შიგნით, ისე მის გარეთ, მაგრამ ამას საზოგადოების განვითარებაზე რაიმე მნიშვნელოვანი გავლენა არ მოუხდენია. არც ის შეინიშნება მაინცდამაინც, რომ ქვედა პალეოლითის მანძილზე გარედან მომდინარე მოვლენებს ჰქონოდა რაიმე საგრძნობი ზეგავლენა.

პირველყოფილი ადამიანის შეუზღუდავად მთლიანად შეგროვებასა და ნადირობაზე იყო დაფუძნებული. აშელისა და მუსტიეს დროის სადგომები კავკასიაში დიდი რაოდენობით შეიცავს ცხოველების ძვლებს, რაც უთუოდ მონადირეობის მაღალ ხედიანად წონაზე უნდა მიუთითებდეს. მონადირეობის წყალობით, გარდა ზოგიერთი საკვებისა, პირველყოფილი ადამიანი მარადღებოდა მისთვის მეტად საჭირო ბეწვეულისა და ტყავით. უმთავრესად, იგი ნადირობდა მსხვილ ცხოველებზე: გამოქვაბულის დათვზე, ირემზე, ბიზონზე და სხვ. მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა აგრეთვე, შემგროვებლობასაც. კავკასიაში, სადაც უხვად მოიპოვებოდა მცენარეული საკვები, მეურნეობის ეს დარგი დიდად უნდა ყოფილიყო დაწინაურებული. სწორედ ამით უნდა აიხსნას ის, რომ აშელისა და მუსტიეს ხანის ძვლები ჰაზარდებენ იმ რეგიონებში, რომლებიც საკვები მცენარეულობის სიუხვით გამოირჩევა.

უკანასკნელი ხანის აღმოჩენები თითქოს მოწმობს, რომ პირველყოფილ ადამიანს კავკასიაში უკვე გარკვეული რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები გააჩნდა, კერძოდ კი „დათვის კულტი“. ზოგიერთ გამოქვაბულში თითქოს შენიშნული იყო, რომ დათვის თავის ქალები საგანგებოდ გამოქვაბულის კედლების გასწვრივ ელავა. აზიხის გამოქვაბულში, უკვე აშელის ფაზაში, თითქოს, საგანგებო სამალავიც კი იყო ნაპოვნი, სადაც ჩაწოხილი ყოფილა დათვის თავის ქალები. ცუცხვათის გამოქვაბულების სისტემაში აღმოჩნდა ე. წ. ზედა გამოქვაბული, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, საკულტო დანიშნულებისა უნდა ყოფილიყო. აქაც გამოქვაბულის კედლების გასწვრივ ჩალაგებული იყო დათვის თავის ქალები და კიდურების ძვლები. აქვე აღმოჩნდა რამდენიმე ქვის იარაღი, ალბათ, რიტუალურ წეს-ჩვეულებასთან დაკავშირებით, საგანგებოდ აქ ჩატანებული.

ახლა ძნელია წარმოდგენა იმისა, თუ როგორი უნდა ყოფილიყო ასეთ შორეულ ეპოქაში პირველყოფილი ადამიანის საზოგადოებრივი ურთიერთობა და სოციალური ორგანიზაცია. პირველყოფილი საზოგადოების ამ საწყის ეტაპს — წინაგვაროვნულ ეპოქას, პირველყოფილი ჯოგის სტადიას მიაკუთვნებენ. კაცობრიობის ისტორიის გარდერაზე, როდესაც შრომის იარაღები ჭერ კიდევ მეტად პრიმიტიულია და საკვების მოპოვებაც საკმაოდ დიდ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული, როგორც ჩანს, ადამიანებს შედარებით პატარა ჯგუფებად უნდა ეცხოვრათ. ცალკეულ ჯგუფში შემავალ წევრთა რიცხვი საკვების მოპოვების შესაძლებლობაზე იყო დამოკიდებული. აშელის ეპოქის ადამიანი საკვების მოპოვების მიზნით, ალბათ, ერთი ადგილიდან მეორეზე ხშირად გადადიოდა და იგი ამიერკავკასიის საკმაოდ ფართო არეებს ითვისებდა. შემდგომ ხანაში, განვითარებული მუსტიეს ეპოქაში, მოსახლეობის რიცხვის მატებასთან დაკავშირებით კავკასიის ბარისა და მთის რეგიონის ინტენსიური ათვისების პროცესი მიმდინარეობს. ამ პერიოდიდან ალბათ ერთგვარად იცვლება საზოგადოებრივი ურთიერთობის ხასიათი და შესაძლოა, პირველყოფილი ჯოგის სტადიას უკვე მნიშვნელოვანი ბზარი უჩნდება. ქვის ინდუსტრიაში შენიშნულ ცვლილებებს არ შეიძლება გარკვეული გარდატეხა არ შეეტანა საზოგადოების სოციალურ-ეკონომიკურ ორგანიზაციაში. შესაძ-

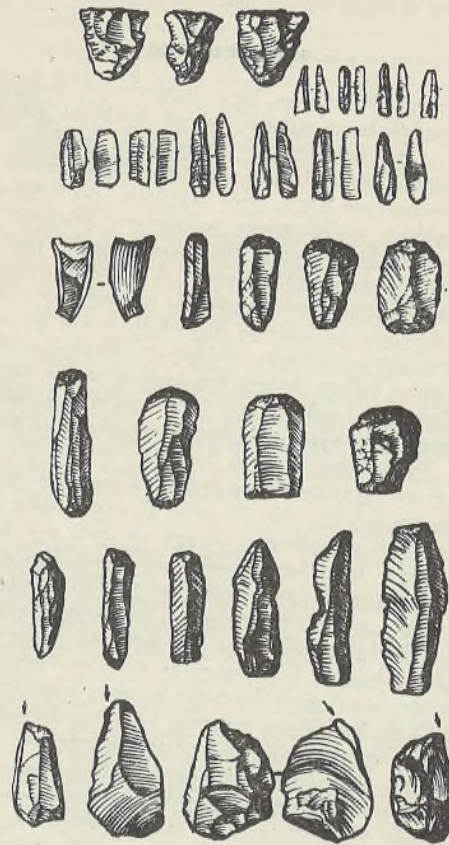
ლოა ამ პერიოდში იქმნება გვაროვნული საზოგადოების ჩამოყალიბების წინა პირობა. მოსახლეობის ფართო განფენა, კავკასიის რელიეფის თავისებური ხასიათი ხელს უწყობდა მოსახლეობის ცალკეული ჯგუფების იზოლაციას და უფრო მყარი კოლექტივის ჩამოყალიბებას, გარკვეულ გადახალისებას სოციალურ ურთიერთობაში. მუსტიეს კულტურაში შენიშნული ლოკალური მოვლენები შესაძლოა სწორედ ამის ანარეკლი იყოს.

§ 2. ზედა პალეოლითი

ქვედა პალეოლითის ბოლოს და ზედა პალეოლითის დასაწყისი ხანაში კავკასიაში კვლავ საგრძნობლად აცივდა. ამას არ შეიძლება გარკვეული გავლენა არ მოეხდინა გარე სამყაროზე — ფლორასა და ფაუნაზე, ადამიანზე, მის ადგილსამყოფელზე. პალეოლითელი ადამიანი ტოვებს მთიან მხარეს და თავს აფარებს უფრო დამბობ ზოლს, ღრმა ხეობებს, უპირატესად იმ ადგილებს, სადაც ბუნებრივი თავშესაფრები არსებობდა. დასავლეთ საქართველოს ზედაპალეოლითური დროის ძეგლებზე გვხვდება უფრო ცივი სარტყლისათვის დამახასიათებელი ცხოველების ძეგლები. ამ ხანაში, ზედა ვიურმის პერიოდში, საგრძნობლად კლებულობს ადამიანის განსახლების არე, წყდება კავშირი კავკასიის ჩრდილო და სამხრეთ რეგიონებს შორის და მოსახლეობის ძირითადი მასის კონცენტრაცია ხდება დასავლეთ ამიერკავკასიაში. ამიერკავკასიის აღმოსავლეთი ნაწილი მთელი ზედაპალეოლითური ხანის მანძილზე ნაკლებად დასახლებული. აღმოსავლეთ საქართველოში გვიანპალეოლითური ადამიანის ნაკვალევი თითქმის არ გვხვდება მტკვრისა და ხრამის აუზებში, იორალაზნის შემადინარეთში, მთის ზოლში.

ზედა პალეოლითი, ქვედასთან შედარებით, გაცილებით უფრო ხანმოკლე იყო. იგი მოიცავდა პერიოდს 40—35 ათასი წლიდან, ვიდრე 12—10 ათას წლამდე. სადღეისოდ ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის, თუ როგორ მიმდინარეობდა მუსტიედან ზედა პალეოლითზე გადასვლის პროცესი. ზედა პალეოლითში ძირითადად იცვლება ქვის დამუშავების ტექნიკა და მუსტიეს იარაღების სანაცვლოდ ჩნდება უფრო სრულყოფილი, მრავალფეროვანი ქვის იარაღები: საფხეკები, საჭრისები, დანები და სხვ. (სურ. 4). ვრცელდება ძელისა და რქის იარაღები. დასავლეთ საქართველოში რიონ-ყვირილის აუზში წარმოდგენილია ძეგლები, სადაც გვიან მუსტიესა და ადრე ზედაპალეოლითის შორის არსებული კავშირი შეინიშნება. როგორც ჩანს, ზედაპალეოლითის ჩამოყალიბების პროცესი, ადგილობრივი მუსტიერული კულტურის საფუძველზე, ძირითადად, დასავლეთ ამიერკავკასიაში მიმდინარეობდა. სწორედ აქ იყრის თავს ზედა პალეოლითის ადრეულ საფეხურზე კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი მასა. ადამიანი იძულებული ხდება ახალ პირობებს შეეგუოს და არსებობა განაგრძოს შედარებით უფრო შეზღუდულ არეზე. მოსახლეობის კონსოლიდაცია გარკვეულ ტერიტორიაზე ადამიანთა ცალკეული ჯგუფების დახლოვებას და აგრეთვე ერთგვაროვანი კულტურის ჩამოყალიბებას უწყობდა ხელს. ადგილობრივი მუსტიერული კულტურის ნიადაგზე უნდა წარმოქმნილიყო დასავლეთ საქართველოში ზედაპალეოლითური ე. წ. იმერული კულტურა. სადღეისოდ კავკასიაში ორმოცდაათზე მეტი ზედაპალეოლითური ძეგლია ცნობილი. მათი ძირითადი ნაწილი დასავლეთ ამიერკავკასიაზე, უპირატესად კი დასავლეთ საქართველოზე მოდის. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში

დღეს სულ რამდენიმე ზედაპალეოლითის ძეგლია დადასტურებული. ჩრდილო კავკასიაში მხოლოდ დასავლეთ ნაწილში, ყუბანისპირეთშია ამ დროის ძეგლები აღმოჩენილი. მის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ მხარეებში ზედა პალეოლითის თითო-ორი ძეგლია ცნობილი.

სურ. 4. ზედა პალეოლითი, ქვის იარაღები.

კავკასიის ზედაპალეოლითური კულტურის პერიოდიზაციის ცდა მოგვცა ცნობილმა რუსმა მეცნიერმა ს. ზამიატინმა, ძირითადად დასავლეთ საქართველოს, რიონ-ყვირილის აუზის ძეგლებზე მოპოვებული მასალების საფუძველზე. მართალია, ძეგლებს თითქმის არ გააჩნდა სტრატиграფიული მონაცემები, აბსოლუტური თარიღები, პალეონოლოგიური და ლითოლო-

გიური დახასიათებები, მაინც მის მიერ შემუშავებულ პერიოდიზაციას — „იმპერულ შკალას“ დღესაც არ დაუკარგავს თავისი მნიშვნელობა. ზედაპალეოლითური კულტურის პერიოდიზაციის ასალ ცდებს, უახლესი მასალების გათვალისწინების საფუძველზე, მაინცდამაინც მნიშვნელოვანი ცვლილებები ატეუტანია ამ სქემაში.

ადრეულ ჯგუფში ს. ზამიატინმა გააერთიანა ორი ძეგლი: ხერგულის კლდე და თარო კლდე. ეს გამოქვაბულები მდებარეობენ მდ. ყვირილის შუა წელის აუზში, ქ. ტიათურის მახლობლად. ორივე ძეგლი პირველად შესწავლილი იყო პოლონელი არქეოლოგის ს. კრუკოვსკის მიერ ჯერ კიდევ 1916 წლის გამო, რომ ხერგულის-კლდის მასალებში შედარებით მეტად იყო შემორჩენილი მუსტიერული ფორმები, ს. ზამიატინმა ეს გამოქვაბული თარო-ჩენილი მუსტიერული ფორმები, ს. ზამიატინმა ეს გამოქვაბული თარო-კლდეზე რამდენადმე უფრო ადრეულ ხანას მიაკუთვნა. ხერგულის-კლდეზე 1967—1972 წლების ხელახალი გათხრებით დადასტურდა, რომ აქ მოპოვებულ მასალებში ჯერ კიდევ შემორჩენილია მუსტიერული ფორმები და იგი ზედაპალეოლითის ადრეულ სტადიას მიეკუთვნება. გამოქვაბული თარო-კლდე ხერგულის-კლდის მახლობლად მდებარეობს და აქ მოპოვებულ მასალაშიც შემჩნევა გადანაშთის სახით ქვედაპალეოლითისათვის დამახასიათებელი ნიშნები.

დასავლეთ საქართველოს სხვა გამოქვაბულებშიც მოპოვებულ მასალებში შეინიშნება ქვედადან ზედა პალეოლითზე გადაზრდა. მრავალფენიან გამოქვაბულებში — სავარჯილეში, აპიანჩაში, ჩახათში, სევანთა სავანეში და მოწმებულა ზედაპალეოლითის საწყისი ეტაპები. მდ. ყვირილის აუზში აღმოჩნდა კიდევ რამდენიმე ძეგლი, რომლებიც შეიცავს ქვედადან ზედა პალეოლითზე გარდამავალი ხანის მასალებს. ქ. ტიათურის მახლობლად თოგან-კლდის სადგომზე მოპოვებულ ინვენტარში ჩანდა ბევრი საერთო თარო-კლდის სევანთა სავანის მასალებთან. ამავე რაიონში აღმოჩენილი ძუძუნასა და გამოქვაბული, როგორც ჩანს, ზედა პალეოლითური ხანის ადრეული ძეგლია. აქ მოპოვებული მასალები თარო კლდეს უახლოვდება. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ზედა პალეოლითის ადრეულ საფეხურს უნდა მიეკუთვნოს აგრეთვე ამტკელისა და ოქუმის გამოქვაბულები. ამრიგად, დასავლეთ საქართველოში მოპოვებული მასალები მოწმობენ, რომ ზედა პალეოლითური კულტურა ადგილობრივ მუსტიეს საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო.

ზედა პალეოლითური კულტურის მეორე ჯგუფის ძეგლებიც დასავლეთ საქართველოში, ძირითადად იმერეთში, რიონ-ყვირილას აუზშია წარმოდგენილი. ამ დროის მდიდარი მასალები აღმოჩნდა საკაფიაში, დევის ხერელში. მღვიმეში, ბნელ კლდეში, სავარჯილეში, სამელე-კლდეში, სამერცხლე-კლდეში და სხვ. ჯერჯერობით მთლად გარკვეული არ არის ამ ძეგლების ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა. აქ მოპოვებულ ინვენტარში კარგად შეინიშნება ქვის ინდუსტრიის ერთიანი ტრადიციების თანდათანობითი განვითარება. განსაკუთრებით საინტერესო მასალები აღმოჩნდა საკაფიას გამოქვაბულში, რომლის გათხრებითაც ფაქტურად იწყება საქართველოს და საერთოდ, კავკასიის პალეოლითური კულტურის შესწავლა. აქ, ჯერ კიდევ 1914 წ. გათხრები დაიწყო რ. შმიდტმა და ლ. კოზლოვსკიმ. შემდეგში, 1936—1937 წწ. ამ გამოქვაბულს თხრიდა პროფ. გ. ნიორაძე და ბოლო ხანებში აქ სამუშაოები ისევ გრძელდება. ეს გამოქვაბული ქუთაისის მახლობლად მდებარეობს, მდ. წყალწითელას ხეობაში. ს. ზამიატინმა და გ. ნიორაძემ, თავის დროზე,

საქაუთის გამოქვამული ზედა პალეოლითის ხანას მიაკუთვნეს. მაგრამ შემდგომში გათხრებმა დაადასტურეს, რომ აქ სტერილური ფენის ქვეშ მუსტიეს ხანის მასალები აღმოჩნდა. მუსტიეს ფენაში ჰარბობს გამოქვამულის დათვის ძვლები, ზედაპალეოლითურში კი — ბიზონის. ქვის ინვენტარში ბევრია ნუკლეუსები, მოგრძო სიმეტრიული ლამელები, საფხეკები, საჭრისები, წვეტანები და სხვ. განსაკუთრებით ბევრია საფხეკები. საჭრისები გამოირჩევიან თავისი მრავალფეროვნებით. აღსანიშნავია მიკროლითური გეომეტრიული ჩასართები, გვხვდება ძვლის იარაღები.

ქვის ინდუსტრიის მსგავსი კოლექცია აღმოჩნდა მღვიმეის ეხში, სადაც აგრეთვე შეინიშნება მიკროლითური ტრადიცია. მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ეხის კედლებზე შენიშნული გრავირებული ნიშნები. მათი ზედაპალეოლითისათვის მიკუთვნება ეჭვს არ იწვევს. კირქვის ფილის ერთი ნატეხი, რომელსაც შერჩენილი ჰქონდა მსგავსი გრავირებული მოტივები, ქვის იარაღებთან ერთად აღმოჩნდა კულტურულ ფენაში. ძნელია ამ ნიშნებში გამოიყოს რაიმე გეომეტრიული ფიგურები. საჭრისით გამოყვანილი ხაზები უწყვეტად განლაგებული. თავისი ხასიათით ეს ნიშნები უახლოვდება ხმელთაშუაზღვისპირეთის გამოქვამულებში აღმოჩენილ ზედაპალეოლითური ხანის გრავირებულ მოტივებს.

ამ პერიოდის საინტერესო მასალა აღმოჩნდა ხარაგაულის მახლობლად მდ. ჩხერიმელას ხეობაში მდებარე გამოქვამულ დევის-ხვრელში, სადაც 1926—1928 წწ. გათხრები აწარმოვა პროფ. გ. ნიორაძემ. აქაც წარმოდგენილია მიკროლითური იარაღები. გვხვდება საჭრისები, საფხეკები, წვეტანები. აღმოჩნდა ძვლის იარაღებიც. პროფ. გ. ნიორაძემ თავის დროზე სწორად განსაზღვრა ამ ძეგლის ხასიათი. იგი ზედა პალეოლითის შუა საფეხურს, ზედა ორინიკის ეპოქას მიაკუთვნა. აქვე ნაპოვნი იყო ადამიანის ქვედა ყბის ნატეხი, ზედ შერჩენილი რამდენიმე კბილით.

ზედა პალეოლითის მეორე ჯგუფს მიეკუთვნება აგრეთვე გამოქვამულ საგვარჯილეს შუა ფენა, აქ მოპოვებული მასალა ბევრ საერთოს პოულობს საქაუთის, დევის ხვრელისა და სხვა ძეგლების ინვენტართან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ყვირილის შუა წელის აუზში გამოვლენილი ძუძუანას და სამერცხლე-კლდის გამოქვამულებში აღმოჩენილი მასალები. ეს ძეგლები მეორე ჯგუფს მიეკუთვნებიან, მაგრამ მაინც ხასიათდებიან ერთგვარი თავისებურებებით. სამერცხლე-კლდის გამოქვამულში აღმოჩნდა ბევრი ნუკლეუსი და წარმოების ნაშთები. მზა ნაწარმი არც ისე ბევრია და მათში ჰარბობს საფხეკები და საჭრისები. მთელ კოლექციაში მხოლოდ სამი წვეტანა აღმოჩნდა და საერთოდ, თითქმის არ გვხვდება მიკროლითური იარაღები. აღმოჩნდა აგრეთვე ძვლის რამდენიმე იარაღი. საერთოდ, სამერცხლე კლდის და ძუძუანას გამოქვამულებში მოპოვებული ქვის ინვენტარი თავისი ხასიათით მეორე ჯგუფის ძეგლებზე აღმოჩენილ მასალასთან პოულობს საერთოს. ერთგვარი სხვაობა იმაშია, რომ აქ თითქმის არ გვხვდება მიკროლითური იარაღები. სწორედ ამან აფიქრებინა ზოგიერთ მკვლევარს, რომ აქ ცალკე ლოკალური ვარიანტი გამოიყოფა. შესაძლოა, გარემო პირობების და აგრეთვე ცხოვრების სპეციფიკური ხასიათის გამო აქ ერთიან ზედაპალეოლითურ კულტურაში გარკვეული თავისებურებები ჩამოყალიბდა, რამაც თავისი ანარეკლი ქვის ინვენტარში პოვა.

აპიანჩას გამოქვამულში, რომელიც სოფ. წებელიდან 5 კმ. დაშორებით

მდებარეობს, აღმოჩნდა ნეოლითური, მეზოლითური და გვიანპალეოლითური ფენები. გვიანპალეოლითურ ფენაში ორი პორიზონტი გამოიყოფა. ქვედა პორიზონტში მოპოვებული ინვენტარი მეორე ჯგუფის ძეგლებისთვის და მახასიათებელ მასალას უახლოვდება. ზედა პორიზონტში მოპოვებული მასალები, ჩანს, გვიანპალეოლითის ფინალური სტადიისაა.

ამიერკავკასიაში უპირატესად მის დასავლეთ ნაწილში, კარგადაა წარმოდგენილი ზედაპალეოლითური კულტურის გვიანდელი, მესამე ჯგუფის ძეგლები. ამ პერიოდის ძეგლებიდან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს გამოქვაბული გვარჯილის კლდე სოფ. რგანთან, ტიათურის მაზლობლად, სადაც პირველად გათხრები 1916 წელს ჩაატარა ს. კრუკოვსკიმ, ორმოცდაათიანი წლების დასაწყისში კვლავ გაგრძელდა ამ გამოქვაბულის შესწავლა. გათხრების შედეგად აქ პალეოლითის ფინალური სტადიის მდიდარი მასალა აღმოჩნდა. გვარჯილის კლდის ქვის ინვენტარში ჯერ კიდევ შეინიშნება გარკვეული სიახლოვე მეორე ჯგუფის, კერძოდ, დევის ხვრელისა და საკაფის მასალებთან, მაგრამ ქვის ინდუსტრიაში აშკარად ჩანს უფრო სრულყოფილი ტექნიკა, ტიპოლოგიურად იარაღი გაცილებით მრავალფეროვანია, ბევრია საფხეკები, ნაგრძნობლად იკლო სიჭრისების საერთო რიცხვმა. კარგადაა წარმოდგენილი მიკროლითური იარაღი, ჩასართები სეგმენტისებრი ფორმის, სიმეტრიული და ასიმეტრიული მოყვანილობის, ცალგვერდდაბლაგვებული სამკუთხა ლამელები. აღსანიშნავია ე. წ. გვარჯილის კლდის ტიპის იარაღი. თავისებურია აქ აღმოჩენილი ცალგვერდამოღარული წვეტანა, რომლის მსგავსი იარაღი პირველად გამოყოფილი იყო ერავში, ზარზის გამოქვაბულში. ამ ტიპის იარაღი ჩვენთვის ცნობილია ჩახათიდან, ქვაჭარიდან, საგვარჯილედან და აწის გამოქვაბულიდან. გვარჯილის კლდეში ნაპოვნი ძვლისა და რქის ნივთები დამუშავების მაღალ ტექნიკაზე მიუთითებს, ბევრია ძვლის სადგისები, სახვრეტები, ყუწწვახვრეტილი ნემსები, ისრის პირები და სხვ. აქ აღმოჩნდა ბრტყელი, ორმხრივ დაკბილული პარპუნი და „მეთაურის კვერთხი“, რომლის ორთავე მხარეს 7—7 პარალელური ხაზია ამოღარული.

გვარჯილის კლდეში მოპოვებულ მასალებში კარგად გამოირჩევა პალეოლითის ფინალური ფაზისა და მომდევნო მეზოლითური სტადიისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. ამიტომაცაა, რომ ზოგიერთი მკვლევარი მესამე ჯგუფში გვარჯილის კლდესთან ერთად აქცევს აგრეთვე მეზოლითური ეპოქის ძეგლებს. მაგრამ, როგორც ჩანს, გვარჯილის კლდე მიეკუთვნება პალეოლითის ეპოქის მიწურულს და მეზოლითური კულტურის დამდეგს. აქ მოპოვებული მასალებიდან კარგად ჩანს, რომ მეზოლითი ადგილობრივი ზედა პალეოლითური კულტურის საფუძველზეა აღმოცენებული. ამიტომაცაა, რომ ჯერჯერობით ძნელია გარკვეული საზღვრის დადება დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანპალეოლითურ და მეზოლითურ კულტურებს შორის. გვარჯილის კლდის მასალებთან საკმაოდ ახლო ანალოგიას პოულობს სარეკის ესში და სამგლე კლდეში მოპოვებული მასალები. ბევრი საერთო შეინიშნება, აგრეთვე, იმ ძეგლებთანაც, რომლებიც, როგორც ჩანს, უკვე ადრემეზოლითურ ხანას განეკუთვნება. საგვარჯილეს, ჩახათის, ქვაჭარის, აპიანას, ცივი მღვიმეს და სხვ. მეზოლითური ხანის ძეგლები საკმაოდ ახლო ურთიერთობას ამჟღავნებენ გვარჯილის კლდის მასალებთან. უნდა აღინიშნოს, რომ რიონ-ყვირილას აუზის იმერეთის ძეგლებზე ნათლად შეიმჩნევა გვიანპალეოლითური

კულტურის თანდათანობითი განვითარება, გენეტიკური კავშირი წინამორბედ მუსტიეს ხანის კულტურასთან. სწორედ აქ განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანპალეოლითური კულტურის ერთიანი ხასიათი.

გვიანპალეოლითის ფინალურ სტადიას მიეკუთვნება მდ. კოდორის ხეობაში მდებარე ეხი ხუპინიშახე (ცივი მღვიმე), რომელიც სოხუმიდან 37,0 კმ დაშორებული. კულტურული ფენა აქ საკმაოდ ძლიერი იყო და ზედა ფენა შეიცავდა მეზოლითური ხანის მასალას, ქვედა კი — პალეოლითის ბოლო საფეხურს. ქვედა ფენაში აღმოჩნდა ნუკლეუსები, მრავალგვარი საფხეკები და საჭრისები, გეომეტრიული მიკროლითები, სეგმენტური ჩასართები და სხვ. აღსანიშნავია დათვის ძვლისაგან ნაკეთები იარაღი მრგვალი ნახერცით, რომლის ზედაპირი გეომეტრიული ორნამენტითაა შემკული. როგორც აღინიშნა, ამ პერიოდისაა აპიანჩას გამოქვაბულში გვიანპალეოლითური ფენის ზედა ჰორიზონტში მოპოვებული მასალები.

გვიანპალეოლითური ფენები გამოვლენილია შავი ზღვის სანაპირო ზოლში, სოჭი-აღღერის მხარეში მდებარე გამოქვაბულებში — აბშტირის, ნავალიშენის, ხოსტის, აწის და სხვ. აქ მოპოვებული მასალები გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს იმერეთის ჭგუფის ძეგლებთან. აღსანიშნავია, რომ აბშტირის გამოქვაბულის ამ პერიოდის ფენის რადიონახშირბადის თარიღი არსებობს — 19500 ± 500 წ.

გვიანპალეოლითის ხანაში გაცილებით სუსტადაა ითვისებული ადამიანის მიერ აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდის ძეგლები თითქმის ცნობილი არ არის. ისეთ მხარეშიაც კი, როგორიცაა შიდა ქართლი, რომელიც უშუალოდ ემიჯნებოდა დასავლეთ საქართველოს — იმერეთს, გვიანპალეოლითური დროის სადგომები ძლემდე არ აღმოჩენილა.

თხილად დასახლებული ამ პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა მხარეები. აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დამჯილის მრავალფენიან ეხში ავეი-დაღის მთაზე აღმოჩნდა გვიანპალეოლითური პერიოდის გვიანი საფეხურის და მეზოლითური დროის მასალები. მცირე კავკასიონის რეგიონში, სომხეთის ტერიტორიაზე დღეს ორი ძეგლია ცნობილი, სადაც გვიანპალეოლითური ხანის მასალები აღმოჩნდა — ჭატკანის და ნურნუსის ღია სადგომები მდ. ზანგას ხეობაში ერევნის ჩრდილოეთით. ორივე სადგომი დაახლოებით ერთი დროისა ჩანს და შეიცავდნენ ობსიდიანისაგან ნაკეთებ იარაღს. ქვის ინვენტარი გარკვეულ ანალოგიებს ავლენენ დასავლეთ საქართველოს მეორე ქრონოლოგიური ჭგუფის ბოლო პერიოდის ძეგლებთან.

ჩრდილო კავკასიაში გვიანპალეოლითის ხანაში შედარებით ინტენსიურადაა დასახლებული მისი დასავლეთი ნაწილი — ყუბანისპირეთი. აქაური ძეგლებიდან ბირველ რიგში აღსანიშნავია მრავალფენიანი კამენომოსტსკაიას გამოქვაბული, რომელიც ქ. მაიკოპის მახლობლად მდებარეობს მდ. ბელიას ხეობაში. კულტურული ფენის სისქე 3 მეტრს აღემატებოდა, აქედან ქვედა გვიანპალეოლითური ფენა ორ მეტრამდე აღწევდა. ქვის ინვენტარში ჭარბობს საჭრისები. საფხეკები შედარებით მცირეა. მასალაში კარგად შეინიშნება მუსტიესათვის დამახასიათებელი ნიშნები და აშკარად შეიმჩნევა გარკვეული მსგავსება დასავლეთ საქართველოს გვიანპალეოლითური ხანის ადრეული ფაზის ძეგლებთან. კამენომოსტსკაიას გამოქვაბულის ძირა ფენა მიეკუთვნება

გვიანპალეოლითური პერიოდის დასაწყისს. ყუბანისპირეთში ცნობილია უფრო გვიანდელი, მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფისათვის დამახასიათებელი ძეგლები. გუბის № 1 ეხში, რომელიც ქ. მაიკოპის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს 40 კმ. დაშორებით, აღმოჩნდა პალეოლითური ხანის სამი ფენა — ერთი მუსტიერული, ორი — გვიანპალეოლითური. მეორე ფენის კაჟის ინვენტარში საფხეკები ჭარბობს. ნაკლებადაა წარმოდგენილი საჭრისები. მიუხედავად იმისა, რომ მასალა გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება, იგი მაინც ბევრ საერთოს პოულობს დასავლეთ საქართველოს მეორე ჯგუფის ძეგლებთან. ამავე ეხის პირველი ფენა, რომელმაც ქვის იარაღის მცირე კოლექცია მოგვცა, ჩანს, მიეკუთვნება გვიანპალეოლითის ბოლო პერიოდს. ამავე დროისა, ან ეგებ რამდენადმე გვიანდელი, გუბის № 7 ეხში მოპოვებული მასალები. გეომეტრიული მიკროლითები ფორმითა და დამუშავების ტექნიკით უკვე მეზოლითურებს უახლოვდებიან და ამიტომ იქნებ ამ ეხის გვიანპალეოლითის მიწურულით და მეზოლითის დასაწყისით დათარიღება უფრო მართებული იყოს.

ჩრდილო კავკასიის სხვა მხარეები, ჩანს, ნაკლებადაა ათვისებული გვიანპალეოლითელი ადამიანის მიერ. ცენტრალურ კავკასიაში ამ დროის თითო-ორი ძეგლია ცნობილი. ამათგან აღსანიშნავია ყაბარდო-ბალყარეთში ბაქსანის ხეობაში აღმოჩენილი მრავალფენიანი ეხი სოსრუკო. ჰვედა ფენა შეიცავდა გვიანპალეოლითური დროის მასალას. მის ზემოთ მდებარე ფენა კი უკვე მეზოლითური ხანისა იყო. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში სადღეისოდ გვიანპალეოლითური ხანის ძეგლები ცნობილი არ არის. ჩოხის გამოქვაბული, რომლის ძირა ფენებს ადრე გვიანპალეოლითურ ხანას მიაკუთვნებდნენ, ჩანს, უკვე მეზოლითური დროისა უნდა იყოს.

ამრიგად, გვიანპალეოლითში კავკასიაში ფართოდაა ათვისებული ადამიანის მიერ დასავლეთ საქართველო, უპირატესად რიონ-ყვირილის აუზი. სწორედ იმერეთის კულტურაში, განსაკუთრებული სიცხადით შეიმჩნევა გვიანპალეოლითური კულტურის თანდათანობითი ერთიანი განვითარების პროცესი მეზოლითური ხანის დამდგამდე. როგორც ჩანს, ზემო ვიურმის ეპოქაში, კავკასიის სხვა რეგიონებთან შედარებით, ამიერკავკასიის დასავლეთ ნაწილში შეიქმნა ხელსაყრელი გარემო გვიანპალეოლითელი ადამიანის ცხოვრებისათვის. ამას მოწმობენ დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი ძეგლები, სადაც თითქმის მთელი გვიანპალეოლითური ხანის მანძილზე უცხოურია ადამიანს. როგორც ჩანს, გვიანპალეოლითური მოსახლეობის ძირითადი მასა სწორედ აქაა კონცენტრირებული და აქედან ხდებოდა უპირატესად, ალბათ, მისი გადაადგილება კავკასიის სხვა მხარეებში. ალბათ, ამით აიხსნება კავკასიის გვიანპალეოლითური კულტურის მეტნაკლებად ერთიანი ხასიათი. მაგრამ უკვე გვიანპალეოლითური ეპოქის ბოლოსათვის კავკასიის კულტურაში სულ უფრო და უფრო მკვეთრად ისახება გარკვეული ლოკალური თავისებურებანი მის სამხრეთ და ჩრდილო ნაწილებს შორის. კავკასიაში ძველი ქვის ხანის ბოლოსათვის შეიძლება გამოვყოთ გვიანპალეოლითური კულტურის იმერეთისა და გუბის ვარიანტები. ეს სხვაობა მომდევნო მეზოლითის ხანაში კიდევ უფრო საგრძნობი ხდება.

გვიანპალეოლითური კულტურის დროს ახლო ურთიერთობა ჩანს კავკასიისა და მახლობელ აღმოსავლეთს შორის, განსაკუთრებული სიახლოვე შეიმჩნევა ირან-ერაყის ძეგლებთან. იმერეთის კულტურა მნიშვნელოვან მსგავ-

კულტურის თანდათანობითი განვითარება, გენეტიკური კავშირი წინამორბედ მუსტიეს ხანის კულტურასთან. სწორედ აქ ვინსაყუთრებით კარგად გამოჩნდა დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანპალეოლითური კულტურის ერთიანი ხასიათი.

გვიანპალეოლითის ფინალურ სტადიას მიეკუთვნება მდ. კოდორის ხეობაში მდებარე ეხი ხუპინიშახვა (ეივი მღვიმე), რომელიც სოხუმიდან 37,0 კმ დაშორებული. კულტურული ფენა აქ საკმაოდ ძლიერი იყო და ზედა ფენა შეიცავდა მეზოლითური ხანის მასალას, ქვედა კი — პალეოლითის ბოლო საფეხურს. ქვედა ფენაში აღმოჩნდა ნუკლეუსები, მრავალგვარი საფხეკეები და საჭრისები, გეომეტრიული მიკროლითები, სეგმენტური ჩასართები და სხვ. აღსანიშნავია დათვის ძელისაგან ნაკეთები იარაღი მრგვალი ნახვრეტით, რომლის ზედაპირი გეომეტრიული ორნამენტითაა შემკული. როგორც აღინიშნა, ამ პერიოდისაა აპიანას გამოქვაბულში გვიანპალეოლითური ფენის ზედა ჰორიზონტში მოპოვებული მასალები.

გვიანპალეოლითური ფენები გამოვლენილია შავი ზღვის სანაპირო ზოლში, სოჭი-აღღერის მხარეში მდებარე გამოქვაბულებში — ახშტირის, ნავალიშენის, ხოსტის, აწის და სხვ. აქ მოპოვებული მასალები გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს იმერეთის ჭგუფის ძეგლებთან. აღსანიშნავია, რომ ახშტირის გამოქვაბულის ამ პერიოდის ფენის რადიონახშირბადის თარიღი არსებობს — 19500 ± 500 წ.

გვიანპალეოლითის ხანაში გაცილებით სუსტადაა ითვისებული აღაშიანის მიერ აღმოსავლეთ ამიერკავკასია. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდის ძეგლები თითქმის ცნობილი არ არის. ისეთ მხარეშიაც კი, როგორიცაა შიდა ქართლი, რომელიც უშუალოდ ემიჯნებოდა დასავლეთ საქართველოს — იმერეთს, გვიანპალეოლითური დროის სადგომები დღემდე არ აღმოჩენილა.

თხლად და დასახლებული ამ პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა მხარეები. აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე დამჯილის მრავალფენიან ეხში ავეი-დალის მთაზე აღმოჩნდა გვიანპალეოლითური პერიოდის გვიანი საფეხურის და მეზოლითური დროის მასალები. მცირე კავკასიონის რეგიონში, სომხეთის ტერიტორიაზე დღეს ორი ძეგლია ცნობილი, სადაც გვიანპალეოლითური ხანის მასალები აღმოჩნდა — ჭატკრანის და ნურნუსის ღია სადგომები მდ. ზანგას ხეობაში ერევნის ჩრდილოეთით. ორივე სადგომი დაახლოებით ერთი დროისა ჩანს და შეიცავდნენ ობსიდიანისაგან ნაკეთებ იარაღს. ქვის ინვენტარი გარკვეულ ანალოგიებს ავლენს დასავლეთ საქართველოს მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფის ბოლო პერიოდის ძეგლებთან.

ჩრდილო კავკასიაში გვიანპალეოლითის ხანაში შედარებით ინტენსიურადაა დასახლებული მისი დასავლეთი ნაწილი — ყუბანისპირეთი. აქაური ძეგლებიდან პირველ რიგში აღსანიშნავია მრავალფენიანი კამენომოტსკაიას გამოქვაბული, რომელიც ქ. მაიკოპის მახლობლად მდებარეობს მდ. ბელაიას ხეობაში. კულტურული ფენის სისქე 3 მეტრს აღემატებოდა, აქედან ქვედა გვიანპალეოლითური ფენა ორ მეტრამდე აღწევდა. ქვის ინვენტარში ჭარბობს საჭრისები. საფხეკეები შედარებით მცირეა. მასალაში კარგად შეინიშნება მუს-ტიესათვის დამახასიათებელი ნიშნები და აშკარად შეიმჩნევა გარკვეული მსგავსება დასავლეთ საქართველოს გვიანპალეოლითური ხანის ადრეული ფაზის ძეგლებთან. კამენომოტსკაიას გამოქვაბულის ძირა ფენა მიეკუთვნება

გვიანპალეოლითური პერიოდის დისაწყისს. ყუბანისპირეთში ცნობილია უფრო გვიანდელი, მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფისათვის დამახასიათებელი ძეგლები. გუბის № 1 ეზში, რომელიც ქ. მაიკოპის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს 40 კმ. დაშორებით, აღმოჩნდა პალეოლითური ხანის სამი ფენა — ერთი მუსტიერული, ორი — გვიანპალეოლითური. მეორე ფენის ქაუხის ინვენტარში საფხეები ჰარბოზს. ნაკლებადაა წარმოდგენილი საქრისები. მიუხედავად იმისა, რომ მასალა გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება, იგი მაინც ბევრ საერთოს პოულობს დასავლეთ საქართველოს მეორე ჯგუფის ძეგლებთან. ამავე ეხის პირველი ფენა, რომელმაც ქვის იარაღის მცირე კოლექცია მოგვცა, ჩანს, მიეკუთვნება გვიანპალეოლითის ბოლო პერიოდს. ამავე დროისაა, ან ეგებ რამდენადმე გვიანდელი, გუბის № 7 ეზში მოპოვებული მასალები. გეომეტრიული მიკროლითები ფორმითა და დამუშავების ტექნიკით უკვე მეზოლითურებს უახლოვდებიან და ამიტომ იქნებ ამ ეხის გვიანპალეოლითის მიწურულით და მეზოლითის დისაწყისით დათარიღება უფრო მართებული იყოს.

ჩრდილო კავკასიის სხვა მხარეები, ჩანს, ნაკლებადაა ათვისებული გვიანპალეოლითელი ადამიანის მიერ. ცენტრალურ კავკასიაში ამ დროის თითო-ორი ძეგლია ცნობილი. ამათგან აღსანიშნავია ყაბარდო-ბალყარეთში ბაქსანის ხეობაში აღმოჩენილი მრავალფენიანი ეხი სოსრუკო. ჰვედა ფენა შეიცავდა გვიანპალეოლითური დროის მასალას. მის ზემოთ მდებარე ფენა კი უკვე მეზოლითური ხანისა იყო. ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში სადღეისოდ გვიანპალეოლითური ხანის ძეგლები ცნობილი არ არის. ჩოხის გამოქვაბული, რომლის ძირა ფენებს ადრე გვიანპალეოლითურ ხანის მიეკუთვნებდნენ, ჩანს, უკვე მეზოლითური დროისა უნდა იყოს.

ამრიგად, გვიანპალეოლითში კავკასიაში ფართოდაა ათვისებული ადამიანის მიერ დასავლეთ საქართველო, უპირატესად რიონ-ყვირილის აუზი. სწორედ იმერეთის კულტურაში, განსაკუთრებული სიცხადით შეიმჩნევა გვიანპალეოლითური კულტურის თანდათანობითი ერთიანი განვითარების პროცესი მეზოლითური ხანის დამდეგამდე. როგორც ჩანს, ზემო ვიურმის ეპოქაში, კავკასიის სხვა რეგიონებთან შედარებით, ამიერკავკასიის დასავლეთ ნაწილში შეიქმნა ხელსაყრელი გარემო გვიანპალეოლითელი ადამიანის ცხოვრებისათვის. ამას მოწმობენ დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი ძეგლები, სადაც თითქმის მთელი გვიანპალეოლითური ხანის მანძილზე უცხოვრია ადამიანი. როგორც ჩანს, გვიანპალეოლითური მოსახლეობის ძირითადი მასა სწორედ აქაა კონცენტრირებული და აქედან ხდებოდა უპირატესად, ალბათ, მისი გადაადგილება კავკასიის სხვა მხარეებში. ალბათ, ამით აიხსნება კავკასიის გვიანპალეოლითური კულტურის მეტნაკლებად ერთიანი ხასიათი. მაგრამ უკვე გვიანპალეოლითური ეპოქის ბოლოსათვის კავკასიის კულტურაში სულ უფრო და უფრო მკვეთრად ისახება გარკვეული ლოკალური თავისებურებანი მის სამხრეთ და ჩრდილო ნაწილებს შორის. კავკასიაში ძველი ქვის ხანის ბოლოსათვის შეიძლება გამოვყოს გვიანპალეოლითური კულტურის იმერეთისა და გუბის ვარიანტები. ეს სხვაობა მომდევნო მეზოლითის ხანაში კიდევ უფრო საგრძნობი ხდება.

გვიანპალეოლითური კულტურის დროს ახლო ურთიერთობა ჩანს კავკასიასა და მახლობელ აღმოსავლეთს შორის. განსაკუთრებული სიახლოვე შეიმჩნევა ირან-ერაყის ძეგლებთან. იმერეთის კულტურა მნიშვნელოვან მსგავ-

სებას ავლენს ბარადოსტისა და განსაკუთრებით, ზარზის კულტურასთან. როგორც ჩანს, პალეოლითური კულტურის მიწურული ხანებიდან კვლავ იწყება კავკასიის ფართო ათვისების პროცესი და ისევ ცხოველდება კავშირები სამხრეთთან. რა ხასიათისა იყო ეს ურთიერთობა, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია, მაგრამ, შესაძლოა, ამ პერიოდში მოსახლეობის გარკვეული მასების გადაადგილებასაც ჰქონოდა ადგილი. კავკასია, წინა აზიასთან ერთად, ჩანს, ერთ ფართო გვიანპალეოლითური კულტურის სფეროს შეადგენდა, რომლის საწყისები, იქნებ, წინარე მუსტიეს ხანაშია საძებარი. აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ კავკასიის გვიანპალეოლითური კულტურა გარკვეულ მსგავსებას ავლენს ჩრდილოეთით, აზოვისპირეთში ამავდროულ ძეგლებთან. გამოითქვა კიდევ მოსაზრება კავკასიიდან აზოვისპირეთში მოსახლეობის გარკვეული მასის გადასახლების შესახებ.

სადღესოდ ბევრი არაფრის თქმა შეიძლება კავკასიაში მოსახლე გვიანპალეოლითური ადამიანის ფიზიკური ტიპის შესახებ. ჭერჭერობით, სულ რამდენიმე შემთხვევაა ამ დროის ადამიანის ნაშთების აღმოჩენისა — დევის ხვრელის, მღვიმევის, აპიანჩას და სხვ. გამოქვამულებში. არ არის გამორიცხული, რომ ამ დროის ადამიანის უშუალო წინაპარი კავკასიაში ჰყვოდა პალეოლითში მოსახლე ნეანდერტალელ ადამიანი იყო. როგორც აღნიშნული იყო, კავკასიაში ნეანდერტალელის პროგრესული ფორმა ბინადრობდა და აქ თანამედროვე ფიზიკური ტიპის ადამიანის ჩამოყალიბების ყველა პირობა იყო.

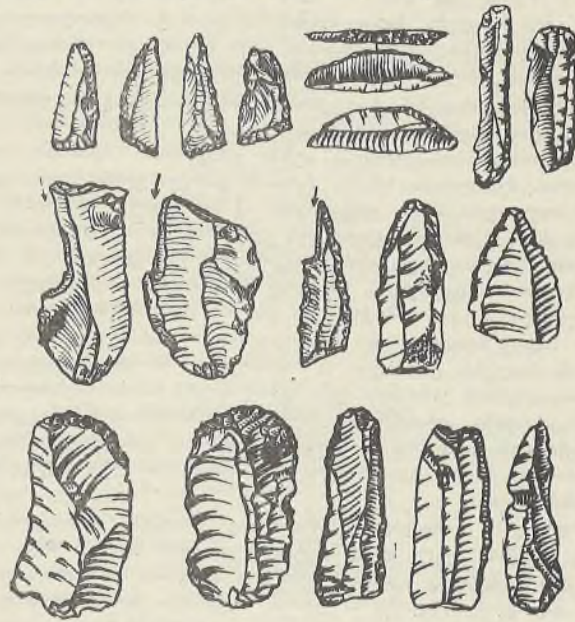
§ 2. მეზოლითი

გვიანპალეოლითური კულტურის ჩაქრობის და ახალი ეპოქის, მეზოლითის წარმოქმნის ხანა ემთხვევა იმ პერიოდს, როდესაც კავკასიაში კლიმატური პირობების საკმაოდ ძლიერი ცვლილებები ხდება. მთავრდება გამყინვარების პერიოდი, პლეისტოცენი და დგება თანამედროვე გეოლოგიური ეპოქა — პოლოცენი. გარემო პირობების შეცვლამ, რომელიც დაახლოებით 12 ათასი წლის წინათ დაიწყო, გარკვეული გავლენა მოახდინა ცხოველთა და მცენარეთა სამყაროზე, ლანდშაფტზე. ადრეპოლოცენიდან კავკასიაში მნიშვნელოვნად თბება. ბუნებრივი გარემოს შეცვლას არ შეიძლება გავლენა არ მოეხდინა თვით ადამიანზეც, მისი ცხოვრების პირობებზე.

მეზოლითი კავკასიაში ადგილობრივი გვიანპალეოლითური კულტურის საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყო. აქ კარგადაა ცნობილი გვიან პალეოლითიდან მეზოლითზე გარდამავალი პერიოდის ძეგლები. გვარჯილის კლდის ტიპის ძეგლებზე უკვე შეინიშნება ადრემეზოლითისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. მეზოლითურ მიკროლითურ ინდუსტრიაში კარგად ჩანს გენეტიური კავშირი გვიანპალეოლითურ მიკროლითურ ინვენტართან. მეზოლითურ ხანაში ადამიანი კვლავ განაგრძობს ცხოვრებას გამოქვამულებში და ღია სადგომებზე. ჩანს, ამ პერიოდში მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება მეურნეობის ხასიათში, რამაც თავისი ასახვა პოვა ქვის იარაღებზე. გვიანპალეოლითის გარიგრაზე ჩასახულმა მიკროლითურმა ინდუსტრიამ მეზოლითში განვითარების მაღალ საფეხურს მიაღწია. სავრძნობლად იცვლება ნადირობის ხასიათი, სადაც მნიშვნელოვანი როლი მიკროლითურ იარაღს ეკავა. ფართოდ

იყენებდნენ მათ, აგრეთვე, ჩასართებისათვის. საერთოდ, მეზოლითის ხანაში ქვის დამუშავების ტექნიკა უფრო სრულყოფილ სახეს იღებს (სურ. 5).

მეზოლითში, როდესაც გამყინვარების შემდგომ პერიოდში ხელსაყრელი კლიმატური რეჟიმი მყარდება, კვლავ იწყება კავკასიის ბარისა და მთის ფართო ათვისება, როგორც ჩანს, ამ პერიოდში საგრძნობლად მატულობს

სურ. 5. მეზოლითი, ქვის იარაღები.

მოსახლეობის რიცხვი, რომელიც თანდათანობით კავკასიის თითქმის ყველა ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზონს იკავებს. მაგრამ ამ ხანაშიაც ერთ-ერთ ყველაზე მჭიდროდ დასახლებულ რეგიონად ისევ დასავლეთ ამიერკავკასია რჩება. სწორედ აქ გვხვდება მეზოლითური ხანის ძეგლების მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომლებზედაც კარგად შეინიშნება უშუალო კავშირი წინამორბედ კულტურასთან. არ არის გამორიცხული, რომ მეზოლითური კულტურის ჩამოყალიბების პროცესი, ძირითადად, კავკასიის ამ რეგიონში მიმდინარეობდა.

მეზოლითის დროს ფართოდაა ათვისებული დასავლეთ საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი და რიონ-ყვირილის აუზი. როგორც ჩანს, პოლოცენის დასაწყისში ბუნებრივ გარემოს მაინცდამაინც დიდი ცვლილებები არ განუცდია და აქ ადამიანი საკმაოდ ინტენსიურ ცხოვრებას განაგრძობს. შავი ზღვის სანაპირო ზოლის მთელ რიგ გამოქვაბულებში მეზოლითური ფენა გვიანპალეოლითური ფენის თავზე იდო. მეზოლითური ხანის ძეგლებიდან აღსანიშნავია ქვაჭარისა და აპიანჩას გამოქვაბულები, ცივი მღვიმე და ჯამ-

პალის ეხი, იაშთხვის სადგომი და სხვ. როგორც ჩანს, აღრეულ მეზოლითის მიეკუთვნებოდა ქვაჭარა, იაშთხვა და ენწერი. აქ მოპოვებული ქვის ინვენტარი ბევრ საერთოს პოულობს გვარჯილის კლდის ტიპის ძეგლებზე მოპოვებულ ქვის იარაღთან. აღრემეზოლითის მიეკუთვნება სოჭის მახლობლად მდებარე აწის გამოქვაბულის IV ფენა. რამდენადმე უფრო ახალგაზრდაა ჯამ-პალის ეხის მასალები, სადაც საგრძნობლად იმატა მიკროლითური იარაღის რიცხვმა. გვიანმეზოლითური ხანისაა ცივი მღვიმე და აწის გამოქვაბულის III ფენა. ამ დროს იზრდება გეომეტრიული ფორმის იარაღების რიცხვი, იმატა ძვლის იარაღების რაოდენობამ, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ცივ მღვიმეში ნაპოვნი პარპუნი.

იმერეთში, რიონ-ყვირილას აუზში განაგრძობს ადამიანი ინტენსიურ ცხოვრებას მეზოლითის ხანაში. ჩახათას გამოქვაბულის ზედა ფენა, ჩანს, აღრემეზოლითური ხანისა უნდა იყოს. აქ მოპოვებულ მასალებში გარკვეული მსგავსება შეინიშნება გვარჯილის კლდესთან და ბევრი საერთო ჩანს ქვაჭარასთან. ეტყობა, ამავე ხანისაა საგვარჯილეს გამოქვაბულის III ფენა. აღრე მეზოლითის მიეკუთვნება, როგორც ჩანს, რიონის ზემო წელზე, რაჭაში გამოვლენილი ქვედის გამოქვაბული და ღია სადგომი ბანეთურა. ყვირილას აუზში, სადაც მდიდრად იყო წარმოდგენილი გვიანპალეოლითის ფინალური სტადიის ძეგლები, ცნობილია მეზოლითური პერიოდის მასალები. დარკვეთას მრავალფენიან ეხში ძირა ფენა მეზოლითური ხანისაა, მეზოლითი გვხვდება სარეკის ეხში. აღსანიშნავია, რომ აღრემეზოლითის ხანაში კვლავ განაგრძა ცხოვრება კულაროს და წონას მაღალმთიან გამოქვაბულებში, რომლებიც თითქმის მთელი გვიანპალეოლითის ხანის მანძილზე მიტოვებული იყო ადამიანის მიერ.

პოლოცენის დამდგენიდან ადამიანი ისევ ითვისებს აღმოსავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზონს. შიდა ქართლში ცნობილია რამდენიმე გვიანმეზოლითური სადგომი: პიჩიჩინი, ჭერმუხი და სელო. ჭავჭავთის პლატოზე ამ დროის სადგომები აღმოჩნდა სოფ. როდიონოვკას მახლობლად და კლდოვან ეხში „ფარავენი“. წალკის პლატოზე აღსანიშნავია ბარმაქსიზის-ეძანის სადგომი, სადაც საკმაოდ მდიდარი მასალები აღმოჩნდა მეზოლითური პერიოდისა. ზურტაყეტის სადგომი, როგორც ჩანს, აღრემეზოლითური ხანის უნდა იყოს; ეძანის სადგომი რამდენადმე უფრო გვიანია. მიუხედავად ერთგვარი ქრონოლოგიური სხვაობისა, მათ შორის საკმაო სიახლოვე შეინიშნება. აქ მოპოვებული მასალები გარკვეულ მსგავსებას ავლენენ დასავლეთ საქართველოს მეზოლითურ ძეგლებთან. შესაძლოა, ამ მაღალმთიან პლატოებს, თბილის კლიმატის დადგომასთან ერთად ითვისებენ უპირატესად დასავლეთიდან გადმოსული ჭგუფები, რომლებსაც ალბათ იზიდავდა ობსიდიანი მდიდარი ეს მხარე.

მართალია, მეზოლითური ხანის ძეგლები იორ-ალაზნის აუზში ჭერჯერობით სუსტადაა ცნობილი, მაგრამ პოლოცენში, ჩანს, აქ კვლავ ცოცხლდება ცხოვრება. ეს მხარეც გვიანპალეოლითში მიტოვებული იყო ადამიანის მიერ. ამრიგად, მეზოლითელი ადამიანი გამყინვარების შემდგომ პერიოდში ფართოდ სახლდება საქართველოს თითქმის ყველა მხარეში, როგორც ბარში, ისე მთისწინა და მთის ზონში. ამავე პერიოდში ითვისებს ადამიანი ამიერკავკასიის და საერთოდ, კავკასიის სხვა მხარეებსაც. შესაძლოა, დასავლეთ

ამიერკავკასიიდან ინაცვლებდა ძირითადი მასა მოსახლეობისა კავკასიის სხვა-
დასხვა რეგიონებში.

სომხეთისა და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე რამდენიმე მეზოლითური
სადგომია დამოწმებული. სადღეისოდ არსებული მასალებით ისე ჩანს, რომ
ეს მხარეები ცხოვრების მაინცდამაინც დიდი ინტენსივობით არ გამოირჩე-
ვა. მეზოლითის დროის ადამიანი თითქმის მთელ ჩრდილოეთ კავკასიას ით-
ვლებს. ყუბანისპირეთში აღსანიშნავია გუბის სადგომი, ყაბარდო-ბალყარეთ-
ში — სოსრუკოს ეხი. აქ მოპოვებული მასალები გარკვეულ მსგავსებას იჩენს
შავიზღვისპირეთის მეზოლითური ხანის სადგომებთან. რამდენიმე მეზოლი-
თური ძეგლი ცნობილია კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში. ამ დროის სადგო-
მები შედარებით უკეთაა წარმოდგენილი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში,
დაღესტანში, სადაც განსაკუთრებით საინტერესოა ჩოხის ნამოსახლარი. რო-
გორც ჩანს, ცხოვრება ამ სადგომზე მეზოლითში დაწყებულია და შემდეგ
ნეოლითში გაგრძელებულა. ქვის ინდუსტრიაში მაღალ საფეხურს აღწევს
მიკროლითური ტექნიკა. აქ მოპოვებულ ინვენტარში შეინიშნება მსგავსება
ამიერკავკასიის მასალასთან, მაგრამ გარკვეული თავისებურებებითაც ხასიათ-
დება.

მეზოლითის ხანაში ადამიანი ითვისებს თითქმის მთელ კავკასიას. მოსახ-
ლეობის ფართო განფენამ თანდათანობით კულტურის ერთგვაროვანი ხასია-
თის დაშლა გამოიწვია. მსგავსების მიუხედავად კავკასიის მეზოლითური კულ-
ტურა უკვე ერთიანი აღარ არის. კავკასიის სხვადასხვა ოლქებში კარგად
შეიმჩნევა კულტურის ლოკალური თავისებურებანი. სადღეისოდ კავკასიის
მეზოლითურ კულტურაში ძირითადად სამი ლოკალური ვარიანტი ისახება —
ამიერკავკასიის, გუბისა და ჩოხის. გუბის ჯგუფი მოიცავს ჩრდილო-დასავლეთ,
ჩოხის კი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიას.

გვიანპალეოლითელი ადამიანის მეურნეობა მთლიანად შემგროვებლო-
ბასა და მონადირეობაზე იყო დამყარებული. ქვის ინდუსტრიის შედარებით
მაღალი დონე ხელს უწყობდა ამ დარგების დაწინაურებას. ამ დროის სად-
გომების კულტურული ფენები დიდი რაოდენობით შეიცავს ნანადირევი
ცხოველების ძვლებს. მცენარეულობით მდიდარ დასავლეთ ამიერკავკასიაში
მეურნეობაში შემგროვებლობას ალბათ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. სად-
გომებში აღმოჩენილი ძვლის თოხისმაგვარი იარაღი, იქნებ ძირითადად მეურ-
ნეობას ამ დარგში გამოიყენებოდა. გვიანპალეოლითური ხანის ნაბინავარ
ადგილებში ადამიანის საკმაოდ ხანგრძლივი ცხოვრების კვალი ჩანს. ერთ ად-
გილას დიდხანს ჯდომა მონადირეთა და შემგროვებელთა მაღალორგანიზებუ-
ლი კოლექტივის არსებობის პირობებში იყო შესაძლებელი. პროდუქტების
მოპოვება მთლიანად, ბუნებიდან საკვების მზამზარეული სახით მითვისებაზე
იყო დამყარებული.

შედარებით მკაცრი ბუნებრივი პირობების გამო გვიანპალეოლითში ადა-
მიანი საცხოვრებლად ფართოდ იყენებს ბუნებრივ თავშესაფარს: გამოქვაბუ-
ლებს, ეხებს, ფარდულებს და სხვ. დასავლეთ ამიერკავკასიაში ადამიანი უპი-
რატესად ისეთ მხარეებს ითვისებდა, სადაც თავშესაფარი ადგილების ნაკლე-
ბობა არ იყო. რიონ-ყვირილის აუზი, შავიზღვისპირეთის ჩრდილო-დასავლე-
თი მხარე გამოირჩევა ასეთი ადგილების სიუხვით და საერთოდ, ცხოვრები-
სათვის კარგი პირობებით, როგორც ჩანს, ამ დროისათვის კოლხეთის დაბ-

ლობი და შავიზღვისპირეთის სამხრეთ-დასავლეთი ოლქები ჯერ კიდევ დაუსახლებელი რჩება.

ეკონომიკაში მომხდარმა საფუძვლიანმა ცვლილებებმა გვიანპალეოლითის ხანაში საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ღრმა ძვრები გამოიწვია. მნიშვნელოვანი გარდატეხა ხდება სოციალური ურთიერთობის სფეროში. პირველყოფილი ჯოგის სტადიას ეხაცვლება უფრო მაღალი საზოგადოებრივი ორგანიზაცია, საფუძველი ეყრება გვაროვნულ წყობილებას, მის უადრეს ერთეულს—ადრემატრიარქალურ გეარს. ტომობრივი ორგანიზაციის წარმოქმნასაც გვიანპალეოლითურ ხანის უკავშირებენ. ხანგრძლივი, მყარი დასახლებები ძლიერი, შეკავშირებული კოლექტივების, საკმაოდ ორგანიზებული, აწყობილი ცხოვრების არსებობას უნდა მოწმობდეს. პირველი ასეთი ერთეული გვაროვნული თემი იყო, რომელიც პირველყოფილი თემური წყობილების ძირითად საფუძველს წარმოადგენდა: რამდენიმე გვაროვნული თემი ერთ ტომობრივ ორგანიზაციაში ერთიანდებოდა. თითოეული თემის მფლობელობაში გარკვეული ტერიტორია შედიოდა, სადაც არსებობისათვის სათანადო პირობები უნდა ყოფილიყო — ბუნებრივი თავშესაფარი ადგილები, წყალი და საკვები რესურსების მოპოვების საშუალება. შეიძლება დავუშვათ, რომ მდ. ყვირილას შუა წელის ხეობები, სადაც გვიანპალეოლითის ხანაში საკმაოდ ინტენსიური ცხოვრების ნაკვალევი ჩანს, ცალკეული საგვარეულო თემების ადგილსამყოფელს წარმოადგენდა. ეს თემები, ალბათ, სატომო ორგანიზაციაში ერთიანდებოდნენ. რიონის შუა წელზეც ერთი ან რამდენიმე ტომი იქნა და აქაც ცალკეული ხეობები ალბათ გვაროვნული თემების საცხოვრისს წარმოადგენდა. ალბათ ასეთივე სურათია შავიზღვისპირა ზოლშიც; სადაც საკმაოდ ინტენსიური ცხოვრება ჩანს პალეოლითური ხანის მთელ მანძილზე. ამ დროისათვის მონათესავე ტომები დასავლეთ ამიერკავკასიაში საკმაოდ ფართო ტერიტორიაზე იფანტებიან და ალბათ, კავკასიის სხვა რეგიონებსაც იკავებენ. ახალ სივრცეებზე განსახლებამ პალეოლითის ბოლოსათვის გამოიწვია საერთო კავსიური ერთობის თანდათანობითი დაშლა. შესაძლოა, სწორედ ამის ანარეკლი იყოს ამ პერიოდში შემჩნეული ლოკალური თავისებურებები კულტურაში. ადრეულ ხანაში მიმდინარე ამ პროცესებმა, როდესაც არქეოლოგიური მონაცემების გარდა ჩვენამდე ფაქტიურად სხვას არაფერს მოუღწევია, თავისი ასახვა, ძირითადად, მატერიალურ კულტურაში პოვა. არქეოლოგიურ კულტურაში შემჩნეული თავისებურებანი, ეგებ, საზოგადოების შიგნით მომხდარი გარკვეული ცვლილებების მანიშნებელიც იყოს. თუ მატერიალურ კულტურას არსებითი სხვაობა არ განუცდია, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ არც მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში მომხდარა რაიმე საგრძნობი ცვლილება. ალბათ გვიანპალეოლითის ხანაში დაიწყო კავკასიის ეთნოკულტურული და ენობრივი ერთობის წარმოქმნის პროცესი. ასეთი შორეული ეპოქის მოსახლეობის ენობრივ მონაცემებზე ლაპარაკი, რა თქმა უნდა, ახლა ძალიან ძნელია, მაგრამ კულტურის ერთიანი ხასიათი შესაძლებელია იმის მაჩვენებელიც იყოს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში მოსახლე ტომები ახლო ურთიერთობაში იმყოფებოდნენ, ურთიერთობის ძირითადი საშუალება კი ენა იყო. ეთნიკურ ერთობასთან ერთად, ჩანს, ამ დროს საერთო ენაც უნდა ჩამოყალიბებულიყო. პალეოლითის ბოლოსა და მეზოლითის ხანაში, ძირითადად, დასავლეთ ამიერკავკასიიდან მოსახლეობის უფრო ფართო ტერიტორიაზე განფენას ხელი უნდა შეეწყო ეთნოკულტურული და ენობრივი

ერთობის თანდათანობით დაშლისათვის. ამ პერიოდში კავკასიის კულტურაში შენიშნული გარკვეული თავისებურებანი, შესაძლოა ასახავდეს აგრეთვე ენობრივ ერთობაში მომხდარ ერთგვარ ცვლილებებს. კავკასიის კულტურული და ენობრივი ერთობის დაშლის სათავეები, როგორც ჩანს, გვიანპალეოლითის ბოლოზე და მეზოლითის ხანაზე მოდის. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ პალეოლითური კულტურა კავკასიის ეთნიკური და ენობრივი ერთობის მატარებელ ტომთა კუთვნილება ყოფილიყო.

ახალი ქვის ხანა

ახალი ქვის ხანა — ნეოლითი, კაცობრიობის ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ეპოქაა. ამ დროს მთავრდება პალეოლითის ხანაში გაბატონებული მითვისებითი მეურნეობის ხანგრძლივი პერიოდი და საზოგადოება ეკონომიკის ახალ ფორმაზე — წარმოებით მეურნეობაზე გადადის. ნეოლითში საფუძველი ეყრება წარმოებითი მეურნეობის ძირითად დარგებს — მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას. ამიერიდან ადამიანი უკვე აღარ არის მთლიანად დამოკიდებული ბუნების მზა რესურსებზე, ახლა მას შეუძლია გარკვეული ზეგავლენა მოახდინოს ბუნებაზე და უზრუნველყოს საკვებით მომარაგების საქმე. რა თქმა უნდა, მეურნეობის უძველესმა ფორმებმა — შემაგროვებლობამ და მონადირეობამ არ დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და ახალი ტიპის ეკონომიკასთან ერთად საზოგადოების წინსვლის საფუძველს ქმნიდნენ.

მეურნეობის ახალი ფორმების განვითარებამ უაღრესად მნიშვნელოვანი ცვლილებები გამოიწვია საზოგადოებრივი ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში. საგრძნობლად იცვლება ცხოვრების წესი, ადამიანი მყარად მკვიდრდება მიწაზე, ჩნდება სოფლის ტიპის დასახლებები ხელოვნური საცხოვრებლებით. ვითარდება საწარმოო საშუალებები, შემოდის ქვის დამუშავების ახალი წესები: გახეხვა-გაპრიალება, გახვრეტა, გახერხვა და სხვ. იარაღის დასამზადებლად სპეციალური სახელოსნოები იქმნება. საფუძველი ეყრება კერამიკულ წარმოებას, ჩნდება პირველი თიხის ჭურჭელი. ამან კი ადამიანის საკვები უფრო სრულყოფილი და მრავალფეროვანი გახადა. საგრძნობლად იმატა ტომთა შორის გაცვლა-გამოცვლამ, რაც მათი ურთიერთობის ზრდას უწყობდა ხელს. ბუნებასთან კავშირი, მისი მოვლენების ახსნა და მასზე ზეგავლენა, ცოდნის გაღრმავება, იწვევდა გარკვეულ გარდატეხას ადამიანის აზროვნებაში, იზრდება მისი სულიერი სამყარო. მეურნეობის ახალმა ფორმებმა მოსახლეობის რიცხვის სწრაფ ზრდას შეუწყო ხელი.

კაცობრიობის ისტორიაში არც თუ ისე ბევრი მოვლენის ჩამოთვლა შეიძლება, რომლებიც თავისი მნიშვნელობითა და შედეგებით გაუტოლდებოდა ეკონომიკის ახალი, პროგრესული ფორმის დამკვიდრებას. ახალი ტიპის მეურნეობის განვითარებამ იმდენად დიდი ცვლილებები გამოიწვია უძველესი საზოგადოების ცხოვრებაში, რომ ამ მოვლენას ხშირად „ნეოლითურ რევოლუციას“ — საც უწოდებენ. რა თქმა უნდა, ეკონომიკური რევოლუცია, რომელმაც ძირფესვიანად შეცვალა საზოგადოების ცხოვრება, უნდა მომხდარიყო იქ, სადაც საამისოდ ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. როგორც ჩანს, მე-

ურწიების ახალ ფორმაზე გადასვლა ერთ ადგილასა და ერთდროულად არ უნდა მომხდარიყო. ნეოლითური რევოლუცია ერთი საზოგადოებრივი კოლექტივის მონაწილეობით როდი იყო. იგი ხდებოდა სხვადასხვა დროს, ხელსაყრელ პირობებში, გეოგრაფიულად განსხვავებულ ადგილებში. მაგრამ მართლაც გარემო პირობები საკმაოდ არ იქნებოდა ნეოლითური რევოლუციისათვის, თვით საზოგადოება უნდა ამადლეულიყო ისეთ ღონემდე, რომ შესაძლებელი გამხდარიყო მეურნეობის ახალ ფორმაზე გადასვლა. ამიტომ, ხელსაყრელ პირობებში, სადაც საზოგადოება უკვე მზად იყო საამისოდ, წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლა უფრო ადრე მოხდა. სადღეისოდ ეკონომიკის ახალი, პროგრესული ფორმის წარმოქმნის რამდენიმე დამოუკიდებელ ცენტრს გამოყოფენ. ამათგან ერთ-ერთი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი წინააღიერი ცენტრი უნდა ყოფილიყო. აქ მთელ რიგ ოლქებში ყველა პირობა არსებობდა ნეოლითური რევოლუციისათვის. წარმოებითი მეურნეობის წარმოქმნის ერთ-ერთი კერა უნდა არსებებულიყო წინააღიერი სამყაროს ჩრდილო ზოლში, ამიერკავკასიაში. მართალია, ამიერკავკასიაში და საერთოდ, კავკასიაში ნეოლითური კულტურა სათანადოდ გამოვლენილი და შესწავლილი არ არის, მაგრამ არსებული მასალებით შეიძლება ითქვას, რომ იგი ადგილობრივი მეზოლითის საფუძველზე აღმოცენდა. გენეტიკური კავშირი ყველაზე უკეთ ქვის ინდუსტრიაში შეინიშნება, სადაც კარგად ჩანს წინარე კულტურიდან მომდინარე ტრადიციები. ადრენეოლითში ისევე განაგრძობს არსებობას ქვის ინდუსტრიაში მიკროლითური ტექნიკა. მეზოლითურ კულტურასთან კავშირი კარგად შეიმჩნევა დასავლეთ საქართველოს ადრენეოლითურ ნამოსახლარებზე. შესაძლოა ადრენეოლითური კულტურის მატარებელი ტომების უმთალო წინაპრები დასავლეთ ამიერკავკასიის მეზოლითური ხანის მოსახლეობა იყო.

ნეოლითის ხანაშიც, ისევე როგორც გვიანპალეოლითის დროს, ამიერკავკასიაში მოსახლეობა, ძირითადად, მის დასავლეთ ნაწილშია კონცენტრირებული. სწორედ აქ გვხვდება უპირატესად ამ პერიოდის ძეგლები. აღმოსავლეთ საქართველოში ნეოლითური კულტურის ძეგლები სადღეისოდ ნაკლებადია ცნობილი. ამ მხარის უფრო ინტენსიური ათვისება ქვის ხანის ბოლოდან იწყება. უნდა აღინიშნოს, რომ მას შემდეგ, რაც ნეოლითში საფუძველი ჩაეყარა ეკონომიკის ახალ ფორმებს, საქართველოში მთელი ძველი ისტორიის მანძილზე განვითარების ორი განსხვავებული გზა შეინიშნება. საქართველოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ მხარეებს შორის არსებული ეკოლოგიური გარემოს საგრძნობი სხვაობა მნიშვნელოვნად განსაზღვრავდა საზოგადოების წინსვლას, რაც გარკვეულ წილად არქეოლოგიურ კულტურაშიც აისახა.

§ 1. ადრენეოლითი

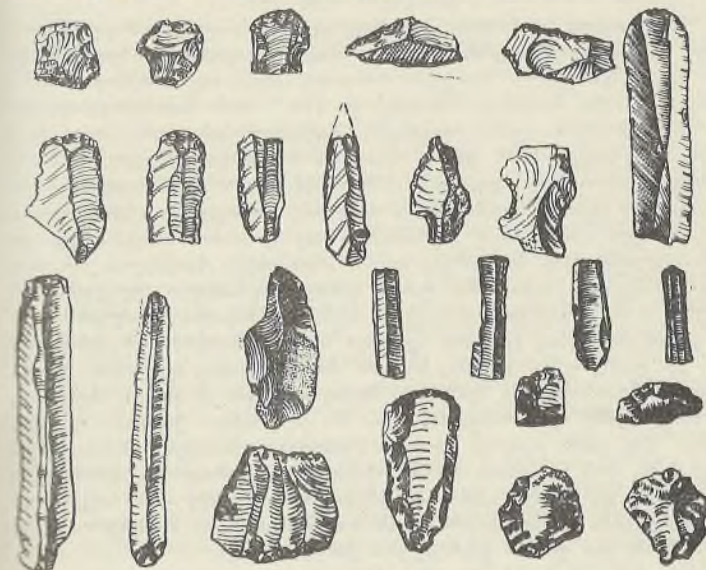
დასავლეთ საქართველოში კარგადაა ცნობილი ნეოლითური კულტურის როგორც ადრეული, ისე მისი უფრო გვიანდელი საფეხურის ძეგლები. ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარები აღმოჩნდა იქ, სადაც მათი არსებობა ყველაზე ნაკლებ იყო მოსალოდნელი — კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში. ეს მხარე მთელი ძველი ქვის ხანის მანძილზე დაუსახლებელი იყო და მხოლოდ ადრენეოლითში ჩნდება აქ მოსახლეობის პირველი ნიშნები. როგორც ჩანს, ნეოლითური კულტურის დამდგომიდან, კოლხეთის ამ ნაწილში, რჩება ხელსაყრელი პირობები ადამიანის ცხოვრებისათვის. კოლხეთის ცენტ-

ტრალურ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ოლქებში, სადაც თავმოყრილია მეზოლითური ხანის ძირითადი ძეგლები, ადრენეოლითური ნამოსახლარები ნაქალაქი ბადაა ჭერჭერობით ცნობილი. ამ დროის ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთში, უპირატესად, შემადგენელ ადგილებზე, ბუნებრივ ბორცვებზე ვგვხვდება. ამ მხარეს, მას შემდეგ, რაც აქ ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები შეიქმნა, ითვისებს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებიდან, უპირატესად კი ალბათ კოლხეთის უფრო ჩრდილო ოლქებიდან გადმონაცვლებული მოსახლეობა, ნიშანდობლივია, რომ ადრენეოლითურ ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალები ბევრ საერთო პოულობს კოლხეთის ცენტრალურ და ჩრდილო-დასავლეთ მხარის მეზოლითური ძეგლების ინვენტართან — ცივი მღვიმის, ქვაჭარის, ენწერის, საგვარჯილეს და სხვ. არ არის გამორიცხული, რომ სამხრეთ კოლხეთის პირველი ათვისება ჭერ კიდევ გვიანმეზოლითის ხანაში მომხდარიყო, უფრო კი მეზოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალ პერიოდში. ნეოლითური ხანის უადრესი ძეგლები სამხრეთ კოლხეთში გამოვლენილია მდინარეების: კორახის, ჩოლოკის, კინტრისის, აჭარისწყლის, ჩაქვისწყლის აუზებში. ადრეული ნამოსახლარები უპირატესად ბუნებრივ ბორცვებზე, ზღვისა და მდინარის ტერასებზეა განლაგებული. აღსანიშნავია ამ დროის ძეგლები: ჩიხაჭური, ჩოლოკი, კვირიკე, ჩიხაძირი, ხუცუბანი, ქობულეთი, ბეშუმე. ყველა მათგანი ერთგვანიანი ნამოსახლარია და თითქმის არ განსხვავდება ერთმანეთისაგან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მდინარე კინტრისის მარჯვენა ტერასებზე ერთმანეთის მახლობლად მდებარე ხუცუბანის და ქობულეთის ნამოსახლარები. ქობულეთის ნამოსახლარი, რომელიც შედარებით უკეთ იყო შემონახული, განლაგებულია შემადგენელ ადგილებზე. იგი არც თუ ისე დიდი იყო, მაგრამ საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული, განსაკუთრებით ბორცვის ცენტრალურ ნაწილში. საცხოვრებლის ტიპებზე და სოფლის დაგეგმარების შესახებ თითქმის არაფრის თქმა არ შეიძლება. კოლხეთის ამ მხარეში ადრენეოლითის ხანაში ძირითადად ალბათ მსუბუქი ტიპის ნაგებობა იყო გავრცელებული, ხის და საერთოდ, ორგანულ ნივთიერებათა ნაშთებმა კი კოლხეთის ნესტიანი ჰავის პირობებში ჩვენამდე ვერ მოაღწია. მასალა, თითქმის ყველა ნამოსახლარზე, ერთგვაროვანი იყო და ძირითადად შედგებოდა ქვის ნაწარმისაგან. აქ კერამიკა სრულიად არ გვხვდება, როგორც ჩანს, ეს ჭერ კიდევ ნეოლითური კულტურის წინაქერამიკული ხანაა. ამ ნამოსახლარების კულტურული ფენები სრულიად არ შეიცავს ძვლისა და მცენარეულობის ნაშთებს. ქვის ინვენტარი შედგება, უპირატესად, ობსიდიანისა და კაფის იარაღისაგან. სრულიად არ გვხვდება რიყის ქვის იარაღები. იარაღებიდან, ძირითადად, წარმოდგენილია საფეხები და საჭრისები, შივროლითები. ქვის ინვენტარში ჭერ კიდევ შემორჩენილია მეზოლითური ტრადიციები. ეს ადრეული ძეგლები, შესაძლოა, მეზოლითიდან ნეოლითზე გარდამავალი ხანის, ნეოლითის საწყის ეტაპს მიეკუთვნებოდნენ (სურ. 6).

დასავლეთ საქართველოს ადრენეოლითური ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა ანასეული 1. იგი შედარებით დაბალ ბორცვზეა განლაგებული, ძლიერ დაზიანებულია და ამდენად მისი ზომების, დაგეგმარების, საცხოვრებლის ტიპის შესახებ გარკვევით რაიმეს თქმა ჭირს. აქაც, ალბათ, მსუბუქი ტიპის ნაგებობის არსებობაა სავარაუდოდელი. იქნებ, ზოგი მათგანი თიხით იყო შელესილი, რასაც ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ბათქაშის ნატეხები უნდა მოწმობდეს. არც კერამიკული ჭურჭლის და არც საცეცხეები პროდუქ-

ტეხის ნაშთები აქ არ არის აღმოჩენილი. მთელი მასალა მხოლოდ ქვის ნა-
წარმისაგან შედგება. იარაღი, უპირატესად, ობსიდიანისაგანაა დამზადებული.
ძირითადად გვხვდება საჭრისები, საფხეკები, სახვრეტები, ტრაპეციისმაგვარი
წაპარტები და სხვ. კაყის იარაღი იშვიათია. კინტრიშის ნამოსახლარებისგან
ვანსხეულებით, ანასეულ 1-ში კარგადაა წარმოდგენილი რიყის ქვის იარაღები:
სეული, სატეხი, სახეხი და სხვ. ბევრია ქვის წარმოების ნაშთები.

ანასეულ 1-ში მოპოვებული ქვის ინვენტარი ბევრ საერთოს ნახულობს
კინტრიშისა და ჩოლოვის აუზების ადრეულ ნამოსახლარებთან, მაგრამ მათ

სურ. 6. ადრე ნეოლითი. ქვის იარაღი.

წარის გარკვეული სხვაობაც შეინიშნება. კინტრიშის ნამოსახლარზე სრუ-
ლად არ გვხვდება გახეხილ-გაპრიალებული იარაღები და აგრეთვე, გეომეტ-
რიული ფორმის მიკროლითები. ძირითადი მსგავსება მდგომარეობს იმაში,
რომ აქაც და იქაც იარაღი ძირითადად ობსიდიანისგან მზადდებოდა. სიახლო-
ვე ჩანს აგრეთვე იარაღთა ტიპებსა და დამზადების ტექნიკაში. უპირატესად
გვხვდება ფირფიტებზე ნაკეთები საჭრისები და საფხეკები. მსგავსების მიუ-
ხედავად მაინც შეიძლება ითქვას, რომ კინტრიშის ნამოსახლარების ქვის ინ-
ვენტარში უფრო მეტადაა შემორჩენილი მეზოლითისათვის დამახასიათებე-
ლი ნიშნები და შესაძლოა ეს ქვები ანასეულ 1-ზე რამდენადმე ადრეუ-
ლებია.

განსაკუთრებით საინტერესოა საკითხი თუ საიდან მარადებოდა ქვის
იარაღისათვის საჭირო ნედლეულით სამხრეთ კოლხეთის ადრენეოლითური
ნამოსახლარები. ამ დროის უკლებლივ ყველა ქველზე აქ მნიშვნელოვნად

ჭარბობს ობსიდიანისგან ნაკეთები იარაღი, მაგრამ, საიდან შემოდიოდა ობსიდიანი სამხრეთ კოლხეთში, ჭერჭერობით გარკვევით თქმა ძნელია. ობსიდიანის უახლოესი საბადოები სამხრეთ საქართველოს მაღალმთიან ზოლში, თრიალეთში მდებარეობდა. არ არის გამორიცხული, რომ კოლხეთი სწორედ თრიალეთური ობსიდიანიტით მარაგდებოდა, რასაც თითქოს უნდა მოწმობდეს კინტრიშის, ანასეულ 1-ის და ეძანის მასალებში შენიშნული გარკვეული სიახლოვე. დასავლეთ საქართველოს კავშირი თრიალეთის მაღალმთიან ზოლთან, ჭერ კიდევ მეზოლითის ხანაში შეიმჩნეოდა და, შესაძლოა, ნეოლითის დროს ურთიერთობა მათ შორის კიდევ უფრო ძლიერდება.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ პალეოლითის ბოლოდან მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში საგრძნობლად გაიზარდა ობსიდიანის მნიშვნელობა და იგი გაცვლა-გამოცვლის ერთ-ერთი ძირითადი საგანი ხდება. ობსიდიანის ძირითადი წყარო, საიდანაც მარაგდებოდა წინა აზიის სამხრეთ-დასავლეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი რეგიონები, ანატოლიის საბადოები იყო. ჭერ კიდევ ძველი ქვის ხანის დროს ობსიდიანს ძირითადი ნედლეული ბაზიდან საქმოდ დაშორებულ ადგილებში პოულობენ. ძნელი წარმოსადგენია, რომ ობსიდიანიტის ისეთი მდიდარი მხარე, როგორც ამერიკაცასია, არ ყოფილიყო ჩართული „ობსიდიანიტ ვაჭრობაში“, რაც ნეოლითის ხანაში მახლობელ აღმოსავლეთში დიდ მასშტაბებს იღებს. ახლა ძნელი სათქმელია, თუ რით იყო გამოწვეული ობსიდიანის ფართო გამოყენება სამხრეთ კოლხეთში, მით უმეტეს რომ, დასავლეთ საქართველო საქმოდ მდიდარია მაღალხარისხოვანი კაყით, რომელსაც ფართოდ იყენებდა ადამიანი პალეოლითის დასაწყისიდან. აქ დაახლოებით ისეთივე სურათი ჩანს, როგორც ნეოლითის ხანაში ჩრდილო მესოპოტამიაში შეიმჩნევა. ჩრდილო ერაყის ამ დროის მთელ რიგ ნამოსახლარებზე ობსიდიანის ნაწარმი მნიშვნელოვნად ჭარბობს კაყისას. თუმცა აქაც კაყის საქმოდ მდიდარი საბადოებია ცნობილი. გამოითქვა კიდევ აზრი, რომ ნეოლითის ხანაში ობსიდიანი აქ შემოდიოდა აღმოსავლეთ ანატოლიისა და ამერიკაცასიის საბადოებიდან. ჭერ კიდევ ადრე სპეციალურ ლიტერატურაში სომხეთის ობსიდიანს მიაწერდნენ დიდ მნიშვნელობას და წინა აზიაში მის ფართო გავრცელებას ვარაუდობდნენ.

არ არის გამორიცხული, რომ ობსიდიანის გავრცელება სამხრეთ კოლხეთში დაკავშირებული ყოფილიყო მოსახლეობის გარკვეული მასის გადაადგილებასთან სამხრეთ საქართველოს მაღალმთიანი მხარიდან. აღსანიშნავია, რომ მეზოლითის ბოლოსთვის საქართველოს ამ ნაწილში თითქოს მოსახლეობის ათხელება შეინიშნება. შესაძლოა, ამის ერთ-ერთი მიზეზი კლიმატური პირობების შეცვლა იყო და სამხრეთ კოლხეთში მოსახლეობის გაჩენა ნაწილობრივ ამასთან იყო დაკავშირებული. ნიშანდობლივია, რომ ვოდერძის უღელტეხილთან აღმოჩნდა ნეოლითური კულტურის ნაკვალევი, აჭარის მაღალმთიან ზოლში კი ბეშუმში ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარი გაითხარა. აღსანიშნავია ისიც, რომ კინტრიშის და ანასეულ 1-ის მასალები საქმოდ სიახლოვეს ამეღანებენ ეძანის სადგომის ინვენტართან. ჭავჭავთის პლატოზე, ფარავანი 2 ფარდულში აღმოჩნდა გვიანმეზოლითისა და ადრენეოლითის პერიოდის ნაშთები. ეპიკრია გამოთქმული სამხრეთ კოლხეთის ნამოსახლარების მკვიდრ მოსახლეობის ადგილობრივი წარმომავლობის შესახებ და მათ პირველსა-ხოვრისად სამხრეთ საქართველოს, თრიალეთის ობსიდიანიტის მდიდარ მხარეებს მიიჩნევენ.

ადრენეოლითური ხანის ძეგლები ცნობილია დასავლეთ საქართველოს უფრო ჩრდილო-ოლქებშიც. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ზღვისპირა ზონის ძეგლებიდან შეიძლება დავასახელოთ მრავალფენიანი სადგომი აპიანჩა და ცივი მღვიმე, სადაც ზედა ფენები ადრენეოლითური ხანისაა. ცივი მღვიმის ზედა ფენაში გვხვდება ტრაპეციისმაგვარი მიკროლითები, თოხისმაგვარი იარაღი, სასრესები და სხვ. როგორც ჩანს, ეს ფენა მეზოლითიდან ნეოლით-ზე გარდამავალი პერიოდისა უნდა იყოს. რამდენადმე უფრო მოგვიანო ხანისაა სოფ. წებელდის მახლობლად აღმოჩენილი ადრენეოლითური ნამოსახლარი. ამ ნამოსახლარზე მოპოვებული კაეისა და ობსიდიანის ინვენტარი უახლოვდება სამხრეთ კოლხეთის ადრეული ძეგლების მასალას: ანასელი 1-ის, კანტრიშის, ხუტუბის. აქაც არ გვხვდება კერამიკა და გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი. ადრენეოლითური ხანის ძეგლები ცნობილია რიონ-ყვირილის აუზშიც. ამ დროისაა წყალტუბოს მახლობლად სოფ. მელეთთან აღმოჩენილი სადგომი. ყვირილის შუა წელში აღსანიშნავია მრავალფენიანი ეხი სოფ. დარკვეთთან, სადაც გვიანმეზოლითური ფენის თავზე აღმოჩნდა საკმაოდ ძლიერი ადრენეოლითური ხანის ფენა. აქ ნაპოვნი იყო გეომეტრიული იარაღები ტრაპეციის ფორმისა, მიკროსაჭრისები და სხვ. გვხვდება გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი. კერამიკა არ აღმოჩენილა. დარკვეთის ეხის ამ ხანის ქვის ინვენტარი ბევრ საერთო ნახულობს სამხრეთ კოლხეთის ნამოსახლარების მასალასთან, ცივი მღვიმის იარაღებთან. სწორედ ამ ძეგლებზე შეინიშნება გარკვეული კავშირი ადგილობრივ მეზოლითსა და ნეოლითს შორის.

ადრენეოლითური ხანის სადგომები აღმოჩნდა ცენტრალური კოლხეთის შიდა ოლქებში, ბორცვოვან ზონში, მაღალმთიან ზონასა და კოლხეთის დაბლობს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე, მდ. ენგურისა და ცხენისწყლის ორმდინარეთში. ამათვან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ენგურის შუა წელის ერთ-ერთი ტერასის ბუნებრივ ბორცვზე განლაგებული პალურის ნამოსახლარი. კულტურულ ფენათა საერთო სისქე 1,0 მ-დე აღწევდა, აქედან ქვედა ნეოლითური ხანისა იყო. ამ ფენაში რამდენიმე სამეურნეო ხასიათის ორმო აღმოჩნდა. ხუთი მომცრო ორმო, პარალელურად განლაგებული, იქნებ მართლაც, მსუბუქი ნაგებობის ბოძებისათვის იყო განკუთვნილი. შენობის სიგანე 2,5 მ. აღემატებოდა. მასალა ამ ფენიდან ქვის ნაწარმისაგან შედგებოდა. იარაღი, ძირითადად, კაეისა იყო. როგორც ჩანს, იარაღს უშუალოდ სამოსახლოს ტერიტორიაზე ამზადებდნენ, რასაც ქვის დამუშავებასთან დაკავშირებული წარმოების ნაშთების სიუხვე მოწმობს. ქვის იარაღებიდან საჭრისები ჭარბობს, გვხვდება საფხეკები, ზურგის დანები, სახვრეტები და სხვ. თვალში საცემია მიკროლითური იარაღის ნაკლებობა. მრავლად აღმოჩნდა აგრეთვე, რიყის ქვის იარაღები — სახეხები, სასრეს-საფქვავები, საწაფები, შურღულის ქვები, დანები და სხვ.

პალურის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ქვის ინვენტარი გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. ეს ჩანს როგორც ქვის დამუშავების ტექნიკაში, ისე თვით იარაღთა ტიპებში. ერთ-ერთი დამახასიათებელია ე. წ. „ლეკალოს“ ტიპის ანკისებური ფორმის იარაღი. მასალის თავისებური ხასიათი ამ ნამოსახლარს დასავლეთ საქართველოს ანალოგიურ ძეგლთა შორის, ერთგვარად, განცალკევებით აყენებს. ჭერჭერობით მთლად ნათელი არ არის, რითაა გამოწვეული ეს თავისებურებანი — კულტურულ სხვაობასთანაა დაკავშირებული ეს მოვლენები, თუ, იქნებ, უფრო ქრონოლოგიური ხასიათისაა. ქვის

ინვენტარის ხასიათით პალატის ნამოსახლარი სამხრეთ კოლხეთის ადრენეო-ლითური ხანის ნამოსახლარების მასალებს უახლოვდება და როგორც ჩანს, ამავე პერიოდისა უნდა იყოს. მაგრამ საერთოთავე ერთად იგი გარკვეული თავისებურებით ხასიათდება და მსგავსებას ავლენს შიდა ქართლში გამოვლენილ გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითური ხანის ძეგლებთან: სელო, ძალინა, ფიჩიჭინი, ნავუთნი და სხვ.

დასავლეთ საქართველოში პალატის ანალოგიური ძეგლები აღმოჩნდა კოლხეთის მთიან ნაწილში, სვანეთში სოფ. ლეჩქერთან, ადგილ ლეხეკისში ენგურის მარცხენა ნაპირზე, ყვირილის აუზში სოფ. ბურგნართან, ლეჩხუმში სოფ. ნაყურალებთან და გოდერძის უღელტეხილთან სოფ. ბეშუმთან. პალატის ტიპის ძეგლები უპირატესად დასავლეთ საქართველოს მთიან ნაწილში გავრცელებული და პირობითად, ცალკე „მთის კულტურად“ გამოყოფენ. ამ კულტურის გავრცელების სფეროში კოლხეთის ჩრდილო მთიან ოლქებთან ერთად, ჩანს, შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთის მხარეც შედიოდა. აღმოსავლეთ საქართველოში ადრენეოლითური ხანის ძეგლები სწორედ ამ ნაწილშია ცნობილი. აქ აღმოჩნდა გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითური ხანის სადგომები — ნავუთნი I და II, ფიჩიჭინი, ჯერმუხი, ლაშე-ბაღთა, ზარი-კლდე, წიფლეთი, ძალინა, ჯიჯოეთი და სხვ. ამ ძეგლებზე აღმოჩენილი ქვის ინვენტარი შედგებოდა დანისებრი ფირფიტებისაგან, სახვრეტებისა და ნუკლეუსებისაგან. შედარებით ცოტაა საჭრისები, გეომეტრიული იარაღი თითო-ორთა აღმოჩნდა. სრულიად არ გვხვდება კერამიკა, ვახეილ-გაბრიალებული იარაღი, ნამგლის ჩასართები, ისრის პირები და სხვ. როგორც ჩანს, ნაწილი ამ ძეგლებისა — პიჩიჭინი, ჯერმუხი, სელო, ძალინა და სხვ. რამდენადმე ადრეულებია და იქნებ, უფრო გვიანმეზოლითურ ხანას მიეკუთვნებიან. მეორე ჯგუფის ძეგლები — ნავუთნი I და II, ზურა-ახო, ჯიჯოეთი კი უკვე ადრენეოლითური ხანისაა. ჯერჯერობით ძნელი სათქმელია, თუ რითი იყო გამოწვეული „მთის ნეოლითის“ თავისებური ხასიათი. შესაძლებელია ბუნებრივმა გარემომაც ითამაშა გარკვეული როლი, რომელიც უთუოდ გავლენას ახდენდა მეურნეობის ხასიათზე. როგორც ჩანს, აქ ეკონომიკის ძირითად საფუძველს ჯერ კიდევ მითვისებითი მეურნეობა შეადგენდა.

აღმოსავლეთ საქართველოში კიდევ ერთგანაა დამოწმებული ადრენეოლითური ხანის ძეგლი. ჯავახეთის პლატოზე სოფ. როდიონოვკასთან, ფარავნის ტბის მახლობლად, ფარავანი — 2 ეხში აღმოჩნდა ამ პერიოდის მასალები. კულტურული ფენა მხოლოდ ობსიდიანისაგან ნაკეთები იარაღებისაგან შედგებოდა. აქ გვხვდება საკმაოდ მრავალფეროვანი ქვის ნაწარმი — მიკროლითები, ასიმეტრიული საჭრისები, სხვადასხვაგვარი ფირფიტები და სხვ.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა რეგიონებში ადრეული ნეოლითური ხანის ძეგლები ჯერჯერობით ნაკლებადია ცნობილი. აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე ამ ეპოქის ძეგლი აღმოჩნდა ვოზუტანში — ბეიუკ-დაშის სადგომები. სომხეთში, შესაძლოა, ადრენეოლითური დროისაა, ზაგას და ბაროჯის სადგომები და ართინის მთის ნასოფლარი. არც ჩრდილო კავკასიაშია სადღეისოდ მაინცდამაინც ცნობილი ადრენეოლითური პერიოდის ძეგლები. შედარებით უკეთ ამ დროის ძეგლები გამოვლენილია კავკასიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, დაღესტანში. აღსანიშნავია, რომ აქაური ადრენეოლითური ხანის ძეგლებზე მოპოვებული მასალები გარკვეულ სიხლოვეს ამდღევანდენ სამხრეთ კოლხეთის ადრეულ ნამოსახლარების ინვენტართან.

სადღეისოდ ჯერ კიდევ ძნელია გარკვევით ლაპარაკი კავკასიაში ნეოლითური კულტურის გარიჟრაჟზე შექმნილი ეკონომიური ვითარების შესახებ. ჭერჯერობით მთლად ნათელი არ არის არსებობდა თუ არა ამ დროს მეურნეობაში ახალი პროგრესული ფორმები, თუ იგი მთლიანად ისევ ძველი ტიპის ეკონომიკაზე იყო დაფუძნებული. რა თქმა უნდა, მეტად საინტერესოა და მნიშვნელოვანი იმის გარკვევა, არსებობდა თუ არა კავკასიაში ადრენეოლითური საფეხურზე პირობები ეკონომიური გარდაქმნისათვის, „ნეოლითური რევოლუციისათვის“, სად, როგორ და როდის უნდა ჩასახლეოთ აქ მეურნეობის ახალი ფორმები. მაგრამ კავკასიის სინამდვილეში, უპირატესად მისი ბუნებრივი გარემოს თავისებური ხასიათის გამო, ამ საკითხების სწორი გადაჭრა საკმაოდ ჭირს. კავკასიის რელიეფის სიჭრელე, კლიმატური პირობების მკვეთრი მერყეობა, უთუოდ გარკვეულ გავლენას ახდენდა საზოგადოების ცხოვრებაზე. როგორც ჩანს, წარმოებითი მეურნეობის ჩასახვა და განვითარება კავკასიაში ღიდად იყო დამოკიდებული სხვადასხვა რეგიონის გარემო პირობებზე: ზოგან, ალბათ, საამისოდ უკეთესი ეკოლოგიური ფონი არსებობდა, ზოგან კი რამდენადმე უარესი. ჭერჯერობით გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება, თუ რა შინაგანი და გარეგანი ფაქტორების მოქმედებამ შეუწყო ხელი პროგრესული ეკონომიკის ჩამოყალიბებას. ამიტომაცაა, რომ დღემდე კავკასიაში „ნეოლითური რევოლუციის“ საკითხთან დაკავშირებით ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს.

ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, მეურნეობის ახალი ფორმები უკვე ნეოლითის საწყის ეტაპზე წარმოიქმნენ. ხელსაყრელი ეკოლოგიური ფონი მიწათმოქმედების და მესაქონლეობის ჩასახვის ყველა პირობას ქმნიდა. ზოგი, პირიქით, იმას აღნიშნავს, რომ აზიის ჩრდილო ზოლში, ამიერკავკასიაში ახალ ეკონომიკურ ფორმებზე გადასვლა სამხრეთთან შედარებით უფრო მოგვიანებით მოხდა. ამის ერთ-ერთი მიზეზი შესაძლოა ისიც იყო, რომ ამიერკავკასიაში მითვისებითი მეურნეობისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. გამოითქვა მოსაზრება, რომ კავკასიაში წარმოებითი მეურნეობაზე გადასვლა ნეოლითის უფრო მოგვიანო საფეხურზე მოხდა და მთლად გარკვეული არ არის იგი აქ დამოუკიდებლად წარმოიქმნა, თუ წინააზიური გავლენის შედეგად. ძველ აღმოსავლურ სამყაროსთან გაზრდილმა კონტაქტებმა ხელი შეუწვეს მეურნეობის პროგრესული ფორმების განვითარებას. წარმოებითი ეკონომიკა ვრცელდება სამხრეთიდან მოსახლეობის ახალი მასების გადმონაცვლებასთან ერთად. ისიც ითქვამს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში ნეოლითის მთელ მანძილზე, მითვისებითი მეურნეობა იყო გაბატონებული. აღინიშნა აგრეთვე, რომ კავკასიაში „ნეოლითური რევოლუციისათვის“ სათანადო პირობები არ არსებობდა და ნეოლითში წარმოებითი მეურნეობის პირველი ნაბიჯები გადიოდა წინა აზიის გავლენით. ამრიგად, სადღეისოდ ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს კავკასიაში ეკონომიკური რევოლუციის შესაძლებლობების შესახებ. ამის ძირითადი მიზეზი ის არის, რომ კავკასიის ნეოლითური კულტურა სუსტადაა შესწავლილი. განსაკუთრებით ჭირს ახალი ეკონომიკის საწყისი ეტაპების შესახებ რაიმეს გარკვევით თქმა იმის გამო, რომ მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ადრეული ფორმების მანიშნებელი პირდაპირი საბუთები ჯერ კიდევ თითქმის არ გავაჩნია. მართო არქეოლოგიური მონაცემები კი ამ საკითხების გარკვევაში მაინცდამაინც ბევრს არაფერს იძლევა.

სად, ქვეყანის რომელ მხარეში, გადაიდგა ეკონომიკის ახალ ფორმებზე გადასვლის პირველი ნაბიჯები, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. რა თქმა უნდა, ეს იდეა შეიძლებოდა წარმოქმნილიყო უპირატესად იქ, სადაც დღეს თავმოყრილია ძირითადად გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური ხანის ძეგლები. სადღესოდ არსებული მასალებით ერთ-ერთი ძირითადი რეგიონი დასავლეთ ამიერკავკასია უნდა ყოფილიყო. მოსალოდნელი იყო, რომ წინა აზიის მსგავსად აქაც ახალ ეკონომიკაზე გადასვლა მთისა და მთისწინეთის ზოლში, უნდა მომხდარიყო. მით უმეტეს, რომ აქაა აგრეთვე უპირატესად ცნობილი გვიანმეზოლითური ხანის ძეგლები. მაგრამ, როგორც აღინიშნა, ნეოლითური ეპოქის დამდეგიდან მოსახლეობა ძირითადად კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში იყრის თავს. აქ, ჩანს, ამ დროისათვის ცხოვრების ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა და მეურნეობის ძველი ფორმები სავსებით აკმაყოფილებდნენ საკვები რესურსებით ახალმოსულთა მოთხოვნილებებს. ამიტომაცაა, ალბათ, რომ გვიანმეზოლითური ძეგლების გამოჩენა ადრენეოლითურისაგან საკმაოდ ძნელია. ნეოლითური კულტურის გარიჟრაჟზე, ჩანს, მითვისებითი ეკონომიკა ჯერ კიდევ იძლეოდა გარკვეულ ეფექტს. მაგრამ შემდეგში, როგორც ჩანს, მოსახლეობის მკვეთრმა მომატებამ გაზარდა მოთხოვნილება საკვებ რესურსებზე. მეურნეობის ძველი ფორმები ვეღარ აკმაყოფილებდა საკვებ პროდუქტზე გაზრდილ მოთხოვნილებას და ეკონომიკაში კრიზისული მდგომარეობა შეიქმნა. შექმნილი სიტუაციიდან გამოსვლის ერთ-ერთი გზა მეურნეობის გადახალისება იყო. საკვები პროდუქტების მოპოვების ახალი გზების ძიებამ წარმოებით მეურნეობის წარმოქმნამდე მიიყვანა აქ ადამიანი. სამხრეთ კოლხეთში, ჩანს, ახალი სახის ეკონომიკის ჩასახვისათვის ხელსაყრელი ეკოლოგიური ფონი უნდა არსებულებოდა. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის აქ შერეული ხასიათის მეურნეობა იქმნება, სადაც წარმატებით მოქმედებს ეკონომიკის ძველი და ახალი ფორმები. შეგროვება, მონადირეობა და ახალი ეკონომიკის საწყისი ფორმები სავსებით აკმაყოფილებდა გაზრდილ მოთხოვნილებას საკვებ რესურსებზე. როგორც ჩანს, მეურნეობის ეს შერეული ფორმა, საკმაოდ ეფექტური იყო, რასაც მოსახლეობის რიცხვის მნიშვნელოვანი ზრდა მოწმობს. ადრენეოლითის ბოლოსათვის კოლხეთის უფრო ფართო დასახლების პროცესი იწყება. მოსახლეობის ნაშთი მის უფრო ჩრდილო მხარეებს ითვისებს.

სამხრეთ კოლხეთის ადრეულ ნამოსახლარებზე თითქმის სრულიად არ გვხვდება საკვები პროდუქტების ნაშთები. ამიტომ ძნელია იმის თქმა, მოქმედების რომელი კულტურის მოშენებას მისდევდა ადგილობრივი მოსახლეობა. შესაძლოა მაღალი სინოტივის გამო აქ უმეტესად ფეტვისმაცვარი მცენარეულობა მოჰყავდათ. აღსანიშნავია, რომ ციხე მღვიმეში ადრენეოლითურ ფენაში აღმოჩნდა დანახშირებული მარცვლები გარეული ჯიშის ფეტვისა. ადგილობრივი გარეული ჯიშების სპეციალიზებულ შემგროვებლობას საბოლოო ჯამში მოსახლეობა მათ დომესტიკაციამდე უნდა მიეყვანა. იცნობდნენ თუ არა სხვა კულტურულ მცენარეებს, კერძოდ, ხორბალსა და ქერს, ძნელია სათქმელი. როგორც ჩანს, პრიმიტიული ხასიათის მიუხედავად მიწათმოქმედება საკმაოდ წარმატებული უნდა ყოფილიყო.

არც ამ პერიოდის მესაქონლეობის შესახებ შეიძლება რაიმეს გარკვევით თქმა. სამხრეთ კოლხეთის ნამოსახლარებზე სრულიად არ გვხვდება ცხო-

ველების ძელები. შესაძლოა, ამ პერიოდში აქ ჯერ არც იყო მოშინაურებული ცხოველები და ნადირობა სავსებით აკმაყოფილებდა ადამიანის მოთხოვნილებას ზოგჯერ სიკვდილამდე. დღემდე მხოლოდ ყვირილის აღუშნი, დარკვეთას ეხის ადრენეოლითური ხანის ფენაში აღმოჩნდა მოშინაურებული ცხოველების ძელები. აქ გარეული ცხოველების ძელებთან ერთად ნაპოვნი იყო ძროხის, ღორის, ცხვრის და ძაღლის ძელები. ძელოვანი მასალები მოწმობენ, რომ ადრენეოლითში ამ რეგიონში უკვე მოშინაურებული ყოფილა როგორც მშვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონელი. შესაძლოა, დასავლეთ საქართველოს ამ მხარეში ნეოლითური კულტურის ადრეულ საფეხურზე ცხოველურ მოშინაურებისათვის სათანადო პირობები შეიქმნა. ცნობილი იყო თუ არა აქ ამ პერიოდში მიწათმოქმედება, ძნელი სათქმელია. ჭერჭერობით ამის არავითარი მონაცემები არ არსებობს. როგორც ჩანს, დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში ადრენეოლითურ ხანაში წარმოებითი მეურნეობის ჩასახვისა და განვითარებისათვის განსხვავებული პირობები შეიქმნა. კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში უფრო ხელსაყრელი ვითარება მიწათმოქმედების განვითარებისათვის არსებობდა, ყვირილის აღუშნი კი, ჩანს, მესაქონლეობის ჩასახვისათვის სათანადო პირობები იყო. ამრიგად, წინააზიური სამყაროს ჩრდილო ზოლში ამიერკავკასიაში ადრენეოლითში წარმოებითი მეურნეობის წარმოქმნის დამოუკიდებელი კერა უნდა არსებულებოდა. შესაძლოა, მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა, წინა აზიისთან შედარებით, აქ რამდენადმე უფრო გვიან ჩაისახა და განვითარებაც ერთგვარად თავისებური გზით წარიმართა. განვითარებული ნეოლითის ადრეულ სტადიაზე მეურნეობის ეს ორივე დარგი საგრძნობლად წინაურდება და დასავლეთ ამიერკავკასიის ფართო ათვისების პროცესი იწყება.

§ 2. გვიანეოლითი

გვიანეოლითის ეპოქაში ინტენსიურადაა დასახლებული თითქმის მთელი კოლხეთი. არ არის გამორიცხული, რომ მოსახლეობის ძირითადი მასის ინფლტრაცია უპირატესად სამხრეთის ზოლიდან მომდინარეობდა. აქ ადრენეოლითის ხანაში საზოგადოება წარმატებით დაეუფლა შერეული ხასიათის ეკონომიკას, სადაც მიწათმოქმედებას უკვე გარკვეული როლი ენიჭებოდა მეურნეობაში. გვიანეოლითის დამდგომიდან დასავლეთ საქართველოს ფართო ათვისება უთუოდ დემოგრაფიული აფეთქების მანიშნებელია, რაც თავის მხრივ ეკონომიკის ეფექტურ ხასიათს უნდა მოწმობდეს. კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთი მხარე, ჩანს, ისევ კარგადაა დასახლებული, განსაკუთრებით მისი უფრო ჩრდილო ზოლი. სწორედ აქ არის აღმოჩენილი სადღეისოდ გვიანეოლითური ხანის ნამოსახლარები ანასეული II, გურიანთა და მამათი. უფრო სამხრეთ ნაწილში ამ დროის მხოლოდ ერთი სადგომია ცნობილი სოფ. მახვილაურთან.

მახვილაურის ნამოსახლარი ბუნებრივ ბორცვზეა განლაგებული მდ. ჭოროხის აღუშნი, ბათუმის მახლობლად. კულტურული ფენა ძლიერ დაზიანებული იყო და ამიტომ ჭირს გარკვევით თქმა დაგეგმარებისა და საცხოვრებლის ტიპების შესახებ. აქ მოპოვებული მასალა საგრძნობლად განსხვავდება ადრენეოლითური ხანის ნამოსახლარების ინვენტარისაგან. პირველ რიგში, თვალში საცემია ობსიდიანის ნაწარმის სიღარიბე. ჩანს, ამ დროისათვის ობ-

სიდიანმა დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და მის ადგილს კავი იკავებს. კავის იარაღებიდან აღსანიშნავია გეომეტრიული მიკროლითების სიჭარბე. აქ კარგადაა წარმოდგენილი გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი — ცულები, სატეხები, მაკროლითები, ხელსაფქვავეები და სხვ. შედარებით ცოტაა კერამიკული მასალა. რა შეადგენდა ამ ნამოსახლარის მკვიდრთა ძირითად საქმიანობას, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია იმის გამო, რომ თითქმის სრულად არ გვხვდება აქ სამზარეულოს ნარჩენები, მცენარეული და ძვლოვანი მასალების ნაშთები. სამეურნეო იარაღების ხასიათი იმის მაჩვენებელია, რომ მიწათმოქმედებას მოსახლეობის ეკონომიკურ ცხოვრებაში გარკვეული ადგილი ეკავა. რაც შეეხება მესაქონლეობის მნიშვნელობას, გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება. როგორც ჩანს, მეურნეობის ძველ ფორმებს: მონადირეობას და შემგროვებლობას, არ დაუკარგავთ თავისი მნიშვნელობა, შესაძლოა, რომ მეთევზეობა-საც გარკვეული როლი ეკავა მეურნეობაში.

ერთი ჯგუფი გვიანნეოლითური ხანის ნამოსახლარებისა, გამოვლენილია სამხრეთ კოლხეთის უფრო ჩრდილო ნაწილში, ბორცვოვან ზოლში. ნამოსახლარი ანასეული II და ანასეული I დაშორებულია დაახლოებით 1,5 კმ და მდებარეობს შედარებით დაბალ ბორცვზე — მიწის ციხეზე. ბორცვის თავი საკმაოდ მოზრდილ პლატოს წარმოადგენს, რომელსაც გარს უვლის ღრმა და ფართო თხრილი. ახლა ძნელი სათქმელია, რა დროს იყო გაჭრილი და რა მიზანს ემსახურება ეს თხრილი. თვით ნამოსახლარი ძლიერაა დაზიანებული და ძველის სტრატეგიაფის, მისი დანგრეობის, საცხოვრებელი ტიპის შესახებ გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება. აქაც ხის მსუბუქი ნაგებობა იყო ალბათ გავრცელებული. მდიდრადაა წარმოდგენილი ქვის ინვენტარი, უპირატესად კავის იარაღი, ობსიდიანისაგან ნაკეთები იარაღი იშვიათია. გვხვდება საჭრისები, სახვრეტები, გეომეტრიული იარაღები, ისრისპირები და სხვ. ბევრია გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი — ცულები, ჩაქუჩისებური იარაღი, სასრესები და სხვ. კარგადაა წარმოდგენილი კერამიკა, ტლანჭი, სუსტად გამომწვარი, ხელით ნაძერწი, მოვარდისფრო-მონაცრისფრო ფერისა, ქილისებრი ფორმისა, სწორი პირით და ბრტყელძირა. მთელი კერამიკული მასალა შეიძლება ორ ჯგუფად დივიდოს. პირველ ჯგუფს შეადგენს მოზრდილი ჭურჭლის ფრაგმენტები, სქელკედლიანი, შედარებით ტლანქად ნაძერწი. შესაძლოა, ამ ტიპის ჭურჭელი, უპირატესად, სანოვავის შესანახად იყო განკუთვნილი. მეორე ჯგუფის ჭურჭლები უფრო თხელკედლიანია და ხშირად სხვადასხვა ორნამენტით შემკული — თევზიფხური, ტალღისებრი, ქდეები, კოშები და სხვ.

საგრძნობლადაა დაზიანებული გურიანთას ნამოსახლარიც. ისიც ბორცვზეა გაშენებული და მასალა ძირითადად ქვის იარაღითაა წარმოდგენილი. უპირატესად გვხვდება კაჟისაგან ნაკეთები საჭრისები, სახვრეტები, გეომეტრიული იარაღები. რიყის ქვის იარაღიდან გვხვდება ცულები, ხელეჩოები, სასრესები, ჩაქუჩები და სხვ. თავისი ხასიათით ქვის ინდუსტრია თითქმის არ განსხვავდება ანასეული II-ის მასალებისაგან. კერამიკა ცუდადაა გამომწვარი, კარბოზს ბრტყელძირიანი ქილისმაგვარი ჭურჭელი. ზოგიერთ ნატეხზე შერჩენილია ორნამენტი.

ანალოგიური მასალა აღმოჩნდა მამათის ნამოსახლარზე, რომელიც აგრეთვე ბუნებრივ ბორცვზეა განლაგებული და ძლიერაა დაზიანებული. გვიანნეოლითური კულტურის ნაშთები ამ რეგიონის სხვა ადგილებშიც გვხვდება

და ჩანს, რომ სამხრეთ კოლხეთის ჩრდილო ზოლი საკმაოდ ინტენსიურად იყო ათვისებული. აქ, ეტყობა, ახალი ეკონომიკის განვითარებისათვის უკეთესი პირობები არსებობდა, ვიდრე უფრო სამხრეთ ნაწილში, რომელიც წინააღმდეგობას აწინააღმდეგებდა აღმოსავლეთის ინტენსიურად იყო ათვისებული.

ჭერჭერობით მთლად ნათელი არ არის, თუ რა ვითარებაა გვიან ნეოლითის ხანაში რიონ-ყვირილის აუზში. კარგა ხანია არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ქუთაისის მახლობლად აღმოჩენილ ნამოსახლარებს თეთრამიწასა და სათაფლიას ნეოლითის ხანას მიეკუთვნებენ. მაგრამ უკანასკნელ დროს თეთრამიწის ნეოლითურ ასაკში ეჭვი იყო მიტანილი. თეთრამიწას ბორცვზე, ფაქტიურად, არქეოლოგიური სამუშაოები არ ჩატარებულა და მთელი მასალა, რომელიც დღეს ქუთაისის მუზეუმშია დაცული, ზედაპირზეა შეგროვებული. ამიტომ ძველის სტრატეგრაფიის შესახებ არაფრის თქმა არ შეიძლება და მას ერთდროულად მიეკუთვნებიან. მაგრამ მასალის შემდგომი შესწავლის შემდეგ ირკვევა, რომ იგი მრავალფენიანი ძეგლია და, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ პირველად მუსტიეს ხანაში ითვისებს მას ადამიანი. მაგრამ განმეორებით რაღის სახლდება აქ ადამიანი, ჯერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. როგორც ჩანს, თეთრამიწა მუსტიეს შემდეგ კარგა ხანს დაუსახლებელი რჩებოდა და ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, მისი ხელახალი ათვისება ნეოლითის პერიოდში უნდა მომხდარიყო. ზოგი თვლის, რომ ამ ნამოსახლარზე ცხოვრება განახლდა რამდენიმე უფრო გვიან. თეთრამიწის კოლექცია დიდი რაოდენობით შეიცავს გახეხილ-გაპრიალებულ იარაღებს, მოზრდილ თოხისმაგვარ იარაღს, ცულებს, სატეხებს, ხელსაფქვავეს ქვებს, როდინებს და სხვ. ბევრია ისრისა და შუბის პირები. კერამიკა იმდენად ფარგმენტულადაა წარმოდგენილი, რომ გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება. საფუძრებელია, რომ თეთრამიწაზე მუსტიეს შემდეგ, ადამიანი გვიანნეოლითის ხანაში ჯდება და შემდეგ ლითონის ხანის დამდეგამდე საკმაოდ ინტენსიურად ცხოვრობს აქ.

დაახლოებით ამგვარივე სურათი შეინიშნება ამ რეგიონში ცნობილ მეორე ძეგლებზეც გამოქვაბულ საგვარჯილში სოფ. ძეგრთან. მართალია ამ ძეგლზე 50-იანი წლების დასაწყისში ჩატარდა არქეოლოგიური გამოკვლევა, მაგრამ გათხრების საბოლოო შედეგები დღემდე გამოქვეყნებული არ არის. ამიტომ, ამ გამოქვაბულის კულტურული ფენების განლაგების შესახებ ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს. სადავოდ რჩება ნეოლითელი ადამიანის აქ არსებობის საკითხი. აღრე საგვარჯილს გამოქვაბულში საკმაოდ ძლიერ ნეოლითურ ფენას გამოყოფდნენ, მაგრამ შემდეგში სადავო გახდა ამ ფენის ნეოლითური ხანისადმი მიეკუთვნების საკითხი. გამოთქვა მოსაზრება, რომ იგი უფრო გვიანი ხანისა უნდა იყოს. როგორც ჩანს, მეტოეთ ფენის ქვედა პორიზონტი ნეოლითური ხანისაა, ზედა კი უკვე, ენეოლითური ეპოქისაა. ამ ფენაში კარგადაა წარმოდგენილი ქვის იარაღი — კაჟის საფხეკები, საჭრისები, სახერეები, შუბისა და ისრისპირები და სხვ. ბევრია გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი — ცულები, სატეხები, ხელსაფქვავეები და სხვ. საკმაოდ მდიდარია ძვლისა და რქის ნივთების კოლექცია. თიხის ჭურჭლის, რომელიც აქ საკმაოდ რაოდენობით გვხვდება, ორი სახესხვაობა გამოირჩევა. კერამიკის ერთი ჯგუფი მონაცრისფროა, ბრტყელი ძირით, პირგადაშლილი; მეორე შედგება მოწითალო თხელკედლიანი, გაპრიალებულზედაპირიანი ჭურჭლებისაგან, როგორც ჩანს, საგვარჯილს გამოქვაბულში პალეოლითის შემდეგ ცხოვ-

რება აღსდგა კოლხეთის ფართო ათვისების ხანაში, გვიან ნეოლითში და მის შემდგომ პერიოდშიც გაგრძელბულა.

აღსანიშნავია, რომ საგვარჯილეს გამოქვაბულის ნეოლითურ ფენაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა შინაური და გარეული ცხოველების ძვლები. გარეული ცხოველების ძვლები ჭარბობენ შინაურისას. ნადირობის მთავარი ობიექტი იყო გარეული ღორი, კეთილშობილი ირემი და სხვ. შინაური ცხოველებიდან უპირატესად მსხვილფეხა საქონლის ძვლები გვხვდება. მიუხედავად იმისა, რომ მესაქონლეობა ამ დროს აქ საკმაოდ დაწინაურებული უნდა ყოფილიყო, მონადირეობის მეტრნეობაში, ჩანს, ჯერ კიდევ საკმაოდ დიდი როლი ეკავა.

ჯვირილის ხეობის მთელ რიგ გამოქვაბულებში პალეოლითური ფენის თავზე ნეოლითური დროის მასალები აღმოჩნდა, ჯრუჭულის ხეობაში გამოქვაბულ სამელე-კლდეში ნეოლითური ხანის საკმაოდ ძლიერი ფენა გამოვლინდა, რომელშიც სამი პორიზონტი გამოიყოფა. მესამე, ქვედა პორიზონტში უფრო არქაული იერის ქვის იარაღი გვხვდება. აქ მეტია მიკროლითური იარაღი. ძვლის იარაღიდან გვხვდება სახერცები. აქ თითქმის არ არის თიხის კერისტაგები, რომლებიც ხშირად გვხვდება ზედა პორიზონტებში. კერამიკაც უფრო არქაულია, ქილისებრი ფორმის, ტლანქად ნაძერწი, ბრტყელი ძირით, ზოგჯერ კოპისებრი შევრილებით, წერტილოვანი ან ჭდეული ორნამენტით შემკული. ქვედა პორიზონტის მასალა გარკვეულ მსგავსებას ამტკიცებს ანასეულ II-თან, ოდიშთან, მამათთან და სხვ.

ზედა პორიზონტში მოპოვებული მასალა რამდენადმე განსხვავდება ქვედასაგან, სხვაობა განსაკუთრებით შეინიშნება კერამიკაში. აქ კარგადაა წარმოდგენილი თიხის კერისტაგები, უფრო მეტია ძვლისა და რქის იარაღი. კაუის იარაღებიდან გვხვდება საფხეკები, დანისებრი ფირფიტები, შუბისა და ისრის პირები და სხვ. აქ აღმოჩნდა აგრეთვე გახეხილ-გაპრილებული იარაღი. ტლანქად ნაძერწ თიხის ჭურჭელთან ერთად წარმოდგენილია აგრეთვე შედარებით უფრო მაღალი ხარისხის თიხის ნაწარმი, მოწითალო, გაპრიალებული ზედაპირით, უპირატესად, ქილისებრი ფორმის. ზედა პირველი პორიზონტი, როგორც ჩანს, უკვე ლითონის ხანის დასაწყისს მიეკუთვნება, მასალა აქ ძირითადად ქვედა პორიზონტის ანალოგიურია, მაგრამ გვხვდება უკვე თიხის ტიგელები და ლითონის ნიემები.

სამელე-კლდეში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ცხოველების ძვლები. აქაც გარეული ცხოველების ძვლები ჭარბობს. უპირატესად გვხვდება კეთილშობილი ირმის, გარეული ღორის, გარეული თხის, დათვის და სხვ. ძვლები. შინაური ცხოველებიდან წარმოდგენილია ხარის, ღორის და წვრილფეხა საქონლის ძვლები. მოშინაურებული ცხოველების ნაშთების შედარებით მცირე პროცენტი, მეტრნეობაში მონადირეობის საკმაოდ მაღალი ხვედრითი წონის მანიშნებელი უნდა იყოს. ამრიგად, რიონ-ჯვირილის აუზის გამოქვაბულებში აღმოჩენილი ფაუნისტური მასალების საფუძველზე შეიძლება დავუშვათ, რომ მეტრნეობის ახალი ფორმების გვერდით, მონადირეობას და შეგროვებას ეკონომიკაში ჯერ ისევ მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა.

გვიანნეოლითის ხანაში ინტენსიურადაა დასახლებული ცენტრალური კოლხეთის ბორცვოვანი ზოლი. აქ სადღეისოდ ოცზე მეტი ნეოლითური ხანის სადგომია ცნობილი, რომელთაგან აღსანიშნავია ხორში, ურთა, უშაფათო, მენჯი და სხვ. მათ შორის ყველაზე ადრეულია ხორშის ნამოსახლარა.

გათხრების შედეგად აქ საკმაოდ მდიდარი მასალა აღმოჩნდა, რომელიც ძირითადად შედგებოდა რიყის ქვის იარაღისაგან. აგრეთვე აქ ბევრია ნუკლეუსები, საღებეები, საჭრისები, ნამგლის ჩასართები, მიკროლითები და სხვ. შედარებით ნაკლებია გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი. ნამოსახლარზე გამოვლენილი ობიექტები, ალბათ, ბოძების ბუდეები იყო. ხის ნაგებობას, ეტყობა, სწორკუთხა მოყვანილობა უნდა ჰქონოდა სიგრძით—5,0 მ, სიგანით—4,0 მ. ზორშის ნამოსახლარზე სრულიად არ აღმოჩნდა კერამიკა. აქ შედარებით ცოტაა გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი. ამიტომ, შესაძლოა, ეს ნამოსახლარი გვიანნეოლითის შედარებით უფრო ადრეულ ეტაპს მიეკუთვნებოდეს.

ცენტრალური კოლხეთის გვიანნეოლითური ხანის ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მოზრდილი ნამოსახლარი სოფ. ოდიშთან. იგი დაბალ ბორცვზე იყო განლაგებული, კულტურული ფენის სისქე, რომელიც საგრძნობლად იყო დაზიანებული, 0,40 მ უდრიდა. ძეგლის ცული დაცულობის გამო, ნაგებობის არავითარი ნიშანი არ შემორჩენილა. ამიტომ თითქმის არაფრის თქმა შეიძლება სოფლის გეგმისა, საცხოვრებლის ტიპისა და სხვ. შესაბამისი ინვენტარი, ძირითადად, შედგება კაყისა და რიყის ქვის იარაღებისაგან. შედარებით ბევრია თიხის ჭურჭლის ნატეხები, როგორც ჩანს, ნამოსახლარზე არსებობდა საკმაოდ ძლიერი სახელოსნო, სადაც ქვის იარაღი მზადდებოდა. ამას მოწმობს აქ აღმოჩენილი დიდი რაოდენობით წარმოების ნაშთები. კაყის ქვის იარაღებიდან უპირატესად გვხვდება საჭრისები, საფხეცები, დანები, სახერგებები, ისრისპირები და სხვ. საკმაოდ ბევრია გეომეტრიული მიკროლითები. გახეხილ-გაპრიალებული იარაღებიდან ჭარბობს ცუ-რული მიკროლითები. გახეხილ-გაპრიალებული იარაღებიდან ჭარბობს ცუ-რული მიკროლითები. გახეხილ-გაპრიალებული იარაღებიდან ჭარბობს ცუ-რული მიკროლითები. გახეხილ-გაპრიალებული იარაღებიდან ჭარბობს ცუ-რული მიკროლითები. გახეხილ-გაპრიალებული იარაღებიდან ჭარბობს ცუ-რული მიკროლითები.

მართალია, ნამოსახლარზე შედარებით ბევრი აღმოჩნდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, მაგრამ ვერც ერთი ჭურჭლის მთლიანი ფორმის აღდგენა ვერ მოხერხდა. ცალკეული ნატეხების მიხედვით შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ ჭურჭლებს უპირატესად ქილისებრი ფორმა უნდა ჰქონოდა, ბრტყელი ძირით, უყურო. ჭურჭელი ტლანქადაა ნაქერწი, სუსტიდ გამოიწვარი, მოვარდისფრო-მონაცრისფრო ფერისა. ზოგიერთ ნატეხზე შერჩენილი იყო სხვადასხვა ორნამენტული მოტივები. ჭარბობს ვერტიკალურად განლაგებული თევზისებრი ორნამენტი; გვხვდება პირზე დატანილი ჭდეები.

თავდაპირველად ოდიშის ნამოსახლარზე, იმის გამო, რომ კარგად იყო წარმოდგენილი მიკროლითური ინდუსტრია, ორი პერიოდი გამოყვეს — მეზოლითური და ნეოლითური. მაგრამ შემდეგში ამ ძეგლის თარიღი გვიანნეოლითური ხანით განისაზღვრა.

ნეოლითური ხანის სადგომები გამოვლინდა მდ. ენგურის აუზში, ისტო-რულ სამურზაყანოს ტერიტორიაზე. აქ აღსანიშნავია სამი საკმაოდ მოზრდი-ლი ნამოსახლარი — გალი 1, ლუმურიში და ჩხორთოლი. ლუმურიშის ნამოსახ-ლარი ტერასაზეა განლაგებული; საცხოვრებლის არავითარი კვალი არ შემორჩე-ნილა, მაგრამ მასალების აღმოჩენის ადგილების მიხედვით, შეიძლება წარმოვიდ-გინოთ, რომ სოფელი რამდენიმე საცხოვრებელი კვარტალისაგან შედგებო-და. კვარტალები, ჩანს, 200—300 მ. იყო ერთმანეთისაგან დაცლებული. ყვე-ლაზე მდიდრად მასალა წარმოდგენილია ტერასის ცენტრალურ ნაწილში, რო-მელიც, ალბათ, ნამოსახლარის ძირითადი, ყველაზე უფრო ცოცხალი ნაწილი

იყო. საკმაოდ მდიდარი კოლექცია, ძირითადად, ქვის ინვენტარისაგან შედგება. იარაღი უპირატესად კაჟისა და რიყის ქვისგანაა ნაკეთები, შედარებით იშვიათია ობსიდიანის და არგეილის იარაღი. კაჟის იარაღიდან გვხვდება მრავალგვარი ნუკლეუსები, საფხეკები, საჭრისები, ჩასართები, ისრის პირები და სხვ. ბევრია რიყის ქვის გაპრიალებული ცულები, თოხები, ჩაქუჩები და სხვ. კერამიკა არ გვხვდება. ქვის ინვენტარი ამ ნამოსახლარიდან, საკმაოდ ახლოა ოდიშის, ანაკლია II-სა, გურიანთის და სხვა ამ დროის ძეგლების მასალებთან. მაგრამ ის, რომ აქ სრულიად არ გვხვდება კერამიკა, შესაძლოა იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ ღუმურის ნამოსახლარი მაინც რამდენადმე აღრეულია.

ჩხორთოლის ნამოსახლარი სოფ. ღუმურიშიდან რამდენიმე კილომეტრითაა დაცილებული. ეს ნამოსახლარიც მალა ტერასაზეა განლაგებული, რომლის ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა 0,80 მ. სიძლიერის კულტურული ფენა. ინვენტარი შედგება უპირატესად კაჟისა და რიყის ქვის იარაღებისაგან. ობსიდიანის, არგეილის და ბაზალტის იარაღი შედარებით იშვიათია. კაჟის იარაღებში ჭარბობს საფხეკები და საჭრისები; ბევრია მიკროლითები, ჩასართები, სახერცები და სხვ. ნუკლეუსებისა და წარმოების ნაშთების არსებობა მოწმობს, რომ იარაღი ადგილობრივ მზადდებოდა. ბევრია რიყის ქვის იარაღი — გახეხილ-გაპრიალებული ცულები, სატეხები, თოხები, ჩაქუჩები და სხვ. გვხვდება ხელსაფქვავეები, სასრესები, საწაფები და სხვ. თიხის ჭურჭელი უპირატესად ქილის ფორმისაა, ბრტყელი ძირით; კერამიკა ტლანქადაა ნაძერწი, სუსტად გამოშფავარი, ზოგიერთ ფრაგმენტს პირთან ქდეები აქვს. კერამიკა თავისი ხასიათით უახლოვდება ოდიშისა და ანასეული II-ის ჭურჭლებს. მათ შორის ბევრია საერთო, აგრეთვე ქვის ინვენტარშიც, თუმცა ჩხორთოლის ნამოსახლარი ოდიშის ტიპის ძეგლებზე რამდენადმე უფრო აღრეული ჩანს.

გალი I საკმაოდ მოზრდილი ნამოსახლარია. აქაც საკმაოდ მდიდარი ქვის იარაღების კოლექცია აღმოჩნდა, რომელიც უპირატესად შედგება კაჟის საფხეკების, საჭრისების, ნუკლეუსების, ტრაპეციებისაგან და სხვ. ბევრია აგრეთვე, გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი. თავისი ხასიათით, ეს კოლექცია თითქმის არ განსხვავდება ჩხორთოლის ნამოსახლარის ქვის ინვენტარისაგან.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში, გუდაუთის მახლობლად, ცნობილია ამ დროის ერთი მოზრდილი ნამოსახლარი კისტრიცი. მას ზედ ზღვის პირას დაახლოებით 6 მეტარი ფართობი ეკავა. იმის გამო, რომ ნამოსახლარის ტერიტორია წლების მანძილზე მუშავდებოდა, იგი ძლიერ დაზიანებული იყო. კულტურული ფენის სიძლიერე 0,80 მ. აღწევდა, მასალის დიდი ნაწილი ზედაპირზე აიკრია. არც სოფლის გეგმისა და არც საცხოვრებლის ტიპის შესახებ თითქმის არაფრის თქმა არ შეიძლება. აქაც ალბათ, ძირითადად, ხის მსუბუქი ნაგებობები იდგა. კულტურული ფენის სიმძლავრე და მასალის სიუხვე უთუოდ მოწმობს, რომ მოსახლეობას აქ შედარებით დიდხანს უცხოვრია. კოლექცია ძირითადად ქვის იარაღისაგან შედგება. კაჟის იარაღიდან შესამჩნევია მიკროლითების სიუხვე, ძირითადად, გეომეტრიული ფორმისა. ბევრია საფხეკები და საჭრისები, დანისებრი ფირფიტები, ნუკლეუსები. იშვიათია ობსიდიანის ნაწარმი. კოლექციაში დიდი ადგილი უკავია რიყის ქვის იარაღებს — გახეხილ-გაპრიალებულ ცულებს, სატეხებს, საჭრეთლებს, თოხებს, საწაფებს, ხელსაფქვავეს ძვეებს და სხვ. კარგადაა

წარმოდგენილი კერამიკული მასალა, უპირატესად ტლანქად ნაძერწი, უწყ-
რო, ბრტყელძირა ქილისმაგვარი ჭურჭელი, ოდიშისა და ანასეული II-ის კე-
რამიკისაგან განსხვავებით, კისტრიკის ჭურჭელი სადაა, უორნამენტო.
კისტრიკის ნამოსახლარზე სრულიად არ აღმოჩენილა სამზარეულოს ნარ-
ჩენები, ძვლისა და მცენარეულობის ნაშთები, თუ არ ჩავთვლით ერთ-ერთ
არმოში ცუდად დაცულ მცენარეულ მარცვლებს. არავითარი პირდაპირი
ცნობები მეურნეობის ხასიათის შესახებ აქ არ გვხვდება, მაგრამ, როგორც
ჩანს, ეკონომიკური სისტემა აქ საკმაოდ აწყობილი უნდა ყოფილიყო. ამის
გარეშე, რა თქმა უნდა, შეუძლებელი იქნებოდა ასეთ მსხვილ ნამოსახლარზე
ხანგრძლივი ცხოვრება. აქ, ალბათ, ძველ ფორმებთან ერთად, მნიშვნელოვანი
ადგილი უნდა სჭეროდა ახალი ტიპის ეკონომიკას. ზღვის და მდინარის სიახ-
ლოვე ალბათ, ხელსაყრელ პირობებს ქმნიდა მეთევზეობის განვითარები-
სათვის.

ანალოგიური ძეგლი აღმოჩნდა ადღერის მახლობლად — ქვემოშილოვ-
კის ნამოსახლარი. იგი ზღვიდან ოთხი კილომეტრითაა დაცილებული, მდ.
ფსოუს მარჯვენა ნაპირზე. კულტურული ფენის სიძლიერე 0,40 — 0,80 მ
უდრიდა და შეიცავდა საკმაოდ მდიდარ მასალას. მასალის ძირითად ნაწილს
ქვის იარაღი შეადგენდა. აქაც კარგადაა წარმოდგენილი გეომეტრიული მიკ-
როლითები, უპირატესად, ტრაპეციები და სეგმენტები. გვხვდება საფხეკები,
წვეტანები, საჭრისები და სხვ. ქვის კოლექციის მნიშვნელოვან ნაწილს შეად-
გენს გახეხილ-გაბრიალებული იარაღი, უპირატესად ცულები. კარგადაა წარ-
მოდგენილი დიდი ზომის თონისმაგვარი იარაღი. აქ მრავლად აღმოჩნდა
მრგვალი ქვები, ალბათ, შურდულისა. შედარებით იშვიათია ისრისპირები.
ამიტომ ფიქრობენ, რომ აქ მშვილდისრის ნაცვლად უფრო მეტად შურდული
ყოფილა ხმარებაში. შილოვკის ნამოსახლარზე თითქმის არ გვხვდება ხელსაფ-
ქევეები; სამაგიეროდ ბევრია სასრესი ქვები. გარკვევით თითქმის არაფრის
აქმა შეიძლება მეურნეობის ხასიათის შესახებ. ეკონომიკურ ცხოვრებაში
მესაქონლეობის როლზე თითქმის არავითარი მონაცემები არ არსებობს.
შურდულის ქვების სიმრავლე, ეგებ, ჯერ კიდევ მონადირეობის გარკვეულ
მნიშვნელობაზე მეტყველებს. ქვის ინვენტარის საფუძველზე თითქმის ისე
ჩანს, რომ მეურნეობაში წამყვანი მიწათმოქმედება უნდა ყოფილიყო.

აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის ნამოსახლართან ბევრ
საერთოს პოულობს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის, ყუბანისპირეთის გვიან-
ნეოლითური ხანის ძეგლები. მართალია, აქ ამ ღრის ძეგლები ჯერ კიდევ
ცოტაა, მაგრამ ის, რაც არის, კავკასიის ამ ორი რეგიონის აშკარა სიახლო-
ვეზე მეტყველებს. საერთო ჩანს არა მარტო ქვის ინვენტარში, არამედ კერა-
მიკაშიც. ყუბანისპირეთის ძეგლებიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს კა-
მენომოსტაკიას გამოქვაბული, სადაც პალეოლითური ფენის თავზე საკმაოდ
ძლიერი გვიანნეოლითური ხანის ფენა იდო. აქ დაახლოებით ისეთივე სუ-
რათი ჩანს, როგორიც დასავლეთ ამიერკავკასიის გამოქვაბულის სადგომებზე
გვხვდება.

როგორც ჩანს, კავკასიის გარკვეულ რეგიონებში ბუნებრივ გამოქვაბუ-
ლებს ნეოლითის განვითარებულ საფეხურზე ჯერ ისევ იყენებენ საცხოვრებ-
ლად. შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს გამოქვაბულები მონადირე-მესაქონლეთა
დროებითი სადგომი იყო. მაგრამ გამოქვაბულებში მოპოვებული ნივთიერი
მასალები აშკარად მოწმობენ, რომ მიწათმოქმედებას მეურნეობაში მნიშვნე-

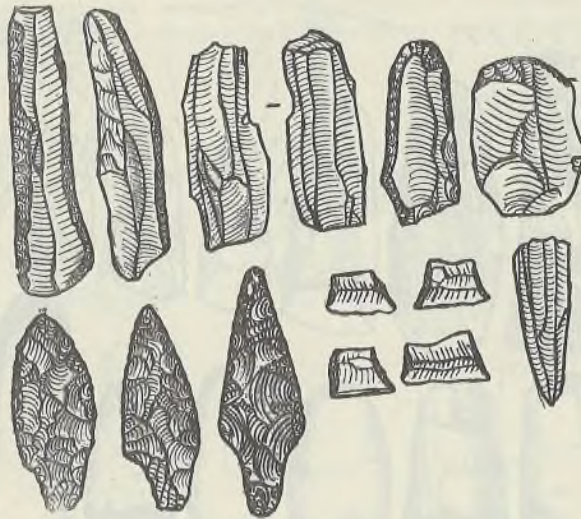
ლოვანი როლი ეკავა. შესაძლოა, რომ იმ გამოქვაბულებს, რომლებიც დასა-
შუშავებელი მიწის ნაკვეთების სიახლოვეს მდებარეობდნენ, მოსახლეობა
საცხოვრებლად იყენებდა. რა თქმა უნდა, გვიან ნეოლითში ძირითადი საც-
ხოვრებელი ღია სადგომები იყო, მაგრამ ამავე დროს, იქ, სადაც საამისო სა-
შუალებია იყო, მოსახლეობა გამოქვაბულებსაც აფარებდა თავს. დასავლეთ
კავკასიის ზოგიერთ გამოქვაბულში ცხოვრება, ჩანს, გვიანნეოლითური ხანის
შემდეგაც გაგრძელდა.

როგორც ჩანს, გვიანნეოლითში სამშენებლო საქმეში რაიმე ცვლილებას
არ უნდა ჰქონოდა ადგილი. ძირითადი სამშენებლო მასალა ისევ ხე იყო და
საცხოვრებლის ძირითადი ტიპი ისევ მიწისზედა, მსუბუქი კონსტრუქციის
ხის შენობა იყო. ეკონომიკის და საერთოდ, კულტურული ცხოვრების დონის
ამაღლებამ გარკვეული ძვრები გამოიწვია სამშენებლო საქმეში და არქი-
ტექტურაში, მაგრამ, სამწუხაროდ, რაიმე ხელშესახებ მონაცემებს ჩვენამდე
არ მოუღწევია. ტყით მდიდარ კოლხეთში, თბილი და ნესტიანი ჰავის პი-
რობებში, ხის ნაგებობა საცხოვრებლად საკმაოდ ეფექტური იყო. თიხა სამ-
შენებლო საქმეში თითქმის არ გამოიყენებოდა. ხე კოლხეთში კიდევ დიდ-
ხანს იყო ძირითად სამშენებლო მასალად.

ახლა ძნელია გარკვევით თქმა იმისა, თუ როგორი იყო გვიანნეოლითუ-
რი ხანის სოფელი, წარმოდგენით მისი დაგეგმარება. ღია სადგომები, უპი-
რატესად, დაუსახლებელ ადგილზე წარმოიქმნა, კოლხეთის ბორცვოვან
ზოლში, ზღვისა და მდინარეების ტერასებზე. ჩვეულებრივად, ეს სოფლები
არც თუ ისე დიდი ზომისა იყო, თუმცა გვხვდება ისეთებიც, რომლებსაც
საკმაოდ მოზრდილი ტერიტორია ეკავათ. როგორც ჩანს, ეკონომიური სა-
ფუძვლები იძლეოდა იმის საშუალებას, რომ მოსახლეობა ერთ ადგილას საკ-
მაოდ ხანგრძლივად მჯდარიყო. მართალია, კულტურული ფენები აქ არ გა-
მოირჩევა თავისი სიმდიდრით, მაგრამ მხედველობაში მისილება ის გარემოე-
ბა, რომ კულტურული ფენა ძირითადად საწარმოო იარაღებს და კერამიკის
შეიცავდა. აქ თითქმის არ გვხვდება საცხოვრებელი ნაშთები, საშარეულო
ნარჩენები და სხვ. ამიტომ, კულტურული ფენის სიმძლავრე ყოველთვის არ
ასახავს ნამდვილ სურათს. ძნელი წარმოსადგენია გვიანნეოლითური ეპოქა
მყარი, ბინადარი ცხოვრების გარეშე. ამ დროს ნამოსახლარებზე ცხოვრება,
ჩანს, უწყვეტად მიმდინარეობდა დროის გარკვეული მონაკვეთის მანძილზე
და არ შეინიშნება რაიმე საგრძნობი გადახრები კულტურის ბასიათში. ახლა
ძნელი წარმოსადგენია ცხოვრების ხანგრძლივობა გვიანნეოლითური ხანის
ნამოსახლარზე. მაგრამ, როგორც ჩანს, აქ არაერთი თაობა უნდა მჯდარიყო.
წარმოებითი მეურნეობის გვერდით, ჩანს, ეკონომიკის ძველ ფორმებსაც ჯერ
კიდევ საგრძნობი ადგილი ეკავა. მოსახლეობის ერთ ადგილზე ხანგრძლივი
ცხოვრების საფუძველს სწორედ ეს ქმნიდა.

დასავლეთ კავკასიის ძეგლებზე მოპოვებული მასალები მოწმობს,
რომ გვიანნეოლითური ხანის კულტურა ერთიანი ბასიათისაა, ერთგვაროვანი
ბასიათი პირველ რიგში ქვის ინვენტარში შეინიშნება. სწორედ ქვის იარაღ-
ში ჩანს გენეტიკური კავშირი ადრენეოლითთან. ნეოლითის გვიანდელ საფე-
ხურზე მნიშვნელოვნად გაიზარდა მიკროლითური იარაღის როლი; ჩნდება
ახალი ფორმები, განსაკუთრებით, გეომეტრიული იარაღები (სურ. 7). ამ
დროს ფართოდ ვრცელდება გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი — ცულები,
სატეხები, საჭრეოლები და სხვ., რომლებიც, უპირატესად, ხის დამუშავებას

თან იყვნენ დაკავშირებული. ტყით მდიდარ კოლხეთში აღამიანს, ალბათ, გამოყენებული ბრძოლა უხდებოდა მცენარეულობასთან. გარდა ამისა, მიწათმოქმედების განვითარება სულ უფრო და უფრო მეტად მოითხოვდა ტყისგან ფართობების განთავისუფლებას. ამ საქმეში, ძირითადად გამოიყენებოდა ქვის ცული (სურ. 8, ტაბ. III). ქვის იარაღს მიწის დასამუშავებლად ხმარობდნენ. მოსავალსაც, უპირატესად, ქვის იარაღით იღებდნენ. გვიანნეოლითში პირველად ჩნდება თიხის ჭურჭელი. იგი სუსტადაა გამომწვარი, ტლანქად ნაძერწი, მაგრამ უკვე საგნებით ჩამოყალიბებული ფორმებით გამოირჩევა: ქაღისებრი, ბრტყელი ძირით, უყურო, ზოგჯერ შემკული ზედაპირით (სურ. 9).

სურ. 7. გვიანნეოლითი. ქვის იარაღები.

გვიანნეოლითური კულტურის ერთიანი ხასიათის მიუხედავად, ზოგიერთი წგუფის ძეგლებზე უკვე გარკვეული თავისებური ნიშნები შეიმჩნევა. სამხრეთის წგუფის ძეგლებისათვის ნაკლებადაა დამახასიათებელი მიკროლითური იარაღები, უფრო ჩრდილოეთით განლაგებულ ნამოსახლარებზე: ოდიშში, კასტრიკში, ქვემო შილოვკაში და სხვ. ამ ტიპის იარაღი გაცილებით მეტია. ზოგი თავისებური ნიშანი აქვს სხვა იარაღებზედაც შეინიშნება. მართალია, კერამიკა ფორმითა და დამზადების ტექნიკით თითქმის ერთგვაროვანია, მაგრამ მასშიაც შეიძლება გარკვეული თავისებურებების შემჩნევა. სამხრეთის და ცენტრალური კოლხეთის ძეგლებზე მოპოვებული თიხის ჭურჭლისთვის დამახასიათებელია სხვადასხვა ხასიათის ორნამენტი, მაშინ, როდესაც უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ნამოსახლარის კერამიკა თითქმის სრულიად სავალია.

მაგრამ ამაში, შესაძლოა, უკვე აისახა გვიანნეოლითური ხანის კულტურაში ლოკალურ თავისებურებათა ხასიათი. გარკვეული სხვაობა ქვის იარაღშიც შეინიშნება. როგორც ჩანს, დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანნეოლითური კულტურის ერთიანი ხასიათის მიუხედავად, მასში უკვე გარკვეული ლოკალური თავისებურებები ყალიბდება.

გვიანნეოლითური ხანის ძეგლების ქრონოლოგიური თანამიმდევრობის და საერთოდ, ასაკის შესახებ ჭერჭერობით გარკვევით რაიმეს თქმა ძნელია. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით, კისტრიკი და ქვემო შილოგვა წინ უსწრებენ ოდიშს. ზოგი, პირიქით, ოდიშს გვიანნეოლითურ ძეგლებს შორის უფრო ადრეულად თვლის და ყველაზე გვიანდელად კი ანასეულ IT-ს. უკანასკნელი დროის აღმოჩენების საფუძველზე გვიანნეოლითური ხანის ძეგლების თანამიმდევრობა შეიძლება შემდეგნაირად წარმოვიდგინოთ: ყველაზე ადრეული

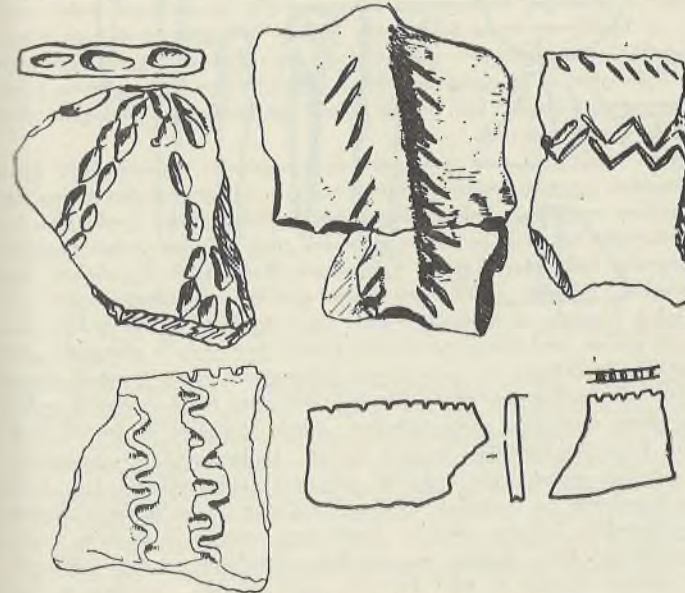

სურ. 8. გვიანნეოლითი. ქვის ცულები.

უნდა იყოს ლუმურიშისა და ხორშის ნამოსახლარები, სადაც ჭერ კიდევ თიხის პურქელი არ გვხვდება და შედარებით ცოტაა გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი, შემდეგ ჩხორთოლის და გალის სადგომები, რომლებსაც მოჰყვება მახვილური და ბოლოს, ოდიშის ტიპის ძეგლები.

როდის დგება ნეოლითური ეპოქა დასავლეთ ამიერკავკასიაში და საერთოდ, კავკასიაში, ჭერ კიდევ მთლად ნათელი არ არის. ჭერჭერობით არ გვაქვს ამ პერიოდის ძეგლების რადიონახშირბადის არც ერთი თარიღი და ხნოვნების დადგენის არც სხვა რაიმე მყარი საფუძველი ვაგვაჩნია. ამიტომ, ნეოლითური კულტურის ასაკის და მისი ზანგრძლივობის შესახებ დასავლეთ ამიერკავკასიაში დღეს სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. ძეგლების ქრონოლოგია ძირითადად ქვის იარაღის ანალიზზეა დაფუძნებული, ადრე ამ ეპო-

ქას, ძირითადად, ძვ. წ. IV—V ათასწლეულებით ათარიღებდნენ. ბოლო დროს მისი თარიღი საგრძნობლად იქნა დაძველებული და დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი ძვ. წ. VI ათასწლეულს და რამდენადმე კიდევ უფრო ადრეულ ხანას მიაკუთვნეს. ეს თარიღები, უპირატესად, ამიერკავკასიის ადრესამიწათმომქმედო კულტურის საფუძველზე იყო გამოყვანილი, რომლის ასაკი C¹⁴ თარიღების საფუძველზე ძვ. წ. VI ათასწლეულში იქნა გადატანილი. მართალია, ამიერკავკასიის ამ ორი კულტურის ურთიერთობის საკითხში ჯერ კიდევ ბევრი რამ ბუნდოვანია, არ არის გამოირიცხული, რომ დროის გარკვეულ მონაკვეთში ისინი თანაარსებობდნენ. მაგრამ დასავლეთის ნეოლითისა

სურ. 9. გვიანნეოლითი, თიხის ჭურჭლის ნატეხები.

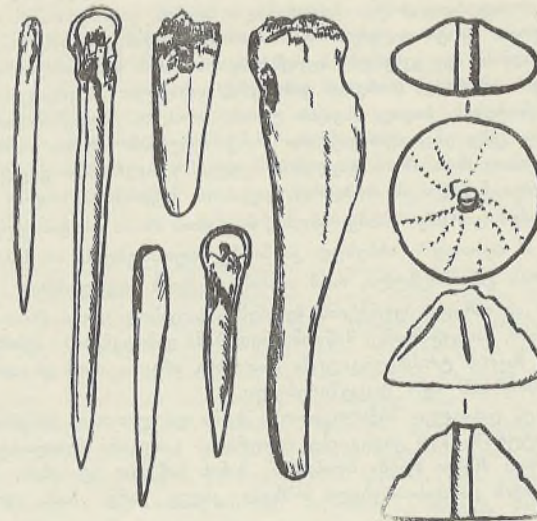
და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმომქმედო კულტურას შორის კონტაქტი, ეტყობა, საკმაოდ სუსტი უნდა ყოფილიყო. როგორც ჩანს, ადრესამიწათმომქმედო ტომების კულტურის განვითარება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, დასავლეთთან შედარებით, უფრო სწრაფი ტემპით მიმდინარეობდა. დასავლეთის საზოგადოება, სადაც ეკონომიკის ძველ ფორმას მეურნეობაში, ჩანს, საგრძნობი ადგილი ეკავა, ნეოლითის საფეხურს თითქმის უფრო დიდხანს შემორჩა. ამიტომ, ამიერკავკასიის დასავლეთი და აღმოსავლეთი რეგიონების ქრონოლოგიური თანაფარდობის საკითხის განხილვისას მეტი სიფრთხილეა საჭირო. დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითური კულტურა, ჩანს, ძვ. წ. VI ათასწლეულს მოიცავდა და, ეგებ, უფრო სიღრმეში VII ათასწლეულშიც გადადიოდა.

ამიერკავკასიის ცენტრალური და აღმოსავლეთის მხარეები, დასავლეთ-

თან შედარებით, გვიანწილობის ხანაში, ჩანს, ჯერ კიდევ სუსტადაა დასახლებული. ამ მხარეების ინტენსიური ათვისება ქვის ეპოქის ბოლოდან იწყება, იდრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში, როგორც ჩანს, ნეოლითშიც ისევე როგორც წინარე ხანაში, ამიერკავკასიაში მოსახლეობის ძირითადი მაცენტრალურ ნაწილში, თუ არ ჩავთვლით ნალჩიკის მახლობლად მდებარე აგუბეკოვის ნასოფლარს, ამ პერიოდის ძეგლები სუსტადაა გამოვლენილი. ნეოლითში შედარებით ფართოდაა ათვისებული კავკასიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, დაღესტანი. მთიან დაღესტანში ნეოლითური ხანის რამდენიმე ძეგლია ცნობილი, რომელთაგან პირველ რიგში აღსანიშნავია ჩოხის საღვთოში. აქ ზედანეოლითური ხანის ფენა ჭარბად შეიცავდა ქვისა და ძვლის ინვენტარს, თიხის ჭურჭელს. გამოვლენილი იყო ქვისგან ნაგები საცხოვრებელი შენობები. აქ მრავლად აღმოჩნდა კულტურული და ველური ჯიშის მარცვლეულის ნაშთები, მათ შორის ქერისა და ხორბლისა, შინაური ცხოველების ძვლები და სხვ.

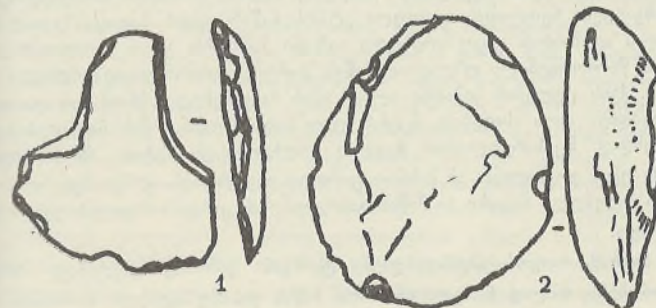
უნდა აღინიშნოს, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიაში საკმაოდ ჰიბს ქვისა და ლითონის ძეგლებს შორის საზღვრის დადგენა. აქ ნეოლითური ტრადიციები იმდენად ძლიერადაა შემორჩენილი, რომ საკმაოდ ძნელი ხდება ქვის ხანის ფინალური სტადიის და ახალი ლითონის ერის საწყისი ეტაპის დადგენა. აქ, როგორც ჩანს, ახალი ტიპის ეკონომიკის მხარდამხარ, შედარებით უფრო დიდხანს შემორჩა მეურნეობის ძველი ფორმები და საზოგადოების განვითარების პროცესი რამდენადმე უფრო ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. ამიტომაცაა ალბათ, რომ დასავლეთ ამიერკავკასიის კულტურაში ერთგვარი კონსერვატიზმი შეინიშნება და ნეოლითური ტრადიცია საკმაოდ დიდხანს გაყვება. ქვის ხანის ფინალური ეტაპი კარგად გამოიკვეთა რიონ-ყვირილის აუზში გამოვლენილ ძეგლებზე, განსაკუთრებით გამოქვაბულებში. ამ დროის საინტერესო მასალები აღმოჩნდა თეთრი მღვიმის, საგვარჯილეს, ცუცხვათის და სხვა გამოქვაბულების ზედა ფენებში. კარგადაა წარმოდგენილი ქვის ხანის ბოლო საფეხური და ლითონის პერიოდის საწყისი ეტაპი ყვირილის აუზის გამოქვაბულებში: სამეღე კლდეში, სამერცხლე კლდეში, ძუძუანაში, დარკვეთის ენში და სხვ. აქ დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა გახეხილ-გაბრიალებული იარაღი, ძვლისა და რქის ნივთები, კუთის ნაწარმი, კერამიკა და სხვ. (სურ. 10). ამ სადგომებში კარგადაა შემონახული ფაუნისტური მასალები, შინაური და გარეული ცხოველების ძვლები. ზოგიერთ გამოქვაბულში ლითონის პირველი ნივთებიც აღმოჩნდა. გამოქვაბულის სადგომებიდან, რომლებიც ამ დროის მასალას შეიცავენ, აღსანიშნავია აგრეთვე, კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მდებარე ოქუმის გამოქვაბული. ოქუმის გამოქვაბულის კოლექცია ახლო დგას რიონ-ყვირილის აუზის გამოქვაბულებში მოპოვებულ მასალებთან.

კოლხეთში ცნობილია აგრეთვე ქვის ხანის დასასრულის დროინდელი ღია სადგომები. ამთგან, პირველ რიგში, აღსანიშნავია თეთრამიწის ნამოსახლარი, სადაც, როგორც ჩანს, სწორედ ეს ეტაპი კარგად წარმოდგენილი. აქ მოსახლეობა, ეტყობა, გვიანწილობის მთელ მანძილზე მჯდარა ქვის ხანის დასასრულამდე. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში, სანაბრო ზოლში, რამდენიმე ამ დროის ნამოსახლარი გამოვლინდა, რომელთაგან აღსანიშნავია მაჟარის და გვანდრას ნამოსახლარები, განთიადის სადგომები და სხვ. ამ ძეგლებ-

სურ. 10. გვიანწლოთი. ძელისა და ჭვის იარაღები. თიხის კვირისტავეები.

შედარებით უკეთ, გახეხილ-გაპრიალებული იარაღია წარმოდგენილი. გვხვდება კაჟის ჭვის იარაღი. კერამიკა ტლანქია, მოწითალო-მოყვავისფრო ფერისა, სადა. აღსანიშნავია ამ სადგომებში გამოვლენილი ე. წ. „სოჭი-აღლერის“ და „სოხუმის“ ტიპის თოხები. „სოჭი-აღლერის“ ტიპის თოხები, ძირითადად, გვხვდება ზღვისპირა ზოლში გაგრასა და სოქს შორის. ბზიფის აღმოსავლეთით ამ ტიპის იარაღი შედარებით იშვიათია. (სურ. 11). აღსანიშნავია, რომ „სოჭი-აღლერის“ ტიპის ერთი თოხი აღმოჩნდა თეთრამიწას ნამოსახლარზე. თოხის ეს ტიპი კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში ცნობილია მახვი-

სურ. 11. „სოჭი-აღლერის“ და „სოხუმის“ ტიპის ჭვის თოხები.

ლაურის ნამოსახლარზე. აღმოსავლეთ საქართველოში სადღეისოდ ამ ტიპის მხოლოდ ერთადერთი ცალია აღმოჩენილი ხრამის დიდ გორაზე. დასავლეთ საქართველოში „სოჭი-იღღერის“ ტიპის თოხი მერმინდელ ხანაშიაც ვანავრძობს არსებობას. იგი გვხვდება ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე ოჩამჩირეთთან. ქვის ამ ტიპის თოხების გამოჩენას დასავლეთ ამიერკავკასიაში წინა აზიის უკავშირებენ, სადაც მსგავსი ტიპის თოხები ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში გვხვდება. იყო თუ არა „სოჭი-იღღერის“ ტიპის თოხი თავისი წარმომავლობით წინა აზიის გავლენის შედეგი, ჯერჯერობით გადაჭრით თქმა ძნელია. დიდი ნაწილი ამ თოხებისა, კავკასიის ზღვისპირა ზოლში შემთხვევითაა აღმოჩენილი. სხვა რაიმე საბუთი, რაც წინა აზიის და დასავლეთ ამიერკავკასიის ამ პერიოდში არსებულ კავშირზე მიუთითებდეს, არ ჩანს და ამიტომ არ არის გამორიცხული, რომ თოხის ეს ტიპი ადგილობრივ ჩამოყალიბებულ იყო. ამ იარაღის ფუნქციის შესახებ სადღეისოდ ერთი აზრი არ არსებობს და მისი, მაინცდამაინც, მიწათმოქმედებაში გამოყენების შესახებ ეპკვი გამოითქვა. მაგრამ ტრასოლოგიურმა ანალიზმა, აჩვენა, რომ ეს თოხები მიწის სამუშაოებთან იყო დაკავშირებული.

ამრიგად, დასავლეთ საქართველოში ქვისა და ლითონის ხანების ზღურბლზე კულტურაში ჯერ კიდევ ისე ძლიერადაა გამდგარი ნეოლითური ტრადიციები, რომ ძნელი ხდება ბრინჯაოს ხანის საწყისი ეტაპების დადგენა, ნეოლითისათვის დამახასიათებელი ნიშნები კიდევ კარგა ხანს ცოცხლობს მომდევნო ეპოქაში.

სადღეისოდ კავკასიის გვიანნეოლითური ხანის სამეურნეო სისტემის აღდგენა ჯერ კიდევ საკმაოდ რთულია. მართალია, ამ ბოლო დროს დასავლეთ ამიერკავკასიაში გამოკვლეული ძეგლების რიცხვმა საკმაოდ იმატა, მაგრამ საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრების ამსახველი მასალა მეტად მცირეა და მისი აღდგენა, უმთავრესად, არაპირდაპირი ცნობებით თუ შეიძლება. ბუნებრივი პირობების გამო მასალები — სამშარეულოს ნარჩენები, ნასუფრალი, ძვლისა და მცენარეულობის ნაშთები თითქმის არ შემორჩენილა. სამეურნეო ცხოვრების მეტ-ნაკლებად რეალური სურათის აღდგენა ქვის იარაღის წყალობით თუ შეიძლება.

მიწათმოქმედების განვითარების დონის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს ქვის ინვენტარი, რომელიც თავისი ხასიათით მნიშვნელოვნად განსხვავდება ნეოლითის ადრეული ეტაპის ნაწარმისაგან, სადაც აშკარად მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული იარაღი ჭარბობს. გვიან ნეოლითში კარგადაა წარმოდგენილი უშუალოდ მიწის დამუშავებასთან დაკავშირებული იარაღი. ქვის ცულების სიჭარბე ალბათ იმის მაჩვენებელია, რომ მათ ფართოდ იყენებდნენ ახოს ასაღებად, მცენარეული საფარისაგან მიწის ნაკვეთების გასაწმენდად. მცენარეულობით მდიდარ კოლხეთში ეს მეტად შრომატევადი საქმე უნდა ყოფილიყო. ამ მიზნით ფართოდ იყენებდნენ, ალბათ, ცეცხლს. ამ გზით მიღებული ნაეარი კი მიწის განოყიერების კარგი საშუალება უნდა ყოფილიყო.

მაგრამ, როგორ ამუშავებდნენ ტყისგან გამოთავისუფლებულ მიწის ფართობებს, მთლად ნათელი არ არის. მიწის დასამუშავებელი ძირითადი იარაღები, ჩანს, ქვის თოხი და ხის საჩიჩქნი უნდა ყოფილიყო. მაკროლითური იარაღის დიდი ნაწილი, ალბათ, ამ მიზნისათვის გამოიყენებოდა. მიწას, იქ-

ნება, რქის თიხებითაც ამუშავებდნენ, მაგრამ ამ იარაღმა ჩვენამდე ვერ მოაღწია. ამ დროის ნამოსახლარების მასალებში ცნობილია, აგრეთვე, მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული იარაღი. ამისათვის ფართოდ იყენებდნენ კაჟის სამკალი დანების ჩასართებს — დიდძალ რეტუშირებულ და დაკბილულ ფირფიტებს. მოსავალს, ალბათ, უშუალოდ ხელითაც იღებდნენ. როგორ ინახებოდა მოსავალი მთლად ნათელი არ არის. კოლხეთის ნესტიან ნიადაგში ამ მიზნისათვის ამოღებული ორმოები ნაკლებ გამოსადეგი იქნებოდა. მოსავალი, მგეზ, ხის ტურპელში ინახებოდა. მარცვლეულს, ჩანს, ხელსაფეჭებით ფეჭავდნენ, საკვებ პროდუქტებს — როდინებით, სასრესებით და სხვ. ამუშავებდნენ, რომლებიც ჰშირად გეხვდებიან გვიანწეოლითური ხანის ნამოსახლარებზე.

როგორც ჩანს, მიწათმოქმედებას ამ დროს დასავლეთ ამიერკავკასიის მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. მიწის ფართობები, ალბათ, სოფლის ახლოს მდებარეობდნენ. მიწას ზედაპირულად ამუშავებდნენ. მიწათმოქმედება, ნესტით მდიდარ კოლხეთში ურწყავი უნდა ყოფილიყო. მეურნეობის ეს დარგი აქ, ჩანს, მაინცდამაინც რთული არ უნდა ყოფილიყო და დამატებით შრომას არ მოითხოვდა. მცენარეულობით მდიდარ კოლხეთში მთავარ საზრუნავს, ალბათ, ტყესთან ბრძოლა წარმოადგენდა. ძირითადი კულტურული მცენარე ამ დროს კოლხეთში ფეტვი უნდა ყოფილიყო. ამ მცენარის ამიერკავკასიური წარმომავლობის საკითხი ჯერ კიდევ ნათელი არ არის. შესაძლოა, იგი ადგილობრივი ფლორის ნიადაგზე წარმოქმნილიყო. ჯოველ შემთხვევაში, არქეოლოგიური მონაცემები ამიერკავკასიაში მის საკმაოდ ადრე გამოჩენას მოწმობენ. იყო თუ არა დასავლეთ ამიერკავკასიაში გვიანწეოლითური ცნობილი კულტურული მცენარეულობის სხვა სახეობანი, ჯერძოდ, ხორბალი და ქერი, ძნელი სათქმელია.

კიდევ უფრო რთულია გარკვევით რაიმეს თქმა იმ დროის მესაქონლეობის შესახებ დასავლეთ ამიერკავკასიაში. კოლხეთში შესწავლილი ნამოსახლარები თითქმის არაფრითარ ინფორმაციას არ იძლევიან ამ დარგის როლზე საზოგადოების ეკონომიურ ცხოვრებაში. ამ დროის ძვლოვანი მასალები მხოლოდ გამოქვაბულებში თუ შემორჩა. სამეღე კლდის სადგომში შედარებით ტანმოორჩილი შინაური ხარის ძვლები იყო ნაპოვნი. საგვარჯილეს გამოქვაბულის ზედა ფენები შეიცავდნენ გარეული და შინაური ცხოველების ძვლებს. აქ გარეული ცხოველების ძვლები სჭარბობდნენ შინაურ ცხოველთა ნაშთებს. როგორც ჩანს, გვიანწეოლითის ხანაში მონადირეობას ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია მეურნეობაში. ამ დროს, ჩანს, არსებობას განაგრძობს შერეული ხასიათის მეურნეობა, სადაც ბატონობს როგორც შთოვსებითი, ისე მწარმოებლური ეკონომიკა. ეს არქაული ფორმა მეურნეობისა, მტუბა, დიდხანს შემორჩა დასავლეთ საქართველოში და ერთგვარად აფერხებდა წარმოებითი მეურნეობის განვითარებას. ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ აქ ნეოლითური ელფერი კულტურაში დიდხანს შემორჩა. შემგროვებლობა და მონადირეობა კიდევ დიდხანს თამაშობდა გარკვეულ როლს ეკონომიურ ცხოვრებაში, საკმაოდ დიდმა დრომ განვლო, სანამ სამეურნეო სისტემა საბოლოოდ ახალ ფორმაზე გადავიდოდა. ეს, როგორც ჩანს, ნეოლითური ხანის ბოლოსათვის უნდა მომხდარიყო. საკვები პროდუქტების მოპოვების ძველი ფორმები თანდათან კარგავს თავის მნიშვნელობას და მეორეხარისხოვან როლს ასრულებს მეურნეობაში. მოსახლეობის რიცხვის მა-

ტეზასთან დაკავშირებით გაიზარდა მოთხოვნილება საკვებ რესურსებზე, რამაც ახალი ტიპის ეკონომიკის განვითარებაზე იქონია გარკვეული გავლენა.

შესაძლოა, მეურნეობის ახალი ფორმების დამკვიდრებასა და განვითარებას კავკასიაში ძველადმოსავლურ სამყაროდან წამოსულმა გარკვეულმა იმპულსებმაც შეუწყო ხელი. მაგრამ, სამხრეთთან საკმაოდ ახლო კავშირების მიუხედავად, აქ ახალი ეკონომიკური სისტემის განვითარება მაინც ერთგვარად თავისებური გზით უნდა წასულიყო. წარმოებით მეურნეობაზე გადასვლა ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში, ჩანს, წინა აზიასთან შედარებით რამდენადმე გვიან უნდა მომხდარიყო და მისი განვითარების პროცესი შედარებით ნელი ტემპით მიმდინარეობდა. წინააღიური სამყაროს ჩრდილო ზოლში, ამიერკავკასიაში ახალი ფორმის ეკონომიკის თავისებური, დამოუკიდებელი ცენტრი უნდა არსებულებოდა. ახალი ტიპის ეკონომიკის განვითარებისათვის აქ თითქმის ყველა პირობა იყო. ამას არ შეიძლება, ბოლოს და ბოლოს, საზოგადოება ნეოლითურ რევოლუციამდე და მის საბოლოო გამარჯვებამდე არ მიეყვანა. რა თქმა უნდა, მეურნეობის ახალ ფორმაზე გადასვლა ერთბაშად არ მომხდარა, იგი საკმაოდ ხანგრძლივი პროცესი იყო, ეკონომიკური რევოლუცია ჩვენში, ჩანს, რამდენიმე ათას წელიწადს გაგრძელდა და ეს საკმაოდ რთული პროცესი ადგილობრივმა მოსახლეობამ საკმაოდ წარმატებით დაძლია.

მეურნეობის ბაზის შეცვლა, ეკონომიკის ახალ ტიპზე გადასვლა, მოსახლეობის რიცხვის ზრდა და ფართო ტერიტორიაზე განსახლება, უფრო მკვიდრ, დამჭდარ ცხოვრებაზე გადასვლა, საწარმოო ძალების შემდგომი სრულყოფა და სხვ. გვარგონული საზოგადოების გადახალისება, მის შიგნით რამდენადმე სხვაგვარი ურთიერთობის დამკვიდრებას გამოიწვევდა. იცვლება დამოკიდებულება გვარებსა და ტომებს შორის. მართალია, ამ დროის საზოგადოებრივი ურთიერთობის ამსახველი ფაქტები მეტად მცირეა, მაგრამ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სოფელი, ძირითადად, ცალკეული ოჯახებისგან შედგებოდა, რომელთაც მეურნეობის საერთო ხასიათი აკავშირებდა. გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება ცალკეული საგვარეულო სოფლის წევრთა ოდენობის შესახებ; თუმცა მდიდარი ნივთიერი მასალა და ზოგჯერ ნასოფლარის დიდი ზომები, თითქოს, შედარებით მოზრდილი კოლექტივის საკმაოდ ინტენსიური ცხოვრების მაჩვენებელი უნდა იყოს. გვარი, როგორც ჩანს, დამოუკიდებელ სამეურნეო ერთეულს წარმოადგენდა. მონათესავე გვაროვნული კოლექტივები, ალბათ, ცალკეულ სატომო ორგანიზაციას წარმოადგენდნენ. შესაძლოა, აქ, ამ პერიოდში რამდენიმე საკმაოდ მსხვილი ტომობრივი დაჯგუფება არსებობდა, რომლებსაც გარკვეული ტერიტორია ეკავა. საკმაოდ მძლავრი ტომობრივი ორგანიზაცია ეგებ, კოლხეთის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში შეიქმნა. ცალკეული ტომობრივი დაჯგუფებები, შესაძლოა, არსებობდნენ დასავლეთ ამიერკავკასიის ცენტრალურ მთის წინა ზოლში და უფრო ჩრდილოეთით, ზღვისპირა მხარეში.

განვითარებული ნეოლითის სტადიაზე მოსახლეობის ძირითადი მასა ისევ, როგორც წინარე ხანაში, დასავლეთ ამიერკავკასიაშია კონცენტრირებული. ამ პერიოდში მოსახლეობის მნიშვნელოვანი მომატება შეიმჩნევა, რაც უთუოდ არსებული სამეურნეო სისტემის ეფექტიანობის ერთ-ერთი მაჩვენებელია. გაზრდილი მოსახლეობა იძულებულია ახალ-ახალი ფორმების ათვისებისათვის იზრუნოს, როგორც კავკასიის შიგნით, ისე მის გარეთ. ჰარბი მო-

სახლეობის დიდ ტერიტორიაზე განფენა თანდათანობით მათ დაშორებას იწვევდა, რასაც კავკასიაში საამისოდ ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობებიც უწყობდა ხელს. ამ პროცესს არ შეიძლება გარკვეული ასახვა არ ეპოვა მატერიალურ კულტურაში. გვიანნეოლითური კულტურის ერთგვაროვანი ხასიათის მიუხედავად უკვე კარგად შეინიშნება ლოკალური თავისებურებანი. დასაყრდენი ამიერკავკასიის ამ დროის კულტურაში ნათლად ისახება გარკვეული ვარიანტები მის სამხრეთ და უფრო ჩრდილო რეგიონებში. ჯერ კიდევ მეზოლითის ხანაში დაწყებული საერთოკავკასიური კულტურული ერთიანობის დაშლის პროცესი, გვიანნეოლითში კიდევ უფრო შესამჩნევი ხდება. შესაძლოა ეს კავკასიაში მოსახლე ტომების ერთგვარ ეთნიკურ ცვლილებებთანაც იყოს დაკავშირებული. სამწუხაროდ, ამ მეტად მნიშვნელოვანი საკითხების შესახებ არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე თუ ითქმის რამე. ფაქტობრივად მატერიალური კულტურა რჩება ძირითად წყაროდ, რომელსაც ერთგვარი სინათლის შეტანა შეუძლია ეთნოკულტურულ მოვლენათა გარკვევაში. ლინგვისტური და ანთროპოლოგიური მონაცემების ნაკლებობა უთუოდ ართულებს ამ საკითხების სწორი გადაწყვეტის შესაძლებლობას.

კავკასიის გვიანნეოლითური ხანის მოსახლეობის ენობრივი კუთვნილების შესახებ ძნელია რაიმეს გარკვევით თქმა. მაგრამ კულტურული ერთიანობის დაშლას არ შეიძლება ენაზე გარკვეული გავლენა არ მოეხდინა. კავკასიაში მოსახლე მონათესავე ტომები თანდათანობით დიდ ტერიტორიაზე იფანტებიან და სულ უფრო და უფრო შორდებიან ერთმანეთს. ეს პროცესი არ შეიძლება არ ასახულიყო ენაშიც. ჯერ კიდევ მეზოლითის ხანაში საერთოკავკასიური ენის საფუძველზე წარმოქმნილი დიალექტური ჯგუფები ნეოლითის ეპოქაში კიდევ უფრო შორდებიან ერთმანეთს. ენობრივი ერთობა თანდათანობით კარგავს თავის ხასიათს და კავკასიის ენებში მონათესავე ენების ჩამოყალიბების პროცესი იწყება.

ქვის ხანის ბოლოსათვის, როგორც ჩანს, საერთოკავკასიური ერთობა უკვე დაშლილია და მის საფუძველზე მოსახლეობის სამი ძირითადი ჯგუფი ჩამოყალიბდა — აღმოსავლეთ-კავკასიური, დასავლეთ-კავკასიური და სამხრეთ კავკასიური. ნეოლითის დროს მოსახლეობის გარკვეული მასა, ჩანს, კონცენტრირებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, რომელიც შესაძლოა უკვე წინარე ნახურ-დაღესტნურ ერთობას შეადგენდა. კავკასიის სამხრეთი და დასავლეთი ნაწილები ძირითადად სამხრეთ-კავკასიური და დასავლეთ-კავკასიური ჯგუფების ადგილსამყოფელია. სამხრეთ კავკასიური ჯგუფი, ეგებ, უპირატესად წინარეპართველურ ტომებს აერთიანებდა, დასავლეთკავკასიური კი წინარეფხაზურ-აღილურ მოსახლეობას. ქვის ხანის ფინალურ სტადიაზე იწყება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ინტენსიური ათვისება, რომელიც მანამდე ნაკლებად დასახლებული მხარე იყო. ამ პერიოდში აქ საკმაოდ მძლავრი ადრესამიწათმოქმედო ტომების კულტურა ჩამოყალიბდა.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის აღმოსავლეთმცოდნეო კულტურა

ნეოლითის ხანაში, ისევე როგორც წინარე პერიოდში, აღმოსავლეთ ამიერკავკასია შედარებით ნაკლებად დასახლებულ მხარედ რჩება. მისი ინტენსიური ათვისება ნეოლითური კულტურის ბოლო ეტაპზე იწყება, ეკონომიური რევოლუციის საბოლოო განმტკიცებისა და გამარჯვების ხანაში. წარმოებითი მეურნეობის ფორმები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრემიწათმოქმედი ტომების კულტურის დროს განვითარების საწყის საფეხურებთან შედარებით, უკვე საკმაოდ შორს წასული ჩანს. აღმოსავლეთ ამიერკავკასია ფაქტობრივად საზოგადოების სამეურნეო ცხოვრებაში მიმდინარე ეპოქალური გარდაქმნის მიღმა იდგა. აქ ძირითადად აისახა ნეოლითური რევოლუციის დასასრული ეტაპი და მისი საბოლოო შედეგები. ადრესამიწათმოქმედო კულტურა უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული სახით წარმოგვიდგება, ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში, თავისი წეს-ჩვეულებებით და საკმაოდ მყარი ტრადიციებით. ჩნდება ახალი ტიპის დამჯდარი, ხანგრძლივი დასახლებები, შემოდის განსხვავებული წესები მშენებლობის საქმეში და არქიტექტურაში, სოფლის გეგმარებაში, გარკვეული წინსვლა შეიმჩნევა საწარმოო ძალებში, გამოჩენას იწყებს ლითონის პირველი ნივთები. ეს ეპოქა ქვის პერიოდის თანდათანობით ჩაქრობის და ახალი ერის, ლითონის ხანის წარმოქმნის ზღურბლს ემთხვევა. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა ქვიდან ლითონის ეპოქაზე გარდამავალ, სპილენძ-ქვის ე. წ. ენეოლითის ხანაზე მოდის. მას შულავერ-შომუთეფეს კულტურასაც უწოდებენ.

ახლა ძნელია გარკვევით თქმა, რა ხელისშემშლელი პირობები არსებობდა ადამიანის ინტენსიური ცხოვრებისათვის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ქვის ხანის თითქმის მთელ მანძილზე. შესაძლოა, ამის ერთ-ერთი მიზეზი იმაში მდგომარეობდა, რომ ამ დროისათვის აქ შექმნილი ეკოლოგიური პირობები მეურნეობის ძველი ფორმებისათვის მაინცდამაინც ხელსაყრელი არ იყო. ამ მხარის ფართო ათვისება, ჩანს, მეურნეობაში ახალი მეთოდების საბოლოო გამარჯვების შემდეგ იწყება. ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნასოფლარები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გამოვლენილია მის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ მხარეებში მდ. მტკვრის დინების შუა წელზე, მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთში, მილის, ყარაბაღის და მულანის სტეპებში, არარატის ნაყოფიერ ველზე. დღეს ადრესამიწათმოქმედო ტომთა მიერ დასახლებული ადგილები ნეოლითურ ბორცვებს წარმოადგენენ, რომლებიც თაობების ერთ

აღვლის ხანგრძლივი ცხოვრების შედეგად წარმოიქმნენ. ამ პერიოდის სოფ-
ლები შედგებოდა გამოუმწვარი აგურისაგან, ალიზისაგან ნაგები საცხოვრე-
ბელი და სამეურნეო შენობებისაგან. ალიზი არამყარი სამშენებლო მასალაა
და მისგან ნაგები შენობა დიდხანს ვერ ძლებს და ხშირ შეკეთებას და გადა-
კეთებას მოითხოვდა. გაუთავებული შეკეთებისა და ახალი შენობების აგე-
ბის დროს თანდათანობით წარმოიქმნებოდა ნანგრევების ფენა, რის გამოც
სოფლის დონე სულ უფრო და უფრო მაღლა იწევდა. ნასოფლარის ადგი-
ლას თანდათანობით წარმოიქმნებოდა ხელოვნურად შექმნილი ბორცვი, რომ-
ლის სიდიდე, სიმაღლე ძველი სოფლის სიძლიერეზე და მის ხანგრძლივობა-
ზე იყო დამოკიდებული. ამ დროის სოფლები ძირითადად გაშლილ ველებზე,
ბუჩხარეების აუზებში იყო გაშენებული, ცალკეულ ჯგუფებად.

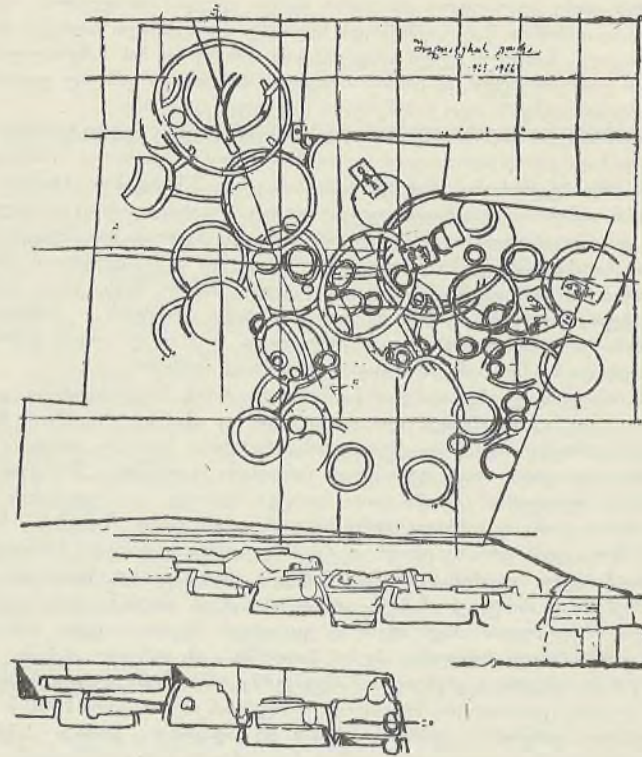
აღმოსავლეთ საქართველოში აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ნასოფ-
რები სადღეისოდ ძირითადად ქვემო ქართლიდანაა ცნობილი, მარნეულის
ველზე, მდ. მტკვრის შუა წელზე, მისი მარჯვენა შენაკადების ხრამისა და
ფეხებდას აუზებში. ამ დროის ძეგლები უფრო აღმოსავლეთითაც ვრცელდე-
ბოდა, დასავლეთ აზერბაიჯანში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირას, მის შენაკად მდ.
მატაფაჩაის აუზში. ქვემო ქართლის ველზე და მის აღმოსავლეთიდან მიმდ-
ეომ მხარეში აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში, ჩანს, კარგი აგრო-
კლიმატური პირობები შეიქმნა მეურნეობის ახალი ფორმების — მიწათმოქ-
მეობისა და მესაქონლეობისათვის. ამიტომაცაა, რომ ამ პერიოდში ფართოდ
შეიშენეს და საკმაოდ ინტენსიურად სახლდება აქ ადამიანი.

მარნეულის ველზე აღრესამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარები ცალ-
კეულ ჯგუფებადაა განლაგებული და სადღეისოდ აქ, სულ ცოტა, ოთხი
ჯგუფის გამოყოფა შეიძლება: შულავერის, არუხლოს, წითელი სოფლის და
ხრამის დიდი გორა, თითოეული ჯგუფი რამდენიმე ხელოვნური ბორცვისაგან
შედგება. შულავერის ჯგუფში ოთხი ბორცვი შედიოდა — შულავერის გო-
რა, იმირის გორა, გადაჭრილი გორა და დანგრეული გორა. ძირითად ბორ-
ცვზე შულავერის გორაზე ცხოვრება ჩასახული უნდა ყოფილიყო მარნეულის
ველის პირველი ათვისების ხანაში. შემდეგში, მოსახლეობის ზრდასთან და-
კავშირებით, ეს სოფლები ნამატს ველარ იტანენ და ამიტომ მოსახლეობის
წინააღმდეგობა იძულებულია ახალ ადგილზე გადავიდეს. ძველი სოფლის მახლობ-
ლად ჩნდება ახალი სოფლები. ქვემო ქართლში, ამ ადრეულ ხანაში, რო-
გორც ჩანს, ამგვარი სეგმენტაცია რამდენჯერმე უნდა მომხდარიყო. შულავე-
რის ჯგუფში, ცენტრალური შულავერის ბორცვიდან იმირის გორა 2.200 მ. და-
ცობებული, დანგრეული გორა — 1.100 მ. და გადაჭრილი გორა — 1.700 მ.
შულ ამ ჯგუფის ძეგლებს დაახლოებით 500 ჰექტარი ფართობი ეკავა.

შულავერის ჯგუფის ძეგლებიდან ორი ბორცვი გაითხარა — შულავე-
რის გორა და იმირის გორა. შულავერის გორას ამ ჯგუფში ცენტრალური
ადგილი ეკავა და გამოირჩეოდა თავისი ზომებით. მისი დიამეტრი 100 მ. სი-
მაღლე კი 6,0 მ. აღწევდა. კულტურული ფენის სისქე 7,0 მ. აღემატებოდა.
ფართილ ფართობზე სხვადასხვა დონეზე 40-ზე მეტი ალიზის ნაგებობა გაიწ-
მნა, რომელთაგან საცხოვრებლად განკუთვნილი უნდა ყოფილიყო დაახ-
ლოებით 24-მდე შენობა. ისინი ერთმანეთზეა დაშენებული და მათი გამიჯ-
ნა საკმაოდ ჭირს. მაგრამ მიუხედავად ქაოსური მშენებლობისა, მაინც ხერხ-
დება 8—9 სამშენებლო პერიოდის გამოყოფა. როგორც ჩანს, სოფელს,
არსებობის მთელ მანძილზე, არ განუცდია რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილე-

ბა გეგმარებაში და მშენებლობის წესებში. სამშენებლო დონეებით გამოყოფას ისიც ართულებს, რომ არც ნივთიერ მასალაში შეინიშნება რაიმე არსებითი სხვაობა (ტაბ. IV).

ძირითადი სამშენებლო მასალა თიხა იყო და ყველა ნაგებობა ძირითადად ალიზისაგან იყო ნაგები. ალიზის აგურის ზომები 0,25 მ-დან 0,50 მ-მდე

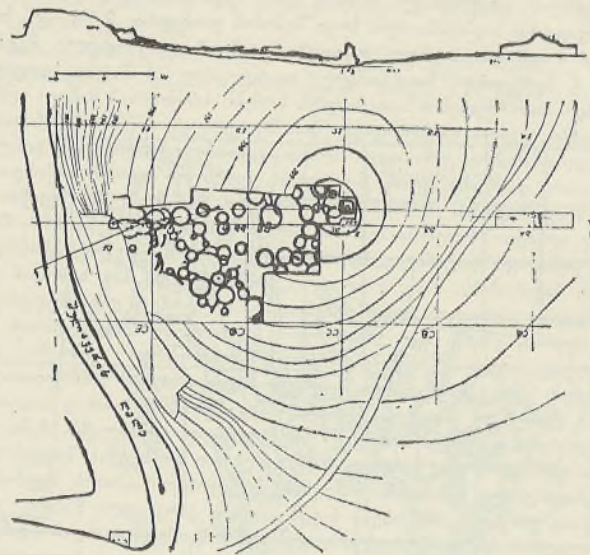
სურ. 12. შულავერის გორა. გეგმა.

მერყეობდა, სიგანით — 0,15—0,25 მ და სისქით 0,08 მ. კედლები დაწყობილია ცალბირად, აგურები ერთმანეთს ხსნარით უკავშირდება. კედლები უშუალოდ მიწაზე, საძირკვლის გარეშე, იდგმებოდა. თიხის ხსნარი იხმარებოდა კედლების და იატაკის შესაღესად და მოსაპირკეთებლად. იმ შემთხვევაში, როდესაც ახალი შენობა ძველი ნაგებობის ადგილას იდგმებოდა, წინასწარ საგანგებო თიხატკეპნილი მოედანი მზადდებოდა. ყველა შენობა როგორც საცხოვრებელი, ისე დამხმარე, წრიული იყო და მათი გეგმარება, კონსტრუქცია სოფლის არსებობის მთელ მანძილზე თითქმის უცვლელი იყო.

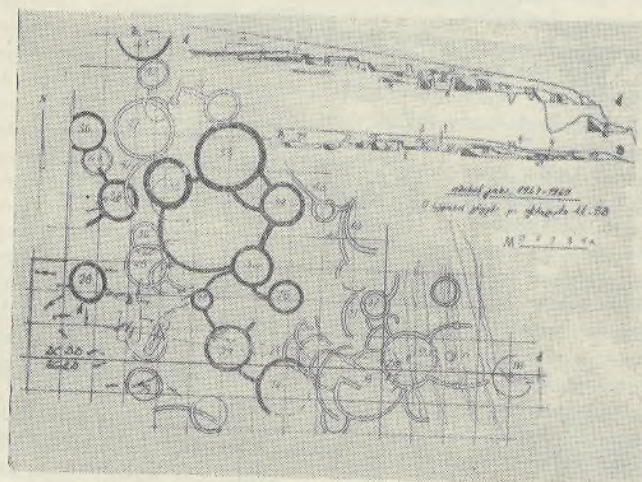
საცხოვრებლად განკუთვნილი შენობა, ჩანს, შედარებით დიდი ზომისა იყო. მისი სხვადასხვა სიღიღისა იყო. ზოგი შენობის დიამეტრი 2,5 მ იყო, ზოგისა — 5,0 მ აღწევდა, სიგრძით ფართობი კი 4—5 კვადრატული მეტრიდან 17,0 კვ. მ. მერყეობდა. მათი სიმაღლე დაახლოებით 2,5 მ უნდა ყოფილიყო. სამეურნეო დანიშნულების სათავსოების ზომები 1,0 მ-დან 2 მ-მდე აღწევდა. თითქმის ყველა საცხოვრებელ ბინაში, კედლის ძირში, თიხისაგან ნაგებ კვერცხისებრი კერა იდგა, ალბათ, უკრობი ცეცხლისთვის განკუთვნილი როგორც დიდ, ისე პატარა ნაგებობას კონსტრუქციის ფორმა ჰქონდა. კონსტრუქციის მოყვანილობას შენობა მისი კორპუსის თანაზომიერი შევიწროვების შედეგად იღებდა. ზოგიერთი შენობის იატაკს ზემოთ კედელში 0,50—0,60 მ სიღრმის კარი იყო დატანილი. შესაძლოა შენობებს სარკმელიც ჰქონოდა. სამეურნეო ნაგებობებს, ჩანს, კარი არ უკეთდებოდა და მათ ზემოდან გუმბათის ნაცვლად ასახდელი ხუფი ექნებოდათ. სამეურნეო დანიშნულების კედლებთან, შენობებს შორის ნახევრად მიწაში ჩასმული თიხალესილი ორმოები, ალბათ, წყლისათვის იყო განკუთვნილი. შულავერის გორა საკმაოდ მანძილითაა დაშორებული წყალს და სოფლის ტერიტორიაზე წყლის შესანახად სპეციალური რეზერვუარები იგებოდა. თითოეულ საცხოვრებელ კომპლექსს, ჩანს, პატარა ეზო უნდა ჰქონოდა. ამრიგად, საცხოვრებელი კომპლექსი შედგებოდა ერთი საცხოვრებელი ბინისაგან, რამდენიმე სამეურნეო ხასიათის ნაგებობისაგან და პატარა ეზოსაგან. შენობები ნაგებია ერთი გარკვეული წესით, ტრადიციული გეგმით და კონსტრუქციით. რამდენ ხანს ძლებდა ალიზისგან ნაგები საცხოვრებელი კომპლექსი, ახლა ძნელი სათქმელია. თუ არ ჩავთვლით დროულად შეკეთებებს, ერთ თაობას ალბათ ერთხელ მაინც მოუწევდა მისი საფუძვლიანი განახლება (სურ. 12).

შულავერის გორის გვერდში გაითხარა მეორე ნამოსახლარი იმირის გორა, რომელიც შედარებით უკეთ იყო დაცული. იგი შულავერის გორიდან 2,0 კმ იყო დაცილებული და ზედ შულავერის ღელის პირას იდგა. ბორცვის სიმაღლე 4,0 მ იყო, რომელშიც 6—7 სამშენებლო პორიზონტი გამოირჩეოდა (სურ. 13). აქაც ყველა შენობა გეგმაში მრგვალი იყო. საცხოვრებელი შენობის ზომები 3—4 მეტრს აღწევდა, სამეურნეოსი კი 1,5 მ. დაგეგმარებითა და მშენებლობის წესით იმირის გორის ნაგებობანი არ განსხვავდებოდნენ შულავერის გორის შენობებისაგან, მაგრამ აქ თითქმის უფრო მეტი სივრცეა დატოვებული საცხოვრებელ კომპლექსებს შორის (სურ. 14). შულავერის გორისაგან განსხვავებით აქ არ გვხვდება საცხოვრებელ შენობებში კვერცხისებრი კერები და არც წყლისათვის განკუთვნილი რეზერვუარებია მისთვის დამახასიათებელი. შულავერის ღელის ნაპირას განლაგებული სოფელი წყლის მარაგს არ საჭიროებდა. დაგეგმარებისა და მშენებლობის ტრადიციულ წესებთან ერთად ზოგი სხვა თავისებურებაც შეინიშნება. მაგრამ ყველაზე მეტად ცვლილებები ორ შენობაში ჩანს, სადაც ასახულია ახალი გეგმისა და კონსტრუქციის პრინციპი, რომელიც გულისხმობს ძირითადი ნაგებობის შინაგანი სივრცის გადიდებას.

ორივე ეს შენობა № 8 და № 9—10 იმირის ნამოსახლარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარეობდა. პირველი, როგორც ჩანს, VI სამშენებლო პერიოდის უკავშირდება, მეორე კი რამდენადღე უფრო ახალგაზრდა უნდა იყოს. გარეგნულად № 8 შენობა თითქმის არ განსხვავდებოდა ჩვეუ-

სურ. 13. იმერის გორა. ტოპოგრაფიული გეგმა.

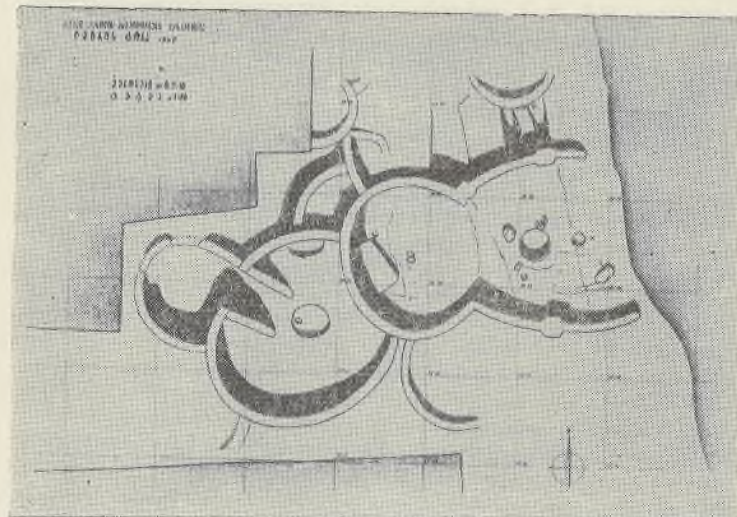
სურ. 14. იმერის გორა. გეგმა.

ლებრივ მრგვალი ნაგებობისგან. მას გუმბათური ფორმა უნდა ჰქონოდა და დაახლოებით 14,0 კვ. მ. ფართობი ეკავა. ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილიდან ჰქონდა წრიული გეგმის მომცრო ღერეფანი, ღერეფნის მხრიდან შენობას კარი ჰქონდა, რომლის ორივე გვერდთან, შიგნით პერპენდიკულარულად მიღებული ორი პარალელური კედელი ვიწრო „კორიდორს“ ქმნიდა. შენობაში პაკმაოდ მდიდარი ნივთიერი მასალა აღმოჩნდა: ობსიდიანის ნუკლეუსები, სხვადასხვა იარაღები, ანატეც-ანამტერევეები, ქვის გაბეხილ-გაპრილებული ცულები, ქვის გრდემლები, კვერები, საპრილებლები და ძვლის იარაღი. შესაძლოა ამ შენობაში სპეციალური სახელოსნო იყო მოთავსებული. შენობის ცენტრალურ ნაწილში სტაციონარული კერა იყო გამართული. მეორე კერა ჩრდილო მხარეს კედლის ძირში იყო მოწყობილი, კვერცხისებრი მოყვანილობის, სანახევროდ იატაკში ჩაფლული.

კიდევ უფრო საინტერესოა აქვე მდებარე მეორე შენობა № 9—10. იგი, როგორც ჩანს, № 8 შენობაზე რამდენადმე უფრო გვიან უნდა ყოფილიყო აგებული. ეს ნაგებობა თავისი გეგმით, კონსტრუქციით და სხვ. საგრძნობლად განსხვავდება ყველა დანარჩენი შენობებისაგან. იგი შედგება ორგანულად გადაბმული ორი სათავსოსაგან: მთავარი გეგმით ოვალური, რომლის ზომები 4,5×4,0 მ, აღწევდა და მასზე დასავლეთიდან მიბმული მომცრო წრიული ოთახისაგან დიამეტრით — 3,2 მ. ორივე ეს შენობა ერთ საერთო საკმაოდ თავისუფალ, დაახლოებით 28,0 კვ. მ. სივრცეს ქმნის. შენობას საძირკველი არ გააჩნია, იგი ამოყვანილია ცალბირად ალიზის წყობით, რომლებიც ორივე მხრიდან თიხის ბათქაშის სქელი ფენითაა შელესილი. ცენტრალური სათავსოს კედლების შუაში ჩართულია კვადრატული კვეთის ბოძები, რომლებიც ორივე მხრიდანაა გამოწეული პილასტრების სახით. ამავე სათავსოს ცენტრალურ ნაწილში წრიული ღრმა კერაა მოთავსებული. მის მახლობლად ამოღებულია მრგვალი ორმო, რომელშიაც იდო ხის სვეტის საყრდენი ბალიწი, სფერული ფორმის რიყის ქვა. საფარად, რომ ორმოში ჩადგმულ ხის ბოძს ეკავა სახურავის მთავარი კოჭი. № 9—10 შენობას, ჩანს, ბრტყელი, თიხატექანილი ბანური გადახურვა უნდა ჰქონოდა, ხანძრის ძლიერა ნაკვალევი ამას უნდა მოწმობდეს, რომ იწვოდა ხის შიგნითა კონსტრუქცია. ეს ნაგებობა არსებითად განსხვავდება დანარჩენი შენობებისაგან და ამიტომ იქნებ იგი უფრო საკულტო ან საზოგადო დანიშნულებისა იყო (სურ. 15; ტაბ. V).

ქვემო ქართლში შესწავლილ ამ დროის სხვა ნამოსახლარებზედაც, როგორც არქიტექტურაში, ისე სამშენებლო საქმეში, ანალოგიური სურათი ჩანს. არუხლოს ჭგუფის ნამოსახლარებზე გეგმარების იგივე პრინციპი ჩანს: ქაოტური მშენებლობა, ერთმანეთზე მიჯრით მიმდგარი მრგვალი ნაგებობანი. აღსანიშნავია, რომ არუხლოს ზედა პორიზონტებში დამოწმებულია სწორკუთხა ნაგებობების ნარჩენები. ამ ტიპის შენობის ნაშთები აღმოჩნდა აგრეთვე ხრამის დიდი გორის ზედა ფენებში. შესაძლოა, რომ აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ბოლოსათვის არქიტექტურაში ახალი ელემენტები შემოდის — სწორკუთხა ნაგებობა. ნიშანდობლივია, რომ ქვემო ქართლის მახლობლად, დასავლეთ აზერბაიჯანში მდებარე ძეგლის, თოიბე-თეფეს ზედა ფენებში აღმოჩნდა სწორკუთხა შენობები. აღსანიშნავია, აგრეთვე, რომ არუხლო 1-ის მახლობლად ნაპოვნი იყო რამდენიმე ნახევრად მიწური, რომლებშიც ანალოგიური ინვენტარი აღმოჩნდა, როგორც არუხლოს ძირითადი ბორცვისთვისა და მახასიათებელი.

საინტერესოა შედეგებია მიღებული ხრამის დიდი გორის ნამოსახლარზე,

სურ. 15. იმირის გორა, შენობები №№ 8-10.

რომელიც დღემდე შესწავლილი ქვემო ქართლის ძეგლებიდან ყველაზე მოზრდილია. ბორცვს დაახლოებით 4,0 მ ფართობი უკავია. მისი სიმაღლე 5,0 მ აღწევს. ძლიერ კულტურულ ფენაში შეიძლება მეტი სამშენებლო პორიზონტი გამოირჩევა. არქიტექტურა, გეგმარება, სამშენებლო საქმე თითქმის იგივეა, როგორც შულავერისა და არუხლოს ჯგუფის ძეგლებზე გვხვდება. აქაც ყველა შენობა, როგორც საცხოვრებელი, ისე სამეურნეო, წრიულია და ღია ეზოებთან ერთად ერთ საცხოვრებელ კომპლექსს ქმნის (ტაბ. VI). მაგრამ საერთოსთან ერთად აქ მაინც გარკვეული თავისებურებებიც გვხვდება. ჯერ ერთი, თვით შენობები აქ უფრო მოზრდილი ზომისაა, უფრო ცილინდრული მოყვანილობით ხასიათდება. შესამჩნევია ალიზის აგურის რამდენადმე უფრო დიდი ზომები. ერთგვარად განსხვავებულია თავისი ფორმით თიხის კერები, რომლებიც უპირატესად ეზოებში გვხვდება. ისინი გამოუმწვარი თიხისაგანაა ნაქრწი, ცილინდრული ფორმა აქვთ და სიმაღლით დაახლოებით 1,0 მ-მდე და დიამეტრით — 0,70-0,80 მ აღწევენ. ჩვეულებრივ ისინი მიწითაა ამოვსებული და ზოგ მათგანში გამოუმწვარი თიხის ანთროპომორფული ქანდაკებები, თიხის ტურქლის ნატეხები, ცხოველების ძვლები და სხვ. აღმოჩნდა. შესაძლოა, ამ კერებს უპირატესად საკულტო-სარიტუალო დანიშნულება ჰქონდათ. გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება აგრეთვე შიდა ეზოებიც, სადაც შეინიშნება საყრდენი ბოძების და ლერწმის (?) კვალი; სავარაუდოა, რომ ეზოებს მსუბუქი გადახურვა ჰქონდათ. აღსანიშნავია, რომ სწორედ ეზოებშია უპირატესად ნაპოვნი კულტურული ნაშთები, რაც იმის მანიშნებელია, რომ აქ მიმდინარეობდა ძირითადად ადამიანის სამეურნეო ცხოვრება.

ამავე ტიპის ხელოვნური ბორცვები აღმოჩნდა აგრეთვე განჯა-ყაზახის გა-

კვლე, რომელიც გარდაბნისა და მარნეთის ველების უშუალო გაგრძელებას წარმოადგენს, მდ. მტკვრის შუა წელის მარჯვენა ნაპირას მდ. აქსთაფაჩაის შე-სართავთან. სადღისოდ 20-ზე მეტი ნამოსახლარიდან მხოლოდ რამდენიმეა შესწავლილი, რომელთაგან აღსანიშნავია შემოთხვე, თორე-თეფე და გარგა-ლარ-თეფესი. კულტურული ფენების სიძლიერე ამ ძეგლებზე 3,0—5,0 მ-მდე მერყეობდა, თუმცა გარგალარ-თეფესიზე მისი სისქე 10,0 მ. აღწევდა. კულტურული ფენები რამდენიმე სამშენებლო ჰორიზონტისაგან შედგებოდა, რომლებიც აგრეთვე ძირითადად ალიზისაგან ნაგებ წარიულ ნაგებობებს შეიცავდნენ. ლავისი გეგმარებით, შენობების ტიპებით ეს ძეგლები თითქმის არ განსხვავდებოდნენ ქვემო ქართლის ნამოსახლარებისაგან. ყველა შენობა, როგორც საცხოვრებელი, ისე სამეურნეო, გეგმაში წრიული იყო. სახლები ქაოტურად და ერთმანეთთან მიჯრითაა ნაგები. სახლები და დამხმარე სათავსოები, ისევე როგორც ქვემო ქართლის ამ დროის სოფლებში, კედლით უკავშირდებიან ერთმანეთს და პატარა შიდა ეზოებს ქმნიდნენ. არც სოფლის ტიპი და არც ნიეთიერი მასალა არ განსხვავდება ქვემო ქართლის ნამოსახლარებისაგან.

ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლები მდიდრადია წარმოდგენილი აზერ-ბაიჯანის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, მილისა და ყარაბაღის ველზე. ცნობილია ისინი აგრეთვე მულანის ველზე. ნახიჭევანის მხარეში მდ. არაქსის ველზე ამ დროის ნამოსახლარებიდან აღსანიშნავია ნახიჭევანის მახლობლად მდებარე ქიულ-თეფე I-ის ბორცვი. სწორედ ქიულ-თეფე I აღმოჩნდა პირველად ამიერ-კავკასიაში 50-იანი წლების შუა ხანებში ადრესამიწათმოქმედო კულტურა. ეს მრავალფენიანი ბორცვია, რომლის კულტურული ფენის სიძლიერე 22,0 მ. აღ-წევდა. ძირა 9,0 მ სისქის ფენა ადრესამიწათმოქმედო კულტურას მიეკუთვნება. აქ ალიზის მრგვალ და სწორკუთხა ნაგებობებთან ერთად აღმოჩნდა საკმაოდ მდიდარი ნიეთიერი მასალა.

ამ დროის ძეგლები ცნობილია აგრეთვე არარატის ველზე, სომხეთში. ამათ-გან, განსაკუთრებით აღსანიშნავია თელეთის და ხათუნარხის ნამოსახლარები; თელეთის ნამოსახლარს დიახლოებით 3,0 მ ფართობი ეკავა და კულტურული ფენის სიძლიერე 3,0 მ. აღწევდა. ნამოსახლარი შედგებოდა პატარა ეზოების ირგვლივ შეჯგუფებული ნახევრადმიწურებისაგან. სოფელს რამდენიმე საცხოვრებელი კომპლექსი შეადგენდა. შენობის კედლები ალიზის აგურისაგან იყო ამოყვანილი; საცხოვრებელი შენობის დიამეტრი 2,6—3,0 მ. მერყეობდა, სამე-ურნეოსი კი 1,5 მ აღწევდა. ნიეთიერი მასალა ბევრ საერთოსთან ერთად, გარ-კვეული თავისებურებით ხასიათდება.

ამრიგად, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ადრესამიწათმოქ-მედო ტომების კულტურა ხასიათდება სამშენებლო საქმის გარკვეული თავისე-ბურებებით, სავსებით მყარი არქიტექტურული ტრადიციებით, რომლებიც მაინცდამაინც შესამჩნევ ცვლილებებს არ განიცდიან ამ კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე. ამ დროის სოფლისთვის თავიდანვე დამახასიათებელია ერთი-ნა გეგმარება, ძალიან მჭიდრო, უწყისო, ქაოტური განლაგება საცხოვრებელი კუთხულებისა, რომელთა შორის თითქმის სრულიად არ არის დატოვებული თავისუფალი სივრცე, ვერც გასასვლელი. არქიტექტურის ძირითად ფორმას წარმოადგენდა წრიული გეგმით ნაგები, როგორც საცხოვრებელი, ისე დამხმარე, სამეურნეო ხასიათის შენობები. ისინი პატარა, შიდა ეზოს ირგვლივ იყვნენ შეჯგუფებული და აქტიურად გაშენებულ სოფელში ერთ ცალკე საცხოვრე-ბელ კომპლექსს შეადგენდნენ. ის უმნიშვნელო განსხვავებები, რომლებიც შენი-

შეწულია შენობების ტიპსა და ნაწილობრივ დაგეგმარებაში, ერთი კულტურის შიგნით მიმდინარე პროგრესული მოვლენებით უნდა აიხსნას.

ძირითადი სამშენებლო მასალა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდში თიხა იყო. ზე და განსაკუთრებით ქვა სამშენებლო საქმეში ძალზე იშვიათად გამოიყენებოდა, რით იყო გამოწვეული, რომ ზით და ქვით მდიდარ ქვეყანაში მშენებლობაში ეს მასალები თითქმის არ გვხვდება, ძნელი სათქმელია, როგორც ჩანს, მშენებლობაში თიხის გამოყენების ტრადიციები იმდენად ძლიერი იყო, რომ ქვამ და ზემ ამ საქმეში აღვლი ვერ იპოვა. თანაც ის არის აღსანიშნავი, რომ თიხის არქიტექტურა საწყის სტადიას კი არ ასახავს, არამედ უკვე საკმაოდ მაღალ საფეხურზეა ასული. ამიტომ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ტრადიცია აქ გარეგანი ზეგავლენის შედეგად ვრცელდება, იქნებ უფრო სამხრეთიდან, სადაც, როგორც ცნობილია, თიხა ადრეული დროიდან ფართოდ გამოიყენება სამშენებლო საქმეში.

საზოგადოების ეკონომიკური სიძლიერე ბევრად იყო დამოკიდებული სოფლის მეურნეობაში გამოყენებულ შრომის იარაღებზე. მათში კარგად ირეკლება სამეურნეო ცხოვრებაში მომხდარი ძვრები და ამიტომ იმდროინდელი ქვის ინდუსტრიის შესწავლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, დიდძალი და მრავალფეროვანი მასალა აშკარად მოწმობს, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში ქვის ინვენტარს დიდი ცვლილება არ განუცდია და იგი ამ კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე ინარჩუნებს თავის ერთიან ხასიათს. მნიშვნელოვნად ჰარბობს ობსიდიანისაგან ნაქეთები იარაღი (სურ. 16). ქვემო ქართლის და მიმდებარე დასავლეთ აზერბაიჯანის ნამოსახლარებზე ძირითადად გამოყენებულია შავი გაუმჭვირვალე-ბოლისფერი ობსიდიანი, რომლითაც მდიდარია თრიალეთის მხარე. იშვიათად გვხვდება აქ წითელძარღვოვანი ობსიდიანი. დამახასიათებელი სომხეთის მთიანეთისათვის. ობსიდიანის იარაღი ადგილზე მზადდებოდა, რასაც უამრავ ანატეც-ანამტერეგების გარდა, მოწმობს ზოირი აღმოჩენები სხვადასხვა ზომის ნამზადებისა — ნუკლეუსებისა, საიდანაც იტყეცებოდა ფირფიტები. (სურ. 17). ამ ფირფიტებისაგან დამატებითი დამუშავების შედეგად მზადდებოდა ნაირგვარი იარაღი. ნუკლეუსების პირველადი დამუშავება, ჩანს, ადგილზე ხდებოდა, რასაც უნდა მოწმობდეს ის, რომ ნამოსახლარებზე თიქმის არ გვხვდება ქერქის ნამტერეგები. ჰარბობს კონუსისებური ნუკლეუსებიდან ატეცილი დიდი ზომის დანისებრი ფირფიტები. ბევრია საჭრისები და საფხეცები, რომლებიც იხმარებოდნენ ტყავის, ძელოს, რქის და ხის დასამუშავებლად. ბევრია სახვრეტები, ნამგლის ჩასართები, ანატეც-ანამტერეგები და სხვ. მიკროლითური იარაღი ამ დროის ნამოსახლარებზე მეტად იშვიათია. აქ თითქმის არ გვხვდება აგრეთვე ქვის, ისრისა და შუბის პირები. შესაძლოა მშვილდისარს რამდენადმე ენაცვლება შურდული, რომლის ქვებიც მომრგვალო-მოშსხო კენჭები, გვხვდება ნამოსახლარების ფენებში. აღსანიშნავია, რომ წინა აზიის ადრესამიწათმოქმედო ხანის ძეგლებზედაც მეტად იშვიათადაა წარმოდგენილი ისრისა და შუბის პირები. სამაგიეროდ აქ ხშირად გვხვდება სპეციალურად შურდულისათვის დამზადებული თიხის მოგრძო გუნდები.

ქვემო ქართლის ნამოსახლარებზე შედარებით იშვიათია გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი. ქვის გახეხილ-გაპრიალბულ იარაღებიდან გვხვდება ცულები, კვერები, გრდემლები, საპრიალბლები და სხვ. (ტაბ. VIII). თითქმის სრულიად არ გვხვდება უშუალოდ მიწის დასამუშავებელი ქვის იარაღები. მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღებიდან გვხვდება ობსიდიანის ნამგლის ჩასართ-

სურ. 16. შულავერ-შომუხეტეს კულტურა, ობსიდიანის იარაღი.

სურ. 17. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ობსიდიანის ნუკლეუსები.

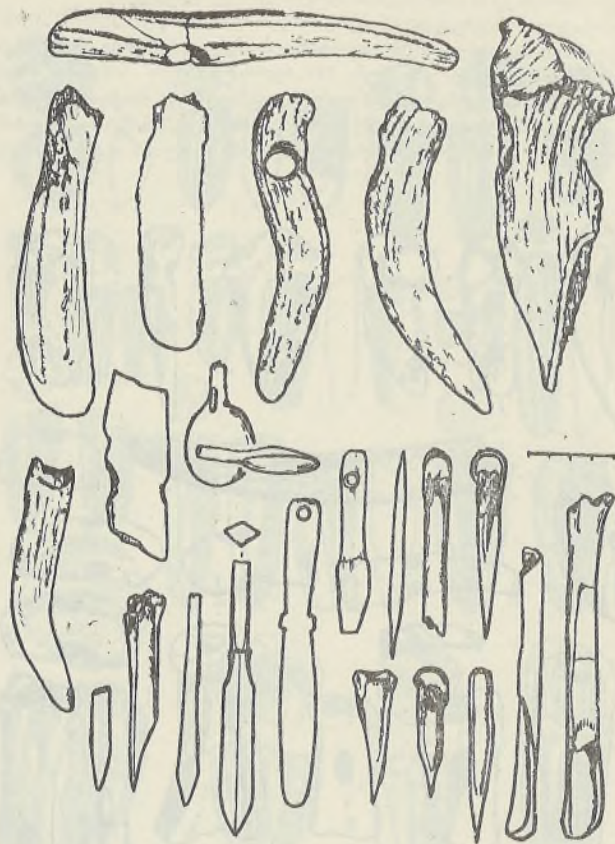
თები, რომლებიც ხის ან ძვლის ბუდეში მაგრდებოდა. შომუ-თეფეს ნამოსახლარზე აღმოჩნდა საკმაოდ კარგად დაცული ნამგალი, შემდგარი ხის ბუდისაგან, შიგ ჩასმული ოთხი ჩასართით, რომლებსაც ბითუმის საშუალებით ამაგრებდნენ. ნამგლის ჩასართები ბითუმის კვალით საკმაოდ ხშირად გვხვდება ნამოსახლარზე. მიწათმოქმედების პროდუქტების დამუშავებასთანაა დაკავშირებული, ნამოსახლარზე საკმაოდ კარგად წარმოდგენილი, ხელსაფქვევის ქვები, სანაყები, სასრესი ქვები და სხვ. შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში ქვის დამუშავების ერთიანი ტექნიკა იყო გაბატონებული, რომელიც თითქმის არ

იველის თავის სახეს ამ კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე. მასში ჯერ კიდევ ცოცხლობს ქვის დამუშავების ნეოლითური ტრადიციები.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში კარგადაა წარმოდგენილი ძვლისა და რქის ინვენტარი, რომელიც აგრეთვე ამ კულტურის ერთიან ხასიათზე მეტყველებს (სურ. 18). ძვლისა და რქის ნაწარმი თითქმის ყველა ნამოსახლარზე გვხვდება და ფართოდ გამოიყენება როგორც მეურნეობაში, ისე ყოფაში. პირველ რიგში ყურადღებას იქცევს მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული დიდძალი და მრავალფეროვანი ძვლისა და რქის იარაღი.

სურ. 18. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა, ძვლისა და რქის იარაღი.

სურ. 19. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ივლისა და ქვის იარაღი.

(სურ. 20). მათ ფართოდ იყენებდნენ უშუალოდ მიწის სათესი ნაკვეთების დასამუშავებლად. ნამოსახლარებზე ხშირად გვხვდება დიდი რაოდენობით სხვადასხვა ფორმის ძვლისა და რქის თოხები. ძვალსა და რქას იყენებდნენ ნამგლის ბუდეებად. განსაკუთრებით მრავლად მოიპოვება ნამოსახლარებზე წვრილფეხა საქონლის ლულოვანი ძვლისაგან დამზადებული სახერცტები, რომლებიც ძირითადად დაკავშირებულია ტყავის დამუშავებასთან და მეტად ფართოდაა საერთოდ გავრცელებული ადრეულ კულტურებში. ტყავისა და ბეწვეულის დამუშავებას უკავშირდება აგრეთვე საპრიალებლები, ნემსები, საფხეკები და სხვ. ტყავს, როგორც ჩანს, ჯერ კიდევ მეტად დიდი გამოყენება უნდა ჰქონ-

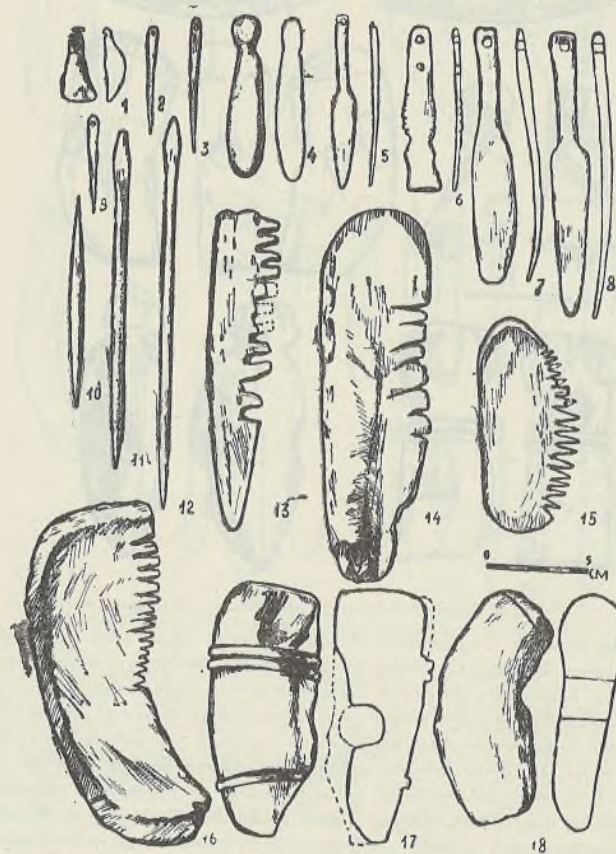

სურ. 20. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ძვლის იარაღი.

ნოდა; ამას თითქოს ისიც მოწმობს, რომ ჯერჯერობით აქ არ არის ფიქსირებული არც ერთი შემთხვევა კვირისტავის აღმოჩენისა, რომელიც აუცილებელია ძაფისა და, მაშასადამე, ქსოვილის დასამზადებლად. ფეიქრობას, ჩანს, ჯერ კიდევ მეტად შეზღუდული როლი ეკავა. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ როგორც ჩანს, ამ დროისათვის აქ უკვე კარგად იცოდნენ დაწენაც, რაზედაც მიუთითებს თიხის ჭურჭლის ძირებზე აღბეჭდილი საკმაოდ წმინდა წნულები.

ძვლის დამუშავების ტექნიკამ, განსაკუთრებით ამ კულტურის განვითარების მოგვიანო საფეხურზე, უთუოდ მაღალ დონეს მიაღწია. გვხვდება შესანიშნავად დამუშავებული ნივთები: კოვზები, დანები, კვერთხის თავები, გრძელტარხიანი ისრისპირები, პატარა რომბისებრი თავით. განსაკუთრებით აღსანიშნავია შესანიშნავად ნაკეთები ძვლის შუბისპირები მოგრძო და ვიწრო პირით, რომე-

ლსაც ორივე მხარეს შუაზე მკვეთრი ქედი გაუყვება (სურ. 21). ახლა ძნელია გარკვევით თქმა, თუ რამ შეუწყო ხელი ძელისა და რქის ინდუსტრიის დაწინაურებას. არ არის გამორიცხული, რომ გარკვეული იმპულსები დასავლეთ ამიერკავკასიიდანაც მოდიოდა, სადაც სინქრონულ ძეგლებზე, გამოქვაბულ-სადგომებში დიდი რაოდენობით გვხვდება ძელისა და რქის ნაწარმი, განსაკუთრებით მიწის დასამუშავებელი იარაღი (სურ. 19). აღსანიშნავია, რომ ასეთი სიუხვე უშუალოდ მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღისა არ შეინიშნება ამიერკავკასიის სამხრეთით გავრცელებულ თითქმის არც ერთ თანადროულ კულტურაში. აქ საკმაოდ ადრეული ხანიდან უპირატესად ჩვეულებრივი სადგისები და სახვრეტები გვხვდება. ცნობილია აგრეთვე საპრიალებლები, კოვზები, ნემსები და სხე.

სურ. 21. შულავერ-შომვიძე კულტურა. ძელისა და რქის იარაღები.

მაგრამ მეტად იშვიათადაა წარმოდგენილი უშუალოდ მიწის დასამუშავებელი ძეგლისა და ზედა იარაღი. (ტაბ. VIII).

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში ქვისა და ძვლის დამუშავების მაღალი ტექნიკის მიუხედავად, მეტად იშვიათად გვხვდება ქვისა და ძვლისაგან ნაქები სამკაული. აქ თითქმის ცნობილი არ არის ქვისა და ძვლის მძივები, საკიდები, ღილაკები და სხვ. არ გვხვდება აქ აგრეთვე ცხოველების კბილებისა და ეშვებისაგან დამზადებული საკიდები, რომლებიც კარგადაა წარმოდგენილი საკმაოდ ადრეული ხანიდან. შესაძლოა ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიცაა, რომ სადღეისოდ ამ დროის სამარხები, სადაც უპირატესად ამ კულტურის ნივთები მოიპოვება, ცნობილი არ არის. თითქმის არ გვხვდება შულავერ-შომუთეფეს კულტურაში ძვლის მცირე პლასტიკის ნიმუშები. დღემდე მხოლოდ ერთადერთი ძვლის ქალის ქანდაკებაა ცნობილი შომუთეფეს ნამოსახლარიდან.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მატარებელი ტომები, როგორც ჩანს, კავკასიაში პირველები ეუფლებიან ლითონის დამუშავებას. ზოგიერთ ძეგლზე ქვისა და ძვლის ნაწარმთან ერთად ჩნდება ლითონის პირველი ნივთები. როგორც ჩანს, ეს ტომები ლითონს ეცნობიან ამ კულტურის განვითარებულ საფეხურზე და შულავერ-შომუთეფეს ჯგუფის ძეგლებზე, მხოლოდ ორ ნამოსახლარზე — ხრამის დიდ-გორაზე და გარგალარ თეფესიზე ნაპოვნია ლითონის ნივთები. ერთ შემთხვევაში ეს არის სპილენძის ნივთი, წაწვეტილი ბოლოებით და მეორეში კი — ცილინდრული მძივი. უფრო უკეთ ლითონის ნივთები წარმოდგენილია ადრესამიწათმოქმედო კულტურის სამხრეთის ჯგუფის ძეგლებზე, რომელთაგან პირველ რიგში აღსანიშნავია ნახი-ტყვანის ქიულ-თეფე I და თელუთი, სადაც რამდენიმე ლითონის ნივთი აღმოჩნდა. ძნელია გარკვევით თქმა, ლითონის ნივთები ადგილობრივად დამზადებული, თუ ისინი გარედან შემოიტანეს. ჭერჭერობით არც ერთ ნამოსახლარზე არ აღმოჩენილა რაიმე კვალი, რომელიც ლითონის ადგილობრივ წარმოებაზე მიუთითებდეს. შეიძლება დავუშვათ, რომ პირველი ჩვევები ლითონის დამუშავებისა სამხრეთიდან შემოდის, სადაც, როგორც ჩანს, ლითონს უკვე საკმაოდ ადრეულ ხანაში ეცნობიან. სადღეისოდ უძველესი ლითონის ნივთები ცნობილია სამხრეთ-აღმოსავლეთ თურქეთში, დიარბაქირის პროვინციაში, ჩაიონში. ეს რეგიონი არცთუ ისე დაშორებულია ამიერკავკასიას. ნიშანდობლივია, რომ უადრესი ლითონის ნივთები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის უფრო სამხრეთის რეგიონებიდანაა ცნობილი. აღსანიშნავია, რომ სპილენძის ნივთები აქ არ ასახევენ ლითონის დამუშავების ადრეულ საფეხურს, არამედ მათ უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული ფორმა აქვთ. ამიერკავკასიაში ყველა პირობა იყო ლითონის ადგილობრივი წარმოების განვითარებისათვის. ლითონი, როგორც ჩანს, ამ კულტურის ხანაში ჯერ კიდევ უმნიშვნელო როლს თამაშობს.

კერამიკული წარმოება ამ ხანის ზელოსნობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დარგია. თიხის ნაწარმი ტექნიკურად და ფორმით ჯერ კიდევ საკმაოდ პრიმიტიულია, მაგრამ მტკიცედაა ფენხმოკიდებული ყოფაში. უმთავრესად ჭურჭლის ფრაგმენტები გვხვდება, მაგრამ მაინც მოხერხდა მათ მიხედვით ზოგიერთი ჭურჭლის ფორმის აღდგენა (ტაბ. VII). კერამიკული წარმოების განვითარების შესახებ საკმაოდ სრულ სურათს გვაძლევს შულავერის ჯგუფის ძეგლები. შულავერის გორის 7,0 მ. მეტი სისქის კულტურული ფენა შეიცავს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის თითქმის ყველა პერიოდის მასალას. მართალია, ამ ნამოსახლარის

ზედა ფენები დარღვეულია, მაგრამ ამ ხარვეზს აესებს იმირის გორაზე მოპოვებული მასალა. შულავერის გორის ქვედა ფენები, რომლებიც ამ მხარის ათვისების პირველ ხანებში უნდა წარმოქმნილიყვნენ, წარმოდგენას გვაძლევენ აღრეული კერამიკის შესახებ. აქ აღმოჩენილ ჭურჭელს არქაული იერი აქვს, გამოძერწილია ხელით, ტლანქად, ძლიერ გამჭლეველი თხისაგან. თხისში შერეულია ქვიშა, დანაყლი ბაზალტი და თხილიანი, რომელიც სიმტკიცეს მატებს მას. კეცი სუსტია, კედლები არათანაბარი სისქისაა, ზედაპირი მოსწორებულია ხელით, ზოგჯერ ზორკლიანია. ჭურჭლის ძირებზე ზოგჯერ სპირალურად დაწული ჭილობის ანაბეჭდი შეიმჩნევა. გამოწევა არათანაბარია, რის გამოც ჭურჭლის კედლებს რუხი-მოშავო შეფერილობა აქვთ. ჭურჭლის ფორმები არ არის მრავალფეროვანი. უპირატესად გვხვდება მოზრდილი ქილგები, მცირედ შეზერილი ტანით, რომელიც ძირისკენ სწრაფად ვიწროვდება და მთავრდება მკვეთრად გამოსახული ფეხით; ზოგჯერ ამგვარ ჭურჭელს მკვეთრად გამოსახული წვეტიანი კოპები შემოუყვება, უმთავრესად ერთ ან ორ მწკრივად. (სურ. 22). თავდაპირველად კოპებს ალბათ პრაქტიკული დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ და სახელურის მაგივრობას სწევდნენ, მაგრამ შემდეგში დეკორატიულ ელემენტებად გადაიქცნენ. ჭურჭლის ეს ფორმა შულავერის გორის ზედა ღონეებშიც გვხვდება. ცნობილია იგი აგრეთვე ქვემო ქართლის სხვა ნამოსახლარზეც, სადაც მასთან ერთად გვხვდება უფრო მაღალი ხარისხის კერამიკა, ღია მოვარდისფრო, მუქი კრემისფერი, უფრო თხელკედლიანი ჭურჭელი, იგი ხელით დაძერწია, ოღონდ უფრო კარგად დაწმენდილი და მოწედილი თხისაგან, რომელშიც იშვიათად შერეულია დაკეპილი ნაშენი ან თივა. ზედაპირი ზოგჯერ გაპრიანებული აქვს. ჭურჭლის ფორმა უფრო მრავალფეროვანია. ძირითადად გვხვდება კასრისებრი ქილები, ბრტყელი ძირით და სუსტად გამოხატული ქუსლით, ჩნდება აგრეთვე უქუსლო, ოვალურძირიანი ჭურჭლები. გვხვდება სრულიად ახალი ფორმები ჭურჭლისა, პირმოყრილი ქილები, რომლებსაც ზოგჯერ მკრთალად გამოხატული ყელი აქვთ. ჭურჭელი ვაცილებით უფრო მდიდრად და მრავალფეროვნადაა შემკული (სურ. 23).

რელიეფური ორნამენტების მხარდაშეარ გვხვდება ამოკაწრული ორნამენტი, გეომეტრიული სახეები, თევზიფხური, ტეხილხაზოვანი და ტალღისებრი მოტივები, რომლებიც უპირატესად ჭურჭლის მხარზეა განლაგებული. ზოგჯერ ჭურჭლის პირი დაჭდეულია, მაგრამ მაინც აღრესამიწათმოქმედო კულტურის კერამიკისთვის ყველა ეტაპზე დამახასიათებელია რელიეფური ორნამენტი. ყველაზე გავრცელებული დეკორი კონუსისებრი კოპებია, რომლებიც უკვე უაღრეს კერამიკაზე გვხვდება. ისინი დაძერწილია ერთიგვად, ან წყვილად, ან კიდევ რამდენიმე მწკრივად, ზოგჯერ ჯგუფებად ჭურჭლის ზედა ნაწილზე. უფრო გვიან რელიეფური ორნამენტი მრავალფეროვანი ხდება. ჩნდება ნუშისებრი მოყვანილობის კოპები, ტალღისებრი ხაზები, ჯვრისებრი, ნალისებრი ან მრგვალი დანაძერწები და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ჭურჭლის ნატეხები, რომლებზედაც შემორჩენილია ადამიანის სქემატური, რელიეფური გამოსახულება. ამგვარი ჭურჭლები აღმოჩნდა იმირის გორაზე და ზრამის ღიდ-გორაზე, არუხლო I-ზე. მსგავსი ფიგურები ჭურჭელზე ნაპოვნი იყო აღმოსავლეთ ანატოლიაში ნორსუნ-თეფეს და კობოკუ-თეფეზე. წინა აზიაში ჭურჭლები ადამიანის რელიეფური გამოსახულებით კარგადაა ცნობილი საკმაოდ აღრეული პერიოდისა.

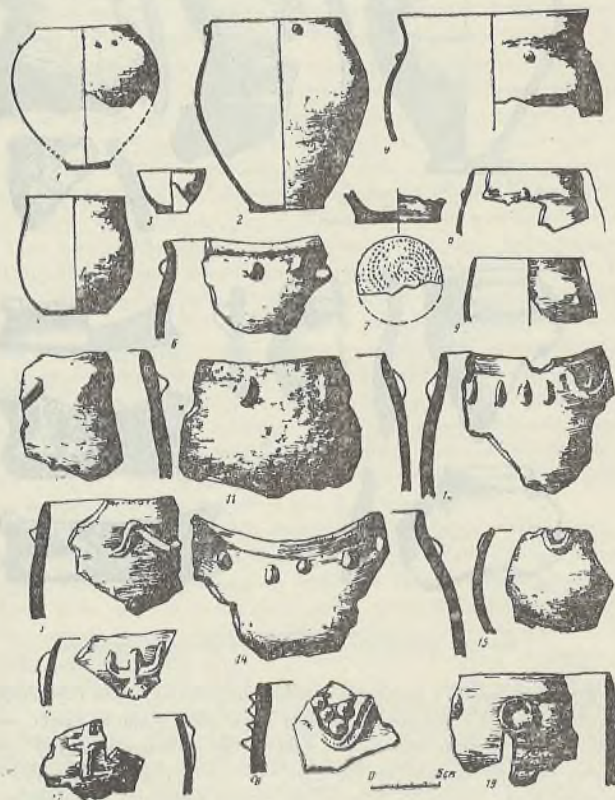
დასავლეთ აზერბაიჯანის, შომა-თეფეს ჯგუფის ძეგლებზე სავსებით ისეთივე კერამიკა გვხვდება, როგორც ქვემო ქართლის ნამოსახლარებზე. აქაც უარ-

სურ. 22. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა, თიხის ჭურჭელი.

ბოზს ტლანქად ნაძერწი ჭურჭელი, უპირატესად რელიეფური ორნამენტით შემკული. ზედა ფენებში გვხვდება აგრეთვე შედარებით უკეთ ნაკეთები, თხელკედლიანი, გაპრიალებული ზედაპირით, ნამჭანარევი თიხისაგან ნაძერწი ჭურჭელი. როგორც ჩანს, ეს შედარებით მაღალხარისხოვანი კერამიკა შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ძეგლებზე შედარებით უფრო მოგვიანო საფეხურზე გვხვდება. იგი ნაძერწია უკეთ მოზედილი თიხისაგან, რომელშიც დაცემილი ნამჭაა შერეული. ზედაპირი უფრო მოსწორებული და სწორად გაპრიალებული აქვს. მაგრამ ჭურჭლის ფორმა მაინცდამაინც დიდ ცვლილებას არ განიცდის. აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის სამხრეთის ჯგუფის ძეგლებისათვის, მილისა და ყარაბაღის ველის, ნახიჭევანის მხარის ნამოსახლარებისათვის უფრო დამახასიათებელია ნამჭანარევი კერამიკა. აღსანიშნავია, რომ სამხრეთის ჯგუფის ძეგლებზე, მართალია, არც თუ ისე

დიდი რაოდენობით, მაგრამ მაინც გვხვდება მოხატული კერამიკა. შულავერ-შომუთეფეს ჯგუფის ნამოსახლარებზე, თუ არ ჩავთვლით რამდენიმე უმნიშვნელო ნატეხს, მოხატული კერამიკა თითქმის არ გვხვდება. მილის, ყარაბაღის და მულანის სტეპების თითქმის ყველა ძეგლზე, ნახიჭევანისა და არარატის ველის ნამოსახლარებზე წარმოდგენილია მოხატული ჭურჭელი. ეს კერამიკა, თავისი ხასიათით, წინააზიის აღრესამიწათმოქმედო კულტურების, პალაფისა და ობეიდის თიხის ნაწარმს უკავშირდება. რა გზით უნდა შემოსულიყო ამიერკავკასიის

სურ. 23. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

სამხრეთ რეგიონებში წინააზიური იმპორტი, ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. შესაძლოა პალაფური ნაწარმი აქ უპირატესად აღმოსავლეთ ანატოლიის გზით შემოდის, ვანის ტბის მხარე პალაფური კერამიკის გავრცელების უკიდურესი ჩრდილო საზღვარი უნდა ყოფილიყო. ნიშანდობლივია, რომ ნახიჭევანის ქიულ-თეფე I-ში ნაპოვნი პატარა ჭოთანის როგორც ფორმით, ისე მოხატვის

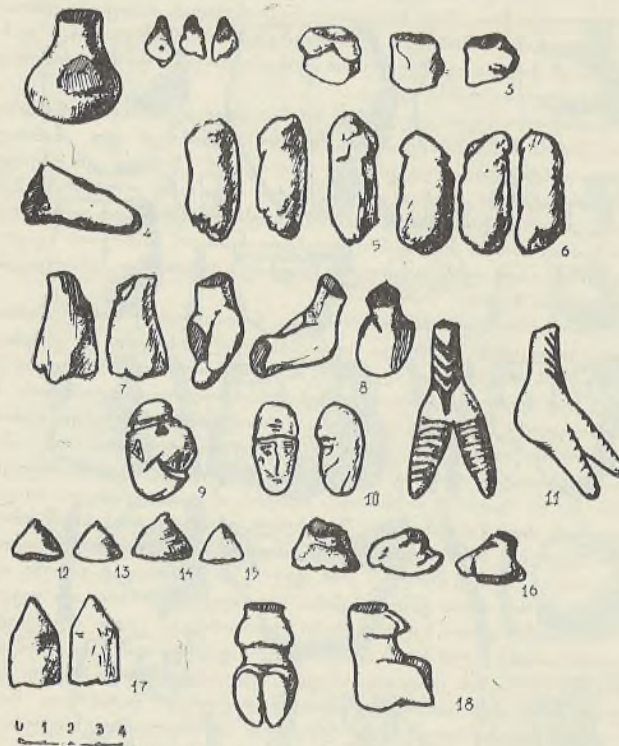
ხასიათით მოგვაგონებს ვანის ტბის მახლობლად თილქი-თეფეს ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ პალაფურ ტურქულს. რამდენადმე განსხვავებულია თელუთის და ილიკემეტეფის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი მოხატული კერამიკა. იგი თითქმის უფრო მეტ საერთოს ჩრდილო-ობეიდის თიხის ნაწარმთან პოულობს. შესაძლოა ეს გავლენები ამიერკავკასიაში ძირითადად ჩრდილო-დასავლეთ ირანიდან მოდის, სადაც ამ პერიოდში საგრძნობლად ძლიერდება ჩრდილო-მესოპოტამიასთან კავშირები. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის რეგიონებზე გამოვლენილი მოხატული კერამიკა არაერთგვაროვანი ხასიათისაა და იგი აქ ვრცელდება წინა აზიის სხვადასხვა რეგიონებიდან, თანაც არა ერთსა და იმავე დროს. კერამიკის მოხატვის წესს ამიერკავკასიაში მაინცდამაინც ფართო გავრცელება არ მიუღია. იგი შედარებით მცირერიცხოვანია და ისიც ძირითადად სამხრეთის ჯგუფის ძეგლებზე გვხვდება.

აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში, ამიერკავკასიისა და წინააზიურ სამყაროს შორის, ჩანს, მაინცდამაინც მჭიდრო კავშირი არ იყო. მართალია, გარკვეული კონტაქტების შედეგია ჯერ პალაფური, შემდეგ კი ობეიდური ელემენტების გამოჩენა ამიერკავკასიაში, მაგრამ ამას, ჩანს, კულტურაზე შესამჩნევ გავლენა არ მოუტანია. წინა აზიის აღრესამიწათმოქმედო კულტურების ფონზე აშკარად ისახება მისი დამოუკიდებელი ხასიათი. სამხრეთის გავლენა, ჩანს, საკმაოდ სუსტი უნდა ყოფილიყო და ისიც ძირითადად ამიერკავკასიის სამხრეთ ოლქებს შეეხო.

აღრესამიწათმოქმედო ხანის ზოგიერთ ნამოსახლარზე თიხის ანთროპომორფული ქანდაკებები აღმოჩნდა (სურ. 24). თვალში საცემია ის გარემოება, რომ ამიერკავკასიის ამ დროის ძეგლებზე თითქმის სრულიად არ გვხვდება ცხოველების სკულპტურული გამოსახულებები. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ანთროპომორფული პლასტიკა ფართოდაა წარმოდგენილი მახლობელ აღმოსავლეთში აღრესამიწათმოქმედო ეპოქის ძეგლებზე. საინტერესოა, რომ ამიერკავკასიაში ძირითადად თიხისაგან ნაკეთები სკულპტურული გამოსახულებები გვხვდება. ქვა და ძვალი ამ მიზნისთვის თითქმის არ გამოიყენებოდა. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ წინა აზიასთან შედარებით, ამიერკავკასიის სამიწათმოქმედო ხანის ძეგლებზე ანთროპომორფული ქანდაკებები შედარებით იშვიათადაა წარმოდგენილი. დღემდე მხოლოდ ერთ ძეგლზე — ხრამის დიდ-გორაზე აღმოჩნდა მთელი სერია თიხის ქანდაკებებისა. სხვა ძეგლებზე, ისიც არა ყველაზე, თიხის ანთროპომორფული სკულპტურები თითო-ორი ცალი თუ გვხვდება, შეუღებების გორაზე ქალის ერთი სტილიზებული ფიგურა აღმოჩნდა, რომელსაც ზედა ნაწილი აკლია. მას კონუსური სხეული, ფართოდ გაშლილი მოკლე, შესქელებული ფეხები აქვს. ბარძაყებზე ჰორიზონტალურად დატანილია მოკლე, პარალელური ჯდებები, მუცელზე კი ლაქებიდან ამოზრდილი თევზიფხური ორნამენტი. იმირის გორაზე ნაპოვნია ასეთივე ფიგურის ორი ფრაგმენტი.

ხრამის დიდ-გორაზე სადღეისოდ ორმოცდაათზე მეტი ანთროპომორფული სკულპტურაა აღმოჩენილი. ყველა ფიგურა გამოუმუშავი თიხისაგანაა ნაკეთები და ამიტომ შედარებით ცუდადაა დაცული (ტაბ. IX). ქანდაკებები უპირატესად კერებშია ნაპოვნი. ერთ-ერთ კერაში ჩვიდმეტამდე ასეთი სკულპტურა აღმოჩნდა. თითქმის ყველა მათგანი მეტნაკლებად სტილიზებული ქალის ქანდაკებებია, რომელთაგან უმრავლესობაზე ნაყოფიერების გამომხატველი ნიშნები საკმაოდ მკვეთრადაა ხაზგასმული. ფიგურები ფეხების მდგომარეობის მიხედვით შეიძლება დაიყოს ორ ჯგუფად: ერთი — მჯდომარე ფიგურა მოღუნული ფეხებით, მეორე კი — გაშლილი ფეხებით (სურ. 25). აღსანიშნავია ხრამის

დიდგორაზე აღმოჩენილი ერთი ანთროპომორფული ქანდაკება, რომელსაც შერჩენილი აქვს მოხატვის ნიშნები. ქვემო ქართლის ძეგლების გარდა, თიხის ქანდაკებები ცნობილია დასავლეთ აზერბაიჯანის ნამოსახლარებზე. ერთი ნატეხი თიხის ქანდაკებისა, ნაპოვნი იყო შომუ-თეფეზე. ერთი ქალის ფიგურა დაჭედული ზედაპირით აღმოჩნდა გარგალარ-თეფესის ნამოსახლარზე. თიხის ქანდაკებები დღემდე ცნობილი არ არის მილის, ყარაბაღის და მულანის სტეპების

სურ. 24. შულავერ-შომუთეფის კულტურა. თიხის ქანდაკებები.

ძეგლებზე. მათ არ გვხვდებით არც ნახიჭევანის მხარის ნამოსახლარებზე და არც არარატის ველის ძეგლებზე.

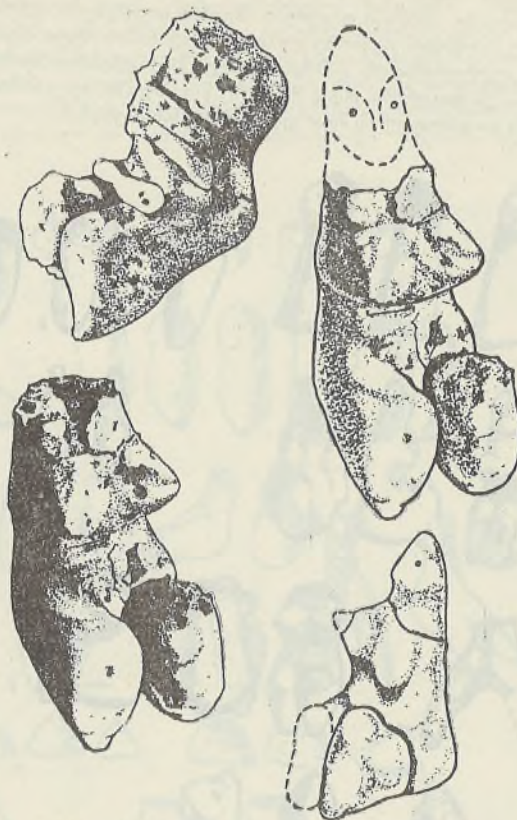
შულავერ-შომუთეფის კულტურაში აღმოჩენილი ქალის თიხის ქანდაკებები საკმაოდ ორიგინალური ფორმით ხასიათდება და საკმაოდ განსხვავდება ძველი აღმოსავლეთის ადრესამიწათმოქმედო კულტურებისათვის დამახასიათებელი ანალოგიური სკულპტურებისაგან (სურ. 26). მართალია, ცალკეულ დე-

ტალებში მათ შორის ზოგი რამ საერთო შეინიშნება, მაგრამ ამიერკავკასიის ნამოსახლარებზე ნაპოვნი ფიგურები იმდენად თავისებური იერისაა, რომ ძნელია რაიმე პირდაპირ კავშირზე ლაპარაკი. შედარებით მეტი საერთო თითქოს ჰალაფის კულტურისათვის დამახასიათებელ ქანდაკებებთან შეინიშნება. როგორც ჩანს, ეს ფიგურები, ისევე როგორც წინა აზიაში, აქაც ძირითადად ნაყოფიერებისა და გამრავლების მფარველ ძალას განასახიერებენ.

სურ. 25. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. თიხის ქანდაკებები.

აღსანიშნავია არუხლოს გორაზე აღმოჩენილი კენჭისაგან გაკეთებული აღამიანის ორი თავი. საგანგებოდ შერჩეულ ქვებზე სხვადასხვა სიგანის და სიღრმის ჩაჭრილი და ნაკაწრი ხაზებით გამოყვანილია სახის ნაკეთები და თმის

სურ. 26. შულავერ-შომუთოფეს კულტურა, თიხის ქანდაკებები.

ვარცხნილობა. ექსპრესიული და ლაკონური ნაკეთები გაძლიერებულია ჭდეებში ჩალესილი წითელი საღებავით. ადამიანის სახე ერთგვარად იუმორისტული მანერითაა გადმოცემული.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალები საშუალებას გვაძლევს ზოგადად მაინც წარმოვიდგინოთ ის ეკონომიკური საფუძვლები, რომელსაც, ძირითადად, ემყარებოდა საზოგადოება. ამ დროის ყველა გათხრილი და შესწავლილი ძეგლი მოწმობს, რომ მეურნეობის ახალი სისტემა განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა. ამ კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები მეურნეობის ხასიათში არ შეიმჩნევა. როგორც კი მეურნეობაში ირღვევა აწყობილი რიტმი, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ჩაქრობის ხანა დგება. ნიშანდობლივია, რომ ყველა ნამოსახლარზე ცხოვრება დაახლოებით ერთდროულად

წყდება, რაც, ალბათ, ეკონომიური სისტემის კრიზისული მდგომარეობის შედეგად უნდა ყოფილიყო. ეკონომიკის პროგრესული ხასიათი საქმოდ აკმაყოფილებდა მოსახლეობის მოთხოვნილებას და ერთ ადგილზე მყარი, დამჭდარი ცხოვრების საშუალებას იძლეოდა. სამეურნეო სისტემის სიძლიერეს და ეფექტიანობას მოწმობს აგრეთვე ისიც, რომ ამ პერიოდში აშკარად იგრძნობა მოსახლეობის რიცხვის მნიშვნელოვანი ზრდა. ჩნდება ახალი ნამოსახლარები, სტაციონარული, თითქმის ერთი სტანდარტით აგებული საცხოვრებელი კომპლექსებით. კარგად აწყობილი ახალი ტიპის ეკონომიკის წყალობით შესაძლებელი ხდება ერთ ადგილზე ხანგრძლივი დროის მანძილზე ცხოვრება და, ჩანს, თითოეულ მოსახლეს ერთი გვარის რამდენიმე თაობა უნდა მჯდარიყო.

ყოველ გვარს, რომელიც ერთი სოფლის მოსახლეობას შეადგენდა, ერთობლივი მეურნეობა ჰქონდა — სათესი ფართობები, საერთო საქონელი და შინაბუნდოვნობა, რომელიც აკმაყოფილებდა მის წევრთა მოთხოვნას. ჯერჯერობით გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება ცალკეული სოფლის მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ. ნასოფლარების გათხრილი ფართობის მიხედვით ამ საკითხთან დაკავშირებით შეიძლება მეტად ზოგადი მოსაზრების გამოთქმა. შულავერის გორის ნამოსახლარზე გაითხარა 250 კვ. მ. ფართობი, სადაც ორი საცხოვრებელი კომპლექსის არსებობაა სავარაუდო. გათხრილი ფართობი სოფლის მიერ დაკავებული ფართობის მიხედვით ოცდამეათეწიდან ნაწილს შეადგენდა. თუ მხედველობაში მივიღებთ უკვე გათხრილი ერთი საცხოვრებელი კომპლექსის მიერ დაკავებულ ფართობს, მაშინ დაახლოებით შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ სოფელი შედგენილი უნდა ყოფილიყო 60-მდე ერთთახიანი სახლისაგან, ე. ი. ამდენივე ოჯახისაგან. ახლა ძნელია იმის თქმა, თუ საშუალოდ რამდენი სულისაგან შედგებოდა თითოეული ოჯახი. ყველა სახლის ზომა ერთნაირი არ იყო და შესაბამისად ალბათ ოჯახის წევრთა რიცხვიც სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო. თუ დავუშვებთ, რომ შულავერის გორის ერთი საცხოვრებელი კომპლექსი ეკავა 5—8 სულისაგან შემდგარ ერთ ოჯახს, მაშინ გამოდის, რომ სოფლის მოსახლეობის საერთო რიცხვი 400—500 სულს უდრიდა. ამ სავარაუდო მონაცემების საფუძველზე მიახლოებით წარმოვიდგინოთ შულავერის გორის ჭგუფში შემავალი დანარჩენი სოფლების მოსახლეობის რიცხვი. შულავერის გორა, ამ ჭგუფში შემავალ სოფლებს შორის, ყველაზე დიდი იყო. ამიტომ, იმირის გორის მოსახლეობა შეიძლება 300 სულამდე ვივარაუდოთ, ორი დანარჩენისა კი — 200—300-მდე. შულავერის ჭგუფში შემავალი სოფლების მოსახლეობის საერთო რიცხვი 1200—1300 სულს შეადგენდა.

შულავერის ჭგუფის ძეგლებს უკავიათ ბუნებრივი საზღვრებით შემოფარგლული 500 ჰა-მდე ფართობი. აქედან საყანედ და საძოვრებად გამოსადეგი იქნებოდა დაახლოებით ორი შესამდე. დანარჩენი კი, ალბათ, ტყეს ეკავა. შეეძლო თუ არა მიწათმოქმედებისათვის ვარგის ფართობს დაეკმაყოფილებინა მოსახლეობის მოთხოვნილება მცენარეულ საკვებზე, ძნელი სათქმელია. ნამოსახლარებზე მოპოვებული მასალები მოწმობენ, რომ მიწათმოქმედება მეურნეობის წამყვანი დარგი უნდა ყოფილიყო. ახლა მიწათმოქმედების პროდუქტების ნორმას განსაზღვრა მეტად რთულია, მაგრამ ჩანს, რომ მოსახლეობა მარცვლეულის ნაკლებობას არ განიცდიდა. თუ გავითვალისწინებთ პურეულ ნორმებს, რომელიც გამოანგარიშებულია ექსტენსიური სამიწათმოქმედო მეურნეობისათვის დაახლოებით 16 კგ. მარცვლეული თვეში ერთ სულზე, წლის განმავლობაში კი 200-მდე კილოგრამი, მაშინ გამოვა, რომ მთელი ჭგუფის მოსახლეობისათვის სა-

ქირი იქნებოდა 20 000 კგ. ანუ 200 ტონა. თუ, დაეუშვებთ, რომ იმ დროისათვის შესაძლებელი იქნებოდა ერთ ჰექტარზე დაახლოებით ერთი ტონა მოსავლის აღება, მაშინ, 200 ტონის მისაღებად უნდა დამუშავებულიყო 200 ჰექტარამდე მიწა.

მოსახლეობის დღის რაციონში, როგორც ამას არქეოლოგიური მონაპოვრები მოწმობენ, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა აგრეთვე ხორცეულს. თითქმის ყველა გათხრილ ნამოსახლარზე დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი შინაური ცხოველების ძვლები. ახლა ძნელი გამოსანგარიშებელია ხორცეულის ნორმა ერთ სულზე. თუ ვივარაუდებთ, რომ იგი დღეში დაახლოებით 200 გრამს შეადგენდა, მაშინ ერთ სულზე გამოვა 6,0 კგ. თვეში, ე. ი. 6,0 ტონა შულავერის ჯგუფის სოფლის მოსახლეობისათვის თვეში, წელიწადში კი 72,0 ტონა. ეს რიცხვი შეიძლება გადამეტებულიც იყოს, თანაც მხედველობაში მისაღებია, რომ ხორცეული პროდუქტების გარკვეულ ნაწილს ნანადირევი შეადგენდა. თუმცა ძვლოვანი მასალების გათვალისწინების საფუძველზე შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ნადირობას შედარებით ნაკლები მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მესაქონლეობის როლი მეურნეობაში, რომელშიც წამყვანი ადგილი მსხვილფეხა საქონელს უნდა სჭეროდა, ამ დროისათვის საკმაოდ მნიშვნელოვანი იყო. საზოგადოების ეკონომიური პოტენციალი, ჩანს, საერთოდ მაღალი უნდა ყოფილიყო.

მეურნეობის მთავარი დარგი მიწათმოქმედება იყო. მართალია, მიწა ხელით მუშავდებოდა ქვის, ძვლის, რქის და ხის იარაღით, მაგრამ კვების ძირითად წყაროს მაინც ის წარმოადგენდა. ძირითადად მუშავდებოდა სოფლის ირგვლივ მდებარე მიწები. მეურნეობის ეს დარგი, ჩანს, უკვე საკმაოდ მაღალ საფეხურზე იდგა და შორს იყო წასული თავისი საწყისი ეტაპიდან. ამიტომ, ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის წარმოიქმნა იგი ადგილობრივ, სადღაც სხვა ზონაში, მთის წინა ზოლში, თუ მისი გავრცელების გზა გარედან, სამხრეთიდან მოდიოდა. მიწათმოქმედების დონის შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას ნამოსახლარზე მოპოვებული შრომის იარაღები გვაძლევენ.

როგორც ჩანს, მიწის დასამუშავებელი ძირითადი იარაღი ძვლისა და რქის თოხები იყო. იყენებდნენ ალბათ აგრეთვე ხესაც. მიწის დასამუშავებელი ქვის იარაღი ძალზე იშვიათია. გვხვდება სხვადასხვა ტიპის ძვლისა და რქის თოხები. ძვლის თოხები უპირატესად ლუღოვანი და ბეჭის ძვლებისაგან მზადდებოდა. კეთილშობილი ირმის რქა ფართოდ გამოიყენებოდა მიწის დასამუშავებელი იარაღის გასაკეთებლად. ტარის დაგების წესის მიხედვით, მათში რამდენიმე ტიპი გამოირჩევა.

კარგადაა წარმოდგენილი მოსავლის აღებასთან დაკავშირებული იარაღები. ქვის ინვენტარში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია სამკალ დანებს და ნამგლის ჩასართებს. კაქის ჩასართები ბითუმით მაგრდებოდა ხის ან ძვლის ბუდეში, ზოგიერთ ნამოსახლარზე კარგად შემონახული ძვლისა და ხის ამგვარი ნამგლები აღმოჩნდა. როგორც ინახავდნენ მიღებულ მოსავალს, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია. ამ მიზანს ემსახურებოდა, ალბათ, მრგვალი სამეურნეო ნაგებობები, მიწაში ამოღებული ორმოები და დიდი ზომის ქურჭლები. საკვებ პროდუქტებს ამუშავებდნენ ქვის ხელსაფქვათი, სასრესებით, როდინებით და სხვა, რომლებიც მრავლად გვხვდება ნამოსახლარებზე.

რა ხასიათისა იყო ამ პერიოდში მიწათმოქმედება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, მთლად ნათელი არ არის. იგი ალბათ, ძირითადად ურწყავი იყო. თუმცა ზოგიერთ ადგილას შესაძლოა არარეგულარულად იყენებდნენ მორწყვის პრიმიტიულ წესებს. ჯერ კიდევ საბოლოოდ გარკვეული არ არის ზოგიერთ ნამოსახ-

ლათან აღმოჩენილი თხრილების დანიშნულება, იყვნენ ისინი უშუალოდ მორ-
წყასთან დაკავშირებული, თუ რაიმე სხვა დანიშნულება ჰქონდათ. შესაძლოა,
ზოგიერთ რეგიონში ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების გვიან-
დელ საფეხურზე მიწის მორწყვის არარეგულარულ წესს იყენებდნენ. მაგრამ,
უნდა აღინიშნოს, რომ ირავაცამ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში საერთოდ შემ-
ოქმედება მიწის ნაკვეთების რეგულარულ რწყვაზე გადავიდოდა.

მიწათმოქმედების საკმაოდ მაღალ დონეს მოწმობს აგრეთვე ნამოსახლა-
რებზე მოპოვებული პალეობოტანიკური ნაშთები. თითქმის ყველა ძეგლზე აღმო-
ჩნდა სხვადასხვა მცენარეთა თესლები. განსაკუთრებით თვალში საცემია კულ-
ტურული მცენარეების სახეობათა სიმრავლე — ხორბლეულის ათამდე ჯიშის,
რძენიმიე სახეობა ქერისა, ფეტვი, შვრი, ბარდა, ოსპი და სხვ.; მრავალი სარე-
ვლა და გატეხილი ჯიშის მცენარეთა ნაშთები. შედარებით კარგად შემონახული
ნეოლითობოტანიკური მონაცემების საფუძველზე შეიძლება გარკვეული წარ-
მოდგენა ვიქონიოდ მარცვლოვან მცენარეთა სახეობების შემადგენლობის შესა-
სებ კულტურული მცენარეულობის მთავარ სახეობას ხორბალს და ქერი შეი-
ძნდა. მათი ნაშთები თითქმის ყველა ნამოსახლარზეა წარმოდგენილი. ზოგიერთ
ძეგლზე ხორბლეულის რამდენიმე სახეობა გვხვდება — რბილი, მაგარი, წყვილ-
მარცვლა, ერთმარცვლა, სპელტა, დიკა, მახა და სხვ. სულ ამ პერიოდში ცნო-
ბი იყო ხორბლის ათზე მეტი სახეობა. ხორბლის სახეობის ასეთი მრავალფე-
რულება ადრეულ ხანაში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მიწათმოქმედების მა-
ღალ პოტენციალზე, ადგილობრივი მცენარეული ბაზის არსებობაზე უნდა
მოქმედებდეს. როგორც ცნობილია, წინა აზიის კულტურული მცენარეულო-
ბის ჩასახვის პირველად ცენტრად მიიჩნევენ. ამიერკავკასიაში, როგორც წინა-
აზიური სამყაროს ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილში, ადრინდელი ეყრება საფუძვე-
ლი საკვები მცენარეულობის კულტივაციის პროცესს. ხელსაყრელმა პირო-
ბებმა, მდიდარმა ბოტანიკურმა შესაძლებლობამ, განსაკუთრებით კულტურუ-
ლ მცენარეების საწყისი ფორმების ნაირსახეობათა სიმრავლემ, განაპირობა ის,
რომ ამიერკავკასია ხორბლის ფორმათა წარმოქმნის ერთ-ერთ მძლავრ კერად
ქცა. არქეოლოგიური ფაქტები დამაჯერებლად მოწმობენ, რომ აღმოსავლეთ
ამიერკავკასია ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში გამოირჩევა ხორბლის
სახეობათა სიმდიდრით და, რაც მთავარია, მათი დიდი ნაწილი ადგილობრივი
უნაყოფიერ ფორმებია. ამიტომ, შესაძლოა ამ მხარეში წინააზიური ცენტრის კულ-
ტურულ ფორმათა წარმოქმნის ერთ-ერთი დამოუკიდებელი კერა არსებობდა;
რუმცა არ არის გამორიცხული, რომ მცენარეთა კულტივაციის პირველი იმპულ-
სები უფრო სამხრეთით მდებარე მეზობელი ოლქებიდან მოდიოდა. მაგრამ შემ-
დეგში ამიერკავკასია მოქმედებს, როგორც კულტურულ მცენარეთა წარმოქმნის
ცენტრი და დამოუკიდებელი კერა. აქ დღესაც მოიპოვება ხორბლეულის ველუ-
რი ფორმები, აგრეთვე ისეთი სახეობებიც, რომლებიც გარდამავალ საფეხურს
წარმოადგენენ ველურ და კულტურულ ფორმებს შორის. ასეთია, მაგალითად,
მახა, რომელიც ბოლო დრომდე იყო შემორჩენილი რაქა-ლეჩხუმში. აღსანიშნა-
ვია, რომ ხორბლის ეს სახეობა ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტუ-
რის ხანიდანაა ცნობილი.

ამ პერიოდში, როგორც ეს არქეოლოგიური გათხრებით დასტურდება,
რბილი ხორბალი ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში ყველაზე
გავრცელებული სახეობა იყო. მისი ნაშთები თითქმის ყველა ნამოსახლარზე
აღმოჩნდა. საერთოდ, ხორბლის ეს ჯიშის მსოფლიოში ერთ-ერთი ფართოდ გავრ-

ცელებული სახეობაა, როგორც ძველად, ისე თანამედროვე სამყაროში. ამიერკავკასიაში მას ბოლო დრომდე წამყვანი ადგილი ეკავა. რბილი ხორბლის სამშობლოდ წინა აზიაა მიჩნეული. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ ჯიშის ხორბლის სამშობლო ამიერკავკასია უნდა ყოფილიყო. აქ რბილი ხორბლის დიდი ნაირსახეობა გვხვდება. ქართული დოლის პური, რომელიც რბილი ჯიშის ხორბალს მიეკუთვნება, როგორც აღნიშნავენ, ქართველი მიწათმოქმედის პირმშოა. საქართველოში ცნობილია აგრეთვე რბილი ხორბლის სხვა ჯიშებიც — იფქლი, ხულოგო და სხვ.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ნასოფლარებზე კარგადაა წარმოდგენილი მაგარი ჯიშის ხორბალი. აღსანიშნავია, რომ წინა აზიის ადრესამიწათმოქმედო ძეგლებზე ეს სახეობა ხორბლისა შედარებით იშვიათია. ამიტომ, მისი ამიერკავკასიის ამ დროის ძეგლებზე აღმოჩენა გარკვეულ ინტერესს იწვევს. ხორბლის წარმოშობის წინააზიური ცენტრიდან მხოლოდ ამიერკავკასიაშია ეს ჯიში შედარებით უკეთ წარმოდგენილი. გერკერობით ძნელია თქმა, ხორბლის ეს სახეობა ადგილობრივ ჩამოყალიბდა, თუ ამიერკავკასია მისი მეორადი ცენტრი იყო. მაგარი ჯიშის ხორბლის სამშობლოდ ხმელთაშუა ზღვის კერას თვლიან. ამიერკავკასიაში და კერძოდ საქართველოში ამ სახეობის ხორბლის ენდემური ფორმაა დიკა. ეს ჯიშიც, ალბათ ადგილობრივი მიწათმოქმედის შრომის ნაყოფია.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრეულ ნამოსახლარზე წარმოდგენილი ხორბლის ჯიშებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია მახას აღმოჩენა, რომელიც სადღეისოდ მხოლოდ ორ ძეგლზე არუხლო 1-სა და ხრამის დიდ-გორაზე გვხვდება. პირველად ხორბლის ეს ჯიში დადგენილი იყო დასავლეთ საქართველოში ძვ. წ. III ათასწლეულის ძეგლზე ღიხაგუძუბაზე, ანაკლიის მახლობლად. ამ სახეობამ იმთავითვე მიიპყრო ყურადღება იმის გამო, რომ იგი შეიცავდა როგორც გარეული, ისე შინაური ხორბლის ნიშნებს. მისი აღების თავისებური წესი არსებობდა. თავთავს „შნაკვით“ კრეფდნენ, ღერო კი, რომელიც შედარებით სუსტი იყო, მინდვრად რჩებოდა. მახას წარმომავლობის საკითხში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. მაგრამ, როგორც ჩანს, იგი ადგილობრივ წარმოქმნილი ფორმა უნდა იყოს და ამიერკავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში იგი საკმაოდ ადრე ჩნდება. ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ამ პერიოდის ნამოსახლარებზე ხორბლის სხვა სახეობებიცაა კარგად წარმოდგენილი — წყვილმარცვალა; ერთმარცვალა, ჯუჯა ხორბალი, სპელტა და სხვ. აღსანიშნავია, რომ აქ უკვე ადრეულ პერიოდში ხორბლის საკმაოდ მდიდარ ნაირსახეობას ვხვდებით და თანაც მათი დიდი ნაწილი ენდემურია, ადგილობრივი ფორმებია. ხორბლის სახეობათა სიმდიდრე განსაკუთრებით თვალში საცემია მახლობელი აღმოსავლეთის სინქრონულ ძეგლებზე წარმოდგენილ პალეობოტანიკურ მასალებთან შედარებისას. აქ ადრესამიწათმოქმედო ხანის ძეგლებზე ძირითადად ხორბლის ორი-სამი სახეობაა წარმოდგენილი. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ სპეციალურ ლიტერატურაში არსებობს აზრი, რომ მსოფლიოს არც ერთ კუთხეში ისეთი ნაირგვარობა ხორბლის ჯიშებისა არ გვხვდება, როგორც ამიერკავკასიაში, მათგან თითქმის ნახევარი ენდემურია. რამდენად სწორია ეს მოსაზრება, ახლა ძნელი სათქმელია, მაგრამ, როგორც ბოლოდროინდელი არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში უკვე ადრეულ ხანაში ხორბლის საკმაოდ მრავალგვარი ფორმები გვხვდება. ხორბლის სახეობათა სიუხვე, ენდემური ჯიშების ნაირგვარობა აქ ხორბლის წარმოქმნის ადრეული კერის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის თითქმის ყველა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე ხორბალთან ერთად წარმოდგენილია აგრეთვე ქერიც, მისი რამდენიმე სახეობა. ყველაზე ხშირად ექვსმწკრივა ქერი გვხვდება. ქერი ერთ-ერთი უძველესი და უმნიშვნელოვანესი კულტურა იყო ძველ აღმოსავლეთში. მისი ნაშთები აქ კარგადაა წარმოდგენილი უადრეს ძეგლებზე და იგი ფართოდ იყო გავრცელებული თითქმის მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში და ხორბალთან ერთად მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა უძველესი მოსახლეობის ცხოვრებაში. როგორც ჩანს, ქერის წარმოქმნის ძირითადი ცენტრი სწორედ ეს მხარე უნდა ყოფილიყო, სადაც შეიძლება რამდენიმე დამოუკიდებელი ქერის გამოყოფა ამიერკავკასიაში ქერი პირველად დამოწმებულია ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში. აქ წარმოდგენილია დომესტიკირებული ქერის თითქმის ყველა სახეობა. აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ ნამოსახლარზე კულტურული ფორმის ქერთან ერთად აღმოჩნდა მისი გარეული სახეობის ნაშთები. იყო თუ არა ამიერკავკასია კულტურული ქერის წარმოქმნის პირველადი ცენტრი, გარკვევით თქმა ძნელია. ქერის გარეული ფორმები ახლაც გვხვდება აქ ზოგიერთ რეგიონში. შესაძლოა ქერის კულტურული სახეობა ამიერკავკასიაში პირველად სამხრეთიდან გავრცელდა და შემდეგ იგი ქერის კულტურის განვითარების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კერად იქცა მახლობელ აღმოსავლეთში.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ნამოსახლარებზე, მართალია, შედარებით მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც გვხვდება ფეტვი, ღომი, ჭვავი და შვრია. არ არის გამორიცხული, რომ ფეტვი და ღომი აქ დასავლეთ ამიერკავკასიიდან ვრცელდება. გვხვდება აგრეთვე ოსპის, ბარდის და სხვ. ნარჩენები. აღსანიშნავია, რომ ქვემო ქართლის ნამოსახლარებზე ყურძნის წიპწის ნარჩენები აღმოჩნდა. ამიერკავკასიაში ვაზის გარეული, აბორიგენული ჯიშებია ცნობილი. აქ ვაზის კულტურული ფორმების ადრე ჩამოყალიბების ყველა პირობა არსებობდა. იყო თუ არა მიწათმოქმედების ეპოქაში შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ხანაში ადგილობრივი ფლორის საფუძველზე მოშინაურებული მცენარის ეს სახეობა, ახლა დაბეჭდვით თქმა ძნელია.

მიუხედავად მიწათმოქმედების საკმაოდ მაღალი დონისა, ამ პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში შემგროვებლობას მეურნეობაში გარკვეული როლი ჰქონდა. ამას მოწმობს ამ დროის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი გარეული მცენარეების ნაშთები.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მატარებელი ტომების ეკონომიურ ცხოვრებაში მიწათმოქმედებასთან ერთად მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მესაქონლეობას. ამ დროის ნამოსახლარებზე უხვადაა წარმოდგენილი ძვლოვანი მასალა, სადაც აშკარად ჰარბობს შინაური ცხოველების ძვლები. მონადირეობამ, ჩანს, დეკარგა თავისი ადგილი მეურნეობაში. ოსტეოლოგიური მასალების შესწავლის შედეგად ირკვევა, რომ ამ პერიოდისათვის უკვე ცნობილია შინაური ცხოველების ყველა ძირითადი სახეობა—მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონელი, ღორი და ძაღლი. ქვემო ქართლის ნამოსახლარებზე მოპოვებული ფაუნისტური მასალები მოწმობენ, რომ ჯოგში მსხვილფეხა საქონელი მნიშვნელოვნად ჰარბობდა წვრილფეხა საქონელს. უპირატესად გვხვდება ტანდილი ჯიშის ხარი.

სოფლის ირგვლივ მდებარე საძოვრები, ალბათ, საქონლის ძირითად საკვებ ბაზას წარმოადგენდა. საკვებად იყენებდნენ აგრეთვე მიწათმოქმედების პროდუქტების ნარჩენებს. ჭერჭერობით ნათელი არ არის სად და როგორ იზამ-

თრებდა საქონელი. აბც ერთ დღემდე შესწავლილ ნამოსახლარზე ნაგებობა, რომელიც შეიძლება საქონლის სადგომად მივიჩნიოთ, არ აღმოჩნდა. როგორც ჩანს, საქონელი ძირითადად სოფლის გარეთ იზამთრებდა.

სადღისოდ ძნელია გარკვევით ლაპარაკი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო ხანაში მესაქონლეობის წარმოქმნის პროცესის შესახებ. მესაქონლეობა, ისევე როგორც მიწათმოქმედება, აქ, ჩანს, უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული სახითაა წარმოდგენილი და საკმაოდ შორსაა თავისი საწყისი ეტაპიდან. შესაძლოა, მეურნეობის ამ დარგის პირველი იმპულსები სამხრეთიდან მოდიოდეს. შემდეგში აქ არსებული ხელსაყრელი პირობების გამო, ცხოველეობის მოშინაურობა, იქნებ უკვე ადგილობრივ საფუძველზე, დამოუკიდებელი წარმოებდა. თავდაპირველად აქ, ეგებ, მოშინაურობულია ცხვარი და თხა, რამდენაღმე უფრო გვიან კი — მსხვილფეხა საქონელი. ქვემო ქართლის ამ დროის ნამოსახლარებზე ცხვრის ძვლები რამდენჯერმე სჭარბობენ თხისას. აქ საკმაოდ ხელსაყრელი პირობები არსებობდა ცხვრის მოშენებისათვის. ცხვარი, ალბათ, ქვემო ქართლის ბარში იზამთრებდა, საზაფხულო საძოვარი კი უპირატესად სოფლის მახლობლად მდებარე მთისწინა ზოლში იყო. როგორც ძვლოვანი მასალები მოწმობენ, აქ ცხვრის შედარებით მორჩილი ჯიშის იყო გავრცელებული, რომელიც გარკვეულ სიახლოვეს ამტკიცებს „იმერულ ცხვართან“. ფიქრობენ, რომ სწორედ ეს ჯიშის უნდა მიეკუთვნებოდეს ქართული ცხვრის უძველეს სახეობას. შესაძლოა, ცხვრის ამ ჯიშის ჩამოყალიბების საწყისები ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაშია საძებარი. საინტერესოა, რომ ამ დროის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილია გარეული ცხვრის ნაშთები. აღსანიშნავია აგრეთვე ისიც, რომ გარეული ცხვარი დღესაც ცნობილია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას აგრეთვე თხის შესახებაც, რომელსაც ცხვართან შედარებით, მესაქონლეობაში ნაკლები ადგილი ეკავა. ფიქრობენ, რომ იგი ადგილობრივი სახეობის გარეული თხისგან უნდა წარმოქმნილიყო. გარეული თხა დღესაც ცნობილია კავკასიაში და მათი ნაშთები წარმოდგენილია ადრესამიწათმოქმედო ნამოსახლარებში.

გარკვეული როლი მეცხოველეობაში მეღორეობას ეკავა. შინაური ღორის ძვლები თითქმის ყველა ნამოსახლარზეა წარმოდგენილი. ქვემო ქართლში და საერთოდ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ხელსაყრელი პირობები უნდა არსებებოდა მეღორეობის განვითარებისათვის. არ არის გამორიცხული, რომ იგი გარეული ღორის ადგილობრივი ჯიშისაგან წარმოსდგა. გარეული ღორი დღესაც კარგადაა ცნობილი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და მისი ძვლები ზშირად გვხვდება ადრესამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარებზე.

წამყვანი ადგილი მესაქონლეობაში ამ დროს მსხვილფეხა საქონელს ეკავა. მართალია, ჯერჯერობით რაიმე პირდაპირი ცნობები მსხვილფეხა საქონლის ადგილობრივი წარმომავლობის შესახებ არ გვაქვს, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში უკვე მოშინაურობული იყო აზორიგენული სახეობა პირველყოფილი ხარისა. ფიქრობენ, რომ მსხვილფეხა საქონელი ცხვართან და თხასთან შედარებით, რამდენაღმე გვიან მოიშინაურეს. არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ მსხვილფეხა საქონლის უშუალო წინაპარი იყო ტანდიდი წარმომადგენელი გარეული ხარისა. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ადრესამიწათმოქმედო ხანის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი მსხვილფეხა საქონლის ნაშთები ტანდიდ სახეობას მიეკუთვნება. ჩანს, ზამთრობით მსხვილფეხა საქონელი ბაგურ კეებაზე უნდა ყოფილიყო, რომელიც ალბათ სოფლის გარეთ განკუთვნილ სპეციალურ ადგილებზე იმყოფებოდა.

სოფლის შიგნით საქონლის სადგომების არსებობა არ დასტურდება. ზამთრის საყვების შესანახად, ალბათ, გამოიყენებოდა საცხოვრებელი კომპლექსის ერთ-ერთი სამეტყურნო ნაგებობა.

ამრიგად, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აღრესამიწათმოქმედო კულტურას ხანაში მეურნეობის ორივე დარგი — მესაქონლეობა და მიწათმოქმედება, განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურზე იდგა. სადღესოდ არსებული მასალე-ზოთ ისე ჩანს, რომ ეკონომიკა ამ დროს მეურნეობაში მიწათმოქმედების ერთგვარ-ში უპირატესობით ეითარდებოდა. წინააზიურ სამყაროსთან საკმაოდ მჭიდრო კულტურულ-ეკონომიურმა კონტაქტებმა ახალი ტიპის მეურნეობის ჩამოყალი-ბება განაპირობა. შემდეგში მისი განვითარება, როგორც ჩანს, ძირითადად დამო-უკიდებლად მიმდინარეობდა, ადგილობრივი შესაძლებლობების საფუძველზე, გარედან რაიმე მნიშვნელოვანი გავლენის გარეშე. მართალია, სადღესოდ არსე-ბული მონაცემებით ძნელი წარმოსადგენია, როგორ მიმდინარეობდა აღმოსავ-ლეთ ამიერკავკასიაში ახალი ეკონომიური სისტემის ჩამოყალიბება და რა რო-ლი შეიძლება მიეწეროს ადგილობრივ მოსახლეობას მეურნეობის ხასიათის გარ-დაქმნაში, საქმე იმაშია, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასია, აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანამდე, მეტად სუსტად იყო ათვისებული. შეიძლება დავუშვა, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ბარს მთიდან ჩამოსული მოსახლეობა ითვი-სებს, სადაც, იქნებ, წარმოებითი მეურნეობის პირველადი ცენტრები არსებობ-და. მაგრამ ჭერჭერობით ისე ჩანს, რომ ამ დროს პირველი მოსახლეობა, მას შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირო-ბები დგება, კავკასიის სხვადასხვა მხარეებიდან მოდის. შესაძლოა, რომ გარ-კვეული მასის გადმოადგილებას სამხრეთიდანაც ჰქონდა ადგილი. ახალი ეკო-ნომიკის ჩეეების დამკვიდრებაც აქ, ეგებ, უპირატესად ამის შედეგი იყოს. აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ჩამოყალიბების შემდეგ, წარმოებითი მეურ-ნეობის განვითარება უკვე ადგილობრივ საფუძველზე მიდიოდა. როგორც მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში, ასევე მის ჩრდილო ზოლში, ამიერკავკასიაში, ჩამო-ყალიბდა აღრესამიწათმოქმედო კულტურა, რომლის განვითარებაც თავისებუ-ლი გზით წარიმართა.

ამრიგად, აღრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში აღმოსავლეთ ამიერ-კავკასიაში ჩამოყალიბდა აწყობილი, საკმაოდ ეფექტური სამეურნეო სისტემა, რომელიც, ჩანს, სავსებით აკმაყოფილებდა ადგილობრივი მოსახლეობის გაზრდილ მოთხოვნილებას საყვებ პროდუქტებზე. ამას, პირველ რიგში, მოწმობს ზუარი, მკვიდრი სოფლების არსებობა, სადაც ხანგრძლივი დროის მანძილზე ბინადრობდა მოსახლეობა. სათანადო მასალის სიმცირის გამო ახლა ძნელია საზოგადოების სამეურნეო და სოციალური წყობის განვითარების სურათის გარ-კვეით წარმოდგენა, მაგრამ შულავერის ჭგუფის ძეგლების მიხედვით, თითქოს მაინც შეიძლება ზოგადად შეინიშნოს საზოგადოების შიგნით მომხდარი ზო-ვიერითი ძვრები სოციალურ ურთიერთობაში, რომელმაც, ჩანს, გარკვეული ასახ-ვა პოვეს დასახლების აგებულების ხასიათში, გეგმარებაში, მშენებლობის თავი-სებურებაში. სოფლის საცხოვრებელი კომპლექსის, სახლის ტიპის თავისებურე-ბანი უთუოდ დაკავშირებულია საზოგადოების შიგნით მიმდინარე სოციალურ და ეკონომიურ პროცესებთან. ყოველი ცალკეული სოფელი ერთი საგვარეულო კოლექტივის კუთვნილება იყო, რომელიც საერთო მეურნეობას ეწეოდა. თითო-მეული საცხოვრებელი კომპლექსი, ალბათ, პატარა საოჯახო კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. ყოველი სახლი ერთი წყვილადი ოჯახის საცხოვრებელი იყო. მთე-ლი სოფელი საერთო მეურნეობას ეწეოდა და მიღებული პროდუქტები ცალკე-

ულ ოჯახებზე ნაწილდებოდა. მაგრამ, როგორც ჩანს, შულავერის ჯგუფის ნამოსახლარზე შეინიშნება ცალკეული ოჯახების შეკავშირების ტენდენცია. შესაძლოა ერთოთახიანი საცხოვრებლები მრავალთახიანი სახლი-ბლოკის ნაწილი იყოს, შესაძლოა, აქ უკვე ასახულია დიდ ოჯახიანი თემის წარმოქმნის საწყისი ეტაპი. შულავერის ჯგუფის ძეგლებში უფრო კარგად მიმდინარე ევოლუცია ზინათშენებლობაში, ერთოთახიანი სახლებიდან მრავალთახიან საცხოვრებელ მასივებამდე, იმირის-გორაზე გამოჩნდა. აქ გამოვლენილი საცხოვრებელი კომპლექსები არსებითად მრავალთახიანი სახლის ნაწილს წარმოადგენენ, რომელიც მრავალთახიანი თემისათვის იყო განკუთვნილი. ერთი მრავალთახიანი საცხოვრებელი ფაქტორად რამდენიმე საცხოვრებელ კომპლექსს აერთიანებდა, რომლებიც ცენტრალური მოედნის ირგვლივ იყვნენ თავმოყრილი. ამ ერთიან, მრავალთახიანი თემის სახლს საერთო სარგებლობის რამდენიმე შენობა გააჩნდა სამეურნეო ხასიათისა და ალბათ ცალკე მდგარი სამლოცველო. მიღებული საყვები პროდუქტები, რომლებიც დიდი ოჯახის საერთო საკუთრებას წარმოადგენდა, წყვილად ოჯახებზე ნაწილდებოდა. ახლა ძნელია გარკვევით თქვა, თუ რამ გამოიწვია გვაროვნული კოლექტივის მრავალთახიან თემებად დაშლა. ფიქრობენ, რომ ამის ერთ-ერთი მიზეზი მოსახლეობის რიცხვის სწრაფი ზრდა და საერთო საგვარეულო მეურნეობის წარმოების გათვლენა იყო, რის შედეგადაც გვარიდან საგვარეულო თემები უნდა გამოყოფილიყო. აღნიშნავენ აგრეთვე, რომ ამ პროცესში გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა საწარმოო ძალების სწრაფ განვითარებას, შრომის ნაყოფიერების ზრდას. საყვების მინიმუმის მოსაპოვებლად აღარ იყო საჭირო დიდ საგვარეულო კოლექტივებად გაერთიანება; მისი მონაპოვარი უფრო მცირერიცხოვანი ჯგუფის, საგვარეულო თემის ძალით იყო შესაძლებელი.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გამოვლენილ ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში ორი ლოკალური ვარიანტი გამოიყოფა, რომლებსაც ადგილობრივი, საერთო ფესვები უნდა ჰქონოდათ. ერთი ლოკალური ჯგუფი მდ. მტკვრის შუა წელის აუზში ისახება და მოიცავდა ქვემო ქართლსა და აზერბაიჯანის დასავლეთ ნაწილს; მეორე ჯგუფი ჩამოყალიბდა ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ზოლში, მილისა და ყარაბაღის ველზე და ნახიჭევანის მხარეში. ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ერთიანი ხასიათის მიუხედავად, ამ ორ ვარიანტში სავარაუდო სხვაობა შეინიშნება. განსხვავება ვლინდება, პირველ რიგში, კერამიკული ნაწარმის ხასიათში. სამხრეთ ზოლში ჭარბობს ბზენარევი კერამიკა, იგი უფრო სრულყოფილია და თვით ჭურჭლის ფორმებიც თავისებურია.

შესამჩნევია სიახლე აგრეთვე არქიტექტურაში — მრგვალი შენობის გვერდით ჩნდება სწორკუთხა ნაგებობები. უფრო უხვადაა ამ ძეგლებზე წარმოდგენილი ლითონის ნივთები. შენიშნული სხვაობა ქვისა და ძვლის ინდუსტრიაში, ეგებ, ამითაც აიხსნება. აქ აღარ გვხვდება შულავერ-შომუთეფეს ვარიანტისათვის დამახასიათებელი კარგად დამუშავებული ქვისა და ძვლის იარაღი. მართალია მცირე რაოდენობით, მაგრამ თითქმის ყველა ძეგლზე გვხვდება აგრეთვე მოხატული კერამიკა. ამიერკავკასიის ეს ნაწილი წინააზიური კულტურების უფრო ინტენსიურ გავლენას განიცდის. ამიტომაცაა, რომ კულტურა აქ ერთგვარ თავისებურ ელფერს იძენს.

განსხვავება, რომელიც ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ამ ორ ვარიანტს შორის შეინიშნება, წინააზიასთან ურთიერთობის ინტენსივობის გარდა, შეიძლება მათი ერთგვარი ქრონოლოგიური სხვაობითაც აიხსნას. ამიერკავკასიის

სამხრეთ-აღმოსავლეთ ზოლში ჩამოყალიბებული ლოკალური ვარიანტი, შეულავნერ-შომუთეფეს ძეგლების შედარებით, რამდენადმე გვიანდელია.

ჯერჯერობით ძნელია გარკვევით თქმა, როდის ჩნდება პირველი ადრესამიწათმოქმედო კულტურის სოფლები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და შესწავლილი ძეგლებიდან, რომელი შეიძლება დაუკავშირდეს მის პირველ ათვისების ხანას. ამ ძეგლებზე მოპოვებული მასალა ჯერ კიდევ არ იძლევა საშუალებას საჭირო სისრულით დადგინდეს ამ კულტურის განვითარების საფეხურები და მეტნაკლებად ზუსტი ასაკი. თავდაპირველად უპირატესად წინააზიური ანალოგების საფუძველზე ამ კულტურის თარიღი ძვ. წ. V—IV ათასწლეულებით განისაზღვრა. შემდგომი სხვადასხვა ძეგლებზე მიღებული რადიონახშირბადის თარიღებმა კიდევ მეტი სიზუსტე შეიტანეს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ასაკში. ყველაზე მეტი რადიონახშირბადის თარიღები მიღებულია ქვემო ქართლის ძეგლებისათვის. თუ მივიღებთ მხედველობაში შედარებით პატარა სერიას რადიონახშირბადის დათარიღებისა, შეიძლება ითქვას, რომ ამ კულტურის აყვავების ხანა ძვ. წ. V ათასწლეულზე მოდის. მისი საწყისი ეტაპები, როგორც ჩანს, ძვ. წ. VI ათასწლეულში გადადის, ჩაქრობის ხანა კი ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველ ნახევარზე მოდის. ქვემო ქართლის შესწავლილი ძეგლებიდან უაღრესი ნამოსახლარები, რამდენადაც ჩანს, მარნეულის ველის პირველი ათვისების ხანისა, შეულავნის გორა და არუხლო I უნდა ყოფილიყო. სხვა ძეგლებში შედარებით უფრო გვიან პერიოდის უნდა იყოს, ძვ. წ. V ათასწლეულის შუა ხანებისა, როდესაც ქვემო ქართლის ბარის უკვე ფართო ათვისება ხდება.

არც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის წარმოშობის საკითხია ჯერჯერობით მთლად ნათელი. ამიერკავკასიის ეს მხარე, დასავლეთისაგან განსხვავებით, ადრეპალეოლითის შემდეგ კიდევ კარგა ხანს შედარებით სუსტად იყო დასახლებული. ამის მიზეზი ძირითადად, ეგეზ, ჯერემო პირობებშია საძებარი. ჩანს, პოლოცენის დამდეგს, აქ ჯერ კიდევ, არ იგრძნობა ბუნებრივ პირობებში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები. მისი ინტენსიური ათვისება რამდენადმე უფრო გვიან იწყება, ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ხანაში. ეს კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გამოჩენას იწყებს უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული სახით, მას თავისი მყარი ტრადიციები გააჩნია — მკვიდრი, ბინადარი წესი ცხოვრებისა, თავისებური სამშენებლო-არქიტექტურული ჩვევები, ახალი ტიპის ეკონომიკის საკმაოდ მაღალი დონე, წარმოების სავსებით ჩამოყალიბებული ფორმებით. ამ კულტურის მატარებელი მოსახლეობა ცალკე სოფლებად ცხოვრობდა, საკმაოდ მყარი ალიზისაგან ნაგებ სახლებში, მისდევდნენ მიწათმოქმედებას და მესაქონლეობას, საკმაოდ მარცვ ხელოსნები იყვნენ და ჩანს, იზიარებდნენ ერთ საერთო იდეოლოგიურ შეხედულებებს. ამიტომ შეიძლება დავვეშვა, რომ პირველი მოსახლეობა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გარედან, სამხრეთიდან შემოდის, სადაც ამ დროისათვის უკვე ყვაოდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურები. ამ შეხედულებას თითქოს აძლიერებს ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურისათვის დამახასიათებელი სამშენებლო-არქიტექტურული ტრადიცია, რომელიც ვასაოცარი ურყეობით ხასიათდება. შესწავლილ ნამოსახლართა უმრავლესობა ერთიანი გეგმარებით გამოირჩევა, თითქოს ერთი პროექტის შედეგადაა შექმნილი, სადაც მრგვალი ტიპის შენობა ბატონობს. სამშენებლო მასალა, როგორც წესი, თიხაა. ქვა და ხე მშენებლობაში თითქმის არ მოხაწილებს. როგორც ჩანს, თიხით არქიტექტურის ტრადიცია იმდენად ძლიერი იყო, რომ ქვითა და ხით მდიდარ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, მათ სამშენებლო საქმეში სათანადო

გამოყენება ვერ პოვის. ჩანს, ეს ტრადიცია აქ სამხრეთიდან შემოდის, სადაც თიხა სამშენებლო მასალად ფართოდ გამოიყენებოდა უძველესი ხანიდან. შესაძლოა ამას უკავშირდება აგრეთვე საცხოვრებელ არქიტექტურაში გაბატონებული წრიული გეგმის შენობების გავრცელების საკითხია მთლად ნათელი. სავარაუდოა, რომ სამშენებლო საქმეში და საცხოვრებელ არქიტექტურაში არსებული თავისებურებანი სამხრეთიდან უშუალო კონტაქტების შედეგი კი არ იყო, არამედ, როგორც ჩანს, მოსახლეობის გარკვეული მასის უფრო ჩრდილოეთით გადმონაცვლებასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. მაგრამ, საფიქრებელია, რომ ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ფორმირებაში მონაწილეობდნენ აგრეთვე ადგილობრივი კავკასიური ტომებიც. როგორც ჩანს, მას შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ცხოვრებისათვის, კავკასიის სხვადასხვა რეგიონებიდან აქ მოსახლეობის გარკვეული ჯგუფები ვრცელდებიან. გარკვეული მასა, ეგებ, ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიიდან მოდის, რომელიც ამ დროს ფართოდ ათვისებული ჩანს. მოსახლეობის გარკვეული ოდენობა დასავლეთ ამიერკავკასიიდანაც გადმოდის. ამრიგად, ადგილობრივი და სამხრეთიდან გადმონაცვლებული მოსახლეობის შერწყმის შედეგად ეყრება საფუძველი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო კულტურას. სამშენებლო-არქიტექტურულ ტრადიციაში თუ ძნელად მოსაძებნია ადგილობრივი ფესვები, სამაგიეროდ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ნამოსახლარებზე მოპოვებულ ნივთიერ მასალას თითქმის არაფერი საერთო არა აქვს წინააზიურ ძეგლებზე აღმოჩენილ ინვენტართან. კერამიკაში, ისევე როგორც ძვლისა და ქვის ნაწარმებში, მათ შორის ძნელად მოსაძებნია საერთო ნიშნები. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა შესაძლოა ძირითადად ადგილობრივი ნიადაგის საფუძველზე წარმოიქმნა, საკმაოდ ძლიერი სამხრეთული გავლენის შედეგად.

როგორც ჩანს, ადრესამიწათმოქმედო კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ყველგან დაახლოებით ერთდროულად წყვეტს თავის არსებობას. ახლა ძნელია გადაჭრით თქმა, რა იყო მიზეზი ამ საკმაოდ განვითარებული სამიწათმოქმედო კულტურის ჩაქრობისა. ყოველ შემთხვევაში, ჩანს, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ძვ. წ. IV ათასწლეულის პირველ ნახევარში ისეთი პირობები იქმნება, რასაც შედეგად ამ კულტურის დაცემა მოჰყვა. რა თქმა უნდა, შეიძლება ეს გარემოება გარეგანი ფაქტორებისათვის მიგვეწერა. მტრის უეცარი შემოსევისათვის და სხვ. მაგრამ ნგრევისა და ძალადობის არავითარი კვალი არ შეინიშნება. შესაძლოა ამის მიზეზები მიწის გამოფიტვასთან, გვალვასთან, ეპიდემიის აფეთქებასთან და სხვ. დაგვეკავშირებინა, მაგრამ ამ კულტურის კრაზი, ეგებ, უფრო იმ დროის მიწათმოქმედების ბუნებაშია საძებარი. მიწის ზედამიწიური დამუშავება პრიმიტიული იარაღებით, მის შედარებით სწრაფ გამოფიტვას იწვევდა. ამ დროისათვის ალბათ ჯერ კიდევ მიწის ხელოვნური განოყიერება წესად მაინცდამაინც არ იყო და არც მორწყვის ტექნიკა იყო სათანადო დონეზე. საახოვე სისტემა, ტყის ინტენსიური გაჩეხვა, ალბათ, გარკვეულ გავლენას მოახდენდა ბუნებრივ გარემოზე, რის შედეგადაც მეურნეობაში კრიზისული მდგომარეობა შეიქმნა და არსებულმა ეკონომიურმა სისტემამ მისი გადალახვა ვეღარ შეძლო. ამას შედეგად ცხოვრების თანდათანობით ჩაქრობა მოჰყვა.

აღსანიშნავია, რომ ცენტრალურ ამიერკავკასიაში ადრესამიწათმოქმედო ეპოქის ისეთი ძეგლებიც აღმოჩნდა, სადაც განსხვავებული ხასიათის მასალები

დადასტურდა. პირველად ამ ხასიათის ძეგლი გამოვლენილი იყო ქვემო ქართლში სოფ. სიონში, შულავერის ნამოსახლარიდან რამოდენიმე კილომეტრის დაშორებით, შულავერის წყლის მარცხენა ნაპირას. აქ აღვლილ „ფარეხებზე“ აღმოჩნდა არქაული იერის მასალა, რომელიც თავისი ხასიათით მოგვაგონებს ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ ინვენტარს, ვაიწმინდა რამდენიმე შენობის ნაშთი, ეგებ, ნახევრად მიწურები. ნაგებობებს ქვის საძირკველი ჰქონდათ, კედლები კი, ჩანს, ალიზისაგან იგებოდა. კულტურული ფენა, რომლის სისქე ალაგ-ალაგ 1,0 მ. აღწევდა, ერთი ან მაქსიმუმ ორი სამშენებლო პერიზონტისაგან შედგებოდა. მთელ გათხრილ ფართობზე ერთგვაროვანი მასალა აღმოჩნდა. მასალის მნიშვნელოვან ნაწილს კერამიკა შეადგენს, რომელიც იმდენად დაზიანებულია, რომ ჯერჯერობით ერთი ჭურჭლის მთლიანად აღდგენაც კი ვერ მოხერხდა. თიხის ჭურჭელი ფორმათა მაინცდამაინც დიდი მრავალფეროვნებით არ გამოირჩევა. უპირატესად გვხვდება ყელდაბალი, პირგადაშლილი, მუცელგამობერილი ჭურჭელი. შედარებით იშვიათია ყელმაღალი, სწორი ან გადაშლილი პირიანი ჭურჭლები. გვხვდება აგრეთვე პირმოჭრილი ჭურჭელი და სხვ. კერამიკა ხელითაა ნაძერწი, კარგად გამოშწვარი. ზედაპირი უპირატესად მიკავისფრო-მოვარდისფროა, ზოგჯერ მურა-ყავისფერიც გადაკრავს. ჭურჭლის გარეთა პირი, ხშირ შემთხვევაში, გაპრილებულია, ზოგჯერ თხელი ანგონით დაფარული. თიხის ცოკში შერეულია სილა, სხვინჭა, დანაყრილი ობსიდიანი, ქარცი და სხვა. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება დაკეპილი ნამჯა და ბზის მანარევი. ჭურჭლის ზედაპირზე ზოგჯერ შიდა პირზეც, სავარცხლისებური ანაბრით უსისტემოდ განლაგებული ზოლებია დატანილი. სიონის კერამიკისათვის დამახასიათებელია ჭურჭლის პირების შემკობა სხვადასხვა სახის ორნამენტით. გვხვდება სწორად ან ირიბად გამოყვანილი ჭდეები, ან კიდევ სავარცხლისებური შტამპით დატანილი ნაჭდევი. ზოგჯერ ბრტყელი პირი ზემოდან დატანილი წრიული ან ოვალური ფოსოებითაა შემკული. გვხვდება ჭურჭლის პირები, რომლებსაც ტალღისებრი ნაპირი აქვთ. სიონის კერამიკაზე გავრცელებული შემკობის წესი დასავლეთ საქართველოს ამ დროის კერამიკისთვისაა დამახასიათებელი.

არაკერამიკული მასალიდან სიონის ნამოსახლარზე კარგადაა წარმოდგენილი ქვის იარაღი, ძირითადად ობსიდიალისაგან ნაკეთები. ბევრია დაუმუშავებული ანატეც-ანამტვრევი. ნუკლეუსი სულ შვიდი აღმოჩნდა. იარაღის დიდი ნაწილი ლამელებზეა გაფორმებული. თუმცა არის აგრეთვე ანატეცებსა და ანამტვრევებზე ჩამოყალიბებული იარაღიც. ბევრია სათლელისებრი იარაღი, ჭანისებრ ლამელები, საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები და სხვ. ნამგლის რამდენიმე ჩასართიდან აღსანიშნავია ერთი, რომელიც „შომუთეფეს ტიპის“ ნამგალს მიეკუთვნება. ნაპოვნია ბაზალტის საჩეხ-საპოზი იარაღი და რამდენიმე სახეხ-სასრესი. გახეხილ-გაპრილებული იარაღის მხოლოდ ერთი ნატეხია ნაპოვნი. სრულიად არ არის წარმოდგენილი სიონის ნამოსახლარზე ხელსაფქვა-ვის ქვები და არც შურდულის ქვები აქ აღმოჩენილი. ცოტაა აგრეთვე ძელის იარაღი — ოთხი სადგისი და მსხვილფეხა საქონლის ბეჭის ძელისაგან ნაკეთები „საკეპი“. რქის იარაღი არ აღმოჩენილა.

ბუნებრივი იყო სიონის ნამოსახლარის დაცავშირება შულავერის წრის ჭეკლებთან, მაგრამ გარკვეული მსგავსების მიუხედავად, მათ შორის იმდენად დიდი სხვაობა იგრძნობა, რომ შეუძლებელი ხდება მისი შულავერ-შომუთეფეს კულტურისადმი მიკუთვნება. ჯერ ერთი, თვით ძეგლის ტიპია განსხვავებული. სიონის ნასახლარი ტერასაზე მდებარეობს და კულტურული ფენა რელიე-

ფისაგან არ გამოიყოფა, პირიქით, იგი თანამედროვე დონის ქვემოთ მდებარეობდა. შულავერ-შომუთეფეს კულტურის ძეგლები კი დღეს ხელოვნურ ზორცვებს წარმოადგენენ. საგრძნობი სხვაობაა აგრეთვე საცხოვრებელი ნაგებობის ტიპშიაც. შენობა აქ ქვის მასიურ საძირკველზეა ნაგები და ნახევრადმიწურს წარმოადგენს. შულავერის კულტურაში კი, როგორც აღინიშნა, საცხოვრებელი კომპლექსი ალიზის წრიული ნაგებობისაგან შედგება. თავისებურია სიონის შრომის იარაღების მთელი კოლექცია. თითქმის არ გვხვდება ძვლისა და რქის იარაღები. არც კერამიკაშია მაინცდამაინც ბევრი საერთო. სხვაობა ჩანს როგორც ტექნოლოგიაში, ისე ფორმებსა და ორნამენტში. ეს კერამიკა უფრო მეტ საერთოს ნახულობს დასავლეთ საქართველოს ნეოლითისათვის დამახასიათებელ ჭურჭელთან.

სიონის ტიპის ძეგლები აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებშიც აღმოჩნდა, კახეთში, ალაზნის ველზე, ლაგოდეხის რაიონში სოფ. თამარაინისა და ულიანოვკის მიდამოებში აღმოჩნდა რამდენიმე ნამოსახლარი ბორცვი, № 3 ნამოსახლარზე, რომელიც წითელ გორებთან მდებარობს, აღმოჩნდა რამდენიმე ორმო, სადაც საკმარისი რაოდენობის მასალა იყო ნაპოვნი. შენობების ნაშთებია შენიშნული არ იყო. კერამიკა იმდენად იყო დაზიანებული, რომ ვერც ერთი ჭურჭლის აღდგენა ვერ მოხერხდა. იგი ტლანქადაა ნაძერწი, მოწითალო ან მოყავისფრო ფერისაა. ჭურჭლის ორნამენტის მიხედვით რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფა შეიძლება. გვხვდება კოპისებრი შევრილები, რელიეფური ხაზები, ნახევრეტები პირს ქვემოთ. გვხვდება ნატეხები დაჭედული პირით და სხვ. ჭურჭელი გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს სიონის კერამიკასთან. ქვის ინვენტარი № 3 ნამოსახლარიდან სიონის იარაღებთან ნახულობს მეტ საერთოს. აქაც თითქმის არ გვხვდება ძვლისა და რქის იარაღი. ანალოგიური მასალები აღმოჩნდა აგრეთვე ახლომდებარე მეორე ნამოსახლარზე — დამწვარ გორებზე.

ამ დროის ნამოსახლარი გამოვლინდა აგრეთვე თბილისის ტერიტორიაზე, დელისში. შენობის ნაშთები აქ არ აღმოჩენილა. კერამიკა ტლანქია, ხელით ნაძერწი, მორუხო-მოყავისფრო ფერისაა. უპირატესად წარმოდგენილია ქოთნის ტიპის ჭურჭელი. გვხვდება რელიეფური და ამოღარული ორნამენტი, კოპისებრი შევრილები, ნალისებრი მინაძერწები. ქვის ინვენტარი უპირატესად შედგება ობსიდიანის იარაღისაგან, ბევრია ობსიდიანის ანატეცეები, საფეხეები, საჭრისები, ასიმეტრიული იარაღი და სხვ. სრულიად არ გვხვდება ძვლისა და რქის იარაღები. ნამოსახლარზე სულ ერთი ხელსაფეხევი აღმოჩნდა. დელისის ნამოსახლარის ინვენტარი გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს სიონის ტიპის ძეგლებზე აღმოჩენილ მასალებთან.

სიონის წრის ძეგლები აღმოჩნდა აგრეთვე არაგვის ხეობაში სოფ. ჟინვალში, ბოდორჩაში, ხერთვისში და ქვემო არანისში. მართალია, ამ ნამოსახლარებზე მცირე მასალაა გამოვლენილი, მაგრამ აშკარაა, რომ ისინი სიონის, კახეთის და დასავლეთ საქართველოს ამავედროინდელ მასალასთან ბოლობოლო მეტ საერთოს.

მართალია, მასალის სიმცირის გამო ჭერჭეროვით გადაჭრით რაიმეს თქმა სიონის ტიპის ძეგლების შესახებ ძნელია, მაგრამ, როგორც ჩანს, საქმე გვაქვს სრულიად განსხვავებულ კომპლექსთან, რომელიც გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. ეს თავისებურება ვლინდება როგორც დასახლების ტიპში, სამშენებლო ტრადიციებში, ისე ნივთიერი მასალის ხასიათში, შესაძლოა სიონის ტიპის ძეგლების მატარებელი ტომები სხვა კულტურული წრიდან, განსხვავებული ტრადიციებით იყვნენ გადმოსულები. ამ ტიპის ძეგლებზე მოპო-

ვეებული მასალა, როგორც ჩანს, მეტ საერთო პოულობს დასავლეთ საქართვე-
ლოს ნეოლითური ხანის ნამოსახლარების ინვენტართან. შეიძლება ვიფიქროთ,
რომ ადრესამიწათმოქმედო ეპოქაში აღმოსავლეთ საქართველოში შულავერ-
შომუთეფის კულტურის გვერდით კიდევ არსებობდა მეორე კულტურა, სიო-
ნისა, რომელსაც უფრო მეტი საერთო აქვს დასავლეთ საქართველოს ამავე-
დროულ ძეგლებთან. არ არის გამორიცხული, რომ ამ კულტურის მატარებე-
ლი მოსახლეობა ძირითადად დასავლურ-ქართული კულტურის წრიდან იყოს
გამოსული.

ახლა ძნელია გადაჭრით რაიმეს თქმა ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმე-
დო კულტურის მატარებელი მოსახლეობის ეთნიკური ვინაობის შესახებ. შესაძ-
ლოა ამ კულტურის ჩამოყალიბებაში მონაწილეობდა ადგილობრივი, კავკასიუ-
რი მოსახლეობა. როგორც კი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ცხოვრებისათვის
ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა, კავკასიის სხვადასხვა მხარეებიდან აქ მოსახ-
ლეობის გარკვეული მასების გადმოადგილება მოხდა. შესაძლოა, ერთი ნაწი-
ლი დასავლეთ ამიერკავკასიიდან მოდის, ეგებ, უპირატესად ქართველური ტო-
მები, რომლებიც ამ დროისათვის უფრო მის აღმოსავლეთ მხარეებში ბინად-
რობდნენ. შეიძლება გარკვეულმა მასამ მოსახლეობისა, ჩრდილო-აღმოსავლეთ
კავკასიიდან გადმოინაცვლა, სადაც ამ პერიოდისათვის, ჩანს, საკმაოდ ინტენსიუ-
რი ცხოვრება მიმდინარეობს. სავარაუდოა, რომ საკმაოდ ძლიერი ნაკადი ხალ-
ხისა სამხრეთიდანაც მოდის, რომელიც ადგილობრივ, კავკასიურ მოსახლეობაში
იქვეიფება, რის შედეგადაც თავისებური, საკმაოდ განვითარებული ადრესამი-
წათმოქმედო კულტურა ვრცელდება თითქმის მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკა-
სიაში. ამ ახალ ეთნიკურ ელემენტს შეიძლება მიეწეროს ის მოვლენები, რომ-
ლებიც შეინიშნება ადრესამიწათმოქმედო კულტურაში, სამშენებლო საქმეში,
არქიტექტურაში, ცხოვრების საერთო წესში და სხვ.

ბ რ ი ნ ჯ ა ო ს ხ ა ნ ა

ბრინჯაოს ხანა ამიერკავკასიის და საერთოდ კავკასიის უძველესი ისტორიის მნიშვნელოვანი ეპოქაა. იგი საკმაოდ ხანგრძლივ, თითქმის სამათასწლიან პერიოდს მოიცავს, რომლის საწყისი ეტაპი ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარს ემთხვევა, დასასრული კი ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარზე მოდის. ამ დროს საფუძვლიანი ცვლილებები საზოგადოების ცხოვრების თითქმის ყველა მხარეს შეეხო. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის დაწინაურებას, სპილენძ-ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარებას და საერთოდ ტექნიკურ პროგრესს საზოგადოების ეკონომიური და სოციალური ცხოვრების სფეროში დიდი ძვრები მოჰყვა. ბრინჯაოს ხანის მთელ მანძილზე საგრძნობი ცვლილებები შეინიშნება დასახლების ტიპში და ხასიათში, სამშენებლო საქმეში, ინვენტარში, დაკრძალვის წესში და საერთოდ იდეოლოგიაში, თვით ძველთა ტოპოგრაფიაში და სხვ. იცვლება საზოგადოების სოციალური ცხოვრების ხასიათი — პატრიარქატის მაგიერ თანდათანობით პატრიარქალური ურთიერთობა წინაურდება და იწყება გვაროვნული საზოგადოების რღვევის ხანგრძლივი პროცესი. ბრინჯაოს ხანაში საბოლოოდ ისახება კავკასიის მოსახლეობის ძირითადი ეთნიკური ჯგუფები, უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული ენებითა და კულტურებით, რომლებიც კავკასიის გარკვეულ ტერიტორიებს იკავებენ. ბრინჯაოს ხანაშია საძებარი ლითონის წარმოების მაღალი ტრადიციების საწყისები, რომლებსაც კავკასიაში მოსახლეობებს, კერძოდ კი ქართველთა წინაპრებს, მიაწერს ძველი საისტორიო წყაროები.

ბრინჯაოს ხანაში სამ პერიოდს გამოყოფენ — ადრე, შუა და გვიანი. ბრინჯაოს ხანის საწყის ეტაპზე ჯერ კიდევ იგრძნობა ძველიდან მომდინარე ტრადიციები. ამიტომ მისი გამოიკვანა წინარე ეპოქიდან ზოგჯერ საკმაოდ რთულია. ქვისა და ბრინჯაოს პერიოდებს შორის გამოყოფენ გარდამავალ ეპოქას ენეოლითს (სპილენძ-ქვის ხანა); ადრეობრივ ხანის საწყის ეტაპზე ჯერ კიდევ ცოცხლობს ენეოლითიდან მომდინარე ნიშნები. ასევე საკმაოდ რთულია ბრინჯაოს კულტურის ფინალური სტადიის გათიშვა რკინის ხანისაგან. ამიტომ, ამ ეპოქას ზოგჯერ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანასაც უწოდებენ.

ბრინჯაოს ხანაში, ისევე როგორც წინარე პერიოდში, საქართველოს დასავლეთი და აღმოსავლეთი მხარეები კულტურულად საკმაოდ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. დასავლეთ საქართველოში ბრინჯაოს ხანაში კარგად შეინიშნება წინარე პერიოდიდან მომდინარე ტრადიციები და მის ადრე და შუა საფეხურზე საკმაოდ ნათლად ჩანს კულტურის თანმიმდევრული განვითარება. კულტურაში მკვეთრი გარდატეხა აქ მხოლოდ გვიანბრინჯაოს ხანიდან შეიმჩნევა.

სრულიად განსხვავებული ვითარებაა აღმოსავლეთ საქართველოში. აქ ბრინჯაოს ხანის ყველა ეტაპზე კულტურაში მნიშვნელოვანი ძვრები შეინიშნება. ადრეობრივ ხანის მტკვარ-არაქსის კულტურა ძირითადად აგრძელებს წინარე ეპოქის ტრადიციას, უფრო მაღალ საფეხურზე აყავს იგი, მაგრამ კულტურის ხასიათში უკვე მკვეთრი ცვლილებები შეინიშნება. მომდევნო, შუაბრინჯაოს ხანაში, თრიალეთის კულტურის დროს, საზოგადოების ცხოვრებაში მომხდარი ძვრები კიდევ უფრო ძლიერი იყო. ძველი ნამოსახლარი ადგილები მიტოვებულ იქნა ადრეობრივ ხანის ბოლოს და შუაბრინჯაოს ხანაში, შემოდის დაკრძალვის ახა-

ლი წესი, ყორღანული სამარხები; ვითარდება ხელოსნობის სხვადასხვა დარგ-
ში, განსაკუთრებით ოქრომჭედლობა, წინაურდება მეტალურგია და სხვ.
განსაკუთრებით მკვეთრი გარდატეხა ბრინჯაოს ხანის კულტურაში საქარ-
თ-ველოში და საერთოდ კავკასიაში გვიანბრინჯაოს ეპოქაში ხდება. ამ პერიოდში
ქარდინალური გარდაქმნები ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს შეეხო. ამ
დროს კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში კულტურის ერთგვარი იზოლაცია
შეინიშნება. თანდათანობით სუსტდება ურთიერთობა ძველმოსაველურ სამყა-
რისთან. მნიშვნელოვნად იცვლება მეურნეობის ხასიათი. ბრინჯაოს მეტალურ-
გია შემდგომ აყვავებას განიცდის. ეცემა ხელოსნობის ზოგიერთი დარგი, კერ-
ძოდ ოქრომჭედლობა. სამარხებში თითქმის მთლიანად ქრება ძვირფასი ლითო-
ნის ნივთები და სამაგიეროდ საგრძნობლად იმატა ბრინჯაოს ინვენტარმა, განსა-
კუთრებით იარაღ-საჭურველმა. ამ პერიოდის გარკვეულ საფეხურზე ჩნდება
რკინის პირველი ნივთები.

ადრეპრინჯაოს ხანა

§ 1. მტკვარ-არაქსის კულტურა

ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ჩაქრობის შემდეგ, ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ვრცელდება ახალი, თავისებური და უფრო განვითარებული მიწათმოქმედი ტომების კულტურა, რომელიც ძირითადად აგრძელებს წინა ხანის ტრადიციას, განსაკუთრებით ყოფასა და მეურნეობაში. ეს კულტურა თრიალეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მასალების საფუძველზე ბირველად გამოყო აკად. ბ. კუფტინმა, რომელსაც მან „მტკვარ-არაქსის ენეოლითი“ უწოდა. იგი აღნიშნავდა, რომ მტკვრისა და არეზის შუამდინარეთში არსებობდა საკმაოდ დაწინაურებული კულტურა, რომელიც გავრცელების დიდ ფართობზე ინარჩუნებს მისთვის დამახასიათებელ გასაოცარ ერთფეროვნებას. განსაკუთრებით გამოირჩევა მასში კერამიკული კომპლექსი, რომელიც მთელი რიგი თავისებური ნიშნებით ხასიათდება. სწორედ კერამიკის საფუძველზე გახდა ძირითადად შესაძლებელი თავდაპირველად მტკვარ-არაქსის კულტურის გამოყოფა. ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი სტილისტური ნიშნები, აღნიშნავდა ბ. კუფტინი, უცხოა წინა აზიისათვის და იმედოვნებდა, რომ ადრე თუ გვიან ამიერკავკასიაში აღმოჩნდება მტკვარ-არაქსის კულტურის უწინარესი კულტურა, რომლის საფუძველზედაც იგი უნდა აღმოცენებულიყო.

უკანასკნელ ხანებში მტკვრისა და არეზის ორმდინარეთის აუზში მართლაც გამოვლინდა ამ კულტურის წინამორბედი, ადრესამიწათმოქმედო კულტურა, მაგრამ მაინც მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმომავლობის საკითხში ჯერ კიდევ ყველაფერი ნათელი არ არის. სავარაუდებელია, რომ ეს კულტურა წარმოიქმნა ამიერკავკასიაში, მისი გავრცელების ძირითად ოლქში, მითუმეტეს, რომ იგი ინარჩუნებს ადრესამიწათმოქმედო კულტურიდან მომდინარე ზოგიერთ თვისებებს. წინარე კულტურაშია საძებარი მისთვის დამახასიათებელი ნიშნები არქიტექტურაში, მრგვალი შენობის საწყისი. აქ იჩენს თავს სადა, ზედაპირგაპრიალებული თიხის კუთხელები, მისი რელიეფური და ნაკაწრი ორნამენტით შემკობის ტრადიციით და სხვ. მაგრამ მტკვარ-არაქსის კულტურა წინამორბედ კულტურასთან შედარებით უკვე იმდენად წინაა წასული, რომ ჯერჯერობით ძნელდება გარკვევით თქმა, თუ როგორ მიმდინარეობდა მისი ჩამოყალიბების პროცესი. ამ კულტურის დაწინაურების ერთ-ერთი მიზეზი შესაძლოა ძველადმოსავლურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდაც იყოს. არ არის გამორიცხული, რომ სამხრე-

თიდან გარკვეული მასის გადმონაცვლებამ ერთგვარი ბიძგი მისცა მიწათ-
შოქმედრ საზოგადოების კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე ასვლას. მაგრამ,
როგორც ჩანს, აღმავლობა მაინც ძირითადად ადგილობრივი ტრადიციების
საფუძველზე მიმდინარეობდა.

სადღესოდ არსებული მასალებით ისე ჩანს, რომ საქართველოში მტკვარ-
არაქსის კულტურის ფორმირების ერთ-ერთი ძირითადი ოლქი ქვემო ქართლი
უნდა ყოფილიყო, თავისი მიმდგომი მხარეებით. ქვემო ქართლი სწორედ ის ტე-
რიტორიაა, რომელიც წინარე, აღრესამიწათშოქმედო ხანაში საკმაოდ ინტენსიუ-
რად და დსახლებული. აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა მხარეები ამ დროისათვის
ნაკლებად ათვისებული ჩანს. მათი უფრო ფართოდ დასახლება მტკვარ-არაქ-
სის კულტურის ხანაში იწყება. მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბების
პროცესი, სავარაუდოა, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა ოლქებშიც მიმდინა-
რეობდა. სწორედ აქ უნდა ყოფილიყო ალბათ მტკვარ-არაქსის კულტურის წარ-
მოქმნის ძირითადი კერა. მისი გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე არსად სხვა-
გან იგი იმდენ საერთოს ვერ პოულობს წინამორბედ კულტურასთან, როგორც
აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. მაგრამ ჭერჯერობით ძნელი წარმოსადგენია ამ
კულტურათა ურთიერთობის პროცესი. მტკვარ-არაქსის კულტურა წინარესთან
შედარებით იმდენად წინაა წასული, რომ მასში ძველიდან მომდინარე ნიშნები
შეტად ძნელი შესამჩნევია ხდება. მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე კულტუ-
რასთან მიმართების საკითხს ათულებს ისიც, რომ მისი განვითარების საფეხუ-
რები სადღესოდ ჯერ კიდევ მთლად გარკვეული არ არის. მართალია, მტკვარ-
არაქსის კულტურის განვითარების ეტაპების დადგენის არა ერთი ცდა არსებობს,
მაგრამ ამას უპირატესად, კერამიკული მასალის ანალიზი ედო საფუძველად. ამ
ბოლო დროს გამოვლენილია და შესწავლილი ამ კულტურის ზოგიერთი ძეგლი,
სადაც შედარებით უკეთაა წარმოდგენილი სტრატეგრაფიული მონაცემები, მაგ-
რამ ისინი უპირატესად მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურს
მიეკუთვნებიან. ამიტომ, სადღესოდ ჯერ კიდევ პირს სრულად წარმოვიდგი-
ნათ ამ კულტურის განვითარების ეტაპები წარმოქმნიდან მის ჩაქრობამდე.

მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრეულ საფეხურზე უნდა ჩამოყალიბებუ-
ლიყო ძირითადად ყველა ის სამეურნეო და კულტურული ტრადიციები, რომ-
ლითაც იგი ხასიათდება. მაგრამ აღრეული ეტაპის ძეგლები ჭერჯერობით ნაკლე-
ბადაა ცნობილი და მათ უპირატესად საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ
მხარეში — ქვემო ქართლში ვხვდებით, როგორც მის ბარში, ისე მთისწინა
წილში. მტკვარ-არაქსის კულტურის აღრეული ძეგლებიდან აღსანიშნავია კი-
კოსა და დიდუბეში გამოვლენილი მასალები, თრელის ნამოსახლარი, თამარისის
სამარხი, კოდას სამაროვანი, ღრმახევისთავის ნამოსახლარი და სხვ. ჭერ კი-
კოს აკად. ბ. კუფტინი კერამიკის ანალიზის საფუძველზე გამოთქვამდა მოსაზრე-
ბას, რომ დიდუბისა და კიკეთის კერამიკული კომპლექსი შედარებით უფრო აღ-
რეული უნდა იყოს. ამ ჭგუფის კერამიკა მართლაც უფრო არქაული იერისაა,
მაგრამ მასში უკვე კარგადაა ასახული მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკული
კომპლექსისათვის დამახასიათებელი ნიშნები, რომლებიც ესოდენ თავისებურ
საფეხურს აძლევენ ამ კულტურას (სურ. 27).

თეთრი წყაროს მახლობლად შესწავლილ ნამოსახლარზე ორ დონეს გამო-
ყოფენ: ქვედას, რომლისთვისაც ღია ფერის კერამიკაა დამახასიათებელი და ზე-
დას, სადაც უკვე შავი ფერის კურქელიც გვხვდება, გათხრილ ფართობზე
წმელბოდა თიხატექნილი იატაკები, ეგებ, ხის შენობებისა. გარდა ამისა, ქვის
ორი შენობის ნაშთიც აღმოჩნდა, ერთი სწორკუთხა, მეორე კი მრგვალი. ნაგე-

ბოზათა შიგნით ნაპოვნი მასალების საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ ორივე ეს შენობა ძირითადად საცხოვრებელს წარმოადგენდა, მაგრამ პირველ მათგანში, ამავე დროს, სახელოსნოც უნდა ყოფილიყო გამართული. ნამოსახლარზე საკმაოდ მდიდარი ნივთიერი მასალა აღმოჩნდა. კერამიკის გარდა აქ მრავალადაა ნაპოვნი ქვის იარაღები, უპირატესად ობსიდიანისაგან ნაკეთები — ისრის პირები, ნამგლის პირები, როლინები, ხელსაფქვავეები და სხვ. ვახეხილ-გაპრიალებული იარაღები თითქმის არ გვხვდება. არ არის აქ აგრეთვე ლითონის ნივთები. სახლებს შიგნით თიხის მრგვალი კერები იყო გამართული. საცხოვრებელი შენობების გარდა ნამოსახლარზე აღმოჩნდა ქვის ნაგებობა, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, ფარები უნდა ყოფილიყო.

სურ. 27. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის თიხის ჭურჭელი.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული პერიოდის მასალა აღმოჩნდა აგრეთვე სამშვილდის მახლობლად შესწავლილ ნამოსახლარზე და აქვე მდებარე სამაროვანზე. ნამოსახლარზე ორი ფენა დადგინდა. ქვედა ფენაში ძირითადად ღია ფერის გაპრიალებული, სადა ფორმის ჭურჭელი აღმოჩნდა, რომელიც ანალოგიას პოულობს თეთრი წყაროს ნამოსახლარის ძირა ფენასთან. ზედაფენის კერამიკა თავისი ხასიათით ისეთივეა, როგორიც აქვე მდებარე სამაროვანზე აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი, რომელიც გარკვეულ მსგავსებას აქვს დიდუბე-კიკეთის ნაწარმთან.

ასანიშნავია მდ. მაშავერას აუზში, დმანისის მახლობლად შესწავლილ ღრმახევისთავის ნამოსახლარი. იმის გამო, რომ ძველი ძლიერ იყო დაზიანებული, გაურკვეველი დარჩა სოფლის ხასიათი, მისი დაგეგმარება, შენობის ტიპი და სხვ. გამოვლინდა ცალკეულ ნაგებობათა თიხატყეპნილი იატაკები, ბათქაშის ნამეტრევეები, კერის ნაშთები, კერამიკის ფრაგმენტები, ხელსაფქვავეები, საწაფები და სხვ. ნამოსახლარზე აღმოჩნდა აგრეთვე სამეურნეო ორმოები, რომლებშიც საკმაოდ მდიდრად იყო წარმოდგენილი სხვადასხვა ხასიათის მასალა — ბათქაშის ნატეხები, თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, კერამიკული სადგა-

რები, ობსიდიანის და კაჟის იარაღები, ხელსაფქვავის ქვეები და სხვ. ბევრია მათში აგრეთვე სხვადასხვა ცხოველების ძვლების ნამტვრევები. აქ აღმოჩენილი მტკვარ-არაქსული ტიპის ჭურჭელი საკმაოდ არქაული იერით ხასიათდება და ბევრ საერთოს ნახულობს ქვემო ქართლის ამ კულტურის ადრეულ საფეხურის ძეგლებზე გამოვლენილ მასალებთან.⁷

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურისათვის დამახასიათებელი მასალა აღმოჩნდა სოფ. კოდისთან, სადაც გამოვლენილი იყო ნამოსახლარი და იქვე მდებარე სამაროვანი. სამაროვანზე ორი ტიპის სამარხი აღმოჩნდა — ორმო-სამარხები ქვაყრილით და ქვაყუთებით. აქ ძირითადად კერამიკული მასალაა ნაპოვნი, რომელიც ბევრ საერთოს პოულობს სამშვილდის, დიდუბის, კიკეთის და სხვ. თიხის ჭურჭელთან.

ქვემო ქართლში მტკვარ-არაქსის ადრეული პერიოდის ძეგლები ნაპოვნია სოფ. თამარისთან, ბოლნისში ყორანთას გორაზე, სადახლოში, წოფთან, აბელიაში და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია კიკეთთან გამოვლენილი სამაროვანი, სადაც ჯერ კიდევ 1920 წ. არქეოლოგმა ე. პჩელინამ გათხარა სამარხი. იქ მხოლოდ რამდენიმე თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა. კერამიკის თავისებური ხასიათის გამო ამ სამარხის დათარიღებისაგან ე. პჩელინამ თავი შეიკავა. ამ მასალის შემდგომი შესწავლის შედეგად გაირკვა, რომ ეს ძეგლი მტკვარ-არაქსის კულტურის დროისაა. შემდეგში კიკეთის სამაროვანზე რამდენიმე სამარხი გათხარა. სამარხებში თითქმის მხოლოდ თიხის ჭურჭელი იყო წარმოდგენილი, რომელიც საკმაოდ არქაულ ნიშანს ატარებდა. კერამიკა უპირატესად სადაა, მაგრამ გვხვდება დიდი ზომის ჭურჭლები რელიეფური სათვალისებური სპირალით შემკული. აღსანიშნავია ერთი მოზრდილი ჭურჭელი, რომლის ცილინდრული მოყვანილობის ყელზე რელიეფური სირაქლემას მავკარი ფიგურაა გამოხატული.

არქაული იერისაა აგრეთვე დიდუბეში 1930 წ. შემთხვევით აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი. ეს მასალა, კიკეთში მოპოვებულ სამარხეულ ინვენტართან ერთად, თავის დროზე ბ. კუფტინმა მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ეტაპს მიაკუთვნა. იგი მართლაც არქაული ნიშნებით ხასიათდება მაღალი და ფართო ცილინდრული ყელით, ყელიდან მხარზე გადასვლის ადგილის საკმაოდ მკვეთრი გარდატეხის ხაზით, მხართან ნახევარსფეროსებრი მოყვანილობის პატარა ყურები ასხია. თიხის ჭურჭელი სრულიად სადაა, მურა-მონაცრისფრო ზედაპირით.

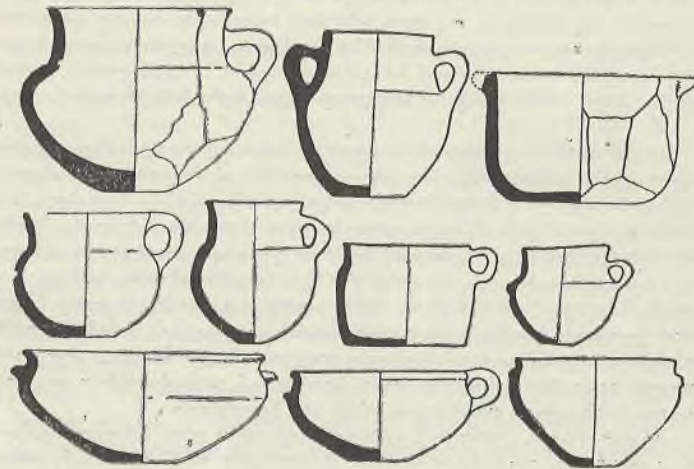
მტკვარ-არაქსის კულტურის საინტერესო ნამოსახლარი აღმოჩნდა აგრეთვე დილშის ველის სამხრეთ ნაწილში, თრელი გორებზე. აქ, როგორც ჩანს, ამ დროს საკმაოდ მოზრდილი დასახლება უნდა ყოფილიყო, რომელმაც ჩვენამდე, სამწუხაროდ, ძლიერ დაზიანებული სახით მოაღწია. ბათქაშის ნატეხები, შერჩენილი ზის ძელების ნაკვალევით, იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ აქ თიხით შეღებილი იატაკი ჩადგმული კერის ნაწილი. მთელ გათხრილ ფართობზე ბოლომდე ჩნდება თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები და ობსიდიანის ანატეკები. ამ ნამოსახლარზე მოპოვებული კერამიკა ბევრ საერთოს პოულობს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ ძეგლებზე აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელთან, განსაკუთრებით დიდუბის, კიკეთის, სამშვილდის, ღრმახევისთავის და სხვ. მასალებთან.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე უნდა ჩამოყალიბებულიყო ამ კულტურის თავისებური ხასიათი. ამ პერიოდში, როგორც ჩანს, მეურნეობის ხასიათს წინარე ხანასთან შედარებით, მაინცდამაინც დიდი ცვლილებები არ განუცდია. უპირატესად შრომის ნაყოფიერების გაზრდა ძირითადად დასაშუალო

გებელი ფართობის გაზრდის ხარჯზე ხდებოდა. როგორც ჩანს, არც თვით სამოსახლოს ტიპია წინარე ხანის სოფლისგან დიდად განსხვავებული. წარიული შენობა ისევ საკმაოდ გავრცელებული ტიპია; თუმცა უკვე შემოდის სწორკუთხა ფორმის ნაგებობა. სოფელი ძირითადად ზომიერი კლიმატის ზონში იყო განლაგებული, სადაც მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი პირობები უნდა ყოფილიყო. სოფელი არცთუ ისე დიდი ზომისა იყო.

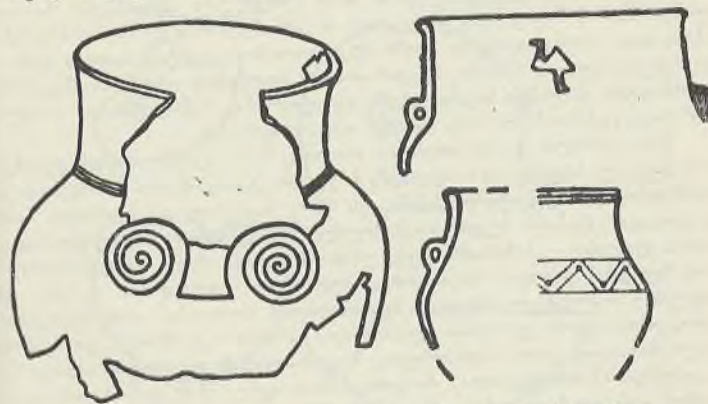
წარმოებაში მომხდარი ცვლილებები, ტექნიკური პროგრესი, განსაკუთრებით მკვეთრად გამოჩნდა ისეთი მასიური პროდუქციის დამზადებაში, როგორიც თიხის ნაწარმი იყო. კერამიკა სწორედ ის ერთ-ერთი ძირითადი ელემენტია, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურას თავისებურ სახეს აძლევს. მართალია, იგი ჯერ ისევ ხელითაა ნაძერწი და ზოგი რამ მას წინარე ხანის ჭურჭელთან აკავშირებს, მაგრამ ეს კერამიკა გაცილებით უფრო სრულყოფილია. მასში უკვე კარგადაა ჩამოყალიბებული დამახასიათებელი საერთო ნიშნები, რომლებსაც იგი მტკვარ-არაქსის კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე ინარჩუნებს; გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე. ამ ადრეული კერამიკისთვის დამახასიათებელია ყელიდან მხარზე მკვეთრი გადასვლა, ფართო ცილინდრული ყელი, ზოგჯერ მაღალი, ზოგჯერ კი უფრო დაბალი, ოდნავ გადაშლილი პირით. ჭურჭლის ტანი უპირატესად გამოხედილია ან კვერცხისებრი მოყვანილობისაა. ნახევარსფეროსებრი ყურები უპირატესად მხართანაა მიძერწილი. კერამიკა გაპრილებულია, უმთავრესად მორუხო-მოყავისფრო ფერისა. გვხვდება როგორც მოზრდილი, ისე შედარებით უფრო მომცრო ჭურჭელი, ბადიები, ტოლჩები და სხვ. კერამიკისათვის დამახასიათებელი ეს ნიშნები შემდეგში მეტნაკლები სიძლიერით, თიხის ჭურჭელს ამ კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე გაუყვება (სურ. 28).

ადრეულ ჭურჭლებზე აგრეთვე ერთგვაროვანია შემკობის ხასიათი. გვხვდება როგორც რელიეფური, ისე ნაკაწრი გრაფიკული ორნამენტი. შემკობის ეს წესი ჯერ კიდევ წინარე ხანის კერამიკისათვის იყო დამახასიათებელი. მაგრამ

სურ. 28. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის თიხის ჭურჭელი.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში უკვე ყალიბდება ამ კულტურის ადრეული ხანის კერამიკისათვის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ორნამენტული მოტივი რელიეფური ორმაგი სპირალი — „სათვალისებრი სპირალი“. შედარებით იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება რელიეფურად შესრულებული ცხოველის, უპირატესად ფრინველის გამოსახულება. „სათვალისებრი სპირალი“, ჩანს, ძირითადად დამახასიათებელია ქვემო ქართლის ძეგლებზე აღმოჩენილ თიხის ჭურჭლისათვის. აღსანიშნავია, რომ პლასტიკური სახის სპირალურმა ორნამენტმა საერთოდ მტკვარ-არაქსის კულტურაში ფართო გავრცელება მიიღო. იგი ჭურჭლის შემკობაში ერთ-ერთ წამყვან ადგილს იკავებს და გასაოცარ მრავალფეროვნებას იჩენს გეომეტრიულ მოტივთა შორის. ადრეულ ჭურჭელზე სპირალი უფრო მაღალი რელიეფითაა გადმოცემული, შემდეგში კი უფრო დაბალ, სხვადასხვა გეომეტრიულ სახეებთან შერწყმული. გარდა რელიეფური ორნამენტისა, ადრეულ კერამიკაზე გვხვდება აგრეთვე ამოკაწრული ხაზებით შესრულებული გეომეტრიული სახეები. შემკობის ეს წესი ფართოდ ვრცელდება მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე (სურ. 29).

სურ. 29. მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის თიხის ჭურჭელი.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში თანდათანობით მნიშვნელოვანი ცვლილებები ხდება. ვითარდება და ფართოვდება მეურნეობის წამყვანი დარგები — მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. მაღლა იწევს საწარმოო საშუალებათა საერთო დონე, თანდათანობით წინაურდება სპილენძის მეტალურგია და სხვ. საგრძნობლად უმჯობესდება საარსებო პირობები, სულ უფრო და უფრო მაღლა იწევს ცხოვრების საერთო დონე, რასაც შედეგად მოსახლეობის რიცხვის მკვეთრი მატება მოჰყვა. ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბოლოსათვის მნიშვნელოვნად იზრდება ახალ-ახალი მიწების ათვისების მოთხოვნილება. მტკვარ-არაქსის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში თანდათანობით სულ უფრო და უფრო ფართო ტერიტორიაზე ვრცელდება როგორც ზღის ბაჟში, ისე მთისწინა და მთის ზოლში. ამ კულტურის მატარებელი ტომები ითვისებენ შიდა ქართლის ვაკეს, იორ-ალაზნის აუზს, მესხეთ-ჯავახეთს და დასავლეთ საქართველოს გარკვეულ ოლქებს. იგივე პროცესი ჩანს აგრეთვე აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სხვა მხარეებში. ფართოდ ვრცელდება მტკვარ-არაქსის

კულტურა არაბატის ნაყოფიერ ველზე, მილისა და ყარაბაღის ველზე, მუღანის ველზე და სხვ.

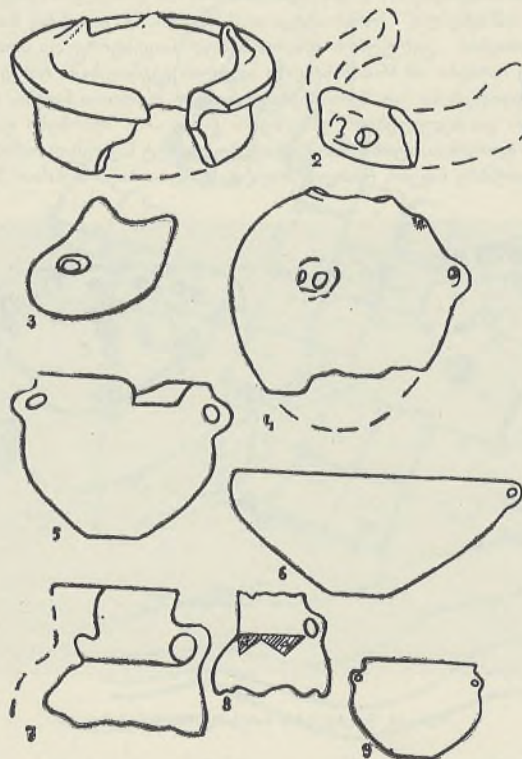
ძე. წ. III ათასწლეულის დამდეგი მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანის დასაწყისია. ამ პერიოდში ეს კულტურა უკვე თითქმის მთელ ამიერკავკასიაშია გავრცელებული, გარდა მისი დასავლეთი მხარის გარკვეული ნაწილისა. შემდეგში, როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები იწყებენ ამიერკავკასიის ფარგლებს იქით მდებარე მიწების ათვისებას. ჩრდილო კავკასიაში ისინი იკავებენ მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ნაწილებს. კიდევ უფრო ფართოდ ეს კულტურა ვრცელდება სამხრეთით, იკავებს თითქმის მთელ აღმოსავლეთ ანატოლიას, ურმიისპირეთს და ირანის პლატოს ნაწილს. მისი გავლენის ქვეშ ექცევა ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთი ოლქები, სირია-პალესტინა.

მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე იწყება მისი ფართოდ განფენა. თანდათანობით იშლება ამ კულტურის ერთიანი ხასიათი და ამიერკავკასიის გარკვეულ ოლქებში მისი ლოკალური ვარიანტები ჩამოყალიბდა. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ამ ვარიანტებში უკვე საკმაო სხვაობა იჩინა თავი, მაინც იგრძნობა მათში მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი საერთო ნიშნები. მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთ-ერთი მკვეთრად გამოხატული ვარიანტი საქართველოს ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა, რომლის ძირითადი ცენტრი, ჩანს, შიდა ქართლი უნდა ყოფილიყო.

შიდა ქართლის ველის ათვისება, როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის რამდენიმე მოგვიანო ეტაპზე იწყება. მანამდე, ადრესამიწათმომკმედო კულტურის ხანაში, ეს მხარე ნაკლებად დასახლებული ჩანს. აქ კარგადაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის შედარებით ადრეული საფეხურის ძეგლები — ხიზანაანთ გორა ურბნისში, დიდი ახალი სოფელი ქარელთან, ზღუდრის გვერდა, ნაცარგორა, ქულბაქები ცხინვალთან და სხვ. ამ ძეგლებზე მოპოვებული მასალები ბევრ საერთო პოლუობენ დიდუბე-კიკეთის კერამიკასთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ურბნისში გათხრილი და შესწავლილი ხიზანაანთ გორა, რომელზედაც მტკვარ-არაქსის კულტურის სხვადასხვა საფეხურებია წარმოდგენილი. როგორც ჩანს, სოფელი აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ საფეხურზე უნდა წარმოქმნილიყო. ძირა E ფენაში მოპოვებული თიხის ჭურჭელი ახლო დგას დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის კერამიკასთან. მაგრამ ხიზანაანთ გორის ქვედა ფენა და საერთოდ შიდა ქართლის ადრეული ძეგლები, დიდუბე-კიკეთის ჯგუფთან შედარებით მაინც თითქმის რამდენიმე გვიანდელია (სურ. 30).

უფრო ინტენსიურად შიდა ქართლის ათვისება მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების პერიოდთან, ძე. წ. III ათასწლეულის დასაწყისი ხანებთან იწყება. ფართოდაა განსახლებული მისი ბარი და მთისწინა ზოლი. ბარში საკმაოდ მყარი დასახლებები ჩნდება, სადაც ძლიერი კულტურული ფენებია დადისტურებული. თანდათანობით აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი ყალიბდება და იგი ერთგვარად თავისებურ სახეს იღებს. სადღეისოდ აქ გამოვლენილია და შესწავლილი მტკვარ-არაქსის განვითარებული საფეხურის რამდენიმე ნასოფლარი. ამათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია ხიზანაანთ გორა და ქვაცხელები ურბნისთან და გუდამერტყას ნასოფლარი გორთან, როგორც ჩანს, ამ სოფლებზე ცხოვრება საკმაოდ დიდხანს გაგრძელებულა. ამ ძეგლების შესწავლის შედეგად ირკვევა, თუ როგორ ისახებოდა ამ კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი. ხიზანაანთ გორის ძირა E ფენა, მტკვარ-არაქსის კულ-

ტურის ადრეული პერიოდისა უნდა იყოს. აქ კარგად შეინიშნება დიდუბე-კიკეთის ჯგუფთან სიახლოვე. მაგრამ მის ზემოთ მდებარე ფენები უკვე ამ კულტურის განვითარებულ საფეხურს მიეკუთვნება. E ფენაში გამოვლენილი ნაგებობების ტიპი საგრძნობლად განსხვავდება ზედა ფენის შენობებისაგან. ეს ნაგებობები მცირე წრიული ფორმისაა, მოწნული ფაცხისმაგვარი, გუმბათური ან ორფერდა გადახურვით. მომდევნო D ფენისათვის უკვე სხვაგვარი შენობაა დამახასიათებელი. ისიც მრგვალი ფორმისაა, წნული, თიხით შელესილი კედლებით.

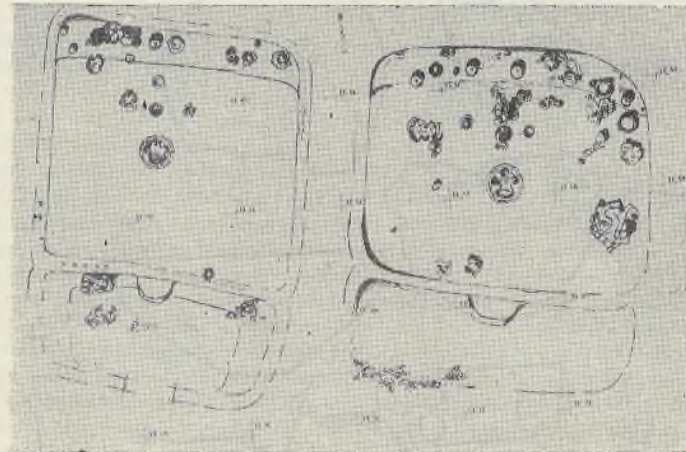

სურ. 30. ხიზანანთ-გორა. თიხის კუბუკელი.

ბრტყელი ბანური გადახურვით (ტაბ. XI). მომდევნო ფენების შენობა კიდევ უფრო განსხვავებული ტიპისაა. იგი მოგრძოა, კუთხეებმომრგვალებული, ორმხრივშელესილი მოწნული კედლებით, ბრტყელი, ბანური გადახურვით. ხიზანანთ გორას ნასოფლარის მაგალითზე თითქმის შეინიშნება კიდევ ამ სახის შენობის ჩამოყალიბების პროცესი. ეს ტიპი საცხოვრებელი შენობის მტკვარ-არაქსის კულტურაში შიდა ქართლის გარდა სხვაგან ჯერჯერობით არ გვხვდება. ჩანს,

აქ თავისებური სამშენებლო ტრადიცია ჩამოყალიბდა. ნაგებობის ეს ტიპი შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლომდე სახეს არ იცვლის და არც სოფელში განიცადა რაიმე მნიშვნელოვანი გარდაქმნა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ურბნისის მახლობლად მდებარე ქეაცხელების ნამოსახლარი, რომელიც მდ. მტკვრის მარცხენა ტერასაზე იყო განლაგებული, იგი წარმოადგენდა დაბალ ბორცვს, რომელსაც დაახლოებით 4000 კვ. მ ეკავა. ბორცვი თითქმის მთლიანად გაითხარა, რის შედეგადაც შესაძლებელი გახდა იმდროინდელი სოფლის მეტ ნაკლებად სრული სურათის წარმოდგენა. კულტურული ფენის სიღლიერე 2,0 მ. აღწევდა და მასში ორ ღონეს გამოყოფენ C და B, სხედასხევა სამშენებლო პორიზონტებით. სოფელი, აქ, როგორც ჩანს, ჩაისახა მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე და თითქმის მის ჩაქრობამდე იარსებდა. ამ ხნის მანძილზე სოფლის გეგმარებაში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ შეინიშნება. შენობები მიჯრითაა ნაგები, ურთიერთისგან ვიწრო გასასვლელებით გამოჩნული (სურ. 31). შენობები უპირატესად სწორკუთხა ფორმისაა, კუთხეებში მომრგვალებული, მეტ ნაკლებად თანაბარი სიღლისა, ხის კარკასზე ნაგები, რომლის შიდა და გარეთა პირი თიხითაა შელესილი.

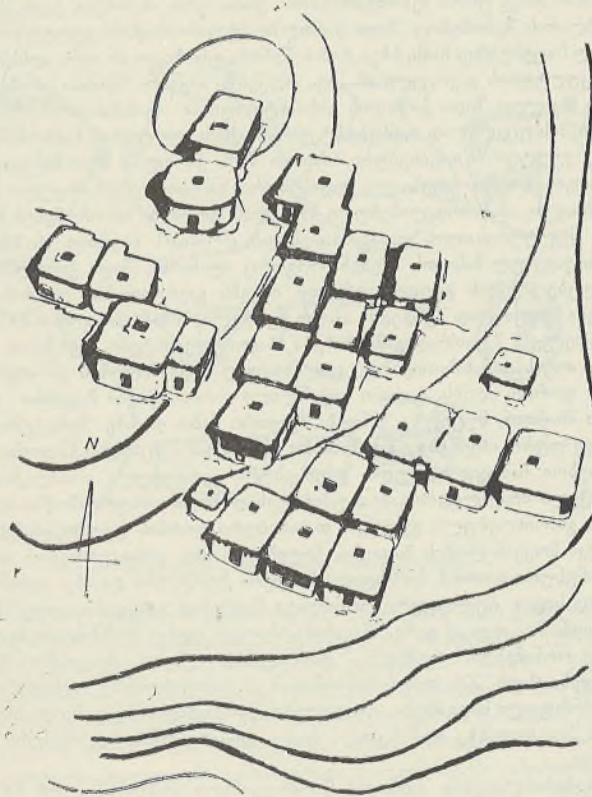

სურ. 31. ქეაცხელების ნამოსახლარი. შენობები.

გადახურვა ბანურია, თიხატკეპნილი, დედაბოძზე დაყრდნობილი. თითქმის ყველა შენობის ცენტრში მოთავსებული იყო სტაციონარული მრგვალი კერა. სახლს წინა მხრიდან, ჩვეულებრივ, დერეფანი აქვს მიდგმული, რომელიც, ჩანს, დამხმარე სათავსო უნდა ყოფილიყო. სახლის სასარგებლო ფართობი მერყეობდა 20-დან 60 კვ. მ. „სტაციონარული“ საცხოვრებელი სახლი საკმაოდ მყარ შენობას წარმოადგენდა (სურ. 32, ტაბ. X).

ქეაცხელების მაგალითზე შეიძლება აღდგენილ იქნეს შიდა ქართლის ამ დროის სხვა ნასოფლარებიც. როგორც ჩანს, ხიზანანთ გორაზე სოფლის გეგ-

მარტა იგივე იყო იმ პერიოდში, როდესაც ეს ორე დასახლება თანაარსებობდა. მაგრამ ხიზანანთ გორაზე სოფელი უფრო ადრე წარმოიქმნა და მისი ორი ქვედა ფენა E და D ქვაცხელზე წარმოდგენილი არ არის. შემდეგში ეს ორი სოფელი, რომლებიც 2,5 კმ-თაა ერთმანეთისაგან დაცილებული, ერთდროულად განაგრძობენ არსებობას. შესაძლოა ქვაცხელებზე სოფელი ხიზანანთ გორაზე შექმნილი ნამატის შედეგად წარმოიქმნა. მოსახლეობის ნაწილი ქვაცხელებზე გადადის და იქ ახალ სოფელს ქმნის.

სურ. 32. ქვაცხელების ნამოსახლარის რეკონსტრუქცია.

გარდა შედარებით წვრილი სოფლებისა, შიდა ქართლის ვაკეზე ამ დროს არსებობს აგრეთვე უფრო მსხვილი დასახლებები. ერთ-ერთი ამგვარი მოზრდილი ნასოფლარი აღმოჩნდა გორის მახლობლად, გუდაბერტყაზე. გუდაბერტყა-ციხია გორა შემადგენელ ბორცვზეა განლაგებული, საკმაოდ დიდი ფართობი უკავია და მეტად ხელსაყრელი მდებარეობა აქვს. აქ გამოვლენილი შენობის ტიპი

სავსებით ისეთივეა, როგორც ქვაცხელებზე და ხიზანაანთ გორაზე, მოგრძო, კუთხეებმომრგვალებული. ერთ-ერთი ასეთი ნაგებობის კედელზე თითქოს მოხატვის კვალია შენიშნული, სოფელი, ჩანს, ძირითადად იგივე გეგმარებისა უნდა ყოფილიყო — ერთმანეთის მიჯრით განლაგებული სახლები.

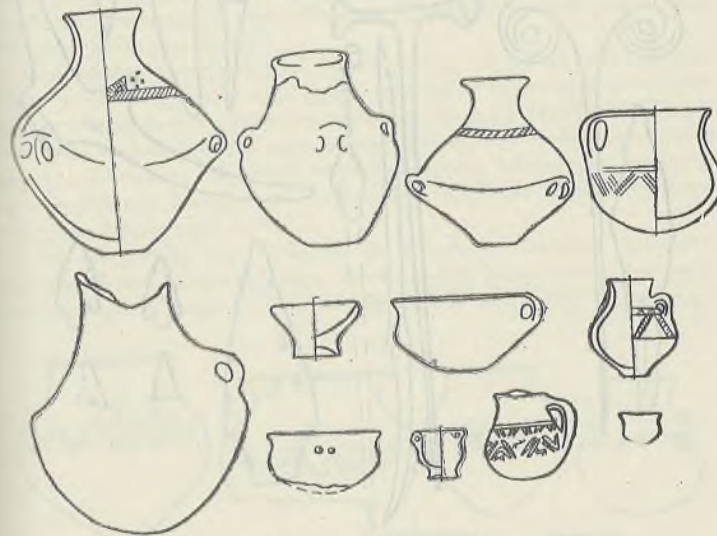
როგორც ჩანს, მსგავსი ხასიათის დასახლებები უნდა იყოს შიდა ქართლში აღმოჩენილი სხვა ნასოფლარებიც. ცხინვალის მიდამოებში — ქულბაქებსა და კულ-ხოშზე გამოვლენილი თიხატექანილი მოედნები, მრგვალი კერებით, ალბათ იმავე ტიპის შენობების ნაშთი უნდა იყოს. ასეთივეა, ეგებ, მეტეხის ნაშთ-სახლარის შენობებიც. შიდა ქართლში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე, ჩანს, სხვა ტიპის შენობა ცნობილი არ იყო. აღსანიშნავია, რომ ამ კულტურის გავრცელების სხვა ოლქებში ამგვარი შენობა ცნობილი არ არის. იგი მხოლოდ შიდა ქართლის ვარიანტისთვისაა დამახასიათებელი, სადაც მან თითქმის უცვლელად იარსება მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობამდე.

კულტურის თავისებური ხასიათი შიდა ქართლში სხვა მხრივაც შეიმჩნევა. მისთვის დამახასიათებელია თავისებური ხასიათის კერამიკული კომპლექსი. მართალია, აქ ჩამოყალიბებული ჭურჭლის ფორმები ინარჩუნებენ მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკის საერთო ნიშნებს, მაგრამ განსხვავებულ ხასიათს იძენენ. როგორც აღინიშნა, შიდა ქართლში პირველად დიდუბე-კიკეთის ჯგუფის კერამიკა იწყებს გავრცელებას და ძირითადად იგი ედება საფუძვლად შემდეგში აქაურ ჭურჭელს. ხიზანაანთ გორის D ღონის კერამიკაზე უკვე მკვეთრად გამოისახება ახალი ელემენტები. ჭურჭლის ყელი კარგავს თავის დამახასიათებელ ცილინდრულ მოყვანილობას და უფრო გამოყვანილ ფორმას იღებს, ფართო გაღმული პირით, ქრება მკვეთრი გარდატეხის ხაზი მხართან, მუცელზე ჩნდება მკვეთრი წიბო და სხვ. შემდეგში ეს ნიშნები კიდევ უფრო იხვეწება და ხიზანაანთ გორის და ქვაცხელას C ღონიდან აქ უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული, თავისებური კერამიკული კომპლექსი გვხვდება. ჭურჭელი მრავალფეროვანია, უპირატესად მოვარდისფრო-მოწითალო ზედაპირით, გაპრიალებული; გვხვდება თავისებური ფორმის უყურო სასმისები, სხვადასხვა მოყვანილობის ბადიები, ქილები და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ბიკონუსური ფორმის მოზრდილი სამყურა ჭურჭლები და სხვ. კერამიკა უპირატესად სადაა, რელიეფური ორნამენტი ნაკლებად გვხვდება. ვერც სპირალურმა მოტივმა მოიკიდა აქ ფეხი. ამ კერამიკისათვის უფრო დამახასიათებელია გრადიკული ორნამენტი, რომელიც უპირატესად უფრო მოგვიანო ჭურჭლებზე გვხვდება (სურ. 33). თიხის ნაწარმიდან ამ ნაშოსახლარზე გვხვდება აგრეთვე ზოომორფული სადგარები, ცხოველების ქანდაკებები, ზუფები და სხვ. აღსანიშნავია ქვაცხელებზე აღმოჩენილი თიხის დისკო ირმის რელიეფური გამოსახულებით.

ნაშოსახლარებზე კარგადაა წარმოდგენილი არაკერამიკული მასალა, ქვის იარაღებიდან აღსანიშნავია კაქის დაბილული მოზრდილი ნამგლის ჩასართები, ხელსაფქვაები, როდინები და სხვ. ხიზანაანთ გორაზე ნაპოვნია სპილენძის კარგად შემონახული ნამგალი. ქვაცხელებზე აღმოჩნდა ირმის რქის სახვინელი იარაღი. აქვე ნაპოვნი იყო ბრტყელი ცულის ჩამოსასხმელი თიხის ყალიბი (სურ. 34).

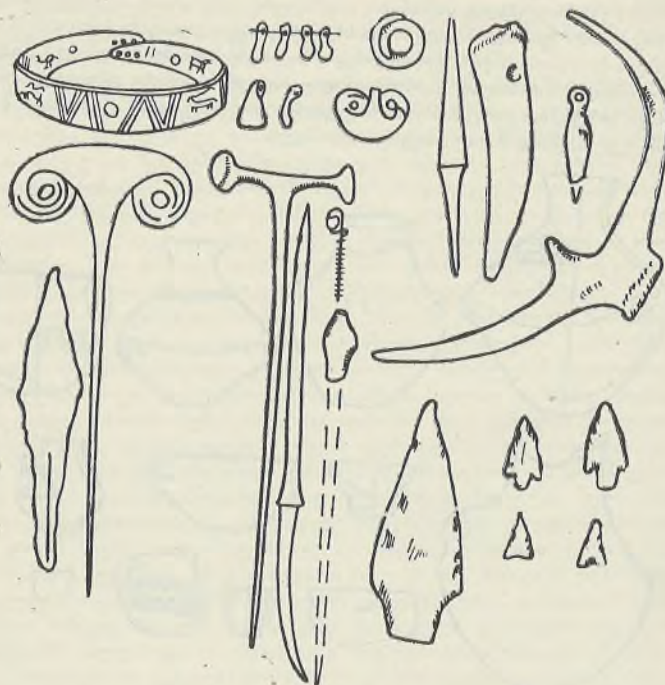
ქვაცხელებზე და ხიზანაანთ გორაზე ნაშოსახლარების თანადროული სამარხები აღმოჩნდა. სამაროვნები სოფლის გარეთ მდებარეობდნენ. მიცვალებულებს ძირითადად ორმოსამარხებში კრძალავდნენ, სამარხებში თითო ან ორი მიცვალებული იყო მოთავსებული და აქ აღმოჩენილი ინვენტარი ნაშოსახლოზე ნაპოვნ მასალების მსგავსია. სამარხებში ჰარბად იყო წარმოდგენილი ლითონის

წივები, უპირატესად სამკაულები და აგრეთვე საბრძოლო იარაღები. სამკაულებიდან წარმოდგენილია საკინძები, სპირალური სამაჯურები, რგოლები, მძივენი, სწვადასხე ფორმის საკიდები და სხვ. ქეცხელის ერთ-ერთ სამარხში აღსანიშნავია ბრინჯაოს თხელი ფირფიტისაგან ნაკეთები ორნამენტირებული დიადემა. იარაღიდან ძირითადად წარმოდგენილია სატყევის პირები და მოკლე ოთხ-წახნაგა ხიშტი. როგორც ჩანს, ამ საფეხურზე შიდა ქართლში ლითონის წარმოება უკვე საკმაოდ მაღალ საფეხურზეა ასული.

სურ. 33. ქეცხელების ნამოსახლარი. თიხის ჭურჭელი.

მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე შიდა ქართლში ჩამოყალიბებული ვარიანტი თანდათანობით ვრცელდება მიმდებარე ტერიტორიაზე. მისი ძლიერი გავლენა ჩანს თრიალეთის მაღალმთიან ზოლში. წალკის პლატოზე გამოვლენილ ბეშთაშენისა და ოზნის ნამოსახლარზე მოპოვებული მასალები, განსაკუთრებით კერამიკა, ბევრ საერთოს პოულობს ხიზანაანთ გორის და ქეცხელების C დონის თიხის ჭურჭელთან. თუმცა ოზნის ნამოსახლარზე აღმოჩნდა ჭურჭელი რელიეფური ორნამენტით, სთვალისებრი სპირალით და ფრინველების გამოსახულებით შემკული, რითაც ქვემო ქართლის კერამიკას უახლოვდება. შესაძლოა ამ ნამოსახლარზე გამოვლენილი ნაგებობა იმ ტიპის შენობის ნაშთი იყო, რომელიც შიდა ქართლისათვისაა დამახასიათებელი. როგორც ჩანს, შიდა ქართლში მსხდარი ტომები ითვისებენ ძირითადად სამხრეთ საქართველოს მაღალმთიან ზოლს — წალკისა და ჯავახეთის პლატოებს. ჯავახეთი, ჩანს, ამ დროს საკმაოდ ინტენსიურადაა ათვისებული. აქ გამოვლენილია ნამოსახლარი ადგილები სოფ. ჯიგარაშენთან, ჩუენჩასთან, ოკამთან, ახალქალაქის ამირანის გორაზე და სხვ. მოპოვებული კერამიკული მასალა ყველაზე მეტად შიდაქართლურ ჭურჭელთან ნახულობს საერთოს. შიდა ქართლიდან ვრცელდება უპირატესად მტკვარ-არაქსის კულტურა მესხეთშიც. სოფ. ძველში მოპოვებუ-

სურ. 34. ქვაცხელების ნამოსახლარი. ქვის, ძვლის და ლითონის ნივთები.

ლი მასალა შიდა ქართლის ძეგლებთან ნახულობს ბევრ საერთოს. ძველში, სამ-წუხაროდ, სისტემატური არქეოლოგიური გათხრები არ ჩატარებულა, მაგრამ როგორც ჩანს, აქ საკმაოდ მოზრდილი, მყარი დასახლება უნდა ყოფილიყო. მესხეთის მაღალმთიანი ზოლი, ჩანს, ინტენსიურადაა ათვისებული. მტკვარ-არაქსის კულტურის ნაკვალევი ჩანს ვარძიის თავზე, ახჩიის და ნიალას ველებზე, ზემო თმოგვში და სხვ.

როგორც ჩანს, ახალციხის ქვაბულიც ათვისებულია ამ პერიოდში საკმაოდ ფართოდ. აქ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ახალციხის მახლობლად გათხრილი და შესწავლილი მსხვილი დასახლება ამირანის გორა. სოფელს, ჩანს, დაახლოებით 3 ჰექტარი ფართობი ეკავა. მას თავისებური დაგეგმარება ჰქონდა, საცხოვრებელი სახლები მთის ფერდობზე, ტერასებზე იყო განლაგებული. თითოეული ტერასა, რომელზედაც რამდენიმე შენობა იდგა, როგორც ფიქრობენ, ცალკე საცხოვრებელ კვარტალს წარმოადგენდა. შენობები ნაგლეჯი ქვისა და რიყის ქვისგან იყო ნაგები თიხის ხსნარზე. საცხოვრებელი სახლი შედგებოდა ერთი მოგრძო სწორკუთხა ოთახისაგან, რომელიც უკანა მხრიდან თითქმის ნახევრად მიწაში იყო ჩამჯდარი. საცხოვრებლის ფართობი მერყეობდა 20—54 კვმ. შემოსასვლელი სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრიდან ჰქონდა. შენობის სიმაღლე 2,5 მ.

აღწევდა. გადახურვა ბანური იყო, ოთახის ცენტრალურ ადგილას სხვადასხვა ფორმის კერები იდგა — მრგვალი კერა, შიგნიდან სამი შევრლით, მრგვალი კერა ცენტრში პატარა ჩაღრმავებით, ცილინდრული ფორმის სქელკედლიანი კერა და სხვ. გარდა კერისა, ზოგან ქურებიც იყო. სახლების გვერდით, ზოგჯერ შენობის შიგნით, სამეურნეო ხასიათის ორმოები იყო მოწყობილი. ფიქრობენ, რომ ამირანის გორა ტიპური მთის დასახლება იყო, სადაც ქვედა ტერასის ნაგებობის ბანური თიხატყეპნილი გადახურვა, ზედა ტერასაზე განლაგებული სახლების ეზოებს წარმოადგენენ. თუმცა ზოგიერთ მკვლევარს ამირანის გორის ტერასულ განლაგებაზე ეჭვი შეაქვს.

საცხოვრებელი სახლების უკან, ზედა ტერასაზე სამეურნეო დანიშნულების ურბელი და ვიწრო შენობები იდგა. ცენტრალურ ნაწილში ქვის კედლებით შემოზღუდული მოედანი იყო გამართული (ფართობი 120 კვ. მ.), მთის წვერზე მსხვერპლის შესაწირი სამლოცველო იდგა. ნასოფლარის ტერიტორიაზე მდებარეობდა აგრეთვე სამაროვანიც. სამეურნეო ორმოები სახლების მახლობლად, ზოგჯერ კი ზოგ სახლებში იყო მოთავსებული. ორმოებში ინახებოდა თიხის ჭურჭელი, რომელშიაც მარცვლეული იყო.

ამირანის გორაზე სულ 22 შენობა და 60 სამარხი გაითხარა. შენობებში შედარებით მცირე მასალა აღმოჩნდა. ნამოსახლარზე ნაპოვნ თიხის ჭურჭელში ღორმათა საკმაოდ დიდი ნაირგვარობა შეინიშნება (სურ. 35). კერამიკის ამ

სურ. 35. ამირანის გორა. თიხის ჭურჭელი.

მრავალფეროვნებაში აისახა ის ურთიერთობა, რომელიც ამ დასახლების საკმაოდ ხნის არსებობის მანძილზე ხორციელდებოდა. ამირანის გორის კერამიკაში ძნელია საკუთრივ მისთვის დამახასიათებელი ჭურჭლის ფორმების გამოყოფა. ყველაზე მეტ საერთოს აქაური კერამიკა შიდა ქართლის ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელთან ნახულობს. ახლოსაა ეს კერამიკა აგრეთვე თრიალეთის მაღალმთიან ზოლში, კერძოდ ბეშთაშენის და ოზნის ნამოსახლარების მასალასთან. აღსანიშნავია, რომ შიდა ქართლთან ნახულობს ბევრ საერთოს

აგრეთვე ამირანის გორაზე მოპოვებული ლითონის ნაწარმი — სატევრის პირები, სამკაულები და სხვ. განსაკუთრებით საინტერესოა ამირანის გორაზე ნაპოვნი ლითონის ნამკალო. ამირანის გორაზე ნაპოვნი ქვის ერთი ყალიბი, რომელიც გრძელღეროვანი შუბისმგავარი იარაღის ჩამოსასხმელი უნდა ყოფილიყო. ნიშანდობლივია, რომ ამ ტიპის იარაღი აღმოჩნდა შიდა ქართლში და მესხეთში.

ამირანის გორაზე გამოვლენილი სახლები, ჩანს, ძირითადად ერთი ოჯახისთვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი. შიდა ქართლში, როგორც ჩანს, ამ პერიოდის სოფლებში მდგარ ერთოთახიან „სტანდარტულ“ სახლებში თითო ოჯახი ცხოვრობდა. ოჯახის წევრთა რიცხვი ალბათ 6—8-ს არ აღემატებოდა. მეურნეობა ჯერ ისევ ძირითადად კოლექტიურ ხასიათს ატარებდა. ცალკეული ოჯახი დამოუკიდებელი სამეურნეო უჯრედი ვერ იქნებოდა. სავაჭრელო სოფელი ცალკე მცხოვრებ ოჯახებისაგან შედგებოდა, სადაც საკუთრება მიწასა და საქონელზე, სახიარო, კოლექტიური უნდა ყოფილიყო.

ამირანის გორაზე რამდენიმე სხვადასხვა სამშენებლო პერიოდის სამართავანია გამოვლენილი. ისინი ნამოსახლარის ტერიტორიაზე აღმოჩნდა, ზოგი მიტოვებულ ადგილას, ზოგიც სახლებს შორის, იქ, სადაც ცხოვრება მიმდინარეობდა. სამარხები სხვადასხვა ტიპისა იყო — ორმოსამარხები, ქვაყუთები და ნალისებური ფორმის აკლამები. ისინი ინდივიდუალურ, წყვილად და კოლექტიურ სამარხებს წარმოადგენდნენ. სამარხებში არცთუ ისე მდიდარი მასალა აღმოჩნდა. გვხვდება ბრინჯაოს იარაღი, უპირატესად სატევრის პირები. შედარებით მეტია ლითონის სამკაული, სხვადასხვა ფორმის საკიდები, ქინძისთავები და სხვ. აღსანიშნავია სამარხებში ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი, ზოგჯერ რელიეფური და ნაკაწრი ორნამენტით შემკული.

შიდა ქართლიდან გრძელდება მტკვარ-არაქსის კულტურა დასავლეთ საქართველოში. როგორც ჩანს, ამ კულტურის განვითარებაში ძირითადი გზა ყვირილის აუზით მიდიოდა. სწორედ ყვირილის ხეობაშია ცნობილი ამ პერიოდის ძეგლები — როგორც სამარხები, ისე ნამოსახლარები. როგორც ჩანს, ეს მხარე მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე მის ჯავლენის სფეროში ექცევა. აქ აღმოჩნდა ამ დროის ნასოფლარები და სამარხები. ამ კულტურის საკმაოდ ძლიერი ნაკვალევი ჩანს აგრეთვე ამ რაიონში გავრცელებულ გამოქვაბულებში მოთავსებულ სადგომებში. აღსანიშნავია სოფ. არგვეთში გამოვლენილი საკმაოდ მოზრდილი ნასოფლარი, რომლის კულტურული ფენის სიმაღლეც ორ მეტრამდე აღწევდა. აქ კარგად გამოირჩევა ორი სამშენებლო პორიზონტი. ძირა პორიზონტში აღმოჩნდა წრიული ნაგებობის ქვის საფუძველი თიხატყეპნილი იატაკით. დასავლეთის კედელთან ნაპოვნი იყო მრგვალი კერა, შიგნიდან ერთი შვერილით. აქვე აღმოჩნდა ირმის რქის იარაღი, კაეის ისრის პირი და პატარა სატეხი. კერამიკა უპირატესად შავპრიალაა, ღია სარჩულით. გამოირჩევა დიდი ზომის ჭურჭლები ცილინდრული ყელით, ნახევარსფეროსებრი ყურებით. გვხვდება ქოთნისა და ჭამის ნატეხები. მაგრამ ტიპური მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან ერთად ამ პორიზონტში, მართალია, შედარებით მცირე რაოდენობით, გამოვლენილია ერთგვარად განსხვავებული ხასიათის თიხის ჭურჭელი.

ზედა პორიზონტში აღმოჩნდა სწორკუთხა ნაგებობის ქვის საძირკველის ნაშთი. შენობის თიხატყეპნილი იატაკზე დიდი რაოდენობით იყო ნაპოვნი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, ხელსაფქვავეების ნატეხები და სხვ. კერამიკულ მასალაში აშკარად მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა ქარბოსს, მაგრამ ამ კერამიკის გვერდით ჩნდება სხვა ტიპის ჭურჭლის ნატეხები,

უფრო უხეში, მოშავო-მონაცრისფრო ფერისა. ეს კერამიკა გარკვეულ მსგავსებას ავლენს კოლხეთის დაბლობის უძველეს ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელ თიხის კუთრულთან. როგორც ჩანს, ამ საფეხურზე თანდათანობით ძლიერდება ამ რეგიონში დასავლურ-ქართული აღრებრინჯაოს ხანის კულტურის გავლენა.

ყვირილის აუზის ზოგიერთი გამოქვაბულის ზედა ფენებში აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალა. როგორც ჩანს, ადგილობრივი მოსახლეობა ამ გამოქვაბულში ქვის ხანის შემდგომაც განაგრძობდა ცხოვრებას და მტკვარ-არაქსის კულტურის აქ გავრცელების დროსაც ზოგი მათგანი ისევა გამოყენებული. მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა აქ, ჩანს, საკმაოდ ძლიერი იყო და აღრებრინჯაოს ხანის გარკვეულ საფეხურზე გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევს. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა საჩხერეში და მის მიდამოებში შესწავლილ ყორღანულ სამაროვნებზე, სადაც ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალა აღმოჩნდა.

მეორე დაბა საჩხერეში სამი ყორღანული ტიპის სამაროვანი დადასტურდა. ერთი ჯერ კიდევ 1910 წ. აკად. ე. თაყაიშვილის მიერ შესწავლილი, სადაც სპილენძის ნივთების საკმაოდ საინტერესო კოლექცია აღმოჩნდა. თავის დროზე ე. თაყაიშვილმა ამ აღმოჩენას პატარა წერილი მიუძღვნა, სადაც ძირითადად სწორად განსაზღვრა ამ სამაროვნის ასაკი და იგი წინაყოთანური დროით, სპილენძის ხანით დაათარიღა. მეორე სამაროვანი ადგილ „ნაჩერქეზეზე“ მდებარეობდა. იგი დაბალ და ფართო ხელოვნურ ბორცვს წარმოადგენდა. ცენტრალურ ნაწილში სამარხი ორმო იყო, რომელშიაც ერთი მიცვალებული იყო მოთავსებული. ორმოს ზემოდან ქვაყრილი ჰქონდა, რომელშიაც სხვადასხვა ღონეზე სამარხები იყო მოწყობილი. საჩხერეში კიდევ ერთი ამგვარი სამაროვანი აღმოჩნდა ცარცის გორაზე. ამავე ტიპისაა საჩხერის მახლობლად სოფ. ქორეთში შესწავლილი ორი სამაროვანი. საფიქრებელია, რომ ეს საგვარეულო სამაროვნები იყო, სადაც გვარის წევრები კრძალავდნენ მიცვალებულებს.

ყორღანულ სამაროვნებზე აღმოჩენილი სამარხული ინვენტარი თითქმის საეცებით ერთგვაროვანია. აქ მოპოვებული კერამიკული კომპლექსი ბევრ საერთოს პოულობს შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე გამოვლენილ თიხის კუთრულთან. მაგრამ ეს სამაროვნები გამოირჩევიან ლითონის ნაწარმის განსაკუთრებული სიუხვით. აქ გვხვდება ლითონის იარაღ-სამკაულის მრავალგვარი, რთული ფორმები და მათი დამუშავების ტექნიკა საკმაოდ მაღალი დონით გამოირჩევა. აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არც ერთ ოლქში არ აღმოჩნდა ძეგლები, სადაც ასე ჰარბად იყოს წარმოდგენილი ლითონის ნაწარმი. როგორც ჩანს, ყვირილის ხეობაში ამ დროს ლითონის წარმოება საკმაოდ დაწინაურებული უნდა ყოფილიყო. აღსანიშნავია, რომ ლითონის ნაწარმიც შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ მასალასთან პოულობს მეტ საერთოს. ნიშანდობლივია, რომ საჩხერის სამაროვნებისთვის დამახასიათებელი I-მაგვარი ქინძისთავი დღემდე მხოლოდ ქვაცხელაშია ნაპოვნი. საინტერესოა აგრეთვე, რომ ქვაცხელის ერთ-ერთ შენობაში აღმოჩნდა თიხის კუთრულის მოზრდილი ნატეხი, რომელზედაც საეცებით ისეთივე სატევრის გამოსახულებაა მოზრდილი ნატეხი, რომელზედაც საეცებით ისეთივე სატევრის გამოსახულებაა მოზრდილი ნატეხი. შიდა ქართლთან ავლენს მსგავსებას აგრეთვე აქ აღმოჩენილი ლითონის სამკაულები. ქვაცხელის სამარხებში მსგავსი საკიდები აღმოჩნდა — ლუწისებრი, თოხისებრი, მხლისებრი და სხვ., როგორც საჩხერის სამაროვნებზე გვხვდება. აქ აგრეთვე უხვადაა წარმოდგენილი ლითონის იარაღი, განსაკუთრებული

ბით ცულები და სატევრისპირები. აღსანიშნავია აქ აღმოჩენილი ხიშტი და შუბისმავარი იარაღი, აგრეთვე ორი ლითონისტარიანი სატევარი. ორივე სატევარის სახელური შემკულია რელიეფური ორნამენტით. მტკვარ-არაქსის კულტურა აქ საკმაოდ მძლავრად იკიდებს ფეხს და ერთგვარად თავისებურ იერს იღებს. ამ კულტურის ერთგვარ დაწინაურებას იქნებ იმანაც შეუწყო ხელი, რომ, ჩანს, აქ მეტალურგიული წარმოებისთვის ხელსაყრელი პირობები იყო. აღსანიშნავია, რომ სულ ბოლო დროს ცენტრალურ კავკასიაში, ჩრდილო-ოსეთში მტკვარ-არაქსული კულტურის ძეგლები გამოვლინდა, რომლებიც სწორედ სამხერის სამაროვნებზე მოპოვებულ მასალასთან ნახულობენ საერთოს.

დასავლეთ საქართველოში მტკვარ-არაქსის კულტურა კიდევ უფრო შორს ერკედება და მისი გავლენის ქვეშ ექცევა რიონის შუა წელი. სავარაუდოდ გამოქვაბულის ზედა ფენებში მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალა აღმოჩნდა. ჭუთაისის მახლობლად, მოწამეთას ფარდულში ტიპური მტკვარ-არაქსული კერამიკა იყო ნაპოვნი. მტკვარ-არაქსის კულტურის დასავლეთით გავრცელების უკიდურესი საზღვრები სამტრედიის რაიონს აღწევს, სადაც სოფ. დაბლაგომში აღმოჩენილ ნამოსახლარზე ნაპოვნი იყო მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი მასალა. უფრო ღრმად, კოლხეთის დაბლობში ეს კულტურა, ჩანს, აღარ გავრცელებულა.

კარგადაა ათვისებული მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში იორ-ალაზნის აუზი, სადაც ამ კულტურის საკმაოდ ადრეული მასალა აღმოჩნდა. აქ შესწავლილ ამ დროის ძეგლებიდან აღსანიშნავია ილტოს ნამოსახლარი, სადაც სხვადასხვა პერიოდის კულტურული ფენები აღმოჩნდა. ადრებრინჯაოს ხანის ფენა აქ საკმაოდ ძლიერი იყო, რომელიც ძირითადად კერამიკულ მასალას შეიცავდა. არც სოფლის ხასიათის, მისი დაგეგმარების და ნაგებობათა ტიპის შესახებ გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება. იორ-ალაზნის აუზის ზედა წელზე აღმოჩენილი ამ დროის მასალა შიდა ქართლის ძეგლებზე გამოვლენილ ინვენტართან ნახულობს მეტ საერთოს.

ამრიგად, მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანაში, რომელიც თითქმის მთელ III ათასწლეულს მოიცავს, აღმოსავლეთ საქართველო ფართოდაა ათვისებული ამ კულტურის მატარებელი ტომების მიერ. მისი გავლენის ქვეშ ექცევა აგრეთვე დასავლეთ საქართველოს გარკვეული ნაწილი. მეურნეობის დონის ამაღლებამ და საერთოდ ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებამ ხელი შეუწყო მოსახლეობის რიცხვის მკვეთრად ზრდას. სულ უფროდაუფრო იზრდება ახალ-ახალი მიწების მოთხოვნილება და ინტენსიურად სახლდება მოსახლეობა როგორც ბარში და მთისწინა ზოლში, ისე მთაში. დასახლებისათვის ირჩევენ ძირითადად სამიწათმოქმედოდ ეარგის მიწებს მდინარეების მახლობლად, ტერასებზე, მაღალმთიან პლატოებს და სხვ.

საქართველოს ტერიტორიაზე ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართული ვარიანტი ვრცელდება, რომელიც გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება. თავისებურება ჩანს როგორც დასახლების ტიპში, ისე სამშენებლო საქმეში და არქიტექტურაში. სოფლები უპირატესად არცთუ ისე დიდი ზომისაა და არც კულტურული ფენები გამოირჩევიან მაინცდამაინც თავისი სიძლიერით. შიდა ქართლში სოფლები თავისი გეგმარებით თითქმის ერთი ხასიათისა იყო. სახლები ქაოტურად ნაგები, ძირითადად გავრცელებულია სწორკუთხა, კუთხეებმომრგვალებული შენობა, ხის კარკასზე ნაგები, თიხით შელესილი, ალიზის არქიტექტურის ძველი ტრადიცია აქ თანდათანობით სუსტდება. აღსანიშნავია, რომ დასახლების არსებობის მთელ მანძილზე, სადაც ცხოვრება

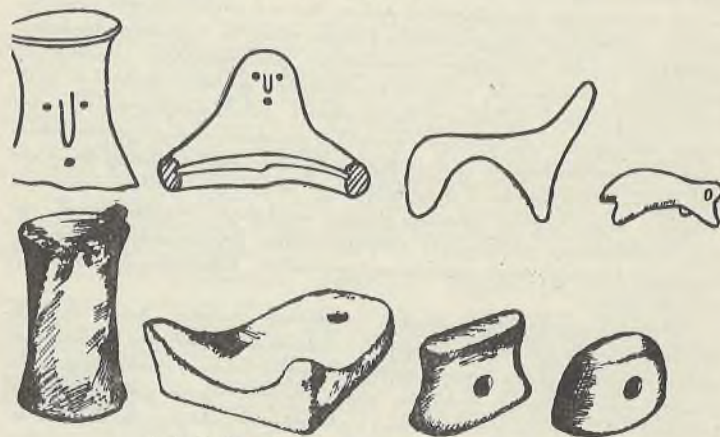
საკმაოდ ინტენსიურად მიმდინარეობდა, არც შენობის ტიპს და არც საერთოდ გეგმარების მხრივ სოფელს რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება არ განუცდია. ამიერკავკასიის უფრო სამხრეთ ნაწილში მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე ერთგვარად განსხვავებული სურათი გვაქვს. აქ ჩნდება მსხვილი დასახლებები, სადაც ცხოვრება ინტენსიურად მიმდინარეობდა საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე, რასაც წარმოქმნილი ძლიერი კულტურული ფენები მოწმობს. სამშენებლო საქმეში და არქიტექტურაში უფრო დიდხანს შემორჩა ძველი ტრადიციები. ისევ განაგრძობს არსებობას წრიული შენობა, რომელსაც, ახლა ზოგჯერ სწორკუთხა მინაშენი ახლავს. სამშენებლო მასალა ძირითადად ისევ ალიზია. განსაკუთრებით აღსანიშნავია არარატის ველზე გამოვლენილი მტკვარ-არაქსის კულტურის დროინდელი მოზრდილი ნამოსახლარები, რომელთაც დიდი ფართობი ეკავთ, ზოგჯერ 10 ჰა-მდე, ძლიერი კულტურული ფენებით. აქ შესწავლილი ნამოსახლარებიდან აღსანიშნავია შენგავითის, მოხლარბლურის, ჯრაოვითის და სხვ. დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზერბაიჯანში გამოვლენილი ამ დროის ძეგლების შესახებ, სადაც აგრეთვე საკმაოდ მსხვილი დასახლებები გვხვდება ძლიერი კულტურული ფენებით (ქიულ-თეფე, გარაკეპეთეფე, მიშარჩაი და სხვ.).

მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე მაღალ დონეს აღწევს კერამიკული წარმოება. მართალია, იგი ჯერ კიდევ ძირითადად ხელითაა ნაქერწი, მასში კარგად ჩანს მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეული საფეხურის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი საერთო ნიშნები, მაგრამ იგი უკვე საგრძნობლად განსხვავებულია, გამოირჩევა უფრო დახვეწილი და თავისებური ფორმებით (ტაბ. XII). მასში კარგად გამოირჩევა მტკვარ-არაქსის კულტურის ცალკეული ვარიანტებისათვის დამახასიათებელი ლოკალური თავისებურებანი. შიდა ქართლის კერამიკული კომპლექსი მთელი რიგი თავისებური ნიშნებით ხასიათდება. მისთვის უფრო დამახასიათებელია ჭურჭლები ფართო გადაშლილი პირით, ზოგჯერ ბიკონუსური მოყვანილობის ტანით. მხართან, ქრება მკვეთრი გარდატეხის ხაზი და ჭურჭელს მუცლის არეში წიბური უჩნდება. აკერამიკა საერთოდ გამოირჩევა თავისი მოხდენილი ფორმებით; განსაკუთრებით აღსანიშნავია მოზრდილი, ვიწროპირიანი, სამყურა ბიკონუსური ფორმის ჭურჭელი (ტაბ. XIII). არც ჭურჭლის შემოკლება აქ მაინც დამაინც დამახასიათებელი. ოსტატის მთელი ყურადღება, ჩანს, ჭურჭლის ფორმაზეა გადატანილი. რელიეფური ორნამენტი, სპირალური მოტივი აქ უკვე მეტად იშვიათია. უფრო ხშირად ჭურჭელი გრაფიკული ორნამენტითაა შემკული. სწორედ კერამიკაა ერთ-ერთი ძირითადი, რომელიც შიდაქართლურ ეარიანტს ესოდენ თავისებურ ელფერს აძლევს. იგი უკვე საგრძნობლად განსხვავდება ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის ისეთი რეგიონისათვის დამახასიათებელი თიხის ნაწარმისაგან, როგორიც არარატის ველია.

არარატის ველზე მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანის ძეგლებზე გამოვლენილმა კერამიკამ დამზადების ხარისხით და მხატვრული შესრულების დონით უთუოდ საკმაოდ მაღალ საფეხურს მიაღწია. მისთვის უპირატესად დამახასიათებელია შევბრიალა ჭურჭელი, ღია სარჩულზე. უფრო გავრცელებულია ჭურჭლის სამანწილი ფორმა, რითაც საგრძნობლად განსხვავდება შიდა ქართლის ვარიანტის კერამიკისაგან, რომლისათვის უფრო წიბომუცლიანი მოხაზულობაა დამახასიათებელი. კიდევ უფრო დიდი სხვაობა იგრძნობა ჭურჭლის შემკობის წესში. ერთ-ერთი დამახასიათებელი მოტივია ჩალარულ-ამობურცული ორნამენტი, რომელიც, როგორც წესი, ჭურჭლის წინა მხარეზეა მოთავსებული.

იგი თითქმის ყოველთვის მაღალი გემოვნებით, ფაქიზადაა შესრულებული, სხვადასხვა გეომეტრიული სახეებით, სადაც სპირალები ერთ-ერთი წამყვანი მოტივია. ფართოდაა გავრცელებული აგრეთვე ამოკაწრული ორნამენტი, სადაც ძირითადი ისევ გეომეტრიული დეკორია. აქ ჭურჭლის შემკობის თავისებური წესი შემუშავდა, რომელიც უთუოდ მაღალ დონეზე იდგა. როგორც ჭურჭლის ფორმა, ისე ორნამენტი ამ კერამიკულ კომპლექსს მეტისმეტად თავისებურ ელფერს აძლევს.

გარდა ჭურჭლისა, შიდა ქართლის ვარიანტიზაციის თიხის სხვა ნაწარმიცაა დამახასიათებელი. თითქმის ყველა გათხრილ ნამოსახლარზე თიხის მრგვალი კერა აღმოჩნდა. ქვაცხელას ყოველ სახლში ცენტრალურ ადგილას მრგვალი კერა იყო მოთავსებული. კერას ჩვეულებრივად შიგნიდან სამი ქიმისებრი შვერილი აქვს. კერას, როგორც ჩანს, წმინდა პრაქტიკულ ფუნქციასთან ერთად, საკულტო-სარიტუალო დანიშნულებაც უნდა ჰქონოდა. კულტთანაა დაკავშირებული, ალბათ, ამ დროის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი სხვადასხვა ფორმის რქისებრი სადგარები, რომლებიც, როგორც ფიქრობენ, ხარის კულტს უკავშირდებიან. გვხვდება აგრეთვე ბლოკისებრი, ვერტიკალური და სხვა სახის სადგარები. მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის საკმაოდ დამახასიათებელია ნალისებრი სადგარები, რომლებიც პრაქტიკულ დანიშნულებასთან ერთად საკულტო ფუნქციასაც უკავშირდებიან. აღსანიშნავია ამირანის გორაზე მოპოვებული ნალისებრი სადგარები, სადაც ზოგიერთ ცალზე შუაში მამაკაცის მჯდომარე ფიგურაა გამოსახული. გარდა ხარის სტილიზებული გამოსახულებისა, გვხვდება აგრეთვე ხარის თიხის ქანდაკებებიც და ცხოველთა სხვა ფიგურებიც, უპირატესად ცხვრის. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის დაწინაურებას, სოციალურ ურთიერთობაში მომხდარ ძვრებსა და საზოგადოების საერთო კეთილდღეობის გაზრდას იდეოლოგიური წარმოდგენების და საერთოდ სულიერი კულტურის ამაღლებისათვის უნდა შეეწყო ხელი (სურ. 36).

სურ. 36. მტკვარ-არაქსის კულტურა. თიხის სადგარები.

მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს ბრინჯაოს მეტალურგია, ამ კულტურის მატარებელმა ტომებმა

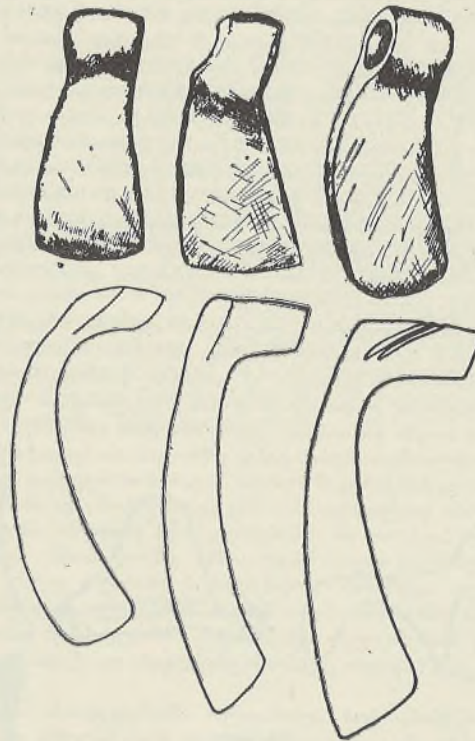
უთუოდ დიდი ღვაწლი დასდეს კავკასიის უძველესი მეტალურგიის განვითარების საქმეს, რომელიც ძველ სამყაროში ლითონის წარმოების ერთ-ერთი წამყვანი ცენტრთაგანი იყო. სწორედ მტკვარ-არაქსის კულტურაშია საქმეები მეტალურგიული წარმოების საწყისები იმ მაღალი ტრადიციებისა, რომლებსაც ძველი წერილობითი წყაროები კავკასიაში მოსახლე ტომებს მიაწერენ. მეტალურგიის განვითარებამ ხელი შეუწყო მტკვარ-არაქსის კულტურის დაწინაურებას. ლითონის იარაღის მეურნეობაში გამოყენება უთუოდ ხელს შეუწყობდა შრომის ნაყოფიერების ამაღლებას, ლითონის საბრძოლო იარაღი კი მოსახლეობის საომარი პოტენციალის გაზრდას (ტაბ. XIV). ამ დროის ნამოსახლარებზე ზოგჯერ კარგად შეინიშნება მეტალურგიული წარმოების ნაშთები. მდნის გამოსადნობი ლუშელის არსებობას ვარაუდობენ ახალციხის ამირანის გორაზე. ზოგიერთ ნამოსახლარზე გვხვდება ჩამოსასხმელი ყალიბები, ტიგლები და სხვ., რაც ლითონის ნივთების ადგილობრივი წარმოების მანიშნებელია. ამასვე მოწმობს ლითონის შხა ნაწარმის სიუხვე და მრავალფეროვნება, რომელიც მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებული ხანის ძეგლებზე გვხვდება. აღმოსავლეთ სპარსეთის ამ დროის ძეგლებზე კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის ნივთები — როგორც იარაღი, ისე სამკაული. ქვეცხელის ამ დროის სამარხებში საკმაოდ მრავლად აღმოჩნდა ლითონის ნივთები. მათ გვხვდებით აგრეთვე ხიზანანთ გორაზე და გულაბერტყაზე. კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის ნივთები ახალციხის ამირანის გორაზე, მაგრამ ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ყვირილის ზემო წელის აუზში გამოვლენილი ძეგლები.

მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არც ერთ მხარეში არ ჩანს ლითონის ნივთების ისეთი სიუხვე, როგორც საჩხერის რაიონში შესწავლილ ყორღანულ სამაროვნებზე გვხვდება. აქ კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის იარაღი და სამკაულები. ლითონის იარაღიდან განსაკუთრებით ბევრია ცულეები და სატყევის პირები. ძირითადად ცულის ორი ტიპი გამოირჩევა — ყუადაქანებული და ყუამილიანი. საჩხერის ტიპის ვიწროტანიანი ყუადაქანებული ცული შიდა ქართლში და მის მიმდგომ მხარეში შედარებით ნაკლებად გვხვდება. არც ხიზანანთ გორასა და ქვეცხელზე, არც გულაბერტყასა და ამირანის გორაზე ლითონის ცული საერთოდ არ აღმოჩენილა. შიდა ქართლში ამ ტიპის ცული შემთხვევით აღმოჩნდა ადგილ მასკატ-კომში. ვიწროტანიანი ყუადაქანებული ცული ცნობილია აფხაზეთის დოღმენებიდან. არაბატის ველზე ცულის ეს ტიპი აღმოჩნდა ეჩშიაძისში. ახლოა მასთან აღმოსავლეთ ანატოლიაში ქარაზის ნამოსახლარზე ნაპოვნი ცული. აღსანიშნავია, რომ ცულის ეს ვარიანტი რამდენადმე უფრო გვიან ჩრდილო კავკასიაში ვრცელდება და აქედან კი აღმოსავლეთ ევროპაში.

უნდა აღინიშნოს, რომ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ერთგვარად განსხვავებული მოყვანილობის ყუადაქანებული ცულიც იყო ცნობილი. ეს ცულები უფრო მასიურია და პირის მოყვანილობაც სხვაგვარი აქვს. ამ ტიპის ცული ცნობილია ქულბაქებიდან, ცხინვალიდან, იალბუზიდან, მეჯრისხევიდან, ბრადოორიდან, მარნეულიდან, ლენინაკანიდან და სხვ. ცნობილია აგრეთვე ამ ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბებიც. შესაძლოა ეს ტიპი ყუადაქანებული ცულისა, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურაში ადგილობრივ ჩამოყალიბებული ფორმა იყოს და შემდგომში იგი დაედო საფუძვლად საჩხერის ტიპის ვიწროტანიან ყუადაქანებულ ცულებს (სურ. 37).

მტკვარ-არაქსის კულტურაში გავრცელებული იყო ვიწროტანიანი ყუამი-

ლიანი ცულები, რომლებიც აგრეთვე კარგადაა წარმოდგენილი საჩხერის ყორ-
ლანულ სამაროვნებში. ყუა მათ უკან მიღისებრ გამოშვებული აქვთ, ზოგჯერ
უფრო მოგრძოდ, ზოგჯერ შედარებით მოკლედ. საჩხერეში ამ ტიპის დიდი ზო-
მის ცულებიც აღმოჩნდა, მოგრძო, ნამგლისებრი მოყვანილობის პირით, რომელ-
თაც ალბათ უფრო სარიტუალო დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ. შიდა ქართლში
რამდენიმე შემთხვევით აღმოჩენილი ყუამილიანი ცულია ნაპოვნი. ცნობილია
ამ ტიპის ცულები სომხეთიდან — ლენინაკანიდან და ნორბაიაზეთიდან. ცულის
ეს ვარიანტი, როგორც ჩანს, ამიერკავკასიიდან ჩრდილო კავკასიაში შედის,

სურ. 37. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ლიონის ცულები.

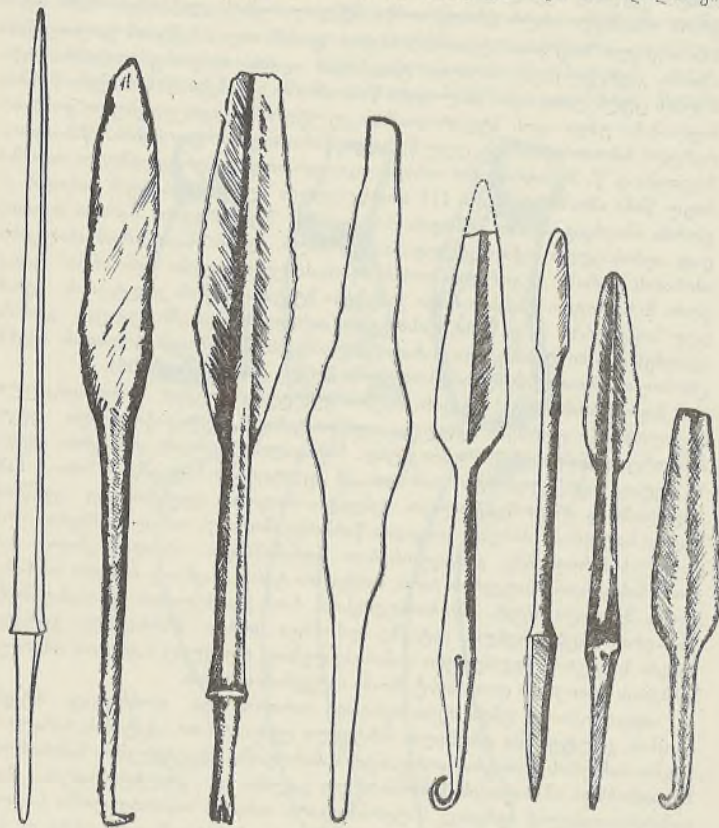
საიდანაც, შესაძლოა, იგი აღმოსავლეთ ევროპაშიც ვრცელდება. საფიქრებელია,
რომ ყუამილიანი ცული მტკვარ-არაქსის კულტურაში წინა აზიიდან შემოდის.
სადაც ამ ტიპის ცული ადრე ჩანს და საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება. როგორც
ჩანს, ამიერკავკასიაში გავრცელებული ეს ფორმა ცულისა, გენეტურადაა და-
კავშირებული წინააზიის ყუამილიან ცულთან. შემდეგ აქ ცულის ეს ტიპი თავი-
სებურ ელფერს იღებს და მისი ადგილობრივი ვარიანტი ყალიბდება.

მეტალურგიული წარმოების დონის ამაღლება მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანაში, ძვ. წ. III ათასწლეულში ძირითადად ძველ აღმოსავლურ სამყაროსთან კონტაქტების გაზრდამ განაპირობა. ამასთანავე ამიერკავკასიაში ადგილობრივი მეტალურგიის განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. ყველაზე მეტად ლითონის ნაწარმზე აისახა წინააზიურ სამყაროსთან ამ დროს არსებული ახლო ურთიერთობა. მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ლითონის ნივთის ფორმა თავის საწყისს უთუოდ წინა აზიაში გავრცელებულ იარაღთა ტიპებიდან იღებს. როგორც აღინიშნა, ყუამილიან ცულს უახლოესი ანალოგები წინა აზიაში ეძებნება. წინააზიური წარმომავლობისა უნდა იყოს მტკვარ-არაქსის კულტურაში გავრცელებული კომპანიტირებული ხასიათის იარაღი ცულ-წერაქვა. წინააზიური ფორმების წაბძვითაა ნაკეთები ე. წ. შუბისმაგვარი იარაღი. იგი ფართოდაა გავრცელებული თითქმის მთელ წინა აზიაში და, ჩანს, III ათასწლეულის შუა ხანებისათვის იარაღის ეს ფორმა ამიერკავკასიაში შემოდის. სადღეისოდ შუბისმაგვარი იარაღი ძირითადად აღმოსავლეთ საქართველოდანაა ცნობილი. აღსანიშნავია, რომ ახალციხის ამირანის გორაზე ამ იარაღის თიხის ჩამოსასხმელი ყალიბი აღმოჩნდა. კიდევ ერთი წინააზიური ტიპის იარაღი გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე — ე. წ. ხიშტისმაგვარი იარაღი. საჩხერეში, ცარცის გორაზე აღმოჩენილი ხიშტისმაგვარი იარაღი ახლო დგას წინააზიურ ტიპებთან. ჩვენში ცნობილია ამ იარაღის შედარებით უფრო მოკლე ცალეები (სურ. 38).

მაგრამ ამასთანავე, მტკვარ-არაქსის კულტურაში უკვე იარაღ-სამკაულთა ადგილობრივი ფორმები გვხვდება. ვიწროტანიანი, ყუადაქანებული ცული, როგორც აღინიშნა, ადგილობრივ უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ერთ-ერთი ყველაზე მეტად გავრცელებული იარაღი ამ კულტურაში სატევრის პირი, ჩანს, ადგილობრივ უნდა შექმნილიყო. გვხვდება როგორც უყუნწო, ისე ყუნწიანი თხელი სატევრის პირები. კარგადაა წარმოდგენილი ეს იარაღი საჩხერის ყორღანულ სამაროვნებზე. განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ აღმოჩენილი ორი ლითონისტარიანი სატევრის პირი, რომელთა ტარი საკმაოდ რთული ორნამენტითაა შემკული. (სურ. 39). საინტერესოა, რომ ქვაცხელების ნამოსახლარების ერთ-ერთი საცხოვრებლის იატაკზე აღმოჩნდა თიხის მოზრდილი ჭურჭლის ნატეხი სატევრის რელიეფური გამოსახულებით, რომელიც სავსებით იმეორებს საჩხერის ერთ-ერთი ლითონისტარიანი სატევრის ფორმას.

ადგილობრივი უნდა იყოს აგრეთვე იარაღის სხვა ფორმებიც. მტკვარ-არაქსის კულტურაში ცნობილია ბრტყელი ცული. ერთი ამ ტიპის იარაღი ნაპოვნია საჩხერის ერთ-ერთ ყორღანულ სამაროვანზე. ქვაცხელების ნამოსახლარზე აღმოჩნდა ამ იარაღის ჩამოსასხმელი ყალიბი. ამ კულტურისთვის, ჩანს, დამახასიათებელია აგრეთვე სატეხისმაგვარი იარაღი. საქართველოში სადღეისოდ ამ ტიპის რამდენიმე იარაღი აღმოჩნდა — საჩხერეში, ზეკარზე და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანაში გავრცელებას იწყებს ლითონის ნამგალი (სურ. 40). მართალია, მოსავლის ასაღებად ჯერ ისევ ძირითადად კაყის ნამგალი გამოყენებული, მაგრამ უკვე ლითონის ნამგალიც იწყებს გამოჩენას. ერთი კარგად დაცული ლითონის ნამგალი აღმოჩნდა ხიზანაანთ გორაზე, ერთიც ამირანის გორაზე. ამიერკავკასიაში კიდევ ორი ლითონის ნამგალია ცნობილი — ერთი ნახიჭევანის ქიულ-თეფედან, მეორეც — გარნისის ნამოსახლარიდან. გვხვდებით მათ აგრეთვე აღმოსავლეთ ანატოლიაში ქარაზის და პულურის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებზე.

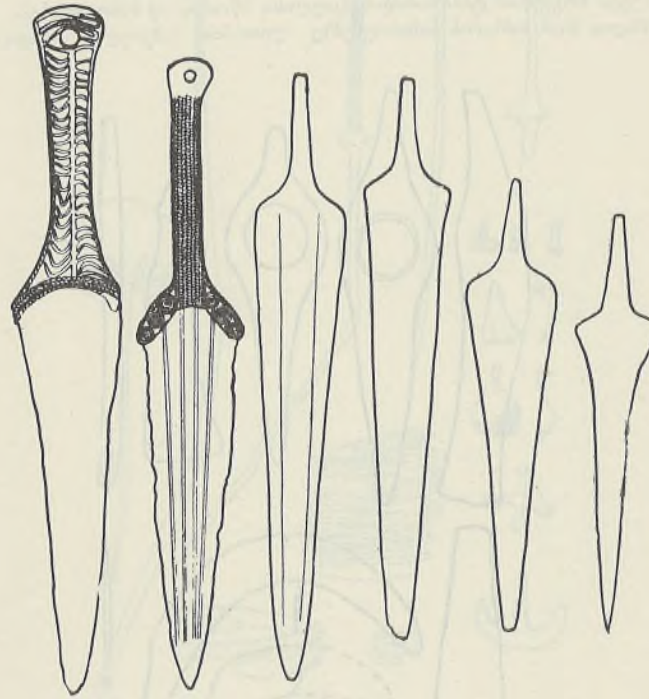
გარდა იარაღისა, ამ პერიოდში კარგადაა ცნობილი აგრეთვე ლითონის სამკაული (ტაბ. XV). სამკაულის ძირითადი ფორმები ადგილობრივ უნდა იყოს ჩამოყალიბებული. ამათგან პირველ რიგში აღსანიშნავია ქინძისთავეები. ამ სამკაულის განსაკუთრებული მრავალგვარობა საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებულ ძეგლებზე გვხვდება. აქ გავრცელებული იყო მოზრდილი ქინ-

სურ. 38. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ხიშტი და შუბისმაგვარი იარაღები.

ძისთავეები დაბრტყელებული თავით, რომლის ორივე ბოლო სპირალით მთავრდება. მათ ვხვდებით ქვატხელების, ურბნისის და ძალინას სამარხებში, ლაით-მაზის ნამოსახლარზე შულავეერთან. გვხვდება აგრეთვე მეორე ტიპის საკინძები ორმაგი სპირალით, „ცხერის რქისებრი“ დახვეული თავით. შესაძლოა ეს ორივე ტიპი ქინძისთავისა, ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა ქართლური ვარიანტისთვის იყოს დამახასიათებელი, მაგრამ ჩვენში გავრცელებულ ქინძისთავთან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ძირითადად საჩხერის ყორღანულ

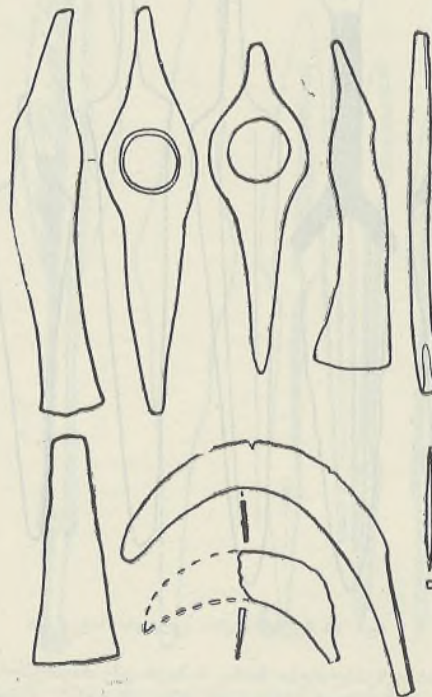
სამაროვნებზე აღმოჩენილი დიდი ზომის ორი ტიპის ქინძისთავი. ერთ მათგანს მარყუჟისებრი თავი აქვს, მეორეს კი T-მაგვარი. მარყუჟისებრთავეიანი ქინძისთა-
ვეები, ვარდა საჩხერისა, ერთადერთი, შედარებით მომცრო ცალია ცნობილი
ძალიანს სამაროვნის ერთ-ერთი სამარხიდან. ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის
კულტურის გავრცელების სხვა არეალიდან მსგავსი ქინძისთავი ჯერჯერობით
ცნობილი არ არის. საერთოდ მარყუჟისებრთავეიანი ქინძისთავეები ფართოდ
გავრცელებული. მათ ვხვდებით ძველ აღმოსავლურ სამყაროში, ევროპაშიც კი.

სურ. 39. მტკვარ-არაქსის კულტურა. სატევრები.

მაგრამ საჩხერის ეგზემპლარები მაინც რამდენადმე თავისებურია. აღსანიშნავია
აგრეთვე ისიც, რომ საჩხერის სამაროვნებში ამ ტიპის ქინძისთავი საკმაოდ
დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა, მაშინ როდესაც სხვაგან მათი ერთეული ეგზემ-
პლარებია ცნობილი. გამოითქვა კიდევ ვარაუდი, რომ შესაძლოა ქინძისთავის
ეს ტიპი სამხრეთით ჩრდილოეთიდან გავრცელდა. რაც შეეხება ქინძისთავს
T-მაგვარი თავით, რომლებიც უპირატესად აგრეთვე დიდი ზომებით გამოირჩე-
ვიან, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების არეში ძირითადად საჩხერის
სამაროვნებზე გვხვდება საკმაოდ დიდი რაოდენობით. სადღეისოდ მხოლოდ
ერთადერთი ცალი ამ ტიპის ქინძისთავისა, ცნობილია ქვაცხელების ნამოსახლა-

რიდან. საქართველოს გარეთ T-მაგვარი ქინძისთავეები მხოლოდ ცენტრალურ კავკასიაშია სადღეისოდ აღმოჩენილი. სულ ბოლო დროს ეს ტიპი ქინძისთავე-ბისა, ნაპოვნია იყო ჩრდილო ოსეთში ყოზანის ხეობაში. ეხვდებით მათ აგრეთვე ნაოჩოთან გათხრილ ყორღანებში, რომლებსაც რამდენადმე მოგვიანო ხანას აკუთვნებენ. როგორც ჩანს, ეს ტიპი ქინძისთავეებისა, ადგილობრივ უნდა ყოფილიყო ჩამოყალიბებული და მტკვარ-არაქსის კულტურის უფრო შიდა-ქართლური წრისათვის იყო დამახასიათებელი. ეტყობა ამ პერიოდში ყვირილის აუზის ზემო წელზე საკმაოდ მძლავრი მეტალურგიული კერა მოქმედებდა და ეგებ ზოგიერთი ტიპი იარაღ-სამკაულისა, სწორედ აქ ჩამოყალიბდა. აღსანიშნავია, რომ საჩხერის სამაროვნებზე ლითონის სამკაულის მრავალგვარი

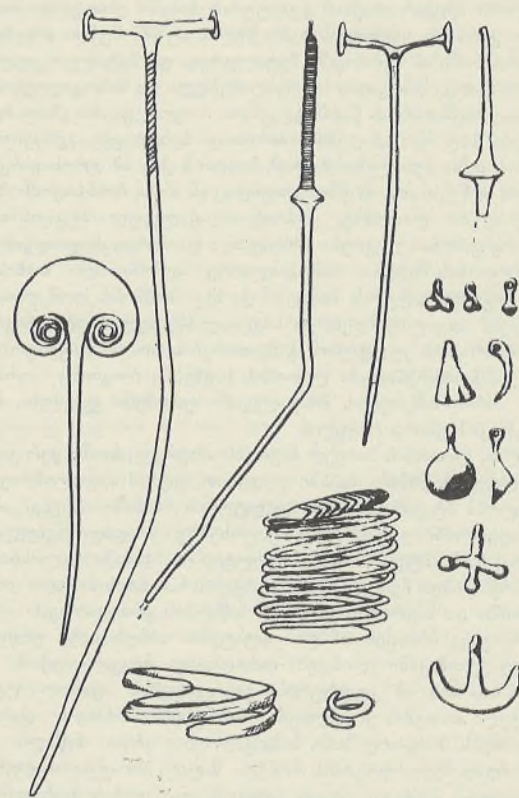

სურ. 40. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ტულ-წერაქვი, სატეხი, ბრტყელი ტული, ნამგალი და სადგისი.

ფორმები გვხვდება: სპირალური სამაჯურები, სასაფეთქლე რგოლები, სხვადასხვა ტიპის საკიდები — მსხლისებრი, ღუზისებრი, თოხისებრი, დისკოიდალური, კოვზისებრი და სხვ. მრავლადაა მძივებიც. ზოგერთი ფორმა ამ საკიდისა შიდა ქართლის ძეგლებზეცაა აღმოჩენილი — ქვაცხელებზე, ურბნისში, ამირანის გორაზე და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ქვაცხელების ერთ სამარხში საცხებით

ისეთივე თოხისებრი საკიდები აღმოჩნდა, როგორიც ქორეთის ერთ-ერთ ყო-
ლანულ სამაროვანზე (სურ. 41).

აღსანიშნავია, რომ ლითონის იარაღიც და სამკაულიც უპირატესად გამოირ-
ჩევა თავისი მოხდენილი ფორმებით, რაც უთუოდ ადგილობრივი ოსტატის მაღალ

სურ. 41. მტკვარ-არაქსის კულტურა. საკინძები, სამაჭურები და საკიდები.

ხელობას და გემოვნებას მოწმობს. მაღალი ოსტატობითაა ნაკეთები საჩხერის
ორნამენტირებული ლითონისტარიანი სატყევეები. აღსანიშნავია ქვაცხელების
ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩენილი სპილენძის თხელი ფირფიტის დიადემა, რომელ-
ზედაც შიგნიდან გამოყვანილი კოპებით გამოსახულია ასტრალური ნიშნები,
ფრინველები და ირმები. უნდა აღინიშნოს, რომ ამ პერიოდში საერთოდ საკ-
მაოდ წინაურდება ხელოსნური წარმოების გარკვეული დარგები, რომლებსაც
უნდა დაეკმაყოფილებინა ეკონომიურად მომძლავრებული საზოგადოების
გაზრდილი მოთხოვნილება.

მადანი, როგორც ჩანს, ძირითადად ადგილობრივი ნედლეულის ბაზებიდან შემოდის. ლითონის ნივთების დასამზადებლად მეტალურგები ფართოდ იყენებდნენ დარიშხანიან სპილენძს. ჩანს, ამ დროს უკვე კარგადაა თავისებულო სპილენძდარიშხანიანი შენადნობის ხელოვნურად მიღების წესი. დარიშხანიანი ლითონი სპილენძთან შედარებით გაცილებით მაღალი თვისებებით ხასიათდება. საქართველოში მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ერთ-ერთი მძლავრი მეტალურგიული კერა მდ. ყვირილის ზემო წელის აუზში უნდა არსებულებოდა.

როგორც ჩანს, ამ პერიოდში მეტალურგია და მეტალურგიული წარმოება ხელოსნობის ცალკე დარგადაა ჩამოყალიბებული და საზოგადოების ერთი ნაწილის ძირითად საქმიანობას წარმოადგენდა. როგორ და რა გზით ხდებოდა მადნის მოპოვება, სად იყო სპილენძის ძირითადი საბადოები, ჯერჯერობით გარკვევით არაფრის თქმა შეიძლება. მაგრამ, სამთო საქმე ამ დროს გარკვეულ განვითარებას რომ აღწევს, ამის მოწმობა თუნდაც ის არის, რომ საგრძნობლად იზრდება მოთხოვნილება ლითონზე. შესაძლოა ცალკეულ რეგიონში სპილენძის მადნის მცირე გამონამუშევრები არსებობდა და ძირითადად ადგილზე ხდებოდა მადნიდან ლითონის მიღება. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის ყალიბები, ციხეები, ტიგლები, ქურის ნაშთები და სხვ. მოწმობს რომ ლითონის ნივთების დამზადება ადგილზე ხდებოდა სპეციალისტ ხელოსნების მიერ. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ბოლო საფეხურზე საგრძნობლად იზრდება მოთხოვნილება ლითონის საგნებზე როგორც იარაღებზე, ისე სამკაულზე. იარაღ-სამკაულის მრავალგვარი ფორმები გვხვდება. მათი დამუშავების ტექნიკა საკმაოდ რთულია.

მართალია, ლითონის პირველ ნივთებს ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაში ვხვდებით, მაგრამ ადგილობრივი მეტალურგიის აღმავლობა მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში იწყება. მეტალურგია მთლიანად ადგილობრივ ნედლეულ რესურსებზე იყო დაფუძნებული.

როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ხელოსნობის ცალკე დარგად ჩამოყალიბდა მეთუნეობაც. ჭურჭლის ხარისხის მაღალი დონე, ფორმის მრავალგვარობა და საერთოდ კი თიხის ნაწარმის ერთგვაროვანი ხასიათი, ამ დროისათვის უკვე პროფესიონალი ოსტატების არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს. სწორედ კერამიკაში ვლინდება ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის თავისებური ხასიათი. ამ კულტურის გავრცელების ფართო ტერიტორიაზე თიხის ჭურჭელი თითქმის ყოველთვის ინარჩუნებს მისთვის დამახასიათებელ ძირითად ნიშნებს. როგორც ჩანს, საზოგადოების ერთი ნაწილი საქმიანობას ძირითად დარგად მეჭურჭლეობას ირჩევს. მაღალ პროფესიონალურ ხელოსნობას დაუფლებული ოსტატი კარგად ართმევს თავს თიხის ჭურჭლის დამზადებასთან დაკავშირებულ რთულ პროცესებს. კერამიკული პროდუქცია, ჩანს, საფუძვლიანად აკმაყოფილებს საზოგადოების მოთხოვნილებებს, რასაც მოწმობს თიხის ჭურჭლის ერთგვაროვანი ხასიათი. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის ხელოსნობის ორი დარგია ცალკე გამოყოფილი — მეთუნეობა და მეტალურგიული წარმოება. შესაძლოა ნაწილობრივ არსებობდნენ ხელოსნობის სხვა უფრო წვრილი დარგებიც. მაგრამ, ჩანს, მეტალურგია წარმოების ის დარგი ხდება, რომელიც უკვე საკმაოდ ჰარბ პროდუქციას აწარმოებს. მტკვარ-არაქსელი მეტალურგები საკმაოდ ფართოდ ავრცელებდნენ თავის ნაწარმს. ამ პერიოდში, ჩანს, იზრდება ეკონომიკური კავშირები როგორც სამხრეთის, ისე ჩრდილო მხარეებთან.

მეთუნეობის და მეტალურგიის ცალკე დარგებად გამოყოფას უთუოდ ხელშეუწყო საზოგადოების ეკონომიკური საფუძვლების სიძლიერემ. ამ პერიოდში

მეურნეობის ძირითადი დარგები მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა კიდევ უფრო მაღალ დონეს აღწევენ. მტკვარ-არაქსის კულტურის ფართოდ განფენა, ვერტიკალური ზოლების ინტენსიურად ათვისება, პლივტი ეკონომიკური ბაზის არსებობის მაუწყებელია. მიწის სათესი ფართობები უშუალოდ სოფლის მახლობლად მდებარეობდა. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში საფუძველი ეყრება გუთნურ მიწათმოქმედებას. სახენელი იარაღი ჯერ კიდევ მეტად პრიმიტიულია, რომლის საშუალებითაც მიწის ზედაპირული დამუშავება ხდებოდა. მიწათმოქმედებაში მის გამოყენებას ჯერ კიდევ დიდი ეფექტის მოტანა არ შეეძლო, მაგრამ მაინც ეს უთუოდ წინ გადადგმული ნაბიჯი იყო. მიწის დასამუშავებლად უკვე გამოყენი ძალაა გამოყენებული. ირმის რქისაგან დამზადებული ერთი სახენელი იარაღი აღმოჩნდა ქვაცხელების ნამოსახლარზე. საფიქრებელია, რომ სახენელი იარაღი ძირითადად ხისაგან მზადდებოდა. აღსანიშნავია, რომ ამ დროის ნამოსახლარზე, წინაურ ხანასთან შედარებით, ქვის და რქის მიწის დასამუშავებელი იარაღები გაცილებით ნაკლებადაა წარმოდგენილი. შესაძლოა ამის ერთ-ერთი მიზეზი მიწათმოქმედებაში ახალი ტიპის იარაღის გამოყენებაც იყო. საფიქრებელია, რომ მიწის დასამუშავებლად ფართოდ იყენებენ ხის თოხს.

მიწათმოქმედების დაწინაურებაზე ეგებ ისიც მეტყველებს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი კაფის დაკბილული ნამგლის პირები. მოსავლის სიუხვე სამკალ იარაღებზე ზარდისა მოთხოვნილებას. არ არის შემთხვევითი, რომ ამ კულტურის ერთ-ერთი პირველი ლითონის იარაღი სწორედ ნამგალი იყო. კაფის ნამგალი ალბათ იხმარებოდა აგრეთვე ბალახის მოსათიბად, რომელსაც საზამთროდ აგროვებდნენ პირუტყვის საკვებად. აღებულ თავთავს, ჩანს, ძნელად კრავდნენ. ქვაცხელას ნამოსახლარზე დანახშირებული ძნა აღმოჩნდა. საერთოდ ამ დროის ძეგლებზე ხშირად გვხვდება სხვადასხვა მარცვლეულის ნაშთები. მნიშვნელოვნად გაიზარდა მარცვლეული მცენარეულობის შემადგენლობა. როგორც ჩანს, ძირითადი მარცვლოვანი კულტურები სხვადასხვა სახის ხორბლეული იყო, უპირატესად რბილი ხორბალი და ქერი. აღებული მოსავალი თიხის მოზრდილ ჭურჭლებში ინახებოდა ან კიდევ სპეციალურ სამეურნეო ორმოებში. მარცვლეულს ხელსაფქვავეებით ფქვავდნენ, რომლებიც ხშირად გვხვდება ამ დროის ძეგლებზე. საკვები პროდუქტების დასამუშავებლად იხმარებოდა ალბათ ძირითადად აგრეთვე როდინები, საბეგვაი ქვები და სხვ., რომლებიც უხვადაა ხოლმე წარმოდგენილი ნამოსახლარებზე.

აღმოსავლეთ საქართველოს მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარები ბარში, მთისწინეთში თუ მთაში, არ გამოირჩევიან მაინცდამაინც დიდი ზომებით და შედარებით თხელ კულტურულ ფენას შეიცავენ. ჩანს, რომ მოსახლეობა ერთ ადგილას შედარებით ხანმოკლე დროის მანძილზე მჯდარა. ამის მიზეზი ალბათ აქ ჩამოყალიბებული მეურნეობის ხასიათშია საძებარი. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიაში მისი რელიეფის თავისებურებების და ბუნებრივი პირობების გამო მიწათმოქმედება სხვადასხვაგვარად ვითარდებოდა. აღმოსავლეთ საქართველოს ბუნებრივი გარემო საგრძნობლად განსხვავდებოდა ამიერკავკასიის უფრო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რეგიონებისაგან. გარდა იმისა, რომ აქ არ იყო ისეთი გაშლილი რელიეფი, იგი ალბათ უფრო ტყიანი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ აღმოსავლეთ საქართველოში უპირატესად სახვოვე მიწათმოქმედება ვითარდებოდა. ტყე აფერხებდა დიდი ფართობების ათვისებას. შესაძლოა ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ აქ არ გვხვდება შედარებით მოზრდილი დასახლებები. ნამოსახლარები არც ცხოვრების ხანგრძლივობით

გამოირჩეოდნენ მაინცდამაინც, იმ სამოსახლო ადგილებზე, სადაც უფრო მყარი, დამჯდარი ცხოვრება დადასტურდა, მიწათმოქმედებისათვის, ალბათ, შედარებით უკეთესი პირობები არსებობდა. ქვაცხელების და ხიზანანთგორის მაგალითიდან ჩანს, რომ მეურნეობის ეს დარგი აქ საკმაოდ დაწინაურებული უნდა ყოფილიყო.

მოსახლეობის იძულებითი ადგილმონაცვლეობა შესაძლოა იმითაც იყო გამოწვეული, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ირიგაცია, ჩანს, ჯერ კიდევ სათანადო სიმაღლეზე არ იდგა. სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებისათვის აქ არ იყო მაინცდამაინც ხელშემწყობი პირობები. მთავარი არტერია მდ. მტკვარი თავისი მაღალი ნაპირებით სარწყავად ნაკლებ გამოსადეგი იყო. ნიშანდობლივია, რომ შიდა ქართლი, მიმდებარე მხარეებით, მტკვარ-არაქსის კულტურის წინარე ხანაში ჩანს, ნაკლებად იზიდავდა საცხოვრებლად ადამიანს. ეს რეგიონი ინტენსიურად სახლდება მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში. ამ პერიოდის სამოსახლეობის ხშირი ქსელი ჩანს თითქმის ყველა ლანდშაფტურ-კლიმატურ ზონში — ბარში, მთისწინეთში, მთაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდში საკმაოდ ინტენსიურადაა ათვისებული აღმოსავლეთ საქართველოს თითქმის ყველა მაღალმთიანი პლატო. ზოგან აქ საკმაოდ მყარი დასახლებები გამოვლინდა, რომლებიც თავისი ხანგრძლივობით შეიძლება გაუტოლდეს ბარის ზოლინდა, რომლებიც თავისი ხანგრძლივობით შეიძლება გაუტოლდეს ბარის ზოგიერთ სტაბილურ ნამოსახლარებს. როგორც ჩანს, ამიერკავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მეურნეობის ისეთი სისტემა შემუშავდა, რომელიც სავსებით აკმაყოფილებდა მოსახლეობის გაზრდილ მოთხოვნილებას. მიწათმოქმედების ერთგვარი შეხედულები ხასიათის კომპენსირებას ჩანს მესაქონლეობა ახდენდა. მიწათმოქმედების გვერდით მეურნეობაში სავარძნობლად იზრდებოდა მესაქონლეობის როლი. აღმოსავლეთ საქართველოში, უპირატესად კი შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე მოპოვებული ძელოვანი მასალების შესწავლის საფუძველზე ისე ჩანს, რომ აქ, მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარებულ საფეხურზე, მესაქონლეობის ხვედრითი წონა მეურნეობაში საკმაოდ მაღალი იყო. მსხვილფეხა საქონელს ისევ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია, მაგრამ სულ უფრო და უფრო მატულობს წვრილფეხა საქონლის სულადობა. როგორც ჩანს, ორივე სახის საქონელს მეცხოველეობაში თანაბარი ადგილი უკავია და ძნელია რომელიმესათვის წამყვანი ადგილის მიკუთვნება. წვრილფეხა საქონლის სულადობის გაზრდა ერთგვარად ცვლის მესაქონლეობის ხასიათს. სოფლის ირგვლივ მდებარე საძოვრები თანდათანობით არასაკმარისი ხდება და იწყება საზაფხულო საძოვრებისათვის მთისწინა და მთის ზოლის ათვისება. მესაქონლეობა ნახევრად მომთაბარულ ხასიათს იღებს. მსხვილფეხა საქონელს უპირატესად ახლომდებარე ადგილებში ამყოფებდნენ. წვრილფეხას კი უფრო დაშორებულ საზაფხულო საძოვრებზე აძოვებდნენ. მთიან ზოლში იქმნება ჯერ სეზონური, შემდეგ კი უფრო მყარი დასახლებები. სოფლის მოსახლეობის ერთი ნაწილი მომთაბარულ მესაქონლეობას ირჩევს. ძირითადი ნაწილი მოსახლეობისა სოფლად რჩება, რომლის საქმიანობაც მსხვილფეხა საქონლის მოვლა და მიწათმოქმედება იყო. მსხვილფეხა საქონელი ამავე დროს ძირითად გამწევე ძალას წარმოადგენდა და გარკვეულ როლს ასრულებდა მიწათმოქმედებაში. მსხვილფეხა საქონელი ზამთრობით, ჩანს, საცხოვრებელ ადგილას ბაგურ კვებაზე იმყოფებოდა. წვრილფეხა საქონელი კი ძირითადად ალბათ საზამთრო საძოვარზე იზამთრებდა. სათიბების მოწყობა და გამოსაზამთრებლად საქონლისათვის საკვების მომარაგება საკმაოდ რთული და შრომატევადი იყო. როგორც ჩანს, ან პერიოდში მოსახლეობის საკმაოდ დიდი

ნაწილი მესაქონლეობაში იყო ჩაბმული. მესაქონლეობის მნიშვნელობა მეურნეობაში, ჩანს, მაღალი იყო და მიწათმოქმედებასთან ერთად საესეებით აკმაყოფილებდა მოსახლეობის მოთხოვნილებას საკვებ პროდუქტებზე. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ხვედრითი წონა დაახლოებით თანაბარი უნდა ყოფილიყო. ამიერკავკასიაში ამ კულტურის გავრცელების უფრო სამხრეთ-დასავლეთ ოლქებში, ეკონომიკაში მიწათმოქმედებას უპირატესი როლი ეკავა. ამიტომაც, რომ აქ მოსახლეობა უფრო მკვიდრი ბინადარია და სოფლებიც შედარებით მოზრდილებია. მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ამიერკავკასიაში მისი გავრცელების სამხრეთისა და უფრო ჩრდილო ზონებში ერთგვარად განსხვავებული სამეურნეო სისტემები ჩამოყალიბდა. პირველში, ჩანს, მიწათმოქმედება წამყვან ადგილს იკავებს, მეორეში კი მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების ხვედრითი წონა მეურნეობაში დაახლოებით თანაბარია.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში საზოგადოების ძირითად სოციალურ უჯრედს წყვილადი ოჯახი წარმოადგენდა. ამ დროის ნამოსახლარებზე გამოვლენილი ერთობიანი სახლი ერთი ოჯახის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო. ეს მონათესავე ოჯახები შეადგენდნენ ძირითადად ერთ საგვარეულო სოფელს. მიწა და საძოვრები საგვარეულო საკუთრება იყო. შესაძლოა თითოეული ოჯახი თვითონ ამუშავებდა საერთო მიწებიდან მისთვის გამოყოფილ ნაკვეთს, ეგებ საქონლის გარკვეული ნაწილი მის განმგებლობაში იმყოფებოდა. ურწყავი მიწათმოქმედება და საერთოდ მისი შედარებით პრიმიტიული ხასიათი დიდი კოლექტივის ერთობლივ შრომას მაინცდამაინც არ მოითხოვდა. მაგრამ მაინც ცალკეული ოჯახი ჯერ კიდევ საესეებით დამოუკიდებელი სამეურნეო ერთეული ეერ იქნებოდა. მარცვლეულის მარაგი, მოწეული მოსავალი საერთო საცავებში, სამეურნეო ორმოებში ინახებოდა და შემდეგ ოჯახებზე ნაწილდებოდა. სახლებში გამოვლენილი მოზრდილი ქურპლები ძირითადად მარცვლეულის შესანახი უნდა ყოფილიყო. არ არის გამორიცხული ამ მიზნისათვის აგრეთვე ხის ქურპლის გამოყენება.

მნიშვნელოვანი გარდაქმნები მეურნეობაში, გუთნური მიწათმოქმედების ჩასახვა, მესაქონლეობის დაწინაურება, მეტალურგიის განვითარება და სხვა ფაქტორები, ეკონომიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში მამაკაცის როლის წინსვლას უწყობდა ხელს. ირღვევა პატრიარქალური ურთიერთობა და საბოლოოდ იმარჯვებს პატრიარქალური წყობილება. ამიერიდან მეურნეობის ძირითადი დარგები მამაკაცის საქმიანობას შეადგენს. საზოგადოებრივ ურთიერთობაში პატრიარქალური წყობილების განმტკიცების მაჩვენებელია ის, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე უფრო ხშირად მამაკაცის გამოსახულებებს ვხვდებით. ნაპოვია ნალისებრი სადგარები მამაკაცის ფიგურით ცენტრში და სხვ. ჩანს, რომ ამ კულტურის აყვავების ხანაში საზოგადოების ეკონომიკურმა კეთილდღეობამ საგრძნობლად იმატა. ამას შესაძლოა ერთგვარად მესაქონლეობის წინსვლამაც შეუწყო ხელი. საბოლოოდ გვარის წევრთა ერთი ნაწილი, რომლის გამდიდრების ძირითადი წყარო ნამატი პროდუქციის გაზრდა იყო, წინაურდება და საზოგადოების შიგნით თანდათანობით ქონებრივი დიფერენციაციის პროცესი იწყება.

მტკვარ-არაქსის კულტურის აყვავების ხანაში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე რამდენიმე მსხვილი და უფრო წვრილი სოციალური გარდასახება, განსაკუთრებით მკვეთრი სხვაობა შეინიშნება ამ კულტურის გავრცელების ჩრდილო-დასავლეთ ზოლში — შიდა ქართლში, მის მომიჯნავე ოლქებში და სამხრეთ-აღმოსავლეთ რეგიონში — არარატის ველზე მიმდებარე მხარეებით.

ზოგიერთი მკვლევარი თვლის, რომ მათ შორის სხვაობა ლოკალურობაზე მეტია და აქ უკვე ცალკე მონათესავე კულტურები უნდა არსებულებო. მართლაც, სხვაობა მათ შორის საგრძნობია როგორც დასახლების ტიპში და არქიტექტურაში, ისე მეურნეობის ხასიათში. სამხრეთ-აღმოსავლეთ ოლქებში, როგორც აღინიშნა, მოსახლეობა ერთ ადგილის ხანგრძლივად ბინადრობს, ნასოფლარებზე კულტურული ფენები უფრო ძლიერია და თვით სოფელს მოზრდილი ტერიტორია ეკავა. მეურნეობაში აქ უფრო მეტად მიწათმოქმედებაა დაწინაურებული. განსხვავება შეინიშნება აგრეთვე ნივთიერ მასალაშიც, განსაკუთრებით კერამიკაში. სამხრეთის ოლქებისათვის უფრო სამწაწილადი ფორმის ჭურჭლის დამახასიათებელი, რომელსაც ნაკაწრი და ჩაღარულ-ამოზურცული ორნამენტი ამკობს უპირატესად, მაგრამ, მიუხედავად გარკვეული სხვაობისა, ორივე ვარიანტში მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი იმდენი საერთო ნიშნები შემორჩა, რომ უფრო მართებული ჩანს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ამ კულტურის ორი შორს წასული ლოკალური ვარიანტის არსებობა ვივარაუდოთ.

მტკვარ-არაქსის კულტურა ძვ. წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან დიდ ტერიტორიაზე იწყებს გავრცელებას სხვადასხვა მიმართულებით. კავკასიაში არც ერთი, სხვა კულტურა, არც ადრე და არც მერე ისე ფართოდ არ გავრცელებულა, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურა. კულტურის დიდ სივრცეებზე განდგენა შეიძლება სხვადასხვა მიზეზებმა გამოიწვიოს. მაგრამ იმ შემთხვევაში, როდესაც მოსახლეობა თავის პირველსაქოვრებელს არ ტოვებს და სხვა ადგილებზე იწყებს გავრცელებას, ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი ამისა მოსახლეობის მკვეთრი ზრდა იყო. მოსახლეობის რიცხვის სწრაფ გამრავლებას უპირველეს ყოვლისა აპირებდა ეკონომიკის წინსვლა, სწორად მიგნებული მეურნეობის ხასიათი. მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ითვისებენ ახალ სივრცეებს როგორც კავკასიის შიგნით, ისე მის ფარგლებს გარეთ. მათი გავლენის სფეროში ექცევა თითქმის მთელი კავკასია, გარდა მისი დასავლეთი ნაწილისა. მტკვარ-არაქსის კულტურა ფართოდ ვრცელდება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიაში, დაღესტანში, მის ბარსა და მთაში. აქ ამ კულტურის ერთგვარად თავისებური ვარიანტი ჩამოყალიბდა. კარგად ათვისებული ჩანს აგრეთვე კავკასიის ცენტრალური ნაწილი, ჩეჩენ-ინგუშეთი და ჩრდილო ოსეთი. აღსანიშნავია, რომ აქ გამოვლენილი ძეგლები მეტ საერთოს მტკვარ-არაქსის კულტურის აღმოსავლურ-ქართულ ვარიანტთან ნახულობს. საფიქრებელია, რომ ეს კულტურა ცენტრალურ კავკასიაში შიდა ქართლიდან და მის მიმდგომ მხარეებიდან ვრცელდება. ნიშანდობლივია, რომ ჩრდილო ოსეთში გამოვლენილი ძეგლები ბევრ საერთოს პოულობენ შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე და განსაკუთრებით კი საჩხერის ყორღანულ სამაროვნებზე გამოვლენილ მასალებთან. ცენტრალური კავკასიის დასავლეთით მტკვარ-არაქსის კულტურა აღარ გავრცელებულა, აქ ამ დროს მაიკოპის კულტურა არსებობდა.

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომები ინტენსიურად ითვისებენ ამიერკავკასიის სამხრეთით მდებარე ოლქებს — აღმოსავლეთ ანატოლიას და ჩრდილო-დასავლეთ ირანის გარკვეულ რაიონებს. როგორც ჩანს, ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში იწყება მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთით გავრცელება. აღმოსავლეთ ანატოლიის დიდ ნაწილში გამოვლენილია ძეგლები, სადაც კარგად გამოირჩევა მტკვარ-არაქსის კულტურის საკმაოდ მძლავრი ფენები. თავდაპირველად ამ კულტურის სფეროში ექცევა ამიერკავკასიის მიმდგომი მხარეები, შემდეგ კი იგი უფრო ფართოდ ვრცელდება სამხრეთით. აქ

გამოვლენილი მასალები უფრო მეტ საერთოს ნახულობენ არაბატის ველისა და საერთოდ სომხეთის მთიანეთისათვის დამახასიათებელ ვარიანტთან.

საკმაოდ მძლავრად ვრცელდება მტკვარ-არაქსის კულტურა ურმიისპირეთში და ირანის პლატოზე ქერმანშას მხარეს აღწევს. ურმიის ტბის მიდამოებში რამდენიმე მრავალგვნიანი ნამოსახლარია შესწავლილი, სადაც ძლიერი მტკვარ-არაქსული ფენა გამოირჩევა.

მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ამ კულტურის ნაკვალევი გამოჩნდა საკმაოდ შორს ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ სანაპირო ზოლში — სირიასა და პალესტინაში. აქ ყოველგვარი ადგილობრივი ტრადიციების გარეშე უეცრად ჩნდება უცხო, ახალი სახის კულტურა, რომლისთვისაც დამახასიათებელია სრულიად განსხვავებული თიხის ნაწარმი — სადა, ხელით ნაძერწი, წითლად ან შავად ნაპრიალები ზედაპირით. ამ ახალ, თავისებურ კულტურას, მისი პირველი აღმოჩენის ადგილის მიხედვით „კირბეთ-კერაკის“ კულტურა ეწოდა. თავდაპირველად მთლად ნათელი არ იყო, თუ საიდან და რა გზით უნდა გავრცელებულიყო ეს კულტურა სირია-პალესტინაში. შემდეგში გაირკვა, რომ კირბეთ-კერაკის და მტკვარ-არაქსის კულტურებს შორის ბევრია საერთო. სავარაუდო მხარე, საიდანაც კირბეთ-კერაკის კულტურა გავრცელდა დასავლეთით, აღმოსავლეთ ანატოლია შეიძლება ყოფილიყო, სადაც ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუა ხანებიდან საკმაოდ მძლავრად იკიდებს ფეხს მტკვარ-არაქსის კულტურა.

ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყისი ხანებიდან ამიერკავკასიაში, კერძოდ კი აღმოსავლეთ საქართველოში მოსახლე მიწათმოქმედ-მესაქონლე ტომების ცხოვრებაში თანდათანობით კრიზისული ვითარება იქმნება, რასაც საბოლოო შედეგად მტკვარ-არაქსის კულტურის დაცემა მოჰყვა. ნამოსახლარების უმეტეს ნაწილზე ცხოვრება თითქმის ერთდროულად წყდება ჩანს, აჭრისეთი ვითარება იქმნება, რამაც მოსახლეობა აიძულა მიეტოვებინა ძველი საცხოვრებელი ადგილები. მაინც რა იყო ცხოვრების ჩაქრობის მიზეზი, ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. ზოგიერთი მკვლევარი ამას იმით ხსნის, რომ მოუსაველიანობამ ან კიდევ სხვა ტომების გამოჩენამ ძველი ნამოსახლარების მიტოვება გამოიწვია. ზოგიც ამის მიზეზებს მეურნეობაში მესაქონლეობის დაწინაურებაში ხედავს. მესაქონლეობის, განსაკუთრებით კი მეცხვარეობის განვითარებამ ეკონომიური ცენტრების გადასაცვლება გამოიწვია ბარიდან მთაში, რის გამოც ბარში მოსახლეობა „თხელდება“. შესაძლოა ძველი ნამოსახლარი ადგილების მიტოვებას ხელი შეუწყო იმანაც, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ხანაში ბარი საკმაოდ მჭიდროდაა დასახლებული, რამაც ტყის დიდი მასივების განადგურება გამოიწვია. ტყის ინტენსიურ ჩეხვას არ შეიძლება გავლენა არ მოეხდინა კლიმატურ პირობებზე. პავის გაშშრალება, გვალვები ურწყავი მიწათმოქმედების პირობებში მოსახლეობის დიდ ნაწილს აიძულებდა საცხოვრებლად უფრო ზომიერი კლიმატის მქონე ადგილებში გადასულიყო. ბარში მოსახლეობა საგრძნობლად კლებულობს და მთისწინა და მთის ზოლის უფრო მცირად ათვისების პროცესი იწყება. ეკონომიური ხასიათის ცვლებადობამ საბოლოოდ მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობა გამოიწვია. ეს პროცესი შესაძლოა იმანაც დაიჩქარა, რომ ძვ. წ. III ათასწ. მეორე ნახევარში, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ახალი მოვლენები იჩენს თავს. ამ პერიოდში აქ ვრცელდება ახალი კულტურა, რომლისთვის დაკრძალვის სრულიად ახალი წესია დამახასიათებელი — ინდივიდუალური ყორდანული სამარხები. მკვეთრ ცვლილებას დაკრძალვის რიტუალში ჩვეულებრივ ახალი, უცხო ელემენტების გამოჩენას

უკავშირებენ. შესაძლოა ადრე ყორღანების კულტურის მატარებელ ხალხს მიუძღვით გარკვეული როლი მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობაში. ამ ვარაუდს ისიც აძლიერებს, რომ ამ ბოლო დროს მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, შიდა ქართლში, აღმოსავლეთ ქვეყნებში, სადაც მტკვარ-არაქსის ხანის ნამოსახლარს ზემოდან ადრე ყორღანების კულტურის ნასოფლარი აღევს. თითქოს ისე ჩანს, რომ ერთხანს ეს კულტურები თანაარსებობდნენ კიდევ, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ყორღანული კულტურის გამოჩენამ თითქოს დააჩქარა წინარე მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების საბოლოო დაცემა.

მტკვარ-არაქსის კულტურა დაახლოებით ათას წელიწადს გაგრძელდა. მისი საწყისი ეტაპი ძვ. წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარზე მოდის და ძვ. წ. III ათასწლეული ამ კულტურის აყვავების ხანაა. მტკვარ-არაქსის კულტურა ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში წყვეტს თავის არსებობას და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ახალი კულტურა ვრცელდება, რომლის დროსაც, ჩანს, საგრძნობლად იცვლება მოსახლეობის ცხოვრების წესი, იგრძნობა მნიშვნელოვანი ძვრები სოციალურ ურთიერთობაში, შემოდის დაკრძალვის ახალი, თავისებური რიტუალი და სხვ.

მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიკური ვინაობის საკითხი განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს და მათი წარმომავლობის შესახებ სადღეისოდ ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს. ზოგიერთი მკვლევარი მტკვარ-არაქსის კულტურის წარმოქმნას ინდოევროპელ ტომებს უკავშირებს, ზოგიც მის მატარებლად ხუროთელ ტომებს თვლის. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ კულტურის შექმნაში ძირითადად კავკასიური ტომები მონაწილეობდნენ — ხუროთელ-ურარტული; ქართველური და ეგებ, ნახურ-დაღესტნური. ვარაუდობენ აგრეთვე, რომ ამ ტომებთან ერთად მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩამოყალიბებაში გარკვეული როლი ინდოევროპელებსაც მიუძღვოდათ. საფიქრებელია, რომ ეს კულტურა ძირითადად კავკასიური წარმომავლობის ტომების კულტურა იყო, უპირატესად ხუროთელ და ქართველურენოვანი მოსახლეობის. ქართველურ ტომებს ამ დროს ალბათ ძირითადად ამიერკავკასიის ცენტრალური და, ეგებ, დასავლეთ საქართველოს გარკვეული ოლქები ეკავათ. შესაძლოა, ამ ტომებს ეკუთვნოდა ძირითადად მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი.

§ 2. ადრეული ყორღანების კულტურა

ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარი აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში მთელი რიგი ახალი მოვლენებით ხასიათდება. საბოლოოდ დაირღვა მტკვარ-არაქსის კულტურის სტაბილური ხასიათი. გავრცელებას იწყებს ახალი თავისებური კულტურა, რომლისთვისაც განსხვავებული დაკრძალვის წესია დამახასიათებელი — ინდივიდუალური ყორღანული სამარხები. მკვეთრი ცვლილებები კულტურაში და საერთოდ ცხოვრების ხასიათში მართო საზოგადოების შიგნით მიმდინარე პროცესებით ვერ აიხსნება. აქ, ჩანს, გარკვეული როლი გარედან მომდინარე ფაქტორებსაც უნდა შეესრულებინათ. ძვ. წ. III ათასწლეულში კავკასიის ჩრდილოეთით თანდათანობით აქტიურდებიან მესაქონლე ტომები, რომლებიც შორს დასავლეთით ვრცელდებიან და სამხრეთ რუსეთის სტეპების გზით დუნაისპირეთის მიღმა მხარეებს აღწევენ. მოძრაობის ამ დიდ გზაზე ეს ტომები

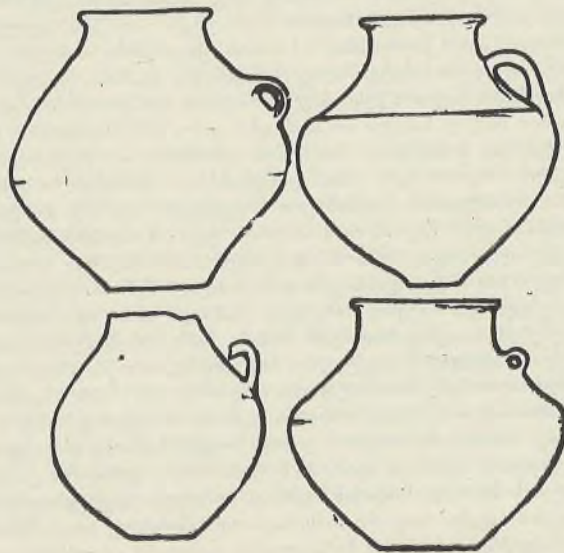
მიწათმოქმედი მოსახლეობის ზონებში იჭრებიან და არღვევენ მათი მეურნეობის სიმყარეს.

როგორც ჩანს, შტკვარ-არაქსის კულტურის ძლიერების ხანაში ამიერკავკასიაში ამ მოვლენების მიღმა დარჩა. მხოლოდ მისი შესუსტების შემდეგ ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიაში აქტიურდება ჩრდილოური გავლენები. ამ დროს აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ვრცელდება დიკალაქის ახალი წესი — ყორღანული ტიპის სამარხები. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში დიკალაქის ყორღანული წესის გავრცელება ძირითადად ჩრდილოეთიდან მომდინარე მოვლენებთან იყო ალბათ დაკავშირებული. თუმცა კულტურაში ამან თითქოს ნაკლები ასახვა პოვა. ყორღანულ სამარხებში გამოვლენილი კულტურა უპირატესად ადგილობრივ ტრადიციებზე იყო დაფუძნებული. როგორც ჩანს, საერთოდ ჩრდილოეთიდან მომდინარე გავლენებმა ამიერკავკასიაში გარკვეული დანიშნულების ცხოვრების საერთო წესს, შტკვარ-არაქსის კულტურაში და მის უწინარეს ხანაში წარმოქმნილი ხასიათი ცხოვრებისა ირღვევა. ძველი საცხოვრებელი ადგილები უმეტესწილად ცარიელდება და, ჩანს, იცვლება საზოგადოების ცხოვრების საერთო წესი. მაგრამ როგორი იყო ცხოვრების ეს ახალი გზა ჭერჭერობით მთლად ნათელი არ არის იმის გამო, რომ სადღესოდ უპირატესად სამარხებიდან მომდინარე მასალებია ცნობილი. სად მდებარეობდა ამ დროის სოფელი, როგორი იყო მისი დაგეგმარება, სამშენებლო საქმე და არქიტექტურა, მოსახლეობის ეკონომიური საფუძველი და სხვ. ჭერჭერობით გარკვევით თქმა ძნელია. მაგრამ, რომ ამ დროს უკვე საინჟინრო-სამშენებლო საქმე საკმაოდ მაღლა იდგა, მოწმობს დიდებული სამარხებში, ყორღანებში დადასტურებული ხის ან ქვისაგან ნაგები დასაკრძალავი შენობა. საფიქრებელია, რომ საცხოვრებელი უპირატესად ხისა იყო. ქვასა და თიხას ამ საქმისათვის ნაკლებად იყენებდნენ. აღრეყორღანების ხანაში, ჩანს, არსებობდნენ საკმაოდ შეკავშირებული და ძლიერი კოლექტივები. მათ გარეშე, რა თქმა უნდა, შეუძლებელი იქნებოდა ისეთი სამუშაოს ჩატარება, როგორც მოზრდილი ყორღანის აგება იყო. ამასთანავე მოზრდილი ყორღანი საკმაოდ რთულ ნაგებობას წარმოადგენდა, სადაც მიწის სამუშაოებთან ერთად ზოგჯერ საკმაოდ დიდი ქვისა და ხის კონსტრუქციებიც იგებოდა (ტაბ. XVI; ტაბ. XVII). ყორღანის ასაგებად საჭირო მასალების მოზიდვა ხანდახან საკმაოდ შორეული ადგილებიდან უხდებოდა. ყორღანის აგება, როგორც ჩანს, საკმაოდ ხანგრძლივ დროს მოითხოვდა. ამიტომ, სადიქრებელია, რომ მეტნაკლებად დამჯდარი ცხოვრების გარეშე ამ მძიმე და ხანგრძლივი სამუშაოების ჩატარება საკმაოდ რთული იქნებოდა.

აღრეყორღანების კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში დღეს ცნობილია მის აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ნაწილში აზერბაიჯანსა და საქართველოში; უფრო სამხრეთით, არარატის ველზე და მის მიმდებარე მხარეებში ამ კულტურის ნაკვალევი ჭერჭერობით ნაკლებადაა ცნობილი. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ყორღანები ამიერკავკასიის სამხრეთით, წინა აზიაში არ გვხვდება. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში აღრეყორღანების კულტურის გავრცელების უკიდურესი დასავლეთი საზღვარი თითქმის ლიხამდე აღწევს.

აღრეყორღანების კულტურა, თითქმის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს მოიცავს. აღრეყორღანებში ქრონოლოგიურად რამდენიმე განსხვავებული ორი ჯგუფი გამოიყოფა — ერთი აღრეყორღი, მეორე კი უფრო გვიანი. უადრესი ყორღანები სადღესოდ ცნობილია წალკის პლატოზე თრიალეთში, თბილისის მახლობლად მარტყოფში და სამგორის ველზე. თრიალეთში ყველა ყორღანი ორმოიანია, ქვამიწაყრილიანი, საკმაოდ მოზრდილები. უადრესი ყორღანი სამარ-

ხეული ინვენტარის სიღარიბით გამოირჩევა. მათთვის დამახასიათებელია შავზედაპირიანი, მსხლისებრი ფორმის მოზრდილი ჭურჭელი, რომელსაც მხარ-ზე ნახევარსფეროსებრი მოყვანილობის ფართო ყური აზის. მას ჩვეულებრივად მკვეთრად გამოსახული მუცელი აქვს, საკმაოდ მაღალი ყელი და შედარებით ვიწრო ძირი. მართალია ეს ტიპი ჭურჭლისა უკვე საესეებით ჩამოყალიბებული ფორმებით ხასიათდება, მაგრამ მაინც შეინიშნება გარკვეული კავშირი წინარე ხანის კერამიკასთან. ეს ჩანს როგორც თვით ჭურჭლის ფორმის ზოგიერთ დეტალ-ში, ისე ორნამენტის ხასიათში. მსხლისებრი ფორმის ჭურჭელთან ერთად ყო-რღანებში ჩვეულებრივი შავი ფერის ცალყურა მოზრდილი ტოლჩა გვხვდება. ეს ჭურჭელიც ფორმით გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს მტკვარ-არაქსის კერამი-კასთან, განსაკუთრებით კი მათ ორნამენტის ხასიათი აახლოვებთ (სურ. 42).

სურ. 42. აღრეული ყორღანების კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

თრიალეთის ყორღანებისათვის დამახასიათებელი კერამიკა აღმოჩნდა აგრეთვე სამგორისა და მარტყოფის ყორღანებში. სამგორის ველზე, დაახლო-ებით ერთ ხაზზე, სამი დიდი ყორღანი ამოწილული, გარკვეული მანძილით ერთიმეორისაგან დაცილებული. როგორც ჩანს, ველმაც თავისი სახელი აქე-დან მიიღო. სამგორში გათხრილი ყორღანი „კოხტა გორა“ საკმაოდ მოზრდი-ლი იყო. მიწის ყრილის შიგნით მას შუა ნაწილში ქვაყრილი ჰქონდა (ტაბ. XVI). ქვაყრილის ქვეშ ცენტრში სწორკუთხა მოყვანილობის ხის ძეღური შენობა იდგა. შენობის მოტეპნილ იატაკზე თიხის ჭურჭლის ნატეხები, სპილენძის ბრტყელობრიანი სატევარი, ქვის ბრტყელი ცული და ცხერის კოჭები აღმოჩნდა. იატაკის აყრის შემდეგ შენობის ერთ ნაწილში ორმო გამოჩნდა, რომელშიც ჩადგმული იყო თიხის ჩაღარულყელიანი ჭურჭელი. ჭურჭელში ფერფლის

ნაშთი აღმოჩნდა. როგორ ჩანს, მიცვალებული დაუწვავთ და მისი ფერფლი თიხის ურნაში მოთავსებულიათ, რომელიც შემდგომში იატაკის ქვეშ ამოღარულ სამალავ ორმოში ჩაუდგამთ.

სამგორის ყორღანში შედარებით ღარიბი ინვენტარი აღმოჩნდა. ერთადერთი ლითონის ნივთი ბრტყელი, ყუნწიანი სატყერის პირი პრიმიტიული ფორმისაა. საინტერესოა ამ ყორღანში აღმოჩენილი კერამიკა. მსხლისებრი მოყვანელობის ჭურჭელი თავისი ფორმით უახლოვდება ამგვარსავე ჭურჭლებს თრიალეთის ადრეულ ყორღანებიდან. მოზრდილი ტოლჩა თითქმის სავსებით იმეო-რებს ამავე ყორღანებისათვის დამახასიათებელ ამ ტიპის ჭურჭლის ფორმასა და ორნამენტს. ერთგვარად თავისებურია თიხის ურნა. მსგავსი მოყვანილობის ჭურჭელი ამიერკავკასიაში ადრეულ ყორღანებში ცნობილი არ არის. იგი ფორ-მით თითქმის უფრო უახლოვდება ჩრდილო კავკასიის ადრეული ყორღანე-ბისათვის დამახასიათებელ ჭურჭელს.

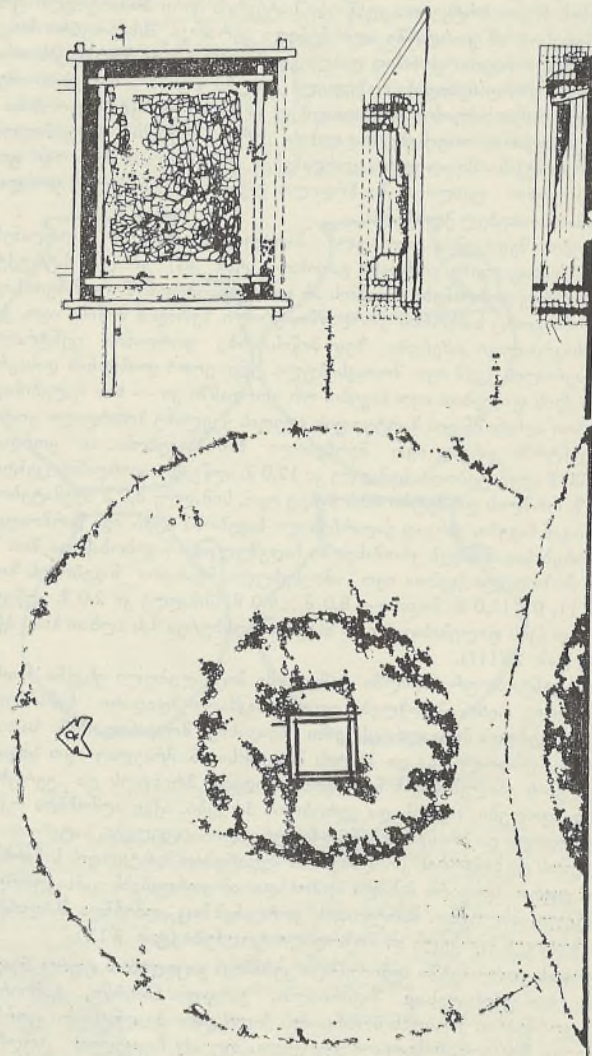
საინტერესო შედეგებია მიღებული მარტყოფის ჯგუფის ყორღანების შესწავლისას, სადაც ოთხი ყორღანი გაითხარა (ტაბ. XV). ყრილის სტრუქტუ-რის ხასიათის მხრივ ყორღანები თითქმის არ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. აქაც, ისევე როგორც სამგორის ყორღანში, ყრილი ზემოდან მიწისა იყო, ქვეშ კი ქვისა, დასაკრძალავი კამერები ზედ მიწისპირზე ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში, ქვაყრილის ქვეშ იყო მოთავსებული. ერთ-ერთი ყორღანის დასაკრძა-ლავი კამერა ქვის ფილებით იყო ნაგები. ორ ყორღანში კი — ხის ძელებისაგან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მარტყოფის ჯგუფის ყველაზე მოზრდილი ყორღა-ნი, სადაც ცენტრში კარგად იყო შერჩენილი ხის ნაგებობა. ამ ყორღანის დიამეტრი 100 მ აღემატებოდა, სიმაღლე კი 12,0 მ. აღწევდა. ყორღანის ცენტრში ყრილის ქვეშ, რომლის დიამეტრი 40,0 მ-მდე იყო, სიმაღლე 3,0 მ აღემატებოდა, ხის ძელებისაგან ნაგები, კარგად გადაჩენილი ნაგებობა იდგა. იგი წარმოადგენ-და მუხის მორებისაგან ნაგებ ერთმანეთში ჩადგმულ ორ ნაგებობას და მათ შო-რის სივრცე მოზრდილი ქვებით იყო ამოვსებული. გარეთა ნაგებობის ზომე-ბა უდრიდა 11, 0×10,0 მ, შიდასი — 8,0 მ.×6,0 მ, სიმაღლე კი 2,0 მ. აღწევდა. კამერის იატაკი ქვის ფილებისაგან იყო ნაგები. გადახურვა მას ალბათ ხისა ჰქონ-და (სურ. 43; ტაბ. XVIII).

კამერის ცენტრალურ ნაწილში რამდენიმე მიცვალებული ესვენა. ოთხივე კედლის გასწვრივ თიხის ჭურჭლები ელაგა. საკმაოდ მდიდარი სამარხეული ინვენტარი შედგებოდა მრავალრიცხოვანი სხვადასხვა მოყვანილობის სადაფის საკიდებისაგან, სერდოლიკისა და პასტის მძივებისაგან. მრავლად იყო სხვადას-სხვა ცხოველების კბილებისაგან ნაკეთები საკიდები, ბრინჯაოს და ვერცხლის სასაფეთქლე რგოლები, ოქროს და ვერცხლის მძივები. აქვე აღმოჩნდა ოქროს ორი ფართო რგოლი და ბრინჯაოს იარაღ-საჭურველი — ცულები, სატეხი და სხვ. თრიალეთის და სამგორის ყორღანებთან შედარებით მარტყოფის სამარხებში ჭაცილებით უფრო მდიდარი მასალა აღმოჩნდა. ამ ყორღანებს განსაკუთრებით თიხის ჭურჭელი ახლოვებთ. მარტყოფის ყორღანებშიც აღმოჩნდა მსხლისებრი ფორმის მოზრდილი ჭურჭელი და მოზრდილი ტოლჩები (ტაბ. XIX).

მარტყოფის ყორღანებში აღმოჩენილი კერამიკა ჭაცილებით უფრო მრავალ-ფეროვანია. იგი უპირატესად შავბრიალაა, კარგად ნაძერწი, გამოირჩევა დახვეწილი ფორმებით. ჰარბობს მოზრდილი ქილისებრი ბიკონუსური ფორმისა, ან ყელდაბალი, მუცელგამოზრდილი ჭურჭელი. თუ არ ჩავთვლით ტოლჩისე-ბურ ჭურჭელს, მომცრო ზომის კერამიკა თითქმის არ გვხვდება. მარტყოფის კერამიკაზე უფრო მრავალფეროვანი ორნამენტული სახეებია დატანილი. აქაც

ქარბოზს ნაკაწრი ორნამენტი, იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება აგრეთვე რელიეფურად გამოყვანილი სახეები (ტაბ. XX).

მარტყოფის ყორღანები იმითაც გამოირჩევა სხვა თანადროული ძეგლებ-

სურ. 43. მარტყოფის ყორღანი № 4. დასაყრდელი კამერა.

ზისაგან, რომ აქ კარგადაა წარმოდგენილი სამარხეულ ინვენტარში არაყრამიკული მასალა. თრიალეთის ყორღანებში, თუ არ ჩავთვლით IV ყორღანის ყრბში ნაპოვნ ვერცხლის ხეის, ლითონის ან სხვა რაიმე მასალის სამკაული თითქმის ცნობილი არ არის. მხოლოდ ერთ ყორღანში აღმოჩნდა ბრტყელი ყუნწიანი დანისა თუ სატევრის პირი. ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი იყო ოთხწახნაგა სპილენძის სადგისი თუ ისრისპირი. გარდა ამისა, ერთგან აღმოჩნდა ობსიდიანის ისრის პირი. სამგორის ყორღანშიც დაახლოებით ამგვარივე სურათი იყო.

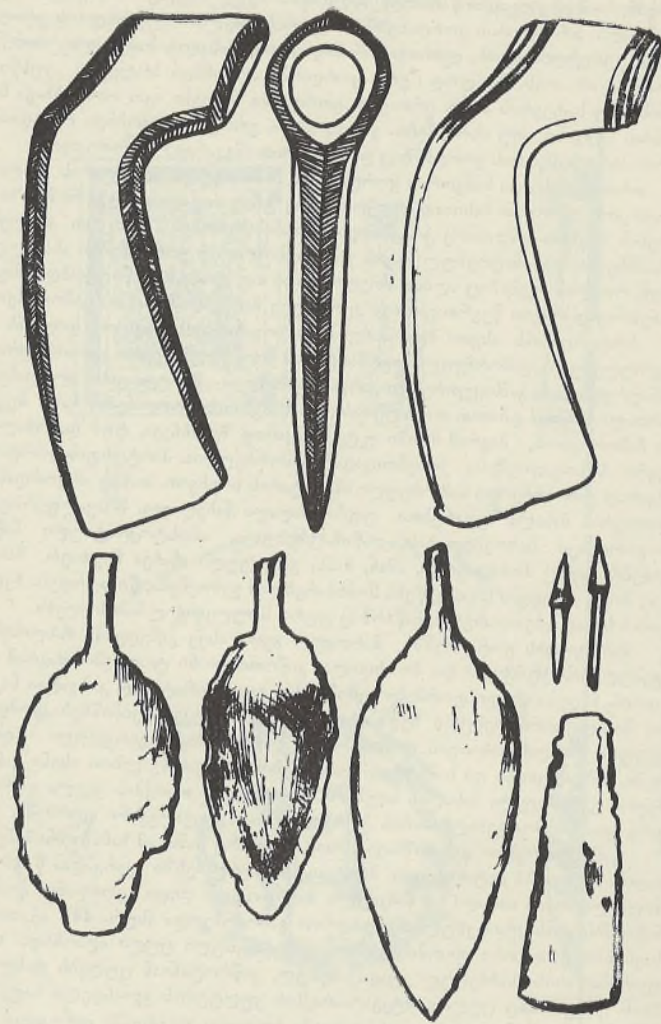
თრიალეთისა და სამგორის ყორღანების სამარხეული ინვენტარის სიღარიბე და ერთგვაროვანი ხასიათი თითქოს იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ საზოგადოების შიგნით მიმდინარე ქონებრივი უთანასწორობის პროცესი ნაკლებად შესამჩნევია. დაწინაურებულ წევრს უფრო მოზრდილ ყორღანებში ასაფლავებდნენ, რომლის აგებაშიც ალბათ მთელი გვარი თუ ტომი მონაწილეობდა, მაგრამ ქონებრივად რიგით წევრთან იგი ჯერ კიდევ მაინც აღაშთებდა არ გამოირჩეოდა.

როგორც ჩანს, ასეთი მდგომარეობა საზოგადოების შიგნით დიდხანს არ გაგრძელდებოდა. გამორჩეულ მდგომარეობას მიღწეული წევრი ეკონომიკურადაც წინაურდებოდა. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა მარტყოფის ყორღანებში. მართალია ისინი ღრით თრიალეთისა და სამგორის ყორღანებს, ჩანს, ბევრით არ ჩამორჩებიან, მაგრამ მათში უკვე აშკარად შეიმჩნევა, რომ დაკრძალული წევრი საზოგადოების ქონებრივად გამორჩეულია. მარტყოფის ყორღანები აშკარად გამოირჩეოდა სამარხეული ინვენტარის სიუხვით. თანაც ამ ყორღანების ნივთიერი მასალა შედარებით უფრო მაღალი ნახელავია, მრავალფეროვანია. როგორც კი საზოგადოების დაწინაურებული, არისტოკრატიული ნაწილი ქონებრივად მომძლავრდა, ამავე, ჩანს, გარკვეული ასახვა ნივთიერ მასალაშიც პოვა. იზრდება და იხვეწება მომხმარებლის გემოვნება, წინაურდება ხელოსანობის სხვადასხვა დარგები, ნაწარმიც უფრო სრულყოფილ სახეს იღებს.

მარტყოფის ყორღანებში მართალია ჯერ ისევ გვხვდება მსხლისებური აგებულების ჭურჭელი და მოზრდილი, ვიწროძირიანი ტოლჩები, მაგრამ ამავე დროს ჩნდება ახალი ფორმები კერამიკისა. იგი უპირატესად კარგადაა ნაკეთები, შევად გაპრიალებული ზედაპირით და მასში უკვე შეინიშნება მომღვწეო ჯგუფის ყორღანებისათვის დამახასიათებელი კერამიკის გარკვეული ელემენტები. თრიალეთისა და სამგორის ყორღანებისაგან განსხვავებით ისინი გამოირჩევიან კერამიკული მასალის სიუხვით. მარტყოფის თითქმის ყველა ყორღანში კარგადაა წარმოდგენილი თიხის ჭურჭელი, მისი მრავალგვარი ფორმები.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ, როგორც ჩანს, ამ ხანაში მნიშვნელოვნად წინაურდება მეტალურგია. მარტყოფის ყორღანებში კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის იარაღი და სამკაული. მარტყოფის დიდი ყორღანი ლითონის ნაწარმის განსაკუთრებული სიმდიდრით გამოირჩეოდა (სურ. 44). აქ თითქმის სავსებით ერთნაირი ფორმის ოთხი ყუდაქანებული ცული აღმოჩნდა. თავისი ფორმით ისინი საჩხერულ ყუდაქანებულ, ვიწროტანიან ცულებს უახლოვდებიან. ეს ფორმაც ცულისა მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე ჩამოყალიბდა. იგი ფართოდ ვრცელდება ჩრდილო კავკასიაში და უფრო ჩრდილოეთითაც, აღმოსავლეთ ევროპაში (ტაბ. XXI).

თითქმის ყველა აღრეულ ყორღანში აღმოჩნდა ბრტყელი, ფოთლისებრი მოყვანილობის ყუნწიანი სატევრის პირები. ფორმით ეს სატევრის პირები თითქმის უფრო უახლოვდებიან ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებულ ამგვარსავე იარაღებს. მარტყოფის თითქმის ყველა ყორღანში აღმოჩნდა ოთხწახნაგა გრძელყუნწიანი ისრის პირები (ტაბ. XXI).

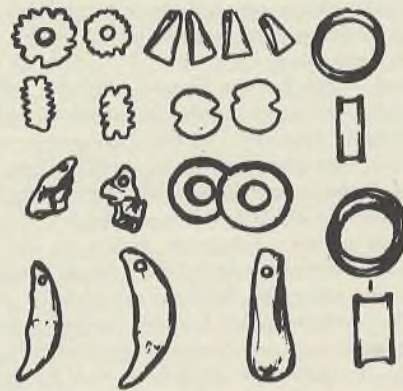

სურ. 44. აღრეული ყორღანების კულტურა. ლითონის იარაღი — ცულეები, სატევრის პირები, ბრტყელი ცული და ისრის პირები.

მარტყოფის ერთ-ერთ ყორღანში კარგად ნაკეთები ქვის ხერელიანი ცული აღმოჩნდა. ქვის ბრტყელი ცული სამგორის ყორღანშიაც იდო. ქვის ხერელიანი ცულები ჩვენში და საერთოდ ამიერკავკასიაში ამ პერიოდში შედარებით იშვია-

თად გვხვდება. სამაგიეროდ ქვის გახერხებული ცულები კარგადაა ცნობილი ჩრდილო კავკასიაში და სამხრეთ რუსეთში, სადაც ისინი დროის საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე გვხვდებიან.

ლითონის სამკაულთაგან უადრეს ყორღანებში გვხვდება ბრინჯაოსაგან ნაკეთები სასაფეთქლე რგოლები. ამგვარი სასაფეთქლე რგოლები საკმაოდ კარგადაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი პერიოდის ძეგლებზე. სამკაულებით განსაკუთრებით მდიდარი იყო მარტყოფის დიდი ყორღანი. აქ ბლომად აღმოჩნდა ბრინჯაოს და ვერცხლის კასრისებრი მძივები, ოქროს რამდენიმე მოგრძო, ცილინდრული მოყვანილობის წახნაგიანი მძივები და ორი ფართო რგოლი. ძვირფასი ლითონებისაგან ნაკეთები ნივთები მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი არ არის. როგორც ჩანს, ძვირფასი ლითონის ნივთები ჩვენში ყორღანული კულტურის ხანაში იწყებენ გავრცელებას (სურ 45; ტაბ. X X I I).

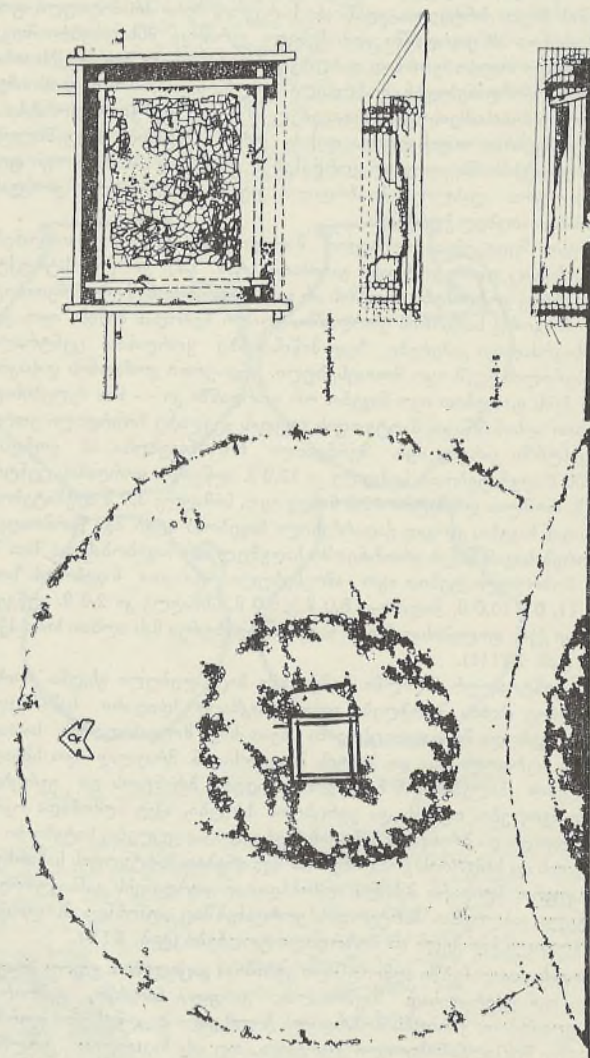
სურ. 45. ადრეული ყორღანების კულტურა. სამკაული.

მარტყოფის ყორღანებში ბლომად აღმოჩნდა პასტისა და სერდოლიკის მძივები. სამკაულებით განსაკუთრებით მდიდარი იყო დიდი ყორღანი. აქ მრავლად აღმოჩნდა სადაფის სხვადასხვა მოყვანილობის საკიდები, ძვლის ბრტყელი მძივები და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ცხოველის კბილებისა და ეშვებისაგან ნაკეთები საკიდები. მსგავსი საკიდები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრეული კულტურებისათვის მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ არის, მაგრამ სამაგიეროდ ცხოველის კბილების და ეშვების საკიდები საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან ცნობილია ჩრდილო კავკასიის და ჩრდილო შავი ზღვისპირეთის სამარხებში (სურ. 45; ტაბ. X X I I).

ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში საგრძნობი გარდაქმნები შეინიშნება. ამ დროისათვის აქ ვრცელდება ე. წ. „ბედენური კულტურა“, რომელიც მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. რა ზღვება ამ პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, საიდან შემოდის ახალი ელემენტები კულტურაში, რა იყო მიზეზი ცვლილებებისა, ჭერჭერო-

ჭარბობს ნაქაწრი ორნამენტი, იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება აგრეთვე რელიეფურად გამოყვანილი სახეები (ტაბ. XX).

მარტყოფის ყორღანები იშვიათად გამოირჩევა სხვა თანადროული ძეგლები-

სურ. 43. მარტყოფის ყორღანი № 4. დასავლეთი კამერა.

ბისაგან, რომ აქ კარგადაა წარმოდგენილი სამარხეულ ინვენტარში არაქერამიკული მასალა. თრიალეთის ყორღანებში, თუ არ ჩავთვლით IV ყორღანის ყრილში ნაპოვნ ევრეტელის ხეობას, ლითონის ან სხვა რაიმე მასალის სამკაული თითქმის ცნობილი არ არის. მხოლოდ ერთ ყორღანში აღმოჩნდა ბრტყელი ყუწწიანა დანისა თუ სატევრის პირი. ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი იყო ოთხწახნაგა სპილენძის სადგისი თუ ისრისპირი. გარდა ამისა, ერთგან აღმოჩნდა ობსიდიანის ისრის პირი. სამგორის ყორღანშიც დაახლოებით ამგვარივე სურათი იყო.

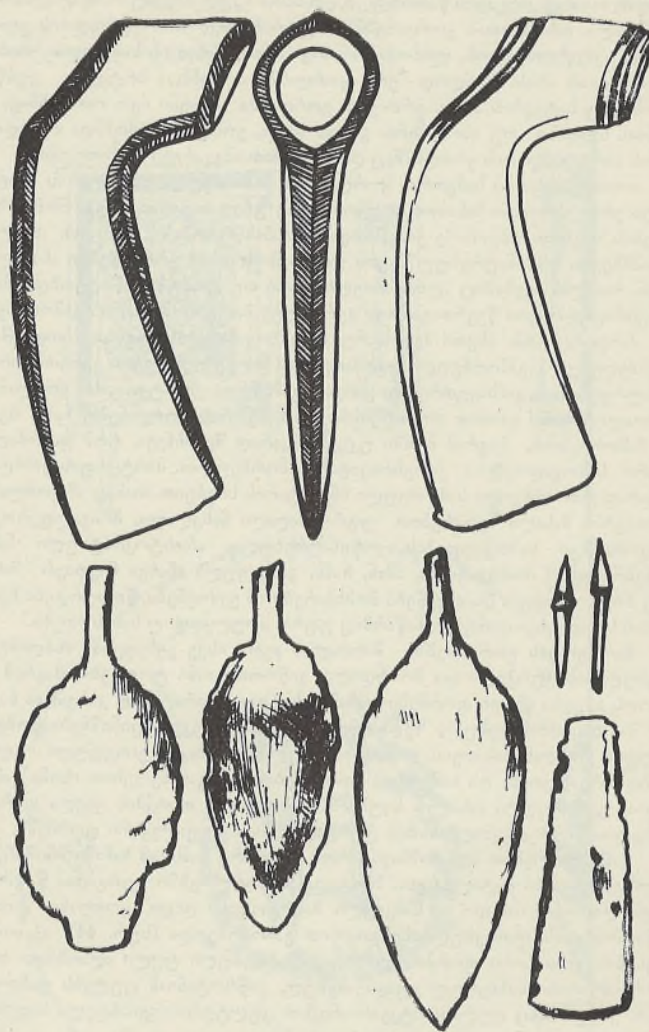
თრიალეთისა და სამგორის ყორღანების სამარხეული ინვენტარის სიღარიბე და ერთგვაროვანი ხასიათი თითქოს იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ საზოგადოების შიგნით მიმდინარე ქონებრივი უთანასწორობის პროცესი ნაკლებად შესამჩნევია. დაწინაურებულ წევრს უფრო მოზრდილ ყორღანებში ასაფლავებდნენ, რომლის აგებაშიც ალბათ მთელი გვარი თუ ტომი მონაწილეობდა, მაგრამ ქონებრივად რიგით წევრთან იგი ჯერ კიდევ მაინც დამაინტერესებს არ გამოირჩეოდა.

როგორც ჩანს, ასეთი მდგომარეობა საზოგადოების შიგნით ღიბხანს არ გავრცელებულა. გამორჩეულ მდგომარეობას მიღწეული წევრი ეკონომიურადაც წინაუბრდებოდა. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა მარტყოფის ყორღანებში. მართალია ისინი ღრობით თრიალეთისა და სამგორის ყორღანებს, ჩანს, ბევრით არ ჩამორჩებიან, მაგრამ მათში უკვე აშკარად შეიმჩნევა, რომ დაკრძალული წევრი საზოგადოებისა ქონებრივადაც გამორჩეულია. მარტყოფის ყორღანები აშკარად გამოირჩეოდა სამარხეული ინვენტარის სიუხვით. თანაც ამ ყორღანების ნივთიერი მასალა შედარებით უფრო მაღალი ნახევარია, მრავალფეროვანია. როგორც კი საზოგადოების დაწინაურებული, არისტოკრატიული ნაწილი ქონებრივად მომძლავრდა, ამან, ჩანს, გარკვეული ასახვა ნივთიერ მასალაშიც პოვა. იზრდება და იხვეწება მომხმარებლის გემოვნება, წინაუბრდება ხელოსანობის სხვადასხვა დარგები, ნაწარმიც უფრო სრულყოფილ სახეს იღებს.

მარტყოფის ყორღანებში მართალია ჯერ ისევ გვხვდება მსხლისებური აგებულების ჭურჭელი და მოზრდილი, ვიწროძირიანი ტოლჩები, მაგრამ ამავე დროს ჩნდება ახალი ფორმები კერამიკისა. იგი უპირატესად კარგადაა ნაკეთები, შვადი გაპრიალებული ზედაპირით და მასში უკვე შეინიშნება მომდევნო გზუფის ყორღანებისათვის დამახასიათებელი კერამიკის გარკვეული ელემენტები. თრიალეთისა და სამგორის ყორღანებისაგან განსხვავებით ისინი გამოირჩევიან კერამიკული მასალის სიუხვით. მარტყოფის თითქმის ყველა ყორღანში კარგადაა წარმოდგენილი თიხის ჭურჭელი, მისი მრავალფეროვანი ფორმები.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ, როგორც ჩანს, ამ ხანაში მნიშვნელოვნად წინაუბრდება მეტალურგია. მარტყოფის ყორღანებში კარგადაა წარმოდგენილი ლითონის იარაღი და სამკაული. მარტყოფის დიდი ყორღანი ლითონის ნაწარმის განსაკუთრებული სიმდიდრით გამოირჩეოდა (სურ. 44). აქ თითქმის საესეებით ერთნაირი ფორმის ოთხი ყუდაქანებული ცული აღმოჩნდა. თავისი ფორმით ისინი საჩხერულ ყუდაქანებულ, ვიწროტანიან ცულებს უახლოვდებიან. ეს ფორმაც ცულისა მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანდელ საფეხურზე ჩამოყალიბდა. იგი ფართოდ გრცელდება ჩრდილო კავკასიაში და უფრო ჩრდილოეთითაც, აღმოსავლეთ ევროპაში (ტაბ. XXI).

თითქმის ყველა ადრეულ ყორღანში აღმოჩნდა ბრტყელი, ფოთლისებრი მოყვანილობის ყუწწიანი სატევრის პირები. ფორმით ეს სატევრის პირები თითქმის უფრო უახლოვდებიან ჩრდილო კავკასიაში გავრცელებულ ამგვარსებუ იარაღებს. მარტყოფის თითქმის ყველა ყორღანში აღმოჩნდა ოთხწახნაგა გრძელყუწწიანი ისრის პირები (ტაბ. XXI).

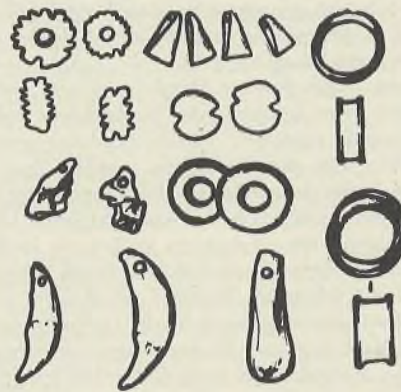

სურ. 44. აღრეული ყორღანების კულტურა. ლითონის იარაღი — ცულეზი, სატევრის პირები, ბრტყელი ცული და ისრის პირები.

მარტყოფის ერთ-ერთ ყორღანში კარგად ნაპოვნები ქვის ხერელიანი ცული აღმოჩნდა. ქვის ბრტყელი ცული სამგორის ყორღანშიაც იღო. ქვის ხერელიანი ცულები ჩვენში და საერთოდ ამიერკავკასიაში ამ პერიოდში შედარებით იშვია-

თად გვხვდება. სამაგიეროდ ქვის გახვრეტილი ცულები კარგადაა ცნობილი ჩრდილო კავკასიაში და სამხრეთ რუსეთში, სადაც ისინი დროის საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე გვხვდებიან.

ლითონის სამკაულთაგან უადრეს ყორღანებში გვხვდება ბრინჯაოსაგან ნაკეთები სასაფეთქლე რგოლები. ამგვარი სასაფეთქლე რგოლები საკმაოდ კარგადაა ცნობილი მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი პერიოდის ძეგლებზე. სამკაულებით განსაკუთრებით მდიდარი იყო მარტყოფის დიდი ყორღანი. აქ ბლომად აღმოჩნდა ბრინჯაოს და ვერცხლის კასრისებრი მძივები, ოქროს რამდენიმე მოგრძო, ცილინდრული მოყვანილობის წახნაგიანი მძივები და ორი ფართო რგოლი. ძვირფასი ლითონებისაგან ნაკეთები ნივთები მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი არ არის. როგორც ჩანს, ძვირფასი ლითონის ნივთები ჩვენში ყორღანული კულტურის ხანაში იწყებენ გავრცელებას (სურ 45; ტაბ. XXII).

სურ. 45. ადრეული ყორღანების კულტურა, სამკაული.

მარტყოფის ყორღანებში ბლომად აღმოჩნდა პასტისა და სერდოლიკის მძივები. სამკაულებით განსაკუთრებით მდიდარი იყო დიდი ყორღანი. აქ მრავლად აღმოჩნდა სადაფის სხვადასხვა მოყვანილობის საკიდები, ძვლის ბრტყელი მძივები და რაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია, ცხოველის კბილებისა და ეშვებისაგან ნაკეთები საკიდები. მსგავსი საკიდები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრეული კულტურებისათვის მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ არის, მაგრამ სამაგიეროდ ცხოველის კბილების და ეშვების საკიდები საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან ცნობილია ჩრდილო კავკასიის და ჩრდილო შავიზღვისპირეთის სამარხებში (სურ. 45; ტაბ. XXII).

ძვ. წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში საგრძნობი გარდაქმნები შეინიშნება. ამ დროისათვის აქ ვრცელდება ე. წ. „ზედენური კულტურა“, რომელიც მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. რა ხდება ამ პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, საიდან შემოდის ახალი ელემენტები კულტურაში, რა იყო მიზეზი ცვლილებებისა, ჯერჯერო-

ბიო მთლად ნათელი არ არის. საინტერესოა, რომ სიახლე დაკრძალვის წესის მაინცდამაინც არ შეცვლია. მიცვალებულებს ისევ ძირითადად ყორღანული ტიპის სამარხებში კრძალავდნენ, მაგრამ სამარხეულ ინვენტარში უკვე საგრძნობი სხვაობაა. ეს განსაკუთრებით კერამიკულ მასალაში შეიმჩნევა. ზოგი რამ ახალი დაკრძალვის რიტუალშიც შეინიშნება. ახლა, ჩანს, წესად შემოდის მიცვალებულის ხის სარტყელზე, ოთხთვალა ეტლთან ერთად დასაფლავება, საქონლის ჩატანება საფლავში და სხვ.

აღმოსავლეთ საქართველოში ბედენური საფეხურის ძეგლები გვხვდება როგორც ბარში, ისე მთისწინა და მთის ზოლში. თრიალეთში, წალკის პლატოზე იდრე ყორღანების კულტურის ორივე ჯგუფის ძეგლები ერთად გვხვდება. თითქმის ყველა ყორღანი ორმოიანია, ქვაშიწაყრილიანი. სამარხეული ინვენტარი შედარებით ლარიზული იყო და ძირითადად შედგებოდა შეპირილა კერამიკისაგან, ზოგჯერ თხელკედლიანი წვრილი ნაქაწრი ორნამენტებით შემკული. მხოლოდ ერთ ყორღანში, ორმოს აღმოსავლეთ კიდეზე გარეშის დონეზე, თხელკედლიან შეპირილა კერამიკის ნატეხებთან ერთად აღმოჩნდა ოქროს ორგოლუტიანი საკინძი, ორმოს ძირზე კი თავის ქალასთან ნაპოვნი იყო ვერცხლის სასაფეთქლე რგოლები, ვერცხლის ფოთლისებრი ფირფიტები და თეთრი პასტის წვრილი მძივები. ერთ-ერთ ყორღანში, კერამიკის გარდა, ობსიდიანის ერთი ფუძემოლარული ისრისპირი აღმოჩნდა. აღსანიშნავია წალკის პლატოდან ჯავახეთის ზეგანზე გადასასვლელთან ფარავნის ტბის მახლობლად შესწავლილი ერთი ყორღანი, უორმო, ქვაყრილიანი. მიცვალებულის ჩონჩხის ნაშთები არ აღმოჩენილა, სამარხეული ინვენტარი კი დასაყრდენად მოედანზე იდო ზედ მიწის პირზე. იგი შედგებოდა სპილენძის ბრტყელი სატევრის პირისაგან ფართო გახვრეტილი ყუნწით და პრიმიტიული ბრტყელი ფოთლისებრიანი გრძელყუნწიანი შუბისპირისაგან; სპილენძის მრგვალი თხელფირფიტისა ახრის ნაწილები შიგნიდან გამოყვანილი კოპებით იყო შემკული. აქვე იყო ოქროს თხელი ფირფიტის სამი ცილინდრული მოყვანილობის გარსაკავი, სპილენძის მილაკი, ობსიდიანის ფუძემოლარული ხუთი ისრის პირი და პემატიტის ლახტის თავი. ყორღანში თიხის ჭურჭლის მხოლოდ ერთი ნატეხი აღმოჩნდა, როგორც ჩანს, ბედენური ტიპის კერამიკისა.

ამ დროის ყორღანების დიდი ჯგუფი ბედენის პლატოზე აღმოჩნდა. გარეგნულად ყორღანები თითქმის ერთი ტიპისაა, უპირატესად ქვაშიწაყრილიანი, მხოლოდ ზომებით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. მათი დიდი ნაწილი შედარებით მომცრო ზომისაა; მათ გვერდით გვხვდება უფრო მოზრდილი ყორღანები. თითქმის ყველა შესწავლილი ყორღანი ორმოიანი იყო. ზოგჯერ ორმოში ჩადგმული იყო ვერტიკალურად მდგარი ხის მორებისაგან შეკრული კამერა. მიცვალებულს ზოგჯერ ხის ოთხთვალა ეტლთან ერთად კრძალავდნენ. ბედენის ყორღანებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია დიდი ყორღანი „გადაქარილი გორა“, რომლის სიმაღლე 6,0 მ, დიამეტრი კი 8,0 მ. აღწევდა. ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში სწორკუთხა ორმო აღმოჩნდა, რომელშიაც შეეულად აღმართული შუხის მორებისაგან შედგენილი დასაყრდენი კამერა იყო ჩადგმული. იატაკი ძელებისა ჰქონდა, გადახურვაც ძელები იყო, რომელიც კამერაში ჩადგმულ ხის ბოძს ეყრდნობოდა. იატაკზე, ჩანს, ჯერ კილობი, შემდეგ კი ქეჩა იყო დაფენილი. სამარხში სამი მიცვალებული აღმოჩნდა, ორი მათგანი კამერის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ესვენა, ერთი კი, როგორც ჩანს, ძირითად, ცენტრალურ ნაწილში; ხის ფიცრებისაგან შეკრულ კუბოში იდო. კუბო ხის საკაცეზე იდგა და ხის ოთხთვალა ეტლზე იყო დასვენებული. აქვე აღმო-

ჩნდა სამარხეული ინვენტარის ძირითადი ნაწილი, რომელიც შედგებოდა კარგად ნაძერწი, თხელკედლიანი თიხის ჭურჭლისაგან, რომლის ზედაპირი შესანიშნავადაა ნაპრიალები, თითქმის ლითონის ბზინვარებამდე მიყვანილი. აქვე აღმოჩნდა ხის სამფეხა რამდენიმე ჯამისებრი ჭურჭელი, ხონის ნაწილები და სხვ. ლითონის ნივთებიდან აღსანიშნავია სპილენძის ორი ქინძისთავი დისკოიდული თვით, სატეხი და ბრტყელი ცული, ოქროს მასიური ორვოლუტიანი საკინძი, ვერცხლის მილები, სერდოლიკის მძივები, რქის ღილაკები, ობსიდიანის ისრის წვერები და სხვ. გარდა ამისა, სამარხში იყო სხვადასხვა ქსოვილები — სელის, მატყლის, ქეჩა და სხვ. აღმოჩნდა აგრეთვე ხორბლის, წაბლის, კაკლის ნაშთები, ცხოველების ძვლები და სხვ.

ბედენის სხვა მომცრო ყორღანებში, მართალია უფრო ღარიბული ინვენტარი აღმოჩნდა, მაგრამ ზოგ მათგანში ნაპოვნი იყო ოთხთავა ეტლის ნაშთები, ისეთივე ბრწყინვალე კერამიკა, ხის ჭურჭელი, სპილენძის იარაღი და სხვ.

ამავე ხანის ყორღანები აღმოჩნდა მთის წინა ზოლში, რომელთაგან აღსანიშნავია თეთრიწყაროს მახლობლად ნადარბაზევში გათხრილი ერთი ყორღანი, რომლის სიმაღლე 4,0 მ, დიამეტრი კი 70,0 მ აღწევდა. ყრილი თავისი ხასიათით მარტყოფისა და სამგორის ყორღანებს მოგვაგონებდა — ქვემოთ ქვისა, ზემოთ კი მიწისა. ყორღანის ცენტრში სწორკუთხა ფორმის დასაკრძალავი ორმო იყო ამოკრული, რომლის ძირი თხალესილი იყო და ზემოდან ჭილობი ეფარა. მიცვალებული მარჯვენა გვერდზე ესვენა, ფეხებმოყვანილი. თიხის ჭურჭელი ორმოს დასავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა — ორი შეპრიალა ძელდაბალი დერგი, თხელკედლიანი კარგად ნაპრიალები კერამიკის ნატეხები ლითონის ნივთებიდან სამარხში აღმოჩნდა სპილენძის ყუამილიანი ცული, სატეხი, ბრტყელი ცული, სადგისი, სატევრის პირი და სხვ. აქვე იყო ვერცხლის ერთი სატევრის პირი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი კაჟისა და ობსიდიალის შესანიშნავად დამუშავებული, ფუძემოყდრული ისრის პირები. აღმოჩნდა აგრეთვე ძვლის მოზრდილი ისრის პირები, ძვლის სამი ცილინდრული მოყვანილობის ნივთი, ქვის სალესი, საბეგველი და სხვ. გარდა ამისა, აქვე აღმოჩნდა რქისაგან, ძვლისა და თეთრი პასტისებური მასალისაგან ნაყვთები რომბისებრი მოყვანილობის 30-ზე მეტი მცირე ზომის გაურკვეველი დანიშნულების ნივთი, რომლებზედაც სხვადასხვა გეომეტრიული ფიგურებია ამოღარული — ჭვარი, რომბები, სწორკუთხედებით შედგენილი ბადეები, ღარები და სხვ. ისინი თავისი ხასიათით თითქოს მოგვაგონებენ მარტყოფის დიდ ყორღანში ნაპოვნი მსგავს ნივთებს.

ქვემო ქართლის ბარში ბედენის დროინდელი ყორღანები აღმოჩნდა მარნეულის ველზე შულავერის მახლობლად. ყველა ისინი ერთი ტიპისაა, შედარებით მომცრო ზომისა, ქვამიწაყრილიანი, უპირატესად ორმოიანი. მათი სიმაღლე 2,0 მ არ აღემატებოდა, დიამეტრი კი 20,0—30,0 მ აღწევდა. სამარხეული ინვენტარი ძირითადად კერამიკისაგან შედგებოდა, უპირატესად მომცრო ზომის შეპრიალა ჭურჭლისაგან — ჯამები, ქოთნები, სასმისები და სხვ. ლითონის ნივთებისაგან რამდენიმე სატევრის პირი და ოთხწახნავა სადგისი აღმოჩნდა. ნაპოვნი იყო ობსიდიალისა და კაჟის ისრისპირები. ამ ჭგუფიდან უნდა გამოიყოს ერთი ყორღანი, რომელიც თითქოს უფრო ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიისათვის შეეკუთვნება, რომელიც თითქოს უფრო ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიისათვის დამახასიათებელ ჭურჭელს მოგვაგონებს. აქვე აღმოჩნდა ლითონის ყუამილიანი ცული, ღარიანი სატეხი, ბრტყელი ცული და სატევრის პირი.

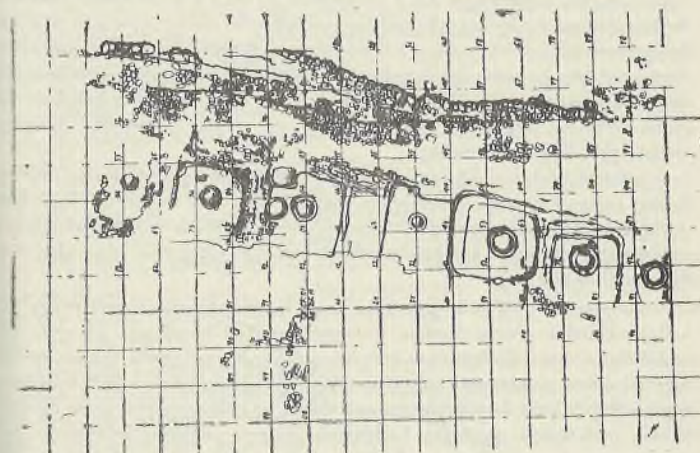
აღრეულ ყორღანების ხანაში შიდა ქართლის ვაკე საკმაოდ ათვისებული

ჩანს. მართალია აქაური ყორღანები შედარებით მომცრო ზომისაა და არ გამოირჩევა თავისი სიდიდით და ბრწყინვალეობით, მაგრამ სამაგიეროდ სადღეისოდ აქაა გამოვლენილი ბედენური საფეხურის ნამოსახლარი. როგორც ჩანს, ამ დროისაა ხოვლესთან გათხრილი ყორღანის ჩაშვებული სამარხი, სადაც ტიპური ბედენური კერამიკა იყო ნაპოვნი. ქარელთან, იქ, სადაც მდ. ფრონე მტკვარს ერთვის, ბერიკლდეებზე აღმოჩნდა ბედენური ხანის ნამოსახლარი და ყორღანული სამაროვანი. სამაროვანმა საკმაოდ დიდხანს იარსება, თითქმის მთელი ბრინჯაოს ეპოქის მანძილზე. ძირველი მიცვალებულები აქ, ჩანს, ბედენურის საფეხურზე დაიმარხნენ და იქნებ სწორედ ანლომდებარე ნამოსახლარის მკვიდრნი იყვნენ. ყორღანულ ველზე სამარხები ზომებით თუ განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან. ამიტომ ადრეული და უფრო მოგვიანო ყორღანების გარეგნულად გამოირჩევა თითქმის შეუძლებელი იყო. ყორღანები მომცრო ზომისაა, ქვემიწაურილიანი ორმოიანი. აქ გათხრილი ბედენური ხანის ორი ყორღანის ზომებია — ერთის დიამეტრი 15,0 მ, სიმაღლე კი — 0,60 მ; მეორის დიამეტრია 30,0 მ, სიმაღლე — 1,60 მ. მიცვალებულები ხის ოთხთავა ეტლთან ერთად იმარხებოდნენ. სამარხებში ტიპური ბედენური ხასიათის თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა — შავპრიალა, თხელკედლიანი; ფაქიზი ორნამენტით შემკული. ერთ-ერთ ყორღანში, გარდა კერამიკისა, ნაპოვნი იყო სპილენძის სატევრის პირი, ვერცხლის გარსაკრავიანი სპილენძის ცილინდრულთავიანი საკინძი და სერდოლიკის მძივები.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ბერიკლდეების ნამოსახლარი. იგი უშუალოდ ყორღანულ ველს ეკვრის და გამოწეულ კონცხზე მდებარეობს, რომელსაც ერთი მხრივ მტკვარი ჩამოუდის, მეორე მხრივ კი — მდ. ფრონე. პირველი დასახლება კონცხზე, ჩანს, საკმაოდ ადრე, მტკვარ-არაქსის კულტურის უწინარეს ხანაში წარმოქმნილა. შემდეგ ცხოვრება მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდში გაგრძელებულია, რომელიც ბედენურის საფეხურზე არ შეწყვეტილა. ბედენური პერიოდის შემდეგ ნასოფლარზე ცხოვრება ეტყობა ჩაკედა და მომდევნო შუა ბრინჯაოს ხანაში ამ ადგილს მიცვალებულების დასაკრძალავად იყენებენ. როგორც ჩანს, ყველა პერიოდში სოფელში ცხოვრება მაინცდამაინც ხანგრძლივი და ინტენსიური არ უნდა ყოფილიყო. ყველაზე ძლიერი კვალი ცხოვრებისა აქ თითქოს ბედენის ხანაში ჩანს. აქ ამ დროის რამდენიმე სამშენებლო დონეს გამოარჩევენ. გამოვლინდა ორი სწორკუთხა შენობა, თიხატყეპნილი იატაკით (ტაბ. X X I I I). ნაგებობები გვერდიგვერდ იდგა და შუა ნაწილში ჩადგმული იყო კიდეებგადაღესილი მრგვალი კერა, რომლის ცალ მხარეზე სახეა გამოსახული, თვალების ადგილას ობსიდიანის ნატეხებია ჩასმული (სურ. 46). ოთხების კედლების გასწვრივ მოზრდილი დერგები იდგა, კერის ირგვლივ უფრო მომცრო ზომის ჭურჭელი ელაგა. საცხოვრებლის თითქმის მთელი ფართობი კერამიკას უკავია. ოთახში თავისუფალი ადგილი თითქმის არ იყო და როგორ თავსდებოდა საცხოვრებლად აქ ადამიანი, ძნელი წარმოსადგენია. უფრო სავაიაუდოა, რომ გამოვლენილი შენობები სხვა დანიშნულებისა იყო, ეგებ, მართლაც, როგორც ფიქრობენ, კულტთან იყო დაკავშირებული. მცირე ზომის კერამიკა შავპრიალა, უპირატესად ნაცრისფერი სარჩულით, გამოირჩევა ცალყურა ან ორყურა ქოთნები, ტოლწები, სასმისები და სხვ. ზოგჯერ რელიეფური ან ნაკაწრი ორნამენტით შემკული. უფრო მოზრდილი ჭურჭლები შედარებით ტლანქია, სქელკედლიანი, უპირატესად დაბალყელიანი, ფართო პირით, ყურებით ან უყურო, ზოგჯერ შემკული შევრილებით, რელიე-

ფერი ან ჩაღარული გეომეტრიული სახეებით. თავისი ხასიათით ეს კერამიკა ძალიან ახლოს დგას ბედენური ხანის ყორღანებში მოპოვებულ ჭურჭელთან.

ბედენური ღროისა უნდა იყოს მარტყოფთან გათხრილი ერთი ყორღანი, რომელიც განმარტობით იდგა და გარეგნულადაც ერთგვარად განსხვავდებოდა აქ შესწავლილი ყორღანებისაგან. იგი შედარებით უფრო პატარა ზომისაა და უბრალო მას ზემოდან ქვისა ჰქონდა, შემდეგ კი თიხისა. ყორღანის ცენტრში წარმოადგენდა ორმო აღმოჩნდა, მასში შევსებულ ღრუში დაყენებული ძელებისაგან შეკრული ნაგებობა იყო ჩადგმული, რომელიც ხის მორებით იყო გადახურული. იატაკი მას ძელური ჰქონდა, რომელზედაც ორი მიცვალებული ესვენა. ერთი მათგანი ცენტრალურ ნაწილში მარცხენა გვერდზე იწვა, ფეხებმოკეცილი. ჩონჩხი, ჩაშლილი, საკმაოდ ახოვან, მსხვილძვალი მამაკაცს ეკუთვნოდა. მის ფეხით მეორე მიცვალებული ესვენა, მარჯვენა გვერდზე ძლიერ მოხრილი ფეხებით. იგი, ჩანს, ქალი უნდა ყოფილიყო. სამარხში ეტყობა ხის ოთხთავა ჯეტი იყო ჩადგმული. რასაც მოწმობს ორმოს კიდეებზე შერჩენილი ღრმულები, ხის ნაშთებით.

სურ. 46. ბედენური კულტურა. ბერიკლდევის ნამოსახლარი.

ლითონის იარაღიდან სამარხში აღმოჩნდა ყუამილიანი ცული, მოზრდილი ღრანი სატეხი, სადგისი და ისრის პირი; ბრინჯაოს ბრტყელი ფართო ფოთლიანი მოყვანილობის, ყუწწიანი ნივთი, ეგებ „შტანდარტი“. სამკაულთაგან აღსანიშნავია ბრინჯაოს რამდენიმე სასაფეთქლე ხვია, კასრისებრი მძივები, ოქროს ხვია, სერდოლიკის მძივები და მძივსაკიდები, ერთი გიშრის ფართო რგოლი. სამარხში რამდენიმე თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა — ორყურა ქოთნები, ჯამები, ჭურჭილა თხელკედლიანი ცალყურა ტოლჩა ფაქიზად ნაყვრი ორნამენტით შემკული, სამფეხა ჯამი და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ ორმოს თავზე ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში ჩაშვენილი სამარხი აღმოჩნდა. სამარხში ნაპოვნი იყო შეგპრილა, თხელკედლიანი ორი ცალყურა, ყელდბალი ქოთანის და სასმისი, ბრინჯაოს ისრისპირი, ბრინჯაოს მოზრდილი, შუაში ქედისანი დისკო, ბრტყელი ყუწწით ეგებ „შტანდარტი“ და ოქროს გარსაკრავიანი ბრინჯაოს სასაფეთქლე ხვია.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია კახეთში შესწავლილი ყორღანები — ერთი ბაკურციხესთან, ორი წნორთან. წნორის დიდი ყორღანის სიმაღლე 11,0 მ, დიამეტრი კი 140,0 მ აღწევდა. ყრილი მას მიწისა ჰქონდა; ცენტრალურ ნაწილში ქვის ყრილის ქვეშ აღმოჩნდა რიყის ქვისაგან ნაშენი ნაგებობა, რომლის ფართობი 166,0 კვ. მ უდრიდა. ორმო გადახურული იყო ხის მორებით, თიხით გადალესილი, რომელზედაც ჰილობი იყო გადაფარებული. ორმოში ჩადგმული იყო დასაკრძალავი კამერა, რომელიც ვერტიკალურად მდგარი ხის მორებისაგან იყო შეკრული. სამარხში ხუთი მიცვალეული ესვენა. ერთ-ერთ ჩონჩხთან, სადაც, ჩანს, ძირითადი სამარხი უნდა ყოფილიყო, აღმოჩნდა ოქროს მძივეები და მილაკები. გარდა ამისა, დასაკრძალავ კამერაში ნაპოვნი იყო ძელისა, კაეისა და ობსიდიანის ისრის პირები, ბრინჯაოს სატევრის პირები, სერდოლიკის მძივები და ბლომად თიხის ჭურჭელი.

უფრო მდიდარი მასალა აღმოჩნდა წნორის მეორე ყორღანში. იგი შედარებით უფრო პატარა იყო 2,5 მ სიმაღლისა და 90,0 მ დიამეტრის. ყრილი მას მიწისა ჰქონდა, რომლის ქვეშ ცენტრალურ ნაწილში ამოღებული იყო ოთხკუთხე მკვეთრი საშენი სამარხი ორმო, ხის მორებით გადახურული. ორმოს გადახურვაზე და იატაკზე ჰილობი იყო დაგებული. ორმოში ორი მიცვალეული აღმოჩნდა, ქალი და კაცი. ორივე ჩონჩხი მარჯვენა გვერდზე იწვა, მოხრილი ფეხებით. მამაკაცის ჩონჩხთან აღმოჩნდა ოქროს მძივები, ვერცხლის სამაჯურები, ვერცხლის ორგოლუტიანი საკინძი და სხვ.

სამარხი ორმოს ცენტრალურ ნაწილში ხის ოთხთვალი ეტლი იდგა, რომელზედაც ელაგა ძირითადი სამარხეული ინვენტარი — ოთხ ათეულზე მეტი თიხის ჭურჭელი, ძელისა და ობსიდიანის ისრის პირები, ლომის ოქროს ჭანდაკება და სხვ. თიხის მოზრდილი ჭურჭლები ორმოს სამხრეთ კედელთან იდგა. აქვე აღმოჩნდა ცხვრის 460 კოჭი.

საინტერესო ყორღანი გაითხარა სოფ. ბაკურციხესთან, რომელსაც 3,0 მ სიმაღლის მიწის ყრილი ჰქონდა, დიამეტრი კი 60,0 მ აღწევდა. ყრილის ქვეშ აღმართული იყო მიწისზედა ხის მორებისაგან ნაგები ოთხკუთხე შენობა, რომელსაც ჰილობით დაფარული ძელური იატაკი ჰქონდა. კამერის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში ორი მიცვალეული აღმოჩნდა, ფეხებმოკეცილი, ერთი მარჯვენა, მეორე კი მარცხენა გვერდზე. სამხრეთის კედლის გასწვრივ მოზრდილი ჭურჭლები ელაგა. უფრო მომკრო ზომის კერამიკა უსისტემოდ გვხვდება ნაგებობის სხვადასხვა ალაგას. კამერაში აღმოჩნდა ობსიდიანის შესანიშნავად ნაკეთები ისრის პირები, ბრინჯაოს სატევრის პირები, შუბისმაგვარი იარაღი გაკვანძული ბოლოთი, ვერცხლის მილაკი, ოქროს გარსაკრავი, სალესი ქვა და სხვ.

ბედენური კულტურის ყორღანული სამარხები გარეგნულად და ზომებით თითქმის არ განსხვავდებოდა უადრესი ჯგუფის ყორღანებისაგან. საზოგადოების გამორჩეულ წევრებს დიდი ფუფუნებით მოზრდილ ყორღანებში კრძალვდნენ. ამ ხანის ყორღანები უპირატესად ორმოიანია, ორმო ჩვეულებრივ ხის ძელებით იყო გადახურული. შედარებით მოზრდილ ყორღანებში ორმოში ხის ძელებისაგან ნაგები კამერა იყო ჩადგმული. როგორც ჩანს, ჩვენში ყორღანული კულტურის გავრცელებასთან ერთად წესად შემოდის ხის მორებისაგან დასაკრძალავი ნაგებობის აშენება. ბედენურ ხანაში ხის შენობა ორმოში იდგმებოდა. ბედენის ხანაში შემოდის პირველად ჩვენში მიცვალეულის ხის ოთხთვალი ეტლთან ერთად დაკრძალვის წესი. დასაფლავების ეს რიტუალი საკმაოდ ადრინდელი დროიდან გვხვდება როგორც კავკასიის სამხრეთით წინა აზიაში, ისე მის ჩრდილოეთით. ხის ოთხთვალი ეტლთან ერთად დაკრძალვა წინა აზიაში

ჩანს, უკვე ძვ. წ. IV ათასწლეულის ბოლოდან იწყება და III ათასწლეულის პირველ ნახევარში ეს წესი აქ საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება. ჩანს, აქედან შემოდის სამარხში ეტლის ჩატანების რიტუალი ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიაში და ალბათ, ვრცელდება უფრო ჩრდილოეთით.

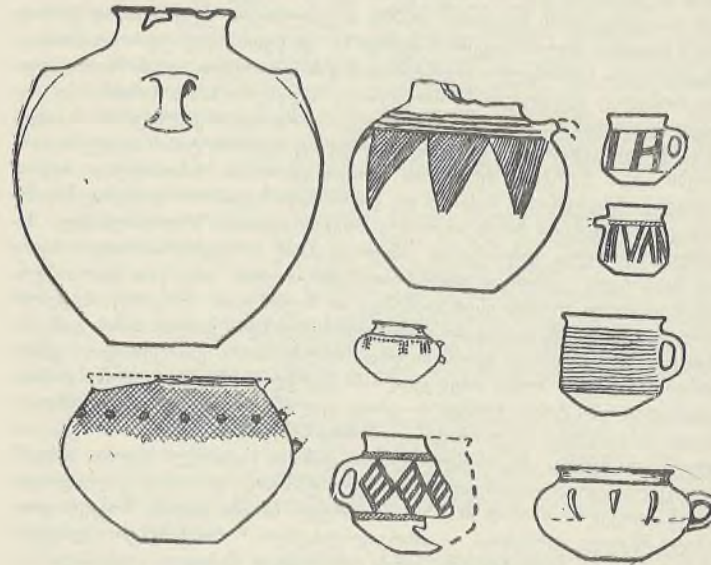
ბედენური ხანის ყორღანები გამოირჩევიან სამარხეული ინვენტარის შედარებით სიუხვით. მართალია, როგორც მარტყოფის ჯგუფის ყორღანებიდან ჩანს, უადრესი ყორღანების მოგვიანო ეტაპზე მიცვალებულს უკვე საკმაოდ ჰარბად ატანენ ნივთებს, მაგრამ ბედენის საფეხურზე ეს წესი კიდევ უფრო დამახასიათებელი ხდება. სამარხეული ინვენტარიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია კერამიკა, რომელიც მდიდრადაა წარმოდგენილი ბედენური ხანის სამარხებში და რომელიც ესოდენ თავისებურ სახეს აძლევს ყორღანული კულტურის ამ საფეხურს, სწორედ კერამიკაა ძირითადი, რომელიც ბედენის ტიპის ძეგლებს აერთიანებს, იგი კუტრულის ფორმების მრავალგვარობით ხასიათდება, ხელით უმორგვოდ შესანიშნავად ნაძერწი და გამოირჩევა ზედაპირის დამუშავების მაღალი დონით. გარეთა პირის სივრცეზე ზოგჯერ მეტალის ბზინვარებამდეა მიღწეული. მართალია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ბრინჯაოს ხანისათვის საერთოდ შეგპრიალა კერამიკაა დამახასიათებელი, მაგრამ არც ერთ დროს კუტრულის ზედაპირის კრიალს ისეთ დონემდე არ მიუღწევია, როგორც ბედენურ ხანაში. ოსტატი, ჩანს, საგანგებო ყურადღებას კუტრულის გარეთა პირის დამუშავებას უთმობს. კერამიკის ფორმები დიდი ოსტატობითაა გამოყვანილი; განსაკუთრებით მომცრო ზომის თხელკედლიანი კუტრულისა. მათში ყველაზე დამახასიათებელია ორი ტიპის კუტრული—ერთი, ცილინდრული, არცთუ ისე მაღალი უვლით, პირგაშლილი და უპირატესად, ბირთვისებური, მოყვანილობის მუცლით, ცალყურა და მეორე, ბიკონუსური ტანით, დაბალი ჩაღარული ყელით, პირგაშლილი ცალი ყურით. ბიკონუსური კუტრული უპირატესად სადაა; ცილინდრული კუტრული კუტრულს ხშირად მხარზე ამოღებული ხაზები უვლის, ზოგჯერ ერთი ან მეტი მწკრივი კოპებისა — „მარგალიტისებური“ ორნამენტი. გვხვდება ფაქიზად ნაქაწი გეომეტრიული სახის ორნამენტით შემკული ეგზემპლარები (სურ. 47, ტაბ. XXIII).

ბედენური საფეხურის კერამიკული კომპლექსი საგრძნობლად განსხვავდება უადრეს ყორღანებში წარმოდგენილი თიხის კუტრულისაგან. თუმცა მარტყოფის ზოგიერთ ყორღანში, რომლებიც დროით ბედენურ ხანას უახლოვდება, აღმოჩენილ კუტრულში ზოგი ისეთი ნიშანიც შეიმჩნევა, რომელიც შემდეგ თითქმის უკვე ბედენურ კერამიკაში ჩანს.

აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ბედენის საფეხურზე საერთო აღმავლობა შეინიშნება კულტურაში. საგრძნობლად წინაურდება მეტალურგია, რომელიც აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის ბოლოსათვის განვითარების უკვე საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს. ძველ ფორმებთან ერთად ლითონის ნაწარმის ახალი სახეობები ჩნდება. ბედენის საფეხურისათვის დამახასიათებელი ჩანს შედარებით ფართოპირიანი, ყუამილიანი ცული.

თითქმის ყველა ყორღანში, სადაც ყუამილიანი ცული აღმოჩნდა, მას თან ახლდა ლარიანი სატეხი. თეთრიწყაროს და მარტყოფის ყორღანებში დიდი ზომის საკმაოდ მასიური სატეხი იყო ნაპოვნი, შულავერთან გათხრილ ყორღანებში კი უფრო მომცრო ცალი აღმოჩნდა. ერთი მასიური სატეხი ბედენის დიდ ყორღანში იღო. დიდი ზომის სატეხი შემთხვევით აღმოჩნდა ზეკართან. საჩხე-რეში ნაპოვნი ამ ტიპის იარაღი შედარებით უფრო წვრილია. ერთი ამ ტიპის პატარა სატეხი მარტყოფის დიდ ყორღანში იყო აღმოჩენილი. ლარიანი სატეხი

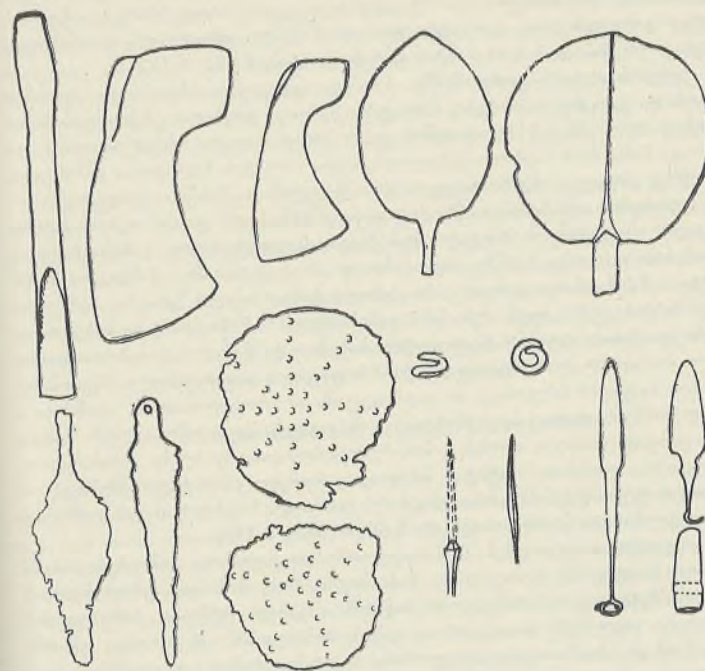
კარგადაა ცნობილი ჩრდილო კავკასიაში მაიკოპის კულტურაში, განსაკუთრებით მის გვიანდელ, ნოვოსვობოდნაის ეტაპზე. აქ ძირითადად, ამ იარაღის შედარებით მომცრო ვეგემპლარები გვხვდება. მოზრდილი, მასიური სატეხი, ჩანს, ძირითადად ბელენის საფეხურისათვის იყო დამახასიათებელი. იმ დროის სამარხებ-

სურ. 47. ბელენური კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

ში ხშირად გვხვდება ბრტყელი ცული. ამ ტიპის იარაღმა საერთოდ ფართო გავრცელება მიიღო ძველ სამყაროში (სურ. 48).

საბრძოლო იარაღიდან ბელენის ხანაშიც ყველაზე გავრცელებული ისევ სატეხერის პირია. ეს იარაღი პრიმიტიულია ბრტყელი ფოთლისებრი პირით, ყუნწიანი, რომლებიც თავისი ფორმით დიდად არ განსხვავდებოდნენ უადრეს ყორღანებში მოპოვებულ სატეხერის პირებისაგან. თეთრიწყაროს და მარტყოფის ყორღანში ვერცხლის სატეხერის პირები აღმოჩნდა. აღსანიშნავია ბაქურციხის ყორღანში ნაპოვნი ორი შუბისმაგვარი იარაღი. ისინი წინააღ ხანაში გავრცელებულ ამგვარი იარაღისაგან იმით განსხვავდებიან, რომ მათ ბოლო ყულფისებურად დახვეული აქვთ. როგორც ჩანს, ყორღანული კულტურის ხანაში წინა აზიური წარმომავლობის ხიშტი და შუბისმაგვარი იარაღი თანდათანობით ხმარებიდან გამოდის. უადრეს ყორღანებში გავრცელებული ლითონის პირამიდისებრთაგანია ისრის პირები ბელენის საფეხურზე თითქმის აღარ ჩანს და მათ აღვილს იკავებს შესანიშნავად ნაკეთები კაყისა და ობსიდიანის ისრის პირები (ტაბ. XXIV). ისინი ისეთი მაღალი ტექნიკითაა ნამზადი, იმდენად ბრწყინვალე ნახელავია, რომ ძნელი წარმოსადგენია მათი პრაქტიკული გამოყენება და ეგვებ, უფრო დაკრძალვის რიტუალისათვის ხმარობდნენ სამარხში ჩასატანებლად.

სურ. 48. ბედენური კულტურა. ლიონის ნივთები.

იგივე შეიძლება ითქვას ძვლის ისრისა და ხელშუბის პირებზე. არც ბრინჯაოს სამკაულის სიმდიდრით და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა ბედენური ყორღანები. მათში უპირატესად ბრინჯაოს სასაფეთქლე რგოლები და მძივები წარმოდგენილი. მაგრამ ამ ხანაში ბრინჯაოს მეტალურგია შემდგომ აღმავლობას განიცდის. ბედენის ყორღანებში პირველად ჩნდება კალიანი ბრინჯაოს ნივთები. მანამდე ჩვენში ძირითადად გავრცელებული იყო ღარიშხანიანი ბრინჯაო. ბედენის საფეხურზე ღარიშხანიანი ბრინჯაოს გვერდით გამოჩნდა ნივთები, რომელთა ზოც კალის საკმაოდ მაღალ პროცენტს შეიცავს. კალა დადებითად მოქმედებს სპილენძზე და მათი შერევის შედეგად მიღებული ნივთი უფრო მაღალი თვისებებით ხასიათდება. კავკასიაში კალა არ მოიპოვება და ამიტომ ვარაუდობენ, რომ იგი აქ გარედან, სამხრეთიდან უნდა გავრცელებულიყო, სადაც კალიანი ბრინჯაო უკვე ძვ. წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრიდანაა ცნობილი. თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ კავკასიაში არსებულყო კალის ადგილობრივი მცირე გამოწამყვანები.

ბედენის კულტურაში ოქრომჭედლობა განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეზე აღწევს და ჩნდება მაღალი ოსტატობით შესრულებული ნივთები. თრიალეთისა და ბედენის ყორღანებში ოქროს ორეოლუტიანი საკინძები აღმოჩნდა.

ერთი ამგვარი საკინძი, ოღონდ ვერცხლისა, წნორის ერთ-ერთ ყორღანში იღო. ბედენის საკინძის მასიური, დაბრტყელებული თავის ორივე მხარეზე რელიეფურად გამოყვანილია გეომეტრიული ორნამენტი. თრიალეთის საკინძზედაც ანალოგიური ხასიათის ორნამენტია დატანილი (ტაბ. XXVI; XXVII).

ბედენის ჯგუფის ყორღანებში ხშირად გვხვდება სხვადასხვა ფორმის ოქროს და ვერცხლის მძივები, მილაკები, წვრილი გრებილი მავთულის სასაფეთქლე რგოლები და სხვ. თითქმის ყველა ნივთი მაღალი ოსტატობითაა ნაკეთები და ჩანს, რომ საკმაოდ დახელოვნებული ოსტატის ხელიდანაა გამოსული, რომელიც კარგადაა იმპროვიზირებული ოქრომჭედლობის წესებს დაუფლებული. განსაკუთრებით აღსანიშნავია წნორის ყორღანში ნაპოვნი ლომის ოქროს პატარა მრგვალი ქანდაკება. ეს პირველი შემთხვევაა სკულპტურული გამოსახულების აღმოჩენისა როგორც ჩვენში, ისე საერთოდ ამიერკავკასიაში. ქანდაკება ჩამოსხმულია, მას საკმაოდ კარგად გამოყვანილი ტანი, სქელი კისერი, გრძელი, ბოლოში დახვეული კუდი აქვს. მისი გამოსახულების წინა მხარე — სახე, თავი, კისერი და წინა კიდურები რელიეფური ხაზებით და წვრილი კოპებითაა დაფარული, რითაც სტილიზებულად ძუ ლომის ფაფარია გადმოცემული. მაგრამ მისი სახის ნაკეთები სრულიად არ გადმოგვცემს ამ ცხოველისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს, რითაც საგრძნობლად განსხვავდება ძველადმოსავლურ სამყაროში კარგად ცნობილი ლომის გამოსახულებებისაგან. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იგი აღგილობრივი ოსტატის ნახელავია, რომელიც სუსტად იცნობს კავკასიისათვის უცხო ფაუნის წარმომადგენელს და მთელი სისრულით ვერ გადმოსცა ამ ცხოველისათვის დამახასიათებელი ნიშნები (ტაბ. XXVI).

საიუველირო ხელოვნება საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში ბედენურ საფეხურზე წინაურდება წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდის შედეგად. ოქრომჭედურ ნაწარმს აშკარად ეტყობა სამხრეთიდან მომდინარე გავლენები. საიუველირო საქმის აღმავლობას იქნებ ისიც უწყობს ხელს, რომ კავკასიაში ძვირფასი ლითონები, კერძოდ ოქრო, აღგილობრივ მოიპოვებოდა. გამოითქვა კიდევ მოსაზრება, რომ აქედან გაჰქონდათ ოქრო წინააზიაში. ძვირფასი ლითონების ნივთები პირველად მარტყოფის დიდ ყორღანში აღმოჩნდა, რომელიც დროის მიხედვით ბედენის სამარხებიდან მაინცდამაინც დიდად დაცილებული არ უნდა ყოფილიყო. ბედენის საფეხურზე საიუველირო საქმე კიდევ უფრო წინაურდება ალბათ სამხრეთიდან წამოსული იმპულსების გაძლიერების შედეგად. შესაძლოა, ამასთან იყოს დაკავშირებული კულტურის საერთო დონის ამაღლება. გარკვეული ცვლილებები კულტურის თითქმის ყველა სფეროს შეეხო. ეს განსაკუთრებით ნათლად ბედენის კერამიკულ კომპლექსზე შეიმჩნევა. იგი გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი ხდება, ჩნდება ახალი ფორმები, მაღალი ოსტატობით შესრულებული.

როგორც ჩანს, სამხრეთთან ურთიერთობის გამოცოცხლებას ბედენის საფეხურზე ყორღანული კულტურის ხანაში ცხოვრების საერთო წესის დარღვევა არ მოჰყოლია. არ იცვლება, მაინცდამაინც, მეურნეობის ხასიათი. არ ჩანს მყარი, მუდმივი დასახლებების კვალი. საბოლოოდ იშლება წინაარსი, მტკვარ-არაქსული კულტურიდან მომდინარე ტრადიციის ნიშნები. საზოგადოება, ჩანს, საკმაოდ მეარ, სტაბილურ მდგომარეობას აღწევს. მისი დაწინაურებული ფენა ეკონომიურად და უფლებრივად საკმაოდ მომძლავრდა. სწორედ ამ წრის გაზრდილმა მოთხოვნილებამ, ახლის ძიებამ, ხელოსნობის ახალი დარგების წარმოქმნა და მისი საერთო დონის ამაღლება გამოიწვია.

აღმოსავლეთ საქართველოში შესწავლილ აღრეულ ყორღანებში მოპოვე-

ბული მასალების საფუძველზე შეიძლება გარკვეული სურათის წარმოდგენა საზოგადოების შინაგანი სტრუქტურის შესახებ. როგორც ჩანს, ამ ხანაში საზოგადოების შიგნით წარმოიქმნება დაწინაურებული, არისტოკრატიული ფენა, რომელიც გარკვეულ პოლიტიკურ და ეკონომიურ ძლიერებას აღწევს. ბედენის საფუძვლზე უფრო ნათლად გამოისახა სოციალური დიფერენციაციის პროცესი, რომელიც მომდევნო თრიალეთური კულტურის ხანაში კიდევ მეტად ღრმავდება. აღრეული ხანის დიდი ყორღანები შესაძლოა ტომის წინამძღვართა სამარხი იყო.

აღრეული ყორღანული კულტურა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში ვრცელდება. მისი პირველი გამოჩენა ჯერ კიდევ მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალურ სტადიას ემთხვევა. ზოგიერთ ნაშთსაზღვარზე მტკვარ-არაქსისა და უაღრეს ყორღანებისათვის დამახასიათებელი კერამიკა ერთხანს თითქოს თანაარსებობს. უაღრესი ყორღანის გამოჩენის თარიღი შეიძლება ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანით ვანი-საზღვროს. ბედენის საფუძვლი ამავე ათასწლეულის ბოლოს მიეკუთვნება და ეგებ ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყის ხანაში გადადის.

§ 2. აღრეული ხანა დასავლეთ საქართველოში

აღრეული ხანის დასავლეთ ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ მჭიდროდაა დაკავშირებული წინააღმდეგ პერიოდთან, ამიტომაცაა, რომ მას ხშირად წინამორბედ კულტურასთან აერთიანებენ და უწოდებენ „ნეოლით-აღრეული ხანის“ ან „ნეოლით-აღრეული ხანის“ კულტურას. როგორც ჩანს, თავისებური პირობების გამო წინა პერიოდიდან მომდინარე ტრადიციები აქ დიდხანს შემორჩა, რამაც გარკვეული გავლენა მოახდინა საზოგადოების განვითარების ტემპებზე და საერთოდ, კულტურის ხასიათზე. მიუხედავად იმისა, რომ ეს მხარე კავკასიაში გავრცელებულ აღრეული ხანის ხანის ორი დიდი კულტურის, მაიკოპის და მტკვარ-არაქსის გარკვეულ გავლენას განიცდიდა, საზოგადოების განვითარება მაინც ძირითადად თავისებური გზით მიდიოდა. აქ მეტად, ვიდრე კავკასიის სხვა მხარეებში, შემორჩა მეურნეობაში ძველი ფორმები და კულტურაში უფრო დიდხანს ეტყობოდა ნეოლითური ტრადიციები. ამიტომ დასავლეთ საქართველოში, აღმოსავლეთთან შედარებით ბრინჯაოს ხანა იქნებ რამდენადაც გვიან დგება და ყოველთვის ვერ ხერხდება მისი საწყისი ეტაპის დადგენა. შესაძლოა ლითონის ხანის დასაწყისი ძვ. წ. III ათასწლეულზე, ეგებ, უფრო მის შუა ხანებზე მოდის.

დასავლეთ საქართველოს როგორც ვიდა, ისე ზღვისპირა მხარეებში გამოვლენილი ძეგლები მოწმობენ, რომ ამ დროს აქ ძირითადად ადგილობრივ ნეოლითურ ტრადიციებზე დაფუძნებული ერთგვაროვანი ხასიათის კულტურა იყო გავრცელებული. ამ პერიოდში, ისევე, როგორც წინააღმდეგ ხანაში, ინტენსიურადაა დასახლებული რიონ-ყვირილის აუზი. მოსახლეობა კვლავ განაგრძობს ცხოვრებას ძირითადად ბუნებრივ გამოქვაბულებში. ყვირილის ხეობის გამოქვაბულების — სამერცხლე კლდის, სამეღე კლდის, ძუძუნას და სხვ. ზედა პორიზონტებში გამოვლენილი მასალები ლითონის ხანის საწყის პერიოდს მიეკუთვნება. მართალია ჯერ კიდევ ბევრი საერთო ჩანს წინააღმდეგ პერიოდთან, განსაკუთრებით ქვისა და ძვლის ინვენტარში, მაგრამ ზედა პორიზონტებში უკვე ჩნდება ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული ნაწარმი და სპილენძის ნივთები. ზოგიერთ გამოქვაბულში ნაპოვნი იყო თიხის ტიგლები,

ყალიბები და ლითონის მცირე ნივთები, ქვის ინვენტარიდან კარგადაა წარმოდგენილი გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი — ცულები, საჭრეთლები, სატეხები, საღვსები და სხვ. ბევრია კაჟის იარაღი — ისრის და შუბის პირები, საფხვეები, საჭრისები, ლამელები და სხვ. ძვლისა და რქის ინვენტარში ჭარბობს თოხები, სახერტები, ნემსები და სხვ.

არც თიხის ჭურჭელი განსხვავდება მაინცდამაინც წინარე ხანის კერამიკისაგან. როგორც ძერწვის ხასიათში, ისე ჭურჭლის ფორმებში მათ შორის ბევრი საერთოა. გვხვდება ხელით ნაძერწი, არათანაბრად გამოშვარი, მორუხო-მოყავისფრო, მუქი წაბლისფერი კერამიკა. ჭარბობს კილსებრი ტიპის ჭურჭელი. ზოგჯერ მას დაჭდეული პირი აქვს. ზოგ ჭურჭელს პირს ქვემოთ ნახვრეტები შემოუყვება, ზოგჯერ კი შიგნიდან გამოყვანილი კოპების თუ მეჭვების მწყრივი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია თითქმის ყველა გამოქვაბულში უხეში კერამიკის გვერდით აღმოჩენილი მოწითალო ან წაბლისფერი თხელკედლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტები გაპრიალებული ზედაპირით. ეს ჭურჭლები ფორმიდან განსხვავებულია. ზოგ მათგანს ცილინდრული მოყვანილობის ყელი აქვს, ოდნავ პირგაღმართი, მოგრძო მუცლით, მომრგვალებული ძირით. ზოგს კი დაბალი, გაღმართი ყელი, გამობერილი მუცელი და მომრგვალებული ძირი. კერამიკული ნაწარმიდან აღსანიშნავია კვირისტაგები, ზოგჯერ ორნამენტირებული ზედაპირით.

აღსანიშნავია, რომ ყვირილის ხეობის გამოქვაბულების ზედა ჰორიზონტებში, რომლებიც ბრინჯაოს ხანის დისაწყის პერიოდს მიეკუთვნება, გვხვდება მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა. ზოგიერთ გამოქვაბულში ამ კულტურის სამარხებიც აღმოჩნდა. მაგრამ მისი გავლენა გამოქვაბულებში გამოვლენილ ადგილობრივ კულტურაზე, ჩანს, შედარებით სუსტია იყო. მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი მოსახლეობა გამოქვაბულებს მაინცდამაინც არ ეტანება და საცხოვრებლად უფრო ღია სადგომებს არჩევს, როგორც აღინიშნა, სოფ. არგვეთში შესწავლილი იყო ამ კულტურის ნამოსახლარი. საერთოდ, ეს მხარე ამ დროს მტკვარ-არაქსის კულტურის ილიერ გავლენას განიცდის. მაგრამ გამოქვაბულებში ეს ნაკლებად აისახა. ნიშანდობლივია რომ არგვეთის ნამოსახლარზე მხოლოდ ზედა ჰორიზონტში იწყებს გამოჩენას ადგილობრივი კულტურის ელემენტები. რა თქმა უნდა, ძნელი წარმოსადგენია, რომ აღვებრინჯაოს ხანაში ყვირილის ხეობის მოსახლეობა ძირითადად გამოქვაბულებში ცხოვრობდა. სავარაუდოა, რომ ისინი გამოქვაბულების გარეთ, ღია სადგომებზეც სახლობდნენ, მაგრამ ჯერჯერობით ამ ტიპის ნამოსახლარები მიკვლეული არ არის.

საინტერესოა, რომ დაახლოებით ასეთივე სურათი ჩანს ამ დროს რიონის შუა წელის აუზშიაც. აქაც ამ პერიოდის მასალები გამოქვაბულებში კულტურული ფენის ზედა ჰორიზონტებშია გამოვლენილი. ღია ნამოსახლარები არც აქაა ცნობილი. დაბლა გომის ნამოსახლარზე არგვეთის ნასოფლარის მსგავსი სურათი ჩანს. იგი მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარია და შემდეგ აქაც ძლიერდება ადგილობრივი კულტურის გავლენა. თერჯოლის რაიონში სოფ. ძეგრთან გამოვლენილ სავარჯილეს გამოქვაბულში ძველი ქვის ხანის ფენების თავზე აღმოჩნდა სამი მეტრი სისქის ფენა, რომლის ზედა ჰორიზონტი ლითონის ხანის ადრეულ პერიოდს მიეკუთვნება. აქაც მდიდრადაა წარმოდგენილი ქვისა და ძვლის იარაღები. კაჟის იარაღი წარმოდგენილია მრავალრიცხოვანი ისრისა და შუბისპირებით, საფხვეებით, საჭრისებით, სახერტებით და სხვ. ბევრია ქვის გახეხილ-გაპრიალებული იარაღი — სოლისებრი ცულები, სატეხე-

ბი, სათლელეები და სხვ. კარგადაა წარმოდგენილი ძვლისა და რქის იარაღი — მიწის დასამუშავებელი, საღვინები, მახათები, საპრილებლები და სხვ. აღსანიშნავია ქვისა და თიხის სხვადასხვა ტიპის სამაჭურის ფრაგმენტები. აქაც გამოირჩევა კერამიკის მკვეთრად განსხვავებული ჯგუფები. ერთისათვის დამახასიათებელია შედარებით უფრო ტლანქად ნაძერწი მონაცრისფრო, ძაბრისებრეულიანი, მუცელგამობერილი, ბრტყელძირა ჭურჭელი, მეორესათვის კი — შედარებით უკეთ ნაკეთები თხელკედლიანი, წითელპირილა, დამალყელიანი, სფეროსებრმუცლიანი, მრგვალძირიანი ჭურჭელი. კარგადაა წარმოდგენილი აქ აგრეთვე თიხის კვირისტაეები. აღსანიშნავია, რომ ამ პერიონტში გვხვდება ლითონის ნივთები — ნემსი, ღერო და ორი ინკესი. საგვარჯილეს გამოქვაბულში მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკაც აღმოჩნდა შედარებით მცირე რაოდენობით.

აღსანიშნავია ქუთაისის მახლობლად მოწამეთას ფარდულში აღმოჩენილი მასალები. ეს ფარდული შედარებით მცირე ზომისაა და ერთ ფენას შეიცავდა. მასალა უპირატესად კერამიკითაა წარმოდგენილი, რომელშიაც მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი ჭურჭელი ჰპარბობს. საკმაოდ ბევრია აღვლილობრივი კერამიკა, უპირატესად ქოთნები და ქილები მურა-მოშავო ან მონაცრისფრო ფერისა, ზოგჯერ შემკული ნაქვევებით, საგარცხლისებური ანაბეჭდებით და სხვ. გვხვდება აგრეთვე თხელკედლიანი, წითელპირილა, მრგვალძირიანი ჭურჭელიც.

აღსანიშნავია, რომ დასავლეთ საქართველოს აღრებრიწაოს ხანის კულტურის ნაკვალევი აღმოჩნდა მესხეთში აბასთუმანთან. აქ ყანობილის მთის ძირას, მდ. ოცხეს მარჯვენა ტერასაზე გამოვლინდა ღია ნამოსახლარი, რომელსაც დაახლოებით ერთი პექტარი ფართობი ეკავა. გამოვლინდა სწორკუთხა შენობის კვალი, რომელიც ნაშალი კლდის ქვით იყო მშრალად ნაგები. ცენტრალურ ნაწილში კერის ნაშთი აღმოჩნდა. კულტურული ფენა საკმაოდ მდიდარ მასალას შეიცავდა, ძირითადად, კერამიკას და ქვის იარაღს. ქვის ინვენტარი წარმოდგენილია კაეის, ოზიდიანის ანატკეცებისა და იარაღისაგან. გვხვდება საფხეკები, დანები, სახვრეტები, ნამგლის დაკბილული ჩასართები და სხვ. აღსანიშნავია კაეისა და ოზიდიანის ორმხრივდამუშავებული ყუნწიანი შუბისა და ისრის პირები. გვხვდება ოვალური ფორმის ხელსაფქვაეები, რიყის ქვის საჩიჩქნი იარაღები, სატეხები და სხვ.

განსაკუთრებით საინტერესოა აქ აღმოჩენილი კერამიკა. მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელ თიხის ჭურჭელთან ერთად ყანობილის ნამოსახლარზე გვხვდება რიონ-ყვირილის აუზის გამოქვაბულში წარმოდგენილი კერამიკა. აქაც ჰპარბობს ქოთნისებრი და ქილისებრი ფორმები. გვხვდება ტაფისებრი და ჯამისებრი ჭურჭელი. კერამიკა უპირატესად საღია, უორნამენტო, დამალყელიანი, ბრტყელძირა, მორუხო-მონაცრისფრო ფერისა, სუსტად გამომწვარი. ამ შედარებით უხეში კერამიკის მხარდამხარ აქაც გვხვდება თხელკედლიანი, წითელპირილა, კარგად გამომწვარი ჭურჭელი.

ამრიგად, ყანობილის ღია ნამოსახლარზე დაახლოებით ისეთივე სურათი გამოვლინდა, როგორიც რიონ-ყვირილის აუზის გამოქვაბულების კულტურაში გვხვდება. როგორც ჩანს, მესხეთის უკიდურესი დასავლეთი ნაწილი ამ კულტურის საკმაოდ ძლიერ გავლენას განიცდის. მესხეთის ეს რეგიონი თავისი კლიმატური პირობებით უფრო მეტად დასავლეთთან ნახულობს საერთოს და მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა აქ შედარებით სუსტია. მტკვარ-არაქსის კულტურის გამოჩენას მასზე შესამჩნევი გავლენა არ მოუხდენია.

რიონ-ყვირილის აუზში გამოვლენილი ადრებრინჯაოს ხანის კულტურასა და წინარე ხანის კულტურას შორის დიდი სხვაობა არ შეიმჩნევა. ადრებრინჯაოს ხანაში აქ გამოჩენას იწყებს, მტკვარ-არაქსის კულტურა. როგორც ჩანს, ამ ხანაში იმერეთში ეს ორი კულტურა თანაარსებობს. მტკვარ-არაქსის კულტურის დასავლეთში ექსპანსიას ადგილობრივი კულტურის საბოლოო ჩაქრობა არ გამოუწვევია. ამ კულტურის საკმაო მძლავრი ნაკვალევი გამოქვაბულებშია შემორჩა. როგორც კი შესუსტდა ამ მხარეში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავლენა, კვლავ მომძლავრებას იწყებს ადგილობრივი კულტურა. ნიშანდობლივია, რომ არგვეთას ნამოსახლარის ზედა სამშენებლო პერიონტში მტკვარ-არაქსულ კერამიკასთან ერთად უკვე არაა დაა წარმოდგენილი კოლხეთისათვის დამახასიათებელი ადრეული ტურქელი.

რიონ-ყვირილის ორმდინარეთში ადრე ბრინჯაოს ხანაში წინარე პერიოდთან შედარებით არც მეურნეობის ხასიათში ჩანს რაიმე საგრძნობი ძვრები. ეკონომიკა ძირითადად დაფუძნებული იყო მიწათმოქმედებაზე და მესაქონლეობაზე. მაგრამ მეურნეობის ძველი ფორმები არ კარგავს თავის მნიშვნელობას. გამოქვაბულების ზედა პერიონტებში გამოვლენილი ძვლოვანი მასალა მოწმობს, რომ ნადირობას ჯერ კიდევ საკმაო ადგილი უკავია მეურნეობაში.

რამდენად ძლიერი იყო რიონ-ყვირილის აუზის გამოქვაბულებისათვის დამახასიათებელი ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა კოლხეთის შიდა, ბორცვოვან ზოლში, ჯერჯერობით გარკვევით თქმა ძნელია, თუმცა მისი ნაკვალევი ჩანს ადღერის რაიონში შესწავლილ ვორონცოვის გამოქვაბულში. აქ მოპოვებული ინვენტარი გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს რიონ-ყვირილის აუზის გამოქვაბულების ადრებრინჯაოს ხანის მასალებთან. ვორონცოვის გამოქვაბული ორსართულიანია. ქვედა გამოქვაბულის მასალა რამდენადმე უფრო ადრეული ჩანს, ეიდრე ზედა სართულის გამოქვაბულებისა. აქაც გვხვდება კაჟის ყუნწიანი ისარის პირები, საფხეკები, სპერისები, ვახეხილ-გაპრიალებული ცულები, ქვის სამაჯურები და სხვ. კერამიკა უხეშია, სქელკედლიანი, ქარბობს მრგვალიძირიანი, მაგრამ კვერცხისებრტანიანი ტურქელი, ძაბრისებრი ყელით, პირგადაშლილი, ზოგჯერ მეშვეისებრი ორნამენტით შემკული. აღსანიშნავია, რომ თხელკედლიანი, წითელპირილა კერამიკა იმერეთის გამოქვაბულების ანალოგიურია და აქ ზედა სართულის რამდენადმე უფრო მოგვიანო გამოქვაბულებში იხენს თავს.

დასავლეთ ამიერკავკასიის გამოქვაბულების კულტურა საკმაო სიახლოვეს აელენს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში, ყუბანისპირეთში გავრცელებულ ე. წ. მაიკოპის კულტურასთან. ბევრია საერთო ქვის ინვენტარში, გარკვეული მსგავსება შეინიშნება კერამიკაში. ორივეგან გვხვდება ტურქლები ძაბრისებური ყელით, ბირთვისებრი ტანით და მრგვალი ძირით. ორივე კულტურისათვის დამახასიათებელია სხვადასხვა ჯიშის ქვის სამაჯურები. ამიტომაც ზოგიერთი მკვლევარი ვარაუდობს, რომ მთელ დასავლეთ კავკასიაში ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში უნდა ეარსება ერთ საერთო კულტურას, რომლის შიგნითაც რამდენიმე ლოკალური ვარიანტი გამოირჩევა. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ მაიკოპისა და დასავლეთ ამიერკავკასიის კულტურებს შორის საკმაო სიახლოვე ჩანს, მაინც ძნელია მათი ერთ კულტურულ წრეში მოქცევა. უფრო ის არის სავარაუდებელი, რომ საერთო მათ შორის არსებული ახლო ურთიერთობით უნდა აიხსნას. გამოითქვა აგრეთვე მოსაზრება, რომ მაიკოპის კულტურის წარმოქმნაში გარკვეული წვლილი დასავლურ-ქართულ კულტურასაც უნდა შეესრულებინა. ასეა თუ ისე, ჩანს, რომ ადრებრინჯაოს ხანაში მაიკოპისა და ამიერკავკასიის გამოქვაბულების კულტურებს შორის გარკვეული ურთიერთობა არსებობდა.

ბრინჯაოს ხანის დასაწყისში შედარებით უფრო ინტენსიურად სახლდება ადამიანი კოლხეთის დაბლობზე. მისი ცენტრალური ზღვისპირა ნაწილი დიდ- ხანს უკაცრიელი იყო. ადრებრინჯაოს ხანაში თანდათან კოლხეთის ვაკის უფრო ფართო ათვისების პროცესი იწყება, რომელშიც ძირითადად ადგილობრივი მო- სახლეობა იღებდა მონაწილეობას. ამ პერიოდში დასავლეთში გაერცელებას იწყებს მტკვარ-არაქსის კულტურა, რომელიც კოლხეთის დაბლობის მისადგო- დიის ქვემოთ, დაბლაგომზე გადის. სოფ. დაბლაგომში ბორცვ ნაციხვარზე სხვა- დასხვა პერიოდის მასალებთან ერთად ნაპოვნი იყო აგრეთვე ტიპური მტკვარ- არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა. მტკვარ-არაქსულ ჭურ- ჭელთან ერთად აქ წარმოდგენილია აგრეთვე ადგილობრივი ხასიათის კერამიკა. გამოირჩევა ქილის ფორმის ტლანქად ნაძერწი ჭურჭელი, რომელსაც ზოგჯერ ძირზე ჭილობის ანაბეჭდი ეტყობა. ეს კერამიკა კოლხეთის დაბლობზე გამოვ- ლენილ ნამოსახლარების ჭურჭელთან ნახულობს საერთოს. ნაციხვარზე აღმოჩე- ნილი ქვის იარაღიდან აღსანიშნავია ხელსაფქვავის ქვეები, კაჟის ფოთლისებრი მოყვანილობის შუბის პირი, დანისმაგვარი იარაღი და სხვ. აქ აღმოჩენილი ცხო- ველების ძვლებიდან ჭარბობს მსხვილფეხა საქონლის ძვლები. ნაპოვნია ღორის ძვლებიც.

შესაძლოა მტკვარ-არაქსის კულტურის დასავლეთ საქართველოში გამო- ჩენამ ერთგვარად დააქაპრა კოლხეთის დაბლობის უფრო ინტენსიურად ათვი- სების პროცესი. ჩნდება ამ დროის პირველი დასახლებები კოლხეთის და- ბლობის ზღვისპირა ზოლში. ქობულეთთან აღმოჩნდა საკმაოდ ძლიერი ნასახლა- რი ისპანი. ენგურის აუზში ანაკლიასთან ორი მძლავრი დასახლებული ბორცვი იყო გამოვლენილი: ერთი, დინაგუძეუბა ანუ ანაკლია I და მეორე, ანაკლია II აქვე მახლობლად გალის რაიონში აღმოჩნდა პირორის ნასოფლარი სხვადასხვა პერიოდის ძლიერი კულტურული ფენებით, რომელიც წარმოქმნილი უნდა იყოს ადრებრინჯაოს ხანაში. კიდევ უფრო ჩრდილოეთით გამოვლინდა ამ დრო- ის ძლიერი ნამოსახლარი ოჩამჩირესთან. კოლხეთის დაბლობის შიდა მხარე- შიკ აღმოჩნდა ამ დროის ძვლები. გეგეჭკორის რაიონში სოფ. საელიაოსთან მდებარე ბორცვ კურჯიის ქვედა ფენა ადრებრინჯაოს ხანისა უნდა იყოს.

ისპანის ნამოსახლარი ზღვის სანაპიროს დაახლოებით 2,0 კმ დაცილებუ- ლი. მას ზემოდან 2,0 მ სისქის ტორფის ფენა ედო. ტორფის ქვეშ აღმოჩნდა ხის ძელებისაგან ნაგები შენობის ნაშთები. აღსანიშნავია, რომ ქვედა დონის ნა- გებობები ზედ ზღვისპირას სილაზე მდგარა, ზედასი კი ხიმინჯიან სახლებს წარ- ნოადგენდა. კულტურულ ფენაში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა კერამიკის ნარჩენები. კერამიკა საკმაოდ უხეშია, ხელით ნაძერწი, სქელკედლიანი, უპი- რატესად პირმედრეკილი, ჭარბობს ქილისა და დერგის ტიპის ჭურჭელი. რამდე- ნადმე უკეთაა დამუშავებული ზედა დონის კერამიკა. განსაკუთრებით საინტე- რესოა, რომ აქ მართალია მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც აღმოჩნდა შავ- პრილა ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომლებიც თავისი იერით გვიანმტკვარარაქ- სულ კერამიკის მოგვაგონებს. კერამიკული ნაწარმიდან საკმაოდ კარგადაა წარმოდგენილი ტიგლები, ყალიბები, საქშენი მილები და სხვ. აღსანიშნავია აქვე ნაპოვნი ყუამილიანი ცულის ხის მოდელი. არაეკრამიკული მასალიდან გვხვდება კაჟის ისრის პირები, ხელსაფქვავის ქვეები, სანაყები, რიყის ქვის საწა- ფები და სხვ.

ისპანში აღმოჩენილი კერამიკული კომპლექსი გარკვეულ ურთიერთობას ამჟღავნებს კოლხეთის ამ პერიოდის შიდა რაიონებისათვის დამახასიათებელ

ჭურჭელთან, მაგრამ ამავე დროს მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. როგორც ვარაუდობენ, ისპანის კერამიკის ერთი ნაწილი განსაკუთრებით შემკობის ხასიათის მხრივ, გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ჩრდილო და ცენტრალური ანატოლიის ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელთან ამ ნამოსახლარზე ადრებრინჯაოს ხანის შემდეგ ცხოვრება აღარ გავრძელებულა. ამის ძირითადი მიზეზი იმ გეომორფოლოგიურ პროცესებშია საძებარი, რომელთაც ამ პერიოდში ადგილი ჰქონდა კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში. როგორც ჩანს, ნამოსახლარის ტერიტორია დაჭაობდა და ცხოვრებისათვის უვარგისი გახდა. მოსახლეობა აყრილა და სხვა ადგილას გადასულა და, როგორც ფიქრობენ, ცხოვრება ნამქედურის ნამოსახლარზე გაუგრძელდება.

როგორც ჩანს, ადრებრინჯაოს ხანაში პირველი დასახლებები კოლხეთის დაბლობზე ჩნდება მდ. ენგურის სულ ქვედა წელზე, მის ზღვასთან შეერთების ადგილას. საერთოდ რიონის და ენგურის თრმდინარეთის ქვედა დინების აუზში დიდი რაოდენობით გვხვდება ძველი ნამოსახლარი ბორცვები. ბორცვები, ჩვეულებრივად, ჭგუფებადაა განლაგებული და ირგვლივ არხები უვლის, რომლებიც მდინარეს უერთდება. ამ არხებს ქაობიან ადგილებში სხვადასხვა დანიშნულება ჰქონდა: ღრეწვის, მელიორაციის, სამომოსელო, თავდაცვითი. როგორც ჩანს, ცხოვრება აქ ბრინჯაოს ეპოქის მთელ მანძილზე მიმდინარეობდა და მის ადრეულ საფეხურზე ჩასახლდა.

ადრეული ნამოსახლარები გამოვლინდა სოფ. ანაკლიის მახლობლად. აქ ჯერ კიდევ 1935 წ. გათხარა ბორცვი დიზაგუძუბა, რომელიც დაახლოებით 2,0 მ სიმაღლისა იყო, დიამეტრი კი 100 მ აღწევდა. ირგვლივ მას ფართო თხრილი ჰქონდა შემოვლებული. ბორცვზე რამდენიმე ფენა გამოვლინდა. გაირკვა, რომ ადრებრინჯაოს პერიოდში ჩასახული ცხოვრება აქ შემდეგში ბრინჯაოს ხანის მთელ მანძილზე არ შეწყვეტილა. ჩანს, დაწყებისთანავე ცხოვრება აქ საკმაოდ ინტენსიურად მიმდინარეობდა. ძირა ფენის სისქე 0,70 მ აღწევდა. ხის ნაგებობის ნაკვალავი ამ ფენაში არ აღმოჩნდა. კერამიკა კარგად ნახული თიხისაგანაა ნაკეთები, შედარებით თხელკედლიანი, უპირატესად მონაცრისფრო ფერისა, გამოირჩევა მომცრო ზომის ცალყურა ან ორყურა ბიკონუსური ქოთნები. ქვის ინვენტარიდან აღსანიშნავია კაფის დაკბილული ნამგლის პირები და ისრის პირები. გვხვდება აგრეთვე ხელსაფქვაეის ქვები. გახეხილ გაპრიალებული იარაღი თითქმის არ გვხვდება. ძირა ფენაში აღმოჩნდა გარეული და შინაური ცხოველების ძვლები. აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი კულტურულ მცენარეთა ნაშთები — ფეტვის, რბილი ხორბლის და მახსი. აღმოჩნდა აგრეთვე გარეული ცხოველების ძვლები.

კიდევ უფრო საინტერესო შედეგები აღმოჩნდა ანაკლიასთან გათხრილ მეორე სამოსახლო ბორცვზე — ანაკლია II. მისი სიმაღლე 5,0 მ აღწევდა და შეიცავდა ბრინჯაოს ხანის თითქმის ყველა პერიოდის ფენებს. ცხოვრება აქ, ჩანს, ძვ. წ. I ათასწლეულის შუაზანადე გაგრძელებულა. ქვედა ფენებში აღმოჩნდა ხის ნაგებობათა ნაშთები. ქვედა ფენაში შედარებით ტლანქ ჭურჭელთან ერთად ნაპოვნი იყო ქსოვილიანი კერამიკა. ქსოვილიანი კერამიკა, საერთოდ, დამახასიათებელი ჩანს ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებისათვის. მას ვხვდებით დიზაგუძუბას ძირა ფენაში, ოჩამჩირის ნამოსახლარის ადრეულ მასალებში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ანაკლია II ქვედა ფენაში აღმოჩნდა შავ-პრაილა ჭურჭლის ფრაგმენტები, ისეთივე ტიპისა, როგორიც ისპანში ნაპოვნი ამგვარივე კერამიკა. ისპანში ჭურჭლის სულ რამდენიმე ნატეხია ფიქსირებული.

ლი, ანაკლიაში იგი გაცილებით უკეთაა წარმოდგენილი. ეს კერამიკა კარგადაა წარმოდგენილი პიჩორის ნამოსახლარზეც. ამიტომ მართლაც შესაძლოა, რომ ანაკლია II ისპანის ნამოსახლარზე რამდენადმე უფრო გვიან იყო. დიხაგუძე-ბაზე შევპირალა ჭურჭელი საერთოდ არ გვხვდება, ამიტომ ფიქრობენ, რომ იგი ანაკლია II-ზე რამდენადმე ახალგაზრდაა. თუ მართლაც სავარაუდოა აქ მტკვარ-არაქსის კულტურის რაიმე ზეგავლენა, ჩანს, ეს ურთიერთობა უფრო მის ბოლო საფეხურზე ხორციელდება. კოლხეთის დაბლობის ძეგლებზე გამოვლენილი შევპირალა ჭურჭელი მტკვარ-არაქსის კულტურის გვიანი, მისი მიწურულისათვის დამახასიათებელი კერამიკის ელფერს ატარებს. ახლა ჯერ ძნელია გარკვევით თქმა, თუ რა როლი შეიძლება მიეკუთვნოს მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელ ტომებს კოლხეთის დაბლობის პირველი ათვისების საქმეში. შესაძლოა, რომ რიონის შუა წელის აღზში ისინი უფრო დასავლეთითაც ინაცვლებენ და გარკვეული როლი ითამაშეს უფრო დაბლობი მხარეების დასახლებაში. კოლხეთის ბარში აღმოჩენილი მასალები გარკვეულ მსგავსებას ნახულობენ იმერეთის გამოქვაბულების კულტურასთან. ცხოვრების სხვაგვარი პირობების გამო კოლხეთის დაბლობის კულტურა ერთგვარად თავისებურ ელფერს იღებს.

როგორი იყო კოლხეთის დაბლობის ამ დროის სოფელი, მისი გეგმარება, არქიტექტურა და სხვ., ჯერ კიდევ გარკვევით თქმა ძნელია. შესაძლოა აქ უფრო „ხუტორული“ ტიპის დასახლება იყო და ცალკეული ბორცვის ძირა ფენა მოზრდილ ნასახლარ ადგილს წარმოადგენდა, სადაც ერთი დიდი ოჯახი იჯდა. ზედმეტი სინოტივის გამო ძირზე ხის მორების საფუძველი იგებოდა, რომელზედაც შემდეგ ხის ძელებისაგან საცხოვრებელი შენობა და დამხმარე სათავსოები იდგმებოდა.

ადრებრინჯაოს ხანაში კარგადაა ათვისებული კოლხეთის ჩრდილოდასავლეთი შეიზღვისპირა ზოლი. აქ ამ დროს განავრცობს არსებობას წინა რე ხანის კულტურის ტრადიციებზე აღმოცენებული კულტურა, რომელიც კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებთან ნახულობს საერთოს. განსაკუთრებით საინტერესოა ოჩამჩირის მახლობლად გამოვლენილი ნამოსახლარი, რომელიც ერთმანეთის გვერდით მდებარე სამ ბორცვზე იყო განლაგებული. აქ ორი კულტურული ფენა გამოვლინდა, რომელთაგან ქვედა ფენა ადრებრინჯაოს ხანისაა, ზედა კი ანტიკურ პერიოდს ეკუთვნოდა. ძირა ფენა შეიცავდა ქვისა და ძვლის იარაღს, კერამიკას, მრავლად ცხოველების ძვლებს და სხვ. ქვის იარაღი უპირატესად კაჟისა და რიყის ქვისგანაა ნაკეთები. გვხვდება ცულები, თოხები, საწაფები და სხვ. კაჟის ქვისაგან ნაკეთები საფხეკები, საჭრისები, სახერცებები, ისრისა და შუბის პირები, ნამგლის პირები, ნუკლეუსები. ძვლის იარაღებიდან აღსანიშნავია სადგისები, სატახები, გახერცები რქის თოხი და სხვ.

ქვედა ფენაში მდიდარი კერამიკული მასალა აღმოჩნდა. ჭურჭელი უპირატესად ტლანქია, ხელით ნაძერწი, სქელკედლიანი, მაგრამ მაინც უკეთ ნაკეთები, ვიდრე წინამორბედი ხანის კერამიკა. უპირატესად გვხვდება ქილისებური ჭურჭელი, ღრმა ჯამები, ქოთნები, ცალყურა თუ უყურა სასმისები და სხვ. გვხვდება ჭურჭელი, რომელსაც ძირზე კილობის ანაბეჭდი ატყვია. ხშირია შედარებით მარტივი ორნამენტები: სწორი თუ ირიბი ჰედიული ხაზები, სამკუთხედები და სხვ.

ცხოველების ძვლებიდან ქვედა ფენაში მსხვილფეხა საქონლის ძვლები უმრავლესად აღმოვაჩინეთ. აქაც, მსგავსად დაბლაგომისა და დიხაგუძე-ბაისი, ტანმოკრძალი საქონლის ძვლები უმრავლესად აღმოვაჩინეთ. კარგადაა წარმოდგენილი აგრეთვე ღორის ძვლებიც.

შედარებით ნაცლებადია წერილფეხა საქონლის ძვლები. მეთევზეობას და ნადირობას, ჩანს, მეურნეობაში ჯერ კიდევ მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია.

ოჩამჩირის ნამოსახლარზე მოპოვებული ინვენტარი გარკვეულ მსგავსებას აქვს კოლხეთის დაბლობის ადრეულ ძეგლებზე გამოვლენილ მასალებთან. განსაკუთრებით ბევრია საერთო ანაკლის ნამოსახლარებზე მოპოვებულ მასალებთან, უპირატესად კერამიკაში. გარკვეული მსგავსება ჩანს ქვის იარაღშიც.

ოჩამჩირის ნამოსახლართან ახლოს დგას სოხუმის მახლობლად გამოვლენილი გუმისთის ნამოსახლარი. ამ ნამოსახლარების ქვის ინვენტარი თითქმის ერთნაირია, თუმცა გუმისთაზე მრავლადაა აღმოჩენილი დისკოიდალური ფორმის იარაღი, რომელიც „სოხუმის ტიპის“ თოხის სახელითაა ცნობილი. თიხის ჭურჭელშიც ბევრია საერთო, ოღონდ გუმისთაში მოპოვებული კერამიკა რამდენადმე მაინც უკეთაა ნაკეთები და გამომწვარი; ორნამენტი მასზე უფრო მრავალფეროვანია. თავისი ხასიათით ეს კერამიკაც კოლხეთის დაბლობის უძველეს ნამოსახლარებზე ნაპოვნ ჭურჭელს უახლოვდება.

ამავე დროისაა სოხუმის ქვემოთ, ზღვისპირას მდებარე მაჭარის ნამოსახლარი, რომლის ძირა ფენა წინარე ხანისაა, მომდევნო კი ადრებრინჯაოს პერიოდისაა. ამ ფენაში მოპოვებული მასალა ახლო დგას გუმისთის ნამოსახლარზე გამოვლენილ ინვენტართან. უახლოვდება იგი აგრეთვე ოჩამჩირის ნამოსახლარის მასალასაც. ჭურჭლის შემკობის ხასიათის მხრივ მაჭარის ამ დროის კერამიკა ბევრ საერთოს პოულობს კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარ ბორცვების ჭურჭელთან. აღსანიშნავია, რომ ამ ნამოსახლარზე გამოვლენილია „სოჭი-ადლერის“ და „სოხუმის“ ტიპის ქვის თოხები. „სოჭი-ადლერის“ ტიპის თოხი ამ ხანაშიც განაგრძობს არსებობას. იგი გვხვდება ოჩამჩირის ნამოსახლარებზედაც.

ორივე ტიპის თოხები დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა გუანდრას ნამოსახლარის შუა ფენაში, რომელიც ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. ეს ნამოსახლარი, რომელიც ახალი ათონის მახლობლად ზღვის პირას მდებარეობს, წარმოიქმნა ჯერ კიდევ წინარე ეპოქაში და შემდეგ ადრებრინჯაოს ხანაშიც განაგრძობს არსებობას. ამ პერიოდის ფენაში დიდი რაოდენობით გვხვდება კაყისა და რიყის ქვის იარაღი. განსაკუთრებით ბევრია აქ ქვის თოხები, მათ შორის „სოჭი-ადლერის“ და „სოხუმის“ ტიპის, საწაფები. გვხვდება კაყის საჭრისები, საფხეკები, ისრის პირები და სხვ. მრავალფეროვანია ამ ფენის კერამიკა. გვხვდება ქილები, ქოთნები, ღრმა ჯამები და სხვ. იგი გარკვეულ მსგავსებას აქვს აქვს ოჩამჩირის ნამოსახლარის თიხის ნაწარმთან.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში გამოვლენილმა კულტურამ ასახვა პოვა აგრეთვე აქვე გავრცელებულ დოლმენური ტიპის სამარხებში. ადრეული დოლმენების სამარხეული ინვენტარი გარკვეულ მსგავსებას პოულობს ნამოსახლარებზე აღმოჩენილ მასალასთან. ამიერკავკასიაში დოლმენი ცნობილია მხოლოდ ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში. მათი გავრცელების უკიდურესი საზღვარი ოჩამჩირესთან გადის. უფრო ღრმად კოლხეთში სამარხის ეს ტიპი არ გავრცელებულა. სამაგიეროდ დოლმენები კარგადაა ცნობილი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში, ყუბანისპირეთში, სადაც მათი დასავლეთით გავრცელების საზღვარი ტამანის ნახევარკუნძულამდე აღწევს. უფრო აღმოსავლეთით, ცენტრალურ კავკასიაში დოლმენები არ გვხვდება.

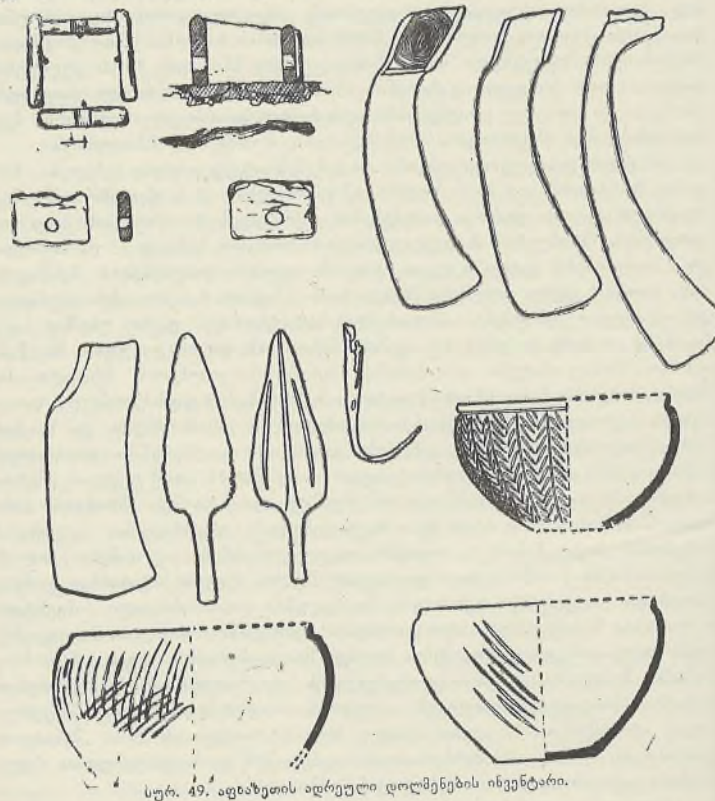
საიდან გაჩნდა დოლმენური სამარხის ტიპი კავკასიაში, ჯერ კიდევ ნათელი არ არის. უნდა აღინიშნოს, რომ დოლმენი ფართოდ იყო გავრცელებული ევროპასა და აზიაში, აფრიკაში და საერთოდ მათი წარმოშობა-გავრცელების სა-

კოთხში გერგერობით ბევრი რამ გაურკვეველი რჩება. ზოგი მათ წარმოშობას ევროპასა და აზიას უკავშირებს, ზოგიც დოლმენის პირველ ადგილსამყოფელად კავკასიას მიიჩნევს და სხვ. სხვადასხვა მხარეში აღმოჩენილ დოლმენებს შორის იმდენი საერთო ჩანს, რომ ეს მათი ერთი რომელიმე ცენტრიდან გაერთიანების ვარაუდის საფუძველს იძლევა. საკუთრივ კავკასიის დოლმენების წარმომავლობის შესახებ სხვადასხვა მისაზრებაა გამოთქმული. ზოგი მათ ადგილობრივ წარმოშობას უჭერს მხარს, ზოგიც სამარხის ამ ტიპს გარედან შემოსულად თვლის. ბოლო დროს უფრო გავრცელდა აზრი, რომ დოლმენები ხეელთაშუა ზღვისპირეთიდან სამხრეთის გზით ზღვის ზოლით უნდა შემოსულიყო კავკასიაში, იგი კოლხეთის ჩრდილო ზოლში მკვიდრდება და შემდეგ აქედან ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ვრცელდება. როგორც არ უნდა გადაწყდეს კავკასიის დოლმენების წარმომავლობის საკითხი, ერთი კი ცხადია, რომ მათში მოპოვებული მასალა ადგილობრივ ბრინჯაოს ხანის კულტურას ასახავს. მათი პირველი გამოჩენა ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურს ემთხვევა და ადრეულ დოლმენებში აღმოჩენილ სამარხეულ ინვენტარს ბევრი საერთო აქვს ამ პერიოდის ნამოსახლარებზე მოპოვებულ მასალებთან.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დოლმენები ჭგუფ-ჭგუფად გვხვდება როგორც ზღვისპირა, ისე მთის ზოლში. აქ უპირატესად ქვის ფილებისაგან შექმნილი ტრაპეციის ფორმის დოლმენებია გავრცელებული. ზომების მიხედვით დოლმენები შეიძლება სამ ჭგუფად დავყოთ: მომცრო, საშუალო და მოზრდილი დოლმენები. ყველაზე უკეთ ეშერის ჭგუფის დოლმენებია შესწავლილი. თითქმის ყველა დოლმენს წინაყედელში მრგვალი ხერელი აქვს დატანებული. ადრეული დოლმენები შედარებით პატარებია და უფრო უხეშად ნაგები. მერე და მერე დოლმენების აგების წესი, ჩანს, უფრო და უფრო იხვეწება და მათი ზომაც იმატებს. დოლმენების მშენებლობა კოლხეთის ჩრდილო ნაწილში, როგორც ჩანს, II ათასწლეულის შუახანებამდე გავრცელებულია. დოლმენებს უფრო გვიანაც იყენებდნენ მიცვალებულის დასამარხავად და ზოგჯერ მათში მოგვიანო სამარხებიც გვხვდება. კოლხეთში დოლმენებში დაკრძალვის წესი თითქმის ათას წელს გავრცელებულია — ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, ვიდრე II ათასწლეულის შუამდე, ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანაში. აღსანიშნავია, რომ თვით წესი მიცვალებულის დაკრძალვისა, დოლმენის არსებობის მთელ მანძილზე, თითქმის უცვლელი რჩება. დოლმენი კოლექტიურ სამარხს წარმოადგენდა და მიცვალებულის ძელები სხვადასხვა დონეზე სწდებოდა ყოველგვარი წესის გარეშე. ძელები და სამარხეული ინვენტარი პირდაპირად შეჭგუფებული იყო დოლმენის კუთხეებში. შესაძლოა, მიცვალებულებს თავდაპირველად დოლმენის კუთხეებში ასვენებდნენ, ეგებ, მჯდომარე პოზიში. შემდეგში, ახალი მიცვალებულების დაკრძალვისთან დაკავშირებით სამარხთა პირვანდელი განლაგება ირღვეოდა. როგორ ათავსებდნენ მიცვალებულს დოლმენში მისი აგების შემდეგ, მთლიან ნათელი არ არის. შესაძლოა დოლმენებს მეორადი დამარხვისათვის იყენებდნენ და მიცვალებულთა ძელებში წინა ყედელში დატანილი ხერელიდან შეპქონდათ.

ადრეული დოლმენები შედარებით მომცრო ზომისაა, სამარხეული ინვენტარი ლარბილია და საკმაოდ არქაული. პატარა დოლმენებშიც საკმაო რაოდენობის მიცვალებული იყო დაკრძალული, ყოველგვარი წესრიგის გარეშე. ეშერის ერთ-ერთ პატარა დოლმენში 20-ზე მეტი თავის ქალა აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარი უპირატესად თიხის ჭურჭლისგან შედგება. ადრეული ჭგუფის დოლმენების კერამიკა ხელთათხა ტლანქად ნაძერწი, თხელკედლიანი

და უპირატესად მოწითალო ან მოშავო ფერისაა. მასში გამოირჩევა პატარა ზომის ქოთნები, ქილები, ჯამები და სასმისები (ტაბ. XXV). საერთოდ დოლმენური კერამიკა ხასიათდება შედარებით მომცრო ზომებით. ამასთან დაკავშირებით გამოითქვა კიდევ მოსაზრება, რომ შესაძლოა ეს კერამიკა საგანგებოდ მიცვალებულების ჩასატანებლად იყო ნაკეთები, მოზრდილი ჭურჭლის იმიტაციას წარმოადგენდა და პრაქტიკული დანიშნულებისათვის ნაკლებად იყო გამოსადეგი. ეს კერამიკა საკმაოდ ახლო დგას ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის დოლმენებში აღმოჩენილ ჭურჭელთან. უახლოვდება იგი აგრეთვე კოლხეთის ზღვისპირა ნამოსახლარების კერამიკას. აღსანიშნავია, რომ ეს კერამიკა არ

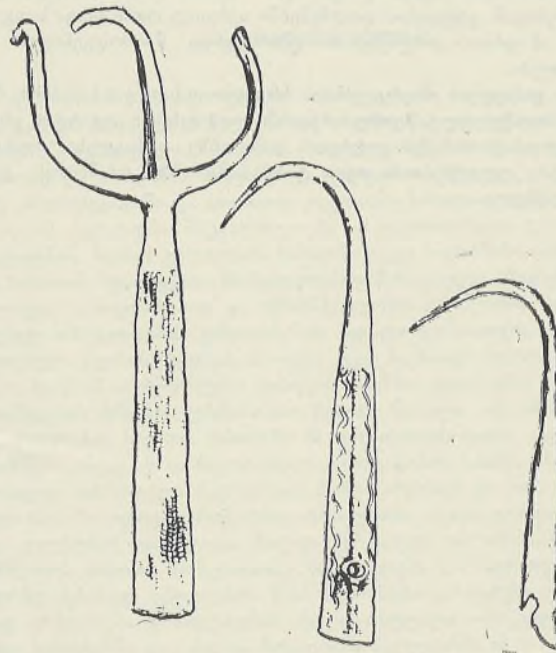
სურ. 49. აფხაზეთის ადრეული დოლმენების ინვენტარი.

იცვლის სახეს დოლმენური კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე და მომდევნო შუა ბრინჯაოს ხანის დოლმენებშიც დაახლოებით ისეთივე სახის ჭურჭელი გვხვდება.

გარდა კერამიკისა, კოლხეთის ადრეულ ნამოსახლარებთან გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს დოლმენებში აღმოჩენილი კაჟის ისრის პირები. ისინი

კარგადაა დამუშავებული, გამოირჩევა მოხდენილი ფორმებით. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ქვის ნაწარმი ადრეულ დოლმენებში საერთოდ ნაკლებადაა წარმოდგენილი.

უადრეს დოლმენებში ლითონის თითო-ორი ნივთია ნაპოვნი — სასაფეთქლე რგოლები, არქაული ტიპის სატყვერის პირი და სხვ. მაგრამ სამაგიეროდ ლითონის ინვენტარი კარგადაა წარმოდგენილი საშუალო ზომის დოლმენებში, რომლებიც ადრებრინჯაოს ხანის მიწურულს მიეკუთვნებიან. ეს დოლმენები შედარებით უკეთაა ნაგები, კერამიკა თითქმის ისეთივეა, როგორიც ადრეულ დოლმენებში. ლითონის ინვენტარიდან, რომელიც აქ საკმაოდ კარგადაა წარმოდგენილი, გამოირჩევა ცულები, კავები, სატყვერის პირები, დანები და სხვ. (ტაბ. XXVI). დოლმენებში უპირატესად გვხვდება ვიწროტანიანი ყუადაქანებული ცულები. ისინი ფორმით ახლო დგანან საჩხერის ყორღანული სა-

სურ. 50. აფხაზეთის დოლმენები, ბრინჯაოს კავები.

ბრახებისათვის დამახასიათებელ ვიწროტანიანი ყუადაქანებულ ცულებთან. როგორც ჩანს, უფრო მოგვიანებით ეს ტიპი ცულისა ვრცელდება ჩრდილო კავკასიაში და შემდეგ აქედან აღმოსავლეთ ევროპაში (სურ. 49).

ამ დროის თითქმის ყველა დოლმენში აღმოჩნდა ლითონის მასრიანი კა-

მასრაგახსნილი. მასრაგახსნილი კავეები უფრო მომცრო ზომისაა, შედარებით უხეშად ნაკეთები, ალბათ გამოჰედილი. მათ მასრის ბოლოზე ნახევრეტი აქვთ ტარის დასაგებად. მასრაშეკრული კავეები უფრო მოზრდილია და უკეთესად ნაკეთები. ხშირად მათ მასრა შემკული აქვთ წნული ორნამენტით. აღსანიშნავია ერთ-ერთ დოლმენში აღმოჩენილი მასრაშემკული სამკაპა კავი. შესაძლოა, რომ მათ მართლაც ხორცის ამოსაღებად ხმარობდნენ. ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე ჩვენში და საერთოდ ამიერკავკასიაში მასრიანი კავეები ცნობილი არ არის. სამაგიეროდ მათ ამ დროს ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში ვხვდებით (სურ. 50).

თავისებურია დოლმენებში აღმოჩენილი ბრტყელი, ფოთლისებრი, მაღალ-ყუნწიანი სატყერის პირები. ამ ტიპის იარაღი სხვაგან ჯერჯერობით ცნობილი არ არის. ამ დროის დოლმენებში ხშირად გვხვდება თხელი პირმომრგვალებული ყუნწიანი დანის პირები. მსგავსი დანები ცნობილია ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიის დოლმენებიდან. გვხვდება დოლმენებში აგრეთვე ოთხწახნაგა სადგისები. სამკაულიდან ამ დროის დოლმენებში უპირატესად წარმოდგენილია სასაფეთქლე რგოლები.

ამრიგად, დასავლეთ ამიერკავკასიის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპირო ზოლში ძვ. წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში დოლმენტური კულტურა ვრცელდება. მას ბევრი საერთო აქვს კოლხეთის დაბლობზე გამოვლენილ ადრეული ნამოსახლარების კულტურასთან. თვით ტიპი სამარხისა, ოჩამჩირეს ქვევით აღარ გავრცელებულა.

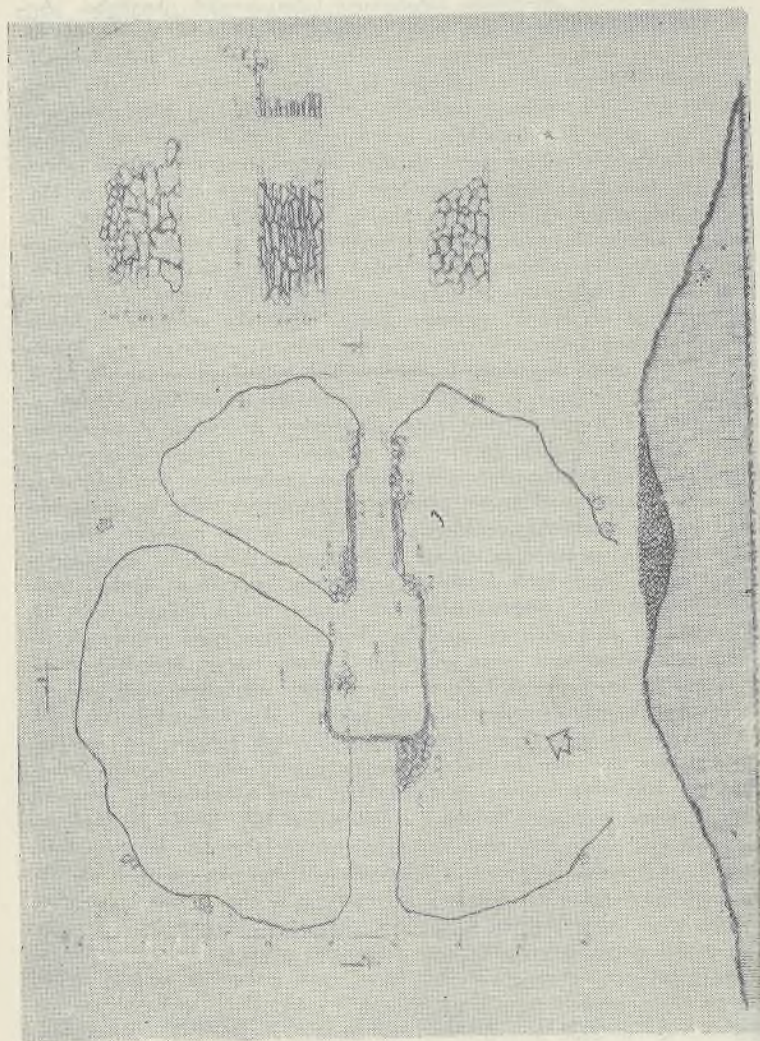
შუაბრინჯაოს ხანა

§ 1. თრიალეთის კულტურა

შუაბრინჯაოს ხანა აღმოსავლეთ საქართველოში პირველად აკად. ბ. კუფ-
ტინმა გამოყო თრიალეთის მაღალმთიან ზოლში, წალკის პლატოზე ყორღანულ
სამარხებში აღმოჩენილი მასალების საფუძველზე. მან ამ კულტურას თრია-
ლეთის „დიდი ყორღანის ბრწყინვალე კულტურა“ უწოდა. ეს კულტურა მა-
ნამდე ამიერკავკასიაში და სიერთოდ კავკასიაში სრულიად უცნობი იყო მარ-
თალია, ამ პერიოდში მიცვალებულებს ისევე ყორღანული ტიპის სამარხებში
კრძალავდნენ, მაგრამ კულტურის ხასიათში უკვე საგრძნობი განსხვავებაა წი-
ნარე ხანასთან შედარებით. მნიშვნელოვნად წინაუბრდება მეთუნეობა და მე-
ტალურგია, განსაკუთრებით კი ოქრომჭედლობა. თრიალეთის კულტურის მა-
ტარებელ საზოგადოებას განვითარების მაღალი დონისათვის მიუღწევია და
გვაროვნული წყობის რღვევის პროცესი უკვე საკმაოდ შორს წასული ჩანს.
რა იყო ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყის ხანებში კულტურის ასეთი მძლავ-
რი აღზევების მიზეზი, ჯერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. მიუთუმეტეს,
რომ ცხოვრების სიერთო ხასიათში ამ დროისათვის დიდი ცვლილებები არ
შეინიშნება. ისევე როგორც აღრეული ყორღანების ხანაში, ახლაც მასალები
ძირითადად სამარხეული ძეგლებიდან მომდინარეობენ და სად, როგორ ცხოვ-
რობდა ის საზოგადოება, რომელმაც თრიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინ-
ვალე კულტურა“ დაგვიტოვა, მთლად გარკვეული არ არის. როგორც ჩანს,
მეურნეობის ხასიათი მაინცდამაინც არ იცვლება და სიერთოდ, წინარე სა-
ფეხურზე ჩასახულ ცხოვრების წესს საგრძნობი გარდაცემა არ განუცდია.
კვლავ გრძელდება დასაფლავების ძველი რიტუალი — მიცვალებულის ყორ-
ღანულ სამარხებში დაკრძალვა. ზოგიერთმა მკვლევარმა ამ ხანაში კულტურის
გადახალისება მოსახლეობის შემადგენლობაში მომხდარ ცვლილებას დაუკავ-
შირა. ამის მანიშნებელია თითქოს, რომ შუა ბრინჯაოს პერიოდში წყდება
ურთიერთობა წინარე ხანის ტრადიციებთან, მტკვარ-არაქსის კულტურასთან.
ზოგი ამ მოვლენას ჩრდილოეთიდან ახალი ხალხის გამოჩენას უკავშირებს, ზო-
გიც, პირიქით, სამხრეთიდან გადმონაცვლებულ მოსახლეობას. მაგრამ, რაიმე
მნიშვნელოვანი ეთნიკური ხასიათის ცვლილებები ამ დროისათვის ნაკლებ სა-
ვარაუდოა. მართალია, კულტურის სიერთო დონის ამოღების ერთ-ერთი მი-
ზეზი წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდასთანაც იყო დაკავშირე-
ბული, რაც უკვე კარგად გამოისახა ყორღანული კულტურის აღრეულ საფე-

ხუტზე, მაგრამ მთავარი და ძირითადი ალბათ ის უნდა ყოფილიყო, რომ ყორღანულ ხანაში დაწყებულმა ეკონომიკურმა გარდაქმნებმა, ჩანს, საგრძნობი ეფექტი გამოიღო. შესაძლოა მეურნეობაში მესაქონლეობის ხვედრითი წონის გაზრდამ, ეგებ, მეცხვარეობის ერთგვარმა დაწინაურებამ, ცხოველების საერთო დონის ამაღლებამ გამოიწვია, ნიშანდობლივია, რომ თრიალეთის „დღი ბრწყინვალე ყორღანები“ სადღესოდ უპირატესად მთისწინარე და მთის ზოლშია გამოვლენილი იქ, სადაც მესაქონლეობის განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. როგორც ჩანს, აღრეყორღანულ ხანაში ჩამოყალიბებული ტრადიციები იმდენად ძლიერი აღმოჩნდა, რომ ძველადმოსავლურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდამ თითქოს ვერ შეარყია საზოგადოების ეკონომიკური საფუძვლები და საერთოდ ცხოვრების ხასიათი. მაგრამ, სამაგიეროდ, სამხრეთიდან მომდინარე გავლენებმა საკმაოდ ძლიერად კულტურაში პოვა ასახვა. თრიალეთის კულტურის მატარებელი საზოგადოება, განსაკუთრებით მისი არისტოკრატიული ნაწილი, ჩანს, იმ სიმაღლეზე აღმოჩნდა, რომ მან თავისუფლად შეძლო შეეთვისებინა წინააზიური სამყაროს კულტურული მიღწევები. კულტურის საერთო პროგრესი თითქმის ყველა დარგს შეეხო, განსაკუთრებით მეღვთისმეტყველებას. სწორედ ამ დროს ვრცელდება ფართოდ კალიანი ბრინჯაოს გამოყენება, იქნება იარაღის ახალი ფორმები — მასრისანი შუბის პირები, სმაგვრებელი მახვილები, სატევრის პირები, ცულები და სხვ. მართალია, ეს იარაღები უპირატესად თავის საწყისებს სამხრეთში იღებს, მაგრამ მათი უმრავლესობა უკვე ადგილობრივი ნაწარმია და ოსტატობის მაღალი ტექნიკით გამოირჩევა. იგივე შეიძლება ითქვას, აგრეთვე საიუველირო საქმის შესახებ, რომლის სათავე წინააზიურ სამყაროში ჩანს, მაგრამ ადგილობრივი ხელოსნის ხელიდან გამოსული ოქრომჭედლური ნაწარმი მათ უკვე ბევრით არაფრით ჩამორჩება. ხელოსნობის მაღალი დონე ჩანს აგრეთვე კერამიკულ წარმოებაში. ადგილობრივ ტრადიციებზე შექმნილი ამ დროის თიხის ჭურჭელი გამოირჩევა თავისი დახვეწილი ფორმებით, შემკობის ორიგინალური წესით. თრიალეთური კულტურა, ჩანს, განვითარების საკმაოდ მაღალ საფეხურს აღწევს და საგრძნობლად მიუახლოვდა იმ დროის წინააზიური სამყაროს საერთო კულტურულ დონეს, რომლის გავლენის სფეროშიც იგი მოექცა. სწორედ ეს იყო ალბათ ერთ-ერთი მიზეზი იმისა, რომ ამ პერიოდის ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში გავრცელებული არც ერთი სხვა კულტურა განვითარების ასეთ მაღალ საფეხურს ვერ აღწევს. მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ კულტურული მიღწევებით თრიალეთური საზოგადოება საკმაოდ ახლოს მიკვდა სამხრეთის ცივილიზებულ სამყაროსთან, იგი მაინც საბოლოოდ ვერ გაცდა პირველყოფილ-თემური წყობილების საფეხურს და განვითარების სახელმწიფოებრიობის დონემდე ვერ ამაღლდა. რა იყო ამის შემადგენლებელი მიზეზი, რამ შეუშალა ხელი კლასობრივ საზოგადოებაში გადაზრდის პროცესს, გარკვევით თქმა ძნელია. შესაძლოა ამის ძირითადი საფუძველი ეკონომიკურ სისტემაშია საძებარი. სწორედ მეურნეობის ხასიათში ჩანს მათ შორის საგრძნობი სხვაობა. თრიალეთის კულტურაში კვლავ გრძელდება ყორღანული კულტურის გამოჩენის ხანაში ჩასახული ეკონომიკის თავისებური ფორმა, სადაც მესაქონლეობის ხვედრითი წონა საგრძნობლად იწევს. სამხრეთში ეკონომიკა თავიდანვე უპირატესად სარწყავ მიწათმოქმედებაზე იყო დაფუძნებული. როგორც ჩანს, ამ ხანაში ჩამოყალიბებულმა მეურნეობის ფორმამ ვერ უზრუნველყო საზოგადოების ცივილიზაციის საფეხურამდე ასვლა და ეს პროცესი ჩვენში კიდევ კარგა ხნით გადიდო.

თრიალეთური კულტურის მატარებელი საზოგადოების ცხოვრების სრული სურათის წარმოდგენა ჯერ კიდევ საკმაოდ ჭირს მასალის ცალმხრივი ხასიათის გამო, რომელიც ძირითადად სამარხეული ძეგლებიდან მომდინარეობს. ამ დროის ნასოფლარები ჯერჯერობით ნაკლებადია ცნობილი. რა თქმა უნდა, სავარაუდოა, რომ ძირითადი საცხოვრებელი ადგილები იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც დღეს მათი სამარხებია აღმოჩენილი. მაგრამ სადღეისოდ სწორედ აქ ნამოსახლარები გამოვლენილი არ არის. ამიტომ, როგორც იყო იმ დროის სოფელი, მისი დაგეგმარება, სამშენებლო საქმე, საცხოვრებლის ტიპი და სხვ., მთლად გარკვეული არ არის. ამ საკითხებზე ზოგიერთ წარმოდგენას ისევ სამარხეული ძეგლები გვაძლევენ. თრიალეთში წალკისა და ზურტაყეტის მაღალმთიან პლატოებზე გამოვლენილ ყორღანებს ქვის ან ქვა-მიწის ყრილი ჰქონდათ. ისინი ან ორმოიანია, ან უორმოა; ზოგჯერ მიწის პირზე სპეციალური დასაყრდამი ნაგებობები იგებოდა. წალკის პლატოზე ყორღანს ცენტრში ზოგჯერ საკმაოდ მოზრდილი დასაყრდამი ორმო უკეთდებოდა. ერთ შემთხვევაში სწორკუთხა მოყვანილობის ორმოს ზომები აღწევდა — სიღრმე 6,0 მ, სიგრძე — 14,0 მ, სივანე კი — 8,0 მ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ზურტაყეტის ველზე შესწავლილი ერთი ჯგუფი მოზრდილი ყორღანებისა. თავისი სიდიდით გამოირჩეოდა სამი ქვაყრილიანი ყორღანი. მათი ყრილის სიმაღლე თითქმის 8,0 მ აღწევდა, დიამეტრი — 100 მ. მათ დაახლოებით ერთ ჰექტრამდე ფართობი ეკავათ. თითოეული ყორღანის ცენტრალურ ნაწილში „დასაყრდამი დარბაზი“ აღმოჩნდა, მშრალად ფილაქვით ნაგები. დარბაზის სიმაღლე 6,0 მ აღწევდა, ფართობი კი 150 კვმ აღემატებოდა. დარბაზებს აღმოსავლეთის მხრიდან ფილაქვით ნაგები შესასვლელი, დროშისი ჰქონდა (ტაბ. XXXIV). ერთ-ერთი ყორღანის დროშისის სიგრძე 40,0 მ აღწევდა (სურ. 51, ტაბ. XXXV). „დასაყრდამი დარბაზი“ ხის მორებით უნდა ყოფილიყო გადახურული. თრიალეთის დიდი ყორღანები საკმაოდ რთულ, მონუმენტურ ნაგებობებს წარმოადგენდნენ. ჩანს, რომ სიინტერესო-სამშენებლო საქმე საკმაოდ მაღალ დონეზე უნდა ყოფილიყო. სამწუხაროდ, სხვა მონაცემები იმ ხანის სამშენებლო-არქიტექტურული ტრადიციების შესახებ ჯერჯერობით თითქმის არ გავაჩნია. იყო თუ არა დაწინაურებული წევრის სახლი ისეთივე მონუმენტური ნაგებობა, როგორც მისი სამარხი, ახლა თქმა ძნელია. როგორც ჩანს, ამ დროს ჯერ კიდევ სამარხის აგებას უფრო მეტ დროსა და ენერგიას ანდომებდნენ, ვიდრე საკუთრივ საცხოვრებლის მშენებლობას. როგორც ჩანს, ქვით ნაგებ შენობას ნაკლებად იყენებდნენ საცხოვრებლად და, ეგებ, ამ მიზნისათვის უპირატესად ხის ნაგებობა იმარებოდა. ეს არის ალბათ ერთ-ერთი მიზეზი, რომ გაძნელებულია ნასახლარი ადგილების ნაკვალევის მიგნება. თრიალეთის დიდი ყორღანების აგება ხანგრძლივ დროს და მრავალრიცხოვანი კოლექტივის ორგანიზებულ შრომას მოითხოვდა. ყორღანის აგებაში ალბათ მთელი ტომი იყო ჩართული, ზოგჯერ, ეგებ, მის ძალებსაც აღემატებოდა და უფრო დიდი კოლექტივის, ტომთა გაერთიანების საქმიანობას შეადგენდა. იყო ეს შრომა ნებაყოფლობითი, თუ მას უფრო იძულების ხასიათი ჰქონდა, ახლა ძნელი სათქმელია. დიდი ყორღანები საზოგადოების დაწინაურებულ ფენას ეკუთვნოდა, რომლებიც უკვე დიდ ძალაუფლებას ფლობდნენ. მათში ალბათ ტომის მეთაურები ან, ეგებ, ტომთა კავშირის ბელადები იმარებოდნენ. შედარებით მომცრო ყორღანები ალბათ ცალკეული ტომების თუ გვარების წინამძღოლთა სამარხები იყო. საზოგადოების ეს გაბატონებული, არისტო-

სურ. 51. თრიალეთის კულტურა. ზურტაქეტის ყორღანი.

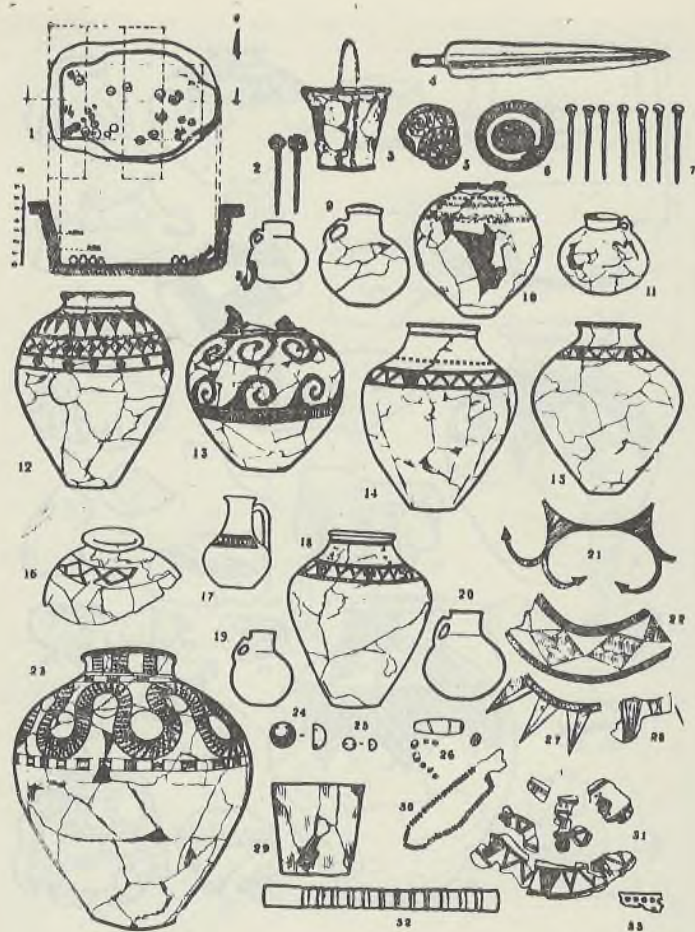
კრატული ნაწილი, ჩანს, დიდი პატივით იყო მოსილი, რაზედაც სწორედ მათი სამარხები მეტყველებს (სურ 52).

ახლა ძნელია დიდ ყორღანებში ბელადის დაკრძალვის ცერემონიის სურათის აღდგენა, მაგრამ, ჩანს, ეს საკმაოდ რთული რიტუალი უნდა ყოფილიყო. თრიალეთისა და ზურტაქეტის არც ერთ დიდ ყორღანში აღმოჩნის

სურ. 52. თრიალეთის VII ყორღანი.

ქვლები თითქმის არ აღმოჩენილა. როგორც ჩანს, დიდებულია სამარხებში წესად იყო მიღებული მიცვალებულის დაწვა და შემდეგ ეტლით ან ხის სარეცელთან ერთად დაკრძალვა. თითქმის ყველა დიდი ყორღანი სამარხეული ინვენტარის სიუხვით გამოირჩევა. „დასაკრძალავი ღარბაზის“, თუ სამარხეული ორმოს კედლებს გასწვრივ, თიხის მოზრდილი ჭურჭელი ელაგა. დანარჩენი ინვენტარი ძირითადად ცენტრალურ ნაწილში იღო. თრიალეთური კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა საგრძნობლად განსხვავდება წინარე

სურ. 53. თრიალეთის XVII სოფლანი.

ხანის თიხის ჭურჭლისაგან. მართალია, ამ პერიოდშიც უპირატესად შავპირი-
ლა კერამიკა იყო გავრცელებული, რაც ალბათ წინარე ხანის ტრადიციებიდან
უნდა მომდინარეობდეს, ოღონდ ჭურჭლის ფორმა მაინც ერთგვარად განსხვავ-
დება ადრეული ყორღანების ხანის თიხის ნაწარმისაგან. თრიალეთური კერა-
მიკა გაცილებით უფრო სრულყოფილია, უკეთესი ნახელავია და გენეტური
კავშირის მონახვა წინარე ხანის ჭურჭელთან საკმაოდ ჭირს. თრიალეთის ყორ-
ღანებში უფრო ხშირად ყელდაბალი და ყელმაღალი ღერები და ქილები

გვხვდება, რომლებიც ზედაპირის დამუშავებით და კეცის ხასიათით, თითქმის არ განსხვავდებიან. მცირე ზომის ჭურჭელი აქ იშვიათია. ყელმაღალ ღერებს უპირატესად ბირთვისებრი მუცელი აქვთ, ყელმაღალი ჭურჭელი კი კვერცხისებრი მრყვანილობის ტანით გამოირჩევა. ყელმაღალ ღერებზე ამოკაწრული ორნამენტი გვხვდება, რომელიც თავისი ხასიათით წინააღ ხანის კერამიკის შემკულობას უახლოვდება. ზოგჯერ მათ ვარდნა მიძერწილი ან შიგნიდან გაშუქვანილი კოპები ამკობს (ტ. XXXVI). ყელმაღალი ღერები, როგორც

სურ. 54. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

წესი, თავისებური, განსხვავებული ხასიათის ორნამენტითაა შემკული, რომელიც პირველად თრიალეთურ კერამიკაზე გვხვდება. ხშირად, ჭურჭლის ზედა ნაწილზე დატანილია ფაქიზად გამოყვანილი წერტილოვანი ორნამენტით შეღავნილი გეომეტრიული ხასიათის ფიგურები (ტაბ. XXXVII). თრიალეთის კულტურის ვარეთ ამ ხასიათის ორნამენტი სხვაგან არ გვხვდება (სურ. 55). არც მომდევნო, გვიანბრინჯაოს ხანაშია თიხის ჭურჭლის შემკულობის ეს სახეობა მაინცდამაინც ცნობილი. გვხვდება ამ კერამიკაზე აგრეთვე პრილა ორნამენტი. შედარებით იშვიათად შევბრიალა კერამიკა რელიეფური ორნამენტითაა შემკული, განსაკუთრებით სპირალით. შესაძლოა შემკობის ეს წესი შტკვარ-არაქსის კულტურიდან მომდინარეობდეს, სადაც რელიეფური სპირალური ორნამენტი ერთ-ერთი დამახასიათებელი მოტივია (ტაბ. XXXVIII).

თრიალეთის თითქმის ყველა დიდ ყორღანში შევბრიალა კერამიკასთან ერთად რამდენიმე მოხატული ჭურჭელი იღო. ძირითადად აქ ორი ტიპის

მოხატული ჭურჭელი აღმოჩნდა: ერთი წითელი, შავი საღებავით და მეორე ლია, მოთეთრო-კრემისფერი მუქი საღებავით მოხატული. მართალია, მოხატული კერამიკა ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ აღრესამიწათმოქმედო კულტურაშია ცნობილი და იშვიათად, მაგრამ მაინც, მტკვარ-არაქსის ხანაშიც გვხვდება,

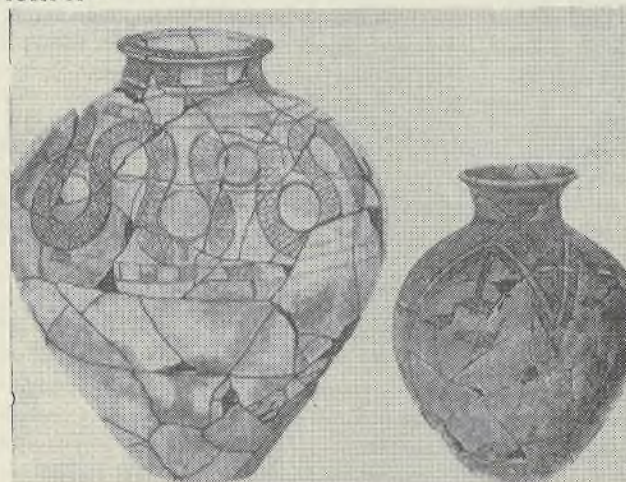
სურ. 55. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

მაგრამ ჩანს, რომ იგი სათანადოდ აქ მაინც ვერ იკიდებს ფეხს. შედარებით უფრო ფართოდ ეს კერამიკა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში შუაბრინჯაოს ხანაში ვრცელდება და ამ პერიოდისათვის, ჩანს, აქ უკვე მოხატული ჭურჭლის ადგილობრივი სტილი ყალიბდება — წითელ ფონზე ორნამენტის შავი საღებავით დატანა. ნიშანდობლივია, რომ ეს კერამიკა ფორმით შავპრილა ჭურჭელს უახლოვდება.

წითელი, შავად მოხატული კერამიკა საქართველოში თრიალეთის ყორღანებს ვარდა ცნობილია მესხეთის ყორღანებიდან. ამ ტიპის თითო ჭურჭელი შემთხვევით აღმოჩნდა რუსთავეში და მცხეთასთან ნარეკვავში, ერთი წითელი შავად მოხატული ჭურჭლის ნატეხი ნაპოვნი იყო შიდა ქართლში, ცხინვალის მახლობლად ფრინველის გორაზე. ამიერკავკასიაში ეს კერამიკა უფრო კარგადაა წარმოდგენილი მის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში. შესაძლოა სწორედ აქ ჩამოყალიბდა ადგილობრივი სტილი წითელი შავად მოხატული კერამიკისა, სადაც იგი უკვე ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისშია ცნობილი კარმირბერდის კულტურაში. წითელი შავად მოხატული ჭურჭელი შედარებით უფრო ფართოდ ვრცელდება არაბატის ველზე და მის მიმდებარე ოლქებში, მილის და ყარაბაღის სტეპში, მუღანის ველზე და ნახიჭევანის მხარეში. ამ კერამიკის წარმომავლობას უპირატესად ძველდმოსავლეთ სამყაროს უკავშირებდნენ, ძირითადად ორნამენტული მოტივების სიახლოვის გამო. შესაძლოა, გარკვეული ზეგავლენა მართლაც მომდინარეობდეს სამხრეთიდან, რაც ძირითადად აისახა კადეც ორნამენტის ხასიათში, მაგრამ ფორმას და ძეგწვის ხასიათს ბევრი საერთო აქვს ადგილობრივ შავპრიალა კერამიკასთან. წინააზიურ ჭურჭელთან შედარებით ეს კერამიკა ორნამენტული მოტივების მხრივ უფრო ღარიბი და ერთფეროვანია. მოხატული ჭურჭლის ძირითადი ორნამენტული მოტივია ვერტიკალურად ან ჰორიზონტალურად განლაგებული ტალღისებრი ხაზებით ამოვსებული სხვადასხვა გეომეტრიული ფიგურები. იშვიათად წარმოდგენილია ფრინველის გამოსახულება. ცხოველური მოტივი თითქმის არ გვხვდება. ძველ აღმოსავლეთში ცხოველური ორნამენტი საკმაოდ ადრე ჩანს და ეს მოტივი საკმაოდ ადრე ვრცელდება (ტაბ. XXXIX).

თრიალეთის კულტურაში ვარდა წითელი შავად მოხატული კერამიკისა, ცნობილია აგრეთვე ღია, კრემისფერზედაპირიანი ჭურჭელი, რომელზედაც მუქი საღებავითაა დატანილი ორნამენტული სახეები. ეს შესანიშნავი, პარალელური კერამიკა აქ ჭერჭერობით ძირითადად წალკის პლატოს ადრე ბრწყინვალე ყორღანებშია ნაპოვნი. ამიერკავკასიის ამ ხანის სხვა მეზობელ კულტურებში ამ სახის კერამიკა სადღესოდ არ არის თითქმის ცნობილი. აქაც ორნამენტში წამყვანი მოტივია ვერტიკალური და ჰორიზონტალური ტალღოვანი ხაზებით ამოვსებული სხვადასხვა გეომეტრიული ფიგურები. გვხვდება ჭადრაკული მოტივი, რომები, კონცენტრული წრეები, უწყვეტი სპირალები და სხვ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ერთ-ერთ მდიდრულ ყორღანში აღმოჩენილი მოზრდილი ჭურჭელი, რომლის ზედა ნაწილზე თავშეშენებით დიდი ზომის სპირალებია გამოკვეთილი (ტაბ. XI). თრიალეთის ღია ანგობიერებულ მოხატულ ჭურჭელს ირანულ და საერთოდ წინააზიურ ანალოგიურ კერამიკას უკავშირებენ. ორნამენტული დეკორის მხრივ მათ შორის მართლაც ბევრი საერთოა. ეტყობა, საკმაოდ ახლო კონტაქტი უნდა ყოფილიყო ირანთან, მესოპოტამიასთან, მცირე აზიასთან და სხვ. მაგრამ ღია ფონზე მოხატული თრიალეთური ჭურჭელი ფორმის მხრივ უფრო მეტ საერთოს მოუხატავ კერამიკასთან ამქავე ნების, რაც ამ ტიპის კერამიკის ადგილობრივ წარმომავლობაზე უნდა მეტყველებდეს. ეს მდიდრული კერამიკა მეტად შეზღუდული რაოდენობით გვხვდება დაწინაურებულ პირთა სამარხებში და ისიც ჭერჭერობით მხოლოდ თრიალეთის ყორღანებშია ძირითადად ცნობილი (სურ. 56).

უნდა აღინიშნოს, რომ თრიალეთის კულტურაში სამეთუნეო საქმე წინა-
რე ხანასთან შედარებით საკმაოდ წინ წასული ჩანს. ჩარხის უფრო სრულ-
ყოფილად გამოყენება, უფრო კვალიფიციური ხელოსნების არსებობა, სამხ-
რეთთან კონტაქტების გაზრდას და სხვა კერამიკული წარმოების დაწინაურების
უწყობდა ხელს. საერთოდ უნდა აღინიშნოს, რომ თრიალეთის კულტურის
ხანაში ხელოსნობის სხვადასხვა დარგების მნიშვნელოვანი პროგრესი შეინიშ-
ნება. მართალია თრიალეთის ყორღანების დიდი ნაწილი გაძარცვული იყო და
სამარხეული მასალა ძირითადად კერამიკითაა წარმოდგენილი, მაგრამ ზოგი-
ერთ ხელუხლებელ ყორღანში საკმაოდ მდიდარი ინვენტარი აღმოჩნდა — ოქ-
რომჭედლობის შესანიშნავი ნიმუშები, ბრინჯაოს ნივთები, ქვისა და პასტის
სამკაული და სხვ., რაც თრიალეთური კულტურის საერთო დონის ამაღლება-
ზე მეტყველებს.

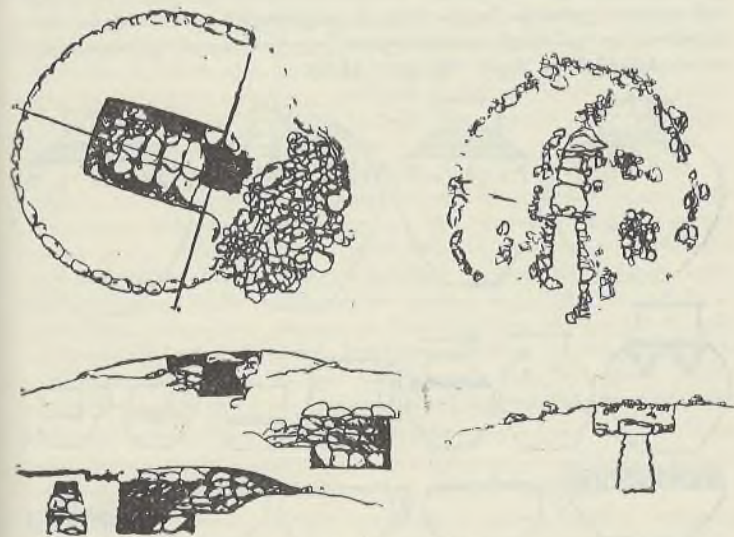

სურ. 56. თრიალეთის კულტურა, მოხატული კერამიკა.

თრიალეთის კულტურა თითქმის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს მოი-
ცავდა, მაგრამ უფრო მძლავრად იგი, ჩანს, მის სამხრეთ ნაწილში ვრცელდება,
უპირატესად მაღალმთიან ზონაში. ამ კულტურის საკმაოდ ძლიერი კერა მეს-
ხეთის მთიან ზონაში გამოვლინდა. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ჯავახეთის
მაღალმთიან პლატოზე, რომელიც წალკა-ზურტაქეტს მესხეთიდან ჰყოფს, თრია-
ლეთური კულტურის ნაკვალევი მაინცდამაინც არ შეინიშნება. რატომღაც, რომ ამ
ხანაში ეს მხარე, რომელიც წინარე მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს ინტენსი-
ურადაა ათვისებული, ნაკლებად დასახლებული ჩანს, ახლა ძნელი სათქმელია.
ისე ჩანს, თითქოს თრიალეთელი როგორც მთაში, ისე ბარში საცხოვრებლად
უფრო ზომიერ სარტყელს ირჩევს. თრიალეთის კულტურის ხანაში, როდესაც
მთა უფრო ინტენსიურად სახლდება, მოსახლეობა მაღალ ზონებს, ჩანს, მაინც-
დამაინც არ ეტანება. შესაძლოა ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიცაა, რომ ამ დრო-
ისათვის იცვლება ერთგვარად კლიმატის არსებული რეჟიმი, სიცივემ შედარე-

ბით იმატა, მთის უფრო მაღალი ზონები „გაუძლისი“ ხდება და მოსახლეობა ქვევით იწევს. ჭავჭავეთის პლატო კლიმატურად დღესაც ერთ-ერთი უმკაცრესი მხარეა საქართველოში.

მესხეთში თრიალეთის კულტურა საკმაოდ მძლავრად ჭავჭავეთის პლატოს საზღვართან გამოვლინდა, არტანის მტკვრის ხეობაში. ორივე ნაპირის ტერასებზე ყორღანული სამარხების დიდი ჯგუფები აღმოჩნდა. ამ დროის ნამოსახლარი ადგილები აქაც მიკვლეული არ იყო. მესხეთის ყორღანებში ძირითადად სამი ტიპი გამოირჩევა: ქვაყრილიანი, ქვამიწყრილიანი და ქვისწრიანი ყორღანები, რომლებსაც დამალი ყრილი აქვთ. ყორღანები ჯგუფებადაა განლაგებული და თითოეულ ჯგუფში ერთი დიდი ქვაყრილიანი ყორღანი გამოირჩევა. გარეგნულად ქვაყრილიანი ყორღანები თითქმის არ განსხვავდებიან წალჩქისა და ზურტაყეტის ამავე ტიპის სამარხებისაგან. ქვაყრილიანი ყორღანების დიამეტრი 40,0 მ აღწევს, სიმაღლე—3,0—4,0 მ; ქვამიწყრილიანი ყორღანების დიამეტრი 20,0 მ არ აღემატება, სიმაღლე კი 1,5—2,0 მ; ქვისწრიანი ყორღანების დიამეტრი 10,0—12,0 მ აღწევდა. მესხეთის ყველა ყორღანს დაახლოებით ერთნაირად მოწყობილი დასაკრძალავი კამერა ჰქონდა, ქვის მოზრდილი ფილებით გადახურული. თითქმის ყველა ყორღანს აღმოსავლეთის მხრიდან მოკლე დროშისი ჰქონდა და კამერისაგან მოზრდილი ქვებით ამოყვანილი ტიხრით იყო გამოყოფილი. დიდ ქვაყრილიან ყორღანებში, თრიალეთის „დასაკრძალავ დარბაზიან“ ყორღანების მსგავსად, კამერა მიწის ზემოთ იყო გაშენებული. დანარჩენ ყორღანებში კამერა ან ორმოში იყო ჩადგმული, ან ტერასაში შეჭრილი. დასაკრძალავი კამერა მოზრდილი ნაგლეჯი ქვებით იყო

სურ. 57. მესხეთის ყორღანები.

ნაგები. დიდ ყორღანებში მისი სიგრძე 6,0 მ. აღწევდა, სიგანე — 3,0 მ, სიმაღლე კი დაახლოებით 3,0 მ. (სურ. 57, ტაბ. XLII).

თრიალეთისაგან განსხვავებით მესხეთის ყორღანებში მიცვალებულის კრემაცია დამოწმებული არ იყო. აქ თითქმის ყველა ყორღანში მიცვალებულის ჩონჩხები აღმოჩნდა. ისინი უპირატესად გვერდზე ფეხებმოკეცილი დაუკრძალავთ. დიდ ქვაყრილიან ყორღანებში, როგორც ჩანს, თითო მიცვალებული იყო დაკრძალული. ზოგ ქვაშიწყარილიან ყორღანში ორი ან მეტი მიცვალებული იყო დამოწმებული. პატარა ყორღანები კი, როგორც წესი, კოლექტიურ სამარხებს წარმოადგენდნენ. ერთ-ერთ ყორღანში კამერის უკანა კედელზე მიყრდნობილი ხის ეტლის ცალი ბორბალი აღმოჩნდა. შესაძლოა აქ, კამერის ზომების გამო, ეტლის მხოლოდ ერთი ნაწილი ჩაატანეს. ყველა ყორღანში შინაური ცხოველების ძვლებს ვხვდებით, უპირატესად მსხვილფეხა საქონლის.

მიუხედავად იმისა, რომ მესხეთის ყორღანების დიდი ნაწილი გაძარცვული იყო, მათში საინტერესო და საკმაოდ მდიდარი მასალა აღმოჩნდა. სამარხეული ინვენტარი უპირატესად კერამიკითაა წარმოდგენილი. აქაური კერამიკა, თრიალეთურთან შედარებით უფრო მეტი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. მოზრდილი დერგების და ქილების გვერდით აქ უხვად გვხვდება უფრო წვრილი ჭურჭელი — ბადიები, ჯამები, სასმისები, ტოლჩები, კოჭობები და სხვ. (ტაბ. XLIII). დიდ ყორღანებში ტიპური თრიალეთური კერამიკა გვხვდება, შავპრილა ღია ფერის სარჩულზე, უპირატესად დერგები და ქილები, წერტილოვანი და ამოღარული ორნამენტით შემკული. აღსანიშნავია, რომ მესხეთის ყორღანებში განსხვავებული ხასიათის კერამიკაც აღმოჩნდა, უპირატესად მოწითალო ან მოყავისფრო ფერისა. იგი თითქოს ინარჩუნებს მტკვარ-არაქსის კერამიკისათვის დამახასიათებელ ნიშნებს. საერთოდ მესხეთის ყორღანებში მოპოვებული კერამიკა მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება, რითაც საგრძნობლად განსხვავდება თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ნაწარმისაგან (სურ. 58, ტაბ. XLIV).

სურ. 58. თიხის ჭურჭელი მესხეთის ყორღანებიდან.

მესხეთის ყორღანებში სამი მოხატული ჭურჭელი აღმოჩნდა. სამივე ჭურჭელი წითელია შავი საღებავით მოხატული. ორი მათგანი მაღალი დერეფა და საგსებით ისეთივეა, როგორც თრიალეთის ყორღანებში აღმოჩენილი მოხატული კერამიკა. ორივე დერეფზე თითქმის ერთნაირი ორნამენტი დატანილი — სამკუთხა ჭიშკრი, ტალღოვანი ხაზებით ამოვსებული. მესამე ჭურჭელი ორიგინალური ფორმის ქვაბ-ქოთანაა, მაღალცილინდრული ფეხით. ერთი მსგავსი შავი თიხის ჭურჭელი ცნობილია კახეთიდან.

არაყერამიკული მასალა მესხეთის ყორღანებში შედარებით მცირეა, ცოტაა ქვისა და ლითონის იარაღ-სამკაული; სამეურნეო დანიშნულების რაიმე ნივთი საერთოდ არ აღმოჩენილა. იარაღიდან ბრინჯაოს ექვსი სატევრის პირია ნაპოვნი და ერთიც მასრიანი შუბისპირი. ლითონის სამკაულიდან სხვადასხვა ტიპის ბრინჯაოს საკინძები აღმოჩნდა და რამდენიმე ნემსი. ძვირფასი ლითონის სამკაულიც იშვიათად გვხვდება, უპირატესად მძივები. მესხეთის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი ოქროს მოზრდილი მძივი, შიგნიდან რელიეფური კოპებითაა ამოყვანილი.

გარდა ჭგუფ-ჭგუფად განლაგებული ყორღანული სამარხებისა, მესხეთში ცნობილია აგრეთვე ამ დროის სამაროვნები. ერთი ამგვარი სამაროვანი ვარძიის თავზე ნიალის მაღალმთიან პლატოზე აღმოჩნდა. მას დაახლოებით სამ ქექტარამდე ფართობი ეკავა და ჩამოშლილ ლოდოვანში ორ ასეთლამდე ყორღანული ტიპის სამარხი გამოვლინდა. ყორღანები კონსტრუქციულად თითქმის არ განსხვავდებიან მესხეთის სხვა ყორღანებისაგან. აქაც მიცვალებული დასაყრძალავ კამერაში იმარხებოდა. მსგავსი ყორღანული სამაროვანი დამოწმებულია ასპინძის მახლობლად მტკვრის მარცხენა ნაპირზე. ყორღანების საინტერესო ჭგუფი აღმოჩნდა მაღალმთიან პლატოზე სოფ. ძველთან. აქაც ყორღანის სამი ტიპი გამოირჩევა — ქვაყრილიანი, ქვამიწყრილიანი და ქვის წრეებით. ყორღანის ცენტრში მოზრდილი ნაგლეჯი ქვებისაგან დასაყრძალავი კამერა იყო აგებული. აქაც მესხეთის ყორღანებისათვის დამახასიათებელი სამარხეული ინვენტარი აღმოჩნდა. ახალციხის ქვაბულის უფრო ღრმად განლაგებულ რევიონებში და ბორჯომის ხეობაში თრიალეთური კულტურის ნაკვალევები ჭერჯერობით შენიშნული არ არის.

კარგადაა ეს კულტურა წარმოდგენილი შიდა ქართლში, მის ბარსა და მთისწინა ზოლში. მართალია, აქ ჭერჯერობით თრიალეთის მსგავსი დიდი „ბრწყინვალე ყორღანები“ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ სამაგიეროდ ცნობილია ამ დროის სამაროვნები და უფრო მომცრო ყორღანული სამარხები. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე სადგურ მეტეხთან ქვაყრილიანი ყორღანი აღმოჩნდა, რომელსაც შუაში სამარხი ორმო ჰქონდა. მიცვალებულის ძვლები არ აღმოჩენილა, სამაგიეროდ კარგად იყო წარმოდგენილი ცხოველების ძვლები. სამარხ-ორმოში ოცდასამი თიხის ჭურჭელი აღმოჩნდა, უპირატესად ქილები და დერეფები. გარდა ამისა, ნაპოვნი იყო ცალყურა ბადიები, კოჭობი, სისმისი და სხვ. მოზრდილი ჭურჭლის უმრავლესობა შემკულია წერტილოვანი ორნამენტით. ლითონის ნივთებიდან აღმოჩნდა ბრტყელი, უქედო სატევრის პირი, შუბის პირი და ორი საკინძი. ბევრი იყო სერდოლიკა და მასტის მძივები, რამდენიმე დღაარულზედაპირიანი ოქროს მძივიც აღმოჩნდა.

სადგურ გრაკალთან ნაპოვნი იყო ერთი ამ დროის სამარხი, რომელსაც ზემოდან ქვაყრილი ჰქონდა. არც აქ აღმოჩნდა მიცვალებულის ძვლები. სამარხში მხოლოდ თიხის ჭურჭელი იდო, უპირატესად ქილები და ბადი-

ბი. ერთი შუაბრინჯაოს ხანის სამარხი იყო ნაპოვნი ქარელთან სოფ. ახალ-სოფელში. თრიალეთური კულტურა, ჩანს, საკმაოდ ღრმად ვრცელდება ქსნის ხეობაში, სადაც ამ ხანის სამარხები გამოვლინდა სოფ. კორინთოსთან. კარგად იყო წარმოდგენილი ეს კულტურა შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლშიც. ცხინვალის მახლობლად ზღუდერზე და ოსპრისში ამ დროის სამარხები აღმოჩნდა შავპრილა თიხის ჭურჭლებით. აღსანიშნავია ნულისა და ქვასათლის მახლობლად გამოვლენილი ამ ხანის სამაროვნები. თითქმის ყველა ორმოსამარხი კოლექტორი იყო, საკმაოდ მდიდარი სამარხეული ინვენტარით. ტიპური შავპრილა წერტილოვანი ორნამენტით შემკული ჭურჭლების გარდა, სამარხებში მრავლად აღმოჩნდა ბრინჯაოს იარაღი და სამკაული. იარაღიდან უპირატესად სატევრისპირები და შუბისპირები გვხვდება. საკმაოდ მრავალფეროვანია ბრინჯაოს სამკაული — სხედასხვა ტიპის საკინძები, სასაფეთქლე რგოლები, სამაჯურები და სხვ. ბევრია სერდოლიკის და გიშრის მძივები.

შუა ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი აღმოჩნდა სოფ. წალვლთან, ხაშურის მახლობლად. აქაც ორმო-სამარხებს ზემოდან დაბალი ქვაყრილი ჰქონდათ, მიცვლებულგები გვერდზე იწვნენ ფეხებმოკეცილი. სამარხეული ინვენტარი ძირითადად თიხის ჭურჭლისაგან შედგებოდა. ბევრი იყო ბრინჯაოს სამკაული, უპირატესად სხედასხვა ტიპის საკინძები, საკიდები, საყურეები, სამაჯურები. ბრინჯაოს იარაღი შედარებით იშვიათია, ძირითადად შუბისა და სატევრის პირებია აქ აღმოჩენილი.

თრიალეთური კულტურის დროინდელი ყორღანული ტიპის ორი სამარხი სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩნდა. აქაც, ჩანს, კრემაციის წესი იყო გავრცელებული. მართალია, ამ სამარხებში თრიალეთური ტიპის შავპრილა კერამიკა არ აღმოჩენილა, მაგრამ აქ წარმოდგენილი ჭურჭელი თრიალეთის ყორღანებში ნაპოვნი უხეშად ნაქერწ კერამიკას უახლოვდება. ამ სამარხებში ნაპოვნი ოქროს საკიდები და მძივები ბევრ საერთოს ნახულობენ თრიალეთურ ნაწარმთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ერთ-ერთ სამარხში ნაპოვნი ბრინჯაოს გრძელი საძგერებელი მახვილი. მსგავსი იარაღი აღმოჩნდა თბილისთან ლილოში, სადაც ამ დროის სამარხები გაითხარა.

შიდა ქართლში გამოვლენილი შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლებში მოპოვებული მასალები მეტ საერთოს პოულობენ მესხეთის ყორღანული სამარხების ინვენტართან. განსაკუთრებით მათ თიხის ჭურჭელი ახლოვებთ. თრიალეთური კერამიკის გვერდით, აქაც გვხვდება მესხეთისათვის დამახასიათებელი წვრილი ჭურჭელი — ბადიები, სასმისები, ჯამები, ტოლჩები და სხვ. შიდა ქართლში მხოლოდ ორგან აღმოჩნდა წითელი შავი საღებავით მოხატული ჭურჭელი — ერთი ნატეხი ფრინველის ყორღანში და ნარეკავთან შემთხვევით ნაპოვნი ქოთანია. შიდა ქართლის ამ დროის ძეგლებში შედარებით მეტია ბრინჯაოს იარაღ-სამკაული. სამაგიეროდ, თუ არ ჩავთვლით ოქროს რამდენიმე მძივს, არც აქ გვხვდება მაღალმხატვრული საიუველირო ნაწარმი. რითია გამოწვეული, რომ შიდა ქართლში არ გვხვდება საზოგადოების დამწინაურებული ფენის სამარხები და პირიქით, უფრო რიგით წევრთა საფლავებია გამოვლენილი, ძნელი სათქმელია. შიდა ქართლი ევგმ მიწათმოქმედების ძირითად ბაზა იყო, თრიალეთის მთიანი ზოლი კი საზაფხულო საძოვრების ადგილ-სამყოფელს წარმოადგენდა. შესაძლოა, საზოგადოების შიგნით მოწინავე მდგომარეობას სწორედ ისინი აღწევნენ, ვინც უფრო აქტიურად იყვნენ მესაქონლეობაში ჩაბმულნი.

ინტენსიურად ათვისებული ჩანს შუა ბრინჯაოს ხანაში იორ-ალაზნის ორ-

მდინარეთი. აღსანიშნავია, რომ აქ ალაზნის ველზე და ივრისპირებზე ამ დროის ნამოსახლარი ადგილები აღმოჩნდა. ცნობილია აქ აგრეთვე თრიალეთური კულტურის სამაროვნები. ივრისპირებზე აღსანიშნავია აკაკიანთხევის ნამოსახლარი და სამაროვანი. სამაროვანი შედგება პატარა ქვამიწაყრილიანი ყორღანებისაგან. აქ შესწავლილი ყორღანის დიამეტრი ოდნავ აღემატებოდა 10,0 მ, სიმაღლე კი 0,60 მ. აღწევდა. ყორღანს საკმაოდ ღრმა, მოზრდილი ორმო ჰქონდა, რომელშიც მიცვალებულის ჩონჩხი არ აღმოჩენილა. სამაგიეროდ სამარხში მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები იყო ნაპოვნი. სამარხში 10-მდე თიხის ჭურჭელი იღო — ქილები, დერგები, ბადია, ერთი ბრინჯაოს სატევრის პირი, პასტისა და გიშრის მძივები.

ივრისპირების შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან აღსანიშნავია ფურცელაწყლის და სადუღას სამაროვნები. ფურცელაწყლის სამაროვანი პატარა, დაბალი ქვამიწაყრილიანი ყორღანებისაგან შედგებოდა. სამარხეულ ინვენტარს ძირითადად თიხის ჭურჭელი შეადგენდა. მხოლოდ ერთ სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს სატევრის პირი. ნაპოვნი აგრეთვე ობსიდიანის ფუტეამოღარული რამდენიმე ისრის პირი. კერამიკის უმრავლესობას ქილები და ბადიები შეადგენენ. გვხვდება ჯამები, სასმისები და სხვ. აღმოჩნდა აგრეთვე რამდენიმე ტიპის თრიალეთური ყელმალაღი დერგები, წერტილოვანი ორნამენტით შემკული. სამაროვნის მახლობლად ფურცელაწყლის ამ დროის ნამოსახლარი მდებარეობს.

ივრისპირების ამ დროის ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია სადუღას ჯგუფის ქვამიწაყრილიანი ყორღანები. ეს ყორღანები შედარებით უფრო მოზრდილები იყო და სამარხეული ინვენტარიც განსხვავებული. მათგან გამოირჩევა ერთი ყორღანი, რომლის დიამეტრი 50,0 მ. აღწევდა, ყრილის სიმაღლე კი 1,5 მ. ყრილის ქვეშ საკმაოდ მოზრდილი სამარხი ორმო აღმოჩნდა, რომელიც ხით იყო გადახურული. ორმოს ცენტრალურ ნაწილში ხის საფრცხელი იდგა, რომელზედაც აღმოჩნდა ადამიანის თავის ქალა და მარჯვენა ხელის ძვლები. სამარხში საკმაოდ მდიდრული ინვენტარი იყო ნაპოვნი: ცამეტამდე თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს მახვილი, ოქროს და ვერცხლის ოთხი დოღური, ოქროს მილაკები, მძივები, ზანზალაკები, სალტეები და სერდოლიკის მძივები, სპილენძის ორყურა ქვაბი და სხვ. სამარხში დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ძვლები. თიხის ჭურჭელი უპირატესად მოზრდილი დერგებითაა წარმოდგენილი. აღსანიშნავია, რომ სადუღას ჯგუფის ყორღანებში, თრიალეთის მდიდრული სამაროვნების მსგავსად, წვრილი ჭურჭელი ნაკლებად გვხვდება. სამარხში აღმოჩენილი ძვირფასი ლითონებისაგან დამზადებული ნივთები ბევრ საერთოს ნახულობენ თრიალეთის ოქრომჭედლურ ნაწარმთან (ტაბ. XXXII). აღსანიშნავია სადუღას ყორღანში აღმოჩენილი ბრინჯაოს მახვილი. ეს პირველი შემთხვევაა თრიალეთის და საერთოდ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურაში ამ ტიპის იარაღის აღმოჩენისა. საინტერესოა სადუღას ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნი ერთი სატევრის პირი შუაქედით, რომელსაც ოთხი ღარი ჩამოუყვება. არც ამის ანალოგიებია ამ დროის მასალებში მაინცდამაინც ცნობილი.

თრიალეთის კულტურა მოიცავდა აგრეთვე ალაზნის ველს, სადაც გამოვლენილი იყო მრავალფენიანი ნასახლარი ბორცვები. ზოგ მათგანზე სხვადასხვა პერიოდის ფენათა შორის გამოირჩეოდა შუა ბრინჯაოს ხანის ნასოფლარების ნაკვალავი. აღსანიშნავია ალაზნის ველის ზემო ნაწილში, ახმეტის რაიონში შესწავლილი ილტოს ნასახლარი, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის შემცვე-

ლი ფენის თავზე შუა ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი აღმოჩნდა. ნამოსახლარი მდებარეობდა მთის კალთაზე, კლდოვან ტერასაზე. გაითხარა ქვედა ტერასა, სადაც მეორე ფენა შეიცავდა შუაბრინჯაოს ხანის მასალას. საცხოვრებლის ტიპის შესახებ რაიმეს ვარკვევით თქმა ძნელია, მაგრამ, ჩანს, მათ სწორ-კუთხა ფორმა უნდა ჰქონოდათ. დაახლოებით ერთი მეტრის სისქის კულტურული ფენა შეიცავდა თრიალეთისათვის დამახასიათებელ კერამიკას. გარდა ნამოსახლარისა, ცნობილია აგრეთვე ამ დროის სამაროვნები. მართალია, ალა-ზნის ველზე თრიალეთური კულტურის დიდი, მდიდარი ყორღანები არ აღმოუჩენიათ, მაგრამ სამაგიეროდ გამოვლინდა ამ ხანის სამარხები, რომელთაგან აღსანიშნავია სოფ. ალავერდის მახლობლად შესწავლილი შვინდიანის საგვარეულო სამაროვანი. საფლავები აქ შეგუფებული იყო ორი ცენტრალური სამარხის ირგვლივ, რომელთაც ზემოდან ქვის ყრილი ჰქონდათ. მიცვალებულები მარჯვენა ან მარცხენა გვერდზე იწვნენ, ფეხებმოკეცილი. სამარხეული ინვენტარი ღარიბული იყო, შედგებოდა რამდენიმე ტლანჭი ჭურჭლისაგან, ზოგჯერ ჩატანილი იყო აგრეთვე ბრინჯაოს პირამიდულთაფიანი საკინძები. შედარებით უფრო მდიდრული აღმოჩნდა ორი ცენტრალური სამარხი, რომლებიც ბრინჯაოს საკინძებს გარდა შეიცავდნენ თრიალეთური ტიპის კერამიკას.

შუაბრინჯაოს ხანის საინტერესო სამარხი აღმოჩნდა ზემო ალვანში, რომელშიც ნაპოვნი იყო თიხის ჭურჭელი და ერთი სატევრის პირი. ჭურჭლის უმრავლესობას ღერგები შეადგენდნენ, რომლებიც ფორმით მოგვაგონებენ თრიალეთის ყელშაღალ ღერგებს. გარდა ამისა, აქ აღმოჩნდა ხელადა, კახხა, სასმისები, ჯამები და სხვ. ამ დროის ერთი სამარხი გამოვლინდა ძველ ანაგაში, რომელშიაც რამდენიმე თიხის ჭურჭელი იღო.

ამრიგად, იორ-ალაზნის აუზში თრიალეთური კულტურის ხანაში საკმაოდ ინტენსიური ცხოვრება მიმდინარეობდა. მართალია, არ ჩანს ის „მარბაროსული ბრწყინვალეობა“, რომელიც თრიალეთისთვისაა დამახასიათებელი, მაგრამ გამოვლენილი ნამოსახლარების შემდგომი შესწავლა უფრო სრულ სურათს შექმნის იმდროინდელი საზოგადოების ცხოვრების შესახებ. იორ-ალაზნის აუზის ძეგლები უფრო მეტ საერთოს შიდა ქართლისა და მესხეთში მოპოვებულ მასალებთან ნახულობენ. აქაც ტიპური თრიალეთური კერამიკის გვერდით გვხვდება ბადიები, ტოლჩები, სასმისები და სხვ. თრიალეთური კულტურის ერთიანი ზსაიათის მიუხედავად, მასში მაინც შესაძლებელი ხდება გარკვეული ლოკალური ვარიანტის გამოყოფა. ერთი მოიცავდა საკუთრივ თრიალეთს მიმდებარე მხარეებით და მეორე აერთიანებდა შიდა ქართლის, იორ-ალაზნის აუზს და მესხეთს. ამ ლოკალური ვარიანტების გამოყოფა აღმოსავლეთ საქართველოში ძირითადად კერამიკული მასალის საფუძველზე ხერხდება. თრიალეთში არ გვხვდება წვრილი ჭურჭელი, რომელიც დამახასიათებელია მესხეთის, შიდა ქართლისა და კახეთისათვის. მაგრამ აქ შესაძლოა მხედველობაში მისაღებია ის, რომ თრიალეთში უპირატესად წარჩინებულ პირთა სამარხებია გამოვლენილი, სადაც, ჩანს, ძირითადად მოზრდილი ჭურჭლების ჩატონება იყო წესად. საგარეუდოა, რომ წვრილი, სუფრის ჭურჭელი აქაც ალბათ მესხეთის და შიდა ქართლის კერამიკის ანალოგიური იქნებოდა.

შიდა ქართლსა და კახეთში, თუ არ ჩავთვლით ერთ ნატეხს ფრინვეის გორიდან, ქოთანს ნარეკავიდან და ერთ ფრაგმენტს კახეთიდან, მოხატული კერამიკა თითქმის არ გვხვდება. მესხეთში წითელი შავად მოხატული სამაღ სამი ჭურჭელი აღმოჩნდა. თუ თრიალეთური კულტურის შიგნით ლოკალურობაზე შეიძლება ლაპარაკი, ყველაზე მეტ თავისებურებას მესხეთი იჩენს.

მესხეთში ტიპურ თრიალეთურ ჭურჭელთან ერთად წმინდა „მესხური“ ფორმებია წარმოდგენილი. სხვაგან კერამიკის ეს სახეობა თითქმის არ გვხვდება. ეს ჭურჭელი თავისებური ფორმისაა, უპირატესად ქილეები, რომელთაც ჯერ კიდევ თითქმის შერჩენილი აქვთ წინარე მტკვარ-არაქსის კერამიკისათვის დამახასიათებელი ნიშნები.

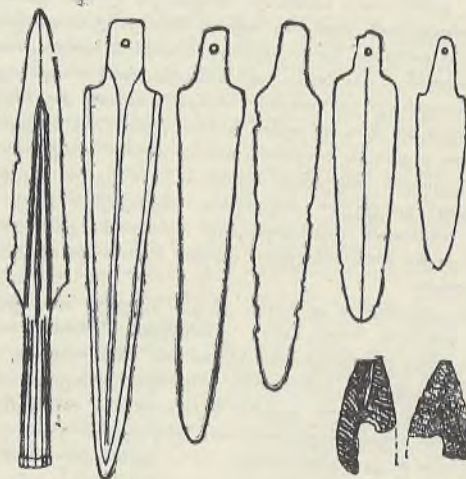
თრიალეთის კულტურა ვრცელდებოდა ქვემო ქართლის სამხრეთით მიმდებარე ტაშირ-ძორაგეტის მხარეში. ლორეს ნაყოფიერი ველი, ჩანს, კარგად იყო ათვისებული ამ ხანაში. სტეფანავანის მახლობლად სოფ. ლორი-ბერდში აღმოჩნდა ამ დროის ციკლოპური ნაშთები და სამაროვანი. პირველი მიცვალებულები ამ სამაროვანზე შუა ბრინჯაოს ხანაში დაიშარხნენ. მოზრდილ დასაკრძალავ კამერაში აღმოჩნდა ტიპური თრიალეთური შავპრიალა კერამიკა, წითელი შავად მოხატული ჭურჭელი და სხვ. ტაშირ-ძორაგეტის ამ პერიოდის ძეგლებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია კიროვაცანის ყორღანი. სამარხ ორმოში აღმოჩნდა თითქმის სავსებით ისეთივე პასალა, როგორც თრიალეთის ყორღანებში. აქაც, ჩანს, დაკრძალვის კრემაციის წესი იყო გავრცელებული. გვხვდება წითელი შავად მოხატული ჭურჭელი და წერტილოვანი ორნამენტით შემკული თრიალეთური შავპრიალა კერამიკა. აღსანიშნავია ოქროს ერთი სასმისი, რომელიც ფორმით ახლოს დგას თრიალეთის სადა ოქროს სასმისთან. კიროვაცანის სასმისზე მოცემული ლომის გამოსახულებები მოგვაგონებენ თრიალეთის ერთ-ერთ ოქროს შტანდარტის ფიგურებს. კიროვაცანის ყორღანში კარგადაა წარმოდგენილი ბრინჯაოს იარაღი, როგორც საბრძოლო, ისე სამეურნეო ხასიათისა. აღსანიშნავია, რომ არსად სხვაგან თრიალეთური ხანის მდიდრულ ყორღანებში ბრინჯაოს იარაღი ასე მრავალფეროვნად წარმოდგენილი არ იყო. აქ აღმოჩენილი შუბისა და სატივრის პირები თითქმის სავსებით ისეთივეა, როგორც თრიალეთური. საინტერესოა ამ ყორღანებში წარმოდგენილი სამეურნეო იარაღები — ბრტყელი ცული, კავი და სატეხი, რომლებიც გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებენ უკვე მომდევნო, გვიანბრინჯაოს ხანისათვის დამახასიათებელ იარაღთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი ბრინჯაოს ცული ფართო პირითა და მკვეთრად გამოსახული წინა ნიღრით.

თრიალეთის კულტურის სფეროში ექცევა აგრეთვე არარატის ველი და მისი მიმდგომი წინამთის ზოლი. აქაც უპირატესად სამარხეული ძეგლებია ცნობილი, რომლებიც გამოვლენილია ერშიაძის მახლობლად, ახრაყალაში, ეოსკევანში, არუჩში და სხვ. სამარხებში აღმოჩნდა ტიპური თრიალეთური კერამიკა, შავპრიალა, წვრილი, ფაქიზი წერტილოვანი ორნამენტით შემკული. განსაკუთრებით აღსანიშნავია არუჩთან შესწავლილი ერთი ყორღანი, სადაც სამარხ ორმოში მიცვალებულის ძეგლები არ აღმოჩენილა. ჩანს, აქაც კრემაციის წესთან გვაქვს საქმე. საკმაოდ მდიდარი სამარხეული ინვენტარი შეღებოდა ოქროს სამკაულებისაგან, ბრინჯაოს ქვებისგან, ობსიდიანის ისრისპირებისგან, მძივებისგან და დიდი რაოდენობით თიხის ჭურჭლისაგან. წითელი, შავად შეღებილ ჭურჭელთან ერთად წარმოდგენილი იყო შავპრიალა კერამიკა, ფაქიზი წერტილოვანი ორნამენტით შემკული. აღსანიშნავია, რომ ამ ტიპის ორნამენტით შემკული იყო აგრეთვე წითელპრიალა ჭურჭელიც. სომხეთის ძეგლებზე უფრო კარგადაა წარმოდგენილი მონოქრომული, წითელი შავი საღებავით მოხატული ჭურჭელი. არარატის ველზე გავრცელებული თრიალეთის კულტურა მდინე გარკვეული თავისებურებებით ხასიათდება, რაც შე-

საძლოა, ამავე დროის სევეან-უზერლიკის კულტურის გარკვეული ზეგავლენის შედეგი იყოს.

თრიალეთის კულტურა, ჩანს ჩრდილო-დასავლეთ აზერბაიჯანის გარკვეულ ტერიტორიას მოიცავდა. უფრო ღრმად მილისა და ყარაბაღის ველზე იგი მაინცდამაინც არ გავრცელებულა. აქ ამ დროისათვის, ჩანს, ძირითადად ბატონობდა სინქრონული სევეან-უზერლიკის კულტურა.

თრიალეთის კულტურის დაწინაურებას უთუოდ დიდად შეუწყო ხელი ბრინჯაოს მეტალურგიის მაღალმა დონემ. ამ პერიოდში ლითონის წარმოებაში ფართოდ ინერგება კალიანი ბრინჯაო. ჩნდება საბრძოლო იარაღის სრულიად ახალი ტიპები. სამეურნეო ხასიათის იარაღი სადღეისოდ ნაკლებადაა ცნობილი. აღსანიშნავია, რომ დაწინაურებულ პირთა სამარხებში ლითონის იარაღი ნაკლებად გვხვდება. თრიალეთის დიდ მდიდრულ ყორღანებში იარაღიდან რამდენიმე სატევრის პირი და ერთი შუბის პირი აღმოჩნდა. დიახლოებით ასეთივე სურათია მესხეთის ყორღანებში. არც ბრინჯაოს სამკაულის სიმრავლით გამოირჩევიან ეს სამარხები. გაცილებით მეტია საბრძოლო იარაღების და ბრინჯაოს ნივთების ჩატანების შემთხვევები რიგით წევრთა სამარხებში. ნულისა და ქვასათაღის კოლექტიურ სამარხებში საკმაოდ უხვადაა

სურ. 59. თრიალეთის კულტურა. ბრინჯაოს იარაღი, ოზსიდიანის ისრის პირები.

წარმოდგენილი ლითონის იარაღები და სამკაულები. სამაგიეროდ აქ თითქმის არ გვხვდება ძვირფასი ლითონებისაგან ნაკეთები ნივთები. ოქრომჭედლობის ნაწარმი ძირითადად არისტოკრატიული ფენის სამარხებიდანაა ცნობილი. მდიდრულ ყორღანებში საბრძოლო იარაღის შედარებითი სიღარიბე ძნელია იმით აიხსნას, რომ ქვეყნის შიგნით თითქმის ამ დროისათვის შედარებით მყარი მდგომარეობა დამყარდა.

ამ პერიოდში გაცილებით უფრო სრულყოფილი ბრინჯაოს საომარი იარაღები ვრცელდება. თუმცა არც ისაა გამოჩენილი, რომ თრიალეთის კულტურის ხანაში შესაძლოა მართლაც მეტნაკლებად მშვიდობიანი დრო დადგა, რამაც ერთგვარად ხელი შეუწყო საზოგადოების საერთო კულტურული დონის ამაღლებას. ამას უთუოდ ეკონომიკის სტაბილური ზრდათიც აპირებდა. ვითარდება ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები — მეთუნეობა, ლითონის წარმოება და განსაკუთრებით კი ოჭრამშველობა.

ყველაზე გავრცელებული საბრძოლო იარაღი ამ პერიოდში სატყერის პირი და შუბის პირებია. შედარებით პრიმიტიულ ფორმებთან ერთად გვხვდება უკვე საკმაოდ განვითარებული სატყერის პირები შუა ქედით და ტარის ღმსაგები სამანქვლებით. აღსანიშნავია თრიალეთის ერთ-ერთ დიდ ყორღანში აღმოჩენილი მაღალი ოსტატობით ნაკეთები ვერცხლის სატყერის პირი (ტაბ. XLV). თრიალეთის კულტურის ხანაში შემოდის პირველად მასრიანი შუბის პირი. შედარებით უხეშ ცალებთან ერთად გვხვდება შესანიშნავი ნაკეთები ამ ტიპის იარაღი, რომელთაგან ზოგიერთს მასრის ბოლოზე ოჭრის ან ვერცხლის სალტეები აქვს (ტაბ. XLVI). თავისი ფორმით თრიალეთური შუბის პირები ახლო დგანან წინა აზიისა და ეგეოსურ სამყაროში გავრცელებულ ამგვარსავე იარაღთან. შესაძლოა სირო-მიცენური მასრიანი შუბის პირები ლიდო საფუძვლად ამიერკავკასიაში გავრცელებულ ამ ტიპის იარაღს, სადაც ასინი ძვ. წ. XVII საუკ. ვრცელდებოდა.

ეგეოსური სამყაროდან შემოდის ალბათ თრიალეთის კულტურაში ბრინჯაოს გრძელი სატყერებელი მახვილები (ტაბ. XLVII). როგორც ჩანს, ეს ტიპი იარაღისა ფართოდ ვრცელდება ამიერკავკასიაში. ერთი ამგვარი იარაღი აღმოჩნდა ჩრდილო კავკასიაში, დიდესტანში. ყველა სადღეისოდ ცნობილი სამკერებელი მახვილი დაახლოებით ერთი ტიპისაა: ვიწრო, ერთ მეტრამდე სიგრძისა, მკვეთრად გამოსახული შუა ქედით და მოკლე სატარე ყუნწით. ფორმით ეს იარაღი მოგვაგონებს კრეტამიკენის კულტურაში გავრცელებულ გრძელ მახვილებს, საიდანაც, ჩანს, ისინი თრიალეთის კულტურის ხანაში ვრცელდებიან ამიერკავკასიაში. აქ ისინი ერთგვარ თავისებურ ელფერს ღებულობენ, რაც მათ ადგილობრივ წარმოებაზე უნდა მიუთითებდეს. იარაღის ეს ტიპი თრიალეთის კულტურის შემდეგ ამიერკავკასიაში აღარ გვხვდება. როგორც ჩანს, თრიალეთის კულტურის ხანაში გავრცელებას იწყებს სხვა ტიპის მახვილიც ფართო პირით. ერთი ამგვარი იარაღი სადღესა ყორღანში აღმოჩნდა.

თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი საბრძოლო იარაღებიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ცული, რომელიც თავისი ფორმით საგრძნობლად განსხვავდება წინარე ხანაში გავრცელებულ ყუადაქანებულ და ყუამილიან ცულებსაგან (ტაბ. XLVI). აღმოსავლეთ საქართველოში ცულის ეს ტიპი ცნობილია თბილისში ღრმალელიდან, წალკის პლატოდან სოფ. გუმბათიდან და არაგვის ხეობაში სოფ. ბოდორნადან. სამხეთში ამგვარი ცულები ნაპოვნია სოფ. ნაურში, ლენინაკანის რაიონში და ერთიც კიროვაკანის ყორღანში. მსგავსი ცული ნაპოვნია მულანის ველზე ალიკემეტეფესის ერთ-ერთ სამარხში. მათ ვხვდებით აგრეთვე ჩრდილო კავკასიაში გრაზნოს მხარეში სოფ. პერგომაისკოედა. რამდენიმე ცული ცნობილია დიდესტანში. ერთ-ერთი მათგანი თითქმის სავსებით იმეორებს კიროვაკანის ცულის ფორმას. ამ ცულებსათვის დამახასიათებელია ექვსწახნაგა ტანი და არასიმეტრიული მოყვანილობის პირი. ერთგვარად განსხვავებულია კიროვაკანის ცული, რომელსაც

შედარებით ფართო პირი აქვს და მკვეთრად გამოსახული წინა ნიღრი. იგი თავისი ფორმით უახლოვდება გვიან ბრინჯაოს ხანაში აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებულ ცულს. თრიალეთური კულტურისათვის დამახასიათებელი ცულის პროტოტიპად მიიჩნევენ წინა აზიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში გავრცელებულ ცულებს.

გარდა ლითონის იარაღისა, ამ დროის ყორღანებში გვხვდება აგრეთვე ობსიდიანის ისრის პირები, სამკუთხა ფორმის, ფუძეამოღობილი. ამ ტიპის ისრის პირები აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში წინა ხანაშიცაა ცნობილი. მაგრამ განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდებიან ისინი შუაბრინჯაოს პერიოდში. მომდევნო გვიანბრინჯაოს ხანაში ობსიდიანის ისრისპირები შედარებით იშვიათად გვხვდება (ტაბ. XLV).

ბრინჯაოს სამკაულებიდან, რომლებიც უპირატესად რიგით წევრთა სამარხებში გვხვდება, ხშირია სხედასხვა ტიპის საკინძები, სასაფეთქლე რგოლები. შედარებით იშვიათია სამაჯურები. ლითონის სამკაულებიდან გვხვდება ანთიმონისაგან ნაკეთები მძივები, ღილაკები, საკილები და სხვ. (ტაბ. XLII). ფართოდაა გავრცელებული ფერადი ქვების მძივები, კისფერი პასტის მძივები. გვხვდება აგრეთვე გიშრის მძივებიც.

თრიალეთის კულტურის ხანაში განსაკუთრებით წინაურდება ბრინჯაოს მეტალურგია. დარღმხანთან ბრინჯაოსთან ერთად ფართოდ ვრცელდება კალიანი ბრინჯაო. გაუმჯობესდა თვით ლითონის ზარისხი. თრიალეთისა და მესხეთის შედარებით დაწინაურებულ პირთა სამარხებში უპირატესად კალიანი ბრინჯაოს ნივთები გვხვდება. საბრძოლო იარაღი ძირითადად კალიანი ბრინჯაოსგანაა ნაკეთები. მელითონე ხელოსნებს უკვე ათვისებული აქვთ ლითონის დამუშავების რთული ტექნიკა. ლითონის ნაწარმი გაცილებით უკეთესია, გამძლე და უფრო დახვეწილი ფორმისაა. სატევრები და შუბისპირები გამოირჩევიან თავისი მრავალფეროვნებით და სიკონტაქტით. მასრიან შუბის პირებს და სატევრის პირებს მკვეთრი შუაქელი უნდა ჰქონდეს. ბრინჯაოს სამკაულიც ახლა გაცილებით უკეთესია, უფრო დახვეწილი და ფაქიზი ფორმებით გამოირჩევა.

თრიალეთის კულტურის ხანაში განსაკუთრებით წინაურდება საიუველირო საქმე. ძვირფასი ლითონის ნაწარმი შესრულების მაღალი ოსტატობით გამოირჩევა. სრულყოფილი ფორმა, რთული და ფაქიზი ტექნიკა, კარგად დახელოვნებულ ოსტატთა არსებობაზე მიუთითებს. სწორედ ამ ხელოსანთა დახვეწილმა, მხატვრულმა გემოვნებამ, დიდმა პროფესიულმა გამოცდილებამ განაპირობა ოქრომჭედლური ხელოსნობის მაღალი დონე, თავისებური მხატვრული სტილის ჩამოყალიბება. ოქროს ნივთების თვლებით შემკობა, ინკრუსტაციის და გაეარსის ფართო გამოყენება, სხვადასხვა ორნამენტური სახეების ხშირი ხმარება, ნივთების მარცვლით შემკობა და სხვ. თავისებურ სახეს აძლევს თრიალეთური კულტურის ოქრომჭედლურ ხელოვნებას. ოსტატი, ჩანს, სულ ახალ-ახალი ბლასტიკური ფორმების ძიებაშია, მაგრამ მაინც ყურადღებას უფრო ნივთის გარეგან შემკულობას აქცევს და იქმნება ახალი ფერადოვანი დეკორატიული მხატვრული სტილი. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ნივთის ფორმა და ორნამენტი, როგორც წესი, „ოქროს კვეთის“ პროპორციის პრინციპს ექვემდებარება. ამ ხელოსანთა დიდმა ოსტატობამ ჩაუყარა საფუძველი ქართულ ოქრომჭედლობას, რომელიც შემდეგში მთელი ძველი ისტორიის მანძილზე ინარჩუნებს თავისებურ, დამოუკიდებელ სახეს.

ძვირფასი ლითონის სამკაულიდან უფრო ხშირად გვხვდება სფეროსებრი მოყვანილობის მსხვილი მძივები წერტილ მარცვლებით, ტეხილი ხაზებით,

თევზიფხური ორნამენტით შემკული ან ფერადი ქვებით ინკრუსტირებული (ტაბ. XLVIII). ასეთივე ინკრუსტაციითაა შემკული საკინძების ოქროს ბირთვსებური თავები. აღსანიშნავია ოქროს სფეროსებური მძივების ყელსაბამი და ოქროს ფირფიტის ბუდეში ჩასმული აქატის კულონი (ტაბ. XXVIII). ეს ყელსაბამი გამოირჩევა თავისი მაღალი მხატვრული ოსტატობით. კულონი ჯარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ურუკის ცნობილ კულონთან. მართალია ეს უკანასკნელი გაცილებით უფრო დიდი ზომისაა და ფორმითაც ერთგვარად განსხვავებული, მაგრამ დამზადების ტექნიკით მათ შორის ზოგი რამ საერთო ნაწი. ოქროს მრგვალი მუდალიონები შემკულია ზემოდან დადებული რელიეფური სპირალებით და გრებილი მავთულით (ტაბ. XLIX). აღსანიშნავია აგრეთვე ხის პატარა ყუთები, შემკული ოქროს ტიხრებში ჩასმული სერდოლიკისა და მოთეთრო ფერის ქვების სხვადასხვა მოყვანილობის თვლებით (ტაბ. I). ინკრუსტაციისათვის, ჩანს, ისეთი ქვები იყო შერჩეული, რომლებიც ოქროსთან ერთად ნახ ტონალობას ქმნიდნენ. ინკრუსტაციის ტექნიკამ საკმაოდ მაღალ დონეს მიაღწია და თავისი ხასიათით უახლოვდებოდა მესამოტამიურ ნაწარმს, სადაც შემკობის ეს წესი უმაღლეს საფეხურზე იდგა.

თავისებურ ჭგუფს შეადგენს მრავალრიცხოვანი ოქროს ფურცლებისაგან ნაკეთები ბუნიკები, „შტანდარტები“, მილაკები და სხვ. (ტაბ. LII), კევრით ამოყვანილი რელიეფური გეომეტრიული ორნამენტით ან შიგნიდან გამოყვანილი კომპებით შემკული (ტაბ. LI, LIII). აღსანიშნავია ამგვარი ტექნიკით ნაკეთები ოქროს კონუსური შტანდარტი, შემკული დაბალი რელიეფით ამოყვანილი ლომის სტილიზებული გამოსახულებით და მეანდრით. ლომის გამოსახულება ძალიან მოგვაგონებს, კიროვაკანის ყორღანის ოქროს თასის ანალოგიურ რელიეფურ ფიგურას (ტაბ. XXIX). გვხვდება შედარებით მარტივი ტექნიკით დამზადებული ძვირფასი ლითონის ნივთები — სფეროსებური მოყვანილობის მძივები, სადა სასმისები და სხვ.

ძვირფასი ლითონის ნაწარმიდან განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ოქროსა და ვერცხლისაგან დამზადებული ჭურჭელი: თასები, სასმისები და სარწყული (ტაბ. LIV). საღაზედაბირიანი ოქროს და ვერცხლის სასმისები გამოირჩევიან ფორმათა სინატიფით. ტექნიკური დამუშავების სირთულით და მხატვრული საშუალებების გამოყენების თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს ღრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩენილი ოქროს სასმისი. იგი დამზადებულია სახარატო ჩარხზე, ოქროს მთლიანი ფურცლისაგან. სასმისს ორმაგი კედელი აქვს, რომელიც თანდათან ვიწროვდება ძირისაკენ და დაბალ დაფანჯრულ ჭურჭელში გადადის. გარეთა კედელი შემკულია წვრილი, გრებილი მავთულებისაგან ნაკეთები სპირალებით, რომლებშიც ჩასმულია სერდოლიკის, ლავარდისა და კერამიკული მასის მრგვალი თვლები. ასეთივე თვლების ერთი რიგი დაუყვება სასმისის პირს, ორი კი — ჭუსლს (ტაბ. XXXI). ოქროს ფონზე ფერადი ქვებით ინკრუსტირებული სასმისი ძალზე მდიდრულ შთაბეჭდილებას ტოვებს (ტაბ. XXX). ამ სასმისს პირდაპირი პარალელები წინააზიურ სამყაროში არ მოეპოვება. სპირალური ვოლუტების მოტივის მსგავსება თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში ნაპოვნ მოზრდილ ჭურჭლის დეკორთან, ეგებ, ოქროს სასმისის ადგილობრივ წარმოშობაზე მეტყველებდეს.

თრიალეთის დიდ ყორღანებში აღმოჩენილი ვერცხლის ორი ჭურჭელი გამოირჩევა ლითონის დამუშავების მაღალი ტექნიკით. სარწყული ვერცხლის ფურცლისაგანაა შეკრული, რომელსაც ძირსა და პირზე ოქროს საღრეები

დაუყვება, ხოლო ნაკერზე — ოქროს წნული ზოლი. ჭურჭლის მთელ ზედაპირზე გამოსახულია რიტუალური სცენა ნადირობისა. ცხოველები და მცენარეები სარწყულის შიდა პირიდან დაბალი რელიეფითაა ამოყვანილი. ხეებს შორის სხვადასხვა ცხოველთა გამოსახულებები და ზოგ მათგანში

სურ. 60. თრიალეთის კულტურა. გამოსახულება ვერცხლის სასმისის ცენტრალურ ნაწილზე.

ისრები გაწვრილი. კიდევ უფრო საინტერესოა სასმისი, რომელიც აგრეთვე ვერცხლის მთლიანი ფურცლისგანაა ნაკეთები. მას ცილინდრული მოყვანილობა და შემაღლებული ფეხი აქვს. ჭურჭლის ტანზე ორ რიგად განლაგებულია რთული კომპოზიციები, რომლებიც ზურგიდან დაბალი რელიეფითაა ამოყვანილი. ქვედა ფრთხზე გამოსახულია ერთმანეთის კვალდაკვალ მიმავალი ირმების ერთი რიგი, ზედაზე კი მოცემულია რიტუალური სცენა (სურ. 60). ოცდამდე ფიგურა ადამიანისა ჩაცმულობითა და სახის ნაკვთებით თითქმის არ განიზიარებენ ერთმანეთისაგან. ყველა მათგანს ხელში უკავია მაღალი სასმისი. ცენტრალურ ნაწილში გამოსახულია ერთი ამგვარივე ფიგურა, რომელსაც სავსებით ისეთივე ჩაცმულობა და სახის ნაკვთები აქვს და მასაც ხელში სასმისი უჭირავს (ტაბ. XXXIII). იგი სკამზე ზის და წინ უდგას მაღალი სამუხება საკურთხეველი, რომლის აქეთ-იქით ორი ცხოველი წევს. უკან ფრთხის მთელ სიმაღლეზე გამოსახულია სიცოცხლის ხე. ფიგურებს ფეხთა იქვეა ცხვრაველი, ჭინტიანი ფეხსაცმელი, ტანთ კი მოკლე სამოსი, ჭურჭლისებრი ამოჭრილი საგულით (ტაბ. LV). სამოსი გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ძველადმოსავლურ, კერძოდ, ასურულსა და ხეთურ ხელოვნებაში გავრცელებულ ჩაცმულობასთან, მაგრამ ამავე დროს რიგი თავისებური ნიშ-

ნებით გამოირჩევა. ხეთური ტანსაცმლისათვის დამახასიათებელი ფართო სარტყელი თასის გამოსახულებებზე მოცემული არ არის. სამოსის საგულე ხეთურში სხვაგვარადაა ამოჭრილი და სხვ. ზედა ფრიაზე მოცემული კომპოზიციის სიუჟეტის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. ზოგი მასში ნაყოფიერების ღვთაების კულტთან დაკავშირებულ რელიგიური ხასიათის რიტუალს ხედავს. ზოგიერთის აზრით თასზე მოცემული მთავარი სატომო ღვთაების წინაშე შეკრებილი სათემო ღვთაებები. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აქ გადმოცემულია ქურუმთა საზეიმო მისტერია ნაყოფიერების ღვთაების პატივისცემის ნიშნად. ვერცხლის თასზე მოცემულ გამოსახულებას ძველდმოსავლურ ხეთურ-მცირეაზიურ ხელოვნებას უკავშირებდნენ. მაგრამ მიუხედავად მათ შორის არსებული მსგავსებისა, თრიალეთის თასზე წარმოდგენილი გამოსახულებები მაინც გარკვეული თავისებურებით ზასიათდებიან. ეს განსაკუთრებით შესამჩნევია ფიგურათა სამოსის გადმოცემაში, მათი სტილისტური გამოსახულების თავისებურებაში და სხვ. მაგრამ საერთოდ თრიალეთური კულტურის საიუველირო ხელოვნების დაწინაურება განაპირობა ეთნო-კულტურული კონტაქტების გაძლიერებამ ძველდმოსავლურ სამყაროსთან.

ამ პერიოდში მაღალ დონეს აღწევს ხის დამუშავება. გვხვდება შესანიშნავად ნაკეთები ხის ინკრუსტირებული კოლოფები, ჭურჭელი, ოთხთავა ეტლები და სხვ. (ტაბ. XLI). თრიალეთის ერთ-ერთ ყორღანში აღმოჩენილ ხის ეტლის წინა მხარეზე გამოსახული იყო ცხოველის, ალბათ ხარის თავი. ცხოველის თავი წინ წაწეულია; დამბული, თითქოს ტვირთს ეზიდება. სტილის მიხედვით იგი აშკარად ვერცხლის სარწყულზე და სასმისზე მოცემულ გამოსახულებებს მოგვაგონებს. ხელნის ბოლოები მთავრდება რელიეფურად გამოყვანილი ვოლუტისებური სპირალით, მოტივი, რომელიც კარგადაა ცნობილი თრიალეთის კულტურაში (ტაბ. LVI). აღსანიშნავია ზურტაკეტის ყორღანების „დასაყრძალავი დარბაზის“ ქვებზე მოცემული გამოსახულებები (ტაბ. LVII, LVIII).

თრიალეთის კულტურის დაწინაურებას უთუოდ ხელი შეუწყო სამხრეთთან ურთიერთობის გაზრდამ. მაგრამ მთავარი მაინც ის ეკონომიკური საფუძვლები იყო, რომელსაც ადგილობრივი მოსახლეობის კეთილდღეობა ემყარებოდა. თრიალეთური კულტურის მატარებელი ტომების მეურნეობის სისტემის სრული სურათის აღდგენა საკმაოდ ძნელდება იმის გამო, რომ მასალები თითქმის მხოლოდ სამარხებიდან მომდინარეობს. რა თქმა უნდა, პალეოეკონომიკის საკითხებზე მსჯელობა უფრო სიამედლა ნამოსახლარებზე მოპოვებული მონაცემების საფუძველზე. სამარხებულმა ძეგლებმა თითქმის არავითარი ცნობები არ შემოგვინახეს მიწათმოქმედების შესახებ, აქ არ გვხვდება არც იარაღები და არც რაიმე სხვა ნაშთები. სამაგიეროდ სამარხებში აღმოჩენილი ძვლოვანი მასალების საფუძველზე შესაძლებელია გარკვეული წარმოდგენის შემუშავება მესაქონლეობის შესახებ. თუმცა არც ეს მონაცემები ასახვენ ყოველთვის მეცხოველეობაში არსებულ რეალურ სურათს. სამარხებიდან მომდინარე ძვლოვანმა მასალებმა შეიძლება ყოველთვის არ მოგვცეს სწორი წარმოდგენა, თუ რომელი საქონელი ჭარბობს მეურნეობაში — მსხვილფეხა თუ წვრილფეხა, თრიალეთის კულტურის სამარხების ძვლოვან მასალებში თითქმის მსხვილფეხა საქონლის ნაშთები აღემატება წვრილფეხას, თუმცა წვრილფეხა საქონლის ძვლებიც კარგადაა წარმოდგენილი. ზოგან იქნებ წვრილფეხას მოშენება ჭარბობს კიდევ, მაგრამ თრიალეთის კულტურაში თითქმის მაინც

მსხვილფეხა საქონელი უპირატეს როლს თამაშობს. საერთოდ კი, როგორც ჩანს, ამ დროისათვის ორივე სახეობის საქონელს ჯოგში მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. მსხვილფეხა საქონელი ამ დროს ისევ ძირითადი გამწვევი ძალაა. მტკვარ-არაქსის კულტურის დროიდან მოკიდებული, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, ტყის მასივების ინტენსიურმა განადგურებამ თანდათანობით შეცხვარეობის დაწინაურებას შეუწყო ხელი. მესაქონლეობის ეს ფორმა თრიალეთის კულტურის ხანაში, ჩანს, უკვე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ეკონომიკაში. ფართოდ ვრცელდება სამომთაბარო მესაქონლეობა, წვრილფეხა საქონლის სეზონური გადაყვანით საზამთრო და საზაფხულო საძოვრებზე. საზაფხულო საძოვრებისათვის ინტენსიურადაა ათვისებული თრიალეთის, მესხეთ-ჯავახეთის და სხვ. მაღალმთლიანი პლატოები, საზამთრო საძოვრებად კი გამოყენებულია უპირატესად ქვემო ქართლის ველი, ივრისპირები და სხვ. მთის ზოლში არსდება ჯერ სეზონური, ღროებითი, შემდეგ კი უფრო მყარი სამოსახლოები. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ მთის ზოლშია უპირატესად ამ დროის დიდი და მდიდარი ყორღანები. შეცხვარეობის განვითარებამ, რომელიც უფრო მეტ ნაშატ პროდუქტს იძლეოდა, ალბათ ერთგვარად ხელი შეუწყო თრიალეთური კულტურის მატარებელი საზოგადოების შიგნით ქონებრივი უთანასწორობის გაძლიერებას.

კიდევ უფრო რთულია და ძნელი ამ დროის მიწათმოქმედების ხასიათის წარმოდგენა. მეურნეობის ამ დარგის შესახებ თითქმის არავითარი მონაცემები არ მოგვეპოვება; როგორ, რა იარაღით მუშავდებოდა მიწა, მიწათმოქმედების რა პროდუქტია მოჰყავთ უპირატესად, როგორ ინახებოდა და მუშავდებოდა მოსავალი და სხვ. გარკვევით არაფრის თქმა არ შეიძლება. მიწათმოქმედება ამ დროს ახალ პირობებს უნდა შევუბნოდა. როგორც აღინიშნა, მტკვარ-არაქსის კულტურის შემდეგ ბარში მოსახლეობა მნიშვნელოვნად თხელდება და იგი უფრო ინტენსიურად სახლდება მთისწინა და მთის ზოლში. ფართო ათვისება ხდება ხევებისა და ხეობების, მთის პლატოებისა, სადაც მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. საქართველოს ათვისებული ფიზიკურ-გეოგრაფიული პირობები ამა თუ იმ კუთხის მეურნეობის ხასიათზე უთუოდ გარკვეულ გავლენას ახდენდა. განსაკუთრებით იმ დროს, როდესაც ბარი შედარებით უფრო უკაცრიელდება და მოსახლეობის ძირითადი მასა მთისწინა ხეობებსა და ხევებში, მთის ზოლში იყრის თავს. მართალია ბართან შედარებით აქ მიწათმოქმედება უკვე იმდენად ინტენსიური ვერ იქნებოდა, მაგრამ ჩანს, რომ იგი ამ დროს მეურნეობაში ინარჩუნებს წამყვან მდგომარეობას. ჩვენში საცხოვრებლად ძირითადად სწორედ ის მხარეებია შერჩეული, სადაც მეურნეობის ამ დარგისათვის მეტაქვლად ხელსაყრელი პირობები არსებობდა და რომლებიც ძირითადად საკუთარი მიწათმოქმედების პროდუქტით მარავდებოდა. ხევები და ხეობები ეკონომიკურად საკმაოდ მძლავრ ერთეულებს წარმოადგენდნენ, რომლებსაც თავისი ბარი და მთა გააჩნდა. საყანე, სათიბი და საძოვარი მიწების სწორი განაწილება, მაქსიმალურ მეურნეობრივ ეფექტს იძლეოდა. თრიალეთური კულტურის წინსვლის ერთ-ერთი ძირითადი საფუძველი მისი ეკონომიკის სიძლიერეზე იყო დამყარებული. სწორედ ეკონომიკამ დააჩქარა უპირატესად საზოგადოების შიგნით მიმდინარე ქონებრივი და უფლებრივი უთანასწორობის პროცესი.

თრიალეთის კულტურაში კარგად შერწყმული ჩანს მეურნეობის ორივე წამყვანი დარგი: მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. გარდა ამისა, საკმაოდ ახლო კავშირი ჩანს სამხრეთის დაწინაურებულ ქვეყნებთან, სადაც უკვე სავ-

სებით ჩამოყალიბებული კლასობრივი საზოგადოებები არსებობდა. თითქმის უველა პირობა იყო იმისა, რომ თრიალეთის კულტურის მატარებელი საზოგადოება განვითარების ადრეკლასობრივ საფეხურამდე ამაღლებულიყო. იგი, ჩანს, საკმაოდ ახლო მივიდა ცივილიზაციის ზღვრამდე, მაგრამ მისი დაძლევა ვერ შეძლო და საბოლოოდ ისევ განვითარების პირველყოფილ-თემური წყობილების საფეხურზე დარჩა. ამის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი ეგებ ისიც იყო, რომ თრიალეთის კულტურის ხანაში ვერ შეიქმნა მყარი სამიწათმოქმედო ბაზა, ძირითადად ურწყავმა მიწათმოქმედებამ ვერ შექმნა იდრეკლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბების საფუძველი. სწორედ სარწყავმა მიწათმოქმედებამ განაპირობა ძირითადად ძველალმოსავლური საზოგადოების ცივილიზაციაში გადაზრდა.

თრიალეთის კულტურის მატარებელი საზოგადოების შიგნით სოციალურ ურთიერთობაზე გარკვეულ წარმოდგენას სამარხეული ძეგლები გვაძლევს. ამ დროისათვის სოციალურ სტრუქტურაში საგრძნობი ცვლილებები ხდება. გვაროვნული საზოგადოების რღვევის პროცესი საკმაოდ შორსაა წასული. ცალკეული სამარხებისა და სამაროვნების მასალების საფუძველზე კარგად ისახება თრიალეთური საზოგადოების შიგნით მიმდინარე სოციალური ურთიერთობის რთული პროცესი. დიდი, მდიდარი ყორღანები ალბათ ტომთა ბელადების სამარხი იყო, შედარებით უფრო მომცრო ყორღანებში, კი, თემთა წინამძღვრები იმარხებოდნენ. სავარაუდოდ არისტოკრატიაში როგორც ჰონერები, ისე ძალაუფლების მხრივ, საკმაოდ დიდ სიძლიერეს მიაღწია. ზოგიერთი სამარხი ამდენად გრანდიოზულია, რომ ალბათ ერთი ტომის შესაძლებლობებს აღემატებოდა და, შეიძლება ტომთა გაერთიანების ბელადის დასაქრძლავად იყო განკუთვნილი.

თრიალეთის კულტურა, ჩანს, ახლო კავშირში იყო ამიერკავკასიაში შუა ბრინჯაოს ხანაში გავრცელებულ კულტურებთან. გამოჩანს ისიც დასავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ამ დროის კულტურა. არც თრიალეთის კულტურა დასავლეთით და არც დასავლეთის კულტურა აღმოსავლეთით თითქმის არ გავრცელებულა და მათ თითქმის არავითარი შეხების წერტილები არ ჰქონიათ. რა იყო მიზეზი საქართველოს ამ ორ რეგიონში გავრცელებული კულტურების ასეთი დამოუკიდებელი არსებობისა, ახლა ძნელია გარკვევით თქმა. წინარე ხანაში მათ შორის საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა იყო. ეტყობა, თრიალეთის კულტურის მატარებელი ტომები გულისყურით ეკიდებიან სამეურნეო ცხოვრებისათვის შესაბამისი ადგილების შერჩევას. თრიალეთელი საცხოვრებლად, ეტყობა, არც ისეთ მაღალმთიან ზონებს და არც დასავლეთის უფრო რბილ ბუნებრივ გარემოს ეტანება.

თრიალეთის კულტურას უფრო მეტი სიერთო აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ამავედროულ კარმირ-ბერდისა და სევან-უზერლიკის კულტურებთან აქვს. კარმირ-ბერდის კულტურა, რომელიც უფრო სამხრეთის რეგიონებში იყო გავრცელებული, შედარებით ადრე წყვეტს არსებობას და მის ნაცვლად ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში სევან-უზერლიკის კულტურა ვრცელდება. არ უნდა იყოს მართებული უკანასკნელ ხანებში გამოთქმული ვარაუდი, რომ თითქმის კარმირ-ბერდის კულტურას ენაცვლება სევან-უზერლიკის და ამ უკანასკნელს კი თრიალეთის კულტურა. თრიალეთის კულტურაში გამოყოფილი სამი საფეხური მთელ შუაბრინჯაოს ხანას მოიცავს. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის არც ერთი ამავედროული კულტურა თრია-

ლეთის დონემდე ვერ ამოიღო. კარმირ-ბერდის კულტურა ადრე წყავტს არსებობას და შესაძლოა ამაში გარკვეული წილი თრიალეთის კულტურასაც უღევს. სწორედ კარმირ-ბერდის კულტურის რეგიონში ვრცელდება თრიალეთის კულტურა. ცენტრალურ ამიერკავკასიაში, თრიალეთის კულტურის გავრცელების არეალშია სადღესოდ ცნობილი ძირითადად დიდი, მდიდარი ყორღანები. საზოგადოება აქ განვითარების შედარებით მაღალ საფეხურს აღწევს და მისი დიფერენციაციის პროცესი აქ უფრო შორს წასული ჩანს. ამის მიზეზი, ეგებ, ძირითადად აქ ჩამოყალიბებულ მეურნეობრივ ხასიათშია საძებარი. კარგად შერწყმული მეურნეობის ორივე ფორმა, მეცხვარეობის დაწინაურება აპირობებდა, ეგებ, საზოგადოების წინსვლას.

სევან-უზერლიკის კულტურის გავრცელების რეგიონში, რომელიც ამიერკავკასიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეს მოიცავდა, კარგადაა წარმოდგენილი მრავალფენიანი ნამოსახლარები. მათში გამოირჩევა საკმაოდ ძლიერი შუაბრინჯაოს პერიოდის ფენები. როგორც ჩანს, აქ მყარი, ხანგრძლივი დასახლებები ჩამოყალიბდა. აქ, ჩანს, მიწათმოქმედება მეურნეობის წამყვანი, ძირითადი დარგი იყო, ეგებ, უკვე სავსებით ჩამოყალიბებული საირიგაციო სისტემით. აქაური საზოგადოება, ჩანს, იმ დონემდე ვერ ამოიღო, როგორც ამას თრიალეთის კულტურის მატარებელმა ტომებმა მიაღწიეს. შესაძლოა სწორედ მესაქონლეობის ერთგვარმა აღზევებამ, მიწათმოქმედებასთან ერთად, შექმნა საფუძველი თრიალეთის კულტურის უცვარი აღზევებისა.

თრიალეთის „დიდი ყორღანის ბრწყინვალე კულტურა“ მთლიანად მოიცავდა ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარს. ჭერ კიდევ მისმა პირველმა აღმოჩენმა აკად. ბ. კუფტინმა მასში განვითარების სამი საფეხური გამოჰყო და შემერული კულტურის ანალოგიების, მასრიანი შუბისპირის გამოჩენას და სხვა საფუძველზე იგი ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა საუკუნეებით დაათარიღა. მაგრამ, როგორც ჩანს, ამ კულტურის ადრეული ეტაპი უშუალოდ მოყვება ადრეყორღანული კულტურის ბედნურ საფეხურს, რომელიც ძვ. წ. II ათასწლეულის დასაწყისისათვის წყვეტს თავის არსებობას. თრიალეთის კულტურის პირველ საფეხურზე უკვე გამოირჩევიან დიდი ყორღანები მდიდარი სამარხეული ინვენტარით. როგორც ჩანს, თრიალეთური კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე საზოგადოებრივ ურთიერთობაში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილებები არ შეინიშნება. მომდევნო საფეხურზე გვხვდება დიდი ყორღანები მოზრდილი სამარხი-ორმოთი ან გრანდიოზული „დასაკრძალავი დარბაზებით“. თრიალეთის კულტურის პერიოდისათვის თავდაპირველად ძირითადად ძველდამოსავლურ მასალებთან ანალოგიების ძიების გზით განხორციელდა. დღემდე ამ კულტურისათვის მიღებული რადიონახშირბადის მხოლოდ ერთი თარიღი არსებობს საბილ-ახჩის № 5 ყორღანის და ისიც მერყეობის დიდი ინტერვალით — ძვ. წ. 1759 ± 269 წ.

ძვ. წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლოსთვის თრიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა“ წყვეტს თავის არსებობას. რა იყო მიზეზი ამ დაწინაურებული კულტურის ჩაქრობისა, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია. თითქმის ყველა პირობა იყო იმისა, რომ საზოგადოება თანდათან განვითარების კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე ასულიყო, მაგრამ გარკვეულმა გარემოებამ შეანელა მისი წინსვლა. შესაძლოა ერთ-ერთი მიზეზი ამისა ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებისათვის წინა აზიასთან ურთიერთობის შესუსტებასთან იყო დაკავშირებული. მეურნეობრივი ხასიათის ცვლილებებმა

და ეკონომიური ცენტრების გადმონაცვლებამაც ითამაშა ამაში ალბათ გარკვეული როლი. იწყება ბარის ხელახალი ინტენსიური ათვისება, რაც ალბათ არივაციული მიწათმოქმედების ერთგვარ გაძლიერებასთან იყო დაკავშირებული. შესაძლოა გარკვეულ ცვლილებებს განიცდის მესაქონლეობაც. მომდევნო, გვიანბრინჯაოს ხანაში ძირფესვიანად იცვლება კულტურის ხასიათი და მთლად ნათელი არ არის მისი წინარე, თრიალეთის კულტურასთან ურთიერთობა. მნიშვნელოვნად სუსტდება კავშირი როგორც სამხრეთთან, ისე ჩრდილოეთთან და კავკასიის შიგნით წარმოიქმნება საკმაოდ მძლავრი სრულიად დამოუკიდებელი კულტურული ოლქები.

კიდევ უფრო ბუნდოვანია თრიალეთური კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიკური ვინაობის საკითხი. არქეოლოგიური მონაცემები, რომლებიც დაქტიურად ძირითად წყაროს წარმოადგენენ, გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნიან საზოგადოების ეკონომიურ, კულტურულ და სოციალურ დონეზე და მხოლოდ არაპირდაპირი ცნობებით თუ ითქმის რაიმე მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობის შესახებ. თრიალეთის ყორღანული კულტურის წინარე კულტურასთან გარკვეული გენეტიური კავშირი, მათი მატარებელი ტომების ეთნიკურ სიახლოვეზეც უნდა მიუთითებდეს. ძნელია იმ აზრის გაზიარება, რომ თითქოს თრიალეთის კულტურის ხანაში წყდება მტკვარ-აჩაქსის კულტურასთან კავშირი და იცვლება მოსახლეობის ეთნიკური შემადგენლობა. არც ის უნდა იყოს მთლად მართებული, რომ თრიალეთის კულტურის მატარებელი ტომები მთლიანად ხუროიტულ ეთნოკულტურულ სამყაროს დავუკავშიროთ. მსხვილი ტომობრივი ერთობის წარმოქმნამ, მონათესავე ტომთა კავშირების ჩამოყალიბებამ, გარკვეული როლი ითამაშეს ეთნოგენეტიური პროცესის მიმდინარეობაზე. წინარე კულტურასთან გენეტიკური კავშირის არსებობა სავარაუდოს ხდის ამ პროცესში ძირითადად ადგილობრივი ეთნიკური ჯგუფების აქტიურ მონაწილეობას. შესაძლოა ცენტრალური ამიერკავკასია ამ დროისათვის ქართველ ტომთა მსხვილი გაერთიანების, ეგებ, უფრო ქართულ-ზანთური ერთობის ადგილსამყოფელი იყო. ამიერკავკასიის უფრო სამხრეთის მხარეები ამ დროისათვის ეგებ ხუროიტულენოვან და მათთან ახლო მდგომ ტომებს ეკუთვნოდა. როგორც ჩანს, ამიერკავკასიის სამხრეთი ნაწილი კიდევ დიდხანს განიცდიდა ხუროიტული კულტურის სამყაროს ზეგავლენას, რასაც აქ ცალკეულ ძეგლებზე აღმოჩენილი აშკარად ხუროიტული წარმომავლობის ნივთები მოწმობენ. არ არის გამორიცხული სამხრეთიდან ცალკეული ეთნიკური ელემენტების გადმონაცვლება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში, რომლებიც მოსახლეობის ძირითად მასას შეეცვლენ.

§ 2. დასავლეთ საპართავლო შუა ბრინჯაოს ხანაში

შუა ბრინჯაოს ხანაში საგრძნობლად შენედა ურთიერთობა საქართველოს აღმოსავლეთ და დასავლეთ მხარეებს შორის. რიონ-ყვირილის აუზში, რომელიც უშუალოდ ემიჯნება აღმოსავლეთ საქართველოს, თითქმის აღარ ჩანს კავშირი თრიალეთის კულტურასთან. ახლა ძნელი სათქმელია, რა იყო მიზეზი იმისა, რომ აქ, ოდესღაც აყვავებულ მხარეში, შუაბრინჯაოს ხანაში თითქოს შესუსტდა ცხოვრება. თითქმის მთლიანად წყდება ცხოვრება გამოქვაბულებში და ეს ბუნებრივი თავშესაფარი ადგილები მიტოვებულია. ჩანს, რომ აქ ამ დროისათვის შესამჩნევად „ათხელდა“ მოსახლეობა, ალბათ იმავე

მიზეზის გამო, რასაც აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ეხედებით, სადაც მტკვარ-არაქსის კულტურის შემდეგ ერთგვარად შესუსტდა ცხოვრება ბარში. შესაძლოა მოსახლეობის ერთი ნაწილი რიონ-ყვირილის აუზიდან უფრო დასავლეთით გადადის და ინტენსიურად სახლდება კოლხეთის დაბლობსა და მთისწინა ზოლში. კოლხეთის უფრო დაბლობი ნაწილის ფართოდ ათვისებამ შესაძლოა მოსახლეობის ერთგვარი ეკონომიური წინსვლა განაპირობა. ამას, ეგებ, ხელი შეუწყო ბრინჯაოს მეტალურგიის დაწინაურებამ. ლითონის იარაღების უფრო ფართოდ გამოყენების შემწეობით კოლხეთის ბარში მცენარეულ საფართან უფრო ინტენსიური შებრძოლება გახდა შესაძლებელი.

შუაბრინჯაოს ხანაში იწყებს არსებობას მეტალურგიული კერა რიონის ზემო წელზე, სოფ. ლებთან. ამ მაღალმთიანი ზოლის ათვისება და აქ ცხოვრების დამკვიდრება ძირითადად დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო სამთამადნო წარმოების აღმავლობასთან, მეტალურგიის განვითარებასთან. ამას ხელს უწყობდა აგრეთვე მეცხოველეობის დაწინაურება. უხვბალახიანი საძოვრები და მადნის მდიდარი საბადოები აქ ცხოვრების დაწინაურებისათვის ხელისშემწყობ პირობებს ქმნიდა. ამ დროისათვის აღვილობრივი მეტალურგიის სწრაფ აღმავლობასთან დაკავშირებით იზრდება მოთხოვნილება ლითონზე, რაც თავის მხრივ სამთამადნო წარმოების გაფართოებას იწვევდა. ამ პერიოდში, ჩანს, მადნის მოპოვება და მისი დამუშავება ერთმანეთისაგან გათიშული არ იყო. ლითონის მიღება მადნის საბადოების მახლობლად მიმდინარეობდა. აქ ხდებოდა მადნის დაწურვა, ლითონის შემდგომი დამუშავება, მისგან ნივთების ჩამოსხმა. რიონის სათავეებში საამისოდ კარგი პირობები არსებობდა. ეს მხარე მდიდარი იყო როგორც ტყით, ისე საბადოებით. მადნიდან ლითონის აღდგენა ხის ნახშირის საშუალებით ხდებოდა. აქ გამოვლენილია ძველი წარმოების ნაშთები, რომლებიც მოწმობენ, რომ სამთამადნო საქმე მაღალ დონეზე იდგა. აღმოჩენილია სილინძის, ანთიმონის და დარიშხანის გამონამუშევრები: ნახშირის სქელი ფენა, წილა, ქვის უროები, ზის გობები, თიხის ჭურჭელი გამდნარი ლითონის ნაკვალევით და სხვ. ფართოდ გაშლილი სამთამადნო წარმოება და მეტალურგია ერთი მხრივ და მესაქონლეობის განვითარება, მეორე მხრივ, სულ უფრო და უფრო ზრდიდა მოსახლეობის რიცხვს მაღალმთიან ზოლში. მართალია ნამოსახლარი ადგილები და არც სახელოსნოთა ნაშთები აქ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ რიონის სათავეებთან, სოფ. ლების მახლობლად, ბრილიში აღმოჩნდა დიდი სამაროვანი, რომელიც დაახლოებით 2500 წლის მანძილზე, ბრინჯაოს ხანიდან ვიდრე ახ. წ. III—IV საუკუნემდე მოქმედებდა. პირველი მიცვალებულები ამ სამაროვანზე ადრე ბრინჯაოს ხანაში დაიმარხნენ. ეს სამარხები ალბათ იმათ ეკუთვნოდათ, ვინც დაიწყო ამ მაღალმთიან ზოლის ათვისება. ესენი შესაძლოა მეჭოგეები, მწყემსები იყვნენ და მათ მიაკვლიეს ალბათ პირველად მადნეულ საბადოებს. ბრილის სამაროვანზე ამ პერიოდში რამდენიმე სამარხი აღმოჩნდა, შედარებით ღარიბი ინვენტარით. უფრო ინტენსიურად ამ მხარის ათვისება შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოს იწყება ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში. ამ დროს სამარხებში, ქვაყუთებში ან ორმოსამარხებში, ძირითადად ერთი მიცვალებულია დაკრძალული. გვხვდება სამარხები, სადაც სამი მიცვალებული ესვენა. სამარხებში დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ლითონის ნივთები, როგორც იარაღი, ისე სამკაული. ნიშანდობლივია, რომ ამ სამარხებში თითქმის არ გვხვდება თიხის ჭურჭელი. ალბათ მათ მაგივრობას ზის ჭურჭელი თუ ასრულებდა. ზოგი სამარხი გამოირჩევა ინვენტარის სიუხვით. ერთ-ერთ სამარხში აღმოჩნდა შვიდი ცული, თორმეტი

შუბისპირი, რვა სატევრისპირი, ოცდაექვსი საყინძი, თორმეტი სამაჯური და სხვ. ლითონის ნივთების ასეთი სიუხვე უთუოდ მეტალურგიის სწრაფი აღმავლობის შედეგი იყო. მაღალ დონეს მიაღწია აგრეთვე ლითონის დამუშავების და ჩამოსხმის საქმეში. ფაქიზად ნაკეთები ლითონის იარაღ-სამკაული უთუოდ უკვე მაღალკვალიფიციურ ოსტატთა არსებობას მიგვანიშნებს.

ლითონის იარაღიდან აღსანიშნავია ყუამილიანი ცულები, სატევრისპირები და მასრავახსნილი შუბისპირები. ცულები სხვადასხვა მოყვანილობისაა: ზოგს მოკლე მილი და შედარებით ფართო პირი აქვს, ზოგიერთი შედარებით მოგრძო ზომისაა და ბრტყელი ტანი გააჩნია. გამოირჩევა თავისებური ფორმის ყუამილიანი ცული, რომლის ყუასაც ვერძის თავები ამკობს. ეს ცულები პრაქტიკული მიზნებისათვის ნაკლებ გამოსადეგია და ეტყობა უფრო საკულტო-საზეიმო დანიშნულებისა იყო (ტაბ. LIX, LX). სატევრისპირები შედარებით მომცრო ზომისაა, უპირატესად ფოთლისებრი მოყვანილობის, ოდნავ შესამჩნევი ქედით. თუმცა გვხვდება ცულები, რომლებსაც უკვე მკვეთრად გამოსახული შუა ქედი აქვთ. შუბისპირები სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობისაა, მასრავახსნილი. ზოგი გამოირჩევა უფრო დახვეწილი ფორმით, რომლებიც თრიალეთურ შუბისპირებს მოგვაგონებენ.

სამკაულიდან აღსანიშნავია სხვადასხვაგვარი ქინძისთავები: დისკოიდული, პირამიდისებრი, ქოლგისებრი და სხვ. თავებით. მრავლად გვხვდება სამაჯურები და რგოლები; სხვადასხვა ფორმის საკიდებიდან გამოირჩევა ვერძის თავები, აღმოჩნდა აგრეთვე ცხვრის ქანდაკებები.

ბრილის სამაროვნის ლითონის ნივთები ძირითადად დარიშხანიანი სპილენძისგანაა დამზადებული. გვხვდება აგრეთვე დარიშხან-ანთიმონიანი ბრინჯაოსაგან ნაკეთები სამკაული და სარიტუალო დანიშნულების ნივთები. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება კალიანი ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმული იარაღი.

ბრილის სამაროვნის სამარხეული ინვენტარი გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს შიდა ქართლის, კერძოდ, ნულისა და ქვასათალის სამარხებში მოპოვებულ მასალასთან. სიახლოვე ჩანს სამკაულში, განსაკუთრებით ქინძისთავებში. მსგავსება შეინიშნება სატევრისპირებსა და შუბისპირებში. მაგრამ ამავე დროს ბრილის სამაროვნისათვის დამახასიათებელია იარაღისა და სამკაულის ისეთი ფორმები, რომლებიც შიდა ქართლში და საერთოდ თრიალეთის კულტურაში სრულიად უცნობია. რიონის ზემო წელზე გამოვლენილი ჭვგლები გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებენ ცენტრალური კავკასიონის, კერძოდ ჩრდილო ოსეთის, დიგორის მასალებთან. აქაც ვხვდებით ისეთივე ფორმის ყუამილიან ცულებს, შუბისა და სატევრისპირებს, საკიდებს, სამკაულებს და სხვ. როგორც ჩანს, ამ დროისთვის რიონის ზემოწელზე მჯდომ ტომებს საკმაოდ ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ კავკასიის ქედის იქითა რაიონების მოსახლეობასთან. ბრილის სამაროვნის უძველესი სამარხები ალბათ ძირითადად შუაბრინჯაოს ხანის საკმაოდ გვიანდელ პერიოდს მიეკუთვნებიან. აქ უკვე გვხვდება რიგი ისეთი ნივთებისა, რომლებიც ბრინჯაოს ხანის გვიანდელი საფეხურისთვისაა დამახასიათებელი.

აღსანიშნავია, რომ შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოსათვის, კოლხეთის დამბლაში გამოჩენას იწყებს პირველად ბრინჯაოს ნივთებისაგან შემდგარი განჩები. განსაკუთრებით საყურადღებოა სოფ. ურეკთან აღმოჩენილი განძი, რომელიც შედგებოდა ბრინჯაოს სხვადასხვა ტიპის ცულებსაგან, სამკაულებსა და თხელებისა და ბრტყელი საფხეკებისაგან. ყუამილიანი-ყუადაშვებულ ცულები ერთგვარად თავისებური ფორმისაა; მათ შეჭრილი ყუა და შე-

დარებით მოკლე მილი აქეთ. ცულის ტანი კობტადაა გამოყვანილი, ოდნავ მოხრილი და ექვსად დაწახნაგებული (ტაბ. LXI). ფორმით მას რამდენადმე უახლოვდება განთიადში აღმოჩენილი ცულები. ცულის ეს ტიპი გავრცეულ მსგავსებას ამჟღავნებს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ევროპაში შუაბრინჯაოს ხანაში გავრცელებულ ცულებთან. შესაძლოა ამიერკავკასიის დასავლეთი ნაწილი ამ დროისათვის ჩართულია ცირკუმპონტურ მეტალურგიულ პროვინციაში, რომელიც ბრინჯაოს ხანის დამდეგიდან შავი ზღვის ირგვლივ მიმდებარე ოლქებს მოიცავდა და კონტაქტების საკმაოდ აქტიურ ზონას წარმოადგენდა. მართალია მომდევნო ხანაში იგი სულ უფრო და უფრო კარგავს თავის პირვანდელ მნიშვნელობას, მაგრამ სწორედ ცულების წარმოებაში ჯერ კიდევ ინარჩუნებს ძველ ტრადიციებს.

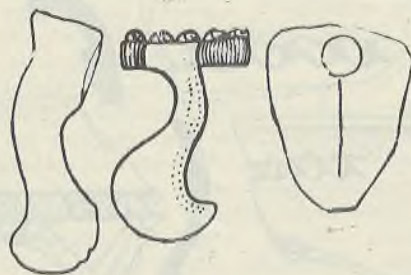
ურეკის განძში გვხვდება სწორპირიანი, მრგვალხვრელიანი ცულები, ამ ტიპის ცულმა, როგორც ჩანს, მაინცდამაინც ფართო გავრცელება ძველად არ მიიღო. საინტერესოა, რომ თავისი ფორმით იგი უახლოვდება ჩვენში დღესაც გავრცელებულ ე. წ. „ქართულ ცულს“. გარდა ამისა, ამ განძში აღმოჩნდა კიდევ ორი ცული, რომელსაც კოლხური ცულის პროტოტიპად თვლიან. ეს ტიპი ცულისა კარგადაა ცნობილი კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში. აქვე, ჩანს, გავრცელებული იყო ამ განძში წარმოდგენილი სამკუთხაპირიანი თოხები. ამ ტიპის თოხი აღმოჩნდა მახუნცეთში, მელექელურის განძში, პიჩორის ნამოსახლარზე, სადაც ნაპოვენი იყო აგრეთვე მისი ჩამოსახმელი ყალიბი. (სურ. 61).

აღრეული განძებიდან, რომლებიც, როგორც ჩანს, ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა და მეორე ნახევრის დასაწყის ხანებს მიეკუთვნება, უნდა აღინიშნოს ქვიშარის განძი, რომელიც თავისებური მოყვანილობის ცულებისაგან შედგება. რამდენადმე უფრო გვიანდელი უნდა იყოს გავრც. ბიჭვინთის, ლიხნის, ერგეს და სხვ. განძები. ამ განძებში წარმოდგენილია კოლხური ცულის პროტოტიპად მიჩნეული ცულები. ჩანს, ამ ტიპის ცულები შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოსათვის ფართო გავრცელებას იწყებს კოლხეთის ბარში. ეს ცულები მთელი რიგი ისეთი ნიშნებით ხასიათდება, რაც მათ კოლხურ ცულებთან აახლოვებს.

შუაბრინჯაოს ხანაში კოლხეთში მნიშვნელოვნად წინაურდება ბრინჯაოს მეტალურგია. მართალია ამ პერიოდში ძირითადად დარიშხანიანი სპილენძის გამოყენებული, მაგრამ უკვე გვხვდება ახალი შენადნობებისაგან მიღებული ნივთები. პირველად ჩნდება კალიანი და დარიშხან-ანთიმონიანი ბრინჯაო. გვხვდება აგრეთვე ანთიმონისაგან დამზადებული ნივთები. დარიშხან-ანთიმონიანი ბრინჯაოსაგან ძირითადად სამკაულები და სარიტუალო ხასიათის ნივთებია დამზადებული. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში დასავლეთ საქართველოში რამდენიმე მეტალურგიული კერა მოქმედებს. ერთ-ერთი კერა რიონის ზედა წელზე მდებარეობდა. საკმაოდ ძლიერი მეტალურგიული კერის არსებობაა სავარაუდებელი კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. ამ პერიოდის ბოლოსათვის, ჩანს, ამოქმედდა ჭოროხის მეტალურგიული ცენტრი, რომელიც მომდევნო ხანაში კოლხური კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი კერა იყო.

მეტალურგიის განვითარებამ და ლითონის იარაღის ფართოდ გამოყენებამ ხელი შეუწყო კოლხეთის დაბლობის კიდევ უფრო ინტენსიურად ათვისებას. ჩნდება ახალი დასახლებები და ცხოვრება გრძელდება ზოგიერთ ძველ ნამოსახლარზე. ანაკლიის ორივე დიხა-გუძებზე მეორე ფენა შუაბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. ამავე დროისა ჩანს ნოსირის ბორცვის ქვედა ფენა, პიჩორის ნამოსახლარი (ტაბ. LXII). კოლხეთის დაბლობის სამხრეთ ნაწილში, ნამ-

ჭედურას ნამოსახლარზე ცხოვრება ამ პერიოდში ისახება. შუაბრინჯაოს ხანის ბოლოსათვის წარმოიქმნება ნაოხვამუს ნამოსახლარი და სხვ. როგორც ჩანს, ამ დროის სოფელმა, წინარე ხანასთან შედარებით, სახე მაინცდამაინც არ იცვალა. აქ ისევ განავრცობს არსებობას „ხუტორული“ ტიპის დასახლება. რთვორი იყო თვით საცხოვრებელი შენობა და სათავსოები, გარკვევით თქმა ძნელია. ჩანს, იგი ხისაგან იყო ნაგები. ნამოსახლარის ბორცვებზე გრუნტის დონეზე გამოვლენილი იყო ხის ნაგებობის მთელი სისტემა, რომელიც ალბათ საცხოვრებელ შენობას იცავდა სინესტისა და გრუნტული წყლებისაგან. ტყით მდიდარ კოლხეთში ნესტიანი კლიმატის პირობებში ხეს წამყვანი ადგილი ეკავა სამშენებლო საქმეში. სხვადასხვა ძეგლებზე გამოვლენილი ნაგებობის ტიპი, სამშენებლო ტექნიკა, დაგეგმარების ხასიათი და სხვ., ჩანს, თითქმის ერთნაირი იყო. ვარაუდობენ, რომ აქ შენობის წამყვანი ტიპი მრგვალი უნდა ყოფილიყო, კონუსური გადახურვით, წნული კარკასით, რომელიც თხილთ იყო შელესილი; მაგრამ ნოსიარის ნასახლარზე ოთხკუთხა ძეგური ნაგებობის აღმოჩენასთან დაკავშირებით გამოითქვა მოსაზრება, რომ ამ ტიპის შენობის არსებობა კოლხეთში უფრო საგულისხმოა. ფიქრობენ აგრეთვე, რომ კოლხეთის ბარში ძირითადად ორი ტიპის ნაგებობა უნდა არსებულებოდა: ჯარგვლისებური, მორებით ამოყვანილი და წნულკედლიანი. ორივე შენობა გარედან თხილთ უნდა ყოფილიყო შელესილი.

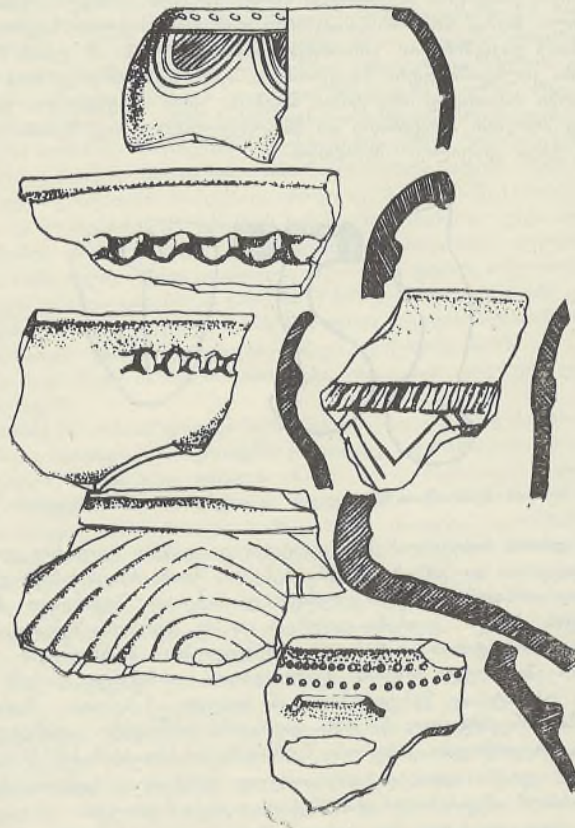

სურ. 61. შუაბრინჯაოს ხანა, ცულები და თოხები, დასაფლავთ საქართველო.

ამ დროის ნამოსახლარების კულტურული ფენები მდიდარია კერამიკული მასალებითა და სამზარეულო ნარჩენებით. შუაბრინჯაოს ხანაში გვხვდება მდიდრად ორნამენტირებული კერამიკა, უპირატესად შედარებით მომცრო ჭურჭელი: ქილები, ქოთნები, ტოჩები და სხვ. ჭურჭლის ზედაპირის დიდი ნაწილი ორნამენტირებულია დაფარული. შემკულობის მოტივებიდან ხშირად გვხვდება ამოღარული ხაზებით შესრულებული ორნამენტი. ლარებს შორის სივრცე უპირატესად წერტილებით ან ჭდეული ხაზებითაა შევსებული. გვხვდება კონცენტრიული წრეები, თაღისებრი ორნამენტი, სივარცხლისებრი შტამპი, ნახევარწრეები, კონუსური შევრჩელები და სხვ. (ტაბ. LXIII). ზოგჯერ ჭურჭელს ყურები ასხია. დამახასიათებელია ფრინველის მკერდისებრი მოყვანილობის ან უნაგირისებრი ჩაზნექილი ყურები (სურ. 62).

შუაბრინჯაოს ხანაში, მის განვითარებულ საფეხურზე, თანდათან ვრცელდება კერამიკა, რომელიც შექმულია ახალი სახის ორნამენტული მოტივებით,

ამოღარული ხაზებით შესრულებული სავარცხლისებრი შტამპით, თალისებური შევრონებით და სხვ. ორნამენტის ეს სახეობა უჩვეულოა ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში. საიდან შემოდის ეს განსხვავებული ხასიათის კერამიკა, ძნელია გარკვევით თქმა. აქ თითქოს შეინიშნება გარკვეული გამოძახილი შავი ზღვის დასავლეთ, დუნაისპირა მხარეებთან, სადაც სავარცხლისებური შტამპი, თაღოვანი ორნამენტები და სხვ. საკმაოდ გავრცელებული მოტივები იყო. შესაძლოა დასავლეთ ამიერკავკასია ამ დროს ჯერ კიდევ ჩართულია ცირკუმპონტური მეტალურგიული პროვინციის სფეროში. შავი ზღვის

სურ. 62. შუაბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი პირორის ნამოსახლარიდან.

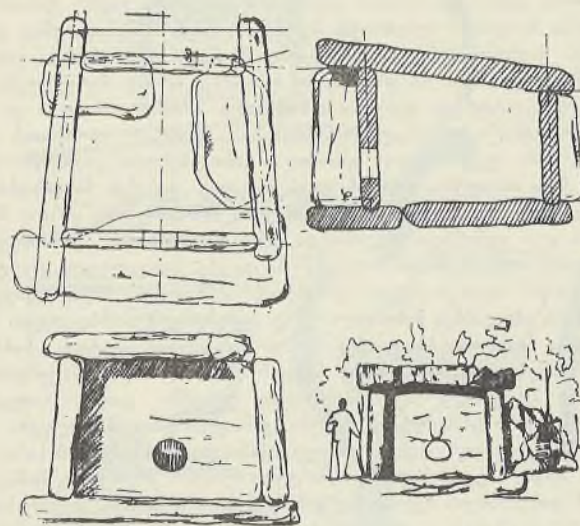
ირველი მდებარე მხარეებს შორის შესაძლოა ისევ გრძელდებოდა გარკვეული ურთიერთობა. რა ხასიათისა იყო ეს კავშირი, ძნელი სათქმელია. მაგრამ შესაძლოა დასავლეთიდან წამოსული გარკვეული იმპულსების შედეგი იყოს ამ დროის კოლხურ კერამიკაზე შენიშნული სიახლეები. საინტერესოა, რომ კოლხეთში ამ პერიოდში არ ჩანს რაიმე საგრძნობი გავლენები სამხრეთიდან, მცირე აზიის მხრიდან. არც ჩრდილოური კავშირები შეიმჩნევა ამ პერიოდში.

უძველესი ისტორიის არც ერთ სხვა ეპოქაში არ ჩანს ისეთი შესუსტებული ურთიერთობა საქართველოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ მხარეებს შორის, როგორც შუაბრინჯაოს ხანაში. რამ გამოიწვია შუაბრინჯაოს ხანაში კოლხეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის ურთიერთობის შესუსტება, ძნელი სათქმელია. შესაძლოა, ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც უოფილიყო, რომ ამ დროს კოლხეთის ბარის ნაწილის უფრო ინტენსიური დასახლება მიმდინარეობს. ცხოვრების ახალმა, თავისებურმა პირობებმა, ეგებ, ერთგვარად შეანელა ურთიერთობა გარე სამყაროსთან. კოლხეთის დაბლობის უფრო ფართო ათვისებამ, მისმა მდიდარმა ბუნებრივმა შესაძლებლობამ მნიშვნელოვნად გაზარდა ცხოვრების საერთო დონე და ერთგვარად შეანელა ურთიერთობა გარე სამყაროსთან. მეურნეობის იმ დროინდელ ხასიათზე კარგად მეტყველებს ნამოსახლარების კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი შრომის იარაღები და მდიდრად წარმოდგენილი სამზარეულო ნარჩენები. ლითონის თოხებთან ერთად, რომელიც, ჩანს, უკვე საკმაოდ ფართოდაა გამოყენებული კოლხეთის ველზე, გვხვდება ქვის იარაღები, თოხები, კაუის ნაშვლის პირების ჩასართები, ხელსაფეკვის ქვეები, ქვასანაყები და სხვ. პირობის ნამოსახლარზე კარგად შემონახული ხის კავი აღმოჩნდა. ძვლისა და რქის იარაღებიდან წარმოდგენილია რქის თოხები, სახვრეტები, საპრიალელები და სხვ. მარცვლეულ კულტურებს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა კოლხეთის დაბლობის მიწათმოქმედებაში, ამას მოწმობს სხვადასხვა ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ხორბლეულის ნაშთები. გვხვდება ხორბლის სხვადასხვა ჯიშის მარცვლები, ფეტვის ნარჩენები, ყურძნის წიწვნები, თხილისა და სხვ. ნაშთები. საკმაოდ მაღალ საფეხურზე იდგა აგრეთვე მესაქონლეობაც. ნამოსახლარ ფენებში დიდი რაოდენობით გვხვდება შინაური ცხოველების ძვლები, განსაკუთრებით მსხვილფეხა საქონლისა. უპირატესად გავრცელებული იყო რქამოკლე, ტანმოჭრილი ხარი. საკმაოდ დიდი ადგილი ეკავა მელორეობას. ტყით მდიდარ კოლხეთში, ჩანს, მეურნეობის ამ დარგისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. შედარებით ნაკლები მნიშვნელობისა იყო წვრილფეხა მესაქონლეობა, განსაკუთრებით მეცხვარეობა. ხშირი ტყე და ჭაობი მეცხვარეობის განვითარებისათვის ნაკლებ ხელსაყრელი იყო. მეურნეობაში, ჩანს, დიდი ადგილი ეკავა აგრეთვე შეგროვებასა და მონადირეობას, რასაც ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი გარეული მცენარეების და ცხოველების ნაშთები მოწმობენ.

ამრიგად, შუაბრინჯაოს ხანაში ინტენსიურადაა დასახლებული კოლხეთის დაბლობის, რიონ-გნატის ორმდინარეთი. მისი ათვისება, ჩანს, საკმაოდ ხანგრძლივი პროცესი იყო, რომელიც ჯერ კიდევ ძვ. წ. III ათასწლეულის შუალოდან იწყება და თითქმის მთელი II ათასწლეულის მანძილზე გაგრძელდა. ამ პერიოდში, ეტყობა, მნიშვნელოვანი გარდატეხა ხდება სოფლის მეურნეობაში. როგორც ჩანს, ამ დროისათვის საგრძნობლად იზრდება ეკონომიკაში მესაქონლეობის ხვედრითი წილი. მესაქონლეობის და მიწათმოქმედების დანაშაურებამ საკმაოდ მყარი ეკონომიკური საფუძვლები შექმნეს საზოგადოე-

ბის წინსვლისათვის, ამას უნდა მოწმობდეს კოლხეთის დაბლობზე წარმოქმნილი მრავალრიცხოვანი ახალი დასახლებები.

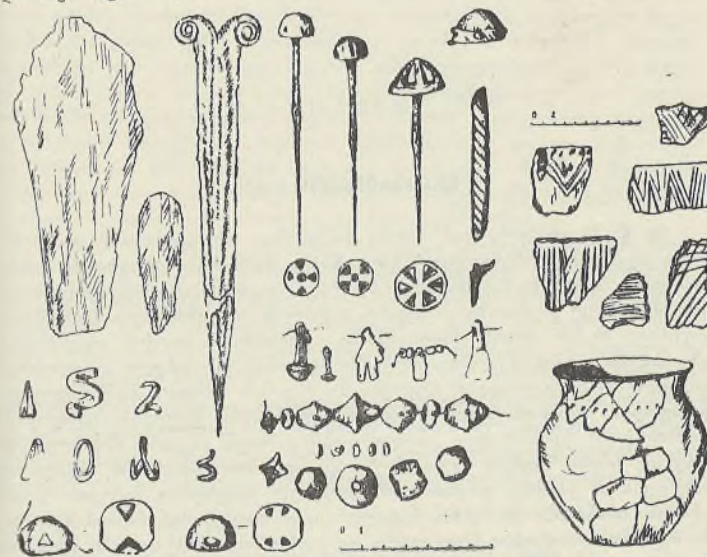
ბრინჯაოს ხანაში საკმაოდ ინტენსიურად გრძელდება ცხოვრება აგრეთვე ენგურის აუზის იქით, ჩრდილო-დასავლეთ ზღვისპირა ზოლში. გულრიფშთან, მაჭარის ნაშოსახლარის ზედა მეორე ფენა, შუაბრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება. აქ მრავლად აღმოჩნდა ქვის იარაღი. ჩანს, ამ პერიოდში ჯერ კიდევ განაგრძობს არსებობას „სოჭი-იღღერის“ და „სოხუმის“ ტიპის ქვის თოხები. აქ აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი შეიძლება გაიყოს ორად: პირველი — შავი და რუხი ზედაპირით, უახლოვდება III ფენის, წინარე ხანის კერამიკას. მეორე ჯგუფის ჭურჭელი მონაცრისფროა, ბრტყელძირიანი, ზოგჯერ ორკაბა ყურებით, რომლებიც დამახასიათებელია კოლხეთის დაბლობის ამ დროის ნაშოსახლარების კერამიკისათვის.

სურ. 63. შუაბრინჯაოს ხანა. აფხაზეთის დოლმენები.

შუაბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში განაგრძობს არსებობას „დოლმენური კულტურა“. ამ დროის დოლმენები გაცილებით უფრო მოზრდილია და უკეთაა ნაგები (სურ. 63, ტაბ. LXIV). რაიმე ცვლილება დასაფლავების წესში ამ დოლმენებში არ შეინიშნება და ისევ დიკრძალვის კოლექტიური წესია გავრცელებული. ამ დროის დოლმენები სამარხული ინვენტარით საგრძნობლად განსხვავდება ადრეული ხანის დოლმენების მასალებისაგან. ძირითადად აქ ბრინჯაოს სამკაული გვხვდება. ბევრია სხვადასხვა ფორმის ლითონის მძივები, ნახევრადსფეროსებრი დაფანჯრული საკიდები, სხვადასხვა ტიპის საკინძები, სპირალურად დახვეული მილაკები, სასაფეთქლე რგოლები, სხვადასხვა სახის საკიდები და სხვ. იარაღი შედარებით იშვიათია, აღარ გვხვდება ყუადაქანებული-ყუამილიანი ცულები. იარა-

ლიდან ძირითადად ბრტყელი სატევრისპირებია წარმოდგენილი. კერამიკა, როგორც ჩანს, მაინცდამაინც სახეს არ იცვლის. ისევ გვხვდება უპირატესად მომცრო ზომის თიხის ჭურჭელი: ქოთნები, მინიატურული სასმისები, ჭაშები და სხვ. (სურ. 64).

სურ. 64. შუაბრინჯაოს ხანა. აფხაზეთის დოღმენების ინვენტარი.

შუაბრინჯაოს ეპოქაში საქართველოს დასავლეთ ნაწილში წინარე ხანასთან შედარებით მნიშვნელოვანი ეკონომიკური აღმავლობა შეინიშნება. წინაურდება მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ფართოდ სახლდება კოლხეთის დაბლობი, რამაც ხელი შეუწყო ცხოვრების საერთო დონის ამაღლებას. ამ პერიოდის ბოლოდან უფრო ინტენსიურად იწყება მთისწინა და მთის ათვისება. საგრძნობლად ვითარდება ადგილობრივი მეტალურგია. ამოქმედდა მეტალურგიული კერა რიონის ზემო წელზე. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის დასაწყის ხანაში, ჩანს, საფუძველი ეყრება ჭოროხის მეტალურგიულ ცენტრს, რომელმაც შემდეგში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა მომდევნო ხანის კოლხური კულტურის ჩამოყალიბებაში.

გვიანბრინჯაოს ხანა

ძე. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიაში და საერთოდ კავკასიაში მნიშვნელოვანი გარდაქმნები შეინიშნება ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროში. საგრძნობლად სუსტდება კავშირი გარე სამყაროსთან და თითქმის მთელ კავკასიაში ერთგვარი კულტურული იზოლაცია შეინიშნება. კავკასიის შიგნით გვიანბრინჯაოს ხანაში განვითარების თითქმის თავისებური გზა ისახება და მის სხვადასხვა ოლქებში მკვეთრად გამოსახული ადგილობრივი კულტურები ყალიბდება. იცვლება მეურნეობის ხასიათი, მნიშვნელოვნად წინაურდება ბრინჯაოს მეტალურგია და საგრძნობლად შეაღდება ცხოვრების საერთო დონე. ეკონომიკური კეთილდღეობის გაზრდამ კავკასიის მოსახლეობის რიცხვის ზრდას შეუწყო ხელი და ბარცა და მთაც ამიერიდან მჭიდროდ სახლდება. ამ ეპოქაში განვითარების გარკვეულ საფეხურზე შემოდის რკინა. ერთხანს ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგია თანაარსებობენ, მაგრამ შემდეგში რკინა თანდათანობით სულ უფრო და უფრო მძლავრად იკიდებს ფეხს და ძე. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუა ხანებიდან ლითონის წარმოებაში გაბატონებულ მდგომარეობას აღწევს. ამ დროიდან საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში რკინის ფართო ათვისების ხანა დგება.

საქართველოს ტერიტორიაზე, ისევე როგორც წინარე ეპოქებშია მისი დასავლეთ და აღმოსავლეთ ნაწილში, გვიანბრინჯაოს ხანაშიც სხვადასხვა ხასიათის კულტურები ჩამოყალიბდა. ერთი მათგანი მოიცავდა თითქმის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს მიმდგომი მხარეებით, მეორე მთლიანად იკავებს დასავლეთ საქართველოს მიმდებარე ოლქებით. მიუხედავად მეურნეობაში მომხდარი ძვრებისა, ამ დროს, ჩანს, ბუნებრივი გარემო ჯერ კიდევ საგრძნობლად განსაზღვრავდა კულტურის ხასიათს.

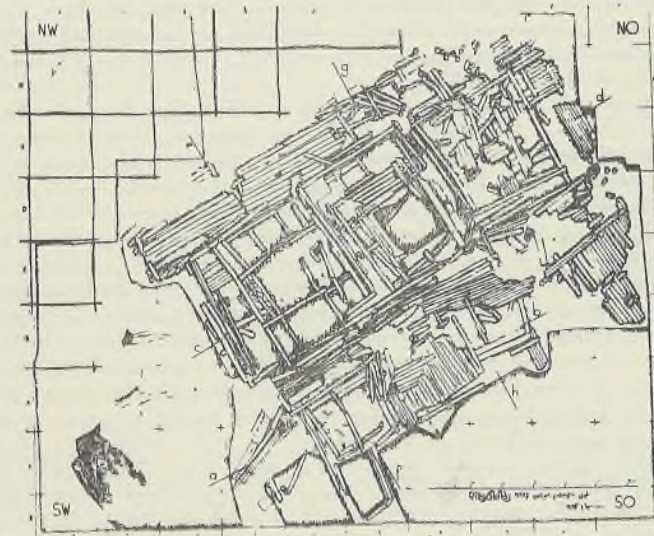
§ 1. დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში

კოლხური კულტურის წარმომავლობის, მისი გენეზისის საკითხი ჯერ კიდევ მთლიანად გარკვეული არ არის. ჩანს, რომ იგი წინამორბედი ხანის კულტურის ტრადიციებზე უნდა აღმოცენებულიყო. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა კოლხეთის დაბლობის ნაშოსახლარებზე მოპოვებული მასალების შესწავლის საფუძველზე. მართალია, კოლხური კულტურა უფრო დამწინაურებულია, თავისებური ხასიათისაა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ცხოვრების საერთო წესმა მნიშვნელოვანი გარდატეხები არ განიცადა. მონეტადამაინც არ იცვლის სახეს დასახლების ტიპი და კვლავ არსებობს ხუტორულ ხასიათზე დაფუძნებული

58/29

ბული მეურნეობა. ცხოვრება კვლავ ძველ ნამოსახლარ ადგილებზე გრძელდება, იქმნება ახალ-ახალი სამოსახლოეები და გრძელდება კოლხეთის დაბლობის ინტენსიური ათვისების პროცესი. კულტურის საერთო დონის ამაღლებამ, განსაკუთრებით ბრინჯაოს მეტალურგიის დაწინაურებამ, ლითონის ახალი ტიპის სამეურნეო იარაღების წარმოქმნამ მნიშვნელოვნად განსაზღვრა კოლხეთის ბარის ფართო დასახლების შესაძლებლობა. როგორც ჩანს, ხეტორული მეურნეობის გზა უფრო მეტად შეესაბამებოდა კოლხეთის დაბლობის ხასიათს. ჰაობიან და უხვი მცენარეული საფარით დაბურულ კოლხეთის ველზე მსხვილი დასახლებების არსებობა, ჩანს, ნაკლებად მიზანშეწონილი იყო. კოლხეთის ბარში ურწყავი მიწათმოქმედების პირობებში მაინცდამაინც დიდი შეკავშირებული კოლექტივის არსებობის საჭიროება, ჩანს, არ იყო. მოჭარბებული ტენიანობის გამო, მთავარი საზრუნავი სავარგულის ზედმეტი წყლისაგან განტვირთვა იყო. ამ მიზნისათვის სავანგებო საწრეტი არხების გაჭრა უფრო იყო საჭირო, ვიდრე რთული საირიგაციო სისტემების მოწყობა.

ზოგიერთ ნამოსახლარ ბორცვზე არ წყდება ცხოვრება კოლხური კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე. სამოსახლო ადგილს ჩვეულებრივ, ჩანს, ერთ პექტარამდე ფართობი ეკავა. სამშენებლო საქმეში უპირატესად იხეი გამოყენებული და ძირითადად შენობის ისევ ორი ტიპი იყო გავრცელებული: ერთი ჯარგვლისებური ნაგებობა, მეორე წნული კედლებით ამოყვანილი და თიხით შელესილი ნაგებობები შენდებოდა გრუნტის დონეზე ხის მორებისაგან მოწყობილ მოედნებზე, რომელიც ნიადაგისგან წყლებისაგან და სინესტისაგან იცავდა (სურ. 65, ტაბ. LXV). ამ პერიოდშიც სამოსახლო ბორცვს გარშემო თხრილი შემოუყვება, რომელსაც ალბათ როგორც თავდაცვითი, ისე წყალსაწრეტი დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. ზოგიერთი მოზრდილი სამო-

სურ. 65. შუაბრინჯაოს ხანი. ხის ნაგებობა ანიკლია II.

სახლოს არხების სისტემა საკმაოდ რთული ხასიათისა იყო. შესაძლოა არხებს სამომოსვლოდაც იყენებდნენ. ზოგჯერ თბარლის შიდა მხრიდან ხის ძელებით ნაგები თავდაცვითი კედელი იყო აღმართული.

ნასახლარი ბორცვები თითქმის მთელი კოლხეთის დაბლობზე ვგზდებ-ბა.* ზოგჯერ ისინი ჯგუფ-ჯგუფადაა განლაგებული. ვეიანბრინჯაოს ხანაში გრძელდება ცხოვრება ნამკედურის, ნაოხვამუს, ნოსირის, ანაკლიას, პიორის ნამოსახლარებზე და სხვ. კარგადაა ათვისებული ამ დროს ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის განაპირა ზღვისპირა ზოლი. აქ აღსანიშნავია თამიშის ნასახლარი ოჩამჩირესთან და კისტრიკის სამოსახლო გულაუთის მახლობლად. მათთვის დამახასიათებელია უპირატესად ოთხკუთხა შენობა თიხით შელესილი კედლებით, თიხატყეპნილი იატაკებით. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში გამოვლენილი ნამოსახლარები უპირატესად ღიაა, დაუცველი, გამაგრების გარეშე. კოლხეთის დაბლობის ნასახლარებს შედარებით შეზღუდული ტერიტორია ეკავათ. მეურ-ნეობისათვის გამოყენებული ადგილები მცირე ფართობზე იყო განლაგებული. არც საცხოვრებელი სახლის ზომები გამოირჩეოდა სიდიდით. როგორც ჩანს, სამოსახლო ძირითადად წყვილადი ოჯახისათვის იყო განკუთვნილი, მოზრდი-ლები კი ეგებ, შედარებით უფრო დიდი ოჯახის საცხოვრებელ ადგილს წარ-მოადგენდნენ. ძირითადი სოციალური უჯრედი წყვილადი ოჯახი იყო, რომე-ლიც კოლხეთის ბარის პირობებში სავსებით შეესაბამებოდა მეურნეობის ხა-სიათს.

როგორი იყო დასახლების ხასიათი შიდა კოლხეთში, მის მთისწინა და შთის ზოლში, მთლად ნათელი არ არის. მაგრამ ამ დროს მთელი კოლხეთი, მი-სი ბარიკა და მთაც ფართოდ რომაა დასახლებული, ამას აქ აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი ძეგლები მოწმობენ. კოლხეთის დაბლობის ინტენსიურმა ათვისებამ საკმაოდ მძლავრი ეკონომიკური საფუძვლის შექმნას შეუწყო ხელი. უნოვრების საერთო დონის ამაღლებას, ჩანს, შედეგად მოსახლეობის რიცხვის სავარძნობი მომატება მოჰყვა და თანდათანობით უფრო ფართოდ სახლდება კოლხეთის შიდა რეგიონებშიც.

კოლხური კულტურა დროის საკმაოდ დიდ მონაკვეთს მოიცავს — ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარს და I ათასწლეულის პირველ ნახევარს. მასში განვითარების ორი საფეხური გამოიყოფა. წმირველი საფეხური, რომელიც ბრინჯაოს ხანის ბოლო ეტაპზე მოდის, ლითონის ინდუსტრიის შემდგო-მი ამაღლებით და საერთოდ მნიშვნელოვანი ტექნიკური პროგრესით ხასიათ-დება. წმორედ ამ დროს გრცელდება ბრინჯაოს მრავალფეროვანი იარაღ-სა-ჭურველი, რომლებიც ძირითადად განსაზღვრავენ კოლხური კულტურის თა-ვისებურ სახეს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია მთელი სერია ბრინჯაოს ახალი სამეჭრნეო იარაღებისა, რომლებმაც მნიშვნელოვნად განაპირობეს ამ კულ-ტურის დაწინაურება. მასალები ძირითადად ამ პერიოდის ნამოსახლარებიდან და კოლხეთის ტერიტორიაზე მრავლად აღმოჩენილი განქმბიდანაა წარმო-დგენილი. ამ ხანის სამაროვნები ჯერჯერობით თითქმის არ არის მიკვლეული. ამიტომ ჰირს საზოგადოების შიგნით მიმდინარე ქონებრივი ურთიერთობის სურათის აღდგენა მეორე ეტაპი, რომელიც ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარზე მოდის, კოლხური კულტურის აყვავების ხანაა. ამ საფეხურზე ლი-თონის ინდუსტრიაში ბრინჯაოსთან ერთად გარკვეული როლს უკვე რკინის წარმოებაც ასრულებს. აღსანიშნავია, რომ ამ დროს თითქმის არ შეცვლილა სამეურნეო ხასიათის იარაღები. სოფლის მეურნეობაში გამოყენებული ბრინ-ჯაოს იარაღები, ჩანს, იმდენად ეფექტური იყო, რომ თითქმის უცვლელი სა-

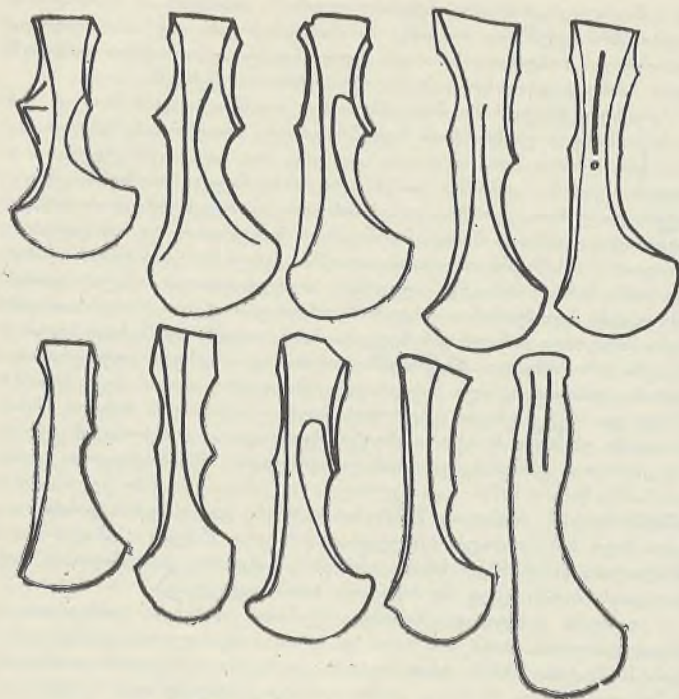
ხით განავრცობდნენ არსებობას ხანგრძლივი დროის მანძილზე. ამ პერიოდის მასალები წარმოდგენილია როგორც ნამოსახლარებიდან, ისე სამაროვნებიდან/სამაროვნიდან მომდინარე მასალები უფრო ნათელ სურათს ქმნიან იმდროინდელი საზოგადოების სოციალური ურთიერთობის შესახებ.

კოლხური კულტურაში, მისი არსებობის თითქმის მთელ მანძილზე, კარგადაა წარმოდგენილი ბრინჯაოს ნივთებისაგან და ზოდებისაგან შემდგარი განძები. ლიონიშხაი, რომ ამ დროის არც ერთ სხვა კავკასიურ კულტურას არ მოუყვია ისეთი რაოდენობის განძები, როგორც მოგვცა კოლხურმა კულტურამ. როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეულ საფეხურზე ლიონის წარმოების უკვე საკმაოდ მაღალი დონისათვის მიუღწევიათ და ჩამოყალიბებულია ლიონის სამეურნეო იარაღის თითქმის ყველა წამყვანი ტიპი. მოსახლეობა, ჩანს, ჭარბად მარადდება ლიონის პროდუქციით და იარაღიც ფართოდ გამოიყენება მეურნეობაში. აღრეული განძები უპირატესად ხმარებიდან გამოსული სამეურნეო იარაღისაგან შედგება. მათი ჯვადნობის შემდეგ ხელახალი ნივთები ჩამოსხმებოდა. ამ განძებში ძირითადად კოლხური კულტურისათვის ყველაზე დამახასიათებელი იარაღი გვხვდება: ცული, თოხი, სეგმენტისებრი იარაღი და სხვ. კოლხური კულტურის მთელ რიგ წამყვან იარაღს წინარე პერიოდში ეძებნება პროტოტიპები. კოლხური ცული, რომელიც ამ კულტურის ერთ-ერთი განმსაზღვრელი იარაღი იყო, უნდა განვითარებულიყო კოლხეთის ბარში წინარე ხანაში გავრცელებული ცულისაგან. ეს ტიპი ცულისა, ისეთ ნიშნებს შეიცავს, რომელიც შემდეგში კოლხური ცულისთვისაა დამახასიათებელი (სურ. 66). კოლხური კულტურის ერთ-ერთ წამყვან იარაღს — თოხს პროტოტიპი წინამორბედ ხანაში ეძებნება. სამკუთხა მოყვანილობის თოხი კოლხეთის ბარში უკვე შუაბრინჯაოს ხანაში გვხვდება.

კოლხური კულტურა გამოირჩევა ბრინჯაოს თხების სიმრავლითა და მრავალგვარობით. ისინი ზომებითა და პირის მოყვანილობით განსხვავდებიან (ტაბ. LXV; ტაბ. LXVI). ტყით მდიდარ კოლხეთში თოხს განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. თოხი ფართოდ გამოიყენებოდა ახოების აღებაში, ნიადაგის მომზადებაში, მიწის დამუშავებაში და სხვ. იყენებდნენ მას აგრეთვე საბაღე და საბოსტნე მეურნეობაში (სურ. 68).

კოლხური ცულის სამი ძირითადი ტიპი გვხვდება — შეტილტანიანი მახვილი ყუით, სწორტანიანი დაწახნაგებული ყუით და ტანში ორგზის მოხრილი (სურ. 67). აღრეული ცულები შედარებით უფრო ტლანქია, მერე და მერე კოლხური ცულის ფორმა სულ უფრო და უფრო იხვეწება. კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში გვხვდება კოხტა, მსუბუქი ცულები, ზოგჯერ შესანიშნავად ორნამენტირებული, რომლებიც უფრო საბრძოლო იარაღს წარმოადგენდა. ტლანქი ცულები, ჩანს, უფრო სამეურნეო საქმიანობაში გამოიყენებოდა. ბრინჯაოს ცულები კოლხური კულტურის მიწურულამდე ფართოდაა გავრცელებული (ტაბ. LXVII).

დამახასიათებელია კოლხური კულტურისათვის აგრეთვე ე. წ. სეგმენტი-სებური იარაღი, რომელიც ცულოან და თოხთან ერთად ფართოდ იყო გავრცელებული თითქმის მთელ კოლხეთში, ამ კულტურის არსებობის მთელ მანძილზე. განსაკუთრებით ფართოდ იგი ცენტრალურ და სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთში ვრცელდება (ტაბ. LXVI). ამ იარაღის დანიშნულების შესახებ ერთი აზრი არ არის. შედარებით მოზრდილი ცალები, ეგებ, უფრო ბარის ფუნქციის ასრულებდა. შესაძლოა მათ ხვეწად ხმარობდნენ ახოს ალეების დროს, ან შე-

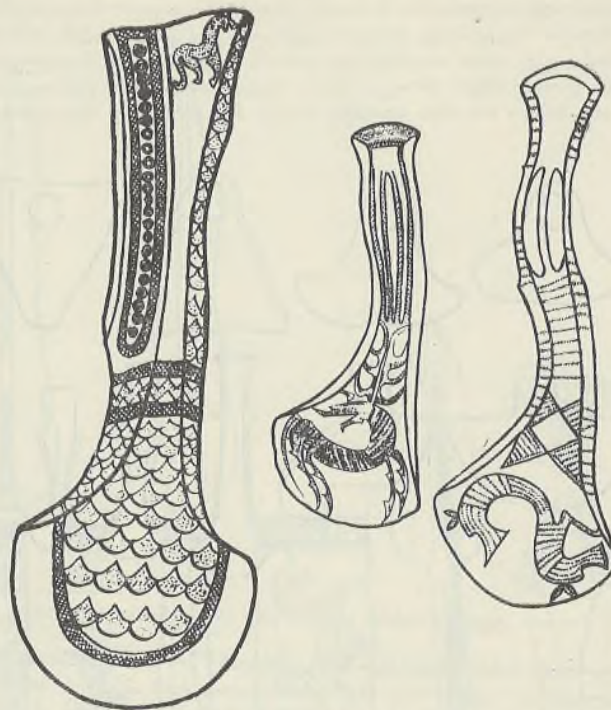

სურ. 66. კოლხური კულტურა. ადრეული ცულები.

საძლოა სახნისადაც იყენებდნენ. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ სეგმენტისებრი იარაღი ფულის ფუნქციას ასრულებდა (სურ. 68).

კოლხური კულტურის საკმაოდ ადრინდელ საფეხურზე უნდა ჩამოყალიბებულიყო კიდევ ერთი დამახასიათებელი იარაღი — წალღი (ტაბ. LXVI). ბრინჯაოს წალღს, როგორც დღევანდელ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში გავრცელებულ ამგვარსავე იარაღს, ნისკარტისებრი წანაზარდი აქვს და ძირითადად ტყისა და ბუჩქნარის გასაჭადად იხმარებოდა. სამიწათმოქმედო იარაღიდან ცნობილია აგრეთვე ბრინჯაოს ნამგალი. სამეურნეო იარაღიდან აღსანიშნავია ბრტყელი ცული, რომლის რამდენიმე ვარიანტიც კოლხეთში ცნობილი (ტაბ. LXVII). ამ იარაღის ფუნქციის შესახებ სხვადასხვა აზრი არსებობს. მათ უმთავრესად ხის დამუშავებასთან აკავშირებენ (სურ. 68).

კოლხური კულტურის ადრეულ საფეხურზე სხვა დანიშნულების ნივთები — საომარი იარაღი, სამკაული და სხვ. ნაკლებადაა ცნობილი. ამ ხნის მასალა უპირატესად განძებიდან მომდინარეობს, სადაც ძირითადად სამეურნეო ხასიათის ნივთებია წარმოდგენილი. უფრო მოგვიანო საფეხურზე კოლხურ კულტურაში კარგად ჩამოყალიბებული საბრძოლო იარაღი გვხვდება, უპირატესად შუბისპირები და სატევრები (სურ. 69, ტაბ. LXVIII). ამ დროის სა-

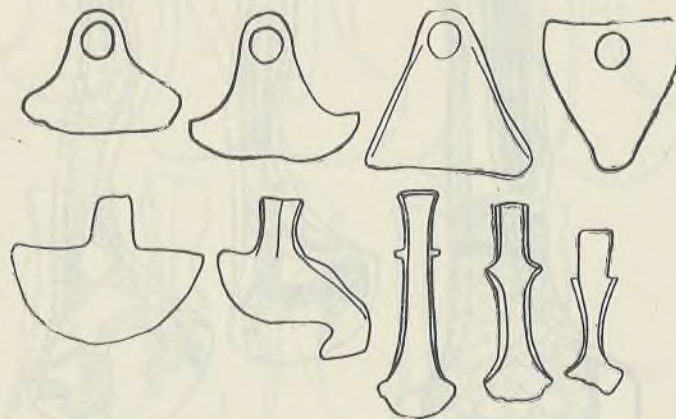

სურ. 67. კოლხური ცულები.

მარცხეში უხვადია წარმოდგენილი ლითონის სამკაული, ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთები და სხვ. გვიანდელ განძებში მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული ნივთები უფრო ნაკლებად გვხვდება.

კოლხური კულტურის ხანაში, როგორც ჩანს, მძლავრად მოქმედებენ ადგილობრივი მეტალურგიული ცენტრები ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა ჭოროხის აუზში უნდა არსებულებო. სავარაუდოა, აგრეთვე, რომ კოლხეთის სხვა მხარეებშიც იყო განლაგებული, სამთაბანო კერები, რომლებიც ბარს საკმაოდ უხვად ამარაგებდნენ ლითონით. აქ უნდა არსებულებო სათანადო სახელოსნოები, სადაც ლითონის იარაღები მზადდებოდა. რომ ამ პერიოდში გაზრდილი მოთხოვნილება იყო ლითონზე, ამას თუნდაც კოლხეთში ე. წ. „მდნობელთა განძების“ სიუხვე მოწმობს. კოლხური კულტურის ადრეულ საფეხურზე ძირითადად დარიშხანიანი სპილენძია გამოყენებული. შემდეგში აქ ფართოდ ვრცელდება კალიანი ბრინჯაო. სასოფლო-სამეურნეო იარაღები, რომლებზედაც განსაკუთრებით დიდი მოთხოვნილება იყო, უპირატესად დარიშხანიანი სპილენძისგან მზადდებოდა. საერთოდ ლითონის დამუშავების

ტექნიკა კოლხურ კულტურაში, განსაკუთრებით მის აყვავების ხანაში, მაღალ საფეხურს აღწევს. ლითონის ნაწარმი გამოირჩევა თავისი მრავალფეროვნებით, მაღალი ოსტატობით, რთული ტექნიკური ჩვევების ფართო გამოყენებით. ჩანს, უკვე უნდა არსებულიყო ლითონის დამუშავების მაღალტექნიკურ ხერხებს დაუფლებული პროფესიონალი ოსტატები. ოსტატი ყურადღებას აქცევს არა მარტო ნაწარმის ფორმას, არამედ მის გარეგნულ შემკულობას.

სურ. 68. კოლხური კულტურა. თოხები, სეგმენტისებრი იარაღი, წაღი და ბრტყელი ცული.

კოლხეთის ბარის ნამოსახლარებზე ყველაზე ძლიერი გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურული ფენაა, რაც იმის მანიშნებელია, რომ ამ დროს მოსახლეობა აქ დიდხანს მჯდარა. რთულსა და მძიმე პირობებში აღამიანი ამ ხანებში საკმაოდ ინტენსიურ სამეურნეო ცხოვრებას ეწეოდა. კოლხეთის დაბლობისათვის დამახასიათებელი ნესტიანი, სუბტროპიკული ჰავა, მძლავრი მცენარეული საფარი დიდ დამბკოლებას უქმნიდა მის ფართო ათვისებას. მაგრამ კოლხური კულტურის ხანაში ლითონის იარაღის ფართო გამოყენებამ საგრძნობლად გაზარდა ტყეზე შეტევის შესაძლებლობა და ხელი შეუწყო ბარში ცხოვრების ინტენსიფიკაციას. ამ ხანის ძლიერი კულტურული ფენები გამოვლინდა ნამჭედურის ნამოსახლარზე, ბორცვ „ზურგაზე“, ქვემო ჭალადილში, ნაოსნამუსა და ნოსირის ბორცვზე, ანაკლიის და პიჩორის ნამოსახლარზე და სხვ.

ამ დროის ფენები დიდი რაოდენობით შეიცავენ თიხის ჭურჭლის ნატეხებს. კერამიკა ჯერ კიდევ ბევრ საერთო ნახულობს წინარე ხანის ჭურჭელთან. თუმცა შეინიშნება გარკვეული სხვაობაც. გვიანდელ ფენებში ქრება ჭურჭლის ზოგიერთი ფორმა და ჩნდება ახალი სახის ნაწარმი. საგრძნობლად იმატა შედარებით მოზრდილმა ჭურჭელმა. ჭურჭლის შემკობის ხასიათი ძირითადად იგივე რჩება, კერამიკა შავად ან მოყავისფროდია გამომწვარი (სურ. 70). გვხვდება ქოთნის ტიპის ჭურჭელი, ტოლჩები, ქილები, ბადიისებრი ჭურჭელი და სხვ. ჭურჭელი უმთავრეს შემთხვევაში მდიდრულადაა ორნამენტირებული, განსაკუთრებით მისი ზედა ნაწილი. სხვადასხვა კომბინაციები ღირებვისა,

კოპების და შვერილების, ჭდეებისა, თაღისებურად ამოღარული შვერონები და სხვ. ჭურჭლის ყურები სხედასხვა ფორმისაა — ზოთმორფული, მუხლისშვეული კიმებით და სხვ. (სურ. 71).

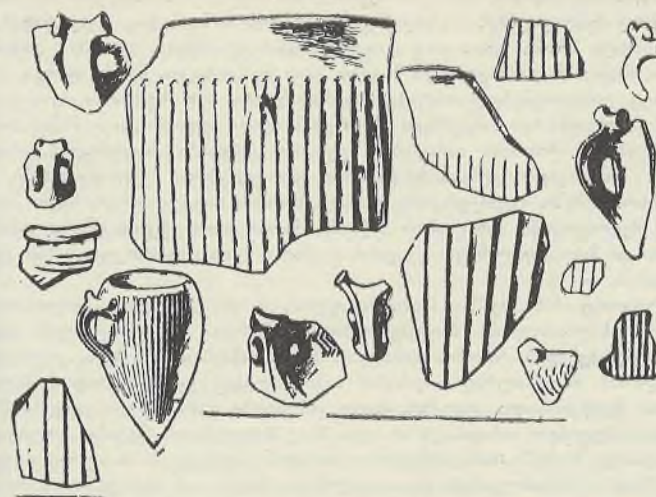
სურ. 69. კოლხური კულტურა. შუბისა და სატევრის პირები.

კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებზე გვიანბრინჯაოს ხანის ფენებში უკვე ნაკლებად გვხვდება ქვისა და ძვლის იარაღი. ამის მიზეზი შესაძლოა ის იყოს, რომ ამ ხანაში აქ ფართოდ ვრცელდება ლითონის სამეურნეო იარაღი. ნამოსახლარი ბორცვების კულტურულ ფენებში დიდი რაოდენობით გვხვდება სამზარეულოს ნარჩენები, მცენარეული საკვების ნაშთები, ცხოველების ძვლები და სხვ. მიწათმოქმედება კოლხეთის დაბლობზე გვიანბრინჯაოს

სურ. 70. კოლხური კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

ხანაში კიდევ უფრო ინტენსიური იყო. ლითონის სამიწათმოქმედო იარაღის ფართო გამოყენება მეურნეობის ამ დარგს კიდევ უფრო ეფექტურს ხდიდა. მოსახლეობის ძირითადი საზრუნავი გაწმენდილ და დასამუშავებლად გამოყენებულ ფართობის ტყისგან დაცვა იყო. რიონს და სხვა მდინარეებს დიდი როლდენობით მოჰქონდათ ნალექი და როგორც თანამედროვე ეთნოგრაფიული მონაცემებიდან ჩანს, მოსახლეობა მას მიწის გასანოყიერებლად იყენებდა. ამ

სურ. 71. კოლხური კულტურა. თიხის კუთრელები.

მეზინსთეის ტილიონ ნიადაგს იყენებდნენ, რაც მოსავლის ორჯერ აღების შე-
საძლებლობას იძლეოდა.

გმიწთმოქმედების გვერდით, ჩანს, მესაქონლეობის როლიც ეკონომიკაში
საკმაოდ მაღალი იყო იგი ალბათ კოლხეთში ტყესთან შეგუებით ვითარდებო-
და. ნამოსახლარების ფენებში უხვად გვხვდება მსხვილფეხა საქონლის
ძვლები, ღორისა და თხის ნარჩენები. ცხვრის ნაშთები მეტად იშვიათია და
ჩანს, რომ მეცხვარეობა მეურნეობაში ნაკლებ როლს თამაშობდა. ტყე მეცხვა-
რეობის განვითარებისათვის ხელის შემშლელი იქნებოდა. ტყის პირობებში
მეღორეობას მეურნეობაში ალბათ საკმაოდ მაღალი ხედვრითი წონა ექნებო-
და. სამეურნეო ცხოვრებაში, ჩანს, მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მონადირეო-
ბასა და შეგროვებას. კულტურულ ფენებში უხვად გვხვდება გარეული მცენა-
რეულობა და ცხოველების ძვლები.

მეურნეობაში გარკვეულ როლს ასრულებდა აგრეთვე მეზღებობა-მეზოს-
ტნეობაც, ბრინჯაოს თოხების ნაირგვარი ფორმა და ზომა მათი სხვადასხვა სა-
მეურნეო დანიშნულებით განისაზღვრებოდა. სამხრეთ კოლხეთში გამოვლენილ
განძებში უკვე კარგად გამოირჩევა თოხის სხვადასხვა სახეობა. უფრო მოზრ-
დილი ცალენი ალბათ, უპირატესად მიწის დასამუშავებლად გამოიყენებოდა,
მომცრო, ეგებ, უფრო საბაღე და საბოსტნე მეურნეობაში.

კოლხეთის დაბლობის ფართო ათვისებამ, სოფლის მეურნეობის ინტენსი-
ურმა ხასიათმა კიდევ მეტად შეუწყო ხელი საზოგადოების დაწინაურებას. სო-
ფლის მეურნეობის პროდუქციის სიჭარბე ხელს უწყობდა სამეურნეო სამუ-
შაოებიდან საზოგადოების ერთი ნაწილის განთავისუფლებას და სხვა საქმიანო-
ბაში უფრო მეტად ჩაბმას, რამაც ხელოსნობის სხვადასხვა დარგების თან-

დათანობითი დაწინაურება გამოიწვია. ერთი ნაწილი მოსახლეობისა, ჩანს, საკმაოდ მყარად ებმება მეტალურგიულ საქმიანობაში, სადაც უკვე დიფერენცირებული შრომა უნდა ყოფილიყო — მადნის მოპოვება, ლითონის დამუშავება, ნივთების დამზადება და ბოლოს მათი რეალიზაცია. მეორე დარგი, რომელიც დახელოვნებულ ოსტატებს აერთიანებდა, ხით ხურობა იყო. ტყით უხვ კოლხეთში ხეს სამეურნეო ცხოვრებაში დიდი ადგილი ეკავა. მიწის დასამუშავებელი ლითონის იარაღების გვერდით გვხვდება საღებავი იარაღი. გარდა სამშენებლო საქმისა, ხე ფართოდ გამოიყენებოდა მეჭურჭლეობაში, სანაოსნო საქმეში, მეტალურგიაში და სხვ. შრომის მაღალი ორგანიზაცია სოფლის მეურნეობაში, სახელოსნო საქმეში, ჭარბი პროდუქციის სწორი განაწილება და მისი რეალიზაცია ქვეყანას საკმაოდ მყარ ეკონომიკურ ბაზის უქმნიდა.

როგორც ჩანს, ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის ბოლოსათვის კოლხეთის მოსახლეობა მნიშვნელოვნად გაიზარდა. ამ დროისათვის უკვე მრავლად გვხვდება შრომის იარაღები, იმატა განძების რიცხვმა. კოლხეთის დაბლობის ინტენსიურად ათვისებამ საზოგადოების ეკონომიკურად მომქადარებას შეუწყო ხელი. თითქმის მთელ კოლხეთში ფართოდ ვრცელდება წამყვანი სამეურნეო იარაღი. ეს არ იყო მზა პროდუქციის შეტანა კოლხეთის სხვადასხვა მხარეში. ჩანს, სამეურნეო იარაღის გავრცელებასთან ერთად ქვეყნის შიგნით მოსახლეობის გადაადგილებაც ხდებოდა. ამ პროცესში სამხრეთ კოლხეთში მსხდომი ტომების პეგეზონობით მთელი კოლხი მოსახლეობა იღებდა მონაწილეობას და თანდათანობით ერთიანი კოლხური კულტურის ჩამოყალიბება და მისი ფართო განვითარება ხდებოდა. ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის მთელი კოლხეთის, მთისა და ბარის, ფართო ათვისებამ, უთუოდ ხელი შეუწყო საზოგადოების კიდევ უფრო მაღალ საფეხურზე ისვლას და პირველყოფილ-თემური წყობილების შიგნით იქმნება პირობები მისი საბოლოო რღვევისა.

გვიანბრინჯაოს ხანის ადრინდელ საფეხურზე კოლხეთის ბარში მოსახლე ტომებს უკვე საკმაოდ მყარი და ძლიერი ეკონომიკური ბაზა უნდა ჰქონოდა. „მეურნეობის“ ინტენსიფიკაცია საზოგადოების თანდათანობით დაწინაურებას უწყობდა ხელს, რომელიც ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის, ჩანს, უკვე მნიშვნელოვან სოციალურ პროგრესს განიცდის. საახოე მეურნეობის სიმძიმე და სირთულე შრომის მაღალ ორგანიზაციას მოითხოვდა. მიწათმოქმედებაში ჩაბმული უნდა ყოფილიყო მოსახლეობის დიდი ნაწილი; ინტენსიურად გამოიყენებოდა კოლხეთის ნოყიერი მიწები. დოვლათის სიუხვე საზოგადოების შიგნით ქონებრივი და სოციალური უთანასწორობის გაღრმავებას უწყობდა ხელს. ამ პერიოდში კოლხეთის დაბლობ ნაწილში ტომთა საკმაოდ მძლავრი გაერთიანება ყალიბდება, რომელიც თანდათანობით მთელ კოლხეთზე ავრცელებს თავის ბატონობას. სწორედ ამ დროიდან შეინიშნება კოლხური კულტურის განვითარება მთელ დასავლეთ საქართველოში და მის მიმდგომ მხარეებში.

როგორც ჩანს, ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის კოლხური კულტურის გავრცელების სფეროში შემოდის სამხრეთით მდებარე ოლქების საკმაოდ დიდი ნაწილი ჩრდილო-დასავლეთ ანატოლიაში. სადღეისოდ კოლხური კულტურის სამხრეთ-დასავლეთით გავრცელების უკიდურესი საზღვარი ქ. ორდუშედე აღწევს თურქეთში. აქ ნაპოვნი იყო ბრინჯაოს ნივთების განძი, რომელიც შედგებოდა კოლხური ცულებისა, წალდისა და ბრტყელი ცულისაგან.

კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები აღმოჩნდა ართვინის ჯანჭში. ესაზღვრეთ-აღმოსავლეთით კოლხური კულტურის გავრცელების საზღვარი ყარსის მხარემდე აღწევდა, სადაც მეხრის ციხესთან აღმოჩნდა ვანში, შემდეგ კი კოლხური კულტურის და აღმოსავლეთ საქართველოსათვის დამახასიათებელი ნივთებისაგან. შესაძლოა, ეს ოლქი ადრე უფრო კოლხური კულტურის სფეროში იყო მოქცეული და შემდეგში ხდება აქ აღმოსავლეთ საქართველოდან კულტურის მომღვაწეობა.

კოლხეთის შიდა ოლქებში, ზღვისპირა მხარესთან შედარებით ცხოვრების ერთგვარად განსხვავებული პირობები იყო, მაგრამ მეურნეობის ხასიათში მათ შორის მანკადამანკ დიდი სხვაობა არ უნდა ყოფილიყო. აქაც მეურნეობის წამყვანი დარგი მიწათმოქმედება ჩანს. კარგადაა ათვისებული ამ ხანაში რიონ-ყვირილის აუზის როგორც იმერეთის ბარი, ისე მისი მთისწინეთი. იმერეთის ჭარბად ვრცელდება სასოფლო-სამეურნეო იარაღები. კარგადაა ცნობილი აქ, უპირატესად მის ბარის ნაწილში, ამ პერიოდის განძები: სვედენსტისებრი იარაღი, თოხი, კოლხური ცული და სხვ.

ფართოდ ვრცელდება კოლხური კულტურა ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან მთისპირეთში, იმერეთის ზეგანზე ყვირილის ხეობაში, რიონ-ცხენისწყლის აუზში. ყვირილის ზედა წელზე სამეურნეო იარაღებიდან უფრო მეტად თოხები და ცულები გვხვდება. კარგადაა ცნობილი საბრძოლო იარაღი, სატევრი-სა და შუბის პირები. კოლხეთის ეს მხარე ამ პერიოდში შიდა ქართლის საკმაოდ მძლავრ გავლენას განიცდის. როგორც ჩანს, ყვირილის აუზი კოლხური კულტურის არეალში შედიოდა, ოღონდ აქ მსხდომ ტომებს ახლო ურთიერთობა ჰქონდათ შიდა ქართლთან, განსაკუთრებით მის ჩრდილო ზოლის მოსახლეობასთან. ისევე როგორც ადრე, ამ დროსაც ამ მხრიდან ხორციელდებოდა ძირითადად ურთიერთობა შიდა ქართლთან და საერთოდ აღმოსავლეთ საქართველოსთან. როგორც ჩანს, აქ თავისებური პირობების გამო მიწათმოქმედების გვერდით საკმაოდ მაღლა უნდა მდგარიყო მესაქონლეობაც და, იქნებ, ამიტომაც, რომ კოლხური სამიწათმოქმედო იარაღი ამ მხარეში შედარებით ნაკლებად გავრცელდა. შიდა ქართლის გავლენით ვრცელდება კოლხეთში საომარი იარაღის ზოგიერთი ფორმა, რომლებიც შემდეგში თავისებურ იერს იღებენ.

კოლხური კულტურის ხანაში ფართოდაა ათვისებული რიონისა და ცხენისწყლის შუა და ზედა წელის აუზები, რაჭა და ლეჩხუმი. კარგადაა ცნობილი რაჭაში, მის ქვედა ნაწილში განძები, რომლებიც ძირითადად კოლხურისათვის დამახასიათებელ სამეურნეო იარაღებისაგან შედგებიან. კოლხური კულტურის არც ერთ მხარეში ისე სრულად არ არის წარმოდგენილი ყველა ძირითადი ტიპი კოლხური ცულისა, როგორც რაჭა-ლეჩხუმში. აქ გვხვდება ყველა სახეობა კოლხური ცულისა. წელში ორმხრივ მოხრილი ცული კოლხეთში სადღესოდ ძირითადად აქედან არის ცნობილი.

რიონის ხეობაში, ქვემო რაჭაში ინტენსიური დასახლება იწყება კოლხეთის ბარის შიდა ოლქების ათვისებასთან ერთად. რიონის ხეობაში ცხოვრებისათვის ხელსაყრელი პირობები უნდა ყოფილიყო და აქ მსხდომი ტომები თანდათანობით წინაურდებიან და ამ ხეობის ზედა ნაწილსაც ითვისებენ. აღსანიშნავია ზემო რაჭაში სოფ. ღარში შემთხვევით ნაპოვნი ერთი კოლექცია, რომელიც შედგება როგორც კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი

იარაღებისაგან, ისე შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლის მთიანეთში გავრცელებულ ნივთებისაგან.

რიონის ზემო წელზე, სოფ. ღებთან ბრილის სამაროვანზე აღმოჩნდა ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო და I ათასწლეულის დასაწყისი ხანების სამარხები; მათში სამი ტიპი გამოირჩევა — ორმოსამარხები, ქვაყუთები და სპეციალურად მოწყობილი დასაკრძალავი მოედნები, სადაც ასამდე მიცვალებული იყო დაკრძალული. ამ მოედნებზე სრულდებოდა მიცვალებულის ნაწილობრივი დაწვა ინვენტართან ერთად. სამარხებში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი იარაღ-სა-ჭურჭელი და სამკაული იარაღებიდან გვხვდება—ცული და სატევრისპირი, შუბისპირები თითქმის სრულიად ქრება. შედარებით ცოტაა ჩარხზე ნაკეთები წითლად ან შავად გამომწვარი კერამიკა. გამოჩენას იწყებს აგრეთვე ლითონის ჭურჭელიც. როგორც ჩანს, რიონის აუზის ზედა ნაწილი უფრო მეტად დაკავშირებული იყო ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთის კალთებთან, შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლის მთიანეთთან, სადაც განსაკუთრებით აღსანიშნავია თლის სამაროვანი. ბრილის სამაროვანზე მოპოვებული მასალა ბევრ საერთო სოკოლობს თლის სამარხებში გამოვლენილ ნივთებთან. სივალზე შეინიშნება აგრეთვე ჩრდილო კავკასიის ყოზანის კულტურასთანაც. კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი სამიწათმოქმედო იარაღი რიონის ხეობის ზედა ნაწილში თითქმის არ გვხვდება. აქ, მაღალმთიან ზოლში მეურნეობის ძირითადი დარგი, ჩანს, მესაქონლეობა უნდა ყოფილიყო. ამ დროის სამარხებში კარგადაა წარმოდგენილი სხვადასხვა ცხოველთა ბრინჯაოს ქანდაკებები. რიონის ხეობის ქვედა ნაწილი, ქვემო რაჭა უფრო კოლხეთის ბართან და მთისწინეთთან იყო დაკავშირებული.

რიონის ზემო წელზე ამ დროს მეტალურგია საკმაოდ მაღალ საფეხურზე უნდა მდგარიყო ღებისა და ურავის მიდამოებში დამოწმებული მრავალრიცხოვანი ძველი სახადოთა ნაშთები, მალაროები და შტოლნები, საიდანაც სხვადასხვა მადნეული გამოჰქონდათ — სპილენძი, ანტიმონი, დარიშხანი, და სხვ. სამთამადნო წარმოება, ჩანს, საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა. აღმოჩენილია მადნის მოპოვებასთან დაკავშირებული სხვადასხვა იარაღები: ქვის მძიმე უროები, როდინები, ხის გობები მადნის გამოსატანად, ხის ნახშირის ნაშთები და სხვ. მალაროთა მახლობლად გრძელდებოდა მადნის შემდგომი დამუშავების პროცესი, ნაპოვნი ძველი ლუშელების ნაშთები, ჩამოსასხმელი ყალიბების ნატეხები და სხვ. ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანაში დაწყებული სამთამადნო წარმოება, კოლხური კულტურის დროს კიდევ უფრო გაზარდილა და გაძლიერებულია.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოდან ლეჩხუმშიც, ცხენისწყლის ხეობაში უნდა არსებულიყო საკმაოდ მძლავრი მეტალურგიული კერა, რომელიც რაჭასთან ერთად კოლხური კულტურის ხანაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა და კოლხეთის ბარსაც ამარაგებდა ლითონით. მართალია, ლეჩხუმში ჯერჯერობით მიცვლელი არ არის ძველი სამთამადნო წარმოების ნაშთები, მაგრამ აქ მთელ რიგ ადგილებში დამოწმებულია სპილენძის გამოსავლები, რომლებსაც ძველად, შესაძლოა, გარკვეული საწარმოო მნიშვნელობა ჰქონდათ. ამას თითქმის უნდა მოწმობდეს აქ ნაპოვნი ძველი წარმოების ნაშთები — წოდები, სპილენძის ზოდები, თიხის გამოსაღობი ჭურჭლის ნატეხები და სხვ. ლეჩხუმიდან კარგადაა ცნობილი ბრინჯაოს ნივთებისაგან შემდგარი განძები, რომლებშიც უპირატესად თითქმის უხმარი ნივთებია და განსხვავდებიან ჩვეულებრივ ე. წ. „მდნობელთა განძებისაგან“, სადაც თავმოყრილი იყო ხმარები-

ღან გამოსული ნივთები. არც ლეჩხუმდიანაა სადღეისოდ ცნობილი ამ დროის ნამოსახლარები და სამაროვნები. ამიტომ კოლხეთის ამ მხარის თავისებურებებზე ლაპარაკი განძებში შემავალი მასალების საფუძველზე ხდება შესაძლებელი.

ლეჩხუმის განძებში ყველაზე მეტად კოლხური ცულია წარმოდგენილი, რომელიც გამოირჩევა თავისი დახვეწილი ფორმით. აქ მისი თითქმის ყველა ტიპი გვხვდება. კოსტა, დახვეწილი ფორმით გამოირჩევა რაჭა-ლეჩხუმისათვის დამახასიათებელი კოტებიანი ბრტყელი ცული. ამ განძებში კარგადაა აგრეთვე წარმოდგენილი მიწის დასამუშავებელი იარაღი — თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი. აღსანიშნავია ოყურეშის განძში ნაპოვნი კომბინირებული იარაღი ცულ-ნამგალი. მსგავსი იარაღი სადღეისოდ მხოლოდ ცხინვალის განძშია აღმოჩენილი. როგორც ჩანს, ცხენისწყლის ხეობაში მიწათმოქმედებისათვის კარგი პირობები უნდა ყოფილიყო და მეურნეობის ეს დარგი აქ საკმაოდ განვითარებული იყო. კოლხეთის ჩრდილო ნაწილში, რომელიც უშუალოდ განვითარებული იყო. კოლხეთის ჩრდილო ნაწილში, რომელიც უშუალოდ გავრცელებული იყო კავკასიონის მთავარ ქედს, ხელსაყრელი პირობები არსებობდა ერთგვარი ვითარებისათვის და კულტურის შიგნით ლოკალური თავისებურებების ჩამოყალიბებისათვის. დიდი მდინარეების ღრმა ხეობები მოიცავდნენ ტერიტორიას თავისი ბარიერი და მთით; თითოეულ ხეობაში ეკონომიკური შესაძლებლობის სწორი გამოყენება ამ ტერიტორიული ერთეულის აღმავლობას უწყობდა ხელს. ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის რიონ-ცხენისწყლის შუამდინარეთში კარგი პირობები შეიქმნა აქ მოსახლე საზოგადოების დაწინაურებისათვის. ფართოდ გავრცელებულმა კოლხურმა სამეურნეო იარაღმა მიწათმოქმედების წინსვლა გამოიწვია, მთაში არსებულმა პირობებმა მესაქონლეობის განვითარებას შეუწყო ხელი. ამასთანავე, საკუთარი მეტალურგიული წარმოების შესაძლებლობამ კოლხური კულტურის ხანაში აქ ერთ-ერთი ძლიერი მეტალურგიული კერა ჩამოაყალიბა. საკმაოდ მჭიდრო ურთიერთობა მყარდება ცენტრალურ კავკასიასთან, სადაც ამ დროისათვის მნიშვნელოვანი კულტურული პროგრესი შეინიშნება.

როგორც ჩანს, რაჭა-ლეჩხუმთან იყო დაკავშირებული ენგურ-ცხენისწყლის შუამდინარეთის მთიანი ნაწილი, სვანეთი. ეს მხარე ცხენისწყლის ხეობით ემიჯნებოდა ლეჩხუმს და კოლხური კულტურის ხანაში მის გავლენას განიცდიდა. სვანეთი ძვ. წ. III ათასწლეულის შუახანებისათვის უკვე საკმაოდ კარგად დასახლებული ჩანს. მაგრამ მისი ინტენსიური ათვისება კოლხური კულტურის ხანაში ხდება. მართალია, ამ პერიოდის განძები და სხვა ხასიათის ძეგლები ჯერ კიდევ ნაკლებადაა ცნობილი, მაგრამ ამ ხანის შემთხვევითი მასალა კარგადაა წარმოდგენილი. აქ გვხვდება კოლხური ცულების თითქმის ყველა ტარიანტი. სვანეთში ნაპოვნი ერთი კოტებიანი ბრტყელი ცული, დამახასიათებელი რაჭა-ლეჩხუმისათვის. სადღეისოდ აქ ჯერ კიდევ უცნობია თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი, თუ არ ჩავთვლით ერთ-ერთ მოგრობ, რომისებრებიან თოხს. სვანეთში ბრინჯაოს ორი ნამგალი აღმოჩნდა ერთი ტიპისა: ყუნწიანი, ძლიერ მორკალული პირით. ამ ტიპის ნამგალი კოლხურ კულტურაში და არც საერთოდ ამიერკავკასიაში, ცნობილი არ არის. სამაგიეროდ ყუნწიან ნამგლებს მრავლად ვხვდებით ჩრდილო კავკასიაში საკმაოდ ადრეული პერიოდებიდან. მიწათმოქმედება სვანეთში, მთის პირობებში, შედარებით შეზღუდულ როლს ასრულებდა. შესაძლოა, ნიადაგის თავისებური პირობების გამო თოხი აქ ერთგვარად განსხვავებულ ფორმას იღებს — მოგრობსა და ვიწროს, რაც უკვე მიწათმოქმედების გარკვეულ კულტურასთან იყო დაკავშირებული.

აღსანიშნავია, რომ დღესაც მთიან ზოლში უპირატესად ვიწროპირიანი თოხია გავრცელებული. სოფ. ნაკრასთან ზემო სვანეთში, არქეოლოგიური გათხრების დროს, კოლხურ ცულთან ერთად ნაპოვნია იყო ქვავის, ქერის, რბილი ხორბლის და სხვ. ნაშთები. ჰეავი ჩანს ყველაზე გავრცელებული კულტურა იყო სვანეთში და საერთოდ მთიან კოლხეთში.

სვანეთში მესაქონლეობა წამყვანი დარგი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ამის ამსახველი მასალა წაკლებადია წარმოდგენილი. მესაქონლეობის ამ დარგის განვითარებისათვის სვანეთში უთუოდ ყველა პირობა არსებობდა, შესანიშნავი საძოვრები და სათიბები. მესაქონლეობაში წამყვანი ადგილი ჩანს მსხვილფეხა საქონელს ეკავა. ძვლოვანი მასალები, რომლებიც მეტად მცირეა, მიუთითებენ, რომ აქ გვიანბრინჯაოს ხანაში გავრცელებული იყო ძვალწვრილი ჯიში. წვრილფეხა საქონლის მოშენებას აქ ნაპოვნი ბრინჯაოს ქანდაკებები ადასტურებს.

როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის ამ მთიან ზოლში უნდა არსებულიყო ბრინჯაოს მეტალურგიული წარმოების ადგილობრივი კერა, აქ დამოწმებულია ძველ საბადოთა გამოწამლველების ნაკვალევი. რა სიძლიერისა იყო ლითონის წარმოება აქ, ძნელი სათქმელია, მაგრამ შესაძლოა, რომ იგი სავსებით აკმაბრისი იყო საკუთარი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად. კოლხური კულტურა სვანეთში ჩანს ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოდან ვრცელდება, ალბათ, უპირატესად ცხენისწყლის ხეობის გზით, მაგრამ აქ ერთგვარად თავისებურ სახეს იღებს და თითქოს უფრო იზოლირებულად ვითარდება.

კოლხეთის უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი, მისი ზღვისპირა ზოლი, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე კარგად ათვისებული ჩანს. კარგადაა ცნობილი ამ კულტურის ადრეული განძები და ფართოდ იყო გავრცელებული კოლხური ცულის პროტოტიპად მიჩნეული ცული. ვაგრასთან აღმოჩნდა განძი, რომელიც მხოლოდ ამ ტიპის ცულებისაგან შედგებოდა. ლეჩქოფის განძში ამგვარი ცული ყუამილიან-ყუადაქანებულ ცულებთან ერთად იღო. ზოგიერთ განძში აქ ეს ცულები კოლხურ ცულებთან ერთად აღმოჩნდა. კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში ნაპოვნი ადრეული განძები ძირითადად კოლხური ცულებისა და მათი პროტოტიპებისაგან შედგებოდა. მხოლოდ ორ განძში — ბიჭვინთისა და ლიხნისა, ამ ცულების გარდა ნაპოვნი იყო ამ დროს ყუბანისპირეთში გავრცელებული ცულები — შედარებით მოკლე და ფართო ტანით. როგორც ჩანს, კოლხური კულტურის ადრეულ საფეხურზე, ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში, ჯერ კიდევ გავრცელებული ურთიერთობა ჩანს კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე მხარესთან, ყუბანისპირეთთან. |

აღსანიშნავია, რომ კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში კოლხური ცულის პროტოტიპს, სამხრეთით გავრცელებულ ამ ტიპის ცულებისაგან განსხვავებით, ოვალურის ნაცვლად მრგვალი სატარე ზერელი აქვს. ვარკვეული სხვაობა შეინიშნება თვით კოლხურ ცულშიც: ჩრდილო-დასავლეთით კოლხეთში გავრცელებული ადრეული ტიპი კოლხური ცულისა, უფრო მასიურია და ტლანჭი, ზოგჯერ ყუბაყერაიანი. ამგვარი ცულები კოლხეთის სხვა ნაწილში შედარებით იშვიათია. მათ რამდენადმე უახლოვდება კოლხეთის შიდა მხარეებში: რაჭა-ლეჩხუმში, სვანეთში, იმერეთში და სხვ. ნაპოვნი თითო-ორი ცულები, მასიური, ორფერდა ყუთით. როგორც ჩანს, ჩრდილო-დასავლეთი კოლხეთი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრინდელ საფეხურზე გარკვეული თავისებურე-

ბეზით ხასიათდება. შესაძლოა, ამის ერთ-ერთი მიზეზი ის არის, რომ ეს მხარე ჯერ კიდევ ყუბანისპირეთის კულტურის გარკვეულ გავლენას განიცდიდა. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში სამეურნეო იარაღები შედარებით ნაკლებადაა წარმოდგენილი. თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი აქ ამ მხარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში გვხვდება. სადღეისოდ აქ ცნობილი არ არის კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ისეთი იარაღები, როგორც წაღი და ბრტყელი ცულია. შესაძლოა, სოფლის მეურნეობისათვის ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ერთგვარად განსხვავებული პირობები არსებობდა და საახოვ მიწათმოქმედებამ აქ ისე ფართოდ ფეხი ვერ მოიკიდა.

კოლხური კულტურის გავრცელების ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში მეტა-ლურგოვანი წარმოების ადგილობრივი კერა უნდა არსებულებოდა. მდ. კოდორის ზემო წელზე სპილენძის საბადოების ძველი გამოწამლველების ნაგავალევი აღმოჩენილი, განსაკუთრებით აღსანიშნავია სოხუმის მთის მდამოებში მიკვლეული სპილენძის მადნის გამოსადნობი ღუმელის ნაშთი და ლითონის ჩამოსახმელი სახელოსნო, სადაც სპილენძის მიღებასთან ერთად ლითონის მზა პროდუქციაც მზადდებოდა.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოდან და I ათასწლეულის დამდეგდან ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში საგრძნობლად იზრდება კულტურის საერთო დონე. ეს ის დროა, როდესაც კოლხური კულტურის აყვავებისა და მისი ფართოდ გავრცელების ხანა დგება. ამ პერიოდში ნაკლებად გვხვდება ბრინჯაოს ნივთებისაგან შემდგარი ნაგებობები; აღმოჩენილია და შესწავლილი ამ დროის სამაროვნები — ქვემო ეშერში, ყულანურხვაში, სოხუმში და სხვ. კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში აქ ძირითადად გავრცელებული იყო დაკრძალვის ორი წესი: მიცვალებულის დამარხვა თიხის ჭურჭელში და ორმოსამარხებში.

კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში, აქ ისევე, როგორც სხვა მხარეებში, გრცელდება კოხტა და მსუბუქი კოლხური ცული, ხშირად შესანიშნავად შექმნილი გრაფიკული ორნამენტით. ერთი კოლხური ცული ბრინჯაოს ტარით ნაპოვნი იყო ეშერის ერთ-ერთ თიხის ურნაში, მეორე — ყულანურხვას სამაროვნის სამარხში.

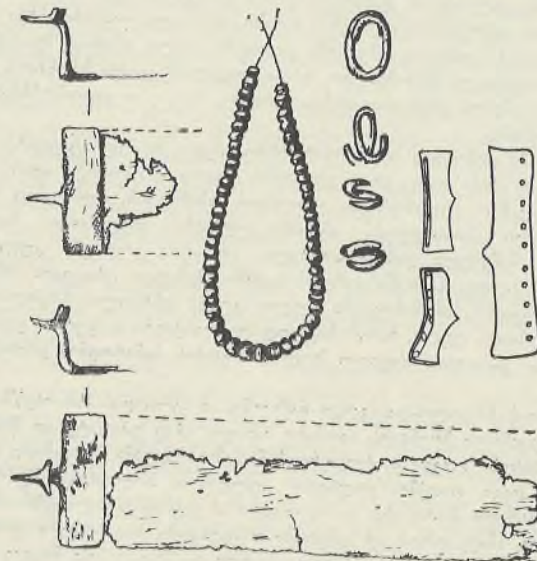
გუდაუთში აღმოჩნდა ბრინჯაოსტარიანი ცული, რომელსაც ყუაზე ცხენის სარი ქანდაკება აზის. კიდევ ერთი კოლხური ცულია აქ ცნობილი ყუაზე ცხოველის ქანდაკებით ყულანურხვას ერთ-ერთი სამარხიდან, რომელსაც ძაღლის სკულპტურული გამოსახულება ამკობს. კოლხური ცულისთვის საერთოდ პლასტიკური სიმკაული დამახასიათებელი არ არის. კოლხურ კულტურაში კიდევ ერთი ცულია ნაპოვნი პერევის განძში, შექმნილი ცხოველის მწოლარე ფიგურით, მსგავსი გამოსახულება ცულის ყუაზე ცნობილია ჩრდილო კავკასიიდან. კოლხური ცული, ხარის საკმაოდ რეალისტური ფიგურით ყუაზე, აღმოჩნდა შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში, ოქორას სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში.

კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, ამ პერიოდის სამარხებში კარგადაა წარმოდგენილი ბრინჯაოს საომარი იარაღი. აქაც უპირატესად შუბისა და სატევრის პირები გვხვდება. როგორც ჩანს, ამ იარაღებში აქ საკმაოდ დიდხანს შემოინახეს თავი, თითქმის კოლხური კულტურის ბოლომდე. შუბისპირებს გრძელი, გახსნილი მასრა აქვს და ალისებრი ან უფრო ფოთლისებრი მოყვანილობის პირი. ამავე დროს აქ გვხვდება რამდენიმე თავისებური ფორმა შუბის პირისა ვიწრო, გრძელი, გახსნილი მასრით და შედარებით მოკლე სამკუთხა მოყვანილობის პირით, კარგადაა ცნობილი აქ აგრეთვე ბრინჯაოს სატევრის-

პირები, უპირატესად კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი გრძელი, სწორი პირით, სქელი, ფართო ქედით და მაღალი ვიწრო ყუნწით.

უფრო მეტ თავისებურებას იჩენს ამ მხარეში მოპოვებული ბრინჯაოს სამკაული. მათი ზოგი ფორმა სხვაგან არ გვხვდება. არ გავრცელდა კოლხეთის სხვა კუთხეში ცილინდრული მოყვანილობის სამაჯური, ოთხი მკვეთრი წიბურით, ნაპოვნი ეშერისა და ყულანურხვას სამაროვნებზე. თავისებურია აგრეთვე აქ გავრცელებული მოზრდილი ბიკონუსური მძივები, რომლებსაც უკვე წინარე ხანაში ვხვდებით. აქვე ნაპოვნია ბრინჯაოს ფუტურო საწვივე რგოლები, რომლებიც სხვაგან კოლხეთში თითქმის არ გვხვდება. ფართოდ ვრცელდება ამ მხარეში ბრინჯაოს ვიწრო სარტყლები ბალთით, რომელსაც შუაზე ცხოველის თავის გამოსახულება აქვს, მაღალი კისრით (სურ. 72). აქვე გავრცელებულ კონუსისებრ სამკაულს ზოგჯერ ასეთივე ცხოველის გამოსახულება ამკობს. ზოგჯერ მსგავს სამკაულს ცხოველის მთლიანი ქანდაკება აზის — ცხვრის, ძაღლის, ხარის ან ფრინველის. ზოგიერთ მათგანს კონუსის თავი ორკაბა აქვს, რომლებიც ცხოველის თავის გამოსახულებით მთავრდებიან. მსგავსი სამკაული ცხოველის გამოსახულებით სხვაგან თითქმის ცნობილი არ არის. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში გვხვდება ისეთი სამკაულები, რომლებიც საერთოდ დამახასიათებელი იყო კოლხური კულტურისათვის — ბოლოებდახვეული, მასიური გრივნები, სპირალურბოლოებიანი ბრტყელი სამაჯურები, ფიბულები და სხვ.

ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში გამოვლენილია ამ პერიოდის ნაშთები, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია კისტრი-

სურ. 72. კოლხური კულტურა. ბალთები, სარტყლები, მძივები და სასაფეთქლე რგოლები.

კის და ტამიშის ნამოსახლარები. მათ დაახლოებით 1 ჰექტარამდე ფართობი ეკავა და თავისი ხასიათით არ განსხვავდებოდა კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებისაგან. აქ, ჩანს, ძირითადად ზუტორული ტიპის დასახლებაა გავრცელებული. ძირითადად ორი ტიპის შენობას ვხვდებით — მიწის ზედა ოთხკუთხა ნაგებობა და ნახევრად მიწურიები. კულტურულ ფენებში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი კერამიკა. გვხვდება სხვადასხვა ტიპის ქოთნები, ქილები, ჭაშები, ტოლები და სხვ. თხის ქურჭელი შემკულია სხვადასხვა ხასიათის ორნამენტით. ეს კერამიკა თავისი ხასიათით თითქმის არ განსხვავდება კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელი ქურჭლისაგან, თუმცა გარკვეული სპეციფიკური ნიშნები მასში მაინც გამოირჩევა. კარგადაა წარმოდგენილი ქვის ინვენტარი, გვხვდება აგრეთვე ლითონის ნივთები.

ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღები, მეურნეობაში ამ დარგის მნიშვნელობაზე მეტყველებს. მაგრამ ოსტეოლოგიური მასალის საფუძველზე შეიძლება ითქვას, რომ მესაქონლეობას ეკონომიკაში საკმაოდ დიდი ადგილი ეკავა. ჩანს, მსხვილფეხა საქონელს უპირატესი როლი ჰქონდა. გვხვდება ცხვრის, თხის, ღორის, ცხენისა და სხვ. ძელები. გარკვეული ადგილი ეკავა მონადირეობას და მეთევზეობას.

როგორც ჩანს, კოლხური კულტურის გავრცელების უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, ამ კულტურის აყვავების ხანაში, მისი გარკვეულად ლოკალური ვარიანტი ჩამოყალიბდა, თავისი დამახასიათებელი ნიშნებით.

ჭერჭერობით გარკვევით თქმა ძნელია, თუ რამ განაპირობა კოლხეთის ამ მხარეში მკვეთრად ჩამოყალიბებული ლოკალური ვარიანტის წარმოქმნა. ამის მიზეზი შესაძლოა ერთი მხრივ ბუნებრივი გარემოც იყოს, რომელმაც განსაზღვრა აქ მოსახლე ტომების მეურნეობის ხასიათი. მიწათმოქმედებასთან ერთად მესაქონლეობის ხვედრითი წონა აქ, ეგებ, უფრო დიდი იყო. ამის ანარეკლი უნდა იყოს თითქოს ის, რომ აქ შედარებით უფრო ხშირად გვხვდება ცხოველის ქანდაკებები და ცხოველთა გამოსახულებებით შემკულია სწორედ ის ნივთები, რომლებიც ამ ლოკალური ვარიანტისთვისაა დამახასიათებელი. ბუნებრივმა პირობებმა, მეურნეობის ხასიათმა გარკვეული გავლენა იქონია ადგილობრივი მოსახლეობის ტანსაცმლის ელემენტებზე და გარეგნულ მორთულობაზე, რამაც განსაზღვრა აქაური სამკაულის თავისებურება. გარკვეული თავისებურება შეინიშნება კერამიკაშიც. ქურჭლის ზოგი ფორმა დასავლეთ საქართველოს სხვა მხარეებში თითქოს არ გვხვდება. ზოგი რამ სხვაობა ორნამენტის ხასიათშიც შეინიშნება.

შესაძლოა, რომ კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში სპეციფიკური, ლოკალური ხასიათის ჩამოყალიბებაზე გარკვეულ გავლენას ახდენდა აგრეთვე კონტაქტი მეზობელ მხარეებთან. ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი კოლხური და ყუბანისპირეთის კულტურებისა გადიოდა სოჭსა და ბზიფს შორის. ჩანს, იგი ყუბანის კულტურის გარკვეულ ზეგავლენასაც განიცდიდა.

კოლხური კულტურის გავრცელება მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში არ შემოიფარგლება. ამ კულტურის სფეროში შემოდიოდა მესხეთის საკმაოდ დიდი ნაწილი, რომელიც უშუალოდ ემიჯნებოდა სამხრეთ კოლხეთის ერთ-ერთ წამყვან ცენტრს — ჭოროხის აუზს და მის საკმაოდ ძლიერ გავლენას განიცდიდა. მესხეთის ტერიტორიაზე კარგადაა ცნობილი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო ხასიათის ნივთები — ცული, თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი. კოლხური ცულებიდან აქ თითქმის ყველა ვარიანტი გვხვდება, გარდა წელში ორმხრივ მოხრილი ტიპისა. აღსანიშნავია სოფ. თე-

ლოვანში აღმოჩენილი კოლხური ცულის ჩამოსახლებელი ყალიბი, რომელსაც კარგად ერგება სოფ. შიტარბაში ნაპოვნი ცული.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ადიგენის რაიონში სოფ. უდესთან ნაპოვნი დიდი განძი, შემდგარი საბრძოლო იარაღებისა და სამკაულებისაგან, რომელთა შიგთქმის კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნივთები ქარბოზს აქოთხი კოლხური ცული აღმოჩნდა. შუბისპირები კოლხურ კულტურაში ფართოდ გავრცელებული ტიპისაა, გრძელი, გახსნილი მასრით, ზოგჯერ გრავირებული ორნამენტით შემკული. სამკაულიდან აღსანიშნავია ბრინჯაოს ფართო სარტყლები და მოზრდილი სწორკუთხა ბალოები, ზოგჯერ რკინით ან პასტით ინკრუსტირებული. მსგავსი ბალოები კარგადაა ცნობილი ცენტრალური კავკასიის ორივე მხარეს თლისა და ბრილის სამაროვნებზე და ყოზანის კულტურაში. კოლხეთში ინკრუსტირებული სწორკუთხა, მოზრდილი ბალოა ვანშია აღმოჩენილი. გრავირებული ორნამენტით შემკული დიდი ზომის ბრინჯაოს ჩქოფები კარგადაა ცნობილი გვიანბრინჯაოს ხანაში ამიერკავკასიაში და ცენტრალური კავკასიის კულტურაში. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისათვის დამახასიათებელ ნივთთაგან შეიძლება აღვნიშნოთ გრძელყუნწიანი ისრისპირები, გრძელი საკინძები და სხვ. უდეს განძში რამდენიმე რკინის ნივთი აღმოჩნდა.

გვიანბრინჯაოს ხანაში კვლავ აღსდგა თრიალეთური კულტურის ღრესი შეწყვეტილი ურთიერთობა საქართველოს დასავლეთ და აღმოსავლეთ ნაწილებს შორის და ჩანს, რომ ამაში განსაკუთრებული როლი კოლხურ კულტურას უნდა მიეწეროს. შიდა ქართლი, განსაკუთრებით მისი ჩრდილო ზოლი კოლხური კულტურის გარკვეულ გავლენას განიცდის. ურთიერთობა მათ შორის, ჩანს, საკმაოდ მჭიდრო იყო. კოლხეთშიც შიდა ქართლური ელემენტი ვრცელდება, მაგრამ, კოლხური გავლენა მაინც უფრო ძლიერი ჩანს და თითქმის მთელ შიდა ქართლს მოიცავდა (ტაბ. LXIX). აქ კარგადაა ცნობილი კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო იარაღი — თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი, კოლხური ცულის თითქმის ყველა ვარიანტი. უფრო ღრმად აღმოსავლეთ საქართველოში — კახეთში და ქვემო ქართლის ბარში, კოლხური კულტურის ელემენტი ნაკლებად აღწევს. თრიალეთში, კოლხეთისათვის დამახასიათებელი რამდენიმე ნივთი აღმოჩენილი, რომლებიც აქ, ჩანს, შიდა ქართლიდან ვრცელდებიან. კოლხური კულტურის ნაკვალევი ამიერკავკასიაში საკმაოდ შორს ჩანს; კოლხური ცული, რკინის ინკრუსტირებულ ბალოთაგან, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ცულთან და შუბისპირთან ერთად აღმოჩნდა სოფ. ვართაშენში, ნუზის მხარეში. კოლხური კულტურის ნაკვალევი ჩანს სამხრეთ-აღმოსავლეთ სომხეთში.

შიდა ქართლში, მის ცენტრალურ ნაწილში, კარგადაა წარმოდგენილი კოლხური ცულები, თოხი და სეგმენტისებური იარაღი. დასავლეთ-ქართლში კულტურის გავლენა კერამიკაშიც შეინიშნება. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა ხოვლეგორის ადრინდელი ფენის თიხის ჭურჭელში, სადაც ტიპიურ შიდაქართლური კერამიკის გვერდით კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელიც აღმოჩნდა.

მაგრამ, კოლხური კულტურის განსაკუთრებით ძლიერი გავლენა ჩანს შიდა ქართლის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეში, რომელიც უშუალოდ ემიჯნება ჩრდილო-აღმოსავლეთ კოლხეთს, ზემო იმერეთს და რაჭას. როგორც ჩანს, კონტაქტი ძირითადად აქედან ხორციელდებოდა და ამიტომაცაა, რომ შიდა ქართლის ამ ზოლში ისეთი ნივთები გვხვდება უპირატესად; რომლებიც კოლხეთის ამ მხარისთვისაა დამახასიათებელი.

შიდა ქართლის ამ კუთხეში კარგადაა წარმოდგენილი კოლხური ცულის ყველა ვარიანტი. შიდა ქართლის ჩრდილო ზოლში ცნობილია კოლხური სიმეურნეო იარაღი — თოხი, სეგმენტისებრი იარაღი და ნამგალი. მსგავსება ჩანს აგრეთვე საბრძოლო იარაღშიც. აქაც გაურცელებული იყო გრძელი, მასრავი-ხსნილი შუბისპირები და ყუნწიანი სატევრისპირები, მკვეთრი შესქელებული შუაქედით, ფოთლისებრი მოყვანილობის პირით. გარკვეული სიახლოვე შეინიშნება აგრეთვე კერამიკაშიც. ცხინვალის ნაცარგორაზე, ზედა ხევში და სხვ. აღმოჩნდა ისეთი თიხის ტურქელი, რომელიც ახლო მსგავსებას პოულობს კოლხურ კერამიკასთან.

შიდა ქართლიდან, მის ჩრდილო ზოლიდან უტყელებდა ამ ხანაში აღმოსავლურ-ქართული ელემენტი კოლხურ კულტურაში, მაგრამ მისი გავლენა აქ მაინცდამაინც ძლიერი არ იყო. კოლხურ კულტურაშიც უფრო ხშირად აღმოსავლურ-ქართული ცული გვხვდება. აღმოსავლურ-ქართული კულტურისათვის დამახასიათებელი სხვა იარაღები — მახვილი, მასრავიკრული შუბისპირი, სატევრისპირები, ისრისპირები და სხვ. კოლხურ კულტურაში თითქმის არ გავრცელებულა. აღმოსავლური ელემენტი კოლხურ კულტურაში უპირატესად მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეში გვხვდება — რაჭა-ლეჩხუმში და ზემო იმერეთში, შიდა ქართლთან მომიჯნავე ოლქებში. იმერეთში ერთი აღმოსავლურ-ქართული ცული იყო ნაპოვნი პერევის განძში, შიდა ქართლის საზღვართან. აღსანიშნავია რიონის აუზის შუა წელზე, სოფ. ზემო სიმონეთში ნაპოვნი განძი, სადაც თოხებთან და სეგმენტისებრ იარაღებთან ერთად აღმოჩნდა ერთი ამიერკავკასიური ცული და ორი ე. წ. ქედაბეკური ტიპის მახვილი. ეს ტიპი მახვილისა კარგადაა ცნობილი აზერბაიჯანში განჯაყარაბადულ კულტურაში. უფრო ღრმად კოლხეთის ბარში აღმოსავლურ-ქართული კულტურის ელემენტები თითქმის არ გავრცელებულა. ერთი ამიერკავკასიური ტიპის ცული შემთხვევით აღმოჩნდა რაჭაში. ღარის კოლექციაში ერთი ცული აღმოჩნდა, რომელიც შესაძლოა მართლაც პიბრიდული ფორმა იყოს, კოლხური და ამიერკავკასიური ცულების შერწყმის შედეგად მიღებული. ამიერკავკასიური ტიპის ცული აღმოჩნდა ცაგერის განძში. ლაილაშის განძში ერთი ბრტყელი ცულია, რომელიც დამახასიათებელია აღმოსავლურ-ქართული კულტურისათვის. აქვე ნაპოვნი იყო ერთი ღარიანი სატეხი — აღმოსავლურ-ქართულ კულტურაში კარგად ცნობილი. ერთი ასეთი სატეხი სვანეთშიც აღმოჩნდა, საიდანაც ამიერკავკასიური ცულიცაა ცნობილი.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოდან კოლხური კულტურა ძლიერ იკიდებს ფეხს ცენტრალური კავკასიის სამხრეთის კალთის ზონაში. მდ. ლიხვის აუზის შუა და ზემო წელის რაიონი ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებული ჩანს და შიდა ქართლში გავრცელებული კულტურის არეალში შედიოდა. სტირფარის კრომლებში და თლის სამაროვნის აღრეულ სამარხებში მოპოვებული მასალები ბევრ საერთოს ნახულობენ შიდა ქართლის ბარში და მთისწინეთში გავრცელებულ ძეგლებთან, თუმცა უკვე გარკვეული სახესხვაობა შეინიშნება ალბათ, მეურნეობის ხასიათის თავისებურების გამო. ამ ხანაში უკვე ჩანს გარკვეული კავშირი ქედს იქითა მხარეებთან.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს ცენტრალური კავკასიის ჩრდილო მხარეში წინაგრდება უძველესი კულტურა, რომელიც თანდათანობით კავკასიონის სამხრეთის კალთებზე იწყებს გავრცელებას და აქ იგი კოლხურ კულტურას

ხედება, ლიახვის აუზის ზემო წელი ამ დროს ამ ორი კულტურის შეხვედრის ძირითად არეღ იქცა.

ყობანის კულტურა უპირატესად შესაქონლე ტომებს ეკუთვნოდა, რომლებიც თანდათან კავკასიონის სამხრეთ კალთებზე გადმოდიან, ეს ის ხანაა, როდესაც კოლხური კულტურა აყვავებას განიცდის და ფართოდ ვრცელდება ცენტრალურ კავკასიის სამხრეთ კალთის ზოლში. აქ ყობანის კულტურა კოლხური კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის და მისი ელემენტები ფართოდ იკიდებენ ფეხს ყობანის კულტურაში. კოლხური ცული ამ კულტურის ერთ-ერთი წამყვანი იარაღი ხდება. ყობანის კულტურაში ვრცელდება აგრეთვე კოლხურ კულტურაში წარმოქმნილი გრაფიკული ორნამენტი. ვერ დამგვიდრდა ყობანში კოლხური კულტურის სამიწათმოქმედო იარაღი, მეურნეობაში მესაქონლეობის უპირატესი როლის გამო. ვერც ხით ხურობასთან დაკავშირებულმა იარაღმა მოიკიდა აქ ფეხი. საბრძოლო იარაღიდან არ გავრცელდა ყობანში შუბისპირი, აღსანიშნავია, რომ ეს იარაღი ამ დროს არც თლისა და ბრილის სამაროვნებისათვის ჩანს მაინცდამაინც დამახასიათებელი. ყობანის კულტურაში სულ რამდენიმე შუბისპირი აღმოჩნდა, რომლებიც ამიერკავკასიაში გავრცელებულ ამგვარსავე იარაღს უახლოვდებიან. სამაგიეროდ აქ კარგადაა წარმოდგენილი სატყევისპირები, რომლებიც კოლხურ კულტურასთან ნახულობენ ბევრ საერთოს.

მაგრამ, განსაკუთრებით ფართოდ ყობანის კულტურაში კოლხური ცული გავრცელდა და აქ მისი ყველა ძირითადი ტიპი გვხვდება. აქ უპირატესად კოხტა, მსუბუქი ცულებია წარმოდგენილი და უფრო ტლანქი და უხეში ცულები თითქმის არ გვხვდება. ყველაზე მეტად აქ ტანში ორად მოხრილი კოლხური ცულის ვარიანტი აღმოჩნდა, რომელსაც საკუთრივ ყობანის კულტურისათვის დამახასიათებელ ტიპად თვლიან. იშვიათი გამოჩენისი გარდა, ეს ცულები მდიდრულადაა ორნამენტირებული. ყობანის კულტურაში კარგადაა ცნობილი კოლხური ცულები დაწახნაგებული ყუით, რომლებიც ხშირად შესანიშნავადაა შემკული. შედარებით იშვიათია ყობანში კოლხური ცული მახვილი ყუით. თლის სამაროვანი, რომელიც ამ ორი კულტურის შეხვედრის ერთ-ერთ ძირითად არეში მდებარეობდა, ორმხრივ ტანში მოხრილი ცული, ყუიდაწახნაგებულ კოლხურ ცულთან ერთად, ყველაზე გავრცელებული ტიპი იყო.

კოლხური კულტურის გავრცელების მთიან ზოლში იკიდებს ფეხს ყობანური კულტურისათვის დამახასიათებელი ლითონის ნაწარმი, უპირატესად ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთები — ქინძისთავები, ბალთები, მრავალგვარი სამკაული, სპირალურბოლოიანი სამაჯურები, სხვადასხვა საკიდები, განსაკუთრებით ცხოველთა გამოსახულებები და სხვ.

როგორც ჩანს, კოლხურ კულტურასთან ურთიერთობის შედეგად შედის ამ დროს ყობანში რკინა. აღრეყობანურ კომპლექსებში ჯერ კიდევ რკინა იშვიათად გვხვდება, უპირატესად წარმოდგენილია რკინით ინკრუსტირებული ბრინჯაოს ნივთები. რკინითაა შემკული ყობანში ნაპოვნი ტანშიმოხრილი ცულები და სწორკუთხე ბალთები. [ტვ. წ. II-1 ათასწლეულების მიჯნა ყობანის კულტურის აყვავების ხანის დასაწყისია. ბრინჯაოს მეტალურგია აქ განვითარების მაღალ საფეხურს აღწევს, რაც ერთგვარად აფერხებდა ამ დროს აქ რკინის გავრცელებას და მას უპირატესად ბრინჯაოს ნივთების შესაშობად იყენებდნენ. მთიან კოლხეთში რკინა შედარებით გვიან ვრცელდება.

კოლხური კულტურის მატარებელი ტომები საკმაოდ ადრე ეცნობიან

ჩვენას. ბრინჯაოს ინდუსტრიის მაღალმა დონემ, კოლხეთში შესაძლოა რამდენადმე დააყვანა რკინის ფართო ათვისება. რკინის პირველი ნივთები ბრინჯაოს იარაღის ფორმებს იმეორებენ. ლითონის დამუშავებაში არსებულმა დიდმა ტრადიციულმა ცოდნამ გააადვილა, ალბათ, რკინის წარმოების ათვისება. კოლხეთისათვის არ არის დამახასიათებელი რკინის სამკაული და არც რკინით ინკრუსტირებული ნივთები; თითო-ორი რკინით ინკრუსტირებული ბალთა აქ ყოზანის კულტურასთან ურთიერთობის შედეგად უნდა გავრცელებულიყო, სადაც, პირიქით, რკინა პირველად ბრინჯაოს ნივთების შესამკობად გამოიყენებოდა. კოლხეთში იმთავითვე რკინის უკვე საკმაოდ დარღულებული ფორმის იარაღი ვრცელდება. კავკასიის მთიანეთში, ჩანს, რკინა საერთოდ რამდენადმე გვიან შედის.

ძვ. წ. I ათასწლეულის დამდეგიდან კოლხეთის ბარსა და მთისწინეთში რკინის წარმოება განვითარების საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს. ამ პერიოდისა და კარგადაა ცნობილი რკინის სადნობი სახელოსნოები და, როგორც ჩანს, რკინის წარმოების ერთ-ერთი წამყვანი კერა სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთში უნდა არსებებულიყო. რკინის ნედლეულის ძირითადი ბაზა აქ, ჩანს, შავიზღვისპირეთის მაგნეტიტური სილებით მდიდარი საბადოები უნდა ყოფილიყო და შესაძლოა, რომ აქ ისახება პირველად რკინის წარმოება ძველ კოლხეთში. რკინის წარმოება ვრცელდება უფრო ჩრდილოეთითაც, კოლხეთის შიდა მხარეებში. აქ გამოვლენილია რკინის გადასამუშავებელი სახელოსნოს ნაშთები ძვ. წ. X—IX სს., რომლებიც, ჩანს, მადნეულით უპირატესად მთის ზონიდან მარაგდებოდნენ.

I ათასწლეულის დასაწყის ხანებში კოლხური კულტურა თავისი განვითარების უმაღლეს სტადიას აღწევს. სწორედ ამ დროიდან, ბრინჯაოს მეტალურგიის მხარდახმარ, თანდათანობით ფეხს იკიდებს რკინის ინდუსტრია.

ბრინჯაოსა და რკინის მეტალურგია აქ კიდევ კარგახანს თანაარსებობენ. რკინა კოლხეთში პირველად უპირატესად საომარი იარაღის დასამზადებლად გამოიყენებოდა. ამ პერიოდში სამეურნეო იარაღი კოლხეთში ძირითადად ისევ ბრინჯაოსია. ძვ. წ. VII საუკუნეში კოლხეთში რკინის ფართო ათვისების ისევ ბრინჯაოსია. ძვ. წ. VII საუკუნეში კოლხეთში რკინის ფართო ათვისების ხანა დგება. ამ დროიდან გამოჩენას იწყებს რკინის პირველი სამეურნეო იარაღი: ცული, თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი. თითქმის მთლიანად ჭრება კოლხური ცულის მოზრდილი, შედარებით უხეში ცალები, რომელთაც უფრო სამეურნეო დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ და მათ იდგის, ჩანს, უკვე რკინის ცული იკავებს. ახლა/ძირითადად გვხვდება კოლხური ცულის ყველა ვარიანტის კოხტა, მსუბუქი ტიპები, ხშირად შესანიშნავად ორნამენტირებული. მათ უპირატესად საბრძოლო იარაღის დანიშნულება უნდა ჰქონდეთ და ეგებ, საკულტო-სარიტუალო ფუნქციასაც ასრულებდნენ (სურ. 73). კოლხური კულტურის აყვავების ხანაში ყალიბდება თავისებური სტილი გრაფიკული დეკორისა, რომლისთვისაც დამახასიათებელია გეომეტრიული და ცხოველური ორნამენტი. ცხოველური სტილი ხასიათდება გამოსახულების გადმოცემის სქემატური მანერით და ძლიერი სტილიზაციით. უპირატესად გვხვდება სტილიზებული გამოსახულება ძაღლისა, ცხენისა, თევზისა და სხვ. გეომეტრიულ ორნამენტში ჭარბობს: ხეია, რომბი, ჯვარი, სეასტიკა და სხვ. (სურ. 74).

კოლხური გრაფიკული დეკორი ფართოდ ვრცელდება ყოზანის კულტურაში და მისი ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანთაგანი ხდება. ეს არის კოლხური კულტურის გაფორმების ხანა, როდესაც ამ ორი კულტურის დაახლოება მიმდინარეობს. აქ, როგორც ჩანს, მართო კულტურულ ურთიერთობასთან

სურ. 73. კოლხური კულტურა, ძვ. წ. VII საუკუნის სამარხული ინვენტარი.

კი არა გვაქვს საქმე, არამედ იდეოლოგიურ სიახლოვესთან, საერთო წარმოდგენებთან. უობანის კულტურასთან კავშირს უპირატესად კოლხეთის მთის მხარეები ახორციელებდნენ. ამიტომ, შესაძლოა, რომ კოლხურ-უობანური კულტურისათვის დამახასიათებელი გრაფიკული ორნამენტის სტილის ჩამოყალიბება უპირატესად აქ მიმდინარეობდო, შესაძლოა ცხოველური მოტივი ჩაისახა იქ, სადაც მეურნეობაში მესაქონლეობის ხვედრითი წონა საკმაოდ მაღალი იყო. ძალის გამოსახულება ყველაზე გავრცელებული მოტივი იყო და სტილიზაცია ყველაზე მეტად მან განიცადა. ძალი მწყემსის მუდმივი თანა-

სურ. 74. კოლხური ცულები.

მგზავრია. ამ ხანაში ფართოდ ვრცელდება აგრეთვე სხვადასხვა ცხოველის ბრინჯაოს ქანდაკებები და საკიდები. გვხვდება როგორც შინაური და გარეული ცხოველების, ისე ფრინველების გამოსახულებები. შესაძლოა ეს იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ კოლხეთში ერთგვარად ირწოა მესაქონლეობის როლმა მეურნეობაში. ეს ის დროა, როდესაც კოლხეთის მთისა და ბარის დაახლოების პროცესი მიმდინარეობს, რამაც თავისი ასახვა კულტურაშიც პოვა. ძვ. წ. I ათასწლეულის დამდეგიდან თანდათანობით ირღვევა ზღვარი ლოკალურ თავისებურებათა შორის და ერთგვაროვანი კულტურა საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება (სურ. 75).

კოლხური კულტურის ერთიანი ხასიათი განსაკუთრებით კარგად დაკრძალვის წესში გამოჩნდა და კოლხეთში ძვ. წ. VII ს. თითქმის ყველგან დასახლებების მსგავსი რიტუალი დასტურდება. ინდივიდუალურ სამარხებთან ერთად ვრცელდება კოლექტიური დაკრძალვის წესი „დასაკრძალავი მოედნები“, სადაც მიცვალებულის მეორად დასაფლავებას ვხვდებით, სრული ან ნაწილობრივი კრემაციით, ზოგჯერ ინვენტართან ერთად! კოლხეთის უფრო ჩრდილოეთ ნაწილში დაკრძალვის ამგვარი წესი დასტურდება წალენჯიხის რაიონში, სოფ. პალურში გამოვლენილ „დასაკრძალავ მოედანზე“. მსგავსი „დასაკრძალავი მოედნები“ აღმოჩნდა ნოსირთან, სოფ. მუხურჩაში. ვხვდებით მათ აგრეთვე სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთშიაც. ლანჩხუთთან სოფ. ნიგეზიანში ნაპოვნი იყო სამაროვანი, შემდგარი კოლექტიური სამარხებისაგან, სადაც მიცვალებულის დაწვა და მეორადი დასაფლავების წესი იყო გავრცელებული. მსგავსი კოლექტიური სამარხები აღმოჩნდა აგრეთვე ურეკის სამაროვანზე. როგორც ჩანს, ამ ხანაში დაკრძალვის ეს წესი მთიან კოლხეთშიც გავრცელდა. ამგვარსავე „დასაკრძალავ მოედნებს“ წარმოადგენდნენ, ალბათ, ბრილის სამაროვანზე გამოვლენილი კოლექტიური სამარხები, სადაც მიცვალებულთან ერთად სწევდნენ

სურ. 75. კოლხური კულტურა. ძვ. წ. VII საუკ. თიხის ჭურჭელი.

აგრეთვე ჩატანებულ ინვენტარსაც. ბრილში გავრცელებული იყო დაკრძალვის სხვა წესიც — ორმო-სამარხებში და ქვაყუთებში დასაფლავება. კოლექტიური სამარხები საოჯახო ან საგვარეულო სამარხებს წარმოადგენდნენ.

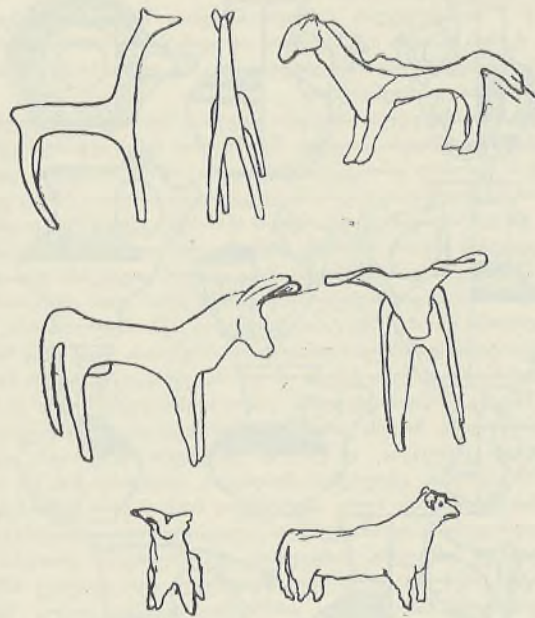
კოლხეთში ამ დროს დაკრძალვის სხვა რიტუალიც გვხვდება. კოლექტიური სამარხების გვერდით გვხვდება აგრეთვე ინდივიდუალური საფლავებიც. ურეკის სამაროვანზე ინდივიდუალურ სამარხებშიც კრემაციის წესს ვხვდებით და არც ინვენტარის შემადგენლობაშია დიდი სხვაობა. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში გავრცელებული იყო ორმო-სამარხები მთლიანი ან ნაწილობრივი კრემაციით. ინდივიდუალური სამარხებისაგან შედგებოდა წითელი შუქურის სამაროვანი სოხუმში. ორმო-სამარხი ამ პერიოდში აქ ყველაზე გავრცელებული ტიპი იყო. ყულანურხვას სამაროვანზე რამდენიმე ასეთი სამარხი გაი-

ხარა, კოლხეთის ამ მხარეში ამ დროს დამოწმებულია მიცვალებულის მოზრდილ თიხის ჭურჭელში დაცრძალება.

ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუახანებიდან მეურნეობაში შემოდის რკინის იარაღი. იგი ბრინჯაოს იარაღის წაბამებითაა ნაკეთები. ვრცელდება თიხი და სეგმენტისებრი იარაღი, თუმცა ამ ტიპის ბრინჯაოს იარაღი ჯერ ისევ ფართოდაა გამოყენებული.

ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუახანებიდან კოლხეთში მნიშვნელოვნად წინაურდება სოფლის მეურნეობა. მიწის დასამუშავებლად რკინის იარაღის ფართოდ გამოყენება უთუოდ საგრძნობ პროგრესს გამოიწვევდა. რკინის თიხი ზეუღლებრივ უფრო მოზრდილია და სამუშაო პირი უფრო ფართო აქვს. ზმ პერიოდთან იწყება რკინის სახნისის გამოყენება კულტურის აყვავების ხანაში, როგორც ჩანს, მთელი კოლხეთი, მისი ბარი და მთა სამაოდ მჭიდროდაა დასახლებული. მისი ფართო ათვისების ერთ-ერთი ხელშეწყობი პირობა განვითარებული მიწათმოქმედება იყო. როგორც იყო ამ დროს კოლხეთში დასახლების ტიპი, გარკვევით თქმა ძნელია. ბარში, ჩანს, ისევ ზეტორული ტიპის დასახლება განავრცობს არსებობას. მთის წინა ზოლში, რომელიც საგრძნობლად წინაურდება ამ დროს, ეგებ, უკვე უფრო მსხვილი დასახლება ჩნდება. მიწათმოქმედების განვითარებისათვის ბარში და განსაკუთრებით მთისწინეთის ზოლში კარგი პირობები იყო და გაუმჯობესებული იარაღის ფართოდ გამოყენება აქ უთუოდ ეფექტური იქნებოდა. ეს კი თავის მხრივ საზოგადოების ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებას და სიმდიდრის დაგროვებას შეუწყობდა ხელს. ამიტომაცაა, რომ ამ ხანის სამარხები, რაც არ უნდა დამალი ფენის წარმომადგენელს ეკუთვნოდეს იგი, გამოირჩევიან იარაღ-სამკერველის და სამკაულის სიმდიდრით. ყელანურხვას ერთ-ერთ სამარხში ზუთი მარტო კოლხური ცული იდო. მდიდრული იყო აგრეთვე ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში ნაპოვნი სხვა სამარხებიც. თითქმის ყველა სამარხში აქ ერთი დანიშნულების რამდენიმე იარაღი იდო — ცულები, შუბისპირები, სატევრისპირები და სხვ., გარდა ამისა, მდიდრულაა წარმოდგენილი სამკაული. ინვენტარის სიუხვით გამოირჩევიან კოლხეთში გავრცელებული კოლექტიური სამარხები, რომლებიც, ჩანს, რიგით წევრთა საოჯახო საფლავები იყო. მათში დიდი რაოდენობითაა ჩატანებული ბრინჯაოს და რკინის საომარი იარაღი, სამკაული, შრომის იარაღი, რაც, ჩვეულებრივ, იშვიათია სამარხებში. ნივთების სიმდიდრით ხასიათდება აგრეთვე მთიან ზოლში შესწავლილი სამარხები (ბრილისა და თლის სამაროვნები).

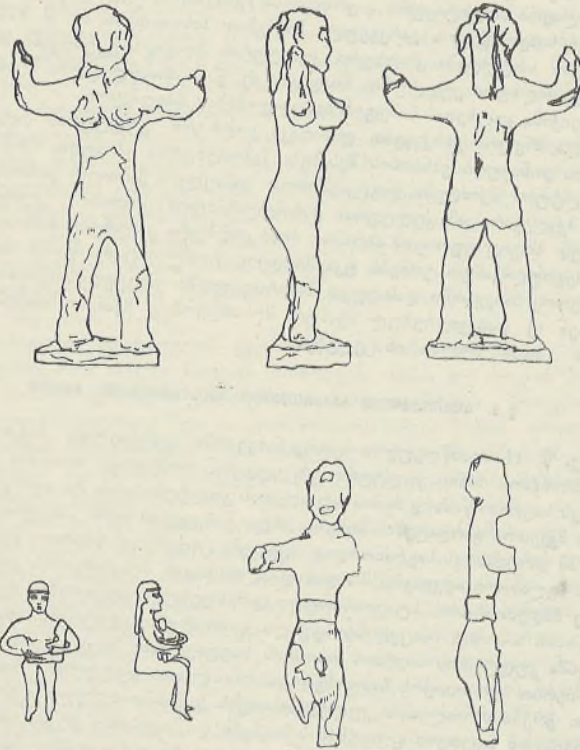
როგორც ჩანს, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში კოლხეთი ეკონომიურად საკმაოდ ძლიერია. კარგად ორგანიზებული სოფლის მეურნეობა ჭეუენის კეთილდღეობის ძირითადი წყარო იყო. ამ პერიოდში, ჩანს, იწყება რკინის სახნისის გამოყენება და ამას თიხის კულტურასთან ერთად მიწათმოქმედებაში მნიშვნელოვანი გარდატეხა უნდა მოეხდინა და საგრძნობლად გაეზარდა შრომისაყოფიერება ჩანს, ამ ხანებში კოლხეთის ბარში და მთაში ურდება მესაქონლეობის როლიც. მსხვილფეხა საქონელი ახლა ფართოდ გამოყენება მიწათმოქმედებაში, როგორც გამწვევი ძალა. მთაში მეურნეობის ძირითადი დარგი მესაქონლეობაა, მაგრამ ახლა მთა და ბარი უფრო მეტად უკავშირდება ერთმანეთს. მათ დაახლოვებას უთუოდ ხელი შეუწყო მეცხე-ნეობის განვითარებამ. ამ პერიოდში კოლხურ კულტურაში ფართოდ გამოჩნდა ცხენის აკაზმულობასთან დაკავშირებული ნივთები — ლავები, სხვადასხვა მალეები, საყბურები და სხვ. (სურ. 76).

სურ. 76. კოლხური კულტურა. ცხოველების ქანდაკებები.

კოლხეთის ეკონომიკურ სიძლიერეს აპირებდა მეტალურგიის მაღალ დონე. ბრინჯაოს დამუშავების გვერდით ამ ხანებში ფართოდ ვრცელდებოდა რკინის წარმოებაც. კოლხეთის მეტალურგიის ამ ორი დარგის კარგად შერწყმულმა წარმოებამ დიდად შეუწყო ხელი საზოგადოების განვითარებას. საზოგადოების მნიშვნელოვან ფენას ამ პერიოდში ოსტატი ხელოსანი შეადგენდა განსაკუთრებით მელითონე (სურ. 77). ბრინჯაოს დამუშავების ოსტატს ემატება რკინის წარმოებას დაუფლებული ხელოსანი და მათ შორის, ჩანს, საკმაოდ ძლიერი კონკურენცია იწყება. შესაძლოა, რომ ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზი, რომ ამ ხანებში ბრინჯაოს დამზადების ტექნიკა გასაოცარ სიმაღლეს აღწევს. ოსტატი სულ უფრო და უფრო ხვეწს ფორმას, მაღალ გემოვნებას აქსოვს და შედეგად შესანიშნავ ნაწარმს იღებს. მართო კოლხური ცული საკმარისია ამის საილუსტრაციოდ. მისი ყველა ტიპი გამოირჩევა სილამაზით, დახვეწილი ფორმით, სიმუშუქით და სხვ. მაგრამ ოსტატი მართო ნივთის ფორმით არ კმაყოფილდება და გარეგნულ შემკობასაც დიდ ყურადღებას აქცევს. ამ ხანაში ჩამოყალიბდა თავისებური სტილი გრაფიკული დეკორისა. მიუხედავად იმისა, რომ ბრინჯაოს ნივთის შემკობა საკმაოდ შრომატევადი საქმე იყო, ოსტატს დროს არ იშურებს და გასაოცარ ფანტაზიას იჩენს დეკორის შემუშავებაში. რა თქმა უნდა, ნივთის ფორმა და მისი დეკორი იმდროინდელი საზოგადოების

მოთხოვნილებას პასუხობდა. აღსანიშნავია, რომ კოლხეთის ბარისა და მთის მოსახლეობა ერთნაირად ეტანება ლამაზ ნივთს და ორივევენ ძირითადად ერთი ტიპის ნაწარმი ვრცელდება. ორნამენტის ხასიათიც ერთნაირია. ესეც, ეგვიპტე, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში კოლხეთის მთელი მოსახლეობის ეთნოკულტურული ერთიანობის მაჩვენებელი იყოს. ძვ. წ. VII საუკუნის ბოლოსათვის, ჩანს, ბრინჯაოს ინდუსტრია თითქმის მთლიანად წყვეტს სამეურნეო და საომარი იარაღის წარმოებას და მათ ადგილს რკინის საჭურველი იარაღი იკავებს.

სურ. 77. კოლხური კულტურა. ადამიანის ქანდაკებები.

ეს ის ხანაა, როდესაც კოლხეთის მთისა და ბარის დაახლოების პროცესი საკმაოდ ინტენსიურად მიმდინარეობს, რამაც თავისი ასახვა კულტურაშიც პოვა. მართალია რკინის ათვისების პერიოდში კულტურის ხასიათი მაინც-დამაინც ცვლილებას არ განიცდის, მაგრამ ახლა თანდათანობით ირღვევა ზღვარი ლოკალურ თავისებურებათა შორის, იგი უფრო ერთგვაროვანი ხდება და

ფართო ტერიტორიაზე ვრცელდება, როგორც ჩანს, ამ პერიოდში დასავლურ-ქართულ ტომთა მსხვილი გაერთიანება არსებობდა. მთისა და ბარის ახლო კავშირმა ხელი შეუწყო კვეყნის შიგნით უფრო მყარი და ძლიერი ეკონომიკური ბაზის შექმნას. კოლხური კულტურის ძაბვებელი ტომების დაწინაურებას შედეგად საზოგადოების გარკვეული გარდაქმნები უნდა მოჰყოლოდა. კოლხეთში იქმნება პირობები პირველყოფილი თემური წყობილების საბოლოო რღვევისა. რკინის მეტალურგიის განვითარებისათვის აქ ხელსაყრელი პირობები იყო, რასაც რკინის ფართო ათვისების პერიოდში საზოგადოების დაწინაურებისათვის დიდად უნდა შეეწყო ხელი. კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში საკუთრებისათვის დიდად უნდა შეეწყო ხელი. კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში საკუთრებისათვის დიდად უნდა შეეწყო ხელი. კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში საკუთრებისათვის დიდად უნდა შეეწყო ხელი. კოლხეთის სამხრეთ ნაწილში საკუთრებისათვის დიდად უნდა შეეწყო ხელი.

ახლა ძნელია გარკვევით ლაპარაკი კოლხური კულტურის მატარებელი ტომების ეთნიკური ვინაობის შესახებ. გამოთქმულია ვარაუდი, რომ კოლხური კულტურა შეიძლება დაეუკავშიროთ დასავლურ ქართულ ეთნოსს. ზოგიერთი მკვლევარი ამ კულტურას ქართულ-ხანური ერთობის კუთვნილებად მიიჩნევს. ზოგიც უფრო იმ აზრისაა, რომ კოლხური კულტურა ძირითადად ხანურ, მეგრულ-ქანურ ტომებს უკავშირდება, რომლებიც ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველოში ვრცელდებოდნენ და ავიწროვებენ აქ დამკვიდრებულ სვანურ მოსახლეობას. სვანები თანდათანობით უფრო მთის ზოლში ინაცვლებენ.

§ 2. აღმოსავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში

ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურა ვრცელდება, რომელსაც თითქმის აღარაფერი აქვს საერთო წინაურ ხანის თრიალეთის კულტურასთან. რა იყო კულტურის ასეთი მკვეთრი გარდატეხის მიზეზი, ახლა გარკვევით თქმა ძნელია. როგორც ჩანს, ამ დროისთვის საგრძნობლად იცვლება ცხოვრების საერთო წესი, იწყება ბარის ხელახალი ათვისება, მთიდან დაბლობისაკენ მოსახლეობის დენა, სადაც კვლავ ჩნდება მყარი, სტაციონარული დასახლებული ადგილები; იცვლება მეურნეობის ხასიათი, ინაცვლებს ადგილს ეკონომიური ცეხბრები, ახალმა მოვლენებმა კულტურის საერთო ხასიათის საფუძვლიანი შეცვლა გამოიწვია. თავისი იერით იგი თითქმის ჩამორჩებოდა თრიალეთის კულტურას. თითქმის სავსებით ქრება თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი ძვირფასი ლითონებისაგან ნაკეთები ფუფუნების საგნები და ზაფხულოდ ეცემა საიუფელირო საქმის მაღალი დონე, რაც კულტურის ერთგვარი დაქვეითების შედეგად იწვევს. მაგრამ, სინამდვილეში, გვიანბრინჯაოს ხანაში საგრძნობლად იწვევს საზოგადოებრივი ცხოვრების საერთო დონე, რამაც სწორედ კულტურაში პოვა თავის ასახვა. ამ დროს მნიშვნელოვნად წინაურდება ბრინჯაოს მეტალურგია. ჩნდება სრულიად ახალი, ადგილობრივი სახეობები იარაღ-საჭურჭლისა და სამკაულისა, რომლებიც გამოირჩევიან ფორმითა მრავალგვარობით. განსაკუთრებით ფართოდ ვრცელდება ბრინჯაოს საბრძოლო ხასიათის იარაღები — სხვადასხვა ტიპის მახვილები და სატევრები, შუბისა და ისრის პირ-

ბი, ცულები და სხვ. ჩანს, ცხოვრება უფრო მშფოთვარე ხდება. ომი და ძარცვა შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო და ცხოვრების წესი ხდება.

გვიანბრინჯაოს ხანაში წინაურდება ხელოსნობის სხვადასხვა დარგები. ლითონის ნაწარმი გამოირჩევა თავისი ორიგინალური, ადგილობრივ ჩამოყალიბებული ფორმებით. წინაურდება მეთუნეობა, რომელიც ჩარხის ფართო გამოყენებაზე გადადის. თიხის ჭურჭელი ვაცილებით უფრო მრავალგვარი ხდება და ხასიათდება თავისებური ფორმებით. საერთოდ, ამ დროს ნაკლებად შესამჩნევია გარედან მომდინარე იმპულსების გავლენა. საკმაოდ ადრე აღმო-საველით საქართველოში შემოდის რკინა. ბრინჯაოს და რკინის ინდუსტრიები აქ საკმაოდ დიდხანს თანაარსებობენ. ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუა პერიოდიდან რკინის ფართო ათვისების ხანა დგება. გვიანბრინჯაოს ეპოქაში აღმოსავლეთ საქართველოში თანდათანობით ეყრება საფუძველი პირველყოფილი-თემური წყობილების საბოლოო რღვევას და იქმნება კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნის პირობები.

საზოგადოების წინსვლის ერთ-ერთი ძირითადი საფუძველი მეურნეობის მყარი ბაზის არსებობა უნდა ყოფილიყო. მეურნეობის ხასიათი ამ დროს საგრძნობ ცვლილებას განიცდის. ჩანს, ფართოდ ვრცელდება ხელოვნურ რწყევაზე დაფუძნებული მიწათმოქმედება, რამაც ბარის ხელახალ ათვისებას შეუწყუო ხელი. კვლავ ცოცხლდება ერთხანს შესუსტებული ცხოვრება ბარის ნაწილში. ეკონომიკის საერთო დონის ამაღლებამ მოსახლეობის რიცხვის ზრდის მყარი საფუძველი შექმნა. ინტენსიურად სახლება როგორც ბარი და მთის-წინეთი, ისე მთის ზოლი.

აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურა იმდენად თავისებურია, რომ ძნელია ნათლად წარმოდგენა იმისა, თუ როგორ მიმდინარეობდა წინარე პერიოდის კულტურიდან მისი გადაზრდის პროცესი. ამიტომაცაა, რომ სადღესოდ შუა და გვიანბრინჯაოს ხანებს შორის ურთიერთობის საკითხთან დაკავშირებით ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს. გამოითქვა ვარაუდი მათ შორის გარკვეული წყვეტილის არსებობის შესახებ, რაც ეგება, ეთნიკურ ცვლილებებთანაც იყო დაკავშირებული. თუმცა ის აზრიც არსებობს, რომ შუა და გვიანბრინჯაოს პერიოდებს შორის გამოიყოფა გარდამავალი პერიოდი. ეს ძეგლები დაახლოებით თრიალეთის კულტურის გავრცელების არეზე ელინდება. ამ ხანაში დაყრდნობის წეს-ჩვეულებებში მაინც დიდი სხვაობა არ შეიმჩნევა. მიცვალებულებს ისევ ყოვლადი ტიპის სამარხებში კრძალავდნენ. სამარხეულ ინვენტარში, განსაკუთრებით კერამიკაში, ჯერ კიდევ კარგად ჩანს წინარე ხანიდან მომდინარე ტრადიციები, თუმცა უკვე შეინიშნება აგრეთვე გვიანბრინჯაოს კულტურის თიხის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. გარდამავალი ეპოქის სამარხებშიც, ისევე როგორც მანამდე, საბრძოლო იარაღი შედარებით იშვიათია. იარაღიდან ამ დროის სამარხებში აღსანიშნავია ე. წ. წინააზიური ტიპის მახვილების არსებობა. ეს ტიპი მახვილებისა ძვ. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებიდან ცნობილი იყო წინა აზიაში და აქედან, ჩანს, საკმაოდ ადრე ვრცელდება აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და აქ იგი დროის საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე გვხვდება. ცნობილია აგრეთვე ამ დროის სამარხებში ბრინჯაოს ლახტის თავები. გარდამავალი ეპოქა დიდხანს არ გავრცელებულა და ძვ. წ. XIV საუკუნის ბოლოსათვის აღმოსავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაოს ხანა დგება. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი არ იზიარებს აზრს შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანებს შორის გარდამავალი ეპოქის არსებობის შესახებ. ამ პერიოდის ადრეულ საფე-

ხუტის ისინი ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანას, მის მიწურულს მიაყუთენებენ, უფრო მოგვიანოს კი გვიანბრინჯაოს პერიოდის ადრეულ ეტაპში აქცევენ. გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები კარგადაა ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე. შესწავლილია ამ დროის ნამოსახლარი ადგილები, სამაროვნები, საკულტო ხასიათის ძეგლები და სხვ. გვიანბრინჯაოს ხანაში განვითარების რამდენიმე საფეხური გამოიყოფა. ამ ხანის ადრეული ეტაპის შესახებ ერთი გარკვეული აზრი არ არსებობს. ვარაუდობენ, რომ გვიანბრინჯაოს ადრეული ხანის ძეგლები ცენტრალურ ამიერკავკასიის თითქმის მთელ ტერიტორიას მოიცავდნენ. ამ ეტაპზე ეს კულტურა საკმაოდ ფართოდ იყო გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით იორ-ალაზნის ორმდინარეთში და შიდა ქართლში. მას ეკავა აგრეთვე ჩრდილო-დასავლეთ სომხეთის და დასავლეთ აზერბაიჯანის გარკვეული ოლქები. შიდა ქართლსა და კახეთში ამ დროის მასალები გამოვლენილია როგორც ნამოსახლარებზე, ისე სამაროვნებზე. კერამიკულ მასალაში ჯერ კიდევ შეიმჩნევა შუაბრინჯაოს ხანის და გარდამავალი პერიოდის თიხის ჭურჭლისთვის დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანი, მაგრამ უფრო მეტად უკავშირდება იგი გვიანბრინჯაოს ხანის ნიშანს. ამ დროს მიცვალებულებს ზოგჯერ ჯერ კიდევ ყორღანული ტიპის სამარხებში კრძალავდნენ. აღმოსავლეთ საქართველოში ამ პერიოდის ძეგლებიდან აღსანიშნავია ულიანოვკის ყორღანი, ნასადგომარის და პირდაპირი მიწების სამაროვნები კახეთში, თრელიგორების სამარხი თბილისში, სამთავროს სამაროვნის ზოგი სამარხი, „სასირეთის განძი“ და ბერიკლდეების ყორღანი შიდა ქართლში და სხვ. (ტაბ. XXVIII). ამ სამარხებში საკმაოდ მდიდრული ინვენტარი აღმოჩნდა — ლავები, ცხოველის და ფრინველის დაფანქრული გამოსახულებები, იარაღი და სხვ. ეს მასალები გარკვეულ კავშირს აცვენენ სეფანის ტბის მიდამოებში გამოვლენილ ე. წ. ლჭაშენის კულტურასთან. აღსანიშნავია სომხეთის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში აღმოჩენილი არტიკის და ლორიბერდის სამაროვნები, სადაც გვხვდება ლჭაშენისა და აღმოსავლურ-ქართული კულტურებისათვის დამახასიათებელი მასალები. გარკვეული სიახლოვე ჩანს აგრეთვე დასავლეთ აზერბაიჯანის ძეგლებთანაც. გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპი აღმოსავლეთ საქართველოში, როგორც ჩანს, ძირითადად ძვ. წ. XIV—XIII საუკ. ექცევა.

გვიანბრინჯაოს ხანის მომდევნო საფეხურზე აღმოსავლეთ საქართველოში, ჩანს, ირღვევა კულტურის ერთიანი ხასიათი და გარკვეულ რეგიონებში ლოკალური თავისებურებები იჩენს თავს. განსაკუთრებით მკვეთრად იქ ეს იორ-ალაზნის აუზსა და შიდა ქართლში გამოიკვეთა. პირველი მათგანი მოიცავდა იორ-ალაზნის ორმდინარეთის შუა წელს და დასავლეთით მისი საზღვარი არაგვამდე აღწევდა. აქედან დასაბამი ეძლეოდა მეორე კულტურას, რომელიც ძირითადად ვრცელდებოდა შიდა ქართლში მიმდგომი მხარეებით. კულტურის შიდაქართლური ვარიანტი ხასიათდება ბრინჯაოს ნივთების თავისებურებით კომპლექსით, რომელთაგან გამოირჩევა ფოთლისებრი სიტევრისპირები, მასრაგახსნილი შუბისპირები, თხელფირფიტის კუსლამოლარული ისრისპირები, თავბჯია საკინძები და სხვ. თავისებურია მისთვის დამახასიათებელი თიხის ჭურჭელი. ამ პერიოდში შიდა ქართლი, ჩანს, დასავლურ-ქართული კულტურის გავლენის ქვეშაა მოქცეული, რაც იქ გავრცელებულ კულტურას თავისებურ ელფერს აძლევს. შემდეგში იქ აღმოსავლეთიდან იჭრება იორ-ალაზნის აუზში ჩამოყალიბებული კულტურა, რომელიც შიდა ქართლში, გან-

საკუთრებით მის ბარის ნაწილში საკმაოდ მძლავრად იკიდებს ფეხს და საგრძნობლად უცვლის სახეს კულტურის ხასიათს.

ამ პერიოდში იორ-ალაზნის ორმდინარეთში ჩამოყალიბებული კულტურა თავისებური, განსხვავებული ნიშნებით ხასიათდება. განსაკუთრებით მკვეთრი სხვაობა ბრინჯაოს იარაღში იგრძნობა. ამ კულტურისათვის დამახასიათებელია კარგად ჩამოყალიბებული, შედგენილტარიანი სატევარი ე. წ. კახური ტიპისა, საკმაოდ განვითარებული ფორმისაა აგრეთვე შუბისპირი, რომელსაც შეეკრული მასრა აქვს ბოლოზე ორი რელიეფური ზოლით. თავისებურია აგრეთვე თიხის ჭურჭელიც.

ერთხანს აღმოსავლეთ საქართველოში ჩამოყალიბებული ეს ორი სინქრონული კულტურა თანაარსებობდა, მაგრამ უკვე ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოდან შიდა ქართლში სულ უფრო და უფრო იგრძნობა იორ-ალაზნის კულტურის გავლენა. გამოითქვა კიდევ ვარაუდი, რომ შიდა ქართლი აღმოსავლეთით მოსახლე ტომების ექსპანსიას განიცდის, რომლებიც თავისი დროისათვის ბრინჯაოს შესანიშნავი იარაღით იყვნენ აღჭურვილნი — აღმოსავლურ-ქართული ცული, ორი ტიპის მახვილი, სატევარი, შუბისა და ისრის პიკები და სხვ., რამდენად მართებულია ეს მოსაზრება, ძნელი სატყველია, მაგრამ ჩანს, რომ ამ დროისათვის შიდა ქართლში ძლიერდება აღმოსავლეთიდან წამოსული იმპულსები.

აღმოსავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაოს ხანაში შექმნილი ვითარების შესახებ განსხვავებული აზრი არსებობს. შიდა ქართლში ბრინჯაოს ფოთლისებრი სატევრისპირების შემცველი კომპლექსები გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეული საფეხურის დროინდელადაა მიჩნეული, რომლებიც წინ უსწრებენ კახური ტიპის შედგენილტარიან სატევრებიან კომპლექსს. ფოთლისებრი სატევრისპირების შემცველი კომპლექსები დროით უტოლდებიან ვარდამიშვილი ხანის და გვიანბრინჯაოს აღრეული ეტაპის ძეგლებს. ამ პერიოდში იორ-ალაზნის აუზში და შიდა ქართლში ორი განსხვავებული ხასიათის კულტურა არსებობდა და საზღვარი მათ შორის არავითან გადიოდა. ძვ. წ. XIII საუკუნეში შიდა ქართლური კულტურა რამდენადმე აღმოსავლეთით იწვეს და ამ დროისათვის დიომის ხეობა, როგორც ეს აქ გათხრილი თრელის სამაროვნის მასალებიდან ჩანს, შიდა ქართლის კულტურის გავლენის ქვეშ ექცევა. კახეთსა და ჩრდილო სომხეთში ამ დროისათვის განაგრძობს არსებობას განსხვავებული ხასიათის კულტურა.

ისეა თუ ისე, ჩანს, რომ გვიანბრინჯაოს ხანაში აღმოსავლეთ საქართველოში ორი კულტურა ჩამოყალიბდა. ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის საკმაოდ წინაუბრდება იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გავრცელებული კულტურა. ამ კულტურის წინსვლის ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი შესაძლოა ის იყო, რომ აქ ხელსაყრელი პირობები არსებობდა მეურნეობის ორივე დარგის, მიწათმოქმედების და მესაქონლეობის განვითარებისათვის. ამას, ეგებ, ისიც უწყობდა ხელს, რომ, როგორც ჩანს, აქ უბრალო მეთემე ამავდროს მეომარიც იყო. ამას თითქოს ის უნდა მოწმობდეს, რომ ეს კულტურა გამოირჩევა სწორედ საომარი იარაღის მრავალგვარობით, თავისებური ფორმებით. მისთვის დამახასიათებელია შესანიშნავი სატევრები და მახვილები, შუბისპირი, ცული და სხვ., რომლებიც ხშირად გვხვდება ამ დროის სამარხებში ნიშანდობლივია ისიც, რომ როგორც აქ შესწავლილ ამ ხანის საკულტო ადგილებიდან ჩანს, ერთ-ერთი ძირითადი შესაწირი ნივთი სწორედ საბრძოლო იარაღი.

იორ-ალაზნის აუზი გვიანბრინჯაოს ხანაში ინტენსიურადაა დასახლებული. სადღესოდ უკვე კარგადაა ცნობილი ამ დროის ნამოსახლარები. ათვისებულია როგორც ბარი, ისე მთისწინა ზოლი. დასახლებებისათვის გამოყენებულია როგორც ბუნებრივი ბორცვები, ტერასები, ისე გაშლილი ადგილები. ზოგიერთ ნამოსახლარს თავდაცვითი ნაგებობა ახლავს. შენობები უპირატესად მიწის ზემოთ იგებოდა რიყის ქვის საძირკველზე. ოთხკუთხეა კედლები ალიზისა ან სარ-ლასტზე შეღესილი უნდა ჰქონოდა, ბანური გადახურებით. ნამოსახლარზე დიდი რაოდენობით ჩნდებოდა თიხის კურკლის ნატეხები, ხელსაფეკვის ქვები და სხვ. ალაზნის ველის ნამოსახლარებზე ცხოვრება, ჩანს, მთელი ბრინჯაოს ხანის მანძილზე გაგრძელებულია. ნამოსახლარები დიდი ზომისა და გვიანბრინჯაოს ხანაში, ჩანს, რომ ცხოვრება ინტენსიურად მიმდინარეობდა. მეურნეობის ძირითადი დარგი მიწათმოქმედება უნდა ყოფილიყო, რომელიც ხელოვნურ რწყვაზე იყო დაფუძნებული. ცხოვრების შეწყვეტა ამ ნამოსახლარ ბორცვზე საირიგაციო სისტემის მოშლას უნდა გამოეწვია, რაც ალბათ ბუნებრივი პირობების შეცვლასთან იყო დაკავშირებული. ერთგვარად განსხვავებული სურათია გარე კახეთში ივრის აუზში, სადაც მოსახლეობა, ჩანს, ძირითადად მთისწინეთის ზონაში განლაგებულ ბორცვებზე ზოლზე ზის, გომბორის მთის სამხრეთ ფერდობზე, რომელიც ამ დროისათვის ინტენსიურადაა ათვისებული. მიწათმოქმედება, ჩანს, აქ ურწყავი უნდა ყოფილიყო. ბორცვებზე სახლდებოდნენ ალბათ თავდაცვის მიზნითაც.

ნიშანდობლივია, რომ ამ ნამოსახლართა დიდი ნაწილს უკვე თავდაცვითი ხასიათის ნაგებობები ახლავს. გვიანბრინჯაოს ხანაში საქართველოში და საერთოდ კავკასიაში საგრძნობლად იცვლება საზოგადოების განვითარების საერთო ხასიათი.

კავკასიის შიგნით მსხლამ ტომებში ომი და რბევა ჩვეულებრივი მოვლენა ხდება. ეს თითქმის კარგად აისახა გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანებზე მოპოვებულ მასალებში. ამ დროის სამარხეულ ინვენტარში სწორედ საომარი იარაღია კარგად წარმოდგენილი. აღმოსავლეთ კავკასიაში, კერძოდ კი აღმოსავლეთ საქართველოში გამოვლენილი ამ პერიოდის კულტურები გამოირჩევიან საბრძოლო იარაღების მრავალგვარობით, თავისებური, განვითარებული ფორმებით.)

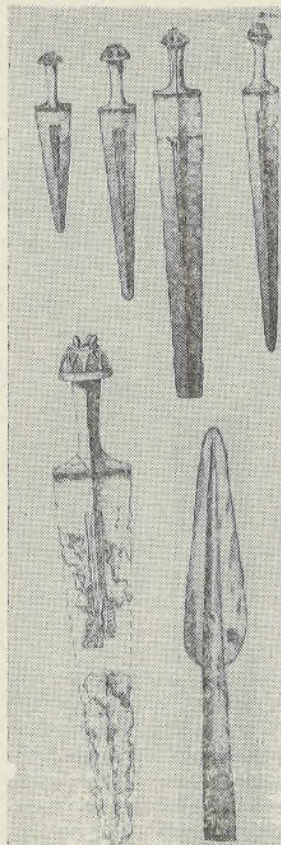
იორ-ალაზნის ორმდინარეთში გვიანბრინჯაოს ხანის მრავალი სამაროვანია ცნობილი. ზოგ მათგანს საკმაოდ დიდი ფართობი უკავია. ზოგან სამარხები სართულებიანაა განლაგებული. მათი ძირითადი ტიპი ამ დროს ორმოსამარხებია, რომელშიც უპირატესად ერთი მიცვალებულია დაკრძალული, გვერდზე მწოლარე, ფეხებმოკეცილი. იორ-ალაზნის აუზიდან სადღესოდ შემთხვევით აღმოჩენილი თუ მეცნიერული გათხრების შედეგად გვიანბრინჯაოს ხანის დიდალი მასალა დაგროვდა. ალაზნის და ივრის აუზებში შესწავლილი სამაროვანებიდან აღსანიშნავია თელავის რაიონის სოფ. გულგულის მიდამოებში აღმოჩენილი ოლიების ტყის და სათვალისწყლის სამაროვანები, ბაკურციხის სასაფლაო, გადრეკილის მიდამოებში გამოვლენილი სამაროვანები და სხვ. ზოგჯერ სამარხებში დიდი რაოდენობის ინვენტარია ჩატანებული. როგორც იარაღ-საჭურველი და საშენობი, ისე თიხის კურკელი. სამარხებში ხშირად გვხვდება შინაური ცხოველების ძვლები როგორც მსხვილფეხა, ისე წვრილფეხა საქონლის.

იორ-ალაზნის კულტურის დამწინაურების ერთ-ერთი საფუძველი ბრინჯაოს მეტალურგიის მაღალი დონე იყო. მართალია, ჭერჭერობით თითქმის

არაფერი ვიცით სამთამადნო წარმოების, მელითონეთა სახელოსნოების, ბრინჯაოს მეტალურგიული ცენტრების შესახებ, მაგრამ ბრინჯაოს ნივთების სიუხვე, რითაც ეს კულტურა ხასიათდება, ლითონის ინდუსტრიის მაღალი დონის მაჩვენებელია. ქვემო ქედში აღმოჩენილი სახელოსნო, მართალია, რამდენადმე მოგვიანო ხანისაა, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის, მაგრამ მაინც გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს მეტალურგიული წარმოების შესახებ. აღმოჩნდა ქურის ნაშთი, სათავსოები, ორმოები, რომლებიც წარმოების გადინაყარი ნაშთებით იყვნენ ამოვსებული. მრავლად იყო ნაპოვნი ლითონის წარმოებასთან დაკავშირებული ნივთები, ტიგლები, ქვისა და თიხის ყალიბები, საბეგველები, თიხის დანხველტილი საწურები და სხვ. ლითონის ნივთების დასამზადებლად უპირატესად კალიანი ბრინჯაოა გამოყენებული. სამთამადნო წარმოების მაღალ დონეზე მიუთითებს, ეგზე, ისიც, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში გვიანბრინჯაოს ხანაში ნაკლებად გვხვდება ხმარებიდან გამოსული ნივთებისაგან შემდგარი ე. წ. „მდნობელთა ვანჭები“. შესაძლოა, რომ აქ ხელახალი გამოდნობისათვის ნახშირი ნივთების შეგროვების საჭიროება მაინცდამაინც არ იყო. როგორც ჩანს, აღმოსავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში ჰქონდა მარადღება ლითონით, უხვად მზადდებოდა ლითონის იარაღ-საჭურველი და სამკაული. იარაღიდან უპირატესად საბრძოლო ხასიათის იარაღის წარმოება იყო განვითარებული. ბრინჯაოს სამეურნეო იარაღი ნაკლებად გვხვდება.

საომარი იარაღის სიჭარბე ალბათ მასზე მოთხოვნილებების გაზრდით იყო გამოწვეული. იორ-ალაზნის კულტურაში ამ პერიოდში შექმნილი იარაღები გამოირჩევიან თავისებური, ადგილობრივ წარმოქმნილი ფორმებით, დამზადების რთული ტექნიკით, რაც მაღალოსტატობას დაუფლებულ, პროფესიონალ ხელოსანთა არსებობის მანიშნებელია. ოსტატი ფორმასთან ერთად ყურადღებას აქცევს აგრეთვე იარაღის გარეგნულ შემკულობასაც. იარაღიდან პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს შედგენილტარიანი და მთლიანადსმული სატევრები და მახვილები (სურ. 75). ჯერჯერობით ამ იარაღების პროტოტიპების, მათი წარმოქმნის შესახებ ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა. თუმცა დამოუკიდებელია ვარაუდი, რომ კახური ტიპის ბრინჯაოსტარიანი სატევრები და მახვილები, წინარესაფეხურზე გავრცელებულ ე. წ. წინააზიური ტიპის იარაღების საფუძველზე უნდა აღმოცენებულიყვნენ. ფიქრობენ, რომ ორივე ტიპი იარაღისა — სატევარიცა და მახვილიც, დაახლოებით ერთდროულად უნდა წარმოქმნილიყო, ჯერ შედგენილტარიანი, შემდეგ კი მთლიანად სხმული. თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ შედგენილტარიანი სატევრები რამდენადმე უფრო ადრე გამოჩენილიყვნენ და შემდეგ მათ საფუძველზე აღმოცენდა მახვილი, რომელსაც აგრეთვე შედგენილი ტარი ჰქონდა. მთლიანადსმული სატევარი და მახვილი მათი განვითარების შედეგია. იორ-ალაზნის კულტურაში გავრცელებულ სატევრებსა და მახვილებში რამდენიმე ქვეტიპს გამოყოფენ. დამზადების ტექნიკით და კონსტრუქციით ეს იარაღები თითქმის არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან. მათთვის დამახასიათებელია ტარის დაფანჯრული თავი. მახვილებში ძირითადად პირის მოყვანილობით ორი ტიპი გამოირჩევა: ერთი-სათვის დამახასიათებელია მომრგვალებული, ხოლო მეორესთვის კი კვეთილი ბოლო (ტაბ. LXX). წვერმომრგვალებული მახვილები თითქმის დროით რამდენადმე უსწრებენ ბოლოკვეთილებს. მახვილები ეადსთან ზოგჯერ შემკულია სპირალებით ან ფხური ორნამენტით. ზოგიერთს პირზე ელკანილი ხაზი ნამოუყვება. გვხვდება აგრეთვე ცხოველის გამოსახულებით შემკული ცალები, საერ-

თოდ მახვილებიცა და სატევრებიც აღმოსავლეთ საქართველოში საკმაოდ დიდ-
ხანს იყვნენ გავრცელებულნი — ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო საუკუნეები-
დან ვიდრე ძვ. წ. VII საუკუნემდე.
კახური ტიპის სატევარი ძირითადად იორ-ალაზნის ორმდინარეთშია გავ-
რცელებული (ტაბ. LXXI). შიდა ქართლში გვხვდებით მათ მცხეთაში სამთავ-
როს სამაროვანზე და მისი გავრცელების უკიდურესი საზღვარი ლიხვის ხეო-

სურ. 78. ბრინჯაოს სატევრები, მახვილები და შუბისპირები აღმოსავლეთ საქართველოდან.

ბა ჩანს. სატევრის ეს ტიპი ქვემო ქართლში თითქმის არ გვხვდება. აღმოსავ-
ლეთ საქართველოს გარეთ კახური სატევარი მაინცდამაინც არ გავრცელებუ-
ლა. რამდენიმე ცალი ამ ტიპის იარაღისა ნაპოვნია სომხეთში. ბრინჯაოს ტა-
რიანი ერთი სატევარი ცნობილია ჩრდილო კავკასიიდან, ყოზანის სამაროვნი-
დან.

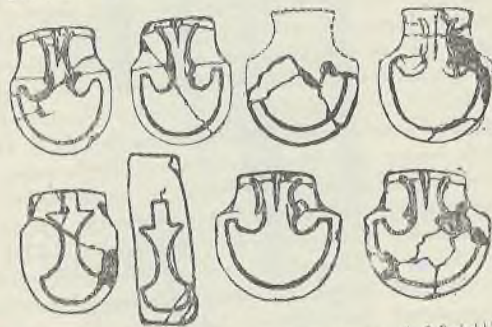
მახვილების გავრცელების ძირითადი რეგიონიც იორ-ალაზნის აუზია. სამთავროს სამაროვანზე კარგადაა წარმოდგენილი როგორც წვერმომრგვალებული, ისე წვერწაკეცილი მახვილები. უფრო დასავლეთით, მტკვრის ხეობაში, მათი გავრცელების უკიდურესი საზღვარი ქართლის ახალქალაქს აღწევს. არ ვხვდებით მას საქართველოს სამხრეთ ნაწილში. სამაგიეროდ ბოლოკეცილ მახვილებს ვხვდებით ჩრდილო-დასავლეთ სომხეთში, ვორნაკსა და ხოშტორაკში. საქართველოს აღმოსავლეთით ამ დროს რამდენადმე მსგავსი, მაგრამ მაინც სხვაგვარი ე. წ. ქედაბეკური ტიპის მახვილი იყო გავრცელებული.

იორ-ალაზნის ორმდინარეთის კულტურისათვის დამახასიათებელია მასრამეკრული შუბისპირები. უფრო ადრე აქ ამ ტიპის იარაღს მასრა გახსნილი ჰქონდა, მაგრამ შემდეგში მას მთლიანად შეკრული მასრა უჩნდება. როგორც ჩანს, მასრამეკრული შუბისპირი იორ-ალაზნის აუზის კულტურაში უნდა ჩამოყალიბებულიყო, სადაც მან ფართო გავრცელება მიიღო. ისინი სხვადასხვა ზომისა გვხვდება და გამოირჩევიან იმით, რომ ზოგს მასრაზე ორი რელიეფური ზოლი შემოუყვება. ჩანს, ისინი რამდენადმე უფრო ადრეულია, ვიდრე სადამასრიანი შუბის პირი. ორივე ეს ტიპი შუბისპირისა დროის საკმაოდ დიდ მანძილზე გვხვდება და სადამასრიანმა შუბისპირმა თითქმის ძვ. წ. VII საუკ. მიღწია. ამ იარაღის ორივე ვარიანტი საკმაოდ ადრე ჩნდება სამთავროს სამაროვანზე. საერთოდ მთლიანად სხმული შუბისპირები და ხელშუბის პირები თითქმის მთელ აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება. ამ ტიპის რამდენიმე შუბისპირი ცნობილია სომხეთიდან (ტაბ. LXXII).

საბრძოლო ხასიათის იარაღებიდან იორ-ალაზნის კულტურისათვის დამახასიათებელია ბრინჯაოს ცული, რომელიც აღმოსავლურ-ქართულ ან აღმოსავლურ-ამიერკავკასიურ ტიპის ცულის სახელითაა ცნობილი. მისი გავრცელების ძირითადი ტერიტორია ცენტრალური ამიერკავკასიაა და ამიტომ ცენტრალურ-ამიერკავკასიურ ტიპის ცულსაც უწოდებენ. ამ ტიპის ცულის წარმომადგენლის შესახებ სხვადასხვა აზრია გამოთქმული. როგორც ჩანს, მისი უშუალო პროტოტიპი შუაბრინჯაოს ხანაში, თრიალეთის კულტურაში გავრცელებული ცული უნდა ყოფილიყო. თუმცა გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული წინა აზიაში გავრცელებულ ორმხრივდაფანჯრული ცულის განვითარების შედეგად უნდა წარმოქმნილიყო. მაგრამ ამიერკავკასიაში ორმხრივდაფანჯრული ტიპის ცული საერთოდ ცნობილი არ არის. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული ადგილობრივ, თრიალეთის კულტურისათვის დამახასიათებელი ასიმეტრიული პირის მქონე ცულების განვითარების შედეგად უნდა ჩამოყალიბებულიყო. ამას კარგად მოწმობს კიროვაკანის ყორღანში აღმოჩენილი ცული, რომელსაც, მართალია, ჯერ კიდევ ასიმეტრიული მოყვანილობის პირი აქვს, მაგრამ პირის მოხაზულობით ცენტრალური ამიერკავკასიის ცულს უფრო უახლოვდება. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული, ჩანს, ერთნაირადაა დამახასიათებელი ამიერკავკასიის ცენტრალურ ნაწილში გავრცელებულ გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურებისათვის. ამიტომ ძნელია მათთვის წარმოების ერთი ძირითადი ცენტრის გამოყოფა. ზოგი ასეთად შიდა თუ ქვემო ქართლს მიიჩნევს, ზოგიც ჩრდილო სომხეთს—ტაშირ-ძორაგეთის მხარეს და სხვ. მართალია, სადღეისოდ ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული უფრო მეტი რაოდენობით აღმოსავლეთ საქართველოშია აღმოჩენილი, მაგრამ ეს მათი ჩამოყალიბების კერის მაინცდამაინც აქ არსებობის საფუძველს არ იძლევა.

ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცულის ჩამოსახმელი ყალიბები

თითქმის მთელ ცენტრალურ ამიერკავკასიაშია ცნობილი (სურ. 79). შიდა ქართლში მათ ვხვდებით ცხინვალის ნაცარგორაზე, ქვემო ქართლში დმანისთან, სოფ. განთიადში და შულავერის მახლობლად სოფ. ოფრეთში. ერთი ყალიბი ნაპოვნია სოფ. ითხვისში საჩხერის მახლობლად. ჩამდენიმე ყალიბი ცნობილია სომხეთიდან და აზერბაიჯანიდან. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული ძირითადად ერთი ტიპისაა და არ გამოირჩევა ფორმით მრავალგვაროვნით. მისთვის დამახასიათებელია წრიული მოყვანილობის პირი, აშვერილი ნიღრებით. ზოგიერთს ყუის შუა ნაწილზე მკვეთრი შვერილი აქვს. გვხვდება როგორც შედარებით მოზრდილი, ისე უფრო მომცრო, კოხტა ცულები, ეს ცულები ჩვეულებრივ სადაა, ყოველგვარი ორნამენტის გარეშე. მხოლოდ ზოგჯერ ყუის რელიეფურად გამოყვანილი ზოლები ამკობს (ტაბ. LXX).

სურ. 79. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულის და ბრტყელი ცულის ჩამოსახველი ყალიბები.

ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული ძირითადად საბრძოლო ხასიათის იარაღი უნდა ყოფილიყო. მათ ხშირად ვხვდებით „წარჩინებულ მეომართა“ სამარხებში. მაგრამ ზოგჯერ ცულის ეს ტიპი სამეურნეო დანიშნულების ისეთ იარაღებთან ერთად გვხვდება, როგორიცაა სატეხი, ბრტყელი ცული და სხვ., რაც მის აგრეთვე მეურნეობაში გამოყენებაზე უნდა მეტყველებდეს. აღსანიშნავია, რომ ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული იორ-ალაზნის კულტურაში, სხვა საომარ იარაღებთან ერთად, კულტის საგანი ხდება. აქ ჩამდენიმე ადგილას გამოვლინდა საკულტო ხასიათის ძეგლი, რომელთაგან განსაკუთრებით შილდის სამლოცველოა აღსანიშნავი, სადაც დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ამ ტიპის ცული და მისი იმიტაცია.

ამრიგად, როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანაში ცენტრალურ ამიერკავკასიაში ჩამოყალიბებული მონათესავე კულტურებისათვის ერთი ტიპის ცული იყო დამახასიათებელი, რომელიც საკმაოდ დიდი დროის მანძილზე ერთ-ერთი წამყვანი იარაღი იყო. იგი აქ დაახლოებით XIII საუკ. უნდა გამოჩენილიყო და თითქმის ძვ. წ. VII საუკუნემდე იარსება, რკინის ფართო ათვისების ხანამდე. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული ამიერკავკასიის გარეთ თითქმის ცნობილი არ არის. მისი გავრცელების უკიდურესი საზღვარი ყარსის მხარეს აღწევს, სადაც იგი მერჩის ციხესთან ნაპოვნ განშლილ აღმოჩნდა. თუმცა წინა აზიაში, ბოლასქეში აღმოჩენილ ჭიშკრის რელიეფზე გამოსახულ ღვთაებებზე აზიაში, ბოლასქეში აღმოჩენილ ჭიშკრის რელიეფზე გამოსახულ ღვთაებებზე რე აზიაში, ბოლასქეში აღმოჩენილ ჭიშკრის რელიეფზე გამოსახულ ღვთაებებზე თეშუბას, ცენტრალური ამიერკავკასიის ცულის მსგავსი იარაღი უკავია, რომ

მელსაც ყუაზე შვერილები აქვს, მსგავსი იარაღი უკავია იაზილიკაიას რელი-
ეფზე გამოსახულ ღვთაებას და სხვ. ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული რამ-
დენიმე შვერილით ყუაზე, ცნობილია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. ცულები
ყუაზე ხლთი და ექვსი შვერილით გვხვდება სომხეთში არტიკისა და ლჭაშენის
სამაროვნებზე, აზერბაიჯანში კიროვბადის ყორღანში, ელენენდორფიდან. ამ
ტიპის ცული ორმაგი პირით ნაპოვნია ხანლარში და სხვ.

იორ-ალაზნის კულტურაში სამეურნეო ხასიათის იარაღი, საომართან შე-
დარებით, ნაკლებადია ცნობილი. ისინი შედარებით იშვიათადაა წარმოდგენი-
ლი სამარხებში, უპირატესად შემთხვევითაა ნაპოვნი ან სამლოცველოებში
გვხვდებით სხვა შესაწირავ ნივთებთან ერთად, მაგრამ აქაც ისინი შედარებით
მცირერიცხოვანია. სამეურნეო იარაღიდან ამ კულტურაში შედარებით უკეთ
ბრინჯაოს ნამგალია წარმოდგენილი. ამ უყუენწო ნამგალი იყო გავრცელებუ-
ლი, რომელსაც ცალ ბოლოზე ტარის დამაგებად ერთი ან ორი ნახვრეტი აქვს
(ტაბ. LXXVI). ისინი უპირატესად ყალიბშია ჩამოსხმული. ნამგლები, ტარის
დაგების წესით და ტარის მოყვანილობით, განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან.
უყუენწო ნამგალი საერთოდ გავრცელებული იყო ამიერკავკასიაში. იგი კარ-
გადაა წარმოდგენილი შილდის სამლოცველოში, საკულტო ნივთთა შორის.
იორ-ალაზნის კულტურაში ცნობილია აგრეთვე ბრტყელი ცული, მაგრამ, რო-
გორც ჩანს, მან მაინცდამაინც ფართო გავრცელება ვერ პოვა. უპირატესად
აქ, ეტყობა, გავრცელებული იყო თავისებური მოყვანილობის ბრტყელი ცუ-
ლი, რომელსაც ზედა ნაწილის ორივე გვერდი ამოჭრილი აქვს. ეს ტიპი ბრტყე-
ლი ცულისაა საქართველოში შედარებით იშვიათად გვხვდება. ერთი ასეთი
ცული აღმოჩნდა მცხეთასთან. იგი უფრო შეტად უახლოვდება ჩრდილო სომ-
ხეთში — ვორნაკში და ახტალის განძში მოპოვებულ ბრტყელ ცულებს. ამ
ტიპის ბრტყელი მინიატურული ცალები გვხვდება შილდის სამლოცველოში.
ნესაძლოა, რომ ეს იარაღი ბრტყელი ცულისა ძირითადად იორ-ალაზნის
კულტურისთვისაა დამახასიათებელი. გვხვდება აქ ნაკლებად, მაგრამ მაინც,
საქართველოში და საერთოდ ამიერკავკასიაში გავრცელებული ბრტყელი ცუ-
ლი კარგად გამოსახული მხრებით. ამათგან აღსანიშნავია ქვემო მაჩხაანში
აღმოჩენილი ფხური ორნამენტით შემკული ამ ტიპის ბრტყელი ცული,
შილდის სამლოცველოში ბრინჯაოს ორად ორი მასშაბიერული ღარიანი სატე-
ხი აღმოჩნდა. ეს ტიპი სატეხისა ფართოდ გრცელდება აღმოსავლეთ ამიერ-
კავკასიის გვიანბრინჯაოს კულტურებში. ჩანს, იორ-ალაზნის კულტურისათვის
იგი დამახასიათებელი არ იყო. როგორც ჩანს, სამეურნეო იარაღი იორ-ალაზ-
ნის კულტურაში მაინცდამაინც არ გამოირჩევა თავისი ორიგინალური ხასია-
თით და მეზობელ სინქრონულ კულტურებთან ავლენს საერთოს.

დაახლოებით იგივე შეიძლება ითქვას აგრეთვე ბრინჯაოს მრავალრიცხო-
ვან და მრავალგვარ სამკაულების შესახებ. იორ-ალაზნის კულტურაში მრავლა-
დაა წარმოდგენილი ბრინჯაოს სამკაულები — სასაფეთქელ რგოლები, საყუ-
რეები, სამაჯურები, ხატისუღლები, ბეჭდები, სხვადასხვა საკიდები, ლილეკები,
მძივები და სხვ. ამათგან ძნელია გამოჩვენა საკუთრივ იორ-ალაზნის კულტუ-
რისათვის დამახასიათებელი სამკაულისა. ისინი ბევრ საერთოს პოულობენ
ცენტრალურ ამიერკავკასიაში თანადროულ კულტურებში გავრცელებულ სამ-
კაულთან. იორ-ალაზნის კულტურაში შედარებით ნაკლებადია წარმოდგენილი
ბრინჯაოს საკინძები. შილდის სამლოცველოში სულ რამდენიმე საკინძი აღ-
მოჩნდა, უპირატესად თავხვია.

გვიანბრინჯაოს ხანაში იორ-ალაზნის კულტურაში მნიშვნელოვნად წინა-
ურდება მეთუნეობა. თიხის ჭურჭელი გამოირჩევა სიუხვითა და ფორმითა
მრავალგვარობით. საერთოდ იორ-ალაზნის ორმდინარეთი საკმაოდ მდიდარია
თიხის წარმოებისათვის საჭირო ნედლეულით. გვიანბრინჯაო-რკინის ხანის სამარ-
ხეში დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი თიხის ჭურჭელი. აღსანიშნავია
ხირსაში აღმოჩენილი კერამიკულ წარმოებასთან დაკავშირებული სახელოსნოს
ნაშთი. აქ ორმოცდაათამდე თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი ქურის ნაშთები
აღმოჩნდა. თიხის ჭურჭელი დამზადების მაღალი დონით ხასიათდება. იგი კარ-
გადაა გამოწყვარი, უპირატესად რუხი ან ნაცრისფერია, ზოგჯერ ნაპრიალე-
ბი ან შეზოლილი ზედაპირით. თიხის ჭურჭელი თითქმის მთლიანად ჩარ-
ხეა დამზადებული. უპირატესად გამოყენებულია ქვიშანარევი თიხა. ხში-
რია ამოღარული, კონცენტრული ხაზებით შემკული ჭურჭელი. გვხვდება ზე-
დაპირნაპრილები, წმინდაცეციანი კერამიკა. სუფრის, სამეურნეო თუ სამზა-
რეულო ხასიათის ჭურჭელი გამოირჩევა თავისი მრავალფეროვნებით. ორნამენ-
ტიდან გვხვდება უპირატესად კონცენტრული, ამოღარული ხაზები, სპირალები,
ირიბი ქდეები, ტეხილი ხაზები და სხვ.

იორ-ალაზნის ორმდინარეთში, გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან, განსა-
კუთრებით საყურადღებოა მელაანთან „მელი-ლეღეში“ და განსაკუთრებით
შილდასთან გამოვლენილი სამლოცველოები. ისინი სამოსახლოსაგან მოშორე-
ბით, განცალკევებით იდგნენ, რითაც განსხვავდებოდნენ შიდა ქართლში გავრ-
ცელებულ ამ რიგის ძეგლებისაგან, რომლებიც უშუალოდ სამოსახლარებთან
მდებარეობდნენ. კახეთში გამოვლენილი საკულტო ძეგლები, ჩანს, საერთო
მოხმარების სამლოცველოები უნდა ყოფილიყო, სადაც საერთო ღვთაებას
სცემდა თაყვანს გარკვეული მხარის ცალკეულ ერთობაში გაერთიანებული
მოსახლეობა.

„მელი-ლეღეს“ სამლოცველოში, რომელიც საკმაოდ დიდ ფართობზე
იყო გავრცელებული, ორი სხვადასხვა დროის სამლოცველო აღმოჩნდა. მთელ
ფართობზე ჯგუფ-ჯგუფად ჩნდებოდა სხვადასხვა ნივთები. დიდი რაოდენო-
ბით იყო ნაპოვნი თიხის ჭურჭელი, უპირატესად მცირე ზომისა. განსაკუთრე-
ბით მრავლად აღმოჩნდა მალაყელიანი სასმისები. ბევრია აგრეთვე სხვა ნივ-
თებიც — სერდოლიცის მძივები, ობსიდიანის ძარისპირები, ბრინჯაოს სამკაუ-
ლები, რამდენიმე მახვილის იმტიცია, ბრინჯაოს და თიხის ქაღის ქანდაკებე-
ბი და სხვ. აღსანიშნავია მოედნის ცენტრალურ ნაწილში მიწის პირზე აღმო-
ჩენილი ინკრუსტირებული ცხოველების და ფრინველების სტილიზებული გა-
მოსახულებები. შესაძლოა მელი-ლეღე I სამლოცველო დიდი დედის კულტ-
თან იყო დაკავშირებული, ნაყოფიერების ღვთაებასთან. ჩანს, რომ იგი ძირი-
თადად ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში მოქმედებდა.

მელი-ლეღე II უშუალოდ ემიჯნება მელი-ლეღე I და მასზე რამდენადმე
მოგვიანო უნდა იყოს. მას 80,0 მ. დიამეტრის ფართობი უკავია. სამლოცვე-
ლოს აკრავს ერთი მეტრის სიმაღლის საკმაოდ ფართო რიყის ქვისაგან შემდ-
გარი ზღუდე. ნივთიერი მასალა აქ შედარებით ნაკლებია. უპირატესად გვხვდე-
ბა მოზრდილი ჭურჭლის ნატეხები, ბრინჯაოსა და რკინის ნივთები, მამაკაცის
ბრინჯაოს ქანდაკებები (ტაბ. LXXIX), ცხენის ბრინჯაოს ქანდაკებები და სხვ.
(ტაბ. LXXIX). განსაკუთრებით ბევრია აქ იარაღ-საჭურველი. შესაძლოა აქაც
ნაყოფიერების კულტს და ომის ღვთაებას სცემდნენ უპირატესად პატევს. ამ
ქეგლს, ჩანს, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში უნდა ეარსება.

მელი-ლეღეს სამლოცველოდან სულ რამდენიმე კილომეტრის დაშორე-

ბით სოფ. მელაინთან აღმოჩნდა კიდევ ერთი საკულტო ძეგლი. როგორც ჩანს, სამლოცველოს აქ ქვის ზღუდე ჰქონდა. მასალები შეგუთვებული აღმოჩნდა სხვადასხვა ადგილას, ზოგჯერ თიხის ტურქელში ან ორმოში. მრავლად იყო ნაპოვნი თიხის ტურქელი, საომარი იარაღი, ცხენის აკანშელობასთან დაკავშირებული ნივთები, ბრინჯაოს ქანდაკებები, სარტყლები, სისხლავი, ნამგლები და სხვ. მავრამ განსაკუთრებით მრავალადა წარმოდგენილი საომარი იარაღი როგორც ბრინჯაოსი, ისე რკინისა. ამათგან თვალში საცემია ბრინჯაოს მახვილების სიმრავლე. აქაც, ჩანს, თავგანისცემის ერთ-ერთი ობიექტი ომის ღვთაება უნდა ყოფილიყო.

საინტერესო სამლოცველო აღმოჩნდა აგრეთვე ალაზნის ველზე სოფ. შილდასთან. სამლოცველოს წრიული ფორმა ჰქონდა, გარშემორტყმული მშრალი ქვის წყობით. შესაწირი ნივთები უპირატესად ორმოებში ან მოზრდილ ტურქლებში იყო მოთავსებული. ბევრია თიხის ტურქელი, უპირატესად ყელმალაი სასისები. შილდის სამლოცველო გამოირჩევა მასალის მრავალფეროვნებით, აქ 3500-ზე მეტი ნივთი აღმოჩნდა. ბევრია საომარი იარაღი: სატევრები, მახვილები, შუბისპირები, ცულები, განსაკუთრებით მათი იმიტაციები (ტაბ. LXXVII). სამეურნეო იარაღიდან ჭარბობს ბრინჯაოს ნამგლები. მრავლადაა ბრინჯაოს სამკაულები, აღამიანის და ცხოველების ქანდაკებები და სხვ. როგორც ჩანს, ეს სამლოცველო ძირითადად ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში მოქმედებდა ალბათ ძირითადად ნაყოფიერებისა და ომის ღვთაების პატივსაცემად.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის იორ-ალაზნის კულტურა გავრცელებას იწყებს უპირატესად დასავლეთის მიმართულებით შიდა ქართლში, სადაც განსხვავებული ხასიათის კულტურა ჩამოყალიბდა. საზღვარი მათ შორის, როგორც ჩანს, არაგვის ხეობის აღმოსავლეთით გადიოდა. ამ დროისათვის შიდა ქართლი მჭიდროდა დასახლებული. ხელოვნურ მორწყვაზე დაფუძნებული მიწათმოქმედებამ, ჩანს, აქ სოფლის მეურნეობის აღმავლობა გამოიწვია. მყარი ეკონომიური საფუძველი მოსახლეობის რიცხვის სწრაფ მომატებას უწყობდა ხელს და ბარისა და მთისწინეთის ათვისების ინტენსიური პროცესი მიმდინარეობს. შიდა ქართლის ტერიტორიაზე უხვად გამოვლენილი გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები და სამაროვნები აქ საკმაოდ მჭიდროდ დასახლებაზე მოუთითებს. განსაკუთრებით ინტენსიურადაა დასახლებული შიდა ქართლის მთისწინა ზოლი. სამოსახლოდ უპირატესად გორას ირჩევენ, რაც, მეურნეობრივ ფაქტორთან ერთად თავდაცვითი მიზნითაც იყო ნაპარნახევი. ნამოსახლარის სიდიდეს მეურნეობის, უპირატესად სარწყავი მიწათმოქმედების განვითარებისათვის არსებული პირობები განსაზღვრავდა. მოზრდილი კოლექტივის ერთობლივი შრომის გარეშე საირიგაციო სისტემების მოწყობა და ნორმალური მომსახურება შეუძლებელი იქნებოდა. დასახლებისათვის ადგილის შერჩევა მიწის მორწყვის პერსპექტივასთან იყო უპირატესად დაკავშირებული.

შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები უპირატესად საკმაოდ მოზრდილია. მათ ხშირად თავდაცვითი ნაგებობები ახლავთ, თხრილები ან მიწისაგან ნაგები სიმაგრეები, ზოგჯერ რიყის ქვის გალავნები. საცხოვრებლად უმთავრესად ოთხკუთხა მოყვანილობის ნახევრად მიწურები გამოყენებული. შენობის უკანა და გვერდითი კედლები, რომლებიც მიწაში იყო ჩამჯდარი, ქვისაგანაა ნაგები. იატაკი ზოგჯერ ბრტყელი ქვებით იყო მოგებული. საცხოვრებელი შენობები ძირითადად ერთოთახიანია, ბრტყელი გადახურვით.

აღსანიშნავია, რომ შიდა ქართლის ამ დროის ყველა ნამოსახლარზე ერთი კონსტრუქციის პურის საცხობი ღუმელები და საკურთხეველები გვხვდება, რომლებსაც თითქმის ყოველთვის შენობაში განსაზღვრული ადგილი ეკავათ. საკულტო ნაგებობები აქ უშუალოდ სამოსახლოს ტერასაზე გვხვდება, განსხვავებით იორ-ალაზნის კულტურის ნამოსახლარებისაგან, სადაც სამლოცველოები ცალკე დასახლებულ ადგილიდან დაშორებითაა გამართული.

შიდა ქართლში სადღესოდ გვიანბრინჯაოს ხანის რამდენიმე ნასახლარია შესწავლილი: ხოვლეგორა, ყათნაღისხევი, ცხინვალის ნაცარგორა, სამთავრო, თრელიგორები და სხვ. ხოვლეგორა მდებარეობს კასპის რაიონში, სოფ. ხოვლესთან. იგი მოზრდილი გორაა, რომელზედაც მოსახლეობა სახლდება გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე. ცხოვრება აქ უწყვეტლად თითქმის ძვ. წ. I ათასწლეულის შუახანებამდე გავრცელებულია. თავდაპირველად მოსახლეობა გორაზე, მის თხემზე ჯდება. აქ ორ კულტურულ ფენას გამოყოფენ, რვა სამშენებლო პორიზონტით. ძირა ფენისათვის შავი და ლევა ფერის კერამიკაა უპირატესად დამახასიათებელი, ზედასათვის კი წითლად გამოშვარი ჭურჭელი. პირველ ფენაში გამოვლენილ პორიზონტებში კარგად გამოირჩევა კულტურის თანდათანობითი განვითარება. შემდეგ IV პორიზონტთან კულტურის ხასიათი ერთგვარად იცვლება. საგვარეულო სოფელს გორაზე გარშემო ქვის თავდაცვითი კედელი შემოუყვებოდა. გორაზე ცხოვრება V პორიზონტამდე გავრცელებულა და მოსახლეობის ნამატი გორის გარეთ სახლდება. შემდეგში სოფელი სულ უფრო და უფრო იზრდება. გორა, ჩანს, თანდათანობით უფრო საკულტო ხასიათის ადგილი ხდება. საცხოვრებელი ნაგებობები ოთხკუთხა მოყვანილობისაა. შენობის საფუძველი ქვისაა, შემდეგ კი ძელებით ნაგები, რომელიც ორივე მხრიდან თიხით იყო შეღესილი. ვიდახურვა ბანური ან ორფერდა უნდა ჰქონოდა. საცხოვრებელი შენობა ერთი ოთახისაგან შედგებოდა, რომელსაც თიხატყეპნილი იატაკი ჰქონდა. ოთახის შიგნით, როგორც წესი, მარჯვენა კუთხეში პურის საცხობი ღუმელი იყო გამართული, მარჯვენაზე კი საკურთხეველი. უფრო მოგვიანებით V პორიზონტის შემდეგ საცხოვრებელი სახლი ერთგვარად იცვლის სახეს, იგი ორად იყოფა, რომელთაგან ერთი საცხოვრებელია, მეორე სათავსო კი ბოსლადაა გამოყენებული. აღმოჩნდა აგრეთვე საერთო მონმარების ბოსელი, სადაც ოცი სული საქონელი შაინც მოთავსდებოდა. შემდეგში, უფრო გვიან, სოფელი კიდევ მეტად იცვლის სახეს, იგი იზრდება და ღრმა თხრილთან ერთად განიერი ქვის გალავანი გავრცელებას. საცხოვრებელი ნაგებობა ახლა უკვე რამდენიმე ოთახისაგან შედგება. ერთი მეტრი სიმაღლის ქვის საფუძველზე ალიზის ავურის ან ტყეპნილი თიხის კედლებია ამოყვანილი. ხოვლეგორაზე, ისევე როგორც სხვა ამ რიგის ძეგლებზე, ძირითადად კერამიკული მასალა აღმოჩნდა. არაკერამიკული მასალა აქ შედარებით იშვიათია.

საკმაოდ ღრმა და განიერი თხრილი უვლიდა გარს აგრეთვე ყათნაღისხევის მოზრდილ ნასახლარ ბორცვს. ნასახლარი ძლიერ დაზიანებული იყო და თხემზე აღმოჩნდა მხოლოდ გვიანი ფენა, რომელიც აქ ცხოვრების ბოლო პერიოდს ასახავდა. ქვედა, ადრეული ფენის ნაშთები, ჩანს, ზედა ფენის ნაგებობის აგების დროს თითქმის მთლიანად დაიღუპა. ზედა ფენაში აღმოჩნდა თხემის ზურგზე ერთმანეთის გვერდით მდგარი ოთხი ძელისაგან ნაგები, თიხით შეღესილი შენობები, რომლებიც ერთ კომპლექსს შეადგენდა. შენობებში დიდად რაოდენობით ჩანდა კერამიკა, ურმის თვლის მოდელები, ხარის ქანდაკება. მოზერის თავის ნატეხი, თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტებიდან ნაკეთები დისკო-

ზი, კაეის ნამგლის პირები, ზელსაფქვეის ქეები და სხვ. მაგრამ განსაკუთრებით აღსანიშნავია პირველი ნაგებობის იატაკზე ნაპოვნი აღმამიანის თავის გამოსახულება, რომელსაც თავლებში იდგილას ოზსიდიანის ნატეხები აქვს ჩასმული. ეს სათავსო, ჩანს, საკულტო ხასიათის ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, სამლოცველო, როგორც ფიქრობენ, ნაყოფიერების ღვთაებასთან დაკავშირებული. ერთ-ერთი შენობის კუთხეში ღუმელის ნაშთი აღმოჩნდა, რომელიც თითქმის არ განსხვავდება ხოვლეში აღმოჩენილი ღუმელისაგან. ამავ შენობის სამხრეთ-დასავლეთ კედელთან, ჩანს, სავარძლის ფორმის საკურთხეველი მდგარა. მას უკავშირდება აქვე ნაპოვნი მოზერის თავის თიხის მოდელი. ეს საკურთხეველი ხოვლეგორას საკურთხეველს უახლოვდება. მსგავსი საკურთხეველი აღმოჩნდა აგრეთვე ცხინვალის ნაცარგორის III ფენაში. საინტერესოა IV სათავსოში აღმოჩენილი მასალები. აქ ერთ-ერთ კედელთან მრგვალი ფორმის საკურთხეველი იდგა, რომლის მახლობლად ხარის თივის თიხის მოდელის დეტალები აღმოჩნდა. აქვე იყო დიდი რაოდენობით კეერის კოხები, კაეის ნამგლისპირები, კეირისტაები, ზელსაფქვეები და სხვ. საკურთხეველის გარშემო აღმოჩნდა თიხის იატაკზე ნაკვეთი სხვადასხვა ზომის ცხოველების გამოსახულებები, როგორც შინაურის, ისე გარეულის. ამრიგად, ყათნალიხევის ბორცვზე II ფენაში გამოვლინდა საკულტო ძეგლი, რომელიც ძველ სამოსახლო ადგილზე უნდა წარმოქმნილიყო ძვ. წ. II—I ათასწლეულების მიჯნაზე.

შიდა ქართლის ნამოსახლარი ბორცვებიდან აღსანიშნავია ცხინვალის ნაცარგორა. იგი საკმაოდ მოზრდილი ბორცვია, რომლის კულტურული ფენის ნიშნავრე ზუთ მეტრს აღემატებოდა. მასაც ირველივ თხრილი შემოუყვებოდა. აქ პირველი მოსახლეობა ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე ჩნდება. შემდეგში აქ ცხოვრება შეწყვეტილა და მისი ხელახალი ინტენსიური ათვისება გვიანბრინჯაოს პერიოდში ხდება. ამ დროს რიყის ქვის საფუძველზე იდგმებოდა ხის ერთთახიანი ნაგებობა, რომლის კედლებიც თიხით იყო შელესილი. ზოგ შენობასთან აღმოჩნდა მრგვალი ან კუთხეებიანი საკურთხეველები. ამ ფენაში მრავლად ჩნდებოდა თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, უპირატესად შავბრიალა, კარგად ორნამენტირებული. აღსანიშნავია აქ ნაპოვნი ქვის ყალიბი ღარიანი სატეხის ჩამოსახმელი, ტიგელები და სხვ.

კიდევ უფრო მდიდარი მასალა აღმოჩნდა ზედა, მესამე ფენაში. ქვის საფუძველზე ხის ძელებით ნაგები შენობა აქაც თიხით იყო შელესილი. თითოეულ შენობაში ერთი ან მეტი საკურთხეველი იდგა. თავისი სიდიდით გამოირჩეოდა ერთი ნაგებობა, სადაც სამი სამსხვერპლო აღმოჩნდა, ხარის თავებით. შენობის იატაკზე დიდი რაოდენობით ჩნდებოდა თიხის ჭურჭლის ნატეხები, თიხის დისკოები, სოჯახო და სამეურნეო ნივთები და სხვ. აქვე ნაპოვნი იყო ცენტრალურ-კავკასიური ტიპის ქვის ჩამოსახმელი ყალიბი, ბრტყელი სატეხის პირის ყალიბი და სხვ. ეს ფენა, ჩანს, ძვ. წ. II—I ათასწლეულების მიჯნით თარიღდება.

შიდა ქართლში ამ დროის ნამოსახლარები სხვა ადგილებშიცაა გამოვლენილი და შესწავლილი. ყველა ისინი დაახლოებით ერთი ტიპისაა. მათთვის, როგორც აღსანიშნავია, კულტურის ნამოსახლარებისაგან განსხვავებით, ის არის დამახასიათებელი, რომ აქ, როგორც ჩანს, სამლოცველოები უშუალოდ ნასოფლარის ტერიტორიაზე იყო განლაგებული.

შიდა ქართლში კარგადაა ცნობილი გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნები. აქაც, ამ დროის სამარხის ძირითადი ტიპი ორმოსამარხია. მიცვალებულს ძირითადად გვერდზე მწოლარეს, ფეხებმოკცილს კრძალავდნენ, ქალებს მარცხე-

ნა, კაცებს კი მარჯვენა გვერდზე, ამ დროის სამარხთა უმრავლესობა ინდივიდუალურია, კოლექტიური სამარხები შედარებით იშვიათია. შიდა ქართლში შესწავლილი სამაროვნებიდან პირველ რიგში სამთავროს სამაროვანია აღსანიშნავი. ამ სამაროვანზე პირველი მიცვალებულები ჯერ კიდევ შუაბრინჯაოს ხანაში დაიკრძალნენ, მაგრამ ამ სამაროვნის ინტენსიური გამოყენება გვიანბრინჯაოს პერიოდში დაიწყო და თითქმის ორი ათასი წლის მანძილზე იგი მოქმედი სასაფლაო იყო. სამთავროს სამაროვნის გვიანბრინჯაო-აღრერკინის ხანის სამარხებში მდიდარი მასალები აღმოჩნდა, რომლებიც განსაკუთრებული სიყვადით გვიხატავენ შიდა ქართლში იმდროინდელი მოსახლეობის ცხოვრების საქმიანობის, საზოგადოების სოციალური ურთიერთობის და სხვ. სურათს.

შიდა ქართლში გავრცელებულ გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურას ზოგჯერ სამთავრო კულტურასაც უწოდებენ. ამ კულტურის ადრეულ საფეხურზე ერთ-ერთი დამახასიათებელი იარაღი ტარშეურჩენელი, მოკლე ფოთლისებრი სატევრის პირია. ტარი, ჩანს, მათ ხისა ან ძვლის ჰქონდათ, რომელიც მანქნელებით უმაგრდებოდა სატარეს (ტაბ. LXXI). ფოთლისებრი სატევრისპირებში რამდენიმე ვარიანტი გამოიყოფა: ზოგის პირი უჭედოა, ზოგს პირის მთელ სიგრძეზე ვიწრო ქედი დაუყვება; მათ ზოგჯერ „სამთავრო კარიანტს“ უწოდებენ.

ვიწროქედიანი ფოთლისებრი სატევრები ცნობილია იორ-ალაზნის კულტურიდან, მაგრამ მათ აქ ფართო გავრცელება არ მიუღიათ. ამ დროისათვის აქ იწვევს გავრცელებას უფრო სრულყოფილი სატევარი შედგენილი ტარით. არც ცენტრალური ამიერკავკასიის სხვა თანადროულ კულტურებში პოვა ფოთლისებურმა სატევრის პირმა გავრცელება. დასავლურ-ქართულ კულტურაში თითქმის არ გვხვდება ვიწრო ქედიანი ფოთლისებრი სატევრის პირი. აქაც, მართალია, ტარშეურჩენელი სატევრისპირებია ძირითადად გავრცელებული, მაგრამ განსხვავებული ფორმის. შიდა ქართლში გვხვდება აგრეთვე ალისებრი მოყვანილობის სატევრის პირები. ისინი შედარებით უფრო მოზრდილებია, ზოგი ვიწროქედიანი, ზოგსაც უფრო ფართო ქედი აქვს. ეს სატევრისპირები შედარებით უფრო განვითარებული და სრულყოფილი ფორმისაა. ალისებრი სატევრისპირი კარგადაა ცნობილი შიდა ქართლიდან, უპირატესად მისი ჩრდილო ზოლიდან. ვხვდებით მათ აგრეთვე დასავლეთ საქართველოში, საჩხერეში, რიონის ზემო წელზე ბრილის სამაროვანზე. ცნობილია იგი აგრეთვე თრიალეთიდან, ბეშთაშენის სამაროვანზე. ფართოქედიანი, ალისებრი სატევრისპირები აღმოჩნდა ჩრდილო კავკასიაში, ყოზანში, ზემორუთხაში და სხვ. შიდა ქართლიდან ცნობილია აგრეთვე ფოთლისებრი სატევრისპირები, რომელთაც მდიდრულად შემკული ბრინჯაოს ტარი აქვთ. ამ ტიპის სატევრები ცნობილია წეროვანიდან, თბილისიდან. ერთი სატევრის პირი ნაპოვნია წინანდალთან და სხვ. ამრიგად, ფოთლისებრი მოყვანილობის სატევარი ერთ-ერთი დამახასიათებელი იარაღთაგანია შიდა ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურისათვის, რომელიც აქ ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის საკმაოდ ფართოდ ვრცელდება.

ამ დროისათვის ფოთლისებრი სატევრის პირის გარდა შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელია შუბისპირი, რომელსაც გახსნილი მასრა აქვს. უძველესი მასრაგახსნილი შუბისპირები ჰედვითაა დამზადებული, შემდეგ კი ამ ტიპის იარაღს ყალიბში ასხამდნენ. მასრაგახსნილ შუბისპირს ჩვეულებრივ მასრა გრძელი აქვს. შიდა ქართლში მასრაგახსნილი შუბისპირები ჯერ კიდევ წინარე შუაბრინჯაოს ხანაში იყო გავრცელებული. მათ ვხვდებით ნულისა და

ქვასათალის კოლექტიურ სამარხებში. მასრავახსნილი შუბისპირები ცენტრალური ამიერკავკასიის სხვა ამავდროულ კულტურებშიც გვხვდება, მაგრამ განსაკუთრებით ფართო გავრცელებას ამ ტიპის იარაღი შიდა ქართლში და დამატებით საქართველოში აღწევს. აღსანიშნავია, რომ შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე მასრავახსნილი ხელშუბისპირები, რომლებიც შედარებით უფრო მომცრო ზომისანი არიან და თითქმის საესვებით იმეორებენ შუბისპირის ფორმას.

როგორც ჩანს, შიდა ქართლში გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურიზე გავრცელებული იყო სამკუთხამოყვანილობის თხელფირფიტოვანი ისრისპირები, ისინი კარგადაა წარმოდგენილი სამთავროს სამაროვნის უძველეს ორმოსამარხებში. აქ ეს ისრისპირი დროის საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე გვხვდება და შემდეგში მათი ძვლისგან ნაკეთები მიმბამვლობაც გვხვდება. ცნობილია ისინი თბილისიდან, თრიალეთში ბეშთაშენის სამაროვნიდან, ბორჯომის ხეობაში, გომნას სამარხიდან და სხვ. იორალაზნის კულტურაში მსგავსი ისრის პირები იშვიათად გვხვდება და ვარაუდობენ, რომ აქ ისინი შიდა ქართლიდან შემოდის.

შიდა ქართლში გვიანბრინჯაოს ხანის საკმაოდ ადრეულ საფეხურიდან ურცელდება ირმის რქის ძირიდან ნაკეთები იარაღი, რომელიც, ჩანს, ძირითადად ლახტისთავის ფუნქციას ასრულებდა (ტაბ. LXXVI). ეს იარაღი კარგადაა წარმოდგენილი სამთავროს ორმოსამარხებში, სადაც იგი დროის საკმაოდ ღიდ მანძილზე იყო გავრცელებული. ამ ტიპის იარაღი ნაპოვნი იყო ქვასათალის სამაროვნის ერთ-ერთ ორმოსამარხში. ერთი ამგვარი იარაღი ცნობილია ბეშთაშენის სამაროვნიდან. ცენტრალური ამიერკავკასიის თანადროულ კულტურებში ირმის რქის ძირიდან ნაკეთები ანალოგიური იარაღი, ჩანს, დამახასიათებელი არ იყო.

შიდა ქართლში კარგადაა წარმოდგენილი ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ტიპის იგი, ჩანს, აქ საკმაოდ ადრეული პერიოდიდან გვხვდება და ერთ-ერთი ძირითადი საომარი იარაღი უნდა ყოფილიყო. შიდა ქართლში ამ იარაღის თითქმის ყველა ვარიანტი გვხვდება, როგორც მოზრდილი, ყუხაზე შევრილით, ასე უფრო მსუბუქი, კოხტა ფორმისა.

სამკაულიდან, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურიდან მოცილებული, შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელია საკინძები, განსაკუთრებით თავხვია საკინძი, იგი კარგადაა წარმოდგენილი სამთავროს სამაროვნის უძველეს ორმოსამარხებში. საკინძების ამ სახეობას საერთოდ ვხვდებით კავკასიის გვიანბრინჯაოს ხანის სხვადასხვა კულტურებში, მაგრამ მაინც, ჩანს, იგი ყველაზე მეტად შიდა ქართლისათვისაა დამახასიათებელი. იორალაზნის კულტურაში იგი შედარებით იშვიათია. შილდის სამლოცველოში მისი სულ რამდენიმე ცალი აღმოჩნდა. შიდა ქართლში ამ დროისათვის სხვა სახის საკინძებიც იყო ცნობილი ლურსმნისებრი თავით, სოკოსებრთავიანი, თავზე ხუთი კოპით და სხვ. (ტაბ. LXXVI). საერთოდ ტანსაცმელთან დაკავშირებული ეს სამკაული ჭარბოდ იყო გავრცელებული შიდა ქართლში ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში.

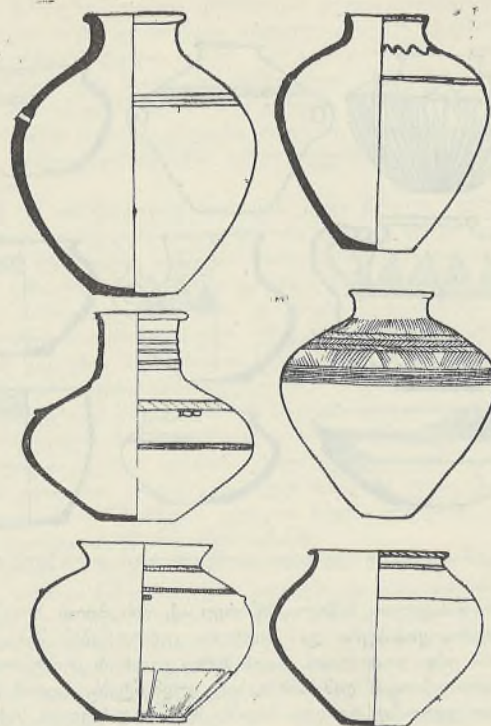
გარკვეული თავისებურება შეინიშნება შიდა ქართლის ამ დროის კერამიკაშიც. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ცენტრალური ამიერკავკასიის ამავდროულ კულტურებში კერამიკაში უფრო მეტი საერთო შეინიშნება. ვიდრე ლიონის ნივთებში. შიდა ქართლური თიხის ქურქელიც უპირატესად შავად და მკრისფრადაა გამომწვარი. ჩვეულებრივ გაბრიალებული ზედაპირით ხასიათ-

დება (სურ. 80). ეს კერამიკა გამოირჩევა დამზადების მაღალი ხარისხით, ფორმათა დახვეწილობით და მრავალგვარობით (ტაბ. LXXIII; LXXIV; LXXV). მისთვის დამახასიათებელია შემკობის სხვადასხვა ხერხი და მდიდრული ორნამენტული სახეები. ხშირია მხარზე განლაგებული სამკუთხედების მოტივი, რომლებიც ურთიერთმკვეთი ხაზები, ირიბი კდეები და სხვ. (სურ. 81). გვხვდება აგრეთვე ე. წ. პარკეტული ორნამენტი. შიდა ქართლის ნამოსახლარებზე აღმოჩნდა სავარცხლისებრი შტამპით შემკული ჭურჭელი. პარკეტული ორნამენტი გვიანბრინჯაოს ხანის დასავლურ-ქართული კულტურის კერამიკა-

სურ. 80. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი.

სთვისაა დამახასიათებელი. მას ხშირად გვხვდებით ამ დროს კოლხეთის ლობის ნამოსახლარების ფენებში. დამახასიათებელია ამ ნამოსახლარებისავე აგრეთვე სავარცხლისებრი შტამპით შემკული ჭურჭელი. გამოითქვა დეც ვარაუდი, რომ ორნამენტის ეს სახეები შიდა ქართლის კერამიკაზე დასავლეთ-ქართულ კულტურასთან არსებული მჭიდრო ურთიერთობის შედეგად უნდა იყოს. დასავლეთთან ახლო კავშირის მანიშნებელია აგრეთვე შიდა ქ-

სურ. 81. აღმოსავლეთ საქართველოს გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი.

თლისათვის დამახასიათებელი ჭურჭელი „ზომორფული“ ყურებით. ყურის ეს ფორმა ახლო მსგავსებას ნახულობს კოლხურ კერამიკასთან (სურ. 82).

დასავლეთთან ურთიერთობა შეინიშნება არა მარტო კერამიკულ მასალაში. შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელი ფოთლისებური სატევრისპირი გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს კოლხური კულტურის სატევრებთან. კოლხეთშიც, შიდა ქართლის მსგავსად, მასრაგასნილი შუბისპირი იყო გავრცელებული. ამრიგად, გვიანბრინჯაოს ხანის დამდევადან კვლავ აღდგა შუაბრინჯაოს პერიოდში შეწყვეტილი კავშირი შიდა ქართლსა და დასავლეთ საქართველოს შორის. შემდეგში ურთიერთობა მათ შორის კიდევ უფრო ცხოველდება და შიდა ქართლში სულ უფრო და უფრო ძლიერდება კოლხური კულტურის გავლენა. აქ ხშირად გვხვდება კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ელემენტები — ცულები, თოხები, სეგმენტისებრი იარაღი და სხვ. ხოვლეგორის ნამოსახლარის ერთ-ერთ პორიზონტში სეგმენტისებრი იარაღი აღმოჩნდა. კოლხური კულტურის განსაკუთრებით ძლიერ გავლენას განიცდის შიდა ქართ-

სურ. 82. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის პურეკელი.

ლის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი. სწორედ აქ, მის მთიან ზოლში ცენტრალურ-კავკასიური, ყობანური და კოლხური კულტურების შეხვედრის ერთ-ერთი რეგიონი უნდა ყოფილიყო. თავის მხრივ კოლხურ კულტურაშიც ვხვდებით შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელ ელემენტებს, მაგრამ მისი გავლენა გაცილებით უფრო სუსტი იყო. სხვაზე მეტად, დასავლეთ საქართველოში ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცული გვხვდება, რომელიც აქ შიდა ქართლიდან ვრცელდება.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის შიდა ქართლი იორ-ალაზნის კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის. აქ თანდათანობით ვრცელდება იორ-ალაზნის კულტურისათვის დამახასიათებელი იარაღთა ფორმები, განსაკუთრებით სატევრები და მახვილები, შუბისპირები. როგორც ჩანს, იორ-ალაზნის კულტურისათვის დამახასიათებელი საბრძოლო იარაღი შიდა ქართლში საკმაოდ მკარად იკიდებს ფეხს. მოკლე, ფოთლისებრი მოყვანილობის სატევრის პირების მიხედვით „სამთავრული“ ვარიანტი თანდათანობით გამოდის ხმარებიდან. ბრინჯაოსტარაინი, ფოთლისებრი სატევრის პირები და ალისებრმოყვანილობის სატევრის პირები შიდა ქართლში, ჩანს, კახური ტიპის სატევრებთან თანაარსებობდნენ. აქ საკმაოდ ხშირად გვხვდება კახური ტიპის შედგენილტარაინი და მთლიანად სხმული სატევრები. კარგადაა ცნობილი წვერმომრგვალებული და ბოლოკვეთილი მახვილები. ფართოდ ვრცელდება შუბისპირები შეკრულ მასრით, ორი რელიეფური ზოლით ბოლოზე. შემდეგში აქ კახური ტიპის სატევრებისა და მახვილების საფუძველზე ამ იარაღის თავისებური ფორმები ყალიბდება, რომლებიც ძირითადად შიდა ქართლისათვის ჩანს დამახასიათებელი.

შიდა ქართლში კარგადაა ცნობილი ამ ღრის ლითონის სამეურნეო იარაღი. პირველ რიგში აღსანიშნავია ბრტყელი ცულები. აქ უპირატესად თავისებური ფორმის ბრტყელი ცული იყო გავრცელებული, რომელსაც ცალი მხარე ბრტყელი აქვს, მეორე კი ამოზურგული. მისი ზედა ბოლო სამკაპაა. (ტაბ. LXXI). გვხვდება აქ აგრეთვე ღარიანი სატეხები. ლითონის ნამგალი აქაც ძირითადად ისეთივე გვხვდება, როგორც დასავლურ-ქართულ კულტურაში და აგრეთვე იორ-ალანის აუზში, უყუნწო ერთი ან ორი სამანქლე ნახერტით.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოდან, შიდა ქართლი აღმოსავლეთით და დასავლეთით გავრცელებულ კულტურათა საკმაოდ ძლიერ გავლენას განიცდის, მაგრამ მიუხედავად ამისა, მან მაინც შეინარჩუნა თავისი თვითმყოფადი სახე. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა შიდა ქართლის ამ ღრის ნამოსახლარზე მოპოვებულ მასალებში. აქ კარგად შეინიშნებოდა გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურის თანმიმდევრული, უწყვეტი განვითარება. არ იგრძნობა რაიმე გარეშე გავლენის ისეთი ძალით ჩარევა, რაც შეაფერხებდა კულტურის თანდათანობით განვითარების მსვლელობას. როგორც ხოვლეგორის ნამოსახლარის შესწავლიდან კარგად ჩანს, ეს მოვლენა აქ უფრო გვიან შეიმჩნევა ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ბოლო პერიოდში. ხოვლეგორის III პორიზონტიდან აშკარად იგრძნობა ახალი კულტურული ნაგადის შემოსვლა, რაც განსაკუთრებით კარგად კერამიკულ მასალაში აისახა. შივი და ნაერის-ფერი ადვილობრივი ჭურჭლის გვერდით ჩნდება სრულიად ახალი, მანამდე უცნობი წითლადგამოწვარი თიხის ნაწარმი.

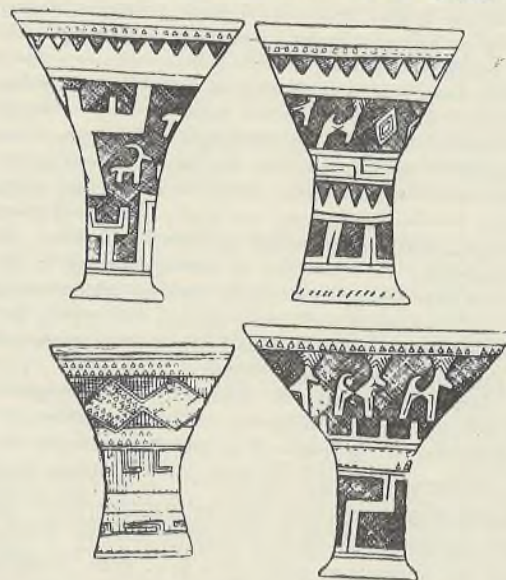
რა ვითარება შეიქმნა შუაბრინჯაოს ხანის მომდევნო საფეხურზე საქართველოს სამხრეთ ნაწილში, ქვემო ქართლში და მესხეთ-ჯავახეთში, რომელიც თრიალეთის კულტურის ღრის ერთ-ერთი დაწინაურებული ოლქი იყო, ჭერჯერობით მთლად ნათელი არ არის. მართალია, ქვემო ქართლის მიმართ გამოითქვა მოსაზრება, რომ იგი გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე, შიდა ქართლთან შედარებით, ჭერ კიდევ ინარჩუნებს მოწინავე მდგომარეობას, მაგრამ ამის გადაჭრით თქმა ჭერჯერობით ძნელია. მთლად გარკვეული არ არის, თუ რა მოხდა აქ თრიალეთის „დიდი ყორღანის ბრწყინვალე კულტურის“ დაცემის შემდეგ ხანაში. შედიოდა თუ არა ქვემო ქართლი იმ ერთიან კულტურაში, რომელიც, როგორც ფიქრობენ, გვიანბრინჯაოს ხანის უადრეს საფეხურზე ჩამოყალიბდა შიდა ქართლსა და იორ-ალანის აუზში, ჭერ კიდევ ნათელი არ არის. სხვა ვარაუდიც არსებობს, რომლის მიხედვითაც ქვემო ქართლი ამ პერიოდში იმ კულტურის წრეში ექცევა, რომელშიაც შედიოდა კახეთი და სომხეთის ჩრდილო ზოლი; შიდა ქართლში კი ამ ღრის განსხვავებული ხასიათის კულტურა იყო გავრცელებული.

ქვემო ქართლში შუაბრინჯაოს ხანის უშუალო მომდევნო საფეხურის რეგლებად მიჩნეულია წალკის პლატოზე ბაიბურთის სამარხები, საბითხას 28 და ტაბაწყურის 42 ყორღანი. ამ სამარხებში ძირითადად თიხის ნაწარმი აღმოჩნდა, რომელიც ჭერ კიდევ შუაბრინჯაოს კერამიკასთან ნახულობს სიახლოვეს, მაგრამ ამავე ღრის მასში უკვე გარკვეულად ჩნდება გვიანბრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭლისათვის დამახასიათებელი ნიშნები. წინარე ეპოქასთან აკავშირებთ მათ ყორღანული დაკრძალვის წესი. ქვემო ქართლში სხვადასხვა რეგიონში, როგორც მთაში და მთისწინეთში, ისე ბარში, შესწავლილია გვიანბრინჯაოს ძეგლები, ძირითადად სამაროვნები. მართალია, ქვემო ქართლში

საკმაოდ ბევრი ამ დროის ნამოსახლარია მიცვლული, მაგრამ დღემდე არც ერთი მათგანი შესწავლილი არ არის. ამიტომ ძნელია თქმა იმისა, თუ როგორი იყო იმ ხანის სოფელი, საცხოვრებელი, სამეურნეო ცხოვრება და სხვ. ნამოსახლარები განლაგებულია უპირატესად მთისწინა ზოლში და ბარში.

ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლებიდან აღსანიშნავია ბეშთაშენის, ვანთიანის, ღრმახევისთავის, სიონის, მადნისჭალის, კობალის, ჭალის, პანტიანის და სხვ. სამაროვნები. აქ ძირითადად გავრცელებული იყო ორმო-სამარხები და ქვაყუთები. იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ყორონული ტიპის სამარხები. მიცვალეზულები უპირატესად ფეხმოკეცილი, გვერდზე მწოლარე ესვენა. ზოგჯერ მიცვალეზულებს მჯდომარე პოზით ასაფლავებდნენ. სამარხეული კომპლექსები მაინცდამაინც არ გამოირჩევა მასალის სიუხვით. ყველაზე მეტად აქ კერამიკაა წარმოდგენილი, რომელიც უფრო მაინც შიდა ქართლის კერამიკას უახლოვდება. თუმცა გარკვეული თავისებურებებით გამოირჩევა. თიხის ჭურჭელი დიდი მრავალფეროვნებით არ გამოირჩევა. გვხვდება ღერგები, ჯამები, სასმისები და სხვ. აღსანიშნავია ბეშთაშენის სამაროვანზე აღმოჩენილი მაღალი სასმისები, რომლებსაც ქვედა ნაწილი თითქმის ცილინდრული აქვთ, ზედა კი მკვეთრად გადაშლილი. სასმისის მთელი ზედაპირი დასერილია მკვეთრად ამოკვეთილი გეომეტრიული სახეებით. ანალოგიური ჭურჭელი ცნობილია შიდა ქართლიდან, სამთავროს სამაროვნიდან, გოსტიბეიდან (სურ. 83).

არც ლითონის იარაღ-საჭურვლის სიუხვითა და მრავალფეროვნებით გა-

სურ. 83. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა; თიხის ჭურჭელი.

შორიჩევა ქვემო ქართლში შესწავლილი ძეგლები. ყველაზე მეტად აქ ბრინჯაოს სატევრისპირები გვხვდება. აქაც უპირატესად უყუნწო, ტარშეურჩენელი სატევრისპირებია გავრცელებული. გარკვეული ორიგინალობით გამოირჩევა სიონში, „ფარახების“ სამაროვნებზე აღმოჩენილი სატევრისპირები. ისინი საზრდოვანად ვანსხვადდება შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელ ე. წ. „ფოთლისებრი“ სატევრისპირებისაგან. სატევრისპირი, ამ სამაროვანზე, საბრძოლო ზასიათის იარაღების ერთდერთი სახეობაა. ალგეთის ხეობის სამაროვნებზე სატევრისა და შუბის პირები გვხვდება ძირითადად მადნისქალის სამარხებში. სატევრისპირი ყველაზე მეტად გავრცელებული იარაღია. აქაც პრიმიტიული ფორმის, ტარშეურჩენელი უქედო ემქესი სატევრისპირი აღმოჩნდა. მათში საში ქვეტიში გამოირჩევა პირველ ქვეტიში გაერთიანებული სატევრის პირები შედარებით უფრო მოზრდილებია და რამდენადმე უფრო განვითარებული. როგორც ჩანს, ეს ტიპი ყველაზე დამახასიათებელი იყო ქვემო ქართლში. იგი უახლოვდება სიონის ერთ-ერთ სატევარს, ფარცხისთან, ჯორჯიაშვილთან და სხვ. მოპოვებულ ამგვარსავე იარაღებს. საერთოდ ეს ფორმა სატევრისპირისა ცნობილია მესხეთსა და შიდა ქართლში. რაც შეეხება ორ სხვა ქვეტიშს, ისინი უფრო პრიმიტიული ფორმისაა, მოკლე სატევრის პირებია. გვხვდება ფოთლისებრი სატევრისპირები, რომლებიც ფორმით სამთავროს უძველეს ორმოსამარხებში აღმოჩენილ ცალეებს უახლოვდება. „სამთავრული“ ტიპის ფოთლისებრი სატევრისპირებია ძირითადად წარმოდგენილი ალგეთის ხეობის სხვა სამაროვნებზე — ქალის, კობალის და სხვ. ანალოგიური სატევრის პირებია ცნობილი ბეშთაშენის სამარხებიდან. ბეშთაშენის სამაროვანი ღროს უფრო დიდ მონაკვეთს მოიცავს. აქ უფრო კარგადაა ასახული გვიანბრინჯაოს ხანაში ქვემო ქართლში მიმდინარე პროცესები, ბეშთაშენის სამაროვანზე მთელ რიგ ადრეულ სამარხებში ნაპოვნი იყო ფოთლისებრი სატევრისპირები, მათ შორის „სამთავრული“ ვარიანტი. აქვე აღმოჩნდა სატევრები ალისებროყვანული პირით, რომლებიც კარგადაა ცნობილი შიდა ქართლში. ნაპოვნია აგრეთვე რამდენიმე ყუნწიანი სატევრის პირი. საინტერესოა, რომ ერთ-ერთი მათგანი ფორმით ძალიან წააგავს თრიალეთის ყორღანში ნაპოვნ ვერცხლის სატევრისპირს. საერთოდ, როგორც ეს ბეშთაშენის სამაროვანზე მოპოვებული მასალებიდან ჩანს, წალკის პლატო უფრო მეტად „სამთავრული“ კულტურის გავლენას განიცდიდა და გარკვეულ ხანაში მისი გავრცელების სფეროში შედიოდა. სამთავროსთან ნახულობს ბევრ საერთოს აგრეთვე ბეშთაშენის სამაროვანზე ნაპოვნი ბრინჯაოსა და ძვლის ბრტყელი ისრისპირები, ძვლის წახნაგა ისრისპირები, რქის ძირიდან ნაკეთები იარაღი, მასრავახსნილი შუბისპირები და სხვ. შიდა ქართლიდან შემოდის ალბათ დასავლური ელემენტები აქ. ბეშთაშენის სამარხეულ ინვენტარში კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელი ნიშნები აისახება. ერთ-ერთ სამარხში კოლხური ცული აღმოჩნდა.

ქვემო ქართლში, საერთოდ, მასრავახსნილი შუბისპირი იყო გავრცელებული. ალგეთის ხეობის სამაროვანზე მასრავახსნილი შუბისა და ხელშუბის პირებია ცნობილი. ერთი მასრავახსნილი შუბისპირი ნაპოვნია ღრმანგვისთავის სამაროვნის ერთ-ერთ უძველეს სამარხში. სხვადასხვა ვარიანტის მასრავახსნილი შუბისპირებია ცნობილი ბეშთაშენის სამაროვნიდან. ეს შუბისპირები ახლო ღვანან შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელ ამგვარსავე იარაღთან.

როგორც ჩანს, ქვემო ქართლში საკმაოდ ადრე ვრცელდება ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ტიპის ცული და აქ იგი საკმაოდ დიდი ხნის მანძილზე არსებობს. ანტიმონისაგან ნაკეთები ამ ტიპის ცულის ფორმის საკადები აღმოჩნდა.

და მადნისქალის სამაროვნის ადრეულ სამარხებში. გამოითქვა მოსაზრება, რომ ქვემო ქართლი შესაძლოა ამ ტიპის ცულის ჩამოყალიბების და წარმოების ერთ-ერთი კერა იყო. ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე რამდენიმე ამ ტიპის ცულია ნაპოვნი. აღსანიშნავია დმანისთან, სოფ. განთიადში აღმოჩენილი ერთი სამარხი, შესაძლოა მელითონისა, სადაც ქვის სხვა ყალიბებთან ერთად, სამი ცენტრალურ-ამიერკავკასიური ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბი აღმოჩნდა. (სურ. 79). ამ ტიპის ცულის ერთი ყალიბი სოფ. ოფრეთთან იყო ნაპოვნი.

იშვიათია ქვემო ქართლში ისრის პირები. ისინი ძირითადად ბეშთაშენის სამაროვნისა და ცნობილი, როგორც ბრინჯაოსი, ისე ძვლის და ახლო დგანან სამთავროს სამაროვნის ამგვარსავე იარაღთან. ჭალას სამაროვნის რამდენიმე სამარხში ნაპოვნი იყო რამდენიმე უყუწწო და ყუწწიანი ბრტყელი ისრის პირი. აღსანიშნავია სიონის სამაროვნის ერთ-ერთ სამარხში ნაპოვნი ისრის პირი, რომელიც მიცვალებულის ნეკნის ძვალში იყო ჩარტობილი. იგი ბეშთაშენისა და ჭალას ზოგი ისრისპირის მსგავსია. როგორც ჩანს, ეს ისრისპირები, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში გავრცელებული გრძელყუწწიანი ისრისპირების ადრეულ სახესხვაობას წარმოადგენდნენ.

არც ლახტისთავები ჩანს დამახასიათებელი ქვემო ქართლისათვის. ბეშთაშენის სამაროვნის გარდა, სადაც ორი ტიპის ლახტისთავი აღმოჩნდა, ეს იარაღი სხვაგან თითქმის არ გვხვდება. ბეშთაშენის ლახტისთავები ანალოგს ნახულობენ სამთავროს ცალებთან და ჩრდილო სომხეთში გავრცელებულ ამგვარსავე იარაღთან.

სამეურნეო იარაღი ქვემო ქართლიდან მაინცდამაინც ცნობილი არ არის. სადღეისოდ მხოლოდ ბეშთაშენის სამაროვნის ადრეული სამარხებიდანაა ცნობილი ბრინჯაოს და კაყის ნამგლები. ბრინჯაოს ნამგლები უყუწწოა, ორი სამანქვე ნახერტით ცალ ბოლოზე; საერთოდ იმ ტიპისა, რომელიც ამიერკავკასიისათვის ჩანს დამახასიათებელი.

ბრტყელი ცულებიდან ქვემო ქართლში ცნობილია მისი ორი ვარიანტი. სიმეტრიული, ძლიერად გაზიდული მხრებით (ტაბ. LXXV). ამ ტიპის ერთი იარაღი ნაპოვნი იყო ბეშთაშენის ერთ-ერთ სამარხში. მსგავსი ცულის ქვის ორი ჩამოსასხმელი ყალიბი აღმოჩნდა განთიადის მელითონის სამარხში. ამ ტიპის ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბი ნაპოვნია ერევნის მახლობლად მუხანათ-თაფაში. მკვეთრმხრებიანი ბრტყელი ცულები კარგადაა ცნობილი სომხეთის ტერიტორიიდან.

ქვემო ქართლის გვიანბრინჯაოს ხანის სამარხებში კარგადაა წარმოდგენილი სხვადასხვა სამკაულები. სხვაზე მეტად აქ ბრინჯაოს საკინძები გვხვდება. აღგეთის ხეობის სამაროვნებზე უპირატესად თავზეა საკინძები აღმოჩნდა, თავზეა საკინძები კარგადაა ცნობილი ბეშთაშენის სამაროვნიდან. ეს ქინძისთავები მსგავსია სამთავროს სამაროვნის უძველეს ორმოსამარხებში და საერთოდ, შიდა ქართლში აღმოჩენილ ამგვარივე ქინძისთავებისა. ქვემო ქართლში გვხვდება ლურსმნისებურთავიანი, მრგვალთავიანი და სხვ. საკინძები, რომლებიც აგრეთვე კარგადაა ცნობილი შიდა ქართლში. განსაკუთრებით აღსანიშნავია კონუსისებრთავიანი საკინძები, კარგად წარმოდგენილი ქვემო ქართლში ცნობილი გვიანბრინჯაოს ხანის თითქმის ყველა სამაროვანზე. ამ საკინძების რამდენიმე ვარიანტი გვხვდება. ამთგან ყველაზე ადრეული, ჩანს, ვიწრო და გრძელი კონუსისებრთავიანი საკინძებია (ტაბ. L). ისინი ძირითადად ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სომხეთში გვხვდებიან. რამდენადაც მოგვიანოა უფრო მოკლე და შედარებით გამსხვილებული თავით კონუსისებრი საკინძები.

ისინიც ძირითადად ქვემო ქართლში და ჩრდილო სამხეთში ჩანან გავრცელებულნი. მათ უკვე ვხვდებით შიდა ქართლში, სამთავროს სამაროვანზე. ყველაზე გვიანია მსხვილთავიანი, მოკლედეროიანი კონუსისებრი ქინძისთავები, რომლებიც ძირითადად ისევ ქვემო ქართლსა და ჩრდილო სამხეთის ტერიტორიაზე ჩანან და შიდა ქართლშიც უფრო ფართოდ ვრცელდებიან. ამ ტიპის ქინძისთავის ჩამოყალიბების ძირითადი არე ქვემო ქართლის სამხრეთით მიმდგომი მხარეები უნდა ყოფილიყო.

როგორც ჩანს, ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის შუა ხანებიდან, ქვემო ქართლი სამთავროს კულტურის ძლიერ გავლენას განიცდის; ამ პერიოდისაა ეტყობა, ეს კულტურა აღმოსავლეთით იწყებს გავრცელებას და თრეის სამაროვანზე მისი ელემენტები ჩნდება. უფრო ღრმად, კახეთის მიმართულებით, ჩანს, იგი ველარ ვრცელდება, ალბათ იმის გამო, რომ ამ დროს აქ იორალანის კულტურა იყო გავრცელებული. მაგრამ სამაგიეროდ სამთავროს კულტურა საკმაოდ ღრმად ვრცელდება ქვემო ქართლში, უპირატესად შიდა ქართლთან მიმდგომ მხარეებში, ალგეთის ხეობაში და წალკათრიალეთში. უფრო სამხრეთით მარნეულის ველზე, მაშვერის ხეობაში იგი, ჩანს, მაინცდამაინც არ გავრცელებულა.

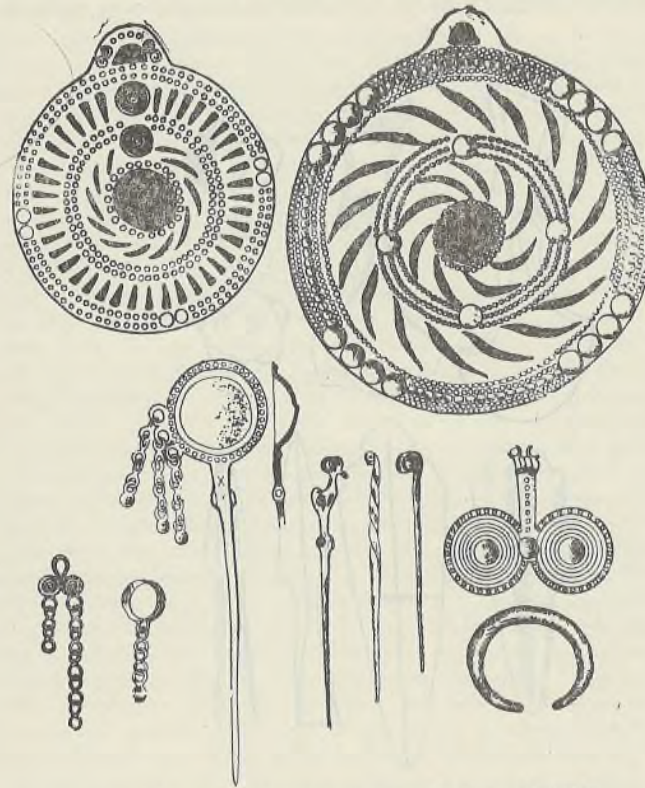
ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის, როდესაც შიდა ქართლი იორალანის კულტურის საკმაოდ ძლიერ ექსპანსიას განიცდის, სამხრეთ საქართველო, ჩანს, ამ მოვლენების მიღმა რჩება. ქვემო ქართლში სადღეისოდ სრულიად უცნობია იორალანის კულტურისათვის დამახასიათებელი საბრძოლო იარაღი — მახვილები, სატევრები და შუბის პირები. აქ ამ დროისათვის რაიმე მნიშვნელოვანი გავლენები არ შეინიშნება და კულტურაში რაიმე შესამჩნევი ცვლილებები არ იკრძაობა. როგორც ჩანს, ამ პერიოდისათვის სუსტდება კავშირი შიდა ქართლთან და თითქოს სამხრეთით მომიჯნავე რეგიონებთან ურთიერთობა ერთგვარად უფრო საგრძნობი ხდება.

რა ინტენსივობითაა ათვისებული სამხრეთ საქართველოს მაღალმთიანი ზოლი, ჯავახეთის პლატო, გვიანბრინჯაოს ხანაში, ჯერჯერობით ნათელი არ არის. სადღეისოდ აქ ამ პერიოდის ძეგლები გამოვლენილი თითქმის არ არის. სავარაუდოა, რომ ჯავახეთში ადრებრინჯაოს ხანის შემდეგ ერთგვარად შენეულა ცხოვრება შუა და გვიანბრინჯაოს ხანებში. ცალკეული შემთხვევითი აღმოჩენები გვიანბრინჯაოს პერიოდის ნივთებისა აქ სხვადასხვა ადგილებიდან არის ცნობილი, მაგრამ ისინი რაიმე გარკვეულ წარმოდგენას ამ ხანის შესახებ არ იძლევიან. ამ მხარის უფრო ფართო დასახლება ეტყობა უფრო გვიან იწყება. აქ გამოვლენილია საკმაოდ მძლავრი ნამოსახლარი, ნაციხარი ადგილები, სადაც ცხოვრება, როგორც ჩანს, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში უნდა ჩასახლეთყო. მაგრამ დღემდე არც ერთი დასახლებული პუნქტი შესწავლილი არ არის და ამიტომ ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა. არც არტანის მტკვრის, ვარძიის ხეობაში გვიანბრინჯაოს ხანაში შექმნილი ვითარებაა ჯერჯერობით მთლად ნათელი. მესხეთის ეს მხარე შუაბრინჯაოს ხანაში ინტენსიურადაა ათვისებული და იგი თრიალეთის კულტურის მძლავრი გავლენის ქვეშაა მოქცეული. მაგრამ, რა ხდება აქ თრიალეთის კულტურის დაცემის შემდეგ, მთლად გარკვეული არ არის. აღსანიშნავია ვარძიისა და ასპინძას შორის სოფ. ხიზაბაურაში შემთხვევით აღმოჩენილი ბრინჯაოს ნივთების კოლექცია, რომელიც შედგებოდა შუბისა თუ ხელშუბის პირისა, სატევრის პირისა და ორი თოხისაგან.

გვიანბრინჯაოს ხანის ძეგლები მესხეთ-ჯავახეთში უპირატესად ცნობილია მის უფრო დასავლეთ ნაწილში ახალციხისა და ბორჯომის ხეობის მხარეებში. როგორც ჩანს, აქ, ამ პერიოდში საკმაოდ რთული ვითარება იქმნება და იგი დასავლურ და აღმოსავლურ კულტურათა საკმაოდ მძლავრ გავლენებს განიცდის. ამავდროულად აღგებობრივი ელემენტებიც ძლიერია ჩანს. მაგრამ იმის გამო, რომ მასალა უპირატესად სამაროვნებიდან მომდინარეობს, ან შემთხვევითაა აღმოჩენილი, ძნელია გარკვევით რაიმეს თქმა. ამ ხანის ნამოსახლარები მესხეთიდან სადღესოდ თითქმის სრულიად შეუსწავლელია და ამიტომაც რთულდება იმ სიტუაციის გარკვევა, რომელიც იქ გვიანბრინჯაოს ეპოქაში შეიქმნა. სხვაზე უკეთ ბორჯომის ხეობაა შესწავლილი, გარდა იმისა, რომ აქედან ჯერ კიდევ ადრე შემთხვევით მოპოვებული მასალები იყო ცნობილი და მცირე არქეოლოგიური სამუშაოები იყო ჩატარებული, დღეს რამდენიმე საყურადღებო სამაროვანია გამოვლენილი და გამოკვლეული. ამთგან აღსანიშნავია რველის, ბორჩილელის, კვირაცხოვლის, გომნას და სხვ. ამ სამაროვნებზე უპირატესად ორმოსამარხებია გამოვლენილი. მიცვალებულებს გვერდზე მწოლარს, ფეხებმოკეცილს ასაფლავებდნენ. კვირაცხოვლის სამაროვანზე, მაგალითად, კარგად გამოირჩეოდა, რომ ქალებს პარცენა გვერდზე კრძალავდნენ და ძირითადად სამკაულს ატანდნენ. მამაკაცები მარჯვენა მხარეზე იწვნენ და სამარხის ძირითად ინვენტარს იარაღი შეადგენდა. თითქმის ყველა სამაროვნის ადრეული სამარხებისთვის, უპირატესად ქალებისა, დამახასიათებელია ბრინჯაოს მოზრდილი, ბრტყელი, აფურული საყიდები. მათ ხშირად თან ახლავს სხვადასხვა ტიპის საკინძები — თავზე, დისკოიდალური თავით, ცხოველის თუ ფრინველის გამოსახულებით საკინძის თავზე და სხვ. აღსანიშნავია, რომ ეს დისკოიდალური საკინძები ძირითადად მესხეთისათვის ჩანს დამახასიათებელი. იგივე შეიძლება ითქვას საკინძების ზოგიერთი სახეობის შესახებ (სურ. 84). იარაღიდან მასრაგახსნილი შუბისპირები და სატევრისპირები გვხვდება. სატევრისპირები სხვადასხვა ტიპისაა: ფართო ყუნწით, ერთი ან სამი ნახვრეტით. ნაპოვნია „სამთავრული“ ტიპის ფოთლისებრი სატევრისპირები. საერთოდ, როგორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურზე მესხეთში უფრო იგრძნობა შიდა ქართლის გავლენა. ეს უპირატესად იარაღის ხასიათში აისახა. აქაც გვხვდება მასრაგახსნილი შუბისა თუ ხელშუბის პირები, ფოთლისებრი სატევრისპირები და ლახტისთავები (სურ. 85). გომნას ერთერთ სამარხში აღმოჩნდა შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელი ბრინჯაოს ბრტყელი ისრისპირები. საერთოდ მესხეთისთვის ისრისპირი მაინცდამაინც დამახასიათებელი არ ჩანს.

აღსანიშნავია, რომ მესხეთ-ჯავახეთში დღემდე ცნობილი არ არის აღმოსავლურ-ქართული ტულის აღმოჩენის შემთხვევა. შესაძლოა ამის ერთ-ერთი მიზეზი ისიც იყოს, რომ აქ, ჩანს, ადრე იწყებს გავრცელებას კოლხური ტუ-ლი. ამ მხრივ საინტერესოა ბორჩილელის სამაროვნის რამდენიმე ორმოსამარხი, რომლებშიც შიდა ქართლისათვის დამახასიათებელ სამარხულ ინვენტარში ფოთლისებრი სატევრისპირები, მასრაგახსნილი შუბისპირები, ბრტყელ ისრისპირები, თავზე საკინძებთან და სხვ. ერთად აღმოჩნდა კოლხური ტულები. მაგრამ ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოსათვის მესხეთში თანდათანობით გარკვეულად სუსტდება შიდა ქართლიდან მომდინარე გავლენები. ეს ის დროა, როდესაც შიდა ქართლში იორ-ალაზნის კულტურის მომქადაგებმა იწყება. როგორც ჩანს, ამ მოვლენებმა მესხეთში ერთგვარად შესუსტა შიდაქართლური გავლენები. თუ არ ჩავთვლით „კახური“ ტიპის ორი სატევრის აღმოჩენას

გომნას ერთ-ერთ სამარხში, აქ თითქმის არ აისახა ამ დროისათვის შიდა ქართ-
ლში მიმდინარე პროცესები. როგორც ჩანს, სწორედ ამ პერიოდთან შესხეთი
კოლხური კულტურის საკმაოდ ძლიერ გავლენას განიცდის. შესხეთში კარგა-
დაა ცნობილი ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი სამეურნეო ხასიათის

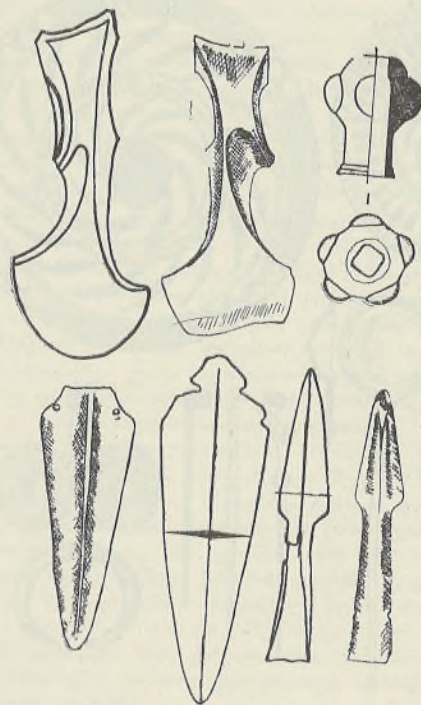

სურ. 84. გვეინბრიჭაოს ხანა, შესხეთი. სამარხეული ინვენტარი.

იარაღები — თოხი და სეგმენტისებრი იარაღი. კარგადაა ცნობილი აქ კოლხუ-
რი ცულები. აღსანიშნავია სოფ. მიტარბაში აღმოჩენილი კოლხური ცულის ჩა-
მოსასხმელი ყალიბი და თელოვანთან ნაპოვნი განძი, რომელიც შედგებოდა
ცულების, თოხების, სეგმენტური იარაღის ზოდებისა და აგრეთვე, კოლხური
ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბებისაგან. ბორჯომის ხეობაში წალვერთთან გამოვ-
ლენილი იყო მელითონის სახელოსნოს ნაშთები, სადაც აღმოჩნდა თიხის ყა-
ლიბების, ტიგელების და სხვ. ნარჩენები. როგორც ჩანს, კოლხური კულტუ-
რის აყვავების ხანაში ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში შესხეთში

კრდევე უფრო ძლიერდება ამ კულტურის გავლენა. ეს განსაკუთრებით კარგად გამოჩნდა წალვერთან შესწავლილ მზეთამზის სამაროვანზე.

როგორც ჩანს, ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი ხანებიდან აღმოსავლეთ საქართველოში საგრძნობლად იცვლება ვითარება, რამაც თავისი ასახვა კულტურის ხასიათში პოვა. მესხეთში, ჩანს, ამ დროისათვის მძლავრად იკიდებს ფეხს კოლხური კულტურა და იგი თანდათანობით სულ უფრო და უფრო მე-

სურ. 85. გვეინბრინჩაოს ხანა. მესხეთი. კოლხური ცულები, სატევრის პიოები, ლატის თევები და შუბის პირები.

ტად მისი გავლენის ქვეშ ექცევა. ძლიერდება კოლხური კულტურის ელემენტი შიდა ქართლშიაც; განსაკუთრებით მის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში. შიდა ქართლი ამ დროს, ყოველ შემთხვევაში მისი დიდი ნაწილი მაინც, იორალაზნის აუზთან ერთად, ერთიანი ხასიათის კულტურის გავრცელების სფეროში ექცევა. მაგრამ მიუხედავად ამისა, აქ მძლავრად გამოიჩინება ამ კულტურის ლოკალური ვარიანტი. გარკვეული ცვლილებები კულტურის ხასიათში ამ პერიოდში ქვემო ქართლშიაც შეინიშნება. როგორც ჩანს, აქ თანდათანობით სუსტდება შიდაქართლური კულტურის გავლენა და ამ რეგიონში სამხრეთით

მომიჯნავე მხარეებთან ერთად, ერთგვაროვანი ხასიათის კულტურა ვრცელდება.

ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლო და I ათასწლეულის დასაწყის ხანაში ამიერკავკასიაში, კერძოდ კი აღმოსავლეთ საქართველოში, თანდათანობით ვრცელდება რკინა. საილეისოდ ჯერ კიდევ მთლად გავრცელებული არ არის რკინის ხანის დასაწყისის და მისი ფართოდ ათვისების საკითხი. ზოგიერთის ვარაუდით აღმოსავლეთ საქართველოში აღრეული რკინის ხანა ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში იწყება, ზოგ რეგიონში უფრო ადრე, ზოგან კი ჩამდენადმე უფრო გვიან. გავრცელებულია აგრეთვე მოსაზრება, რომ რკინა ამიერკავკასიაში და კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოში პირველად ძვ. წ. II ათასწლეულის ბოლოს იწყებს გამოჩენას წინა აზიის გავლენის შედეგად. ზოგიერთის აზრით რკინის ფართო ათვისება ამიერკავკასიაში ძირითადად ურარტუს ზეგავლენამ განაპირობა. როგორც ჩანს, რკინის პირველი ნივთები აღმოსავლეთ საქართველოში ჯერ კიდევ ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში იწყებს გამოჩენას, მაგრამ კულტურის ხასიათზე მათ რაიმე საგრძნობი გავლენა არ მოუხდენიათ. რკინა აქ კარგა ხნის მანძილზე სათანადო კონკურენციას ვერ უწევს ბრინჯაოს. ბრინჯაოს მეტალურგიას, თავისი მაღალი დონით, კიდევ დიდხანს გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა (სურ. 86). ერთხანს ბრინჯაოსა და რკინის წარმოება თანაარსებობს, მაგრამ ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისი ხანიდან რკინის მეტალურგია სულ უფრო და უფრო მოწინავე მდგომარეობას აღწევს. ამ პერიოდში აღმოსავლეთ საქართველოში რკინის ფართო ათვისების ხანა დგება. რკინა, გარდა თავისი მაღალი ტექნიკური თვისებებისა, უფრო მეტად მისაწვდომი იყო და უფრო იაფი. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში და კერძოდ, აღმოსავლეთ საქართველოში რკინის მეტალურგიის დაწინაურების ყველა პირობა არსებობდა. რკინის ადგილობრივი წარმოების ერთ-ერთი მაჩვენებელი ისიც არის, რომ რკინის ნივთები ხშირად ადგილობრივი ბრინჯაოს ნივთების ფორმას იმეორებს. თანდათანობით ნმარებიდან გამოდის ბრინჯაოს იარაღები და როგორც საბრძოლო, ისე შრომის იარაღები ძირითადად რკინისა გვხვდება (სურ. 87). ჩნდება ადგილობრივი რკინის ნივთები, რომლებიც ფორმით უკვე საგრძნობლად განსხვავდება ბრინჯაოს ნაწარმისაგან. შეიმჩნევა სამხრეთის ქვეყნების, განსაკუთრებით ურარტუს გავლენა. ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის შუა ხანებში ძლიერდება ურარტუს ექსპანსია აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში. მართალია მისი გავლენა აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის დასავლეთ ნაწილში შედარებით სუსტი იყო, მაგრამ მაინც საკმაოდ შესამჩნევია. როგორც ჩანს, გავრცეულ ზეგავლენას შიდა ქართლიც განიცდის, რაც კარგად გამოჩნდა ხოვლეგორის ნამოსახლარის მასალებში. აქ დაახლოებით ძვ. წ. VIII—VII საუკ. მოკიდებული თანდათანობით შეინიშნება კერამიკულ მასალაში ახალი ელემენტის, წითელღვნიანი თიხის კუბურის გამოჩენა, რომელიც თავისი ხასიათით ურარტულ მასალასთან ნახულობს საერთოს. შესაძლოა ახალი კულტურული ნაქადის გამოჩენა უცხო ეთნიკური ელემენტის შემოჭრასთანაც ყოფილიყო დაკავშირებული, მაგრამ რაიმე მნიშვნელოვანი გარდატეხა ამას კულტურაში არ გამოუწვევია. ჩანს, რომ ხალხის ახალი ნაქადი საკმაოდ სწრაფად აითქიფა დამხედურებში. როგორც ჩანს, ურარტუს აღმოსავლეთ კავკასიაში უფრო დასავლეთით გავრცელებას წინ აღუდგა ალბათ ადგილობრივი ტომებისაგან შემდგარი გაერთიანებანი. ამ დროისათვის ერთგვაროვანი კულტურის გავრცელება, ან ლოკალური ვარიანტების ჩამოყალიბება, ეგებ სწორედ ცალ-

კეული მსხვილი ტომობრივი გაერთიანებების არსებობის ანარეკლი იყო. აღმოსავლეთ საქართველოში, მის სამხრეთ ნაწილში, ქვემო ქართლში მიმდგომი მხარეებით, ამ დროისათვის უნდა არსებებულიყო ლოკალური ხასიათის კულტურა. უფრო მსხვილი კულტურული ერთიანობა უნდა ჩამოყალიბებულიყო იორ-ალაზნის აუზში და შიდა ქართლში, რომელშიაც რამდენიმე ლოკალური ფორიანტი იჩენს თავს. როგორც ჩანს, და ეს განსაკუთრებით ნამოსახლარებზე

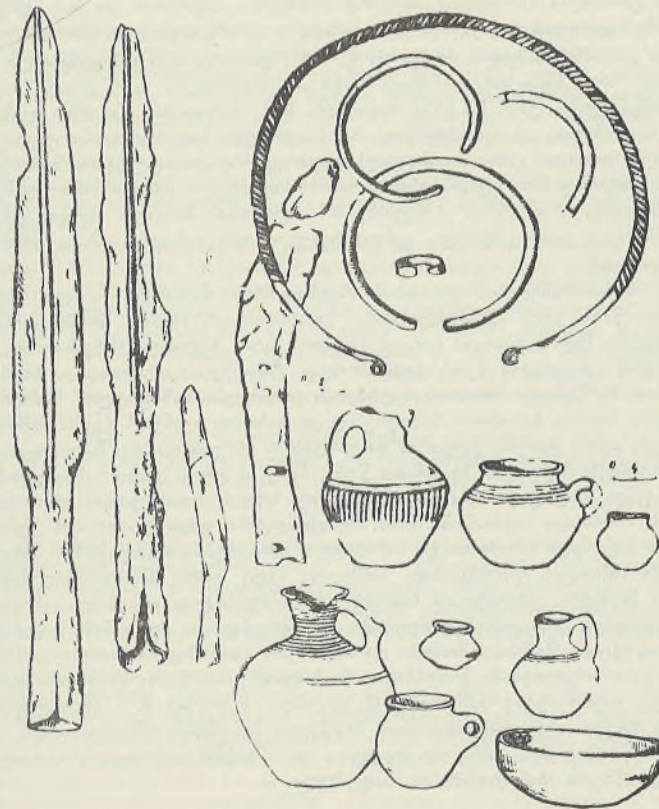

სურ. 86. აღმოსავლეთ საქართველო. ბორჯომის სარტყლები.

მოპოვებული მასალებიდან კარგად შეიმჩნევა, აქ მოსახლეობის ეთნიკურ შემადგენლობაში რაიმე მნიშვნელოვან ცვლილებებს აღვილი არ უნდა ჰქონოდა. ზოგლეს ნამოსახლარის თითქმის მთელი არსებობის მანძილზე კულტურის ხასიათში რაიმე მნიშვნელოვანი ცვლილება არ შეინიშნება.

ახლა ძნელია დაბეჯითებით ლაპარაკი აღმოსავლეთ საქართველოში გეიანზორიჯაოს ხანაში მოსახლე ტომების ეთნიკური ვინაობის შესახებ. შესაძლოა ქართულ-ზანური ერთობის დაშლის შემდეგ, აღმოსავლეთ საქართველო ძირითადად ქართველენოვანი ტომების, ქართების ადგილსამყოფელი იყო. შესაძლოა ამ პერიოდში აქ სხვა მოდგმის ტომებიც ბინადრობდნენ. ეგზესწორედ ქართველ ტომთა ჰეგემონობით იქმნება მსხვილი გაერთიანება, რო-

შელიც ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში უკვე საკმაოდ ძლიერ და-
 ლს წარმოადგენდა. ტომთა მსხვილი გაერთიანებების წარმოქმნას, მათ ძლიე-
 რებას სათანადო ეკონომიური საფუძველი უნდა ჰქონოდა. გვიანბრინჯაოს ხა-
 ნის დასაწყისიდან აღმოსავლეთ საქართველოში ბარის ხელახალი მძლავრი
 აღდგენა ხდება. მიწათმოქმედებაში ხელოვნურად მორწყვის ფართოდ გამო-

სურ. 87. აღმოსავლეთ საქართველო; ადრე რკინის ხანის სამარხეული ინვენტარი.

უნებამ დიდხანს მიტოვებული მიწების ინტენსიური დასახლების პირობები
 შექმნა. აღმოსავლეთ საქართველოში და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში ამ
 დროის კულტურებში მიწის დასამუშავებელი იარაღები თითქმის ცნობილი
 არ არის და ამიტომ მიწათმოქმედების ხასიათის შესახებ ძნელია გარკვევით
 17. თ. ჯაფარიძე

რაიმეს თქმა. მაგრამ საფიქრებელია, რომ მიწის მოხვნისათვის ძირითადად ხის კავს იყენებდნენ. თოხმა აქ სათანადო გავრცელება, ჩანს, ვერ პოვა. კავსო მიწა უფრო ღრმად იხვნებოდა და უფრო ინტენსიურად მუშავდებოდა. მაგრამ მიწათმოქმედების ინტენსიფიკაციას ძირითადად ირიგაციის ფართოდ გამოყენება აპირობებდა. სწორედ ამან შექმნა აღმოსავლეთ საქართველოს ბარსა და მთისწინეთში დიდი და მძლავრი დასახლებების საფუძველი. რა თქმა უნდა, საირიგაციო სისტემის შექმნა შრომის მაღალ ორგანიზაციას მოითხოვდა, რომელშიც, ალბათ, მოსახლეობის დიდი ნაწილი იყო ჩაბმული. უშუალოდ მიწათმოქმედებასთან დაკავშირებული იარაღებიდან აღმოსავლეთ საქართველოში ცნობილია ძირითადად მხოლოდ მოსავლის აღებასთან და მის შემდგომ დამუშავებასთან დაკავშირებული იარაღები. უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ლითონის ნამგალი, რომელიც აქ, ჩანს, ფართოდ იყო გამოყენებული. ეტყობა, არც კაწის ნამგალს დაუკარგავს ამ დროისათვის ჯერ კიდევ თავისი მნიშვნელობა (ტაბ. LXXVI). მოსაყალს, ჩანს, ძირითადად კევრით ღებდნენ, რომელიც აქ გვიანბრინჯაოს ხანის აღრეული საფეხურიდანაა უკვე ცნობილი. კარგადაა ცნობილი მიცეალებულის კევრზე დასაფლავების შემთხვევები. არაფორც ჩანს, გვიანბრინჯაოს ხანაში საფუძველი ეყრება მიწათმოქმედების კიდევ ერთ დარგს — მევენახეობას. ლითონის ნამგალი ალბათ ვენახის სასხლავად გამოიყენებოდა. განვითარებული იყო აგრეთვე საბაღე-საბოსტნე მეურნეობა.

მიწათმოქმედების გვერდით მეურნეობაში საკმაოდ მაღალი ხვედრითი წონა ეკავა მესაქონლეობას. გვიანბრინჯაოს ხანაში მნიშვნელოვნად იცვლება მეურნეობის ამ დარგის ხასიათი. ბარის ხელობა ინტენსიურმა ათვისებამ ცხოვრების წესის გადახალისება გამოიწვია. ძირითადად, ჩანს, ამ დროს შერწყმული ხასიათის მეურნეობა ვითარდება. საზაფხულო საძოვრება კვლავ მთაშია, საზამთრო საძოვრებად კი ფართოდ იყენებენ ქვემო ქართლის ვაკეს, ივრის ჭალებს, ელდარის და გარდაბნის ველებს და სხვ. მსხვილფეხა და წვრილფეხა საქონლის ხვედრითი წონა, ჩანს, ამ დროს დაახლოებით ერთნაირი უნდა ყოფილიყო. ბარისა და მთისწინა ზოლის მოსახლეობის ერთი ნაწილის ძირითადი საქმიანობა, ჩანს, მესაქონლეობა უნდა ყოფილიყო. წვრილფეხა საქონელს საზამთრო და საზაფხულო საძოვრებზე ამყოფებდნენ. მსხვილფეხა საქონლის გამოსაყვებად, რომელიც ამავე დროს მიწათმოქმედებაშიც იყო ჩაბმული, უპირატესად ნამოსახლარის მახლობლად არსებულ საძოვრებს იყენებდნენ. სოფლის მეურნეობაში შრომის მაღალი ორგანიზაცია, ჭარბი პროდუქციის შექმნა, თმინობა და სხვ. მეარ ეკონომიკურ საფუძველს ქმნიდა და საზოგადოებაში ქონებრივად და სოციალურად მომძლავრებული ფენის კიდევ უფრო მეტად დაწინაურებას უწყობდა ხელს. ძვ. წ. I ათასწლეულში შუა ხანებისათვის თანდათანობით მომწიფდა პირობები პირველყოფილი მეურნეობის წყობილების საბოლოო რღვევისა და შეიქმნა აღმოსავლეთ-ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბების საფუძველი.)

ДЖАПАРИДЗЕ О. М.

АРХЕОЛОГИЯ ГРУЗИИ

Резюме

Дальнее прошлое Кавказа давно привлекало внимание из-за его особого географического положения. Кавказ, на стыке Европы и Азии, являлся ареной передвижения крупных этнических групп, важнейших исторических событий. С давних времен кавказским племенам приписывалась ведущая роль в развитии древнейшей металлургии меди и бронзы Старого Света. Мнение о высоком уровне обработки металлов сложилось главным образом на основании сохранившихся сведений в древних литературных источниках, в Библии. К середине прошлого столетия археологические материалы с Кавказа были почти не известны.

Археологическое изучение Кавказа, по существу, началось с 70-х годов XIX столетия. Открытие Самтаврского могильника и Казбекского клада в Грузии, «Редкина лагеря» в Армении, Кобанского могильника в Северной Осетии и т. д. сразу же привлекли внимание исследователей. В Кавказский музей в Тбилиси из разных областей Кавказа стали поступать археологические коллекции. В 1873 г. в Тбилиси было организовано «общество любителей кавказской археологии», членами которого были, главным образом, местная интеллигенция, любители-дилетанты.

В Грузии археологические исследования начались в 1971 г. на Самтаврском могильнике у древней столицы Мцхета под руководством австрийского ученого Фридриха Байерна. Самтаврский могильник дал богатейший материал разных эпох, среди которых особо следует отметить грунтовые могилы эпохи поздней бронзы.

Исключительное значение для историко-археологического изучения Кавказа имел V археологический съезд, состоявшийся в Тбилиси в 1881 г. Подготовительным комитетом съезда была предпринята большая и плодотворная работа по выявлению и исследованию памятников старины. На съезде среди других важнейших проблем был поднят также и вопрос о древнейшей металлургии меди и бронзы, для решения которого, кроме древних литературных традиций, в распоряжении уже имелся довольно богатый археологический материал. Однако именно к этому времени складывается противоположный взгляд о роли древнейшей металлургии Кавказа. Выдвинутое рядом видных ученых положение о внезапном появлении металлургической индустрии на Кавказе извне на рубеже II—I тысяч. до н. э., благодаря их большому авторитету нашло почти всеобщее признание. Господствующее в течение долгих лет это представление надолго задержало исследование древнейшей истории Кавказа, в особенности Закавказья. На Северном Кавказе к концу XIX века были открыты выдающиеся памятники раннего периода бронзовой культуры, хронологические рамки которых были в основном правильно определены рядом ученых. В Закавказье памятники старше эпохи поздней бронзы еще долгое время оставались без должного внимания, хотя в фондах Кавказского музея уже имелись отдельные находки более ранних периодов.

С конца 80-х годов Московским археологическим обществом основывается специальная серия — «Материалы по археологии Кавказа», несколько томов которой посвящены результатам археологических раскопок. В начале XX столетия в Тбилиси было учреждено «Кавказское отделение Московского археологического Общества», одним из активных членов которого являлся Е. Такайшвили. Е. Такайшвили с большим энтузиазмом включился в изучение древнейших памятников Грузии. Им были проведены археологические исследования в разных местах Грузии. Из памятников эпохи бронзы следует отметить изученный им курганный могильник в Сачхере. Он правильно определил хронологическое положение этого могильника, отметив, что он предшествует кобанской культуре и принадлежит к эпохе меди. В 1907 г. под непосредственным руководством Е. Такайшвили было создано Грузинское общество истории и этнографии, сыгравшее значительную роль в изучении древнейших памятников Грузии.

Первые исследователи Кавказа обращали внимание главным образом на памятники эпохи бронзы и последующего периода. Памятники более раннего времени, в частности эпохи камня, почти не исследовались, несмотря на отдельные, хотя и скудные сведения о них. К этому времени складывается представление о полном отсутствии здесь человека каменного века. Такое положение дел фактически сохранилось до начала археологических раскопок в пещерах Рионского бассейна в 1914 г. Здесь немецким ученым проф. Р. Шмидтом был исследован ряд пещерных стоянок, что дало богатейший материал для изучения древнекаменного века. Два года спустя польским археологом С. А. Круковским были обследованы пещерные местонахождения в ущелье р. Квирила в Чиатурском районе и собран значительный материал палеолитической эпохи. Но подлинное начало изучения памятников древнекаменного века в Грузии связано с именами выдающихся исследователей палеолита Кавказа — проф. Г. К. Ниорадзе и С. Н. Замiatиния.

После установления Советской власти археологические исследования в Грузии были сосредоточены главным образом в Государственном Музее Грузии, созданном на базе Кавказского музея. Археологический отдел Музея под руководством проф. Г. К. Ниорадзе проделал большую и плодотворную работу по изучению каменного века и эпохи бронзы Грузии. Монография Г. К. Ниорадзе, посвященная результатам раскопок в пещере «Девис хвтели», по существу, является первым исследованием по палеолиту Грузии.

Правда, к этому времени значительно продвинулось изучение культуры эпохи бронзы Грузии, но главным образом исследуются памятники поздней ее стадии. Тем не менее, в эти годы как в западной, так в восточной Грузии были открыты памятники более ранних эпох, однако должного внимания специалистов они не привлекали. Особо следует отметить работу проф. Г. К. Ниорадзе, в которой на основании найденной в Земо Авчала грунтовой могиле им фактически впервые дана научно обоснованная критика высказанных Ф. Байерном соображений о Самтаврском могильнике.

Такое положение сохранялось фактически до начала археологических раскопок в Южной Грузии, Триалети, которые по-новому осветили ряд кардинальных вопросов древнейшей истории Кавказа. С 1938 по 1940 гг. в высокогорной части Триалети под руководством акад. Б. А. Куфтина были исследованы памятники, начиная с каменного века вплоть до раннего средневековья. На основании добытого здесь материала им была создана научно обоснованная периодизация и впервые выделены этапы, предшествующие эпохе поздней бронзы, когда

которых уходят в местный энеолит. К энеолитической эпохе он отнес «куро-аракскую культуру», которая сохраняла поразительную однородность на обширной территории своего распространения.

В дальнейшем Б. А. Куфтин исследуются археологические памятники и в других регионах Грузии. Им открыт и исследован целый ряд памятников в бассейнах рек Квирила и Лиахви, изучению абхазских дольменов, ранним поселениям Колхидской низменности и Колхидской культуре посвящает Б. А. Куфтин двухтомное исследование. Весьма интересна его обобщающая работа, специально посвященная изучению бронзового века, в которой им ставится вопрос: где именно следует искать древнейшие корни грузинской культуры? Рассмотрев и исследовав все археологические факты, относящиеся к различным стадиям бронзовой культуры, им поднят вопрос о возможности ее связи с древнейшей историей Грузии.

В 1937 г. под общим руководством акад. И. А. Джавахишвили, а затем акад. С. Н. Джанашиа начала работу Мухетская археологическая экспедиция. В 1938 г. возобновились раскопки Самтаврского могильника. Этот выдающийся памятник не утратил интереса до настоящего времени.

В послевоенные годы значительно продвинулось изучение древнейших памятников Грузии и Закавказья в целом. 50-ые годы ознаменовались бурным подъемом археологических исследований, и особо возрос интерес к более ранним эпохам. Значительное расширение объема полевых работ, выявление и изучение новых памятников, накопление большого фактического материала дали возможность по-новому подойти к решению ряда важнейших вопросов древнейшей истории Грузии. Много внимания было уделено памятникам древнекаменного века. Археологические работы на многослойных стоянках уточнили периодизацию палеолита Кавказа. В Западном Закавказье был обнаружен и исследован целый ряд новых поселений неолитического времени.

Большое внимание уделялось исследованию памятников эпохи бронзы. Особо возрос интерес к изучению культур ранней и средней бронзы — куро-аракской и триалетской. Изучению куро-аракской культуры посвящена обширная литература. Племена — носители этой культуры занимали обширную территорию на Кавказе и за его пределами. Ни одна из кавказских культур ни до, ни после не достигала столь широкого распространения, как куро-аракская. Носители ее в III тысяч. до н. э. не только внесли значительный вклад в древнейшую историю Кавказа, но сыграли также и определенную роль в Передней Азии.

В начале 60-х годов в Закавказье были открыты памятники, представляющие куро-аракскую культуру. Выяснилось, что куро-аракское двуречье довольно интенсивно осваивалось, начиная с VI тысяч. до н. э. В отдельных регионах Восточного Закавказья были открыты и изучены целый ряд жилых холмов, давших обширный материал, по-новому осветивших древнейшее прошлое Грузии и Закавказья в целом.

Значительно продвинулось изучение культуры ранних курганов. Новейшие исследования памятников ранней стадии курганной культуры ознаменовались выдающимися результатами. Достижением последних лет следует считать открытие т. н. «Беденской культуры». Памятники этого времени в Восточной Грузии были изучены близ Тбилиси в с. Марткопи, на Алазанской долине, в Шида и Квемо Картли.

Открытия последних лет в значительной мере расширили наше представление о триалетской культуре. Мощный очаг этой культуры

выявлен в Месхети, где раскопаны и изучены курганные захоронения, давшие обильный фактический материал. Новые памятники этой культуры открыты в Кахети и Шида Картли.

Много внимания уделено изучению памятников эпохи бронзы Западной Грузии. В результате развернувшихся археологических исследований в Колхидской низменности был добыт первостепенный материал из древнейших жилых холмов. Новые данные получены по изучению дольменной культуры. Открыт и раскопан целый ряд могильников, давших ценнейшие материалы для изучения колхидской культуры. В верховьях рр. Рионы, Ингури и Кодори открыты памятники горнометаллургического производства.

Широко развернулись систематические археологические раскопки в отдельных регионах Восточной Грузии. В результате работ Кахетинской, Тбилисской, Мцхетской, Месхетской и др. экспедиций открыт и исследован целый ряд новых памятников, давших богатейшие материалы для изучения эпохи поздней бронзы и раннего железа. Углубленными исследованиями полученных данных уточнены характерные черты культур и локальных образований, разработана периодизация памятников, установлены взаимосвязи с соседними областями и т. д.

Грузия, расположенная в юго-западной части Кавказского перешейка, занимает центральные и западные регионы Закавказья. В географическом и, главным образом, в климатическом отношении она делится на две сильно отличающиеся друг от друга области — Западная и Восточная Грузия. Западная часть характеризуется влажным субтропическим климатом, в то время как Восточной Грузии присущ более континентальный климат. Столь резкое отличие природной обстановки в значительной мере влияло на развитие общества, что с глубокой древности нашло свое отражение в культурных традициях в западных и восточных частях Грузии.

РАЗДЕЛ I

КАМЕННЫЙ ВЕК

В результате углубленного исследования палеолита Закавказья и Кавказа в целом были получены первостепенные данные о древнейшей деятельности первобытного человека. В Закавказье в четвертичном периоде создались благоприятные естественные условия для развития начальной стадии человеческого общества. Когда именно произошло первоначальное заселение человеком Закавказья до настоящего времени остается не до конца ясным. Древнейшие люди, вероятно, проникали сюда в раннеашельское время скорее всего через Восточное Средиземноморье и Малую Азию, которая в древности была, в силу своего географического положения, основным звеном, связывающим Кавказ с южными областями.

С раннего ашеля первобытный человек первоначально заселяет черноморскую полосу Грузии. Из памятников прибрежной полосы следует отметить древнепалеолитическую стоянку Яштух близ Сухума. В это же время, видимо, человек проникает и во внутренние регионы Закавказья. На территории Азербайджана, в Азыжской пещере было вскрыто несколько горизонтов нижнепалеолитической культуры. В Закавказье, очевидно, к этому времени сложилась весьма благоприятная природная среда, к тому же здесь в изобилии имелся пригодный для изготовления орудий труда материал. Начиная со среднего ашеля

палеолитический человек заселяет более обширные пространства Закавказья как низменные и предгорные, так и высокогорные. В это время наряду с открытыми стоянками появляются и пещерные жилища. Широко осваиваются как прибрежные, так и внутренние регионы Западной Грузии. Группа памятников ашельского времени открыта в Восточной Грузии. В среднеашельское время первобытный человек проникает в высокогорные области Грузии, о чем свидетельствуют расположенные на высоте 1600 и 2100 м. многослойные пещерные жилища Кударо и Цона, а также недавние находки на Джавахетском плато открытых стоянок со значительным скоплением обсидиановых орудий.

В ашельское время заселены также и другие регионы Восточного Закавказья. Вероятно из черноморского побережья первобытные люди проникают в Прикубанье, где хорошо представлены памятники ашельской эпохи, у которых много общего с материалами из ашельских стоянок Западного Закавказья. Широкое распространение ашеля, особый характер рельефа Кавказа способствовали его обособленному развитию и образованию локальных явлений, что и отразилось, в первую очередь, на каменной индустрии ашельской культуры (рис. 1, 2, табл. 1).

Палеоантропологические данные ашеля в Закавказье представлены бедно. Известны лишь две находки ашельского человека, архантропа из Азыжской и Кударской пещер.

Более интенсивно расселяются первобытные люди на территории Грузии и Кавказа в целом в последующую мустьерскую эпоху. Типологическая близость каменных изделий свидетельствует о преемственном автохтонном развитии ашель-мустьерской индустрии. В Восточной Грузии памятники мустьерского времени известны в ущельях рр. Ксани, Лиахви, Проне. Наиболее ранним мустьерским памятником в Грузии является Цопская долговременная стоянка в Квемо Картли. В каменном инвентаре хорошо прослеживается генетическая связь с финальным ашелем. Из закавказских памятников Цопское поселение наиболее схоже с открытой стоянкой Арзни в Армении. Близкие аналоги Цопи прослеживаются в памятниках Малой Азии и Восточного Средиземноморья. Раннее мустье засвидетельствовано на Яштухской стоянке. Мустьерская каменная индустрия здесь развивается из местного ашеля.

В период развитого мустье после похолодания, имевшего место в период финального ашеля и раннего мустье, наступает пора потепления и вновь широко осваивается весь Кавказ как низменные, так и высокогорные его регионы. Именно в это время наступает значительный для того периода демографический подъем, о чем свидетельствует ощутимый рост числа мустьерских памятников. Наиболее густо заселяется Западное Закавказье, приморская его часть и Рион-Квирильский бассейн. В Восточной Грузии памятники этого времени известны в Шида Картли в бассейнах рр. Ксани, Лиахви, Пронс. Вновь заселяются высокогорные пещерные стоянки Кударо и Цона. На этих памятниках главным образом представлены выборочные, вполне законченные орудия, что свидетельствует о временном пребывании здесь человека. Каменный инвентарь пещер Кударо и Цона обнаруживает технико-типологическую близость с мустьерскими материалами из памятников Квирильского бассейна и в первую очередь из пещеры Джручула. Джручула, вероятно, была базовой стоянкой охотников, а Кударо и Цона их сезонными лагерями.

Памятники открытого типа мустьерского времени засвидетельство-

ваны на Иорском плоскогорье в Кахетии. Вновь довольно интенсивно осваивается Южная Грузия, Джавахетское и Гомаретское плато, Храмское и Машаверское ущелья.

Мустьерские местонахождения известны и в других частях Восточного Закавказья. В Азербайджане обнаружены как памятники открытого типа близ гор. Казах, так и пещерные стоянки горы Авейдаг, Тагларская пещера. Из армянских памятников следует отметить Ереванскую пещеру, давшую богатейшие материалы мустьерского времени.

В эпоху развитого мустье, видимо, весьма благоприятные природные условия сложились на Северном Кавказе. Здесь интенсивно заселяется почти все Прикубанье, особенно центральная его часть. Вероятно, основная масса населения северо-западного Кавказа проникла сюда из Закавказья. Очевидно, прерванная в период похолодания связь между южными и северными частями Кавказа возобновляется с наступлением нового цикла потепления. Памятники мустьерского времени известны в центральной области Кавказа. На Северо-Восточный Кавказ люди проникали, по-видимому, главным образом вдоль Каспийского моря. В Дагестане следы пребывания мустьерского человека наблюдаются во всех ландшафтно-климатических зонах.

В настоящее время костные остатки мустьерского человека на Кавказе известны всего из нескольких пещерных стоянок. В Грузии они обнаружены на памятниках Рион-Квирильского бассейна в пещерах Джручула, Цуцхвати и Сакажиа. Близ Адлера в мустьерском слое Ахштырской пещеры найдены интересные антропологические материалы. В Армении в Ереванской пещере засвидетельствованы остатки костей мустьерского человека. Видимо, местные архантропы в дальнейшем трансформировались в кавказскую разновидность палеоантропов. Они известны также и на Северном Кавказе в Баракаевской пещере. Судя по остаткам ископаемого человека в мустьерское время в Закавказье и на Кавказе в целом проживали неандертальцы, палеоантропы, родственные палестинскому человеку. Палестинские мустьерцы сочетали ярко выраженные черты неандертальца и современного человека. Антропологические остатки из пещер Сакажиа и Ахштырской, сочетающие свойства неандертальца и современного человека, в какой-то мере могут служить подтверждением того, что и Закавказье входило в зону, где протекал процесс формирования человека типа *Homo sapiens*, неантропа. Свидетельством этого некоторым образом могут служить и археологические данные. В Закавказье известны памятники переходного типа к позднему палеолиту.

На Кавказе и Передней Азии в целом в мустьерскую эпоху постепенно утрачивают свое значение двухсторонне-обработанные орудия бифасы, и широкое распространение получают изделия на отщепе (рис. 3, табл. II). Ввиду создавшихся в это время благоприятных для жизни условий люди расселяются почти по всем ландшафтно-климатическим зонам Кавказа. Самобытный характер рельефа Кавказа во многом способствовал разобщению населения: длительная относительно замкнутая жизнь различных человеческих коллективов привела, в конечном счете к образованию у генетически единого населения довольно глубоко зашедших локальных явлений. На территории собственно Грузии в мустье выделяются несколько крупных и более узких локальных образований — Джручуло-Кударское, Цуцхватское, Цхинвальское и Причерноморское. Локальные особенности на ранней стадии человеческой истории проявляются, главным образом, в особенностях каменного инвентаря. Своеобразие каменной индустрии во многом за-

висело от природной среды, сырья, хозяйственной деятельности и т.д. Различия в каменной индустрии не дают оснований сомневаться в едином происхождении населения, локальные явления, по всей вероятности, отражали последовательный, неразрывный процесс развития нижнепалеолитической культуры единого в этническом отношении населения Кавказа.

Мустье Кавказа по своему характеру больше тяготеет к памятникам Ближнего Востока, где также выделяют несколько вариантов мустьерской культуры. К мустьерской культуре Кавказа наиболее близки памятники Ирана. Вероятно, в мустьерское время между Закавказьем и Иранским Нагорьем были довольно близкие контакты и не исключена доля вероятности, что в это время происходило переселение массы населения на юг. Судя по археологическим данным, в течение длительной истории нижнего палеолита как на Кавказе, так и за его пределами, происходило перемещение человеческих групп, не оказавших, однако, существенно влияния на развитие общества. Нет оснований для предположения о значительных миграциях, притоке новых масс населения.

Сейчас сложно представить каким было хозяйство, общественные отношения, социальная организация в нижнем палеолите на Кавказе. Хозяйственная деятельность первобытного человека базировалась главным образом на охоте и собирательстве. На заре человеческой истории при слабом развитии орудий труда и сложности добывания пищи люди, вероятно, жили небольшими группами. Начальный этап первобытно-общинного строя принято относить к эпохе первобытного человеческого стада. В эпоху развитого мустье в результате значительного увеличения населения интенсивно заселяются низменные и горные области Кавказа. С этого времени, вероятно, несколько меняется характер общественных отношений, первобытный этап стадного образа жизни переживает определенный кризис и складываются предпосылки родового строя. На ранней стадии палеолита намечаются местные традиции, на основе которых в дальнейшем складывается культура позднего палеолита.

Эпоха позднего палеолита на Кавказе совпадает с наступлением периода похолодания. Резкие изменения в природной обстановке побуждали человека искать убежища в более умеренных областях. Более благоприятные условия для жизни человека создавались в Западном Закавказье, поэтому в это время основная масса населения концентрируется именно в этой части Кавказа. Люди почти полностью покидают горные регионы, значительно уменьшается плотность населения Восточного Закавказья. Почти нет следов обитания позднепалеолитического человека в Восточной Грузии. Широко осваивается в это время Западная Грузия, прибрежная ее часть и особенно Рион-Квирильский бассейны, где сосредоточены наиболее яркие памятники позднего палеолита.

До настоящего времени не до конца ясным остается вопрос: как протекал на Кавказе процесс перехода от раннего к позднему палеолиту? По всей вероятности этот процесс происходил, главным образом, в западной части Закавказья, где хорошо известны памятники переходной поры и начальной стадии позднего палеолита. Концентрации людей в Западном Закавказье в период похолодания, кроме благоприятных климатических условий, способствовало также и то, что здесь в изобилии имелись естественные убежища — карстовые пещеры, навесы и гроты. Увеличение плотности населения в Западной Грузии, вероятно, ускорило процесс перехода от мустье к позднему палеолиту. Сходство, наблюдаемое между местным мустье и ранней стадией позднего

палеолита, указывает, по всей вероятности, на их генетическую связь. Преемственность позднего палеолита от мустье хорошо прослеживается в памятниках Рион-Квирильского бассейна. В силу сложившейся естественной обстановки население приспосабливается к жизни на более ограниченных пространствах в пределах Западного Закавказья. Это обстоятельство способствовало сближению отдельных групп населения и возникновению однородных культур. Вероятно, главным образом на основе мустьерских культур Западной Грузии складывается единая позднепалеолитическая, т. е. имеретинская культура. В позднем палеолите значительно изменяется техника изготовления каменных орудий; появляются более совершенные и разнообразные изделия — скребки, резцы, проколки, ножи и т. д. Впервые применяются орудия из кости и рога — шилья, иглы, гарпуны и т. д. (рис. 4).

Впервые периодизация позднего палеолита Грузии главным образом по памятникам Рион-Квирильского бассейна была создана известным исследователем палеолита Кавказа С. Н. Замiatинным. Предложенная им «имеретинская шкала» не утратила своего значения и в настоящее время. К начальной группе позднего палеолита относятся памятники Рион-Квирильского бассейна, черноморского побережья (Таро-кде, Хергулис-кде, Сагварджиле, Апианча, Сванская обитель и др.). Памятники II группы позднего палеолита главным образом известны в Рион-Квирильском бассейне (Сакажиа, Девисхвтели, Мгвимеви, Сагварджиле, Самеле-кде и др.). Хорошо представлены здесь и памятники конца позднего палеолита. Наиболее яркой среди них является пещерная стоянка Гварджилас-кде близ Чиатура. В матерналах из этой пещеры сочетаются финальные фазы палеолита и начальной стадии мезолита. К этому же времени относятся и стоянки черноморского побережья Апианча и Холодный грот. Материалы из этих памятников убедительно свидетельствуют о преемственном развитии местного мезолита от предшествующей позднепалеолитической культуры.

Закат позднепалеолитической культуры и начало новой эпохи — мезолита совпадает с значительными климатическими изменениями. Закончился длительный в истории человечества ледниковый период — плейстоцен и наступил голоцен — время, когда природная среда начала принимать современный вид. Столь существенная перемена естественной обстановки, начавшаяся примерно 12 тысяч лет тому назад, отразилась и на укладе жизни человека. Человек продолжает обитать в пещерах и на открытых стоянках. В мезолите значительно изменяется характер хозяйства, что нашло свое отражение в каменных орудиях. Зародившаяся в Закавказье еще на заре позднепалеолитической культуры микролитическая индустрия в эпоху мезолита переживает определенный расцвет. Значительно совершенствуются орудия труда, техника обработки камня.

В эпоху мезолита широко освоена северо-западная часть Колхиды и Рион-Квирильский бассейн, являющийся в течение всего позднего палеолита наиболее густо заселенным регионом Кавказа. Из мезолитических памятников следует отметить группу пещерных стоянок черноморского побережья — Квачара, Апианча, Холодный грот и т. д. Из стоянок этого времени Рион-Квирильского бассейна наиболее известны Чихатская пещера, Даркветский, Сарекский навесы и т. д.

После длительного перерыва, охватившего почти весь поздний палеолит, вновь возобновляется жизнь в высокогорных пещерах Кударо и Цона. С наступлением послеледникового времени широко осваиваются почти все ландшафтно-климатические зоны Восточной Грузии, оставшиеся незаселенными всю позднепалеолитическую эпоху. Памятники

этого времени известны в Шида Картли (Пичиджия, Джермух, Село). Широко осваиваются высокогорные долины Южной Грузии — Джавахетское и Зуртаетское плато, Цалкийское плоскогорье («Параваши I»). Зуртаетская стоянка, Эдзани и т. д.). Вероятно, незаселенные области Восточной Грузии осваиваются в основном переместившимися из западных областей группами. Расселяется мезолитический человек также и в других регионах Восточного Закавказья — в Азербайджане и Армении.

После значительного перерыва вновь заселяется северная часть Кавказа, его низменные и горные области (Губская стоянка в Прикубанье, грот Сосруко в Кабардино-Балкарии, Шау-легет и Черный грот в Центральном Кавказе, Чох, Мекеги, Козма-Нох в Дагестане). Широкое расселение людей, освоение новых пространств, а также особенности рельефа Кавказа способствовали начавшемуся в мезолите процессу расчленения культурного единства. В отдельных регионах Кавказа намечаются локальные особенности мезолитической культуры. В мезолите Кавказа можно выделить по крайней мере три крупные территориально-обособленные группы памятников — Закавказскую, Губскую, охватывающие северо-западный Кавказ, Чохскую на северо-восточном Кавказе. Возможно эти группы содержат и более мелкие локальные образования. В частности, в закавказской группе намечается несколько локальных вариантов.

В памятниках позднего палеолита-мезолита Кавказа прослеживается определенная близость с культурами древнекаменного века Ближнего Востока. Особое родство наблюдается с ирано-иракскими памятниками. С конца позднего палеолита существовали довольно тесные контакты с переднеазиатским миром.

Хозяйственная система позднепалеолитического человека почти целиком основывалась на охоте и собирательстве. Существенное развитие каменной индустрии способствовало подъему присваивающей экономики, обилие костных остатков животных в культурных слоях стоянок свидетельствуют о довольно высоком уровне охоты. Значительное развитие хозяйственной жизни повлекло за собой глубокие изменения в социальных отношениях общества: усложняется общественный порядок, возникает родовое, раннематриархальное общество и зарождается сложная племенная организация; отдельные племена занимают определенные регионы Западной Грузии. Единый характер позднепалеолитической культуры, возможно, отражал также и определенную этнокультурную и языковую общность. Вероятно в Западном Закавказье, где с начала позднего палеолита концентрируется основная масса населения, складывается общекавказское этнокультурное и языковое единство. С наступлением мезолита, в связи с улучшением климатической обстановки, начинается процесс более обширного освоения Кавказа, что создает условия для постепенного распада общекавказского единства. Это способствовало также и началу расчленения языковой общности. Локальные особенности в культуре мезолита, возможно, отображают начавшиеся изменения в этнокультурном и языковом единстве.

Вслед за эпохой мезолита наступает новый каменный век, неолит, являющийся одним из значительнейших периодов истории человечества. Он ознаменовался рядом новых, выдающихся открытий и достижений, среди которых первым делом следует отметить кардинальные перемены в хозяйственной деятельности человека. Переход от присваивающего хозяйства к производящему, зарождение и развитие земледелия и скотоводства сильно повлияло на весь уклад жизни общества. Усовершенствуется техника обработки камня, осваиваются новые при-

емы изготовления орудий — полировка, шлифовка, сверление и т. д. Появляются орудия, связанные с новой формой хозяйства: мотыгообразные орудия, зернотерки, топоры, кирки и т. д. В неолите впервые появляется глиняная посуда, что значительно улучшило быт человека. Производящая форма экономики содействовала переходу к более оседлой жизни. Возникают небольшие поселки с постоянными жилищами в зонах, где существовали благоприятные условия для ведения новых отраслей хозяйства. Наблюдаются значительные перемены внутри общества, возникают более крупные этнические границы, изменяются отношения между племенами, резко возрастает численность населения, широко осваиваются новые пространства.

Становение и развитие производящих форм хозяйства вызвали столь значительные преобразования древнейшего общества, что этот процесс часто обозначается термином «неолитическая революция»; экономический переворот, вызвавший революционную ломку старого образа жизни общества, должен был произойти там, где имелись для этого благоприятные условия. Одним из основных, древнейших центров возникновения новых, прогрессивных форм хозяйств являлась Передняя Азия. Видимо, один очаг становления новой экономики находился в северной полосе переднеазиатского мира, в Закавказье, где к этому времени сложились благоприятные условия для развития земледелия и скотоводства. Хотя эта эпоха Закавказья и Кавказа в целом исследована сравнительно слабо, тем не менее можно говорить о преемственном развитии неолита от местной мезолитической культуры. Генетическую связь с предшествующей эпохой яснее всего можно проследить в каменной индустрии. В неолите продолжает процветать зародившаяся в пору позднего палеолита микролитическая техника. С наступлением неолитической эпохи, с возникновением экономики нового типа в Грузии складываются в значительной мере отличающиеся друг от друга два пути развития. Резкое отличие экологической обстановки в западной и восточной частях Грузии во многом предопределило древнейшее развитие общества, что в известной мере нашло отражение в археологических культурах.

Памятники раннего докерамического неолита в настоящее время известны в Грузии, главным образом, в юго-западной части Колхиды, которая в палеолитическое время оставалась незаселенной. Вероятно к этому времени здесь сложились благоприятные условия для жизни человека. К раннему времени относят целый ряд небольших поселков в бассейнах рек Чорохи, Чолоки, Кинтриши и т. д. Среди них следует отметить поселения Хуцубани, Кобулет, Чолоки и др. Все они одного типа и содержат почти однородный материал, главным образом, в каменных изделиях. Каменный инвентарь состоял преимущественно из обсидиановых и кремневых орудий, не отличающихся особым разнообразием. Преобладают резцы и скребки, мало геометрических микролитов, полностью отсутствует шлифованное орудие (рис. 6).

Из ранне-неолитических памятников юга Колхиды следует отметить поселение Анасеули. В каменном инвентаре преобладают обсидиановые орудия, изделия из кремня представлены значительно меньше. Здесь в отличие от вышеупомянутых кинтришских поселений представлены шлифованные орудия — топор, долото, тесло и др. Керамика полностью отсутствует.

Исключительный интерес вызывает вопрос об источнике сырья для каменных изделий памятников юга Колхиды. Преимущественно встречаются изделия из обсидиана. Правда, в Западной Грузии обсидиановые орудия в незначительном количестве известны и в более раннее время. Однако, чем было вызвано столь широкое использование обсидиана?

диана в Южной Колхиде с наступлением неолитической эры, сказать что-либо определенное пока затруднительно; тем более, что Западная Грузия богата месторождениями высококачественного кремня и существовала древнейшая традиция его обработки с начала палеолитического времени. Доставлялся обсидиан скорее всего из близлежащих месторождений Южной Грузии, Тrialeti.

С конца палеолита на всем Ближнем Востоке значительно возрос обмен обсидианом. Вряд ли столь богатая обсидианом область, как Закавказье, оставалась в стороне от возросшей в эпоху неолита торговли обсидианом. С определенной долей вероятности можно предположить, что Южный Кавказ был включен в «обсидиановую торговлю», достигшую в неолите больших масштабов. Моду на обсидиан Передней Азии, вероятно, не избежало и Закавказье.

Памятники докерамической эпохи неолита известны и в других регионах Колхиды. В северо-западной части Колхиды, на целом ряде многослойных стоянок, верхние слои содержали материал докерамического неолита (Апианча, Холодный грот и др.). Памятники этого времени известны также и в глубинных регионах Колхиды, в Рион-Квирильском бассейне, в центральной части Колхиды.

В восточной Грузии стоянки ранненеолитического времени представлены, главным образом, в Шида Картли Пачиджи-Нагутки.

В настоящее время все еще весьма затруднительно с полной определенностью судить о хозяйственной деятельности человека на заре неолитической культуры. Неравномерное и крайне недостаточное исследование неолитической эпохи весьма осложняет представление о начальных этапах наступающей новой эры, о первых шагах производящих форм хозяйства. Имелись ли в Грузии и на Кавказе в целом соответствующие условия для экономического переворота, «неолитической революции» пока остается не вполне ясным. Одна из причин сложности правильного осмысления этого вопроса состоит и в неоднородном характере природных условий Кавказа. Исключительная пестротой ландшафта, разнообразный характер природной обстановки создавали различные условия для становления новых форм хозяйства, установление первичных очагов возделывания культурных растений внутри Кавказа довольно сложно. Прямых свидетельств, указывающих на существование ранних форм земледелия и скотоводства, пока почти нет. По этому вопросу существуют различные мнения. Некоторые исследователи придерживаются мнения, что новые формы экономики на Кавказе складывались уже на заре неолитической культуры. Некоторые придерживаются мнения, что этот процесс произошел на несколько более поздней стадии неолита. Существует мнение, исключаящее Кавказ из первичных центров становления экономики нового типа, куда она проникла с юга.

Видимо на заре неолитической культуры на Кавказе, в частности в Грузии, складываются первые навыки производящего хозяйства. Здесь, видимо, существовало хозяйство смешанного типа, где сочетались довольно успешно новые и старые формы экономики. Сложившийся тип экономики, видимо, был настолько эффективен, что с наступлением поздней стадии неолита в западной части Грузии наблюдается определенный демографический подъем. В эту эпоху интенсивно осваивается большая часть Колхиды.

В эпоху позднего неолита в различных регионах Западной Грузии появляются сравнительно крупные поселения Анасеули II, Одиши, Кистрик и т. д. Эти оседлые поселения располагались в холмистой, предгорной части Колхиды, на речных и морских террасах у слияния рек, у самого берега моря. Сейчас трудно представить древний облик по-

здие-политических поселений Западной Грузии, планирование их жилых комплексов, размеры. Видимо сооружались в основном деревянные жилища. В это время по-прежнему процветает микролитическая индустрия, пластинчатая техника. В каменной индустрии наблюдается связь с предшествующей эпохой. Главное различие наблюдается в характере материала. В это время преобладают изделия из кремня. Широкое применение получают шлифованные и полированные орудия — топоры, долота, тесла и т. д. (рис. 7, 8, табл. III). Впервые появляется керамика — грубой лепки, плохо обожжена, но имеет уже вполне сложившуюся форму — баночную, с плоским дном (рис. 9). На некоторых памятниках преимущественно Южной и Центральной Колхиды появляется довольно богато украшенная керамика с разнообразными орнаментальными мотивами.

Реконструировать всю экономическую систему позднего неолита довольно сложно ввиду почти полного отсутствия прямых свидетельств, отображающих хозяйственную жизнь. Пищевые отбросы, костные и растительные остатки, органические отходы в целом в силу естественных условий почти не сохранились. Определенное представление о степени развития земледелия дает состав каменного инвентаря, который в значительной мере отличается от раннего неолита, здесь преобладали орудия, связанные со снятием урожая, а не с непосредственной обработкой земли. В поселениях позднего неолита хорошо представлены каменные орудия, предназначенные для обработки земли, для расчистки посевных участков от растений, применялись каменные топоры, макролитические орудия, мотыги т. н. «сочнадлерского» типа и т. д. (рис. 10, 11). Известны орудия, предназначенные для снятия урожая. В это время, видимо заметно возросло значение земледелия. Сейчас трудно судить ввиду полного отсутствия соответствующих данных о видовом составе возделываемых злаков. Но, вероятно, главными культурными растениями были несколько разновидностей проса — просо обыкновенное и итальянское, гоми-чумиза.

Еще более сложно воссоздать картину скотоводства эпохи позднего неолита Западной Грузии. Весьма скудные данные не дают сколько-нибудь определенного представления о роли скотоводства в экономической жизни общества. Сохранившиеся костные остатки в некоторых пещерных стоянках позднего неолита указывают на все еще доминирующее положение диких животных над домашними. Об эффективности сложившейся хозяйственной системы некоторым образом свидетельствует и тот факт, что в позднем неолите в Западной Грузии наблюдается определенный демографический подъем. К завершающему этапу неолитической культуры довольно густо заселяется почти все Закавказье.

В эпоху позднего неолита земледелие и скотоводство занимают ведущее положение в экономике. Возможно этому способствовали определенные импульсы с юга. Тем не менее в Грузии и на Кавказе в целом наметился собственный, самостоятельный путь развития новой хозяйственной системы. Переход к производящему хозяйству здесь, вероятно, произошел несколько позднее, и темп развития, по сравнению с ближневосточными центрами, был более замедленным. В северной полосе переднеазиатского мира, в Закавказье, находился один из независимых очагов возникновения новых форм хозяйства. Для развития экономики нового типа здесь существовали все условия и это не могло не привести общество к окончательной победе неолитической революции.

Переход к экономике нового типа, рост плотности населения и расселения племен на более обширной территории, более оседлый образ

жизни, дальнейшее совершенствование производящих сил не могло не сказаться на общественном порядке. По-видимому, поселения этого времени состояли из отдельных семей, связанных общим характером хозяйства. Возможно, жилища легкого типа предназначались, главным образом, для парной семьи. Говорить о численности отдельных поселений довольно затруднительно, но сравнительное обилие вещественного материала, а также крупные размеры некоторых поселений свидетельствуют о довольно интенсивной жизни относительно большого коллектива. Род, очевидно, являлся самостоятельной хозяйственной единицей, родственные родовые коллективы составляли отдельную племенную организацию. Возможно, в Западном Закавказье в эпоху неолита существовало несколько племенных группировок, занимающих определенные территории.

В эпоху неолита Западное Закавказье, видимо, по-прежнему остается одним из наиболее заселенных областей. Относительно быстрый рост населения, перенаселенность вынуждает определенные группы людей начать поиски новых земель как на самом Кавказе, так и за его пределами. Расселение родственных племен на все более обширных пространствах не могло не привести к постепенному их отдалению, чему способствовали и естественные условия Кавказа. Эти явления не могли не сказаться и на материальной культуре. Несмотря на все еще относительно однородный характер позднелихитической культуры, уже вполне отчетливо прослеживаются черты локальных особенностей. Начавшийся еще в пору мезолита постепенный распад общекавказского культурного единства в эпоху неолита еще более усиливается. Наблюдаемые различия в материальной культуре, возможно, указывают на определенные этнические сдвиги. К этому времени, вероятно, сложились предпосылки к окончательному распаду общекавказского единства. К сожалению, о всех этих сложных исторических процессах приходится судить главным образом по археологическим данным, по существу, являющимися единственными свидетельством далекого прошлого. Отсутствие лингвистических и антропологических свидетельств осложняет правильное понимание этногенетических процессов, протекавших на Кавказе в столь отдаленное прошлое.

О языковой принадлежности населения позднего неолита сказать что-либо определенное довольно трудно. Постепенное расчленение культурного единства в это время не могло не сказаться и на языке. Возникшие еще в пору мезолита диалектные группы все более отдалены друг от друга. Языковая общность все более утрачивает свой единый характер, и начинается процесс сложения основных родственных групп кавказских языков. К концу неолита культурная, этническая и языковая общность, видимо, постепенно распадается и складываются основные этнические группы древнейшего населения Кавказа: восточно-кавказская, западно-кавказская и южно-кавказская. Южно-кавказская, картвельская группа, видимо, занимает определенные регионы западного и центрального Закавказья.

Восточная часть Закавказья после раннего палеолита еще долгое время оставалась сравнительно малозаселенной областью. Интенсивное ее освоение начинается в эпоху ранне-земледельческой культуры, которая возникла фактически на пустом месте, без каких-либо местных предпосылок. С самого же начала здесь создаются прочные оседлые поселения, с длительным пребыванием населения на одном месте. Поэтому памятники этой культуры многослойные, представляют собой жилые холмы типа «тепе-телей». Первые поселенцы Куро-Араксского двуречья уже обладали опытом оседлой жизни, вполне сложившейся производящей экономикой и богатыми традициями в строительной-ар-

хитектурном деле. Почти все исследованные поселения имеют одинаковую планировку, состоят из однотипных построек, как бы созданных по единому проекту. Все постройки как жилые, так и хозяйственного назначения имеют исключительно круглую в плане форму (табл. IV, 1, рис. 13). Основным строительным материалом служила глина, почти полностью игнорируется камень и дерево в строительном деле. Глиняная круглопланная архитектурная традиция не находит местных корней. Вероятно, она возникла, под влиянием внешних импульсов, возможно к югу от Кавказа, где с переходом на оседлый образ жизни глина широко использовалась в качестве строительного материала. Раннеземледельческую культуру Восточного Закавказья или Шулавер-Шомутепинскую культуру относят к неолитическому времени.

В пределах Грузии Шулавер-Шомутепинская культура охватывает южные регионы, в основном, Квемо-Картлийскую равнину. Здесь были подвергнуты раскопкам несколько древнейших жилых холмов Шулаверис-Гора, Имирис-Гора, Арухло, Храмис Диди Гора. Раннеземледельческие поселения расположены отдельными группами. Жилище состояло из одного круглопланного купольного дома, а также хозяйственных построек меньшего размера, объединенных низкой оградой круглого дворика (рис. 12, табл. VI). Каждый жилой комплекс состоял из одного жилого сооружения и нескольких хозяйственных построек (рис. 14). Площадь жилых домов колеблется между 4X16 м², высота купольного дома достигала 2,5 м. Сооружения возводились из плоско-выпуклых сырцовых кирпичей на глиняном растворе (табл. IV, 2). На поселения Имирис-Гора открыты постройки по своему плану и конструкции несколько отличающиеся от остальных построек; одна из них — № 8, видимо, являлась мастерской, а здания 9—10, скорее всего, были культовой постройкой (рис. 15, табл. V).

Обильно представленный на поселении вещественный материал состоит из каменных изделий, костяных и роговых орудий и керамики. В каменном инвентаре преобладают обсидиановые орудия. Кремневые изделия составляют относительно малый процент (10—20%). Имеются шлифованные и полированные изделия. Почти не представлены здесь микролитические орудия. В каменном инвентаре раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья господствовала единая по своему характеру пластинчатая техника обработки орудий труда, в целом сохранившая поразительную однородность в течение всего периода существования культуры (рис. 16, 17).

На единый в целом характер Шулавер-Шомутепинской культуры довольно убедительно указывает и другая категория массового инвентаря, широко используемого в хозяйстве и быту — костяные роговые изделия. Большую часть их составляют земледельческие орудия: роговые мотыги с конусовидным и тесловидным лезвием, муфты из оленьего рога, мотыги из трубчатых и лопаточных костей крупного рогатого скота. Многочисленны изделия из кости — проколки, пожевочные предметы, ложечки, длинные наконечники стрел с ромбовидной головкой, наконечники дротиков и т. д. (рис. 18, 19, 20, табл. VIII).

Следует отметить, что такого обилия костяного и рогового инвентаря, в особенности орудий, связанных с обработкой почвы, не дает, пожалуй, ни одна культура этого времени южнее Закавказья. Значительную часть бытового инвентаря раннеземледельческих поселений Восточного Закавказья составляет глиняная посуда. Керамика в сравнительно малочисленном количестве представлена в нижних горизонтах Шулаверис-Гора. Она довольно грубая, серо-буроватого цвета, простая по форме с примесью в тесте глины, песка, толченого базальта и древесины. Преобладают горшки яйцевидной формы с резко вы-

раженим поддоном. Сравнительно крупные сосуды иногда украшены конусовидными налепами (рис. 21). В дальнейшем значительно возрастает численность глиняной посуды, форма сосудов более разнообразная. Основная масса сосудов сохраняет баночную и яйцевидную форму. Она более качественная, розоватого обжига, со сглаженной поверхностью, тонкостенная, лепленая из сравнительно хорошо отмыченной глины (рис. 22, 23, табл. VII). Значительно богаче и разнообразнее ornamentация сосудов. Наряду с рельефным орнаментом появляется резной узор. Наиболее распространенным видом рельефного орнамента являются конусовидные шишечки, позднее рельефный орнамент становится более разнообразным, появляются миндалевидные налепы, валики, волнистые линии, дугообразные и круглые налепы, иногда изображение антропоморфных фигур (табл. IX). Аналогичные изображения человеческих фигур на стенке сосудов известны южнее Закавказья.

Следует отметить, что на раннеземледельческих поселениях Южной Грузии почти не встречается расписная керамика. Правда, на более южных памятниках раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья представлена расписная керамика, но она составляет небольшую серию сосудов и в целом не характерна для этой культуры.

Интересную серию предметов составляет антропоморфная пластика. До сих пор в Восточном Закавказье известен лишь один памятник — Храмис Диди — Гора, давший целую серию антропоморфных фигурок, более 50 экземпляров. На остальных памятниках они представлены в единичных экземплярах. Все фигурки из Храмис Диди-Гора изготовлены из сырой, необожженной глины и все они представляют собой более или менее стилизованное изображение сидящей женщины с подчеркнутыми признаками пола. В целом закавказские антропоморфные скульптурные изображения довольно оригинальны и в значительной мере отличаются от аналогичных фигурок раннеземледельческих культур Древнего Востока (рис. 24, 25; табл. IX).

Племена-носители раннеземледельческой культуры первыми на Кавказе знакомятся с металлом. В Шулавери-Шомутепинской группе памятников металлические предметы представлены пока крайне слабо, всего на двух памятниках — Храмис Диди Гора и Гаргалартепеси. Более богато металлические предметы представлены на памятниках Южной группы — Нахичеванском Кюль-тепе, Техут, Аликемектепеси и др. Трудно сказать, изготавливались ли первые металлические предметы на месте или проникли в Закавказье в готовом виде. Каких-либо следов, указывающих на местное производство, на поселениях не обнаружено. Скорее всего, первые навыки обработки металла шли с древневосточных областей, где по последним данным знакомство с металлом произошло в довольно раннее время. Возможно для Шулавери-Шомутепинской группы источником металла могли служить Алавердские месторождения.

Основным способом получения пищевых продуктов в это время были земледелие и скотоводство. Вещественные, ботанические, костные материалы позволяют в общих чертах представить экономическую основу населения. Производящие формы хозяйства в Восточном Закавказье появляются в вполне сложившемся виде, уже пройдены начальные этапы и они стояли на довольно высоком уровне развития. Определенные представления о степени развития земледелия дают богатые находки орудий труда, с помощью которых получали, а затем обрабатывали продукты питания. Обильно представлены здесь костные и растительные остатки. Очевидно в раннеземледельческой культуре Восточного Закавказья с самого начала складывается хо-

заявленный тип, где оба вида производящей экономики играли примерно равную роль в хозяйстве общества. В экономике господствовало земледельческо-скотоводческое направление. Особо поражает чрезвычайно богатый видовой состав культурных злаков, среди которых определено около десяти видов пшеницы, несколько сортов ячменя. Разнообразный видовой состав свидетельствует о собственной растительной базе, хотя трудно считать Восточное Закавказье первичным очагом возделывания пшеницы. Возможно, первые навыки возделывания пшеницы пришли извне, скорее всего с юга.

Наряду с земледелием важное значение в экономике имело скотоводство. Почти на всех поселениях кости домашних животных преобладают над остатками охотничьей фауны. Скотоводство базировалось на разведении крупного и мелкого рогатого скота. В Шулаверской Шомутепинской культуре крупный рогатый скот доминировал над мелким. Определенное место занимало скотоводство. В настоящее время трудно судить о процессе становления в Закавказье скотоводства. Оно, как и земледелие, здесь появляется в полне сложившемся виде. Первые навыки скотоводства возможно были заимствованы с юга. В дальнейшем ввиду благоприятных условий одомашнивание животных могло происходить на местной основе.

Неясны до конца и причины, вызвавшие затухание жизни на раннеземледельческих поселениях Восточного Закавказья. Жизнь заглохла почти одновременно чуть ли не на всех обжитых местах. Возможно, крах этой культуры мог быть вызван самой природой раннего земледелия. Поверхностная обработка способствовала быстрому ее истощению. Интенсивное наступление на лес не могло не содействовать изменению природной обстановки. Искусственное орошение земли, видимо, еще не практиковалось в должной степени. В итоге создавалось кризисное положение в хозяйстве, преодолеть которое существующая система была уже не в состоянии.

В период раннеземледельческой культуры в Восточном Закавказье сложилась вполне эффективная хозяйственная система, вполне удовлетворявшая потребности в продуктах питания возросшее население. На это первым делом указывают оседлые поселения со стандартными жилыми комплексами, с мощными культурными отложениями, свидетельствующие о долгом пребывании населения на одном месте. Каждое родовое поселение имело свое общее хозяйство и было занято одним небольшим родовым коллективом. Оно состояло из нескольких хозяйственно-жилых комплексов. Каждый отдельный жилой комплекс, вероятно, был рассчитан на парную семью. Хозяйство велось общими усилиями и полученные продукты труда распределялись по отдельным семьям. Планировка этих ранних поселений допускает возможность полагать, что здесь уже наблюдается тенденция образования т. е. многокомнатных домов. Одно многокомнатное жилище фактически объединяло несколько жилых комплексов, сосредоточенных вокруг центральной площади. Большие семейная община становится основной хозяйственной единицей.

В раннеземледельческой культуре Восточного Закавказья выделяются два локальных варианта. Одна локальная группа памятников сосредоточена в среднем течении р. Куры, в юго-восточной Грузии и западной части Азербайджана, второй вариант охватывает более южные регионы-Мильско-Карабахскую степь и Нахичеванскую область. При определенной близости в них проявляется и заметное различие. Наблюдаемые различия в вариантах этой культуры, возможно, объясняются их хронологическим несоответствием, а также степенью интe-

связности влияния Передней Азии. Памятники Шулавери-Шомутепинской группы, видимо, все же несколько старше более южного варианта.

Пока трудно с полной уверенностью сказать, когда именно возникают первые раннеземледельческие поселения в Восточном Закавказье. Судя по имеющейся небольшой серии радиоуглеродных дат, а также данным сравнительной стратиграфии, бытование этой культуры можно отнести в основном к V тысяч. до н. э.; начальные стадии ее возможно восходят к VI тысяч. до н. э. Закат раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья, видимо, следует отнести к первой половине IV тысяч. до н. э.

Вопрос происхождения раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья все еще остается открытым. Восточное Закавказье вплоть до Шулавери-Шомутепинской культуры оставалось малозаселенной областью. Интенсивное освоение началось в период раннеземледельческой культуры. Оно возникло здесь фактически на пустом месте и с самого начала здесь создаются прочные оседлые поселения, с вполне сложившейся производящей экономикой, богатой традицией в строительном-архитектурном деле. Можно предположить, что после того как в Восточном Закавказье создались благоприятные агроклиматические условия сюда из разных мест Кавказа устремились определенные массы населения. Возможно определенная часть мигрировала с Западной Грузии, часть из Северо-Восточного Кавказа, а также с Юга, Передней Азии. Можно полагать, что в результате южных влияний здесь укореняется традиция глинобитной сырцово-архитектуры.

В Восточной Грузии были открыты памятники раннеземледельческой эпохи, содержавшие иной по облику материал. Впервые памятник этого типа был открыт в с. Сиони, расположенном в нескольких километрах от Шулаверского поселения. Значительную часть находок составляют мелкие черепки керамики. Преобладают низкороглые сосуды с вздутым туловом. Керамика ручной лепки, хорошо обожженная, преимущественно с коричневато-розовой поверхностью. Большинство сосудов с внешней стороны обработаны гребенчатым предметом и покрыты бессистемно расположенными полосками. Орнамент на сосудах представлен крайне редко; попадаются венчики с косыми или прямыми неглубокими насечками по ободку. Сосуды с насечками по венчику характерны для неолитической керамики Западной Грузии. В Сиони встречаются сосуды с волнистым венчиком — деталь также представленная на западногрузинской керамике. Некерамический материал из этого поселения состоял из обсидиановых и кремневых изделий. Крайне бедно представлены предметы из кости. В целом материал из Сионского поселения сильно отличается от памятников Шулавери-Шомутепинской группы.

Близкие к Сионскому поселению памятники известны и в других регионах Восточной Грузии. В Алазанской долине памятники этого типа известны около с. Новая Ульяновка. Поселение этого времени выявлено на территории Тбилиси, в Делиси. Памятники сионского круга были открыты в Арагвском ущелье, около Жинвали. В Шида Картли в Карельском районе в нижнем слое поселения Бери—Клдеebi зафиксирована аналогичная керамика.

Общий облик инвентаря поселения типа Сиони проявляет определенное сходство с материалами памятников Западной Грузии; наибольшая близость наблюдается с памятниками Рион-Квирильского бассейна, где главным образом известны пещерные стоянки. К финальному периоду каменного века с большой интенсивностью осваиваются естественные пещеры. На этих памятниках с большей ясностью отра-

жена картина преемственной связи финальной стадии каменного века с последующей эпохой. Пещерные стоянки Рион-Квирильского бассейна — Тетри-Мгвине, Самеле-Клде, Самерцхле Клде, Дзудзуана, Даркветский навес и т. д. дали весьма выразительные материалы конца каменного века, а также последующего периода, отражающие наступление новой эпохи, эры металла. Аналогичные материалы были получены в Окумской пещере в северо-западной части Колхиды, близ с. Гумуриши.

В Северо-Западной Колхиде известен ряд береговых стоянок, относящихся к энеолитическому периоду переходной стадии от каменного века к эпохе металла: Нижний слой Мачарского поселения, селище Гваидра. Гантиадская стоянка с мотыгами «сочи-адлерского типа». Этот тип мотыги хорошо представлен в северо-западной части Западного Закавказья. Видимо, мотыги «сочи-адлерского типа» продолжали служить здесь и в последующее время, в период становления эпохи металла. Единственная мотыга этого типа в материковой части Колхиды известна из поселения Тетрамица близ Кутанси. Одна мотыга «сочи-адлерского типа» найдена в Восточной Грузии на поселении Храмис Диди-Гора. Полагают, что эти мотыги появляются в западной части Закавказья из Передней Азии, где аналогичные мотыги представлены на ряде раннеземледельческих памятников. Однако форма этой мотыги настолько примитивна, что она вполне могла возникнуть на месте (рис. 11).

РАЗДЕЛ II

БРОНЗОВЫЙ ВЕК

Со второй половины IV тысяч. до н. э. в Закавказье наступает бронзовый век, сыгравший значительную роль в древнейшей истории этого края. В это время наблюдаются резкие изменения в экономической жизни общества, вызванные дальнейшим развитием земледельческо-скотоводческого хозяйства, бурным подъемом медно-бронзовой металлургии и вообще техническим прогрессом. Происходят значительные перемены в социальной жизни общества, матриархальные отношения сменяются патриархальными, начинается длительный процесс разложения родового строя; окончательно складываются основные этнические группы с уже вполне оформившимися языками и культурами. Возникновение отдельных крупных племенных союзов привело к образованию больших этнических объединений. К этому времени, видимо, завершается в основном процесс сложения всех коренных народов Кавказа, в том числе и грузинского народа.

В бронзовом веке выделяется три периода — ранний, средний и поздний. В период ранней бронзы, в эпоху куро-араксской культуры, в основном продолжают древние традиции, но достигают они более высокого уровня. Особый подъем общество переживает в эпоху средней бронзы, в период триалетской культуры, которая по своему уровню довольно близка к синхронным культурам Передней Азии; тем не менее общество все еще остается на уровне первобытно-общинного строя, не переступив рубежа цивилизации.

В период поздней бронзы и раннего железа в Грузии и на Кавказе в целом наблюдаются значительные перемены. Происходят кардинальные почти во всех сферах жизни преобразования. Наблюдается некоторая культурная изоляция, разрыв с традициями предшествующих эпох и ослабление контактов с древневосточным миром. Особый

подъем переживает металлургия бронзы, появляются первые железные предметы; заметен упадок ювелирного ремесла, почти полностью исчезают изделия из драгоценных металлов.

Во второй половине IV тысяч. до н. э. в центральном и восточном Закавказье, где сложились основные традиции хозяйственной и культурной жизни, культуру раннеземледельческих племен Восточного Закавказья сменяет более развитая т. н. куро-араксская культура, охватывающая тысячелетний период древнейшей истории Кавказа. В настоящее время хорошо вырисовывается ареал куро-араксской культуры, охватывающий почти весь Кавказ, за исключением западной его части. На юге эта культура занимает почти всю Восточную Анатолию и определенные области северо-западного Ирана, отдельные элементы этой культуры прослеживаются в Восточном Средиземноморье, на территории Сирии и Палестины, где она известна под названием «кирбет-араксской культуры». Племена-носители куро-араксской культуры сыграли значительную роль не только на Кавказе в III тысячелетии до н. э., они внесли определенный вклад в древнюю историю Передней Азии.

В настоящее время вопрос о происхождении куро-араксской культуры остается сложным и не вполне решенным. Наблюдаемое сходство с предшествующей культурой, сохранение определенных древних черт указывает на местные истоки этой культуры.

На основании археологических данных можно предположить, что в пределах центральной части Закавказья один из основных регионов становления куро-араксской культуры находился в южной части Грузии, в Квемо-Картли и примыкающих к ней областях, где в настоящее время сосредоточено наибольшее число ранних памятников этой культуры. Эта область в предшествующее время, в эпоху раннеземледельческой культуры Восточного Закавказья, была заселена довольно интенсивно. Из ранних памятников куро-араксской культуры следует отметить Тетрицкарое, Самшвилдское, Грмахевиставское поселения и др. Могильники этого периода известны из Кикети, Самшвилде, Кода, Тамариси и др. На ранней стадии куро-араксской культуры, во второй половине IV тысяч. до н. э., должны были сложиться характерные черты хозяйственных и культурных традиций. В Квемо Картли вслед за Шулавери-Шомутепинской культурой жизнь продолжалась довольно интенсивно. Поселения куро-араксской культуры здесь возникают на новых, необжитых местах.

О намечившихся сдвигах в развитии общества на ранней стадии этой культуры можно судить, главным образом, по вещественному материалу. Видимо, в хозяйственной жизни особых изменений не произошло. Не меняется, в сущности, характер поселений, хотя жизнь на них была не столь длительной. В архитектуре все еще преобладает круглая постройка, хотя жилые комплексы, видимо, претерпели определенное изменение. Об общем подъеме в производстве, о техническом прогрессе в это время можно судить, главным образом, по керамическому материалу, хорошо представленному на самом начальном этапе куро-араксской культуры. Эта своеобразная глиняная посуда значительно отличается от керамики предыдущей культуры. Правда, она все еще изготовлялась от руки и обнаруживалось определенное сходство с предшествующей ей керамикой, однако в качественном отношении куро-араксская керамика стояла уже на более высоком уровне. Широкое цилиндрическое горлышко, резкий изгиб у плечиков, округлое тулово, полусферические ушки, тщательно залощенная поверхность и т. д. являлись характерными признаками этой керамики. На раннем этапе рельефный, преимущественно спиральный, орнамент был

наиболее характерным украшением этих сосудов. На всей обширной территории эта керамика сохраняет определенную однородность и является одним из самых ведущих элементов куро-араксской культуры, придающих ей столь своеобразный облик (рис. 27, 28, 29, 30). В дальнейшем эта керамика претерпевает значительные изменения, становится более разнообразной, но всегда сохраняет присущие признаки как в форме, так и в орнаментации сосудов (табл. XII, XIII).

В период расцвета куро-араксской культуры, охватывающей конец IV — и всю первую половину III тысячелетия до н. э., происходят значительные изменения в общественной жизни, вызванные, главным образом, общим подъемом земледельческо-скотоводческого хозяйства. Повышение жизненных условий способствовало дальнейшему росту населения, что, в свою очередь, порождало необходимость освоения новых земельных пространств. В этот период густо заселяются как равнинные, так и предгорные и горные районы Закавказья; но особенно интенсивно осваивается Араратская долина, Картлийская низменность, Мильско-Карабахская степь, а также высокогорные долины Триалети, Месхет-Джавахетское плато и др. В первой половине III тысячелетия племена-носители куро-араксской культуры занимают прилегающие с юга к Закавказью обширные области. Наблюдаемое определенное единообразие этой культуры на заре ее развития в дальнейшем распадается и постепенно зарождаются ее локальные варианты. В Закавказье выделяются, главным образом, две ее разновидности: одна, центр которой находился в Шиди Картли с прилегающими с запада областями; вторая, сложившаяся на Араратской долине, занимала примыкающие с юга обширные территории. Однако несмотря на разительное отличие в локальных вариантах в целом все еще наблюдается определенная общность куро-араксской культуры. В Грузии, являющейся наиболее западным регионом распространения куро-араксской культуры, интенсивно осваивается Квемо-Картлийская низменность, Шиди-Картлийская равнина, Иоро-Алазанское двуречье, высокогорные долины Триалети, Месхет-Джавахети, Арагвское ущелье. Эта культура занимает также западные регионы Грузии — Рион-Квирильский бассейн. Граница ее в Западной Грузии достигает среднего течения р. Рион около г. Самтредиа. Дальше в глубь, в низменные области Колхиды, куро-араксская культура не проникает.

В настоящее время исследован целый ряд древних поселений первой поры этой культуры в Грузии. В это время интенсивно освоена почти вся Восточная Грузия как равнины, так и предгорная и горная области. Поселения куро-араксской культуры располагались обычно у рек, на холмистых возвышенностях, на горных террасах или на склонах гор, иногда искусственно укреплялись оборонительными стенами или специально вырытыми рвами. Из изученных поселений в Шиди Картли следует отметить Квацхелеби и Хизаназтгора, Амирани-Гора в Месхети, Ози — в Триалети, Ильто — в Алазанской долине, Аргветское — в Квирильском бассейне и т. д.

Мощность культурных слоев свидетельствует об оседлом характере поселений, где жизнь протекала довольно интенсивно на протяжении нескольких поколений. Это были, главным образом, сравнительно небольшие поселки, однако, в это время появляются и более крупные поселения, занимавшие площади в несколько гектаров. На примере Квацхелеби, близ г. Гори, которое является почти полностью раскопанным поселением того времени, можно судить о застройке и планировке древнего селения, о типах домов, об интенсивности жизни, о хозяйственной деятельности и т. д.

За все время существования этого поселения ни в планировке, ни

в домостроительстве и в общехозяйственной жизни каких-либо значительных изменений не наблюдается. Поселение это, как и в большинстве случаев, имело небольшие размеры, но было довольно плотно застроено. Дома группировались вокруг нескольких площадок и соединялись специально оставленными небольшими проходами. Жилые дома имели прямоугольную форму с закругленными углами и с довольно устойчивой ориентацией, в основном, на север или юг. Каждый отдельный дом состоял из жилой комнаты и небольшой, узкой передней хозяйственного назначения. Стены возводились из плетеных прутьев с двухсторонней глиняной обмазкой или из сырцовых кирпичей в глиняном растворе. В центре помещения находился деревянный опорный столб. Перекрытие дома — плоское, глинобитное, балочной конструкции с свето-дымовым отверстием над очагом. Входная дверь обычно находилась в центре фасадной части дома. В самом центре помещения в глинобитный пол был вкопан глиняный круглый очаг с тремя выступами. Размеры жилого помещения колебались от 30 до 60 м². «Стандартный» жилой дом представлял собой прочное строение довольно высокого качества, что свидетельствует о существовании определенных древних традиций и больших сдвигах в строительном деле. Интересно, что этот тип здания на всей обширной территории распространения куро-араксской культуры нигде пока кроме Шида Картли не известен (рис. 31, 32; табл. X).

В этот период встречается и несколько иная планировка поселения, обусловленная своеобразием рельефа местности. Довольно крупное поселение Амиранис-гора возле г. Ахалцихе, занимавшее пространство около 3 га, располагалось по склону горы на искусственно созданных террасах; жилые дома возводились из рваного камня на глиняном растворе площадью от 20 до 54 квм. Задняя стена дома примыкала непосредственно к склону горы. Крыша построек глинобитная, плоская, и в ряде случаев перекрытия домов нижней террасы служили двориком помещений, расположенных на верхней террасе. Террасообразное расположение поселения способствовало его делению на самостоятельные кварталы. В центральной части селения находилась незастроенная площадь, служившая, видимо, местом сборищ.

Суда по целому ряду памятников куро-араксской культуры, в жилой архитектуре все еще сохраняется круглое в плане здание (табл. XI). Здесь в характере домостроительства продолжают, по-видимому, существовать традиции предшествующей эпохи. На развитом этапе куро-араксской культуры на основании древнейших архитектурно-строительных традиций прочно устанавливается тип поселений с довольно сложной планировкой и значительно более развитой техникой домостроения. В строительном деле, прошедшем сложный и длительный путь развития, намечаются локальные особенности в архитектуре. Общий подъем культурно-экономического уровня, возросшие потребности прогрессирующего общества, новые творческие поиски и решения новых задач вызвали качественные изменения во всех отраслях жизни.

Особого прогресса на этом этапе достигает гончарное производство. Правда, керамика в основном изготовлялась вручную и все еще сохраняла свой общий облик, но несмотря на это она значительно более совершенна по своему качеству и технике производства; более разнообразна, отличается изяществом форм, черно или красноошпеченной поверхностью и своеобразием орнамента. В ней особенно ярко выделяются локальные отличия, характеризующие отдельные варианты этой культуры. Наиболее четко локальные особенности наблюдаются в керамическом комплексе Араратской долины и Шида Картли.

Для Шида-картлийской разновидности наиболее характерна биконическая форма посуды с резко подчеркнутой гранью, преимущественно в нижней части, характерным украшением является резной геометрический декоративный мотив (рис. 33, табл. XIII). Рельефный орнамент на этой керамике встречается сравнительно редко.

Керамика Араратской долины достигла высокого технического и художественного уровня развития. Исходными признаками этой керамики является трехчастьность корпуса у сосудов, имеющих преимущественно чернолощеную поверхность, украшенную тонкозерным или своеобразным выпукло-вогнутым сильно геометризированным орнаментом, где ведущим мотивом является спираль.

Своеобразную группу керамических изделий составляют скульптурные фигурки животных, главным образом, быков и овец, круглые очаги, различные подставки и т. д. Круглый глиняный очаг с внутренними выступами, часто встречающийся на поселении, является одним из характерных признаков куро-араксской культуры (табл. XI). Встречаются два типа этого очага: переносной с лощенной поверхностью и стационарный, вкопанный в пол помещения. Эти очаги имели, видимо, и культовое и хозяйственное назначение. Значительную группу составляют подковообразные подставки, связанные также с очагом. На некоторых из них имеются зооморфные или антропоморфные фигурки; иногда же они украшены лицевым изображением, главным образом, мужчины. Они, видимо, отображают представление об оплодотворении домашнего очага или же, возможно, связаны с культом предков. Часто встречаются также подставки цилиндрической или торсообразной формы; стилизованные подставки, изображающие быка; плоские подставки с двумя рогообразными выступами на одном конце (рис. 36). Эти глиняные подставки находились в жилищах главным образом у очагов и, видимо, были связаны с культом очага-символом целостности и благополучия семьи. Роговые подставки по-видимому следует связывать с культом быка, получившем широкое распространение у племен куро-араксской культуры. Значительный подъем земледелия и скотоводства, усиление патриархальных отношений и общий рост благосостояния общества способствовали дальнейшему усложнению идеологических представлений и духовной культуры в целом. Культовые обряды совершались как в каждом отдельном доме, так и в специальных святилищах, расположенных на видном месте, в самом поселении или за его пределами.

Погребальные памятники этой эпохи отображают не только духовную сторону жизни, но и социальные процессы, происходящие внутри общества. Встречаются как коллективные курганные захоронения, так и отдельные родовые могильники с грунтовыми могилами и погребения в каменных ящиках. Из погребальных памятников, первым делом, следует упомянуть курганные могильники, открытие в Квирильском бассейне близ Сачхере, относящиеся к завершающему этапу куро-араксской культуры. Все они одного типа; могилы находились на уровне земли или в ямах, а также в каменной насыпи на разных уровнях. Это были, видимо, родовые могильники. В могилах богато представлены металлические предметы на керамике, которая напоминает глиняную посуду Шида Картли. Из металлического инвентаря обращает внимание обилие бронзового оружия — топоров и кинжальных клинков. Большую серию металлических предметов составляют украшения — крупные булавки с Т-образной и петлеобразной головками, подвески, височные кольца и т. д.

К концу первой половины III тысячелетия до н. э. высокого уров-

ния достигают металлургия и металлообработка. Племена-носители куро-араксской культуры внесли значительный вклад в развитие древнейшей металлургии Кавказа, являвшегося одним из ведущих центров Старого Света. Именно в это время закладываются основы древнейшей традиции производства металла на Кавказе, нашедшей в дальнейшем широкое отражение в письменных источниках, приписывающих племенам Кавказа ведущую роль в деле развития древнейшей металлургии меди, а затем и железа. Значительный рост металлургии и металлообработки способствовал дальнейшему подъему куро-араксской культуры. Особого развития металлургия достигает в Шидкартской провинции этой культуры. Применение металлических орудий в хозяйстве содействовало определенному росту производительности труда, а использование металлического оружия — росту военного потенциала племен и их дальнейшему проникновению на обширные территории за пределами Кавказа. Следует отметить, что локальные особенности в металлургическом производстве в этой культуре менее ощутимы. Металлические предметы выделяются довольно устойчивым единообразием.

Значительный успех металлопроизводства был обусловлен, главным образом, тесными контактами и связями с переднеазиатским миром, а также наличием на Кавказе благоприятных условий для развития местной металлургии. Определенная группа предметов своими истоками безусловно связана с переднеазиатскими типами. Некоторые топоры, характерные для куро-араксской культуры, находят близкие аналоги в Передней Азии. Оттуда заимствованы формы черенковых наконечников копий, четырехгранного штыковидного оружия, топоров-клевецов, некоторых типов украшений и т. д., которые по переднеазиатским образцам изготовлялись на месте. Но наряду с этим появляются и типично местные формы металлических изделий; вислобушные топоры, плоские топоры, кинжальные клинки, различные булавы, подвески и т. д. (рис. 37, 38, 39, 40, 41; табл. XIV, XV). На определенный подъем местной металлургии, несомненно, указывает наличие остатков древнего производства металла. В ряде поселений были найдены следы медеплавильных мастерских, печей, плавилен, отходов производства в виде шлака, а также каменные и глиняные формы для отливки различных предметов. Изучение состава металла, бесспорно, указывает на использование местной сырьевой базы. В этот период широко осваивается метод получения искусственного сплава меди и мышьяка, свидетельствующий об определенном прогрессе местной металлургии. Один из ведущих металлургических очагов в это время находился, видимо, в районе течения р. Квирила. Именно здесь, в сачхерских памятниках, найдено наибольшее количество металлических предметов. Следует отметить, что с наступлением бронзового века в примыкающих к Черному морю областях выявляется целый ряд культур, довольно тесно соприкасающихся друг с другом. Эту довольно активную зону контактов выделяют в особую циркумпонтийскую металлургическую провинцию, охватывавшую обширные пространства вокруг Черного моря. Один из главных очагов в восточной периферии этой зоны, видимо, находился в пределах куро-араксской культуры. Возможно, наиболее тесно с этой провинцией соприкасалась Грузия, непосредственно примыкающая к Черному морю. Этим, вероятно, можно объяснить определенный взлет металлургического производства в Грузии.

Эпоха расцвета куро-араксской культуры знаменуется резким подъемом земледелия и скотоводства. Посевные участки, непосредственно прилегающие к поселениям, обрабатывались каменными и костяными орудиями, но, видимо, в это время для поверхностного перека-

пашания земли применялась соха. Несколько экземпляров пахотного орудия из оленьего рога были найдены на поселениях. В качестве тягловой силы использовался крупный рогатый скот. Применение пахотного орудия вызвало некоторый подъем производительности труда, но увеличение урожая все еще происходило за счет роста посевных площадей.

Значительно расширился состав злаковых культур. Судя по находкам остатков зерна, основными культурами были мягкая пшеница, ячмень и просо. Известен целый ряд эндемичных сортов пшеницы. О росте зернового хозяйства свидетельствуют частые находки на поселениях большого количества остатков зерна, иногда даже в виде целых снопов. Широко применялись в это время смешанные посевы пшеницы и ячменя или проса. Созревшие злаки собирались при помощи составных кремневых серпов, вкладыши которых находят в большом количестве на поселениях. Однако в это время появляются и металлические серпы. Большое внимание уделялось хранению запасов зерна. Собранное зерно хранилось на поселениях либо в крупных глиняных сосудах, либо в специально вырытых больших ямах. Зерно растирали в больших зернотерках, часто находимых в поселениях. Памятники куро-араксской культуры Восточной Грузии не выделяются своими размерами и мощностью культурных слоев, что указывает на сравнительно кратковременное пребывание здесь населения. Рельеф и природная среда восточной части Грузии в значительной мере отличаются от остальных регионов Восточного Закавказья. Здесь реже встречаются открытые пространства, к тому же видимо, она была более лесистой. Возможно это некоторым образом препятствовало более долговременному пребыванию населения на одном месте. По-видимому, в Восточной Грузии для искусственного орошения были не столь благоприятные условия. Главная артерия р. Куры с высоко расположенными берегами, вероятно, была не столь пригодна для ирригации. Несколько ограниченный характер земледелия здесь возможно компенсировался некоторым образом скотоводством.

Значительно возросла в это время в хозяйстве роль скотоводства. Существенное внимание в экономике уделялось крупному рогатому скоту, который служил не только источником мяса и молочных продуктов, но и основной тягловой силой. В керамике можно выделить немало глиняной посуды, использовавшейся для хранения молока и молочных продуктов. Известны также глиняные маслобойки и специальные сосуды, предназначенные для изготовления сыра. Бык в качестве тягловой силы использовался не только при пахоте, но, видимо, и для упряжки в деревянные повозки. Глиняные модели колес известны в куро-араксской культуре, а в погребениях конца III тысячелетия до н. э. были найдены остатки деревянных четырехколесных колесниц.

В эпоху развитого этапа этой культуры несколько изменяется состав стада. Увеличивается численность мелкого рогатого скота и его соотношение с крупным рогатым скотом становится примерно равным. В связи с ростом поголовья мелкого рогатого скота налаживается несколько иная форма скотоводства, приобретающая постепенно более отгонный характер. Выгон мелкого рогатого скота на летние пастбища способствовал постепенному освоению горных и предгорных районов. Появляются сезонные, а затем и более оседлые стоянки в высокогорных областях.

Существенные изменения в хозяйстве, рост скотоводства и плужного земледелия, развитие металлургии способствовали значительному повышению роли мужчины в экономической и общественной жизни. Усложнение общественных отношений повлекло за собой смену ма-

триархального строя патриархальным. Экономическое благосостояние общества, рост прибавочного продукта, в основном, за счет скотоводства, появление накопления среди отдельных членов рода привело к зарождению имущественной дифференциации внутри общества.

Патриархальная семья являлась основной социальной ячейкой. Однокомнатный дом был жилищем одной семьи. Эти семьи, связанные родственными узами, составляли один родовой поселок с общими хозяйственными интересами.

Прогрессивные сдвиги в экономике обусловили резкое увеличение плотности населения и широкое его распространение за пределами Закавказья. К концу первой половины III тысячелетия куро-аракская культура распространяется на Северном Кавказе, в Дагестане, на территории Чечено-Ингушетии и Северной Осетии, куда она проникает, в основном, из соседних областей Грузии и Азербайджана. Памятники этой культуры известны как в равнинной, так и в предгорной частях Дагестана. Это был довольно интенсивный процесс передвижения племен куро-аракской культуры на Северный Кавказ, где сложился несколько своеобразный ее вариант. Здесь, в основном на территории Чечено-Ингушетии, эта культура непосредственно соприкасалась с другой яркой культурой Кавказа III тысячелетия-майкопской. Интересно отметить, что в центральной части Кавказа в памятниках Чечено-Ингушетии и Северной Осетии прослеживается близость с материалами шидо-картлийского варианта куро-аракской культуры.

К концу III тысячелетия земледельческое общество Закавказья переживает определенный кризис, повлекший за собой упадок куро-аракской культуры. Жизнь в большинстве поселений этой культуры затухает. Однако не совсем ясны причины ее заката. В это время происходит значительное уменьшение плотности населения в низменных областях и наблюдается более интенсивное освоение предгорных и горных районов Закавказья. По-видимому, этому процессу способствовали рост скотоводства, в основном овцеводства, развитие металлургии, а также сравнительно низкий уровень ирригационного искусства. Интенсивное заселение низин в период куро-аракской культуры повлекло за собой процесс массового уничтожения лесных массивов, что не могло не отразиться на климатических условиях. Уменьшение осадков вынуждало местное население искать места с более умеренным климатом. Начинается постепенный процесс перемещения и освоения предгорных и горных районов. Постепенное изменение характера хозяйственной жизни, в конечном счете, привело к закату куро-аракской культуры.

Особый интерес представляет проблема этнической принадлежности племен-носителей куро-аракской культуры. В настоящее время существуют различные взгляды на этот вопрос. На основе языковых данных было выдвинуто предположение об индоевропейском происхождении этих племен. Более вероятным представляется мнение о том, что решающую роль в формировании куро-аракской культуры сыграли кавказские племена — хуррито-урартские и картвельские, а также, возможно, нахско-дагестанские. Хурритские племена по-видимому, бытовали в более юго-восточном ареале этой культуры, где они в дальнейшем заняли обширные области южнее Закавказья. Примечательно, что границы распространения куро-аракской культуры на юге приблизительно соответствуют тому ареалу, где в дальнейшем бытовали хурритские племена. Картвельские племена в это время занимали, видимо, центральные районы Закавказья, а также определенные области Западной Грузии.

Со второй половины III тысяч. до н. э. в Восточной Грузии и в

Восточном Закавказье в целом наступают коренные изменения, вызвавшие закат куро-араксской культуры. Жизнь в низинах постепенно затухает и более интенсивно осваиваются горные и предгорные области. Вероятно, на ранней стадии курганная культура на определенном отрезке времени сосуществует с куро-араксской культурой. На некоторых поселениях этой культуры появляется характерная для раннекурганной культуры керамика. Однако, вскоре, видимо, на куро-араксских поселениях жизнь полностью прекращается. Существенно меняется погребальный обряд, появляются индивидуальные курганные захоронения, распространяется т. н. культура ранних курганов. Однако, чем были вызваны столь значительные перемены, повлекшие за собой смену культуры, все еще не вполне ясно главным образом из-за однородности материала, представленного преимущественно из захоронений. Возможно, появление характерного для более северных областей погребального обряда — единичных подкурганных захоронений указывает на усиление северных воздействий. На характере культур эти явления отразились в значительно меньшей степени. В ней явно отражены местные традиции. Проникновение с севера иных культурных групп ускоряет окончательное падение куро-араксской культуры. Старые местожительства постепенно были покинуты, но где, как и в каких условиях протекала дальнейшая жизнь племен-носителей культуры ранних курганов все еще остается не до конца ясным.

Материалы ранних курганов свидетельствуют о преемственном развитии, о генетической связи с предшествующей культурой. Общие черты особенно проявляются в гончарных изделиях, сохранивших определенные признаки куро-араксской керамики. Сходство можно усмотреть и в металлических предметах. В целом в это время наблюдается подъем отдельных ремесел: гончарного производства и металлургии; появляются первые предметы из оловянистой бронзы, зарождается ювелирное дело.

Все еще крайне слабы наши сведения о поселениях этого времени, застройке и планировке, типах жилищ и хозяйственных построек, архитектуре и т. д. Правда, некоторые косвенные представления о инженерно-строительной технике дают отдельные курганные захоронения, в которых под каменно-земляной насыпью сохранились погребальные сооружения из деревянных брусев или камня, но по ним трудно судить в целом о строительной-архитектурных традициях.

В культуре ранних курганов можно выделить по характеру погребального обряда и инвентарю хронологически две группы. Для старшей группы ранних курганов характерны крупные курганные захоронения с просторными могильными ямами или наземными погребальными камерами, главным образом, из крупных деревянных стволов. Курганы этой группы известны в Триалети, близ Тбилиси в с. Марткопи и Самгори, в Иорском бассейне, в Шида-Картли. Интересная группа ранних курганов была исследована в с. Марткопи. Все курганы имели двухслойную насыпь: верхнюю земляную, внутри каменную. Высота наиболее крупного кургана здесь достигала 12 м., диаметр — более 100 м. (табл. XVI). В центре кургана под каменной насыпью находилась погребальная камера, которая представляла собой вставленные один в другой два сруба, сложенные из крупных дубовых стволов, прочно скрепленных в углах. Размеры внешнего сруба 11,0X10,0 м., внутреннего — 8,0X6,0 м., высота — 2,0 м. Камеры, видимо, были перекрыты бревенчатым накатом, пол был устлан плоскими каменными плитами (рис. 43, табл. XVIII).

Вещественный материал из ранних курганов свидетельствует о дальнейшем развитии ремесленного мастерства. Керамика почти ис-

ключительно чернолощенная, преобладают крупные сосуды грушевидной формы; им часто сопутствуют кружки с резким изгибом в нижней части и маленьким вогнутым дном. Выделяются сосуды с биконическим очертанием корпуса. В целом эта керамика все еще сохраняет ряд признаков, унаследованных от куро-араксской посуды. Много общего также и в характере орнамента сосудов: гравированный, ломанный рисунок, тонкорезной геометрический узор и т. д. (табл. XIX, XX).

Определенного подъема в это время достигает металлургическое производство. Металлические оружия и орудия отличаются своеобразием форм (рис. 44, табл. XXI), свидетельствующем о высоком мастерстве местных ремесленников. Особо богат металлическим инвентарем большой марткопский курган. Четыре вислобушных топора по своей форме напоминают сачхерские экземпляры, но несколько более массивны. Здесь же найдено три плоских топора, долото, наконечники стрел с пирамидальной головкой. Плоские кинжальные клинки, часто встречающиеся в ранней группе курганов, значительно отличаются по своей форме от характерных для предшествующей культуры кинжалов. Они более напоминают кинжальные клинки, характерные для памятников Северного Кавказа. Появляются первые предметы из драгоценных металлов — бусы, кольца, завитки и т. д. Богато представлены сердоликовые и пастовые бусы, перламутровые фигурные нашивки, подвески из зубов и клыков животных и т. д. (рис. 45, табл. XXII). Подвески из зубов животных в ранних культурах Восточного Закавказья почти не встречаются. Зато подвески из зубов и клыков животных хорошо представлены на Северном Кавказе с довольно раннего периода. В целом в погребальном инвентаре чувствуются северные воздействия. В этом смысле заслуживает внимание одно погребение, открытое в бассейне р. Ксаия близ с. Коринто, которое содержало весьма интересный погребальный инвентарь. Особо следует отметить три косятные молоточковидные булавки, хорошо известные на Северном Кавказе и в южно-русских степях в эпоху ямной и катакомбной культур. Это первая находка на Южном Кавказе булавок этого типа. Найденная здесь маленькая булавка с петлеvidной головкой напоминает аналогичную булавку из Миатлийского кургана в Дагестане. В этой же могиле были найдены аналогичные марткопским подвески из собак зубов, также часто встречающиеся в более северных регионах.

Значительно лучше представлена поздняя группа ранних курганов, относящихся к т. н. беденской культуре. В этой культуре также известны, главным образом, погребальные памятники, курганные захоронения. Поселения этой культуры почти неизвестны. Погребальный обряд в целом не претерпел особых изменений, тем не менее наблюдаются и определенные новшества. В это время впервые появляется обычай хоронить покойников на четырехколесных повозках или на погребальных деревянных ложах. В значительной мере меняется облик материальной культуры. Чем были вызваны столь существенные изменения в культуре сказать что-либо определенное пока довольно затруднительно. Видимо, в период беденской культуры общество переживает определенный подъем. С появлением этой культуры, по-видимому, связано окончательное затухание куро-араксской культуры. Судя по новейшим данным в целом ряде поселений завершающей стадией куро-араксской культуры засвидетельствована керамика, характерная для старшей группы ранних курганов. Видимо, в определенное время раннекурганная и куро-араксская культура сосуществуют. Окончательное затухание последней, вероятно, происходит на стадии беденской культуры. На куро-араксских поселениях нет следов, указывающих на какие-либо контакты этих культур.

В эпоху беденской культуры хорошо осваивается большая часть Восточной Грузии как низменные, так и высокогорные области. Наиболее густо заселяется в это время Южная Грузия, Триалети, Цалкское и Беденское плато, Иоро-Алазанская долина, Шида Картли, где граница ее проходит чуть дальше г. Гори, близ Карели. Курганы Цалкского плато содержали преимущественно керамику. В одном из курганов вместе с серебряными височными подвесками и обручами была обнаружена золотая булавка с двуволютной головкой (табл. XXVI), в другом вместе с металлическим оружием лежали три обшивки цилиндрической формы из тонкой золотой пластинки.

Еще более яркую картину сложного процесса, протекавшего к концу III тысяч. до н. э. внутри общества, дают погребальные памятники высокогорного плато Бедени. Большинство курганов небольших размеров; все они, кроме одного, ямные, иногда с прямоугольными камерами из вертикально поставленных бревен. Глинобитный пол их покрыт войлоком, циновкой или звериными шкурами. Изредка в могильную яму ставилась четырехколесная повозка. Особо следует отметить большой беденский курган, в яму которого была вставлена прямоугольная постройка, стены которой были сложены из вертикально поставленных дубовых стволов. Пол был устлан дубовыми бревнами. В центральной части постройки находилось ложе с носилками и четырехколесная колесница. Здесь же лежал плохо сохранившийся костяк покойника, в честь которого, видимо, был воздвигнут курган. В северо-западной части постройки находилось еще два костяка, женщины и юноши, лежавших на боку с сильно подогнутыми ногами, возможно, сопровождавших лиц. В могилу кроме большого запаса пищи, были положены шерстяные и льняные ткани, войлок, а также керамическая и деревянная посуда. Богато представлен, несмотря на разграбленность кургана, металлический инвентарь: золотая двуволютная булавка, серебряные пластины и трубка, медные булавки с дисковидной головкой, плоский топор, желобчатое долото, замечательные обсидиановые и кремневые наконечники стрел, видимо, парадного назначения.

В эпоху беденской культуры интенсивно заселяется Иоро-Алазанская долина. Среди памятников этой культуры следует выделить два больших кургана около Цюри и один курган в с. Бакуринхе. Высота насыпи самого крупного из них достигала 11,0 м, а диаметр 160 м. В центральной части этого кургана, под скоплением камня, находилось круглое наземное строение из булыжника, застланное рогожей. Погребальная яма глубиной 3,0 м., перекрытая двойным накатом бревен, занимала площадь 166 кв. м. Еще более интересен второй, сравнительно малый курган, в центре которого находилась четырехугольная яма, перекрытая бревнами в два наката. Дно ямы устлано рогожей. В яме найдены остатки колесницы, золотые и сердоликовые бусы, кремневые и обсидиановые наконечники стрел, много чернолощеной керамики.

В обоих курганах находилось по несколько костянок: в большом кургане их было пять, в малом — два. В центральной части ямы малого кургана стояла четырехколесная колесница, на кузове которой обнаружено большое количество чернолощеной глиняной посуды. Погребальный инвентарь состоял из многочисленных золотых бус, серебряных браслетов, серебряной булавки с двуволютной головкой, золотой булавки, золотой скульптуры льва и т. д.

Погребальные памятники беденской культуры дали весьма интересный и богатый материал. В массовом количестве представлена керамика. Она в основном тонкостенная, чернолощенная поверхность которой доведена до металлического блеска, иногда с серебристым от-

ливом. Преобладают малые формы — одноручные кувшинчики с цилиндрической шейкой, глубокие миски, кружки. Тонкорезной геометрический узор является ведущим декором этой керамики, встречается также выгнуто-вогнутый и «жемчужный» орнамент. Появляется деревянная посуда, иногда украшенная резным орнаментом (рис. 47, табл. XXIII, XXIV).

Значительного подъема достигает металлургия. Правда, металлические орудия и оружия все еще повторяют формы, характерные для ранних курганов и предыдущей культуры, но появляются и новые типы. Наряду со старыми формами топоров появляются характерные для беденской культуры трубчатобушные и вислообушные топоры с более широким лезвием. Часто встречаются желобчатые долота, плоские топоры, книжальные клинки и т. д. Впервые встречаются оружия из серебра — книжальные клинки. В это время почти не встречаются характерные для ранних курганов четырехгранные наконечники стрел, зато появляются кремневые, обсидиановые, костяные наконечники стрел. Из бронзовых украшений следует отметить височные кольца, бусы, булавки с дисковидной головкой и т. д. (рис. 48, табл. XXIV). Дальнейший подъем металлургии указывает, что наряду с мышьяковистой бронзой впервые появляются предметы из оловянистой бронзы.

Общий подъем производства металлов способствовал, вероятно, и дальнейшему развитию ювелирного ремесла. В эпоху ранних курганов, без каких-либо существенных предпосылок, появляются первые предметы из драгоценных металлов, а в беденской культуре уже встречаются высокохудожественные ювелирные изделия. Золотые и серебряные двуволютные булавки, полтораспиральные массивные завитки, бусы, тонкие золотые пластинки, жгут и т. д., изготовление которых требовало высокого мастерства (табл. XXVI, XXVII). Особо следует отметить золотую фигурку льва из Алазанского кургана. Это первый случай находки в Закавказье скульптурного изображения животных; фигурка литая, передняя часть покрыта рельефными шипечками и линиями. В целом она не передает, в особенности морда, характерных черт животного. Не исключена вероятность, что скульптура эта изготовлена местным мастером (табл. XXVII).

В III тысяч. до н. э. наблюдается всеобщий подъем ювелирного дела на Кавказе. Об этом, первым делом, свидетельствуют курганные захоронения майкопской культуры. Пока не совсем ясны причины, вызвавшие столь резкое развитие ювелирного ремесла на Кавказе. Предпосылкой этого, вероятно, является рост активности южных влияний.

В настоящее время имеются несколько радиоуглеродных дат для ранних курганов, полученные в различных лабораториях. Примерную дату старшей группы курганов Грузии вероятнее всего следует отнести к середине второй половины III тысяч. до н. э. Для беденских курганов имеются три радиоуглеродные даты — конец III тысяч. до н. э.

Материалы из ранних курганов Восточной Грузии дают определенное представление о внутренней структуре общества. Появление огромных курганов, сооружение которых требовало значительных затрат труда, сложный погребальный обряд, богатый могильный инвентарь и т. д. свидетельствуют о значительных переменах, происшедших в социальных отношениях. Видимо, к этому времени создались предпосылки для выделения привилегированной, аристократической части общества, которая достигает определенной политической и экономической власти. В беденской культуре с большей ясностью вырисовывается процесс социальной дифференциации общества. Возросшие потребности этой новой более окрепшей прослойки общества дали мощный им-

пульс новым творческим поискам и росту различных ремесел. Весь вещественный материал ранних курганов указывает на общий подъем уровня культуры, определенные сдвиги в общественных отношениях, развитие которых в конечном счете к началу II тысячелетия до н. э. привело к расцвету триалетской культуры эпохи средней бронзы.

Дальнейшее развитие местных традиций, а также усиление контактов с внешним миром способствовали значительному подъему триалетской культуры, охватывающей всю первую половину II тысяч. до н. э. Погребальные памятники этого времени свидетельствуют о далеко зашедшем процессе расслоения триалетского общества, о зарождении довольно мощного слоя племенной аристократии. Яркую картину сложившейся социальной стратификации общества раскрывают курганы высокотеррасной части Триалети, на Цалкинском и Зуртакетском плоскогорьях. В больших триалетских курганах, вероятно, следует усмотреть захоронения вождей крупных племенных союзов, а в сравнительно малых погребениях — внутриплеменной аристократии.

Триалетские курганы имеют каменную или каменно-земляную насыпь; они ямные или безъямные, иногда с наземными сооружениями. Подкурганная яма, перекрытая бревенчатым накатом, имеет прямоугольную форму и достигает иногда крупных размеров. Из безъямных курганов следует выделить несколько крупных курганов Зуртакетского плато, высота каменной насыпи которых достигала 8,0 м. В центре кургана сооружались просторные, сложенные насухо из плитняка прямоугольные «погребальные залы», площадь которых иногда превышала 150 кв. м., а высота стен достигала 6,0 м. (табл. XXXIV). С восточной стороны к залу примыкал вход-дромос, длина которого в одном случае достигала 40,0 м. (табл. XXXV). Залы, видимо, перекрывались бревенчатым накатом, опиравшимся на деревянные столбы.

В Триалетских курганах почти не обнаружены остатки человеческих костей, в то время как сохранность костей животных довольно удовлетворительная. Видимо, здесь существовал обряд кремаций, и сожженный прах помещался на деревянное ложе или колесницу. Сам погребальный церемониал был довольно сложным ритуалом. Вдоль стен могил больших курганов было расставлено много крупных сосудов, весь остальной погребальный инвентарь находился главным образом в центральной части могилы. Сосуды преимущественно чернолощенные, часто украшенные геометрическим узором (табл. XXXVII). Расписная керамика встречается сравнительно редко; много предметов из дерева, драгоценных металлов. Сравнительно немногочисленны бронзовые изделия, особенно орудия труда и оружие.

В Южной Грузии мощный очаг триалетской культуры существовал в Месхети. Все месхетские курганы в центральной части имели погребальные камеры, которые с дромосом обычно представляли пельный корридор, разделенный поперечной стеной из крупных валунов. Стены камер были возведены насухо из больших каменных глыб на грунте или в специально вырытой яме. Камера перекрывалась огромными каменными плитами (рис. 57, табл. XLII). Некоторые, сравнительно малые курганы, представляли собой коллективные погребения. Почти все курганы содержали хорошо сохранившиеся костяки, лежащие преимущественно на боку с подогнутыми ногами. Обряд кремации здесь не засвидетельствован. В одном кургане у задней стены камеры стояло деревянное колесо от повозки, указывающее на довольно устойчивую традицию погребального обряда. Подавляющее большинство материала составляла керамика, главным образом, чернолощенная. В больших курганах преобладают крупные сосуды, напомина-

ющие триалетскую керамику. В керамике малых курганов преимущественно встречается посуда по форме и характеру орнамента значительно отличающаяся от типично триалетской. В ней все еще сохранены определенные черты куро-араксской керамики (рис. 58, табл. XLIII, XLIV).

В месхетских курганах также наблюдается поразительная бедность металлического инвентаря. Найдено несколько княжальных клинков, одно копье с золотым ободком на конце втулки, бронзовые булавы, золотые и серебряные бусы и т. д. В месхетских курганах довольно четко наблюдается картина социальной дифференциации общества. Большие курганы, видимо, являлись гробницами племенных вождей, более мелкие были усыпальницами родовой аристократии.

Хорошо представлена триалетская культура в Шида Картли, главным образом в предгорной полосе. В северной ее части известен целый ряд памятников этой культуры, из коих следует отметить Нульский и Квасатальский могильники, не отличающиеся по погребальному обряду друг от друга. Почти все могилы были коллективными, содержащие до десяти костяков, с неустойчивой ориентировкой. Погребальный инвентарь состоял из большого количества бронзового оружия и украшений, гишеровых и сердоликовых бус, наконечников стрел, каменных булав, керамики и т. д. Эти могильники, видимо, принадлежали родовым общинам, представляли собой семейные усыпальницы.

На Самтаврском могильнике были открыты два курганных захоронения эпохи средней бронзы. Они не содержали костяков, инвентарь состоял из сосудов грубой лепки, золотых подвесок и бус, напоминающих триалетские образцы, бронзовых княжальных клинков и одной длинной шпаги — ралиры. Подобная шпага была найдена близ Тбилиси, в одном из курганов Лило. Несколько аналогичных шпаг — ралир известны из Армении.

Широко освоено в период триалетской культуры Иоро-Алазанское двуречье. На Алазанской долине известны жилые холмы, содержащие слои, относящиеся к триалетской культуре. В верхней части Алазанской долины известно поселение Илто, где прослеживается преемственное развитие культуры от ранней к средней бронзе. Второй культурный слой этого поселения содержал материалы эпохи средней бронзы. Судя по сохранившимся глинобитным полам, жилища имели прямоугольную форму, стены возводились на каменной основе и представляли собой легкую деревянную конструкцию, обмазанную глиной. Основную массу вещественного материала составляла керамика.

В бассейне р. Иори в урочище Садуга был раскопан курган, содержащий богатый погребальный инвентарь. Под каменной насыпью была вскрыта большая яма, на дне которой находились в большом количестве кости мелкого и крупного рогатого скота, более тридцати глиняных сосудов, много разных изделий из драгоценных металлов и один уникальный для триалетской культуры бронзовый меч. Здесь также засвидетельствован обряд кремации. Вероятно, этот обряд распространяется, главным образом, на высшее сословие триалетского общества. Возможно, обряд кремации в Закавказье проникает с юга, где он известен с довольно раннего периода.

На довольно устойчивый характер погребального обряда в триалетской культуре указывает наличие деревянных колесниц в курганах «цветущей поры», по своей конструкции почти не отличающихся от повозок ранних курганов. Скорее всего они не были предназначены для практических целей и являлись культовым экипажем (табл. LVII). Видимо, этот обычай проникает в Закавказье с юга, где погребения

с четырехколесными повозками, запряженными быками, были хорошо известны в III тысячелетии до н. э.

В погребальном инвентаре курганов ведущее место занимает керамика, преимущественно чернолощенная, что указывает на сохранение древних традиций, хотя форма, орнамент и качество ее, в целом, значительно отличаются от продукции предшествующей эпохи. Крупные сосуды, как правило, представлены двумя типами, значительно отличающимися как по форме, так и по характеру орнамента (рис. 54, 55). Низкогорлые сосуды с округлым туловом, украшенные преимущественно резными линиями в виде шевронов, выпукло-вогнутым орнаментом, шишечками, рельефным декором и т. д. (табл. XXXVII). Большие сосуды с удлиненным, яйцевидным туловом, с высокой шейкой и с мягким отогнутым венчиком (табл. XXXVI). На этих сосудах наряду с лощеным орнаментом, шишечками и т. д. появляется совершенно новый орнаментальный мотив — тонко-точечный декор в виде различных геометрических узоров (табл. XXXVIII).

Расписная керамика встречается главным образом в богатых курганах. Сравнительно часто представлена красная керамика с черной росписью (табл. XXXIX). В больших курганах Цалкского плато кроме этой керамики была найдена совершенно новая группа расписных сосудов со светлой, кремовой поверхностью и чернобурой росписью. Крашенная керамика представлена главным образом крупными сосудами (рис. 56, табл. XL). Красная керамика с черной росписью была наиболее распространенным видом в Закавказье в эпоху бронзы. Видимо, она своими корнями связана с расписной керамикой предшествующих культур, на основе которой, вероятно, к началу средней бронзы сложилась местная продукция с характерной красной поверхностью и черной росписью. Форма и технические особенности ее находят много общего с характерной чернолощенной керамикой, что в свою очередь указывает на местное происхождение красной расписной посуды. Воздействие юга, видимо, нашло отражение в этой керамике, главным образом, в орнаментальных мотивах, встречающихся в сочетании с местными элементами декора. Наиболее характерным мотивом этой керамики являются шевроны с волнистыми линиями изнутри и расположенные между ними различные геометрические фигуры или же изредка изображения птиц (табл. XXXIX).

Замечательная расписная керамика с чернобурой росписью на светлокремовой, лощеной поверхности также украшена главным образом шевронами с волнистыми линиями; наблюдаются и другие геометрические мотивы: ромбы, треугольники, концентрические кольца, шахматный узор и т. д. Эту керамику обычно сопоставляют с иранской и вообще с переднеазиатской светлоангобированной расписной керамикой. Влияние видимо проявляется в основном в орнаментальных элементах росписи, сама же форма сосудов сильно напоминает чернолощеную керамику, что указывает на ее местное происхождение (табл. XL).

В памятниках триалетской культуры удивляет крайняя бедность медно-бронзовых изделий. Почти совершенно неизвестны бронзовые орудия труда, из бронзовых предметов в триалетских и месхетских курганах встречается оружие, и то в ограниченном количестве. Сравнительно больше бронзовых изделий в рядовых коллективных погребениях нульского и квасатальского могильников. Наиболее распространенным видом оружия в триалетской культуре является кинжальный клинок (табл. XLV). Особо следует выделить замечательный серебряный кинжал, с хорошо оформленной средней частью.

Сравнительно многочисленны бронзовые втульчатые копья. В три-

триалетских и месхетских курганах было найдено всего по одному копыю, почти не отличающихся друг от друга по форме; триалетское копые имело на конце втулки серебряный ободок, месхетское — золотой. Аналогичное копые с серебряным ободком найдено в Кироваванском кургане. В значительном количестве втульчатые копыя и дровики представлены в нульском и квасатальском могильниках. Здесь наряду с жезловыми копиями, напоминающими триалетские экземпляры, встречаются более грубые формы с открытой втулкой разной величины (табл. XLVI). Бронзовые копыя триалетской культуры по своей форме наиболее близко стоят к втульчатым копиям (с ободком на конце втулки) из Сирии и Эгейского мира, где они хорошо известны с начала II тысячелетия до н. э.

На связь с Эгейским миром указывают также и мечи-рапиры, хорошо известные в настоящее время в Закавказье в ареале триалетской культуры (табл. XLVI). На Северном Кавказе известно лишь одно подобное оружие из Дагестана. В пределах Грузии известны два меча-рапиры — один из курганного погребения Самтаврского могильника, а второй — из кургана Лило. Все закавказские экземпляры почти одного типа: узкие, около одного метра в длину, с сильно выраженным средним ребром и коротким черенком для насадки рукоятки. Они по своей форме примыкают к хорошо известным в крито-микенской культуре длинным мечам-рапирам, откуда они, вероятно, к концу первой половины II тысячелетия до н. э. проникают в Закавказье. Все закавказские мечи почти не отличаются друг от друга и приобретают несколько своеобразную форму, что должно свидетельствовать о местном их производстве.

Интересную группу бронзового оружия триалетской культуры составляют боевые топоры, представленные главным образом случайными находками (табл. XLVI). На территории Восточной Грузии их известно всего три и два в Армении. Для этих топоров характерно шестигранное тулово и несколько косо опущенный обух. На Северном Кавказе известны несколько этих типов топоров. Этот тип топора был хорошо известен в Передней Азии в III тысячелетии до н. э. На Кавказ эта форма топора проникла, видимо, в начале II тысячелетия до н. э.

В курганах часто встречаются обсидиановые наконечники стрел главным образом треугольной формы с выемчатым основанием (рис. 59, табл. XLV). Наконечники стрел этого типа в Закавказье известны и в предыдущую эпоху, но наиболее широкого распространения достигают они в среднебронзовый век.

Чем объяснить сравнительную редкость предметов вооружения в триалетских курганах остается не вполне ясным. Возможно это действительно было связано с относительно мирными условиями жизни и некоторой стабилизацией политического положения в стране. Бедность боевого оружия наблюдается главным образом в могилах привилегированной части общества. В рядовых захоронениях они представлены в значительно большем количестве.

Из бронзовых украшений этого времени прежде всего следует упомянуть разного рода бронзовые булавки, в основном с пирамидальной и дисковидной головками (табл. XLVII). Большую группу украшений составляют различные височные подвески.

Разнообразен набор бус, изготовленных из цветных камней, пасты, металла и т. д. Особо многочисленны сердоликовые бусы различной формы. Часто встречаются пастовые бусы, преимущественно из голубой пасты, в том числе и мелкий бисер. Известны также и гишеровые бусы различной формы.

В эпоху расцвета триалетской культуры значительного подъема

достигает металлургия бронзы. На этом этапе наряду с мышьяковистой широко употребляется и оловянистая бронза. В триалетских и месхетских курганах встречаются почти исключительно металлические предметы из оловянистой бронзы. В менее богатых погребениях наблюдаются изделия как из мышьяковистой, так и из оловянистой бронзы. Из бронзы с довольно высоким процентом олова изготовлялось в основном боевое оружие.

Особого подъема в эпоху «цветущей поры» триалетской культуры достигает ювелирное дело. Изделия из драгоценных металлов отличаются высоким мастерством исполнения, совершенством форм, что свидетельствует о высоком искусстве мастеров, чьи творческие изыскания, утонченный вкус и великолепное чувство материала заложили основы традиции чеканного искусства древней Грузии. В процессе развития постепенно вырабатывается своеобразный стиль; использование инкрустаций наряду с грануляцией, пунсоном, филигранью придает триалетским изделиям самобытность, поражает своим художественным совершенством и изысканностью. Золотые и серебряные изделия отличаются разнообразием, сложностью и высоким уровнем техники обработки металла. Мастера характеризует постоянный поиск новых пластических форм, но особое внимание он все же уделяет внешнему виду предмета. Создается своеобразный цветной декоративный стиль. Форма и орнамент предмета подчиняются принципу пропорции «Золотого сечения».

Из драгоценных украшений наиболее часто встречаются крупные сферические, полые бусы, украшенные зернью, елочным орнаментом, ломаными линиями и т. д. (табл. XXXI, XLVIII). Крупные полые височные завитки, изготовленные несложной техникой, из тонкого золотого листа по своей форме напоминают переднеазиатские образцы (табл. XLIX). Булавки с шаровидной золотой головкой, инкрустированные цветными камнями, отличаются высокой техникой изготовления (табл. XLVII). Из украшений особо следует отметить ожерелье с агатовым кулоном в золотой оправе и сферическими бусами, декорированными зернью и вставными камнями (табл. XXVIII). Неоднократно отмечалось сходство триалетского кулона с золотым кулоном из Урука. Хотя урукский кулон значительно больше по размерам и несколько отличается по форме и технике изготовления, между ними можно усмотреть определенную близость.

Особую группу составляют многочисленные наперстки, «штандалы», трубочки, изготовленные из листового золота, украшенные пылкими изнутри шишечками, елочным орнаментом и т. д. (табл. XXXII, LIII). Следует отметить штандарт с изображениями львов, которые напоминают аналогичные рельефные фигуры из кироваканской золотой чаше (табл. XXIX).

Тончайшей работой отличаются найденные в больших триалетских курганах деревянные ларцы с бронзовыми ручками, золотыми перегородками, камнями и обсидиановыми пластинками (табл. I).

Среди изделий из драгоценных металлов особый интерес представляют золотые и серебряные сосуды — кубки, чаши и ведрко. Гладкостенные серебряные и золотая чаши, изготовленные ковкой на вращающемся станке, поражают своими изысканными формами (табл. XXIX, LIV). С точки зрения сложности обработки и использования художественных возможностей особо следует отметить замечательный золотой кубок с двойными стенками, переходящими в низкую ажурную ножку. Внешняя сторона кубка украшена накладными волютами, обрамленными витой проволокой, вставными круглыми цветными камнями (табл. XXX, XXXI). Этот кубок не находит прямых аналогов

а переднеазиатских материалах. Сходство мотива спиральных волют с узором на большом глиняном сосуде свидетельствует, скорее всего, о его местном происхождении.

Два серебряных сосуда — ведро и кубок из больших триалетских курганов несомненно указывают на высокий уровень техники художественной пластической обработки металлов (табл. LIV). На серебряном ведре, края которого отделаны золотом, представлена ритуальная сцена охоты, выполненная низким рельефом. Наибольший интерес представляет кубок цилиндрической формы на высокой ножке, также изготовленный из цельной серебряной пластинки; он украшен двумя фризами сложной композиции, выполненной низким рельефом (табл. XXXIII). На нижнем фризе изображены следующие друг за другом в один ряд девять оленей, самцов и самок. На верхнем фризе представлена ритуальная сцена — процессия из двадцати трех одинаковых мужских фигур, следующих друг за другом с кубками в руках. В центре композиции изображена такая же мужская фигура, сидящая на троне перед высоким алтарем на трех ножках, за спиной которой находится священное дерево — «дерево жизни». (рис. 60, табл. LV). По поводу разгадки сюжета верхнего фриза кубка высказаны различные предположения. Некоторые видят в этой сцене изображение ритуального пиршества в честь божества плодородия или торжественную мистерию жрецов, также связанную с культом божества плодородия. Исходя из этнографических данных, было высказано мнение, что антропоморфные фигуры этой сцены представляют собой родовые божества, собравшиеся перед центральной сидящей фигурой — главным племенным божеством.

Строгая ритмичность изображения церемониала, черты костюма, манера изображения фигур с звероподобными лицами и т. д. дали повод некоторым исследователям связать серебряный кубок с древнейшим искусством хеттско-малоазийского мира. Действительно, несмотря на некоторые общие черты можно выделить и ряд отличительных признаков, свидетельствующих о местном происхождении кубка. Это первым делом своеобразная трактовка костюма, стилистическая особенность изображения, связь со всем остальным комплексом богатых триалетских курганов и т. д.

Таким образом, развитие ювелирного искусства триалетской культуры было обусловлено усилением этно-культурных контактов с древневосточным миром. Художественные изделия из драгоценных металлов несомненно свидетельствуют об определенном влиянии юга, но наряду с этим складывается собственный, местный стиль, свидетельствующий о мастерстве и тонком вкусе.

Высокого мастерства достигло искусство обработки дерева. Это наглядно иллюстрируют деревянные инкрустированные шкатулочки, сосуды, четырехколесные колесницы и т. д. (табл. XLI). На одной из колесниц Триалети по обеим сторонам передней части кузова изображены головы животных, видимо быков. Головы, как бы вытянутые вперед и напряженные, по стилю напоминают изображения животных на серебряном ведре и кубке. Кузов завершают рельефные изображения волютообразных спиралей, мотивы хорошо известные в ювелирных изделиях и керамике Триалети (табл. LVI).

Высокий уровень триалетской культуры несомненно имел свою экономическую основу. Однако судить о хозяйственной деятельности триалетских племен в настоящее время крайне трудно, ввиду почти полного отсутствия материалов из поселений. Погребальные памятники, где сохранившийся костный материал дает определенные сведения о характере скотоводства, почти не содержат данных о земледелии.

Почти не известны сельскохозяйственные орудия того времени, и о характере хозяйства приходится судить, главным образом, по расположению памятников. Они, по сравнению с памятниками предшествующей эпохи, представлены на сравнительно замкнутых территориях, строго соблюдая вертикальную зональность. В низменных областях заметна значительно меньшая плотность населения, тогда как предгорные и горные районы более интенсивно осваиваются. Причины столь резкого изменения жизненных условий, вызвавшие процесс перемещения населения, остаются пока что не вполне ясными. Возможно, это было связано с определенными переменами в хозяйстве, с ростом скотоводства, с развитием металлургии и т. д., что способствовало более интенсивному освоению горной полосы и, видимо, в основном с кризисом примитивного земледелия. Интенсивное заселение низин в период куро-араксской культуры повлекло за собой процесс массового уничтожения лесных массивов, что не могло не отразиться на климате. Уменьшение осадков вынуждало население искать места с более умеренным климатом. При низком уровне ирригационного искусства начинается постепенное затухание жизни в низинах и перемещение центра хозяйственной жизни в определенные области Восточной Грузии, в предгорные и горные районы.

В эпоху триалетской культуры интенсивно заселяются в основном те горные области, где имелись благоприятные условия для ведения главным образом сельскохозяйственного хозяйства, а также и для развития скотоводства. Поэтому интенсивно осваиваются горные долины Цалка, Зуртакети, Бедени, Ниала и т. д. В то же время незаселенным остается Джавахетское плоскогорье, климатические условия которого были не столь пригодными именно для земледелия. Из низменных районов Восточной Грузии в это время сравнительно интенсивно заселенными остаются лишь районы Иоро-Алазанского бассейна, где при наличии искусственного орошения имелись все условия для земледелия.

Костный материал, представленный главным образом из погребальных памятников, не дает возможности с полной ясностью судить о составе стада. В могилах явно преобладают кости крупного рогатого скота, хотя и остатки мелкого рогатого скота встречаются в довольно большом количестве. Очевидно, в это время значительно возрос удельный вес мелкого рогатого скота; видимо, налаживается своеобразная форма скотоводства, когда в составе стада присутствуют оба вида, одновременно развивается как придомное, так и отгонное скотоводство. Для выпаса крупного рогатого скота, мало приспособленного к постоянным передвижениям, необходимо наличие пастбищных угодий; поэтому памятники этой культуры главным образом встречаются в областях, где луговые участки сочетаются с местами, пригодными для ведения примитивного земледелия. Оседлый образ жизни триалетских племен способствовал сложению придомно-пастушеского хозяйства. Крупный рогатый скот и в эту эпоху все еще оставался основной тягловой силой. В стаде почти полностью отсутствовала лошадь, которая в Закавказье широкое распространение находит несколько позже, вслед за триалетской культурой.

Массовое уничтожение лесных массивов создавало благоприятные условия для разведения мелкого рогатого скота, который в эту эпоху играл существенную роль в экономике. Широкое распространение получает сложное скотоводство с сезонным выпасом скота на летних и зимних пастбищах. Для неприхотливого к корму мелкого рогатого скота в Восточном Закавказье имелись все условия численного его увеличения. Для летних пастбищ широко использовались высокогорные долины Триалети, Месхети, Джа-

вахети и т. д., основная же база зимнего выпаса находилась преимущественно в Квемокартлийской равнине. В горных областях возникли сперва сезонные, а затем и более оседлые стоянки. Развитие овцеводства, дающее больше прибавочного продукта, способствовало усилению имущественного неравенства внутри общества.

Триалетские племена в эпоху «цветущей поры» больших курганов широко расселились в Центральном и Юго-Восточном Закавказье. Они занимали всю Восточную Грузию и прилегающие к ней с юга области Ширак, Ташир-Дзорагет и охватывали почти всю Араратскую долину, определенные районы Восточной Анатолии и достигали Карской области.

В настоящее время внутри триалетской культуры не удастся с полной ясностью выделить локальные варианты. Несколько своеобразную группу составляют памятники Месхети. Месхетские курганы отличаются от триалетских как по характеру погребального обряда, так и по составу инвентаря. Здесь не наблюдается того «варварского великоления», характерного для больших триалетских курганов. Отдельную локальную группу, видимо, составляли памятники Араратской долины, где явно преобладала крашеная керамика, красная с черной росписью.

Все еще нерешенным остается вопрос об этнической принадлежности племен-носителей триалетской культуры. Археологический материал, являющийся фактически основным историческим источником, проливает свет главным образом на экономическую и культурную жизнь, на социальный уровень общества, поэтому лишь косвенно можно судить о ее этническом составе. Генетическая связь триалетской культуры с предшествующей указывает и на этнические отношения племен-носителей этих культур. Трудно согласиться с мнением о разрыве с традициями куро-араксской культуры, о смене этнического состава населения. Не представляется возможным и включение триалетской культуры в периферийную область Митанийского царства и принадлежность племен-носителей ее к хурритскому этнокультурному миру. Образование крупных племенных объединений, союзов родственных племен, которое наблюдается в эту эпоху, видимо, сыграло значительную роль в этногенетическом процессе. В настоящее время этническая принадлежность этих племен не может считаться окончательно решенной, но исходя из наблюдаемой культурной преемственности представляется довольно вероятным участие в этом процессе в основном этнических групп, ранее принадлежавших к куро-араксской культуре. В центральной части Закавказья были, возможно, крупные объединения собственно картвельских племен, скорее грузинско-заская общность. В более южных областях бытовали, вероятно, хурритоязычные и другие близкие им племена. Видимо, южные области Закавказья еще долго оставались под воздействием хурритского культурного мира, на что указывают материалы из отдельных памятников, содержавшие вещи явно хурритского происхождения. Не исключена также и возможность просачивания отдельных этнических элементов с юга, повлиявших на общий культурный подъем и слившихся в дальнейшем с основной частью населения.

Причины упадка триалетской культуры и сейчас остаются все еще не вполне ясными. Возможно одна из них связана с событиями, которые наблюдаются в это время в Передней Азии; они, естественно, могли привести к ослаблению культурных контактов с югом. С началом поздней бронзы в Закавказье и на Кавказе, в целом, наблюдается некоторая культурная изоляция. Все еще неясным остается вопрос взаимосвязи триалетской культуры с последующими культурами За-

Кавказа. Начинается новый — позднебронзовый этап развития, значительно отличающийся от предшествующего. Важную роль в этом процессе, вероятно, сыграли и те хозяйственные перемены, которые наблюдаются во второй половине II тысячелетия до н. э. Начинается повторное интенсивное освоение низменных областей, видимо, связанное с расширением поливного земледелия. Определенные изменения, вызванные ростом поголовья мелкого рогатого скота, претерпевает и скотоводство, что повлекло за собой соответствующие сдвиги в хозяйстве общества, в котором постепенно усиливается кочевнический образ жизни.

В Западной Грузии в период ранней бронзы не наблюдается сколько-нибудь существенных изменений. Здесь явно прослеживается некоторый консерватизм в развитии культуры и не всегда удается с полной ясностью выделить начальные этапы бронзового века, поэтому часто употребляется термин «энеолит-бронзовая культура». Благоприятные условия для производящего хозяйства некоторым образом способствовали более длительному сохранению неолитических традиций. В III тысячелетии до н. э. довольно интенсивно осваивается почти вся низменная и предгорная часть Западной Грузии.

В Рион-Квирильском бассейне, начиная с энеолитического и всего раннебронзового периода, естественные пещеры снова становятся пристанищем человека. В пещерных стоянках Самеле кльде, Самерцхле кльде, Сагварджиле и т. д. над мощными палеолитическими отложениями были вскрыты верхние слои неолитической и раннебронзовой эпох. Материалы из пещерных памятников свидетельствуют об интенсивности жизни и о довольно развитом хозяйстве. В большом количестве представлены каменные изделия, роговые и костяные орудия. Керамика ручной лепки тонкостенная, сферической формы, с розовым обжигом и лошенной поверхностью. В верхних горизонтах были найдены глиняная литейная формочка, полусферический тигель и фрагменты медных предметов. Из открытых поселений этого времени следует отметить жилой холм Тетраминица около Кутаиси. В некоторых стоянках появляются элементы куро-араксской культуры. Здесь открыт целый ряд памятников этой культуры — Аргветское поселение, Сачхерские курганные могильники, поселение Дабла-Гоми близ Самтредиа и т. д. В низменных областях Колхиды куро-араксская культура не проникает и граница ее на западе достигает среднего течения р. Риони.

В период ранней бронзы, видимо, появляются первые поселения на Колхидской низменности. Многочисленные жилые холмы располагались определенными группами — это сравнительно мелкие селища, хуторного типа, окруженные кольцевыми рвами, соединяющимися между собой сетью каналов, которые в этой заболоченной части одновременно использовались как дренажные, транспортные и оборонительные средства. Холмы Анаклиа I и II, Пичора, Испани близ Кобулет и т. д. дали богатые и довольно выразительные материалы. Вещественный материал главным образом представлен керамикой, лепленной от руки, преимущественно пепельно-сероватого цвета. Встречаются глиняные литейные формы, тигеля и т. д. Много каменных орудий, на холме Испани была найдена деревянная модель трубообразного топора, по форме напоминающая бронзовые топоры. Отдельная группа холмов, видимо, представляла собой одно родовое поселение. Каждый жилой холм приблизительно достигал в диаметре 100 м., высотой м. Возможно эти памятники являлись обособленными жилищами крупных семей. О типе и конструкции самих жилищ можно судить по деревянным остаткам, глиняным обзамкам и т. д. Основ-

ным материалом служило дерево, а глина главным образом использовалась для фундамента, гидроизоляции пола, кровли и т. д.

Из памятников более северной группы Колхидской низменности надо отметить Очамчирское поселение, давшее богатый материал. Здесь хорошо представлены каменные и костяные орудия. Керамика отличается сравнительно высоким качеством и разнообразием форм. Преобладают сосуды баночной и бадьевидной формы, глубокие миски, чашечки и т. д. Посуда чаще всего украшена линейным орнаментом в виде наклонных, вертикальных и горизонтальных линий. В сельском хозяйстве, видимо, преобладало земледелие, хотя значительное количество костных остатков животных, преимущественно крупного рогатого скота, указывает на довольно высокий уровень скотоводства.

Из памятников северо-западной части Колхиды следует отметить Мачарское и Гумистинское поселение, селище на горе Гвадиху и т. д. Здесь также наиболее богато представлены материалы, связанные с земледельческим хозяйством — зернотерки, терочки, песты и т. д., в это время продолжают существовать мотыги т. н. «соци-адлерского» и «сухумского» типов.

В период ранней бронзы в северо-западной Колхиде распространяется дольменная культура. Инвентарь ранних дольменов находит много общего с материалами из приморских поселений (табл. XXV). В глубь Колхиды дольменная культура не проникает. Хорошо известна она на северо-западном Кавказе, куда дольмены, скорее всего, проникали с северной части Колхиды. Происхождение дольменов на Кавказе остается не совсем ясным. Возможно, они проникли с юга, со Средиземноморского бассейна, хотя не исключена доля вероятности их западного происхождения. Как бы в дальнейшем не решился этот вопрос, одно ясно, что найденный в ранних дольменах материал отражает местную культуру эпохи ранней бронзы (рис. 49, 50).

В эпоху средней бронзы значительно ослабевают связи племен триалетской культуры с западной частью Грузии. Чем было вызвано почти полное прекращение контактов указанных двух областей Грузии — все еще остается не вполне ясным. Возможно одна из причин заключается в природных особенностях Западной Грузии.

В это время начинается более интенсивное освоение Колхидской низменности, способствующее, видимо, экономическому развитию общества, что сыграло немаловажную роль в дальнейшем сложении колхидской культуры. Этому процессу, вероятно, содействовал подъем металлургии. В высокогорной части бассейна р. Риони, около с. Геби, были засвидетельствованы древнейшие остатки рудопроизводства. В древних штольнях здесь найдены различные предметы, связанные с добычей руды. Древнейшие захоронения на Брильском могильнике относятся к эпохе средней бронзы. В это время в связи с развитием скотоводства и металлургии происходит постепенное освоение высокогорных областей. Керамика в этих погребениях почти полностью отсутствует, что предполагает широкое употребление здесь деревянной посуды. В особенно большом количестве в могилах содержались предметы из металла — как оружие, так и украшения.

Топоры преимущественно трубчатобушные, среди них выделяются топоры изящной формы, украшенные изображениями бараньих голов. Эти топоры, видимо, имели ритуальное назначение (табл. LIX, LX), среди кинжалов преобладают кинжалы примитивной формы, хотя встречаются и сравнительно развитые с хорошо выраженным средним ребром. Среди втульчатых наконечников копий выделяются более изящные экземпляры, напоминающие триалетские образцы. Богато представлены в ранних могилах металлические украшения.

Впервые в эпохе средней бронзы в Западной Грузии появляются клады металлических предметов, указывающие на определенный подъем здесь металлургии. Из ранних кладов следует упомянуть большой клад из с. Уреки (табл. LXI). К несколько более позднему времени принадлежат клады из Гагра, Бичвинта, Лыхны и др., состоящие из топоров, считающихся прототипами колхидского топора.

О дальнейшем подъеме металлургии эпохи средней бронзы в Западной Грузии можно судить и по составу металла. В это время применяется в основном все еще мышьяковистая медь, но появляются и предметы, изготовленные из новых сплавов — сурьмяно-мышьяковистых и оловянистых. Один из главных производственных металлургических очагов Западной Грузии в эпоху средней бронзы находился, вероятно, в верховьях р. Риони. К концу этого периода развивается, по-видимому, также и чорохский металлургический центр, являвшийся в последующую эпоху уже одним из ведущих очагов колхидской культуры. Из металлических орудий следует отметить топоры и треугольные мотыги (рис. 61, табл. LXI).

В эпоху средней бронзы густо заселяется колхидская низменность. Множество жилых холмов свидетельствует о существовании в это время здесь благоприятных условий для оседлого образа жизни. На большинстве холмов жизнь, видимо, возникает приблизительно одновременно, хотя в хронологии этих холмов наблюдаются и некоторые различия. В результате исследований ряда древнейших поселений близ с. Анаклии, Носпри, Курзиа, Наохваму, Пичори и т. д. получены значительные результаты о сложности и своеобразии жизненных условий, о хозяйственной деятельности населения, о продолжительности жизни и культурной преемственности. Они представляли собой сравнительно небольшие селения, хуторного типа. Трудно судить о типе жилищ несмотря на то, что здесь, ввиду специфических условий, хорошо сохранились остатки дерева (табл. LXII). На холмах были выявлены целые системы сооружений из деревянных брусьев (рис. 65). Дома и хозяйственные постройки здесь возводились из дерева. На уровне древнего грунта для предохранения от сырости и грунтовых вод и для прочности основания жилищ выкладывали бревенчатый настил. По типу строительной техники и по характеру планировки древнейшие сооружения различных памятников здесь почти одинаковы и в дальнейшем они не претерпели особых изменений, что свидетельствует о существовании определенной традиционности, сложившейся в специфических условиях Колхидской низменности.

Жилые холмы Колхиды содержат богатейший материал главным образом, керамику. Преобладают сравнительно небольшие сосуды, среди которых выделяются горшки, кружки, кувшины и т. д. (рис. 62). Груболепленная посуда сочетается с хорошо обработанными сосудами ручной выделки (табл. LXIII).

Хорошо представлены на искусственных холмах каменные и костяные изделия: много зернотерок, пестиков, кремневых наконечников, серпов, стрел и т. д. Культурные слои насыщены пищевыми остатками — как растительными, так и животными, что свидетельствует об интенсивной земледельческо-скотоводческой экономике. Весьма благоприятные условия для земледелия требовали от местного населения сравнительно меньших затрат труда. Из костей животных в жилых холмах Колхиды преобладают остатки короткогого быка, козы, свиньи и т. д.

Таким образом, в эпоху средней бронзы происходит интенсивное заселение Колхидской низменности, преимущественно, Рионо-Ингульского междуречья. Процесс освоения этой области, начавшийся в пре-

дшествующее время, был довольно длительным и протекал на протяжении всего II тысячелетия до н. э. В это время происходят кардинальные перемены в хозяйстве.

Что же происходило в эпоху средней бронзы в материковой части Колхиды — в настоящее время остается неясным. Различие в природной среде прибрежной и внутренней областей Западной Грузии значительно повлияло на хозяйственную деятельность человека. Однако ввиду почти полного отсутствия материалов из предгорной и горной Колхиды трудно судить об экономической основе и о жизненных условиях в этих районах, о их связях с низменными регионами этой страны. Исходя из материалов брильского могильника, можно предположить, что в это время в высокогорной части Колхиды успешно развивалось скотоводство. Найденные здесь в погребениях многочисленные бронзовые подвески в виде бараньих голов и фигурок овец указывают на определенный подъем овцеводства.

В эпоху средней бронзы в северо-западной части Закавказья продолжает существовать «дольменная культура». Дольмены этого времени отличаются крупными размерами; конструктивно и технически они более совершенны (рис. 63, табл. LXIV). В погребальном обряде поздних дольменов не наблюдается значительных изменений и они, видимо, являлись родовыми усыпальницами. Однако погребальный инвентарь этих дольменов сильно отличается от материалов из ранних дольменов. Он состоит, главным образом, из многочисленных металлических украшений. Керамика поздних дольменов не претерпела особых изменений. Здесь встречаются, главным образом, те же малые формы сосудов, горшков, миниатюрные чаши, блюда и т. д. (рис. 64).

В эпоху средней бронзы Западная Грузия переживает значительный экономический подъем, вызванный ростом земледельческого хозяйства, развитием более совершенной металлургии и т. д. Местное общество постепенно отходит от тех неолитических традиций, которые длительное время сохранялись в хозяйственной жизни и были причиной некоторого культурного застоя. Общий подъем культурного и экономического уровня способствовал сложению яркой колхидской культуры эпохи поздней бронзы.

Со второй половины II тысяч. до н. э. в Грузии, как и на всем Кавказе, наступает поздний бронзовый век. В это время почти полностью прерывается связь с традициями предшествующей эпохи, заметно изменяется характер хозяйства и условия жизни в целом. Густо заселяется весь Кавказ — как горные и предгорные, так и низменные районы.

В западной части Грузии во второй половине II тысяч. сложилась своеобразная культура, называемая колхидской. В ней выделяются две ступени развития — эпоха поздней бронзы, охватывающая почти всю вторую половину II тысяч. до н. э., и период раннего железного века, закат которого приходится на конец VII в. до н. э. Эта культура возникла на основе предшествующей культуры, где хорошо прослеживаются прототипы целого ряда ведущих орудий колхидской культуры.

Широкое использование металлических сельскохозяйственных орудий способствовало более интенсивному освоению Колхиды и у местного общества создавалась довольно твердая экономическая база. Наиболее интенсивного развития, видимо, достигало земледелие. Бронзовый топор является одним из наиболее характерных орудий колхидской культуры (рис. 66). Встречаются три основных типа колхидского топора: 1, с клиновидным обухом, прямым туловищем и симметрично закругленным лезвием; 2, с граненым обухом и сильно асимметрич-

ным лезвием и 3. с дважды изогнутым туловищем и асимметричным лезвием (рис. 67, табл. LXVII). Ранние топоры сравнительно грубы, со временем форма топора постепенно совершенствуется и в период расцвета колхидской культуры встречаются изящные, легкие топоры, нередко украшенные своеобразным орнаментом.

Характерными для колхидской культуры орудиями являются мотыги и сегментовидное орудие. В богатой лесами Колхиде мотыга в хозяйстве имела особое значение. При освоении целинных земель мотыга широко применялась для очистки местности, для первичной ручной обработки почвы, а также для разрыхления уже вспаханной земли (рис. 68, табл. LXV).

Сегментовидное орудие вместе с топором и мотыгой встречаем в ранних комплексах колхидской культуры. Это орудие также распространилось почти по всей Колхиде, за исключением ее высокогорной полосы. Возможно, это орудие применялось в подсечном земледелии преимущественно для расчистки участков от леса, удаления древесной коры, при очистке зарослей (рис. 68, табл. LXVI).

Для колхидской культуры характерно еще одно особого типа бронзовое орудие с клювовидным выступом — цалди, а также серп, плоский топор. Бронзовые цалди в настоящее время известны главным образом в южной части Колхиды (рис. 68, табл. LXVI). Серп встречается также преимущественно в южных районах. Колхидские бронзовые серпы почти все одинаковой формы без черешка и с отверстием для рукоятки.

В период поздней бронзы, к середине второй половины II тысячелетия до н. э., в Колхиде уже вполне сложились почти все основные типы хозяйственных орудий. Материалы этого периода известны главным образом из кладов, где сосредоточены преимущественно хозяйственные орудия, предметы иного назначения встречаются крайне редко.

На ранней ступени колхидской культуры один из основных металлургических очагов находился в бассейне р. Чорохи. В этот период обработка металла стоит на довольно высоком уровне. Видимо, в это время возросла потребность в хозяйственных орудиях, что указывает на интенсификацию сельского хозяйства. В юго-западной Колхиде обнаружено множество кладов, т. е. «клады литейщиков», состоящие главным образом из вышедших из употребления сельскохозяйственных орудий и слитков. Вероятно, наряду с чорохским металлургическим центром в южной Колхиде в это время уже существовали более мелкие очаги. Металлические орудия преимущественно изготавливались из мышьяковистой меди.

Более широкое заселение юга Колхиды становится возможным после сложения соответствующих форм экономики. Видимо, в Колхиде возникают такие формы хозяйства, которые соответствовали ее природным условиям. В эпоху поздней бронзы здесь развивается характерное для лесной полосы мотыжное земледелие. Хотя человеку приходилось вести сложную и тяжелую борьбу с лесом, но и природа не оставалась в долгу и щедро вознаграждала его продуктами земледелия. Почти все бронзовые орудия были связаны с очисткой леса и обработкой земли. Мотыга здесь являлась одним из наиболее распространенных орудий.

Об уровне развития в Южной Колхиде скотоводства из-за малочисленности материала сказать затруднительно. Скотоводство носило, видимо, в основном придомный характер и главным образом разводили крупный рогатый скот.

Таким образом, в южной Колхиде сложилась именно та форма хозяйства, которая наиболее соответствовала природной обстановке.

Интенсификация сельского хозяйства способствовала постепенному развитию общества, которое к концу II тысячелетия до н. э., видимо, достигло значительного социального прогресса. Сложности подсечного хозяйства требовали высокой организации труда. В земледелии должна была участвовать большая часть населения, интенсивно использовались плодородные земли Колхиды, а изобилие продуктов способствовало углублению имущественного и социального неравенства. К этому времени в юго-западной части Колхиды, вероятно, формируется довольно мощное объединение племен, которое постепенно распространяет свое влияние на всю Колхиду. В этот период колхидская культура охватывает всю Западную Грузию и прилегающие к ней области. Широкое применение металлических орудий способствовало более интенсивному освоению колхидской низменности. Выявленные на жилых холмах мощные культурные слои свидетельствуют, что население в сложных, своеобразных условиях вело довольно интенсивную хозяйственную жизнь.

По сравнению с предшествующим периодом облик поселений этого времени фактически не изменился; в строительной технике, планировке и типе жилищ все еще сохраняются старые традиции. В богатой лесами Колхиде в условиях повышенной влажности дерево занимало ведущее место в строительстве. Жилища и подсобные помещения строились на уровне грунта, на площадках, устроенных из деревянных балоков, защищавших строение и людей от грунтовых вод и сырости (табл. LXV). Вероятнее всего постройки возводились из сруба, а само поселение было хуторного типа.

Наиболее мощный из культурных слоев колхидских поселений относится к эпохе поздней бронзы. Слои этого периода в большом количестве содержат обломки глиняной посуды. Керамика все еще находит много общего с посудой предшествующего времени, хотя заметно и определенное различие (рис. 70, 71). В поздних слоях исчезают некоторые формы посуды. Преобладает сравнительно крупная посуда. Керамика — черного или коричневого цвета. Встречаются горшки, кружки, банки, бадьи и др. В большинстве случаев сосуды богато орнаментированы. Ручки сосуда имеют разнообразную форму: зооморфную, коленчатую и др.

В поселениях Колхидской низменности, в слоях периода поздней бронзы реже встречаются орудия из камня и кости. Причиной этого может быть то, что в этот период здесь широко распространяются металлические хозяйственные орудия.

В культурных слоях жилых домов в большом количестве встречаются кухонные остатки, следы растительной пищи, кости животных и др. Земледелие в Колхидской низменности в эпоху поздней бронзы становится еще более интенсивным. Широкое использование металлических орудий делало эту отрасль хозяйства еще более эффективной. Основной заботой на очищенных и пригодных для обработки земельных участках была их защита от наступающего леса.

Очевидно наряду с земледелием довольно большую роль в хозяйстве играло и скотоводство. В культурных слоях поселений в большом количестве встречаются кости крупного рогатого скота, свиней и коз. Видимо, овцеводство в хозяйстве не играло сколь-нибудь значительной роли. Лесной рельеф, вероятно, препятствовал развитию этой отрасли скотоводства. В хозяйственной жизни, видно, значительное место занимали охота и собирательство. В культурных слоях во множестве встречаются остатки диких растений и кости животных. Хозяйственное значение имело также пчеловодство. Домашнее пчеловод-

ство, кроме сугубо хозяйственных целей, нашло также широкое применение в металлургии.

Широкое освоение колхидской низменности, планомерное использование всех ее возможностей во многом содействовало экономическому росту Южной Колхиды. Обилие сельскохозяйственной продукции способствовало высвобождению определенной части населения из хозяйственной жизни и более активному ее переключению на другой род занятий, что вызывало постепенное развитие различных отраслей ремесла.

Сравнительно мирные условия жизни, развитое хозяйство и др., безусловно, способствовали росту населения. По-видимому, к концу второй половины II тысячелетия до н. э. численность населения значительно увеличилась. Интенсивное освоение Колхидской низменности содействовало экономическому усилению общества. Постепенно осваиваются и материковые части Колхиды, где широко распространяются ведущие хозяйственные орудия. Наблюдается перемещение населения по внутренние области Колхиды. В этом процессе под началом племен, обитавших в Южной Колхиде, принимало участие все колхидское население и постепенно происходило становление единой колхидской культуры. К концу II тысячелетия до н. э. интенсивно заселяются как горные, так и низменные ее зоны.

Как видно к концу II тысячелетия до н. э. в сферу распространения колхидской культуры попадает довольно большая часть прилегающих с юга областей. Крайняя граница распространения колхидской культуры к юго-западу достигает г. Орду в Турции. К юго-востоку ее граница доходила до Карсской области.

В материковых областях Колхиды по сравнению с приморскими районами были несколько иные условия для жизни. Широко осваиваются в этот период бассейны рр. Риони, Цхенискали, Квирилы в центральной части Колхиды. Здесь хорошо известны клады бронзовых изделий и случайные находки характерных предметов колхидской культуры — топоры, мотыги, сегментовидное орудие и т. д. Особо следует отметить Рача-Лечхумский центр колхидской культуры.

В период колхидской культуры широко освоены средние течения и верховья рек Риони и Цхенискали в Рача-Лечхуми. В бассейне р. Риони в Раче хорошо известны клады бронзовых изделий, состоявшие в основном из хозяйственных орудий. В Рача-Лечхуми хорошо представлены колхидские топоры всех типов, мотыги, сегментовидное орудие и т. д. Интересен характерный для этой области плоский топор с двумя зубовидными выступами по бокам (рис. 68, табл. LXVII).

В верховьях Риони, на Брильском могильнике были открыты три типа погребений, относящиеся к концу II и началу I тысячелетия до н. э. — ямные, каменные ящики и специальные погребальные площадки, где было захоронено около ста покойников. На этих площадках совершалась частичная кремация покойника вместе с инвентарем. В погребениях в большом количестве представлены орудия и украшения. Из орудий встречаются топор и кинжал. Керамика встречается сравнительно редко. Очевидно, верховье бассейна р. Риони более тесно было связано как с южными, так и северными районами Центрального Кавказа. Материал, открытый на Брильском могильнике, имеет много общего с предметами из Тлийского могильника, а также с северо-кавказской кобанской культурой.

В верховьях Риони в этот период металлургия стояла на довольно высоком уровне. В окрестностях сел. Геби и Урави выявлены многочисленные следы древних рудников, шахт и штолен, откуда вывозилась медь, сурьма, мышьяк и др. Найдены различные орудия, связанные

с горнорудным делом — тяжелые каменные молоты, ступки, деревянные корыта для выноса руды, следы угля и др. Вблизи рудников осуществлялся процесс дальнейшей обработки руды.

С конца II тысячелетия до н. э. довольно мощный очаг металлургии должен был существовать также в Лечхуми, в бассейне р. Цхенискали. Правда, в Лечхуми пока еще не обнаружены следы древнего горнодобывающего производства, но в ряде случаев здесь засвидетельствованы выходы меди, которые в древности, возможно, имели определенное производственное значение. На это указывают найденные здесь остатки древнего производства — шлаки, слитки меди, обломки глиняных сосудов для плавки металла и др. В настоящее время из Лечхуми материал известен, главным образом, из кладов. Лечхумские клады состоят из хорошо сохранившихся предметов, которые часто покрыты великолепной патиной.

Рача-Лечхуми, в период колхидской культуры, очевидно, составляли один производственный центр, где главной отраслью хозяйства было земледелие. Наблюдается довольно тесная связь с Центральным Кавказом — кобанской культурой, а также с горными регионами севера Шиди Картли; в материалах из Тлийского и Сфирфазского могильников Шиди Картли много общего с инвентарем из Брильских погребений.

Таким образом, к концу II тысячелетия до н. э. в междуречье Риони-Цхенискали, сложились все условия для развития местного общества. Широкое распространение колхидских хозяйственных орудий содействовало росту земледелия, а благоприятная обстановка в горных областях способствовала развитию скотоводства. Кроме того, здесь имелись все возможности для подъема собственного металлургического производства, и в период колхидской культуры здесь сложились один из мощных металлургических очагов. К этому времени там возникли локальные особенности культуры.

С Рача-Лечхуми тесно была связана горная часть междуречья Энгури-Цхенискали, Сванети. Эта область граничила с Лечхуми и в период колхидской культуры испытывала ее влияние. Заселение Сванети, видимо, начинается с середины III тысячелетия до н. э. Однако, интенсивное ее освоение происходит в период колхидской культуры. Хотя памятники этого периода пока исследованы сравнительно слабо, но зато хорошо представлены случайные находки, среди которых преобладают колхидские топоры почти всех известных типов.

Ведущей отраслью хозяйства в Сванети было скотоводство, однако материалы, связанные с этой отраслью хозяйства, до настоящего времени представлены весьма скудно. Для развития скотоводства в Сванети безусловно существовали все условия. Ведущее место в скотоводстве, очевидно, занимал крупный рогатый скот. Остеологический материал свидетельствует о том, что здесь в эпоху поздней бронзы была распространена малорослая порода крупного рогатого скота. По-видимому, в эпоху поздней бронзы в этой горной области Колхиды существовал местный очаг металлургического производства. Здесь известны следы древнего горно-рудного производства. Колхидская культура начинает распространяться в Сванети с конца II тысячелетия до н. э., очевидно, главным образом, через ущелье р. Цхенискали, но в дальнейшем приобретает здесь несколько своеобразный вид.

На ранней стадии позднебронзовой эпохи сравнительно густо заселена северо-западная часть Колхиды, ее приморская полоса. Здесь хорошо представлены ранние клады этой культуры, широко распространен прототип колхидского топора. Ранние клады, обнаруженные в северо-западной части Колхиды, состояли преимущественно из колхи-

дских топоров и их прототипов: (клады из Гагра, Пицунда, Лихим, Лечкопи). Северо-западная часть Колхиды в ранний период эпохи поздней бронзы, по-видимому, отличалась определенным своеобразием. Возможно, одной из причин этого являлась физико-географическая особенность этого края, а также и то, что этот район все еще испытывал определенное влияние прикубанской культуры. В северо-западной Колхиде некоторые характерные для колхидской культуры хозяйственные орудия не нашли широкого распространения. В настоящее время здесь известно всего лишь несколько бронзовых мотыг. Сравнительно лучше представлено сегментовидное орудие.

В эпоху поздней бронзы в северо-западной Колхиде существовал местный очаг металлургического производства. В верховьях р. Кодори выявлены следы древних горных выработок. Следует отметить обнаружение на Сухумской горе остатков медноплавильного производства — открыты печи и мастерская для выплавки металла.

С конца II и начала I тысячелетия до н. э. в северо-западной части Колхиды наблюдается общий подъем культуры. Материал этого времени представлен преимущественно из могильников. Клады бронзовых предметов эпохи расцвета колхидской культуры встречаются сравнительно редко. В это время здесь были известны, главным образом, два вида погребения: грунтовые могилы и кувшинные погребения.

В эпоху расцвета колхидской культуры в северо-западной Колхиде широко распространяются изящные и легкие колхидские топоры с клиновидным и граненым обухом, часто украшенные графическим орнаментом. Колхидский топор в этом крае сохранился в течение довольно длительного времени.

В северо-западной части Колхиды хорошо представлены наконечники копий и клинки кинжалов, которые существовали здесь почти до конца колхидской культуры (рис. 69, табл. LXVIII). Преобладают наконечники копий с длинной раскрытой ступкой и пламевидным или листовидным лезвием. Хорошо известны также бронзовые клинки кинжалов, с характерным для колхидской культуры длинным, прямым лезвием, широким хребтом и высоким, узким черенком.

Большим своеобразием отличаются бронзовые украшения, хорошо представленные в погребениях. Здесь встречаются местные формы украшений, которые не нашли распространения в других областях Колхиды. Это браслеты цилиндрической формы с четырьмя ребрами, полые бронзовые ожерелья, крупные биконические бусы, которые были известны в предшествующий период. Хорошо представлены конические бронзовые украшения с кнопкообразной головкой или изображением парных звериных головок; иногда они завершаются цельными фигурками животных — овцы, собаки, быка или птицы. Конусообразные украшения с изображением животного нигде кроме северо-западной Колхиды неизвестны.

С начала I тысячелетия до н. э. в этой части Колхиды складывается локальный вариант Колхидской культуры. В настоящее время трудно судить, чем было вызвано возникновение в этой области Колхиды локальных особенностей в культуре. Возможно, этому соответствовал характер хозяйства, который был основан, главным образом, на скотоводстве. Внешняя среда, по всей вероятности, сильно влияла на своеобразие одежды местного населения, что нашло отражение в особенностях элементов украшений. Образованию локального варианта Колхидской культуры в северо-западной части Колхиды способствовало также то, что эта область была несколько отдалена от основного центра колхидской культуры. Определенное влияние на локальную обо-

собленность культуры, очевидно, имели также контакты с соседними областями.

В сферу этой культуры входила большая часть Месхети, непосредственно граничащая с одним из ведущих центров южной Колхиды — бассейном Чорохи, довольно сильное влияние которого она испытывала. На территории Месхети широко распространены характерные для колхидской культуры хозяйственные орудия — топор, мотыга и сегментообразное орудие. Здесь встречаются почти все варианты колхидского топора.

В эпоху поздней бронзы вновь наблюдаются прерванные в период триалетской культуры взаимоотношения между западной и восточной частями Грузии и, по-видимому, особая роль в этом принадлежала племенам-носителям колхидской культуры. Шида Картли, в особенности ее северная полоса, находилась под сильным воздействием колхидской культуры. После упадка триалетской культуры в Шиде Картли с раннего этапа поздней бронзы складывается своеобразная культура, подвергшаяся значительному воздействию колхидской культуры. В более глубокие районы Восточной Грузии — Кахети и Квемо Картли элементы колхидской культуры проникают значительно слабее. Следы колхидской культуры обнаружены и за пределами Восточной Грузии, в Армении и Азербайджане.

В Шиде Картли, в ее центральных районах, хорошо представлены колхидские топоры. Известны также колхидские сельскохозяйственные орудия. Влияние западно-грузинской культуры наблюдается также в керамике. Наиболее отчетливо это проявляется на примере глиняной посуды из ранних слоев поселения Ховлегора, где наряду с типичной шиде-картлийской керамикой была найдена глиняная посуда, характерная для колхидской культуры.

Однако, наиболее сильному влиянию колхидской культуры подверглась северо-западная часть Шиде Картли, непосредственно граничащая с северо-восточной Колхидой. Здесь хорошо представлены все варианты колхидского топора, хозяйственные орудия — мотыга, сегментовидное орудие и серп. Так же как и в Колхиде встречаются длинные наконечники копий с раскрытыми втулками и листовидные кинжалы-кинжики с утолщенным хребтом. На холме Нацаргора близ г. Цхинвали, в с. Зеда Хаце и др., была найдена глиняная посуда, обнаруживающая близкое сходство с колхидской керамикой. С наступлением эпохи поздней бронзы северная часть Шиде Картли становится основным районом, где соприкасались западно-грузинская и восточно-грузинская культуры.

С конца II тысячелетия до н. э. в Шиде Картли начинает усиливаться воздействие восточно-грузинской культуры. С этого времени широко распространяются характерные для этой культуры оружия — закавказский топор, меч, кинжалы, наконечники копий с цельной втулкой и др. С этого периода наблюдается постепенное ослабление влияния колхидской культуры. В Шиде Картли хорошо представлены комплексы смешанного характера, где встречаются черты обеих культур: однако почти всегда в них преобладают элементы восточно-грузинской культуры.

В этот период в Колхиде усиливается влияние восточно-грузинской культуры. Чаще всего в колхидской культуре встречаются закавказские топоры. Восточный элемент в Колхиде прослеживается преимущественно в ее северо-восточной части, (Рича-Лечхуми и Имерети) в районах, граничащих с Шиде Картли.

С конца II тысячелетия до н. э. в северной части Центрального Кавказа наблюдался значительный подъем кобанской культуры, кото-

рая постепенно проникает на южные склоны Кавказа, где она близко соприкасается с колхидской культурой. Верховья бассейнов рек Риони и Лиахви в это время были основным районом контактов этих культур. Кобанская культура, которая принадлежала преимущественно скотоводческим племенам, постепенно занимает южные склоны Кавказа. В это время, в период наивысшего расцвета колхидской культуры, она широко распространяется на горные зоны южных склонов Центрального Кавказа. Именно в этих областях происходит в основном сближение этих культур. По-видимому, кобанская культура подвергается сильному воздействию колхидской культуры. Колхидский топор становится одним из основных орудий этой культуры. В кобанской культуре широко распространяется характерный для колхидской культуры графический орнамент. Не проникли в кобанскую культуру земледельческие орудия, вероятно, из-за ведущей роли скотоводства в хозяйстве.

Из боевого оружия хорошо представлены в кобанской культуре кинжальные клинки, среди которых наряду с местными формами встречаются кинжалы, напоминающие колхидские экземпляры. Наконечники копий, столь характерное оружие колхидской культуры, почти не представлены в Кобани. В кобанской культуре встречаются все основные типы колхидского топора. Здесь в основном представлены легкие и изящные топоры. Наиболее распространенным вариантом является топор с дважды изогнутым туловом, который некоторые исследователи считают характерным для собственно кобанской культуры типом. Хорошо известны в кобанской культуре колхидские топоры с граненым обухом, нередко украшенные графическим орнаментом. Сравнительно реже в кобанской культуре встречаются колхидские топоры с клиновидным обухом — наиболее распространенный тип топора в Колхиде. По всей вероятности колхидский топор проникает в кобанскую культуру с юга, где в основном распространился топор с граненым обухом. В дальнейшем, возможно, этот тип топора послужил основой для создания варианта с дважды изогнутым туловом, который скорее всего мог сложиться в ареале соприкосновения колхидской и кобанской культур, на южных склонах Кавказского хребта и впоследствии более широко распространился в Кобани.

Со своей стороны колхидская культура испытывала определенное влияние кобанской культуры. В горной зоне распространения колхидской культуры хорошо известны характерные для кобанской культуры металлические изделия: преимущественно предметы, связанные с костюмом — булавки, бляхи, разнообразные украшения, браслеты со спиральными концами, различные подвески, часто с изображением животных и др.

Вероятно из Колхиды в кобанскую культуру проникает железо, которое первоначально здесь применялось, главным образом, для украшения бронзовых предметов. В ранне-кобанских комплексах встречаются инкрустированные железом бронзовые предметы, изогнутые в тулове топоры и прямоугольные бляхи.

Племена-носители колхидской культуры, видимо, знакомятся с железом довольно рано. В раннихкладах редко, но все же встречаются первые железные орудия, имеющие уже весьма законченную форму. Но высокий уровень бронзовой индустрии в Колхиде здесь также препятствует широкому освоению железа. В первых веках I тысячелетия до н. э. постепенно начинается массовое применение железа. Хотя первые железные изделия и повторяют известные формы бронзовых предметов, но они имеют уже весьма совершенный вид. Богатые традиции в обработке металлов у колхидских племен, по-видимому, во мно-

гом облегчили переход к производству железа. Для Колхиды не характерны инкрустированные железом предметы.

В середине первой половины I тысячелетия до н. э. в низменных и предгорных районах Колхиды производство железа постепенно достигает довольно высокого уровня развития, хорошо известны остатки железоплавильных мастерских этого периода.

В качестве железного сырья главным образом применяли магнетитовые пески прибрежной полосы юго-западной Колхиды и, вероятнее всего, производство железа в Колхиде первоначально зародилось именно в этих областях. Рано проникает железо и в более северные районы, во внутренние края Колхиды, где недавно были открыты остатки железоплавильных мастерских X—XI вв. до н. э.

В начале I тысячелетия колхидская культура достигает наивысшего расцвета. С этого времени, наряду с бронзовой металлургией, постепенно развивается железная индустрия. Бронза все еще не утратила своего ведущего положения, однако появление железа, вероятно, сыграло определенную роль в расцвете колхидской культуры. Бронзовая и железная металлургия сосуществовали здесь в течение довольно длительного времени.

В VIII в до н. э. в Колхиде наступает пора широкого освоения железа. Начинают появляться первые железные хозяйственные орудия: топоры, мотыги и сегментовидные орудия. В период расцвета колхидской культуры сложился своеобразный стиль графического декора, для которого характерны геометрический и звериный орнамент. Звериный стиль отличается схематичной манерой передачи изображения и сильной стилизацией. Встречаются стилизованные изображения собаки, лошади, змеи, рыбы и др. В геометрическом орнаменте преобладают спираль, ромб, крест, свастика и др. Колхидский графический декор широко распространяется в кобанской культуре и становится одной из характерных ее черт. Именно в эпоху расцвета колхидской культуры происходит наиболее тесное сближение этих двух культур. Возможно, характерный для колхидской и кобанской культуры звериный стиль возник там, где скотоводство в хозяйстве играло значительную роль. В этот период часто встречаются также бронзовые фигурки и подвески разных животных как домашних, так и диких, а также птиц. Возможно, в эпоху расцвета колхидской культуры в хозяйстве роль скотоводства несколько возросла. В это время происходит процесс сближения горных и низменных областей Колхиды. С начала I тысячелетия до н. э. постепенно стирается грань между локальными особенностями, и по всей Колхиде распространяется приблизительно однородная культура.

Единый характер колхидской культуры хорошо прослеживается в погребальном обряде, в VIII—VII вв. до н. э. почти по всей Колхиде распространяется сходный ритуал погребения. Встречаются коллективные захоронения — «погребальные площадки», где засвидетельствованы вторичные погребения покойника, с полной или частичной кремацией, нередко вместе с инвентарем.

В северо-западной части Колхиды были распространены грунтовые погребения с полной или частичной кремацией покойника. Грунтовые погребения в этот период были наиболее распространенным типом в этой области. В северо-западной части Колхиды засвидетельствован в этот период также способ захоронения покойника в крупных глиняных сосудах.

С середины первой половины I тысячелетия до н. э. в Колхиде широкое распространение наряду с бронзовыми получают и железные хозяйственные орудия. Они повторяют формы бронзовых орудий. Применение железных орудий в земледелии не могло не дать ощутимого эф-

фекта. В период расцвета колхидской культуры, очевидно, вся Колхида, ее горная и низинная части, была заселена довольно плотно. В виду одностороннего характера материала, происходящего главным образом из погребений, судить о типе поселения Колхиды этого периода пока трудно, существовало ли поселение крупного, городского типа остается неясным. Возможно, в низинной части продолжало существовать поселение хуторного типа. В предгорной полосе, которая была наиболее развитой областью Колхиды того времени, возможно, уже возникают более крупные поселения. В низинах, и в особенности в предгорной полосе, существовали благоприятные условия для развития земледелия, и широкое применение железных орудий могло дать ощутимый эффект. Это, со своей стороны, способствовало улучшению жизненных условий общества и накоплению богатства.

В первой половине I тысячелетия до н. э. экономическое состояние Колхиды, по-видимому, было довольно прочным. Хорошо организованное сельское хозяйство было основой благосостояния страны. В этот период, по-видимому, наряду с мотыжным хозяйством начинается широкое распространение плужного земледелия, наблюдаются большие сдвиги в земледелии и значительно возрастает производительность труда. Очевидно, в этот период в низинной и горной частях Колхиды повышается также и роль скотоводства в хозяйстве.

Происходит сближение горных и низменных областей, чему, по всей вероятности, способствовало развитие коневодства.

Экономическую мощь Колхиды во многом обуславливал высокий уровень металлургии. Наряду с бронзовой индустрией в этот период широко распространяется также производство железа. Тесная связь и начавшаяся конкуренция между этими двумя отраслями металлургии содействовали наивысшему подъему техники обработки бронзы. Мастер создает великолепные предметы из бронзы. Достаточно указать на колхидский топор, каждый тип которого отличается изяществом, утонченной формой, легкостью и т. д. Однако мастер не ограничивался лишь формой изделия и особое внимание уделял также внешнему украшению предмета. Складывается своеобразный стиль графического декора. Несмотря на то, что украшение бронзового предмета было довольно сложным делом, мастер проявляет удивительную фантазию при разработке декора. Следует отметить, что население как низинной, так и горной частей Колхиды обоюдно стремилось к созданию красивых предметов и в обеих областях распространяются в основном изделия одного типа, украшенные одинаковым орнаментом. В первой половине I тысячелетия до н. э. в Колхиде возникло экономически довольно сильное общество.

В этот период идет интенсивно процесс сближения горных и низменных областей Колхиды, что нашло свое отражение также в культуре. В VIII—VII вв. до н. э. в период широкого освоения железа характер культуры не претерпел особых изменений, однако постепенно стирается грань между локальными особенностями; колхидская культура становится более однородной и охватывает довольно большую территорию. В этот период, очевидно, уже существовало крупное объединение западно-грузинских племен. Тесные связи горной и низинной областей способствовали созданию более мощной экономической базы племен—носителей колхидской культуры. В юго-западной части Колхиды раньше, чем в других областях, сложились условия для окончательного разложения первобытно-общинного строя. Здесь так же как в период бронзовой индустрии существовали благоприятные условия для развития металлургии железа, что сыграло значительную роль в развитии общества. В южной части Колхиды возникает сильная по-

литическая единица, которая уже характеризуется определенными чертами раннеклассового государства. Сложившаяся здесь обстановка нашла отражение в письменных источниках. К концу VIII и началу VII вв. до н. э. наступает период постепенного заката многовековой истории колхидской культуры, на основе которой впоследствии к середине I тысячелетия до н. э. сложилось Колхидское царство.

В эпоху поздней бронзы в Восточной Грузии складывается своеобразная культура, значительно отличающаяся от предшествующей. Изменения наблюдаются почти во всех сферах жизни общества. Начинается повторное освоение низменных областей, где вновь создаются оседлые, стационарные поселения, перестраивается характер хозяйства, происходит процесс перемещения экономических центров, меняется погребальный обряд. В погребальном инвентаре почти совершенно исчезают предметы из драгоценных металлов, и наблюдается общий упадок ювелирного мастерства. В период поздней бронзы значительного подъема достигает металлургия. Появляются своеобразные формы бронзовых орудий и украшений. К этому времени налаживается вполне эффективная экономическая система, обеспечивающая потребности населения в пищевых ресурсах. Освоение искусственного орошения способствовало более интенсивному использованию низменных регионов, а широкое применение пахотного орудия содействовало общему повышению урожайности.

О процессе сложения в Восточной Грузии культуры эпохи поздней бронзы нет единого мнения. Полагают, что наблюдаемый разрыв между эпохами средней и поздней бронзы, возможно, является отражением определенных этнических сдвигов. Существует мнение, что между средней и поздней бронзой выделяется переходная стадия. В этот период все еще продолжают бытовать курганные захоронения, но в погребальном инвентаре, в особенности в глиняных сосудах, появляются характерные для позднебронзовой керамики черты. Из металлического инвентаря следует отметить бронзовые мечи, т. н. переднеазиатского типа (табл. LXX). Видимо, переходная ступень была не столь длительной, и со второй половины XIV века до н. э. в Восточной Грузии наступает эпоха поздней бронзы. Ряд исследователей не разделяют мнения о существовании переходного периода и полагают, что вслед за эпохой средней бронзы наступает ранний этап поздне-бронзового века.

Памятники раннего этапа поздней бронзы известны на территории почти всего Восточного Закавказья. В Восточной Грузии они занимали Иоро-Алазанское междуречье и Шида Картли, а также северо-восточную часть Армении и западные регионы Азербайджана. На последующей стадии общий характер культуры, видимо, распадается, и в Восточной Грузии появляются ее локальные особенности. Один из вариантов позднебронзовой культуры сложился в Иоро-Алазанском бассейне и в прилегающем с запада регионе, второй охватывал Шида Картли с примыкающими областями. Для шидакартлийской разновидности культуры характерен своеобразный комплекс вещественного инвентаря — листовидные кинжальные клинки, наконечники копий с разомкнутой втулкой, наконечники стрел из тонкого бронзового листа, булавы с закрученной головкой и т. д., своеобразен также и керамический материал. В этот период Шида Картли находилось под сильным воздействием западно-грузинской культуры. Позднее в Шида Картли проникает сложившаяся в Иоро-Алазанском междуречье культура и в силу этого культура здесь претерпевает значительные изменения.

В Иоро-Алазанском бассейне к этому времени сложился несколько иной по своему характеру вариант культуры. Самобытные черты особенно четко прослеживаются в характере бронзового оружия.

Наиболее характерными являются кинжалы т. п. кахетинского типа и наконечники копий с замкнутой втулкой с двумя рельефными поясками на концах (рис. 78, табл. LXXI). Своеобразна также и керамика. С конца II тысяч. до н. э. в Шида Картли усиливается влияние Иоро-Алазанской культуры.

Однако, существует и несколько иная точка зрения о создавшейся в Восточной Грузии ситуации в эпоху поздней бронзы. На ранней стадии этой эпохи в Шида Картли и в Иоро-Алазанском бассейне сложились две разные по характеру культуры. В Шида Картли в это время известны комплексы, содержавшие листовидные кинжальные клинки, которые были синхронны памятникам переходящей поры и раннего этапа поздней бронзы (табл. LXXI). По времени они несколько опережали комплексы, содержавшие кинжалы кахетинского типа. Граница между этими культурами проходила вдоль Арагвского ущелья, и начиная с XIII в. до н. э., шида-картлийская культура продвигается несколько восточнее.

Таким образом, в период поздней бронзы в Восточной Грузии складываются две культурные области. С конца II тысяч. до н. э. определенного подъема достигает Иоро-Алазанская культура. В это время интенсивно заселяется почти все междуречье Иори и Алазани как низменные, так и предгорные области. Поселения располагались на естественных возвышенностях, террасах, в низменных регионах. Прямоугольные жилища возводились на каменных фундаментах. Хорошо известны также и могильники этого времени, давшие богатейший материал. Основным типом являлась грунтовая могила, где, как правило, покойник лежал на боку, с сильно подогнутыми ногами. Погребальный инвентарь главным образом состоял из бронзового оружия — кинжалы кахетинского типа, мечи, центральнокавказская секира, наконечники копий с замкнутой втулкой и т. д. Бронзовые орудия труда в погребениях представлены сравнительно редко. Чаше встречаются безчеренковые бронзовые серпы, плоские топоры, желобчатые долота и т. д. Хорошо известны также и бронзовые украшения — височные кольца, серьги, браслеты, гривны и т. д. Замечен подъем и гончарного производства. Многочисленная керамика выделяется многообразием форм.

Среди памятников эпохи поздней бронзы особое место занимали культовые памятники. Это первым делом святилище близ Мелани «Мети Геле» и Шилда. Они располагались вдали от поселений и содержали богатейший материал — оружие, орудия, украшения, культовые предметы, керамику. Много votивных предметов, представлявших преимущественно имитацию бронзовых орудий и оружия, а также жс керамики.

Шида Картли к этому времени была заселена довольно густо. Здесь хорошо известны как поселения, так и могильники эпохи поздней бронзы. Поселения преимущественно располагались на возвышенных местах и занимали довольно обширную площадь, часто укрепленную. Преобладали однокомнатные четырехугольные полуземлянки. Культовые сооружения, в отличие от Иоро-Алазанских, здесь располагались на территории поселения. Среди исследованных поселений следует отметить Ховле-Гора, Цхинвальскую Нацаргора, Трелигорба близ Тбилиси и т. д. В Шида Картли хорошо известны также и погребальные памятники этого времени. Здесь главным образом встречаются грунтовые могилы, где покойник лежал на боку, с сильно подогнутыми ногами. Из наиболее известных памятников надо отметить первым делом Самтаврский могильник. Позднебронзовую культуру Шида Картли иногда называют Самтаврской культурой. На ранней

стадии этой культуры наиболее характерное оружие небольшие листовидные кинжальные клинки. Встречаются здесь также и пламевидные кинжальные клинки, наконечники копий с разомкнутой втулкой, дротики, наконечники стрел из тонкого листа и т. д. (табл. LXXI, LXXII). В Шида Картли хорошо представлена центрально-закавказская секира (табл. LXXI). Известны здесь также и многочисленные украшения из бронзы. Глиняная посуда, главным образом, чернолощенная, высокого качества и разнообразной формы. (рис. 80, табл. LXXIII, LXXIV, LXXV). Часто встречаются здесь предметы, характерные для колхидской культуры — топоры, мотыги, сегментовидное орудие и т. д. Особо сильное воздействие колхидской культуры прослеживается в северо-западной части Шида Картли.

С конца II тысяч. до н. э. в Шида Картли усиливается воздействие Иоро-Алазанской культуры. Появляются характерные для этой культуры предметы, главным образом бронзовое оружие — кинжалы, мечи и наконечники копий (табл. LXX, LXXI, LXXII). Судя по материалам поселения Ховле-гора, здесь хорошо прослеживается процесс развития культуры эпохи поздней бронзы. С третьего строительного горизонта, относящегося к первой половине I тысяч. до н. э., судя по керамическому материалу, явно усматривается элемент иной по характеру культуры. Среди черно-серой местной керамики появляются гончарные изделия из красной глины.

Какая ситуация сложилась в Южной Грузии, Квемо Картли вслед за эпохой средней бронзы не до конца ясно. Входила ли эта область в период поздней бронзы в ареал сложившейся в это время на обширной территории Центрального Закавказья культуры, сказать что-либо определенное пока затруднительно. Среди памятников поздней бронзы Квемо Картли следует отметить могильники, открытые близ Бешташе-ни, Гантиади, Сиони, Грмахевистави, Мадничала и т. д. Здесь встречаются в основном грунтовые могилы и каменные ящики, где покойники лежали на боку с подогнутыми ногами. Сравнительно бедный погребальный материал состоял, главным образом из керамики, которая близка глиняной продукции Шида Картли. Из бронзового инвентаря чаще встречаются кинжальные клинки. Известны здесь также и наконечники копий с разомкнутой втулкой. Рано появляется в этом регионе и центрально-закавказская секира. Известны здесь и формы для отливки этого типа топора — из Гантиадского могильника и Опрети (рис. 79). Из бронзовых украшений чаще всего встречаются булавки, среди которых следует отметить булавки с конусовидной головкой. Они хорошо представлены почти во всех могильниках этой эпохи в Квемо Картли (табл. LXXVI). Сравнительно богатый материал дал Бешташенский могильник. Здесь явно прослеживается определенное воздействие Самтаврской культуры. Видно, с середины второй половины II тысяч. до н. э. в Квемо-Картли ощущается довольно значительное влияние этой культуры. Самтаврская культура, вероятно, в это время распространяется к востоку. На Трельском могильнике близ Тбилиси появляются элементы этой культуры. Распространению ее вглубь, на восток, видимо, препятствовала Иоро-Алазанская культура. К концу II тысяч. до н. э., когда в Шида Картли усиливается воздействие Иоро-Алазанской культуры, очевидно Квемо Картли оставалась в стороне от этих событий. Здесь в настоящее время совершенно не известно характерное для Иоро-Алазанской культуры оружие — кинжалы, мечи, наконечники копий и т. д.

Что происходит в период поздней бронзы в высокогорной части Южной Грузии, на Джавахетском плато, сказать что-либо определенное затруднительно. После раннебронзового века, в эпоху средней

и поздней бронзы, в этом регионе, видимо, жизнь протекала не столь интенсивно. Период широкого освоения этого края, вероятно, наступает в первой половине I тысяч. до н. э.

В Месхет-Джавахети памятники эпохи поздней бронзы представлены главным образом в более западной ее части в Боржомском ущелье. В этом регионе в это время создается довольно сложная ситуация. Здесь интенсивно прослеживается воздействие как западно-грузинской, так и восточно-грузинской культуры. Материалы главным образом представлены из погребальных памятников. Наиболее известные могильники были открыты в Гомна, Рвели, Борнигеле, Квирацхосели. В грунтовых могилах покойник лежал на боку, с подогнутыми ногами. В ранних могилах встречаются характерные для Месхети крупные, круглые, ажурные бляхи, разного типа булавы, кинжальные клинки, наконечники копий и т. д. (рис. 84, табл. LXXVII). Очевидно на ранней стадии поздней бронзы в Месхети было более сильным воздействие восточно-грузинской культуры. В это время встречаются характерные для этой культуры листовидные кинжальные клинки, наконечники копий с разомкнутой втулкой, булавы и т. д. Полностью отсутствует здесь центрально-закавказская секира, но зато рано появляется колхидский топор. К концу II тысяч. до н. э., судя по материалам в Месхети, значительно ослабевает воздействие Шида Картли, но усиливается влияние западно-грузинской культуры. Это, видимо, совпадает со временем усиления в Шида Картли Иоро-Алазанской культуры. В Месхети хорошо представлены характерные для колхидской культуры предметы — топор, мотыга, сегментовидное орудие и т. д. (рис. 85). В период расцвета колхидской культуры в Месхети еще более усиливаются ее воздействия, видимо, к этому времени Месхети входит в сферу колхидской культуры.

С конца II тысяч. до н. э. в Восточной Грузии постепенно распространяется железо. До настоящего времени нет единого мнения о времени появления и широкого освоения железа в Восточной Грузии. Ряд исследователей придерживаются мнения, что ранний железный век в некоторых областях Восточной Грузии наступает уже во второй половине II тысяч. до н. э. Полагают также, что в Закавказье, и в частности в Восточной Грузии, железо впервые появляется к концу II тысяч. до н. э. под влиянием Передней Азии. Широкое освоение железа также связывают в основном с воздействием Урарту. Судя по имеющимся данным, в Восточной Грузии первые предметы из железа появляются во второй половине II тысяч. до н. э., тем не менее появление железа не внесло существенного изменения в характер культуры. Высокий уровень металлургии бронзы еще долгое время определял господствующее ее положение. Однако с начала I тысяч. до н. э. металлургия железа достигла значительного подъема (рис. 87). В Восточной Грузии имелись все предпосылки для ее развития. Первые железные изделия часто повторяли форму бронзовых предметов, что указывает на местное их производство. Постепенно бронзовые орудия и оружие уступают место железным изделиям. К этому времени растет влияние юга, в основном, Урарту. К середине первой половины I тысяч. до н. э. в Восточном Закавказье усиливается экспансия Урартского царства. Правда, воздействие Урарту в более западных регионах Восточного Закавказья ощущалось сравнительно слабо. Определенное влияние Урарту наблюдается в Шида Картли. В частности, на поселении Ховлегора в слоях VIII—VII вв. до н. э. в особенности в керамическом материале заметно появление нового элемента — светлой керамики, в которой прослеживается много общего с урартской глиняной продукцией. Не исключена вероятность, появления нового этни-

ческого элемента, хотя в культуре сколько-нибудь заметных отражений не наблюдалось. Возможно, продвижению Урарту в более западные регионы Восточного Закавказья препятствовали местные племенные объединения. В это время происходит процесс консолидации племен, что нашло свое отражение в сложении однородной культуры, охватывающей довольно обширную территорию.

Сейчас трудно с полной определенностью судить об этнической принадлежности племен-носителей позднебронзовой культуры Восточной Грузии. Возможно, после распада грузинско-заской общности Восточную Грузию в основном населяли грузиноязычные картские племена. Видимо, под гегемонией грузинских племен возникает крупное объединение, которое в первой половине I тысяч. до н. э. представляло собой довольно мощную силу.

Сейчас трудно с полной ясностью представить экономическую основу, которая способствовала возникновению крупных племенных групп. С наступлением эпохи поздней бронзы в Восточном Закавказье, и в частности в Восточной Грузии, вновь возрождаются низменные регионы. Видимо, с этого времени в земледелии широко применяется искусственное орошение, что способствовало интенсивному освоению ранее покинутых земель. В Восточной Грузии и в Восточном Закавказье, в целом, до настоящего времени неизвестны земледельческие металлические орудия. Не исключена доля вероятности, что в это время здесь для обработки земли применялась деревянная соха. Использование пахотного орудия и широкое применение ирригации способствовало интенсификации земледелия, что привело к возникновению в низменных и предгорных областях более крупных поселений. В Восточной Грузии известны лишь земледельческие орудия, применяемые для снятия урожая и дальнейшей его обработки. Здесь встречаются как металлические, так и составные серпы из кремневых вкладышей (табл. LXXVI). Широко применялась молотильная доска. С ранней стадии позднебронзовой эпохи встречаются погребения на молотильных досках. Вероятно, в это время развивается еще одна отрасль земледелия — виноградарство.

В период поздней бронзы возрос удельный вес и скотоводства. В значительной мере меняется сам характер этого вида хозяйства. Наряду с летними пастбищами в высокогорных зонах широко применяются и зимние выгоны — квемокартлийская низменность, Элдарские и Гардабанские долины и т. д. Для выпаса крупного рогатого скота в основном использовались близлежащие пастбища, а мелкий рогатый скот сезонно находился на летних и зимних пастбищах. Интенсивное сельское хозяйство, высокий уровень ремесленного производства, усиление торговых отношений, рост социального неравенства внутри общества к концу первой половины I тысяч. до н. э. создавали условия для возникновения раннеклассового общества в Восточной Грузии.

OTAR DSHAPARIDZE

ARCHÄOLOGIE DES GEORGIENS

ZUSAMMENFASSUNG

Kaukasien war durch seine außerordentliche geographische Lage — an der Grenze Europas und Asiens — eine Arena großen Menschengruppen. Die Geschichte Kaukasiens erregte deswegen immer ein besonderes wissenschaftliches Interesse.

In der Mitte des 19. Jh. von den alten literarischen Quellen ausgehend, bildete sich die Meinung heraus, daß die kaukasischen Stämme eine führende Rolle in der Entwicklung der ältesten Kupfer — und Bronzemetallurgie spielten. Die archäologischen Stoffe aus Kaukasien waren dabei zu dieser Zeit fast unbekannt.

Die archäologische Erforschung Georgiens beginnt wesentlich in den 70-er Jahren des vergangenen Jahrhunderts. Unter der Leitung des österreichischen Gelehrten Friedrich Bayern begannen die Ausgrabungen der Samtawrograbstätte bei Mzcheta, der alten georgischen Hauptstadt.

Der V archäologische Kongreß, der 1881 in Tbilissi tagte, war für die historisch-archäologische Erforschung Georgiens und Kaukasiens außerordentlich bedeutend. Unter anderen wichtigen Problemen stand auch die Frage nach der ältesten Kupfer — und Bronzemetallurgie auf der Tagesordnung. Nicht nur die alten literarischen Traditionen, sondern auch der schon damals reiche archäologische Stoff machten die Lösung dieser Frage bereits möglich. Dennoch entsteht um diese Zeit eine widerspruchsvolle Auffassung über die Rolle der alten Metallbearbeitung in Kaukasien. Damals bildete sich die Meinung heraus, daß die Metallindustrie in Kaukasien um die Wende der 2. und 1. Jahrtausends plötzlich entstand und von außen kam.

Diese Meinung, die von einer Reihe der bedeutenden Gelehrten vertreten wurde, fand eine allgemeine Anerkennung und spielte eine negative Rolle für die weitere Erforschung der Geschichte Georgiens und Transkaukasiens insgesamt.

Die ersten Kaukasusforscher haben sich hauptsächlich auf die Denkmäler der Bronze und der darauffolgenden Perioden konzentriert. Es wird die Existenz des Urmenschen im kaukasischen Gebiet praktisch ausgeschlossen.

Diese Vorstellung herrscht bis zu Beginn im Jahre 1914 archäologischen Grabungen unter der Leitung von Prof. R. Schmidt in der Höhle Sakashia im Rioni-Becken. R. Schmidt nannte die Höhle «Virchowshöhle», R. Virchow zu Ehren,

In den 20-er Jahren schritt die archäologische Erforschung Georgiens etwas voran, es wurden aber hauptsächlich die Denkmäler der späten Bronzezeit untersucht. Die Denkmäler der älteren Zeiten fanden keine wissenschaftliche Beachtung. So blieb es bis zu Beginn der Ausgrabungen in Südgeorgien — in Trialeti. Auf der Grundlage des hier entdeckten Stoffes erarbeitete Prof. B. A. Kuflin eine wissenschaftlich begründete Periodisierung, die den chronologischen Rahmen wesentlich erweiterte und ältere Kulturen der Bronzezeit — die Kuro-Arax Kultur und die Trialetikultur hervorhob.

In der Nachkriegszeit hat sich die Forschung der ältesten Denkmäler Georgiens wesentlich entwickelt. Es wurde eine große Menge vom Stoff gesammelt. Es wurde möglich, manche Fragen der alten georgischen Geschichte neu zu beantworten.

Georgien, im Südwesten der kaukasischen Landenge liegend, beträgt die zentralen und westlichen Gebiete Transkaukasiens. Geographisch, und hauptsächlich, klimatisch gliedert es sich in zwei sehr unterschiedliche Gebiete — West — und Ostgeorgien. In Westgeorgien ist das Klima subtropisch, feucht, in Ostgeorgien kontinental. Dieser Unterschied beeinflusst die gesellschaftliche Entwicklung und spiegelt sich in den kulturellen Traditionen der westlichen und östlichen Gebiete Georgiens wider.

Im Quartär bestanden in Transkaukasien günstige natürliche Bedingungen für die Entwicklung des Anfangsstadiums der menschlichen Gesellschaft. Goch wie die ursprüngliche Besiedlung Transkaukasiens durch den Menschen vor sich ging, ist nicht völlig klar. Im Zusammenhang mit der Entdeckung von Fossilien eines Menschenaffen, des *Udabnopithecus*, auf dem Territorium Georgiens und dem Nachweis der frühen Stadien des Paläolithikums wurde die Ansicht geäußert, Transkaukasien hätte zu der Zone gehört, in der sich der Urmensch herausgebildet habe.

Die Spuren der Tätigkeit des Urmenschen in Transkaukasien datieren in die Epoche des frühen Acheuléen. In der darauffolgenden Epoche des späten Acheuléen umfaßt der Siedlungsraum des Menschen größere Gebiete sowohl in den Niederungen als auch in Hochgebirgsgegenden Georgiens. Von den Acheuléen — Funden des Schwarzmeergürtels ist der Lagerplatz in dem Dorf Iaschitchwa in der Nähe von Sochumi zu erwähnen. In großem Maßstab wird in jener Zeit das Becken des Rioni und Qwirila erschlossen; in Ostgeorgien sind Denkmäler der Acheuléen-Zeit aus Schidakartli bekannt. Im Acheuléen beginnt offenbar die Erstbesiedlung des georgischen Hochgebirges, wovon die in einer Höhe von über 2.000 m gefundenen Höhlen von Kudaro und Zona sowie die Fundstellen auf dem Dshawachischen Plateau zeugen (Abb. 1, 2; Taf. 1).

Die paläoanthropologischen Angaben über die Acheulé-Zeit sind zur Zeit sehr arm. Heutzutage sind nur zwei Knochenreste des Urmenschen aus den Höhlen von Asych und Kudaro bekannt.

Eine intensivere Besiedlung des Territoriums Georgiens durch den Urmenschen erfolgte in der sich anschließenden Epoche des Moustérien. Funde

aus dieser Zeit sind fast aus allen Klima- und Landschaftszonen sowohl in den Niederungen als auch im Bergland bekannt. Am dichtesten besiedelt war das Gebiet Westgeorgiens, die Schwarzmeerküste und das Rioni-Qwirila-Becken. In Ostgeorgien sind Zeugnisse der Moustérien-Epoche aus den Tälern des Ksani, Liachwi und Prone bekannt. Besondere Erwähnung verdient der Höhlenlagerplatz aus dem frühen Moustérien bei Zopi. (Abb. 3; Taf. II).

In der Epoche des Moustérien erscheint ein neuer Menschentyp, der Neandertaler, der seiner physischen Gestalt nach bedeutend höher steht als die Menschen der vorausgehenden Zeit. Von den Knochenresten des Mousterien Menschen in Georgien sind in der Gegenwart ein Backenzahn aus der Dschurtschula-Höhle und Funde aus den Höhlen von Zuchwati und Sakashia bekannt.

Scheinbar wohnten im Moustérien Neandertaler in Transkaukasien—ein mit dem Palästina-Menschen verwandter Paläoanthropos.

Die Zeugnisse des frühen und des mittleren Paläolithikums Transkaukasiens weisen eine gewisse Ähnlichkeit mit den synchronen Kulturen Vorderasiens auf. Die Eigenart des geographischen Milieus besaß einen bestimmten Einfluß auf das Leben des Urmenschen in Transkaukasien. Im frühen Stadium des Paläolithikums sind lokale Traditionen in der Entwicklung der Gattilordnung bemerkbar, auf deren Grundlage die Kultur des oberen Paläolithikums entsteht. Auf dem Territorium Georgiens sind Belege für eine Übergangszeit vom mittleren zum oberen Paläolithikum vorhanden.

In der Epoche des oberen Paläolithikums ist eine Verschlechterung des Klimas in Transkaukasien zu beobachten. Das Leben setzt sich hauptsächlich im Flachland und im Gebirgsvorland fort. Gut besiedelt ist in dieser Zeit Westgeorgien, die Küstengegend und besonders das Rioni-Qwirila-Becken. In dieser Region fand man die prägnantesten Denkmäler des oberen Paläolithikums (die Höhlen Dewis-Chwreli, Sakashia, Sagwardshile, Mghwimew, Gwardshilas-Klde usw.), Ostgeorgien und der übrige Teil Transkaukasiens sind in dieser Zeit weniger intensiv besiedelt.

Im oberen Paläolithikum geht eine bedeutende Veränderung in der Herstellungstechnik der Steinwerkzeuge vonstatten. Es erscheinen vollkommener und mannigfaltigere Steingeräte, Schaber, Stichel, Meißel, Messer usw. Erstmals werden Geräte aus Knochen und Horn in größerem Maße verwendet. Es entstehen neue Arten von Geräten: Ahlen, Spitzen für Wurfspieße, Harpunen, hackenähnliche Geräte usw. Die fortschrittliche Entwicklung der Werkzeuge vervollkommen die Möglichkeiten der Jagdwirtschaft. Die Fülle von Knochenresten an den Rastplätzen zeugt von der hohen Meisterschaft der urzeitlichen Jäger (Abb. 4).

In der Epoche des oberen Paläolithikums ist der am stärksten besiedelte Teil das westliche Transkaukasien, von dem offenbar im Zusammenhang mit einer Verbesserung der klimatischen Bedingungen eine Infiltration der Hauptmasse der Bevölkerung ausging. Wahrscheinlich ist hauptsächlich dadurch der Charakter der paläolithischen Kultur des Kaukasus bedingt, der die kulturelle und ethnische Gemeinsamkeit der örtlichen Stämme widerspiegelt. In dieser Zeit ist eine gewisse Verbindung zu beobachten, besonders mit den spätpaläolithischen Denkmälern des Irak.

Im oberen Paläolithikum wandelt sich der physische Typ des Menschen. Eine der Hauptregionen für die Herausbildung des modernen Menschentyps war Vorderasien mit den angrenzenden Gebieten. Die Möglichkeit, daß sich auf dem Territorium Transkaukasiens der Prozeß der Wandlung des Neandertalers in den modernen Menschentyp vollzog, ist nicht auszuschließen. Gegenwärtig sind hier Reste einer progressiven Neandertalerform bekannt sowie Funde aus der Übergangszeit vom mittleren zum oberen Paläolithikum. In einer Reihe von Höhlen Georgiens wurden Knochenreste eines Menschen von modernem physischem Typ gefunden.

Mit der Epoche des oberen Paläolithikum endet die lange Periode des Quartärs, und die Naturbedingungen gestalten sich ähnlich den gegenwärtigen. Die einschneidenden Veränderungen der natürlichen Bedingungen brachten einen Wechsel der Kultur mit sich; auf der Grundlage des oberen Paläolithikums entsteht die örtliche mesolithische Kultur. Weite Verbreitung fanden in dieser Zeit mikrolithische Werkzeuge, die als Einsätze verwendet wurden. Eine gewaltige Errungenschaft dieser Epoche war die Erfindung des Bogens. Bogen und Pfeil gestatteten die Vervollkommnung des wichtigsten Wirtschaftszweiges, der Jagd. Die Verbesserung der Lebensbedingungen trug bedeutend zur Vermehrung der Bevölkerungszahl bei; im Kaukasus insgesamt ist eine intensive Erschließung fast aller Klima- und Landschaftszonen zu beobachten. In Georgien tritt wieder Bevölkerung in den Hochgebirgsgegenden auf, in den Höhlen von Zona und Kudaro, auf dem Plateau von Zalka und Surtaketi. In den Niederungen und im Bergvorland setzt sich das Leben fort.

Die Siedlungsbreite der Menschen, die Aneignung neuer Räume, aber auch das Relief des Kaukasus förderten den damals einsetzenden Prozeß der Aufspaltung der kulturellen Einheit. In der mesolithischen Epoche heben sich im Kaukasus bereits deutlich einzelne lokale Gruppen ab, die den beginnenden langwierigen Prozeß des allmählichen Zerfalls der kulturellen und ethnischen Einheit widerspiegeln. Allmählich entstehen einzelne ethnische Gruppen, die im weiteren die Grundlage für alle autochthonen Völker des Kaukasus abgeben.

Auf das Mesolithikum folgt das Neolithikum, das eine der bedeutendsten Perioden in der Geschichte der Menschheit ist. Es brachte eine Reihe herausragender neuer Erkenntnisse und Errungenschaften, von denen in erster Linie die grundlegenden Umwälzungen in der Wirtschaftstätigkeit des Menschen zu nennen sind. Der Übergang von der Nehmerwirtschaft zur Erzeugerwirtschaft, die Entstehung und Entwicklung von Feldbau und Viehzucht wirkten gewaltig auf die gesamte Lebensweise der Gesellschaft ein. Im Neolithikum erscheint erstmals Tongeschirr, das es gestattet, die Lebensweise des Menschen bedeutend zu verbessern.

Die neue, produzierende Form der Wirtschaft förderte den Übergang zu einem sesshaften Leben. Es entstehen kleine Ansiedlungen mit ständigen Behausungen in Zonen, wo günstige Bedingungen für die Führung der neuen Wirtschaftszweige bestanden. Bedeutende Wandlungen gehen in der Gesell-

schaft vor sich, die Beziehungen zwischen den Stämmen verändern sich, es entstehen größere ethnische Gruppen, die Bevölkerungszahl wächst jäh an, und der Mensch eignet sich neue Räume an. Der wirtschaftliche Umschwung, der das Leben des neolithischen Menschen von Grund auf änderte, erfolgte in Gebieten, wo günstige Bedingungen für die Einführung der Feldbau — und Viehwirtschaft bestanden.

Einer der Entstehungsherde der neuen fortschrittlichen Wirtschaftsformen befand sich am Nordgürtel der vorderasiatischen Welt, in Transkaukasien, wo dafür alle Bedingungen vorhanden waren. Die frühen neolithischen Fundstellen Georgiens zeugen von der kontinuierlichen Entwicklung der lokalen Kulturen der Steinzeit. In Georgien sind Denkmäler der neolithischen Epoche hauptsächlich im westlichen Teil vertreten. Anscheinend gab es hier günstigste Bedingungen für die Entwicklung der neuen Wirtschaftsformen. An den Denkmälern des frühen Neolithikums sind noch immer Merkmale der mesolithischen Kultur zu erkennen (Anaseuli I, Kintrishi usw.). Zum späteren Neolithikum gehören die Fundstellen von Odishi, Kistriki, Anaseuli II usw. (Abb. 7, 8; Taf. III). In diesen Denkmälern finden sich schon Bodengebäude, und es erscheint erstmals Tongeschirr (Abb. 9). Die neolithischen Siedlungen bestanden unter den Bedingungen eines milden Klimas offenbar aus Holzhäusern leichter Konstruktion.

In der Epoche des späten Neolithikums sind in Westgeorgien zwei lokale Varianten zu unterscheiden: die erste, die im zentralen und südlichen Teil beheimatet ist, kennzeichnet ornamentierte Keramik und eine gewisse Eigenart der Steingeräte; in den Denkmälern der zweiten Gruppe, die in den nördlicheren Gebieten vertreten ist, begegnet man ornamentlosem Tongeschirr.

Der östliche Teil Transkaukasiens in der Zeit nach dem frühen Paläolithikum blieb relativ wenig besiedelt. In der Zeit des Äneolithikums, der Schulaweri-Schomutepekkultur beginnt eine intensive Urbarmachung dieses Gebietes. Diese ältere landwirtschaftliche Kultur des östlichen Transkaukasiens kam tatsächlich auf unbesiedeltem Gebiet auf. Von Anfang an wird hier eine feste Siedlung gegründet. Die Denkmäler dieser Kultur sind im niedrig gelegenen Teil von Kwemo-Kartli entdeckt worden. Gegenwärtig stellen sie künstliche Hügel dar, die in kleineren Gruppen gelegen sind. Die ungenügende Haltbarkeit der Lehmziegelbauten bei längerer Existenz von sesshaften Ansiedlungen verlangte ein häufiges Erneuern und Umbauen derselben, was eine Aufschichtung von Resten verschiedener Bauten förderte, die das Niveau der Fläche allmählich erhöhte; auf diese Weise bildete sich an Stelle der alten Siedlung ein künstlicher Hügel.

Gegenwärtig ist die Schulaweri-Gruppe am eingehendsten erforscht, die aus vier „Wohn“ — Hügeln besteht; zwei davon — Schulaweri-Gora und Imiris-Gora sind archäologischen Ausgrabungen unterzogen worden.

Auf der Ebene von Kwemo-Kartli wurden auch Aruchlo und Hramis, Dida-Gora erforscht.

Die alte Siedlungsstätte bestand aus einigen Wohnkomplexen (Abb. 14), ein jeder von diesen umfasst — im Grundriß runde Gebäude — das zentrale Kuppelhaus mit einigen wirtschaftlichen Bauten, die durch eine niedrige

Umzäunung des Hofes verbunden werden (Abb. 13; Taf. IV). Als Baumaterial diente ausschließlich Lehm — ungebrannter Ziegelstein und Stampflehm. Stein und Holz werden dabei völlig ignoriert. Der Bau wurde unmittelbar auf dem Grund aufgeführt; die Mauern wurden aus Ziegeln, in eine Reihe gelegt, mit Lehmörtel verbunden, errichtet. Die Ausmasse der Wohn- und Wirtschaftsräume unterscheiden sich bedeutend von einander: der Durchmesser des Wohnhauses schwankte von 2,5 bis 5,0 m; während die Ausmasse der Wirtschaftsräume im Durchschnitt 1,2—2,0 m erreichten (Abb. 12, Taf. VI). In den Wohnräumen — ausgehend von der Neigung und Krümmung der Mauer, die in die Falschkuppelbedeckung übergeht, — überstieg die Höhe des Hauses aller Wahrscheinlichkeit nach nicht 2,5 m. Als Eingang in das Wohnzimmer diente eine in der Wand gelassene Öffnung von quadratischen Umrissen. Die Licht- und Rauchöffnung befand sich scheinbar direkt im Zentrum der Kuppel. Die Wohnkomplexe der alten landwirtschaftlichen Ansiedlungen, für die eine einheitliche Lösung charakteristisch ist, zeichneten sich weder durch den Reichtum der Ausstattung, noch durch besondere Bequemlichkeiten aus. Das befriedigte jedoch vollauf die Bedürfnisse der Bevölkerung, da es durch die wirtschaftliche Tätigkeit der frühen landwirtschaftlichen Gesellschaft bedingt war; das Leben verlief hauptsächlich ausserhalb des Hauses, und die Wohnräume dienten vorzugsweise als Nachtherberge.

Besonders hervorzuheben ist das Gebäude № 9—10, das auf dem Hügel Imirli-Gora gelegen ist, und sich ein wenig nach seinem Plan und der Konstruktion von den anderen Bauten unterscheidet (Abb. 15; Taf. V). Es besteht aus zwei (einem ovalen und einem runden) organisch vereinigten Räumen, durch ein flaches Dach überdeckt, das sich auf den zentralen (Holz-) Pfosten und zwei an der Wand angebrachte Pfosten aus ungebranntem Ziegel stützt. Die Eigenart dieses Gebäudes ist — wie es scheint — durch seine besondere Bestimmung festgelegt — höchstwahrscheinlich war es ein Kultusbau.

Interessant ist auch das Gebäude № 8 von runden Umrissen, das aber eine Vorder- und zwei Stützwände zur Festigung der überlasteten Überdeckung hat. Eine derartige Abweichung im Bauwesen war möglicherweise verbunden mit dem Auftreten einer neuen Bau-Architektur-Tradition, die sich weiterhin in der Kuro-Arax-Kultur entwickelte.

Unter dem Material, das in diesen Ansiedlungen entdeckt wurde, überwiegt Feuerstein- und Obsidianwerkzeug: messerartige Platten, Meissel, Einlagen für Sicheln. Es gibt auch steinerne geschliffene Beile, Handbeile, Kornreiben u. s. w. (Abb. 16, 17). Von Horn- und Knochenzeugnissen ist das Werkzeug hervorzuheben, das zur Bearbeitung der Erde bestimmt ist — Hacken aus Hirschhörnern, aber auch aus Röhrenknochen und Schulterblättern des Rindviehs; in großer Anzahl liegen Ahlen vor u. s. w. Besondere Aufmerksamkeit aber verdient eine ganze Reihe von beinernen Gegenständen, die das hohe Niveau der Kunst der Knochenbearbeitung zeigt — das sind vor allen Dingen wunderbare Pfeilspitzen, Löffelchen, flache Messer, einige messerartige Gegenstände mit zackigem Rand und ornamentiertem Griff, und endlich zwei formschöne Spitzen von Wurfspeissen (Abb. 18, 19, 20; Taf. VIII).

Ausserordentliches Interesse erweckt das keramische Material der frühen landwirtschaftlichen Ansiedlungen: Lehmgefäße von hauptsächlich archaischer Gefäß — Form mit scharf ausgeprägter Hacke. Es kommen Gefäße vor mit kegelförmigen Reliefverzierung, in einer oder mehreren Reihen (Abb. 21). Manche Gefäße sind mit einem gemeisselten geometrischen Muster verziert. Etwas später erscheint Keramik einer anderen Art — mit dünneren Wänden, manchmal mit polierter Oberfläche (Abb. 22, 23; Taf. VII). Das Reliefornament, das gewöhnlich auf den Achsel des Gefäßes gelegen ist, zeigt Wellenlinien, kreuz — und bogenartigen Reliefschmuck, Relieffigürchen u. dgl. m. Auf einigen Fragmenten von Gefäßen kommen Menschenfiguren vor, die als erhaben hervorstehendes Relief ausgeführt sind (Taf. IX). Ähnliche Menschendarstellungen sind auch aus den südlich von Transkaukasien liegenden Gebieten bekannt. In den frühen südgeorgischen Ansiedlungen findet man kaum bemalte Keramik.

Ganz aussergewöhnliches Interesse erregen die in frühzeitlichen Ansiedlungen Georgiens (Schulaweris-Gora, Imiris-Gora, Chramis Didi-Gora) gefundenen menschlichen Figürchen aus Lehm, vorzugsweise weibliche, was aller Wahrscheinlichkeit nach auf die noch erhaltengebliebene matriachale Lebensweise der Gesellschaft hinweist. Die Ausmasse dieser nackten Figürchen, mit stark hervorgehobenen Merkmalen des Geschlechts, sind nicht groß — 5 cm; sie sind in Sitzlage dargestellt mit angezogenen oder ausgestreckten Beinen (Abb. 24, 25; Taf. IX). Ungeachtet des schematischen Charakters dieser Darstellungen zeichnen sie sich durch die Plastik der Formen und eine gewisse Ausdruckskraft aus. Transkaukasische Figuren sind ziemlich originell und unterscheiden sich von den Plastiken der früheren landwirtschaftlichen Kulturen des Alten Orients.

Die Schulaweri-Schomutepekulturenträgende Stämme sind die ersten, die sich im Kaukasus den Metall aneignen.

Die frühe landwirtschaftliche Kultur Transkaukasiens und ins besonderen Georgiens kann man — sich auf das gegenwärtig bekannte Material stützend mit dem Anfang des V. Jahrtausends v. u. z. datieren. Ihr Anfangsstadium beginnt möglichst schon im VI. Jahrtausend v. u. Z. Und ihr Untergang im IV. Jahrtausend v. u. Z. Die Frage nach der Herkunft der frühen landwirtschaftlichen Kultur des östlichen Transkaukasiens bleibt immer noch offen. Vermutlich kamen die Menschen aus verschiedenen Gebieten des Kaukasus hierher, seit dem es hier günstige agroklimatische Bedingungen entstanden sind; möglicherweise aus dem nordöstlichen Kaukasus, aus Westgeorgien, sowohl vom Süden. Die Tradition der Lehmbaukunst entsteht hier durch den südlichen Einfluß.

Auf dem gesamten weiten Territorium Osttranskaukasiens ist eine relative Einheitlichkeit der frühen landwirtschaftlichen Kultur zu beobachten. Denkmäler dieser Kultur sind auf dem Gebiet von Aserbaidschan und Armenien gut vertreten. Doch trotz des einheitlichen Charakters lassen sich zwei lokale Varianten unterscheiden. Eine von ihnen umfaßt Kwemokartli mit den angrenzenden Bezirken, die andere das Gebiet Karabach-Nachitschewan einschließlich des Araratlandes.

In Ostgeorgien wurden Denkmäler der frühen landwirtschaftlichen Epo-

che entdeckt, die einen äußerlich unterschiedlichen Stoff beinhalten. Zum ersten Mal wurde ein Denkmal von diesem Typ im Dorf Sioni entdeckt, das unweit von Schulaweri liegt. Der Fund bestand hauptsächlich aus Keramik, die sich wesentlich von der Tonproduktion der Schulaweri — und Schomuteppekulturen unterschied. Insgesamt gleicht der Fund aus Sioni dem in Westgeorgien gefundenen Stoff.

In Westgeorgien bestand zu dieser Zeit eine etwas andere Kultur, die sich auf der Grundlage des bodenständigen Neolithikums entwickelt hatte und viele von diesen Zügen bewahrte. Offenbar wirkten die etwas abweichenden Naturbedingungen des westlichen Teils Georgiens auf das Entwicklungstempo und den Charakter der Feldbaukultur ein. Denkmäler dieser Kultur begegnen sowohl in der Küstenzone (Gwandra, Matshara) als auch in Gebieten, die weiter im Inneren gelegen sind. Sie sind auf dem Territorium Abchasiens und im Rioni-Qwirila-Becken vertreten. In der Nähe von Kutaisi wurde eine große Siedlung dieser Zeit entdeckt: Tetramiza. Spuren dieser Kultur finden sich auch in den Höhlen des Rioni-Qwirila-Beckens (Samele-Klde, Tetri-Mgwime, Sagwardshile).

Der Übergang zur Wirtschaft des Feldbaus und der Viehzucht und die weitere Entwicklung der Ökonomik neuen Typs führten zu bedeutenden Umwälzungen innerhalb der Gesellschaft — es verändern sich die Beziehungen zwischen verwandten Stämmen, und es entstehen größere ethnokulturelle Gemeinschaften. Die weitgefächerte Ansiedlung der Stämme, die frühen Feldbau betreiben, die Erschließung neuer, umfangreicher Räume förderten den schon im Mesolithikum begonnenen allmählichen Zerfall gemeinkaukasischer Einheit. Offenbar kommt in der Epoche des Äneolithikums der Aufgliederungsprozeß der kaukasischen ethnokulturellen Einheit im wesentlichen zum Abschluß, und es bilden sich die ethnischen Hauptgruppen der ältesten Bevölkerung des Kaukasus heraus. Gegenwärtig gelingt es noch nicht mit hinreichender Genauigkeit die Siedlungsgebiete dieser einzelnen ethnischen Gruppierungen zu bestimmen.

Seit der zweiten Hälfte des 4. Jahrtausends v. u. Z. sind in der Entwicklung der Feldbau treibenden Stämme Transkaukasiens bedeutsame Veränderungen zu beobachten. Die weitere Entwicklung der Feldbau — und Viehwirtschaft, der stürmische Aufschwung der Kupfer — und Bronzemetallurgie und der technische Fortschritt insgesamt prägten deutlich das ökonomische und soziale Leben der Gesellschaft. Mit dem Beginn des 3. Jahrtausends v. u. Z. setzt in Transkaukasien die Bronzezeit ein. In Georgien zeichnen sich zu Beginn der Bronzezeit, wie auch in der vorhergehenden Zeit, zwei kulturelle Gebiete ab.

In Ostgeorgien wird die frühe Feldbaukultur von der entwickelten sogenannten Kuro-Arax-Kultur abgelöst. Die Kuro-Arax-Kultur, die eine tausendjährige Periode in der ältesten Geschichte Kaukasiens umfaßt, setzt insgesamt die alten Traditionen der vorhergehenden Kultur fort, hebt sie aber auf eine bedeutend höhere Stufe. Keine geringere Rolle spielte dabei die Ausweitung der Beziehungen zur vorderasiatischen Welt. In der Gegenwart läßt sich das Areal der Kuro-Arax-Kultur genau umreißen. Es ist zu vermerken,

daß keine der kaukasischen Kulturen vorher und nach her eine derartige Verbreitung gefunden hat wie die Kuro-Arax-Kultur.

Sie umfaßte fast ganz Transkaukasien außer dessen Westteil, den Nordostkaukasus, fast das gesamte östliche Anatolien, den Nordwestiran, und ihr Einfluß erreichte das östliche Mittelmeergebiet, Syrien und Palästina. Es wurde wiederholt auf den Zusammenhang der Kuro-Arax-Kultur mit einigen Kulturen Mitteleuropas hingewiesen. Die Stämme, die die Träger der Kuro-Arax-Kultur waren, leisteten im 3. Jahrtausend v. u. Z. einen bedeutenden Beitrag nicht nur zur ältesten Geschichte Kaukasiens, sondern auch Vorderasiens.

Die Frage nach der Herkunft der Kuro-Arax-Kultur ist noch nicht völlig gelöst. Einer der wichtigsten Ursprünge dieser Kultur auf dem Territorium Georgiens befindet sich, in Kwemokartli und dessen angrenzenden Gebieten. Aus dieser Gegend sind die frühesten Denkmäler der Kuro-Arax-Kultur bekannt. Im frühen Stadium der Kuro-Arax-Kultur sind die Traditionen der vorhergehenden Kultur noch vorhanden. Der allgemeine Aufschwung der Landwirtschaft und die Verbesserung der Lebensbedingungen begünstigten das weitere Bevölkerungswachstum, was es seinerseits notwendig macht, neue Landwirtschaftsflächen zu erschließen. Seit dem Ende des 4. Jahrtausends v. u. Z. nehmen die Träger dieser Kultur einen großen Teil Transkasiens ein.

Die Blütezeit der Kuro-Arax-Kultur fällt in den Anfang des 3. Jahrtausends v. u. Z. In dieser Zeit geht ein Umbruch im gesellschaftlichen Leben vorstatten, es ist ein allgemeiner Aufschwung fast aller Zweige der Volkswirtschaft zu beobachten. Eine Periode umfangreicher Landnahme dieser Kulturträger beginnt sowohl in Kaukasien als auch außerhalb. In Transkaukasien sind die Niederungen, das Bergvorland und die Hochgebirgsgegenden dicht besiedelt. In Georgien werden die Niederung von Kartli, das Zweistromland von Iori und Alasani, die Gebirgstäler von Trialeti, das Meschkisch-Dshawachische Plateau usw. intensiv erschlossen. Die anfangs beobachtete Einheitlichkeit dieser Kultur zur Zeit ihrer Blüte zerfällt allmählich, und innerhalb Transkasiens bilden sich im wesentlichen zwei Varianten heraus:

Die eine umfaßt fast das gesamte Ostgeorgien mit den sich westlich anschließenden Gebieten, die zweite die Territorien Armeniens und Aserbaidshans mit den südlich angrenzenden Bezirken.

Derzeit sind in Georgien mehrere alte Siedlungen aus der Blütezeit der Kuro-Arax-Kultur erforscht, darunter Kwazchelebi und Chisanaant-Gora bei Gori, Amiranis-Gora in Achalziche usw. Die Siedlungen waren hauptsächlich an Flüssen, auf hügelartigen Erhebungen, auf Bergterrassen oder an den Hängen von Bergen angelegt. Es waren vorwiegend verhältnismäßig kleine Siedlungen, obwohl es zu dieser Zeit auch größere gab.

Die Erforschung der Ansiedlungen in Schida Kartli zeugt davon, daß das Leben hier im Laufe einiger Generationen ziemlich intensiv verlief, ihr Entwurf jedoch hat sich während dieser ganzen Zeit fast gar nicht verändert. Am Beispiel von Kwazchelebi, die die einzige vollständig ausgegrabene An-

siedlung ist, kann man über die Bebauung und den Entwurf einer alten Siedlungstätte, den Typ der Häuser u. s. w. urteilen. Diese Ansiedlung war — wie auch in der Mehrzahl anderer Fälle — von nicht grossem Ausmass, aber ziemlich dicht bebaut — gegen 35 Bauten. Die Häuser waren fast ganz dicht nebeneinander gelegen mit nicht breiten speziell freigelassenen Durchgängen. Die Wohnhäuser hatten die Form eines Rechtecks mit abgerundeten Ecken; im Zentrum befand sich ein Pfosten. Die Mauern wurden aus geflochtenen Ruten, von beiden Seiten mit Lehm bestrichen oder aus ungebrannten Ziegeln aufgeführt. Die Überdeckung des Hauses ist flach, eine Stampflehmkonstruktion mit einer Öffnung für Licht und Rauch. Jedes einzelne Haus bestand aus einem Wohnzimmer und einem kleinen engen Vorzimmer für wirtschaftliche Zwecke. Die Eingangstür befand sich gewöhnlich an der Fassadenseite des Hauses. Genau in der Mitte des Raumes war in den Lehmbo den ein Herd eingebaut mit drei inwendigen Vorsprüngen. Die Ausmasse des Wohnraums schwankten von 30—60 m². In dieser Periode verbessert sich bedeutend die Bautechnik. Ein »Standart« — Wohnhaus stellt einen festen Bau dar, von ziemlich hoher Qualität, was von der Existenz gewisser alter Traditionen zeugt. Es ist interessant, daß gegenwärtig dieser Bautyp außer in Schida Kartli nirgends auf dem weiten Territorium der Verbreitung der Kuro-Arax-Kultur bekannt ist (Abb. 31,32; Taf. X).

In dieser Periode trifft man einen etwas anderen Planentwurf der Siedlung an, der durch die Eigenartigkeit des Reliefs der Landschaft bedingt ist. Als Beispiel dafür kann die ziemlich große Ansiedlung Amiranis-Gora bei der Stadt Achalziche dienen. Sie nahm ungefähr 3 ha Fläche ein und war am Hang des Berges auf künstlich angelegten Terrassen gelegen, auf denen die Häuser aus Stein auf Lehmörtel aufgeführt wurden, von einer Fläche von 20—54 m². Der Eingang befand sich von der süd-östlichen Seite, die Rückwand aber stieß unmittelbar an den Hang des Berges an. Die Überdeckung des Hauses ist flache Balkendeckung; in einer Reihe von Fällen dienten die Überdeckungen der unteren Terrasse als Höflein der Häuser, die auf der oberen Terrasse gelegen waren. An einigen Häusern wurden lange und schmale Bauten angeführt, höchstwahrscheinlich für den Unterhalt des Viehes. Die terrassenartige Lage der Ansiedlung trug zu ihrer Teilung in selbständige Viertel bei. Im zentralen Teil von Amiranis-Gora befand sich ein unbebauter Platz, der aller Wahrscheinlichkeit nach als allgemeiner Sammelplatz diente.

Eine hohe Entwicklung erreichen in dieser Periode verschiedene Zweige des Handwerks, besonders der Töpferbetrieb, der mit Massenproduktion verbunden ist. Die Kuro-Arax-Keramik wurde noch immer gehandarbeitet, aber in bezug auf die Qualität unterschied sie sich bedeutend von dem Lehmgeschirr der vergangenen Epoche. Ihre Hauptmerkmale waren schwarz — und rotpolitierte Oberfläche, vorwiegend auf »rosa Unterlage«, ein weiter, zylindrischer Hals, eine scharfe Krümmung an der Achsel des Gefäßes, runder Boden, Halbkugelhenkel u. s. w. (Abb. 27, 28, 29, 30, 33, 35; Taf. XII, XIII). Das charakteristischste Dekorationsmotiv war ein Relief-Spiralornament. Seltener trifft man Reliefabbildungen von Tieren. Etwas später wird in der

Verzierung der Keramikwaren das gravierte geometrische Muster zum führenden Ornament (Abb. 33; Taf. XIII).

Eine eigenartige Gruppe keramischer Erzeugnisse bilden die kleinen Skulpturfiguren von Tieren, hauptsächlich von Ochsen und Schafen, aber auch verschiedene Herdstellen. Am häufigsten trifft man hufeisenförmige Gestelle, die mit zoomorphen Skulpturen verziert sind oder aber sehr oft mit der Vorderansicht der menschlichen Figur (Abb. 36).

In der Blütezeit der Kuro-Arax-Kultur erreichen die Metallurgie und die Metallbearbeitung einen hohen Stand. Der bemerkenswerte Erfolg der Metallerzeugung war hauptsächlich auf die engen Kontakte mit der vorderasiatischen Welt zurückzuführen, aber auch auf das Bestehen günstiger Bedingungen für die Entwicklung der örtlichen Metallurgie im Kaukasus. Die Stämme, die die Träger der Kuro-Arax-Kultur waren, trugen bedeutend zur Entwicklung der ältesten Metallurgie des Kaukasus bei, der eines der führenden Zentren der Alten Welt war. In einer Reihe von Siedlungen wurden Spuren von Kupferschmelzwerkstätten, steinerne und tönernen Formen gefunden. Zum Gießen der einzelnen Gegenstände verwendete man örtliches arsenhaltiges Kupfer (Abb. 37, 38, 39, 40, 41; Taf. XIV, XX). Eines der führenden metallurgischen Zentren dieser Zeit befand sich offenbar am Oberlauf des Qwirila. Gerade hier, in den Denkmälern von Satschchere, wurde eine große Zahl verschiedenartiger Metallgegenstände gefunden.

In der Blütezeit der Kuro-Arax-Kultur erfreuten sich Feldbau und Viehzucht eines steilen Aufschwungs. Die Saatflächen, die sich unmittelbar an die Siedlungen anschlossen, wurden hauptsächlich mit Geräten aus Stein und Knochen bearbeitet, aber für das Umgraben der Erdoberfläche wurde anscheinend ein primitiver Hakenpflug verwendet. Die Mannigfaltigkeit der Getreidekulturen erhöhte sich bedeutend. Es ist eine ganze Reihe endemischer Weizensorten bekannt. Das reife Getreide erntete man mit zusammengesetzten Feuersteinsicheln, doch in dieser Zeit traten auch metallklingen auf. Das geerntete Getreide wurde in den Siedlungen entweder in großen Tongefäßen oder in speziell angelegten großen Gruben aufbewahrt. Die Rolle der Viehzucht in der Wirtschaft wuchs bedeutend an. Wesentliche Bedeutung besaßen die Rinder, die nicht nur als Quelle für Fleisch- und Milchprodukte dienten, sondern auch als Zugvieh verwendet wurden. In dieser Zeit änderte sich ein wenig die Zusammensetzung der Herden, es wuchs die Zahl des kleineren Hornviehs. Der Austrieb der Schafe und Ziegen auf die Sommerweiden führte zu einer intensiveren Erschließung der Gebirgsgebiete.

Über die ethnische Zugehörigkeit der Stämme, die die Träger der Kuro-Arax-Kultur waren, bestehen derzeit unterschiedliche Ansichten. Vermutet wurde, diese Stämme seien indoeuropäischer Herkunft. Wahrscheinlicher ist allerdings die Ansicht von der entscheidenden Rolle kaukasischer Stämme unter denen sich auch kartwelische befanden, bei der Herausbildung der Kuro-Arax-Kultur. Sie nahmen zu dieser Zeit offenbar das Territorium Ostgeorgiens mit den sich anschließenden Gebieten sowie das Rioni-Qwirila-Becken in Westgeorgien ein. In das Innere der kolchischen Niederung breitete sich diese Kultur nicht aus. Hier setzte sich im 3. Jahrtausend v. u. Z. eine etwa

andere Kultur fort, die in bedeutendem Maße neolithische Traditionen bewahrte.

In der kolchischen Niederung begegnete man Denkmälern jener Zeit hauptsächlich im Zweistromland von Rioni und Enguri. Dort waren zahlreiche Wohnhügel zu bestimmten Gruppen angeordnet, die verhältnismäßig kleine Sippensiedlungen darstellten. Die Wohnhäuser wurden aus Holz erbaut und hatten meist einen runden Grundriß mit konischem Dach ähnlich dem megrelischen Pazcha. An gegenständlichem Material ist vorwiegend von Handgeformte Keramik vertreten, wobei kleine, dünnwandige Krüge von bikonischer Form vorherrschen. Zahlreich sind Steinwerkzeuge, Pfeilspitzen aus Feuerstein, Getreidereißen usw. Ähnliche Materialien wurden in den nördlicher gelegenen Denkmälern Abchasiens und des Raums Sotschi-Adler gefunden, wobei vor allem eine große Siedlung in der Nähe von Otschamtschire hervorzuheben ist. In diese Zeit gehören auch die Materialien aus den frühen abchasischen Dolmen. Damit umfaße die im 3. Jahrtausend v. u. Z. in Westgeorgien beheimatete Kultur ein bedeutendes Territorium, dessen Nordgrenze im Gebiet von Sotschi verlief, wo sie mit der Maikop-Kultur in Berührung kam. Im Süden verlief die Grenze am Mittellauf des Rioni, wo sie der Kuro-Arax-Kultur benachbart war.

Über vierzig Jahre sind vergangen, seit im Hochgebirgstail Südgeorgiens in Trialeti, zum erstenmal eine Kurgankultur der Bronzezeit entdeckt wurde, die eine Reihe von Grundfragen der ältesten Geschichte Georgiens auf neue Art beleuchtete. Die neuesten Forschungen an Dankmälern des frühen Stadiums der Kurgankultur waren von hervorragenden Entdeckungen gekrönt, die Licht auf eine Reihe außerordentlich wichtiger Fragen warfen. Den Ermittlungen der Archäologie zufolge gingen in der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. u. Z. in Ostgeorgien grundlegende Wandlungen im Leben der Gesellschaft vor sich, die den Untergang der entwickelten und mächtigen Kura-Arax-Kultur bewirkten. Die Siedlungen dieser Kultur wurden aufgegeben, das Leben in den Niederungen „erlosch“, und die Vorgebirgs- und Gebirgsgegenden wurden intensiver besiedelt. Von Grund auf änderte sich die Bestattungssitte, individuelle Kurgangrabstätten, die bisweilen gewaltige Ausmaße erreichten und mit reicher Grabausstattung versehen waren, traten in Erscheinung. Aber wodurch diese Veränderungen, die einen Wechsel der Kulturen zur Folge hatten, hervorgerufen wurden, ist immer noch nicht völlig geklärt.

Die Erscheinung einer für die nördlichen Gebiete charakteristischen Bestattungssitte-individueller Kurgangrabstätten— weist möglicherweise auf die Verstärkung des nördlichen Einflusses hin. Diese Erscheinungen haben den Charakter der Kultur weniger betroffen, die einheimischen Traditionen sind an ihr am meisten zu erkennen. Der endgültige Zerfall der Kuro-Arax-Kultur ist jedoch durch das Eindringen der fremden Kulturgruppen aus dem Norden beschleunigt worden.

Die Materialien der frühen Kurgane zeugen von einer aufeinanderfolgenden Entwicklung, von der genetischen Verwandtschaft mit der vorhergehenden Kura-Arax-Kultur. Die gemeinsamen Züge treten besonders in den

Töpfereierzeugnissen, die bestimmte Merkmale der Kura-Arax-Keramik bewahrt haben, in Erscheinung. Eine Ähnlichkeit ist auch in den Metallgegenständen zu bemerken.

Es ist eine Weiterentwicklung einzelner Handwerke, der Metallurgie und der Töpferei zu beobachten. Es bildete sich die Juwelierkunst heraus: Erstmals wurden Dinge aus Edelmetallen verwendet, anfangs in verhältnismäßig einfacher Form, meist Perlen und Spiralen, später auch wertvolle künstlerische Erzeugnisse.

In der frühen Kurgan-Kultur lassen sich nach dem Charakter der Bestattungssitte und des Grabinventars chronologisch zwei Gruppen unterscheiden: eine frühe und eine etwas spätere. Die ältere Kurgangruppe ist in der Gegenwart aus Trialeti, aus dem Dorf Martqopi in der Nähe von Tbilissi, aus Samgori, Iori-Becken und Schida-Kartli bekannt. Leider können wir die frühe Kurgankultur nur nach ihren Grabmalen charakterisieren. Über die Siedlungen dieser Kultur gibt es bislang fast gar keine Kenntnisse. Daher ist gegenwärtig kaum etwas über die Bautradition, über Bebauung und Anlage der Siedlungen und die Typen der Wohn- und Wirtschaftsgebäude auszusagen. Eine gewisse mittelbare Vorstellung von der Bautechnik geben die Kurganbestattungen. In einzelnen Kurganen haben sich unter einem gewaltigen Stein — und Erdwall Grabbauten aus Holzbalken oder Stein in rechteckiger Form erhalten. Man kann sich vorstellen, daß das wichtigste Baumaterial wohl Holz war. Lehm und Stein wurden für den Bau von Wohnhäusern in geringem Maße genutzt, weshalb sich nur äußerst schwache Spuren ständiger Siedlungen dieser Zeit erhalten haben und unmittelbare Angaben über die weitere Entwicklung von Bauwesen und Architektur fast vollständig fehlen, obwohl die Grabkammern ihrem Charakter nach wahrscheinlich genetisch mit dem Wohnhaus verknüpft waren.

Interessante Ergebnisse lieferten die kürzlichen Ausgrabungen von Kurganen in der Umgebung von Martqopi nahe Tbilissi. Die Kurgane verkörpern recht komplizierte Bauwerke. Sie alle besaßen eine zweischichtige Decke, die obere aus Erde, die innere aus Stein. Manchmal erreichten die Kurgane gewaltige Ausmaße. Die Höhe des Deckwalls vom großen Kurgan aus Martqopi erreichte 12 m, der Durchmesser über 100 m/ (Taf. XVI). In der Mitte des Kurgans befand sich unter einer Steinschicht mit einem Durchmesser von etwa 40,0 m und einer Höhe von 3,0 m auf einem Holzlager die Grabkammer. Die Kammer bestand aus zwei einandergestellten Holzgerüsten. Der Raum zwischen den Wänden war mit großen Steinen gefüllt, unter deren Druck sich die Wandung des inneren Bauwerks stark deformierte. Die Maße des äußeren Holzgerüsts betrugen 11,0X10,0 m, die des inneren 8,0X6,0 m, die Höhe erreichte 2,0 m. Die Wände waren aus 9 gewaltigen Eichenstämmen errichtet, die an den Ecken stabil befestigt waren. Der Boden der Grabkammer war mit flachen Steinplatten ausgelegt, die nicht bis an die Wände reichten, an denen entlang Tongefäße standen (Abb. 43; Taf. XVIII). Die Kammer war offenbar mit einer Balkenschicht überdeckt, von der aber keine Reste erhalten blieben. Der Kurgan enthielt verhältnismäßig reiches Grabinventar.

Ein ähnliches Bild war im Kurgan von Samgori zu beobachten, der un-

weit von Martqopi liegt (Taf. XVI). Er besaß ebenfalls einen gewaltigen doppelschichtigen Deckwall, in dessen Mitte sich eine rechteckige Kammer mit doppelten Balkenwänden befand. Doch diese enthielt überaus bescheidenes Grabinventar.

In einem anderen verhältnismäßig kleinen Kurgan von Martqopi stand unter einem Steinwall mit alter Oberfläche eine Grabkammer, die aus flachen Steinplatten errichtet war. Den erhalten gebliebenen Wänden nach besaß sie innen einen ovalen Grundriß, und die Überdachung bestand möglicherweise aus einer Steinkuppel flacher Steinplatten (Taf. XVII).

Die materiellen Funde aus den Kurganen zeugen vom weiteren Aufschwung des Handwerks. In erster Linie ist die schwarzpolierte Keramik zu nennen, unter der große einhenklige Gefäße von birnenförmigen Aussehen mit verhältnismäßig kleinem Boden überwiegen. Oft sind sie von Krügen mit einem scharfen Absatz im unteren Teil und einem kleinen, eingewölbten Boden begleitet. Es fallen Gefäße auf, die einen bikonischen Körper haben und im oberen Teil des Rumpfes mit zwei Henkeln versehen sind. Trotz einiger Unterscheidungsmerkmale trägt diese Keramik insgesamt einheitlichen Charakter und weist genetische verwandtschaft mit dem vorhergehenden Tongeschirr der Kura-Arax-Kultur auf. Häufig erreicht die Oberfläche der schwarzpolierten Keramik metallischen Glanz, der ihr ein festliches Aussehen verleiht. Außerdem werden auch Elemente des Ornaments übernommen: das gravierte geometrische Ornament, das vorwiegend den oberen Teil des Geschirrs zierte (Taf. XIX; XX).

In der Epoche der frühen Kurgane erreicht die Metallurgie einen gewissen Aufschwung. Die Metallwaffen dieser Zeit zeichnen sich durch Eigenständigkeit der Form aus, was zweifellos von der hohen Meisterschaft der ansässigen Handwerker zeugt (Abb. 44; Taf. XXI). Besondere Erwähnung verdienen die großartigen Beile aus den Kurganen von Martqopi, von denen eines an den Rändern mit einem Fichtenornament eingerahmt ist.

Besondere Aufmerksamkeit verdienen die Erzeugnisse aus Edelmetallen in den Kurganen von Martqopi. In dem großen, reichen Kurgan wurde eine Vielzahl goldener und silbener Perlen gefunden. Bei den goldenen überwiegen Perlen zylindrischer Form mit drei reliefierten Rippen. An gleicher Stelle wurden zwei breite Goldringe mit abgerundeten Rändern entdeckt. Zwar sind diese ersten Juweliererzeugnisse der Form nach sehr einfach gestaltet, doch die Fertigungstechnik ist schon ziemlich hochentwickelt.

In den Kurganen von Martqopi gibt es eine Vielzahl von Karneolperlen, von Anhängern aus Zähnen und Hauern verschiedener Tiere. Bei den Karneolschmuckstücken herrschen verhältnismäßig große Perlen in dreieckiger Form vor. Besonders zu nennen sind die zahlreichen figürlichen Aufhänger aus Perlmutter: runde, manchmal mit eingekerbten Rändern und einem Loch in der Mitte, andere rund mit seltlichen Vertiefungen, wieder andere viereckig mit eingekerbten Rändern usw. (Abb. 45; Taf. XXII).

Bedeutend besser vertreten ist eine spätere Gruppe der frühen Kurgane, die zur Bedeni-Kultur gehören. In dieser Epoche wird offenbar ein großer Teil Ostgorgiens erfaßt, sowohl niedriggelegene als auch Hochgebirgsgebiete. Die äußerste westliche Grenze dieser Gebiete in Schidkartli verlief etwas jen-

seits der Stadt Gori. In der Nähe Kareli wird gegenwärtig die Siedlung Beri Kldeebi der Bedeni-Kultur erforscht. Nicht weit von der Siedlung wurden einige Kurgane entdeckt, die die charakteristische Bedeni-Keramik enthielten. Am dichtesten war in dieser Zeit offenbar Südgeorgien, Kwemokartli besiedelt. In Trialeti, auf dem Plateau von Zalka und dem Plateau von Bedeni sind Kurgane jener Zeit gut vertreten. Die Kurgane des Hochlands von Zalka enthielten hauptsächlich Keramik. In einem der Kurgane wurde neben silbernen Schläfenanhängeln und Reifen, eine goldene Stecknadel mit einem Kopf in Gestalt einer Doppelschnecke gefunden. In einem anderen Kurgan lagen zusammen mit Metallwaffen drei Kleidungsbesatzteile zylindrischer Form aus dünnen Goldscheiben.

Hochinteressantes Material lieferten die Kurgane des Hochgebirgsplateaus aus Bedeni. Die Mehrzahl der Kurgane ist von geringen Ausmaßen, doch sind auch größere anzutreffen. Fast alle Kurgane von Bedeni sind mit Gruben versehen, manchmal mit rechteckigen Kammern aus vertikal aufgestellten Stämmen. Ihr Boden aus gestampftem Lehm war mit Filz, mit Bastmatten oder Fellen wilder Tiere bedeckt. Bisweilen wurde in den Grabschacht ein vierrädriger Wagen gestellt. Besondere Erwähnung verdient der große Kurgan von Bedeni, der überaus interessantes Bestattungsmaterial enthielt. In der Grube befand sich ein rechteckiger Bau, dessen Wände aus vertikal angeordneten Eichenstämmen bestanden. Aus Eichenstämmen waren der Fußboden und die Überdachung der Grabkammer gefertigt. Im Zentralteil des Bauwerks befanden sich ein Ruhelager mit einer Bahre und ein vierrädriger Wagen. In das Grab hatte man außer einem großen Vorrat an Speisen, wollene Gewebe gelegt, Filz, sowie in großer Zahl Keramik — und Holzgeschirr. Reich vertreten war auch das metallische Inventar: eine goldene Stecknadel in Form einer Doppelschnecke (Taf. XXVII), silberne Scheiben und Röhren, Bronzenadeln mit diskusartigem Kopf, aber auch ein Meißel, ein Beil usw. Besonders erwähnenswert sind hervorragende Obsidian — und Kieselspitzen von Pfeilen, die offenbar für den Prunk bestimmt waren.

In der Epoche der Bedeni-Kultur wird das Alasani-Tal in Kachetien intensiv besiedelt. Unter den Denkmälern dieser Zeit sind zwei riesige Kurgane bei Znori und ein großer Kurgan in dem Dorf Bakurziche zu nennen. Die Wallhöhe des größten betrug nicht über 11,0 m, doch sein Durchmesser erreichte über 160 m. Im Mittelteil dieses Kurgans befand sich unter einer Anhäufung von Steinen ein rundes, überirdisches Gebäude aus Stein, das mit Bastmatten ausgelegt war. Die 3 m tiefe Bestattungsgrube, die von einer doppelten Balkenschicht bedeckt war, nahm eine Fläche von 16 m² ein. In der Grabkammer fand man Reste eines hölzernen Wagens, Perlen aus Gold und Karneol, Feuerstein — und Obsidianpfeilspitzen, zahlreiche schwarzpolierte Keramiken usw.

Noch interessanter ist ein zweiter, verhältnismäßig kleiner Kurgan, in dessen Zentrum sich eine große Grube befand, die mit Stämmen in zwei Schichten bedeckt war. Das reiche Grabinventar bestand aus zahlreichen goldenen bikonischen Perlen, zwei silbernen Armbändern, einer silbernen Anstecknadel mit einem Kopf in Doppelschneckenform, einer goldenen Stecknadel, einem Goldplättchen mit umgebogenen Rändern, einem goldenen Röhrchen und

schließlich der bemerkenswerten Goldskulptur eines Löwen (Taf. XXVI). Im Mittelteil des Grabes stand ein hölzerner vierrädriger Wagen, in dem eine große Stückzahl schwarzpolierten Tongeschirrs gefunden wurde.

So lieferten die Grabmale der Bedeni-Kultur ungemein interessantes Material, das neues Licht auf die komplizierten Prozesse der sozialen Beziehungen in der Gesellschaft zu Beginn der Blütezeit der Trialeti-Kultur, der Epoche der mittleren Bronzezeit, wirft. Die materiellen Funde zeugen vom weiteren Aufschwung des handwerklichen Könnens. Auffällig ist die künstlerische Qualität der Massenproduktion, der Keramik. Sie ist hauptsächlich dünnwandig, aus herrlichem Ton gefertigt, schwarzpoliert mit einer Oberfläche, die bis zu metallischem Glanz gerieben wird und bisweilen sogar einen silbernen Ton annimmt. Es überwiegen die kleinen Formen, einhenklige Kesselchen, manchmal mit zylindrischem Hals und sphärischem oder bikonischem Körper, tiefe Schüsseln mit zwei Henkeln, Krüge, dreifüßige Gefäße usw.

Größere Gefäße haben eiförmige oder Kugelgestalt und einen niedrigen, geraden Hals. Ein hauchzartes geometrisches Muster ist das vorwiegende Dekor dieser Keramik; man begegnet auch einem Ornament aus Wölbungen und Vertiefungen, sowie einem „Perlen“-Ornament. Diese Keramik unterscheidet sich wesentlich von der Keramik der älteren Kurgangruppe, und sie weist bestimmte Züge auf, die für das Tongeschirr der folgenden Zeit, der Blüte der Trialeti-Kultur, charakteristisch sind (Abb. 47; Taf. XXIII, XXIV).

Das gleiche läßt sich von der Juwelierkunst sagen. In der Epoche der frühen Kurgane erscheinen, ohne jegliche wesentliche Voraussetzungen, die ersten Gegenstände aus Edelmetallen, und in der Epoche der Bedeni-Kultur treten schon künstlerisch recht hochstehende Juweliererzeugnisse auf. Vielleicht spielten die reichen lokalen Traditionen bei der Verarbeitung von Edelmetallen eine gewisse Rolle. Nicht uninteressant ist, daß in dieser Zeit die ersten Gegenstände aus mit Zinn hergestellter Bronze auftauchen (Abb. 48). Der allgemeine Aufschwung der Metallurgie begünstigte wahrscheinlich auch die Entwicklung des Juwelierhandwerks.

Die beiden goldenen Anstecknadeln mit dem Kopf in Gestalt einer Doppelschnecke aus einem Trialeti-Kurgan und aus einem Bedeni-Kurgan stehen sich in Form und Charakter des Ornaments recht nahe. Die Nadeln erinnern in ihrer Form an kupferne Nadeln, wie sie für das späte Stadium der Kura-Arax-Kultur charakteristisch waren.

Gegenstände der bildenden Kunst sind in der Epoche der frühen Kurgane bisher fast unbekannt, wenn man die oben erwähnte Goldfigur eines Löwen aus dem Alasani-Kurgan außer Betracht läßt. Die Löwenfigur ist gegossen, zeichnet sich durch ihre Statik aus, besitzt einen ziemlich verdickten Hals und stützt sich schwer auf die Füße. Der Vorderteil der Figur, Hals, Kopf, Rachen und Vordergliedmaßen sind mit reliefartigen Beulen und Linien bedeckt. Insgesamt gibt die Skulptur und besonders der Rachen nicht die charakteristischen Merkmale des Tieres wieder. Daher ist nicht auszuschließen, daß diese Löwen-skulptur von einem bodenständigen Meister angefertigt wurde.

Die Existenz gewaltiger Kurgane, deren Errichtung bedeutenden Arbeitsaufwand verlangte, die komplizierte Bestattungssitte, das reiche Grabinventar

tar usw. zeugen von bedeutenden Wandlungen, die in den Gesellschaftsverhältnissen vor sich gingen. Die gewachsenen Bedürfnisse der wirtschaftlich erstarkten Schicht der Gesellschaft gaben einen mächtigen Impuls für neue schöpferische Unterfangen und die Entwicklung verschiedener Handwerke. Die gesamten materiellen Funde der frühen Kurgane zeigen eine allgemeine Hebung des Niveaus der Kultur, deren Entwicklung im Endergebnis zu Beginn des II. Jahrtausends v. u. Z. zur Blüte der Trialeti-Kultur der mittleren Bronzezeit führte.

Zur Zeit gibt es einige Radiokarbondatierungen für die früheren Kurgane. Die älteste Gruppe der Kurgane sollte man zur Mitte der zweiten Hälfte des 3. Jahrtausends v. u. Z. rechnen.

Die Bedeni-Kurgane lassen sich mit dem Ende des 3. Jahrtausend v. u. Z. datieren.

In der ersten Hälfte II. Jahrtausends v. u. Z. in Ostgeorgien sowie in den Nachbargebieten verbreitete sich die neue Trialeti-Kultur. Während dieser Zeit entwickelte sich die Metallurgie, neue Zweige des Handwerks, besonders die Goldschmiedekunst, bildeten sich heraus, neue und eigenartige Bestattungssitten wurden eingeführt usw. Die Weiterentwicklung alter Traditionen und die ethno-kulturellen Beziehungen zur altorientalischen Welt verhalfen den die neue Kultur tragenden Volksstämmen zu einer besonderen Entwicklung. Den anderen Volksstämmen im Kaukasus gelang es nicht, zur gleichen Zeit einen so hohen Entwicklungsstand zu erreichen.

Die meisten Grabfelder der Trialeti-Kultur sind heutzutage bekannt. Die bewohnten Gebiete sind jedoch immer noch nicht entdeckt worden. Von besonderer Bedeutung sind die im Trialeti-Hochgebirge — auf den Plateaus von Zalka und Gomareti, in Meschetien — freigelegten Grabhügel.

Die großen trialetischen Kurgane besitzen eine Stein — oder Erdaufschüttung. Sie verfügen über Gruben oder sind grubenlos angelegt mit überirdischen Aufbauten. Besondere Erwähnung verdienen die gewaltigen Kurgane von Surtaketi mit einer Steinaufschüttung von 8,0 m und einem Durchmesser von 100 m. Im Zentrum der Aufschüttung waren geräumige rechteckige „Bestattungssäle“ mit einer Fläche über 150 m² angelegt (Taf. XXXIV). Von der Ostseite schloß dem Saal ein 40,0 m lange Dromas an (Taf. XXXV). In der großen trialetischen Kurganen herrschte der Brauch der Einäscherung und die Asche des Toten wurde auf einen hölzernen Lager oder Wagen untergebracht.

Erwähnenswert ist ein vierrädriger Holzwagen, den man in einem der Grabhügel in Trialeti fand (Taf. LVI). Die beiden Vorderteile der Hauptdeichsel dieses Wagens enden in den Darstellungen von Ochsenköpfen. Ihrem Stil nach sind diese Darstellungen mit den Abbildungen auf dem silbernen Trinkgefäß sowie mit denen auf dem silbernen Eimer von Trialeti zu verbinden. An den beiden Deichselenden sind voluteartige Reliefs spiralen angebracht. Dieses Motiv kommt auf den in Trialeti ausgegrabenen Gegenständen aus der Mittelbronzezeit oft vor.

Im Zentrum der meisten Grabhügel Meschetiens befand sich eine aus Steinblöcken errichtete Bestattungskammer (Abb. 57, 58; Taf. XLII, XLIII).

In den großen und reichen Grabhügeln von Trialeti wurden einzigartige Beispiele des Kunsthandwerks entdeckt. Die allgemeine Aufwärtsentwicklung einzelner Zweige der Technik und des Handwerks führte zur Erzeugung von Gegenständen besonders hoher Qualität und erstaunlicher Vollkommenheit. Die Verwendung der Töpferscheibe, bessere Vorbereitung des Tonmaterials, die Erhöhung der Anzahl qualifizierter Handwerker usw. führte zu einem besonderen Aufschwung der Keramikerzeugung (Abb. 54, 55). Das Tongeschirr wurde vollkommener und vielfältiger. Zwar blieb die Keramik aus Trialeti immer noch schwarzpoliert, was auf die alten Traditionen zurückzuführen ist — doch erreichte ihre Form, ihre Verzierung sowie die gesamte Qualität einen neuen Entwicklungsstand. Dieses Geschirr ist meist mit geometrischen Figuren geschmückt, die man durch feines Punktornament gestaltete. Manchmal kommt fein aufgekratztes Ornament vor. Das Reliefornament kommt seltener vor (Taf. XXXVI, XXXVII, XXXVIII).

Fast in allen großen Grabhügeln wurde neben der schwarzpolierten Keramik bemaltes Geschirr zweierlei Art gefunden. Einerseits sind es rote Keramikerzeugnisse, die mit einer schwarzen Farbe bemalt sind, andererseits, ist weißlich-kremfarbenes Geschirr ebenfalls mit dunklen Farben verziert. Auf dem schwarzbemalten roten Geschirr kommen meist waagrecht oder auch senkrecht verlaufende und mit Wellenlinien ausgefüllte breite Streifen, Chevrons usw. vor. Manchmal kommen Vogelabbildungen vor. Diese Art der Keramikerzeugnisse — schwarzbemaltes rotes Geschirr — war damals im östlichen Teil Transkaukasiens weit verbreitet (Taf. XXXIX).

Das weißlich-kremfarbene Geschirr mit dunklen Verzierungen wurde bis jetzt außer in den Grabhügeln von Trialeti noch nirgends gefunden. Auch hier haben wir es mit dem Motiv der Wellenlinien zu tun. Außerdem sind es Dreiecke, Rhomben, konzentrische Kreise, ununterbrochenverlaufende Spiralen, das Schachmotiv usw. (Abb. 56; Taf. XL). Es sei hier an ein größeres Gefäß erinnert dessen oberer Teil mit sich rückwärts berührenden dicken Spiralen geschmückt ist. Bezüglich des Ornaments dieser aus Trialeti stammenden Keramikart wurde mehrmals betont, daß zwischen ihr und den Keramikerzeugnissen aus Vorderasien Parallelen gezogen werden können. Die Geschirrform, die sehr der Form der für die Trialeti-Kultur charakteristischen unbemalten Keramik ähnelt, sowie der Dekor, der trotz des südlichen Einflusses eine bestimmte Eigenart aufweist, zeugt von der hiesigen Herkunft dieser Gegenstände (Abb. 59. Taf. XLIV, XLVI).

Zwar findet man in den Grabhügeln von Trialeti metallene Waffen relativ selten, doch zeugt ihre feine Form und Herstellungstechnik von einem hohen Entwicklungsstand der Metallurgie. In dieser Hinsicht heben sich die auf diesen Grabhügeln entdeckten Speerspitzen durch ihre raffinierte Form besonders ab. Einer von ihnen endet in einem goldenen Ring, die beiden anderen haben silberne Ringe. In einem anderen Grabhügel wurde ein hübscher silberner Dolch gefunden. Gefällige Form ist auch für die bronzenen Waffen der Trialeti-Kultur charakteristisch. Es begegnen Beile, Dolchklingen, Degen, Speerspitzen usw. In den Gräbern der gewöhnlichen Gesellschaftsmitglieder finden sich besonders viele Bronzegegenständen.

Im Vergleich zu den anderen Zweigen des Kunsthandwerks erreichte die Goldschmiedekunst der Trialeti-Kultur einen besonders hohen Entwicklungsstand. Komplizierte und zugleich zierliche, mit hohem künstlerischen Können angefertigte goldene und silberne Gegenstände sind Zeugen der besonderen künstlerischen Meisterschaft damaliger Goldschmiede. Gerade ihr hervorragendes Können hatte den Grundstein zur Weiterentwicklung der georgischen Goldschmiedekunst gelegt. Allmählich hatte sich der eigenartig-künstlerische Stil der georgischen Goldschmiedekunst herausgebildet. Inkrustation, Granulation, Poincon, Filigran usw. sind jene Merkmale, die der georgischen Goldschmiedekunst ihren besonderen Charakter verleihen. Die Entwicklung des Kunsthandwerks war zweifellos die Folge des sich innerhalb der Gentilgesellschaft vollzogenen Auflösungsprozesses, der zu jener Zeit bereits weit vorangeschritten sein mußte. Die Herausbildung einer neuen und zugleich stärkeren aristokratischen Schicht, ihre erhöhten Bedürfnisse sowie ihr besonders feiner Geschmack bestimmten die Weiterentwicklung der Goldschmiedekunst.

Die silbernen und goldenen Gegenstände zeichnen sich durch Vielfalt, Kompliziertheit und hohen Stand der künstlerischen Bearbeitungstechnik aus. Es ist unverkennbar, daß die damaligen Künstler auf der Suche nach neuen plastischen Formen waren, doch galt ihre Aufmerksamkeit mehr der äußeren Verzierung. Es wurden neue ornamentale Bilder ausgearbeitet, die Verwendung von bunter Inkrustation, Granulation, Poincon-Technik, Reliefdarstellungen usw. kommt öfter vor. Dies alles trug zur Herausbildung eines eigenartigen farbigen künstlerisch-dekorativen Stils bei. Es zeigt sich, daß das Prinzip der Proportion vom goldenen Schnitt in der damaligen Juwelierkunst bereits bekannt war (Taf. XLVII, XLXIII, XLIX).

In einem der Grabhügel wurde ein goldenes Trinkgefäß entdeckt, das sich durch eine besonders komplizierte Bearbeitungsweise sowie die Vielfalt der verwendeten künstlerischen Mittel auszeichnet (Taf. XXX, XXXI). Es ist aus einer ganzen Goldplatte mit Hilfe eines Drehdornes angefertigt worden. Das Gefäß hat Doppelwände, die sich allmählich verengen und in einen niedrigen, durchbrochenen Fuß übergehen. Die Außenwände sind mit aus dünnem Draht geflochtenen Spiralen verziert, in die Sardonyx, Lazulith und runde Keramiksteine eingelassen sind. Die Inkrustation aus bunten Steinen wirkt durch ihren goldenen Hintergrund besonders beeindruckend. Beeindruckend ist auch ein Anhänger aus Achat (Taf. XXXIII). Der aderige Stein ist fein bearbeitet, hat eine Goldplatte als Fassung und ist mit Sardonyx geschmückt. Schon von längerer Zeit wurde auf eine bestimmte Ähnlichkeit dieses Anhängers mit einem im Mesopotamien entdeckten Anhänger hingewiesen. Zwar ist der letztere viel größer und hat auch eine andere Form, doch ist in technischer Hinsicht eine bestimmte Ähnlichkeit offensichtlich. Interessant sind auch kleine Holzschachteln, die ebenfalls in den Grabhügeln von Trialeti entdeckt wurden und die mit goldumrandeten weißlichen Steinen von verschiedener Form sowie Sardonyx geschmückt sind (Taf. L). Die Inkrustationstechnik muß in Trialeti ziemlich hochentwickelt gewesen sein, weshalb

es möglich wird, zwischen den hiesigen Kunstgegenständen und denen aus Mesopotamien eine Parallele zu ziehen. Bekanntlich war in Mesopotamien die Verzierung der Kunstgegenstände mittels Inkrustation weit verbreitet. Auf einzelnen Platten sowie Standarten kommt oft niedriges geometrisches Reliefornament vor. Zu erwähnen ist die mit Hilfe derselben Technik verzierte konusartige Standarte mit einer Löwendarstellung (Taf. XXXII). Von besonderem Interesse ist eine aus einer goldenen Platte gestaltete Hirschfigur (Taf. LIII). In einem der Grabhügel fand man eine mit Poincon verzierte, runde Silberplatte (Taf. LII). Es sind auch mehrere feingestaltete goldene und silberne Trinkgefäße entdeckt worden (Taf. XXIX, LIV).

Doch zeichnen sich unter den metallenen Gefäßen, die man in den Grabhügeln von Trialeti gefunden hat, zwei silberne Gefäße besonders aus — ein kleiner Eimer und ein Trinkgefäß. (Taf. XXXIII). Der Eimer ist aus einer einheitlichen silbernen Platte angefertigt, sein Grund und die Außenwände sind mit goldenen Reifen geschmückt. Auf dem gesamten Korpus ist eine rituelle Jagdszene dargestellt. Die Tiere und Pflanzen sind mittels niedrigen Reliefs ausgearbeitet. Viel wichtiger und interessanter ist jedoch das Trinkgefäß, welches ebenfalls aus einer ganzen silbernen Platte angefertigt ist. Es hat die Form eines Zylinders und geht in einen hohen Fuß über. Auf den Wänden ist in zwei Reihen eine mit Hilfe niedrigen Reliefs ausgeführte komplizierte Komposition zu sehen. Der untere Fries gibt eine Reihe hintereinander stehender Hirsche wieder, der obere eine komplizierte rituelle Szene. Es sind 23 hintereinander stehende Menschenfiguren, deren Gewänder und Gesichtszüge ganz ähnlich sind (Taf. LV). Jede Figur hat ein hohes Trinkgefäß in der Hand. Im Zentralteil ist eine auf dem Stuhl sitzende Figur dargestellt, vor der sich ein hoher dreieckiger Altar erhebt. Hinter der Figur befindet sich der Baum des Lebens (Abb. 60). Besonders bedeutsam sind die Gewänder der Figuren. Sie weisen eine bestimmte Ähnlichkeit mit altorientalischen — assyrischen und hethitischen — Gewändern auf, haben aber zugleich eine ganze Reihe eigenartiger Merkmale. Hinsichtlich der Bedeutung des oberen Bildes gibt es verschiedene Meinungen. Manche charakterisieren es als einen religiösen Ritus, der vermutlich mit dem Kult des Fruchtbarkeitsgottes zusammenhängt. Einer anderen Meinung nach sind es die vor dem Hauptgott des Stammes versammelten einzelnen Götter usw.

Die Entwicklung der Goldschmiedekunst wurde in Trialeti zweifellos durch die engen Beziehungen zum Alten Orient — besonders zu Sumer — gefördert; aber die Juwelierkunst erreichte hier einen qualitativ neuen, höheren Entwicklungsstand und zeichnete sich durch besondere Merkmale aus. Gerade hier sind die Anfänge der georgischen Goldschmiedekunst zu suchen. Heutzutage ist es schwierig, diesen langen Entwicklungsweg in allen Einzelheiten zu verfolgen. Es ist deshalb besonders schwierig, weil in der auf die Trialeti-Kultur folgenden Zeit — der Spätbronzezeit, in der 2. Hälfte des 2. Jahrtausends v. u. Z. — Kunstgegenstände aus edlen Metallen immer seltener vorkommen. Die erneute Blütezeit der Goldschmiedekunst fällt mit der antiken Periode zusammen, die vermutlich in ihren Wurzeln mit der Trialeti-Kultur verbunden ist.

Die trialetischen Stämme siedelten sich vielerorts im Zentralen und Südöstlichen Transkaukasien an. Sie nahmen ganz Ostgeorgien und die südlich angrenzenden Gebiete ein, fast das gesamte Ararat-tal und bestimmte Bezirke Ostanatoliens und erreichten das Gebiet von Kars. Nach Westgeorgien dringt die Trialeti-Kultur nicht vor.

Im Westteil Georgiens erfuhr die Kultur in dieser Zeit keine besonderen Veränderungen. In der mittleren Bronzezeit wird die kolchische Niederung intensiv erschlossen. Die Vielzahl von Wohnhäusern zeugt vom Bestehen günstiger Bedingungen für eine sesshafte Lebensweise. Häuser und Wirtschaftsbauten wurden hier aus Holz errichtet (Abb. 65; Taf. LXII, LXXI). Die Wohnhügel der kolchischen Niederung enthalten reiche Materialien, in der Hauptsache Keramik (Abb. 62; Taf. XLIII). Zahlreich sind Erzeugnisse aus Stein und Knochen. Die Kulturschichten sind angefüllt mit pflanzlichen und tierischen Nahrungsresten, die von intensiver Landwirtschaft zeugen. Diese Kultur umfaßt den Küstenstreifen Abchasiens, wo sie einige Veränderungen erfährt. Spuren dieser Kultur sind auch in den abchasischen Dolmen vertreten (Abb. 63, 64; Taf. LXIX).

In dieser Zeit findet auch eine intensive Besiedlung der Bergregionen statt. Offenbar trug dazu die weitere Entwicklung der Metallurgie bei, für die alle Voraussetzungen gegeben waren. Am Oberlauf des Rioni in der Nähe des Dorfes Ghebi wurden alte Reste der Erzverarbeitung entdeckt. In dem nicht weit entfernten Flecken Brili wurde ein großes Gräberfeld entdeckt, das vom sesshaften Leben dieser Stämme zeugt. Die Gräber der mittleren Bronzezeit aus dem Gräberfeld von Brili enthielten in großer Zahl Bronze-gerät (Taf. LIX). Erstmals tauchen in dieser Zeit in Westgeorgien Schatzfunde von Bronzegegenständen auf, die auf einen bestimmten Aufschwung der örtlichen Metallurgie hindeuten (Taf. LXI).

In der Epoche der mittleren Bronzezeit erlebt Westgeorgien einen bedeutenden wirtschaftlichen Aufschwung, der auf dem Wachstum der Ackerbauwirtschaft, der moderneren Metallurgie usw. beruht (Abb. 61). Die ortsansässige Gesellschaft geht allmählich von jenen neolithischen Traditionen ab, die sich lange Zeit hindurch im Wirtschaftsleben erhielten. Die allgemeine Hebung des kulturellen und ökonomischen Niveau schuf alle Voraussetzungen für die Herausbildung der kolchischen Kultur der späten Bronzezeit. Westgeorgien blieb nicht verschont von jenen grundlegenden Umwälzungen, die in Georgien und in Kaukasien insgesamt in der zweiten Hälfte des 2. Jahrtausends v. u. Z. zu beobachten sind.

Die Epoche der späten Bronze — und frühen Eisenzeit umfaßt beinahe die ganze zweite Hälfte des 2. Jahrtausends und die ersten Jahrhunderte des 1. Jahrtausends v. u. Z. In dieser Zeit ist eine gewisse kulturelle Isolation zu verzeichnen, die offenbar durch die Schwächung der kulturellen Kontrakte zur altorientalischen Welt hervorgerufen wurde. Es vollziehen sich bedeutende Wandlungen in der Wirtschaft, es entwickelt sich der Ackerbau mit dem Pflug. Bestimmte Veränderungen erlebt die Viehwirtschaft, und es ist ein weiterer Anstieg in der Entwicklung der Bronzemetallurgie zu beobachten. Mit der Ausweitung des bewässerten Ackerbaus beginnt der Prozeß der mehr-

maligen intensiven Nutzung des Landes und der Verlagerungen der Wirtschaftszentren aus den Bergregionen in die Flachlandgebiete. In der Epoche der späten Bronzezeit bilden sich in Westgeorgien und in Ostgeorgien unterschiedliche Kulturen heraus.

Die kolchische Kultur dehnte sich über das gesamte Westgeorgien und die angrenzenden Gebiete aus. Im Süden erfaßte sie bestimmte Bezirke Ostanatoliens. Der Einfluß dieser Kultur auf den Nordkaukasus ist unverkennbar. Aus der Koban-Kultur sind Formen einer Reihe führender Typen von Bronzegeräten bekannt, die auch der kolchischen Kultur eigen sind.

In der späten Bronzezeit werden sowohl die Berg als auch die niedrigen Gebiete der Kolchis gut besiedelt. In den Siedlungen der kolchischen Niederung erbaute man die Häuser und Wirtschaftsbauten auf den Wohnhügeln aus Holz. Die ökonomische Grundlage der Bevölkerung stellte der Ackerbau dar. Zahlreiche Materialien aus den Kulturschichten der Wohnhügel zeugen von intensiver Landwirtschaft.

Einen besonderen Aufschwung erleben in der Epoche der späten Bronzezeit die Berggebiete. Die Entwicklung der Viehzucht, besonders der Schafzucht, der Aufschwung der Metallurgie und andere Faktoren trugen zur Intensivierung des Lebens in der Hochgebirgszone bei. Am Oberlauf des Rioni bestand damals eines der führenden metallurgischen Zentren der kolchischen Kultur, wo Reste alter Stollen des Erzbergbaus entdeckt wurden. Auch die Materialien aus dem Gräberfeld von Brili zeugen vom hohen Stand der Metallverarbeitung.

Eines der führenden Zentren der Metallurgie der kolchischen Kultur befand sich im Tschorochi-Becken, wo ebenfalls Reste alter Bergwerke gefunden wurden. Die südwestliche Kolchis mit den Anrainergebieten erfuhr in dieser Zeit einen gewaltigen Aufschwung, wobei hauptsächlich die Kultur der späten Bronzezeit entstand. Hier sind alle grundlegenden charakteristischen Formen bronzener Waffen und Werkzeuge, Beil, Hacke, ein segmentähnliches Gerät, Flachbeil, Zaldi, Sichel usw. vertreten. Die Existenz bronzener Landwirtschaftsgeräte zeugt vom recht hohen Niveau des Ackerbaus. Die günstigen Bedingungen für die Entwicklung und Intensivierung der Landwirtschaft schufen eine dauerhafte ökonomische Grundlage für die Gesellschaft, die gegen Ende des 2. Jahrtausends v. u. Z. einen bedeutenden sozialen Fortschritt erlebt. In dieser Zeit entstehen offenbar die Voraussetzungen für die Bildung der frühen Klassengesellschaft.

In der kolchischen Kultur unterscheiden sich deutlich einige große und einige verhältnismäßig kleine lokale Bezirke voneinander. Eine dieser größeren lokalen Varianten scheint im nordwestlichen Teil Westgeorgiens existiert zu haben.

In der späten Bronzezeit sind die in der Zeit der Trialeti-Kultur unterbrochenen Beziehungen zwischen Ost — und Westgeorgien wieder zu beobachten. Schida-Kartli ist zu dieser Zeit sehr von der kolchischen Kultur abhängig. In die etwas tiefer liegenden Gebiete Ostgeorgiens reichen die Elemente der kolchischen Kultur nicht hinein. Meschheti befand sich im großen Teil in der Sphäre dieser Kultur. Hier sind die für die kolchische Kultur cha-

rakteristischen Arbeitsgegenstände verbreitet. Zu dieser Zeit wird in Kolchis der Einfluß der ostgeorgischen Kultur groß, hauptsächlich in ihrem nordöstlichen Teil. Vom Ende des 2. Jahrtausends v. u. Z. an ist im zentralen Kaukasus ein bedeutender Aufschwung der Koban-Kultur zu beobachten, die allmählich auch die Kolchis-Kultur erreicht und ihrem starken Einfluß unterfällt. Am Anfang des 1. Jahrtausends v. u. Z. erreicht die kolchische Kultur ihre Blüte. Zu dieser Zeit entsteht neben der Bronzemetallurgie auch die Eisenindustrie. Im VII Jh. v. u. Z. kommt in Kolchis die Zeit der Meisterung des Eisens.

Mit dem Beginn des 1. Jahrtausends v. u. Z. verwischen sich allmählich die Unterschiede zwischen den lokalen Varianten der kolchischen Kultur. Der gleichartige Charakter der Kultur, die ein weites Territorium umfaßt, zeugt von der Bildung einer mächtigen westgeorgischen Stammesvereinigung.

In Ostgeorgien und den angrenzenden Gebieten bildet sich in der frühen Etappe der späten Bronzezeit, im 15.—14. Jh. v. u. Z., eine spezifische Kultur heraus, die sich von der vorhergehenden bedeutend unterscheidet. Die Bestattungssitte verändert sich, und fast gänzlich verschwinden die Gegenstände aus Edelmetallen. Ein Prozeß der Wiedererschließung der Flachlandgebiete setzt ein. Die breite Anwedung von Pflug und Feldbaugeräten und der Übergang zur künstlichen Bewässerung förderten natürlich die intensive Entwicklung des Ackerbaus. In dieser Zeit werden die Niederungen von neuem dicht besiedelt: die Ebene von Schidakartli, die Niederung von Kwemokartli, das Alasani-Tal usw. In der Epoche der späten Bronzezeit vollzieht sich ein Prozeß der Verlagerung von wichtigen wirtschaftlichen Zentren aus dem Gebirge und dem Bergvorland in die Niederungen.

Die Denkmäler einer früheren Stufe der späten Bronzezeit sind fast überall in Ostgeorgien, auch in Armenien und westlichen Aserbaidschan zu finden. Später aber ist der Zerfall des einheitlichen Charakters der Kulturen zu beobachten. Eine Variante der späten Bronzekultur entwickelt sich im Iori-Alasani Becken, die andere — in Schida-Kartli. Für die Schida-Kartlische Variante der Kultur sind folgende Fundsachen bezeichnend: Dolchklingen, Speerspitzen mit offenen Buchsen, eigenartige Keramik. Für das Iori-Alasani Becken sind Dolche vom kachetinischen Typus, Speerspitzen mit geschlossenen Buchsen charakteristisch. Auch die Keramik ist spezifisch. Vom Ende des 2. Jahrtausends an wird in Schida-Kartli, der Einfluß der Iori-Alasani-Kultur größer. Hier entstehen Dolche, Schwerte, Speerspitzen und andere, für diese Kultur charakteristische Gegenstände.

Die Siedlungen dieser Zeit sind hauptsächlich auf Hügeln mit Verteidigungsanlagen angelegt. Die Bewässerungslandwirtschaft begünstigte die Entwicklung bleibender großer Ansiedlungen.

Einen hohen Stand der Entwicklung erreicht in der ostgeorgischen Kultur die Bronzemetallurgie. In der späten Bronzezeit finden spezifische Formen von Bronzewaffen und — Werkzeugen weite Verbreitung: Beil, Schwert, Dolch, Speer, Wurfspeer, Meißel, Flachbeil, Sichel usw. (Abb. 78, Taf. LXX, LXXI, LXXII). Vielfältig ist auch die Keramik dieser Zeit, die auf der Töpferscheibe hergestellt wurde (Abb. 80—83; Taf. LXIII, LXXIX, LXXX). Die

Erforschung der Grabstätten gibt eine Vorstellung vom sozialen Stand der Gesellschaft der späten Bronzezeit. Vom Ende des 2. Jahrtausends v. u. Z. an verbreitet sich das Eisen, das allmählich die führende Stellung in der Metallurgie einnimmt. Im 8.-7. Jh. v. u. Z. setzt die Periode der weiten ausgedehnten Verwendung von Eisen ein.

Auf dem Territorium von Schidakartli kam es in der Epoche der späten Bronzezeit zu einer Wechselwirkung zwischen der westgeorgischen und der ostgeorgischen Kultur.

Zu dieser Zeit formiert sich offenbar eine große und mächtige Vereinigung ostgeorgischer Stämme. Die intensive Landwirtschaft, das hohe Niveau der handwerklichen Produktion, die Verstärkung der Handelsbeziehungen und die Zunahme der sozialen Ungleichheit innerhalb der Gesellschaft schufen gegen Ende der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends v. u. Z. die Bedingungen für die Entstehung der frühen Klassengesellschaft in Ostgeorgien.

ლიტერატურა

კარი I

თავი I. ძველი მისი ხანა

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959.
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, 1970.
 ნ. ბერძენიშვილი, ქვის ხანის ახალი ძეგლები წყალწითელას ხეობაში, თბილისი, 1954.
 მ. ჯაბუნიძე, თრიალეთის მეზოლითური კულტურა, თბილისი, 1976.
 გ. გრიგოლია, ქვემო ქართლის პალეოლითი, თბილისი, 1963.
 გ. ნიორაძე, პალეოლითური ადამიანი დევისხერელში, თბილისი, 1933.
 გ. ნიორაძე, ქვის ხანის ადამიანი საქაფიას გამოქვაბულში, თბილისი, 1953.
 დ. თუშაბრაშვილი, გვარჯილისკლდის პალეოლითური ნაშთები, თბილისი, 1959.
 ლ. წერეთელი, მეზოლითური კულტურა კავკასიის შავიზღვისპირეთში, თბილისი, 1972.
 Археология СССР. Палеолит СССР, Москва, 1984.
 Палеолит Ближнего и Среднего Востока, Ленинград, 1978.
 М. И. Гусейнов, Древнейший палеолит Азербайджана, Баку, 1985.
 В. П. Любин, Мустьерские культуры Кавказа, Москва, 1977.
 С. А. Сардарян, Первообытное общество в Армении, Ереван, 1967.
 Л. Н. Соловьев, Первообытное общество на территории Абхазии, Сухуми, 1971.
 Л. Н. Соловьев, Памятники каменного века Абхазии, Тбилиси, 1987.
 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, Москва, 1965.
 А. А. Формозов, Проблемы этнокультурной истории каменного века на территории европейской части СССР, Москва, 1977.

თავი II. ახალი მისი ხანა

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959.
 საქართველოს ისტორია, ნარკვევები, თბილისი, 1970.
 ს. გოგიტიძე, სამხრეთ-აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, თბილისი, 1978.
 გ. გრიგოლია, ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი, პალური, თბილისი, 1977.
 ძ. ძალანდაძე, დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურა ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე, თბილისი, 1986.
 ლ. ნეზიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ნეოლითი, თბილისი, 1972.
 ლ. ნეზიერიძე, დასავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის განვითარების ადრეული საფეხური, თბილისი, 1986.
 Н. И. Бурчак-Абрамович, Фауна пещеры Сагварджили в Западной Грузии, Тбилиси, 1980.
 Р. М. Мунчаев, На заре бронзового века Кавказа, Москва, 1975.
 Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Ленинград, 1948.

თავი III. მდინარეთის ხანა

- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბილისი, 1970.
 ქვემო ქართლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, თბილისი, 1975.
 თ. კილურაძე, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურის პერიოდიზაცია, თბილისი, 1976.

- მ. მენაბდე, თ. კილუჩაძე, სიონის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1981.
 თ. ნეზირიძე, დარკვეთის მრავალფენიანი ეზი, თბილისი, 1978.
 გ. ქავთარაძე, საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურის ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე, თბილისი, 1981.
 თ. ჯაფარიძე, ა. ჯაფახიშვილი, უძველესი მიწათმოქმედი მოსახლეობის კულტურა საქართველოს ტერიტორიაზე, თბილისი, 1971.
 Археология СССР. Энеолит СССР, Москва, 1982.
 О. А. Абибуллаев, Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР Баку, 1982.
 А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа в V—III тысяч. до н. э., Тбилиси, 1973.
 О. М. Джапаридзе, На заре этнокультурной истории Кавказа, Тбилиси, 1989.
 К. Х. Кушнарера, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, Ленинград, 1970.
 Г. Н. Лисицына, В. В. Прищепенко, Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока, Москва, 1977.
 Р. М. Мунчаев, На заре бронзового века Кавказа, Москва, 1975.
 И. Г. Нариманов, Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана, Баку, 1987.
 Р. Т. Торосян, Раннеземледельческое поселение Техут, Ереван, 1976.
 И. И. Цвиниария, Поселение Гуандра, Тбилиси, 1978.

პ ა რ ო ბ ა

თ ბ ვ ი ტ. აღმზრუნველთა ხანა

§ 1. მტკვარ-არაქსის კულტურა

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959.
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბილისი, 1970.
 ტ. აბესაძე, ლიონის წარმოება ამიერკავკასიაში ძვ. წ. III ათასწლეულში. თბილისი, 1969.
 გ. გობეჯიშვილი, თეთრი წყაროს ნასოფლარი, თბილისი, 1978.
 ი. კიკვიძე, მორწყვა ძველ საქართველოში, თბილისი, 1963.
 ი. კიკვიძე, ხიზანათგორის აღრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი, თბილისი, 1972.
 ი. კიკვიძე, მიწათმოქმედება და სამიწათმოქმედო კულტი საქართველოში, თბილისი, 1976.
 გ. მელიქიშვილი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის, თბილისი, 1965.
 გ. შირცხუაძე, სამშვილდე, თბილისი, 1975.
 ა. თრჭონიკიძე, სამცხე-ჯავახეთი აღრებრინჯაოს ხანაში, თბილისი, 1983.
 გ. ქავთარაძე, საქართველოს ენეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურის ქრონოლოგია ახალი მონაცემების შუქზე, თბილისი, 1981.
 გ. ფხაკაძე, ქვემო ქართლის ენეოლითი, თბილისი, 1963.
 ტ. ჩუბინიშვილი, ამირანის გორა, თბილისი, 1963.
 ალ. ჯაფახიშვილი, ლ. ლონტი, ურბნისი I, თბილისი, 1962.
 თ. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიონის წარმოების აღრეულ საფეხურზე, თბილისი, 1962.
 თ. ჯაფარიძე, ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის, თბილისი, 1976.
 А. И. Джавахишвили, Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа в V—III тысяч. до н. э. Тбилиси, 1973.
 Г. С. Исмаилов, Археологическое исследование древнего поселения Баба-Дервиш, Баку, 1977.
 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Тrialeti, Тбилиси, 1941.
 Б. А. Куфтин, Урартекский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит. Вестник Госмузея Грузии, т. XIII—V, Тбилиси, 1943.
 Б. А. Куфтин, Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949.

- К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили, Древние культуры Южного Кавказа, Ленинград, 1970.
 Р. М. Мунчаев, Древняя культура Северо-Восточного Кавказа, МИА, 100, Москва, 1961.
 Р. М. Мунчаев, Кавказ на заре бронзового века, Москва, 1975.
 Э. В. Ханзадян, Культура Армянского нагорья в III тысяч. до н. э., Ереван, 1967.
 Т. Н. Чубинишвили, К древней истории Южного Кавказа, Тбилиси, 1971.

§ 2. ადრეული შორეული კულტურა

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959.
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970.
 ბ. გოხეიშვილი, ბედენის გორასამარხების კულტურა, თბილისი, 1981.
 ე. გოგაძე, თრიალეთის უორდინული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბილისი, 1972.
 შ. დედაბრიშვილი, Курганы Алазанской долины, Тбилиси, 1979.
 Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Тбилиси, 1974.
 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941.
 § 3. ადრეული შორეული კულტურის ხანა დასავლეთ საქართველოში
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, თბილისი, 1970.
 ი. ჯაფარიძე, ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლიტონის წარმოების ადრეული საფეხურზე, თბილისი, 1976.
 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, Тбилиси, 1949.
 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950.
 А. А. Формозов, Каменный век и энеолит Прикубанья, Москва, 1965.

თ ა ვ ი II. შუაბრინჯაოს ხანა

§ 1. თრიალეთის კულტურა

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959.
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970.
 შ. აშირაძე, ქართული ხელოვნების ისტორია, I, თბილისი, 1944.
 ე. გოგაძე, თრიალეთის უორდინული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი, თბილისი, 1981.
 ნ. ჯაფარიძე, ბრინჯაოს ხანის ოქრომქუდობა საქართველოში, თბილისი, 1981.
 ი. ჯაფარიძე, არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში, ქართველი ტომების ისტორიისათვის პე. წ. II ათასწლეულში, თბილისი, 1981.
 ი. ჯაფარიძე, ი. კიკეძე, ბ. ავალიშვილი, ა. წერეთელი, შესწავლის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები, თბილისი, 1981.
 Л. Жоржикашвили, Э. Гогадзе, Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы, Тбилиси, 1974.
 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941.
 Б. А. Куфтин, Археологические раскопки 1947 года в Цалкинском районе, Тбилиси, 1949.
 А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.
 Б. Б. Пиотровский, Археология Закавказья, Ленинград, 1949.

§ 2. დასავლეთ საქართველო შუაბრინჯაოს ხანაში

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1953.
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, 1970.
 დ. ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის, თბილისი, 1965.
 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, I, Тбилиси, 1949.
 Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Колхиды, II, Тбилиси, 1950.
 Т. К. Микеладзе, Д. А. Хахутишвили, Древнеколхидское поселение Намчедური, Тбилиси, 1985.

§ 1. დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959.
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970.
 ე. გოგაძე, კოლხეთის ბრინჯაოსა და აღრეული რკინის ხანის ნამოსახლართა კულტურა, თბილისი, 1982.
 ა. კალანდ აძე, სოხუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1954.
 ო. ლორთქიფ ანიძე, არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი, თბილისი, 1986.
 თ. შიქელაძე, ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ-დასავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან, თბილისი, 1974.
 თ. შიქელაძე, კოლხეთის აღრეირკინის ხანის სამაროვნები, თბილისი, 1986.
 ა. რამიშვილი, კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბილისი, 1974.
 ლ. სახაროვა, ბრინჯაოს განძები ლენჯუშიდან, თბილისი, 1976.
 ო. ლამბაშიძე, თხზორის განძი, თბილისი, 1963.
 შ. ნატოლანი, მასალები სვანეთის არქეოლოგიისათვის, თბილისი, 1976.
 Б. А. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды, I, Тбилиси, 1949.
 Б. Т е х о в, Центральный Кавказ в XVI—X вв до н. э., Москва, 1977.
 М. Т р а п ш, Памятники колхидской и скифской культуры в селе Куланурхва, Абх. ССР, Сухуми, 1962.

§ 2. აღმოსავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში

- საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1959.
 საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბილისი, 1970.
 არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1978.
 პ. ავალიშვილი, ქვემო ქართლი ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში, თბილისი, 1974.
 ნ. თუშინიშვილი, შადნიშალის სამაროვანი, თბილისი, 1972.
 პ. ლომთათიძე, ბრინჯაოს სატევრები და მახელები, სამთავროს უძველესი სამარხებში, თბილისი, 1974.
 დ. მუსხელიშვილი, ხოელის ნამოსახლარის არქეოლოგიური მასალა, თბილისი, 1978.
 ა. ფიცხელაური, აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პარობლემები, თბილისი, 1973.
 ტ. ჩუბინიშვილი, მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი, 1957.
 დ. ხახუტაიშვილი, უფლისციხე, თბილისი, 1964.
 Б. А. К у ф т и н, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941.
 Б. А. К у ф т и н, Археологическая маршрутная экспедиция, 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию, Тбилиси, 1949.
 Б. В. Т е х о в, Позднебронзовая культура Лиахвского бассейна, Цхинвали, 1957.

ტაბულუმის აღწერილობა

- ტაბ. I. აშელური ხანის ხელნაწახი
 ტაბ. II. მუსტიერული ხანის ქვის იარაღები
 ტაბ. III. ნეოლითი, ქვის ცულები, ისრის პირები და თიხის ჭურჭელი
 ტაბ. IV. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. შულავერის გორა
 ტაბ. V. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. იმირის გორა. № 9—10 შენობა
 ტაბ. VI. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ხრამის ღიღი გორა
 ტაბ. VII. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ქვის იარაღები და თიხის ჭურჭელი
 ტაბ. VIII. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ძვლისა და ქვის იარაღი
 ტაბ. IX. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. თიხის ქანდაკებები
 ტაბ. X. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ქვაცხელების ნამოსახლარი. შენობები.
 ტაბ. XI. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ზიზანანთ გორის წრიული შენობა.
 ხარის ქანდაკება, მრგვალი კერა და ღისკო ირმის გამოსახულებით.
 ტაბ. XII. მტკვარ-არაქსის კულტურა. თიხის ჭურჭელი
 ტაბ. XIII. მტკვარ-არაქსის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.
 ტაბ. XIV. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ლითონის იარაღი
 ტაბ. XV. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ლითონის სამკაული.
 ტაბ. XVI. აღრეული ყორღანების კულტურა. სამგორის და მარტყოფის ყორღანები.
 ტაბ. XVII. აღრეული ყორღანების კულტურა. ქვის ნიგებობა მარტყოფის ერთ-ერთი ყო-
 რღანდან.
 ტაბ. XVIII. აღრეული ყორღანების კულტურა. ხის ნიგებობა მარტყოფის ერთ-ერთი ყო-
 რღანდან.
 ტაბ. XIX. აღრეული ყორღანების კულტურა. თიხის ჭურჭელი
 ტაბ. XX. აღრეული ყორღანების კულტურა. თიხის ჭურჭელი
 ტაბ. XXI. აღრეული ყორღანების კულტურა. ლითონის იარაღი.
 ტაბ. XXII. აღრეული ყორღანების კულტურა. სამკაული.
 ტაბ. XXIII. ბედენის კულტურა. ბერიკლდეების ნამოსახლარი. შენობის ნაშთები, თიხის
 ჭურჭელი.
 ტაბ. XXIV. ბედენის კულტურა. თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს „შტანდარტები“, ოქროს ხეა
 და ოხსილიანის ისრის პირი.
 ტაბ. XXV. აფხაზეთის აღრეული დოღმენების ინვენტარი.
 ტაბ. XXVI. ბედენის კულტურა. ლომის ოქროს ქანდაკება და საკინძები.
 ტაბ. XXVII. ბედენის კულტურა. ოქროს საკინძი.
 ტაბ. XXVIII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივები, სასაფეთქელ რგოლები და კულონი.
 ტაბ. XXIX. თრიალეთის კულტურა. ოქროს შტანდარტი და თასი.
 ტაბ. XXX. თრიალეთის კულტურა. ოქროს სასმისი.
 ტაბ. XXXI. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივი და ოქროს სასმისის ძირი.
 ტაბ. XXXII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს შტანდარტის ნაწილები.
 ტაბ. XXXIII. თრიალეთის კულტურა. ვერცხლის სასმისი.

- ტაბ. XXXIV. თრიალეთის კულტურა. ზურტაყეტის ყორღანები.
- ტაბ. XXXV. თრიალეთის კულტურა. ზურტაყეტის ყორღანები.
- ტაბ. XXXVI. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.
- ტაბ. XXXVII. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.
- ტაბ. XXXVIII. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.
- ტაბ. XXXIX. თრიალეთის კულტურა. მოხატული ჭურჭელი.
- ტაბ. XL. თრიალეთის კულტურა. მოხატული ჭურჭელი.
- ტაბ. XLI. თრიალეთის კულტურა. ხის გოზი.
- ტაბ. XLII. თრიალეთის კულტურა. მესხეთის ყორღანები.
- ტაბ. XLIII. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი მესხეთის ყორღანებიდან.
- ტაბ. XLIV. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.
- ტაბ. XLV. თრიალეთის კულტურა. სატევრის პირები და ობსიდიანის ისრის პირები.
- ტაბ. XLVI. თრიალეთის კულტურა. საძვევებელი მახვილი, ცული და შუბისპირები.
- ტაბ. XLVII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს და ბრინჯაოს საკინძები, ანტიმონის საკიდები.
- ტაბ. XLVIII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივები და ფირფიტები.
- ტაბ. XLIX. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივები და სასაფუთვე რგოლები.
- ტაბ. L. თრიალეთის კულტურა. ხის ყუთის ბრინჯაოს სახელური, ოქროს ტიხრები, სერდო-ლიკისა და მოთეთრო ჭვების თვლები.
- ტაბ. LI. თრიალეთის კულტურა. ოქროს ბუნიკები და შილაკები.
- ტაბ. LII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს და ვერცხლის დისკოები.
- ტაბ. LIII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს ჭანდაკება. შტანდარტი და მედალიონი.
- ტაბ. LIV. თრიალეთის კულტურა. ვერცხლის ჭურჭელი.
- ტაბ. LV. თრიალეთის კულტურა. ოქროს შტანდარტზე და ვერცხლის სასმისზე მოცემული გა-
მოსახულებები.
- ტაბ. LVI. თრიალეთის კულტურა. ხის ოთხთავა ეტლი.
- ტაბ. LVII. თრიალეთის კულტურა. ნიშნაინი ქვები ზურტაყეტის ერთ-ერთი ყორღანიდან.
- ტაბ. LVIII. თრიალეთის კულტურა. ნიშნაინი ქვა ზურტაყეტის ერთ-ერთი ყორღანიდან.
- ტაბ. LIX. შუაბრინჯაოს ხანა. ბრინჯაოს ცულები და ბალთა ბრილის სამაროებიდან.
- ტაბ. LX. შუაბრინჯაოს ხანა. რიტუალური ცულები დასავლეთ საქართველოდან.
- ტაბ. LXI. შუაბრინჯაოს ხანა. ცულები და თოხები ურეკის განძიდან.
- ტაბ. LXII. შუაბრინჯაოს ხანა. ფიჩორის ნამოსახლარი.
- ტაბ. LXIII. შუაბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარებიდან.
- ტაბ. LXIV. შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენი აფხაზეთიდან.
- ტაბ. LXV. კოლხური კულტურა. ანაკლია II. ბრინჯაოს თოხები.
- ტაბ. LXVI. კოლხური კულტურა. თოხი, წალდი, სეგმენტისებრი იარაღი და ცულ-ნამგაღა.
- ტაბ. LXVII. კოლხური კულტურა. კოლხური ცულები და ბრტყელი ცული.
- ტაბ. LXVIII. კოლხური კულტურა. სატევრის პირები, კოლხური ცულის ჩამოსასხმელი
ყალიბი და ფიბულები.
- ტაბ. LXIX. ფასიანურის განძი.
- ტაბ. LXX. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. მახვილები და ცენტრალურამიერ-
კავკასიური ცულები.
- ტაბ. LXXI. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. სატევრის პირები და ბრტყელი
ცულები.
- ტაბ. LXXII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. შუბისპირები, ხელშუბის პი-
რები, ისრისპირები.
- ტაბ. LXXIII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი.
- ტაბ. LXXIV. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი.
- ტაბ. LXXV. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი.

- ტაბ. LXXVI. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. ბრინჯაოს და კუთის ნამგლები, ირმის რქის ძირი, ლახტის თავი, სერდოლიკის შიშვები, კავი, საკინძები და სამაჯური.
- ტაბ. LXXVII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. საკიდები, ქალის გამოსახულება თიხის ჭურჭლის სახელურზე. შინაიტურული სატევრის პირები და ცულები.
- ტაბ. LXXVIII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. ბერკელდების ერთ-ერთი ყორღანის სამარხეული ინვენტარი. ირმის ქანდაკება.
- ტაბ. LXXIX. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. ბრინჯაოს ლაგმები, კახეთში აღმოჩენილი ეტლი.
- ტაბ. LXXX. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. მამაკაცის ბრინჯაოს ქანდაკება.

ОПИСАНИЕ РИСУНКОВ

- Рис. 1. Ручное рубило ашельской эпохи.
- Рис. 2. Ручные рубила ашельской эпохи.
- Рис. 3. Орудия мустьерской эпохи.
- Рис. 4. Верхний палеолит, каменные орудия.
- Рис. 5. Мезолит; каменные орудия
- Рис. 6. Ранний неолит; каменные орудия
- Рис. 7. Поздний неолит; каменные орудия
- Рис. 8. Поздний неолит; каменные топоры
- Рис. 9. Поздний неолит; обломки керамики
- Рис. 10. Поздний неолит, костяные и каменные орудия, глиняные пряслица.
- Рис. 11. Мотыги «сочи-адлерского» и «сухумского» типа
- Рис. 12. Шулаверис Гора; план
- Рис. 13. Имирис Гора; топографический план
- Рис. 14. Имирис Гора; план
- Рис. 15. Имирис Гора; постройка №№ 9—10.
- Рис. 16. Шулаверис-Шомутепинская культура; обсидиановые орудия
- Рис. 17. Шулаверис-Шомутепинская культура; обсидиановые нуклеусы
- Рис. 18. Шулаверис-Шомутепинская культура; костяные и роговые орудия
- Рис. 19. Шулаверис-Шомутепинская культура; костяные и роговые орудия
- Рис. 20. Шулаверис-Шомутепинская культура; костяные орудия
- Рис. 21. Шулаверис-Шомутепинская культура; глиняные сосуды
- Рис. 22. Шулаверис-Шомутепинская культура; глиняные сосуды
- Рис. 23. Шулаверис-Шомутепинская культура; глиняные сосуды
- Рис. 24. Шулаверис-Шомутепинская культура; глиняные фигурки
- Рис. 25. Шулаверис-Шомутепинская культура; глиняные фигурки
- Рис. 26. Шулаверис-Шомутепинская культура; глиняные фигурки
- Рис. 27. Ранний этап куро-араксской культуры; глиняные сосуды
- Рис. 28. Ранний этап куро-араксской культуры; глиняные сосуды
- Рис. 29. Ранний этап куро-араксской культуры; глиняные сосуды
- Рис. 30. Хизанаант Гора — керамика
- Рис. 31. Квацхелеби, постройка
- Рис. 32. Квацхелеби; реконструкция поселения
- Рис. 33. Квацхелеби, глиняные сосуды
- Рис. 34. Квацхелеби; каменные, костяные и металлические предметы
- Рис. 35. Амиранис Гора; глиняные сосуды
- Рис. 36. Куро-араксская культура; глиняные подставки
- Рис. 37. Куро-араксская культура; металлические топоры
- Рис. 38. Куро-араксская культура; штык и копьевидное оружие
- Рис. 39. Куро-араксская культура; кинжалные клинки
- Рис. 40. Куро-араксская культура; клевец, долото, плоский топор, серп и шило.
- Рис. 41. Куро-араксская культура; булавки, браслеты и подвески.
- Рис. 42. Раннекурганная культура; глиняные сосуды
- Рис. 43. Марткопский № 4 курган; погребальная камера
- Рис. 44. Раннекурганная культура; металлические оружия
- Рис. 45. Раннекурганная культура; украшения
- Рис. 46. Беденская культура; поселение Бериклдесби
- Рис. 47. Беденская культура; глиняные сосуды
- Рис. 48. Беденская культура; металлические предметы
- Рис. 49. Абхазские дольмены; инвентарь
- Рис. 50. Абхазские дольмены; бронзовые крюки
- Рис. 51. Триапетская культура; Зуртакетские курганы
- Рис. 52. Триапети; курган VII
- Рис. 53. Триапети; курган XVII
- Рис. 54. Триапетская культура; глиняные сосуды

- Рис. 55. Триалетская культура; глиняные сосуды
 Рис. 56. Триалетская культура; расписная керамика
 Рис. 57. Месхетские курганы
 Рис. 58. Месхетские курганы; глиняные сосуды
 Рис. 59. Триалетская культура; бронзовые оружия, обсидиановые наконечники стрел
 Рис. 60. Триалетская культура; центральное изображение на серебряном кубке
 Рис. 61. Среднебронзовый век Западной Грузии; топоры и мотыги
 Рис. 62. Среднебронзовый век; керамика из Пичорского поселения
 Рис. 63. Среднебронзовый век; Абхазские дольмены
 Рис. 64. Среднебронзовый век; инвентарь абхазских дольменов
 Рис. 65. Среднебронзовый век; деревянная постройка из Аваклии II
 Рис. 66. Колхидская культура; ранние топоры
 Рис. 67. Колхидские топоры
 Рис. 68. Колхидская культура; мотыги, сегментовидное орудие, цалли и плоский топор
 Рис. 69. Колхидская культура; наконечники копий и кинжальные клинки
 Рис. 70. Колхидская культура; глиняные сосуды
 Рис. 71. Колхидская культура; глиняные сосуды
 Рис. 72. Колхидская культура; бляхи, пояс, бусы и височные кольца
 Рис. 73. Колхидская культура; погребальный инвентарь VII в. до н. э.
 Рис. 74. Колхидский топор
 Рис. 75. Колхидская культура; глиняные сосуды VII в. до н. э.
 Рис. 76. Колхидская культура; фигурки животных
 Рис. 77. Колхидская культура; антропоморфные фигурки
 Рис. 78. Позднебронзовая культура Восточной Грузии; кинжалы и наконечники копий
 Рис. 79. Литейные формы для отлития центральнокавказской секиры и плоского топора
 Рис. 80. Позднебронзовая культура Восточной Грузии; глиняные сосуды
 Рис. 81. Позднебронзовая культура Восточной Грузии; глиняные сосуды
 Рис. 82. Позднебронзовая культура Восточной Грузии; глиняные сосуды
 Рис. 83. Позднебронзовая культура Восточной Грузии; глиняные сосуды
 Рис. 84. Месхети; погребальный инвентарь
 Рис. 85. Месхети; колхидские топоры и кинжальные клинки
 Рис. 86. Бронзовые пояса
 Рис. 87. Восточная Грузия; погребальный инвентарь раннего железного века

ОПИСАНИЕ ТАБЛИЦ

- Табл. I. Ручное рубило ашельской эпохи
 Табл. II. Каменные орудия мустьерской эпохи
 Табл. III. Неолит; каменные топоры, наконечники стрел и керамика
 Табл. IV. Шулаверис Гора
 Табл. V. Имирис Гора. Сооружение № 9—10.
 Табл. VI. Храмы Диди Гора
 Табл. VII. Шулаверис-Шомутепинская культура; каменные орудия и глиняные сосуды
 Табл. VIII. Шулаверис-Шомутепинская культура; каменные и костяные орудия
 Табл. IX. Шулаверис-Шомутепинская культура; глиняные фигурки
 Табл. X. Поселение Квацхелеби; постройки
 Табл. XI. Куро-араксская культура; поселение Хизанаант Гора; круглая постройка, скульптура быка, круглый очаг, изображения на глиняном диске.
 Табл. XII. Куро-араксская культура; керамика
 Табл. XIII. Куро-араксская культура; керамика
 Табл. XIV. Куро-араксская культура; металлические орудия
 Табл. XV. Куро-араксская культура; металлические украшения
 Табл. XVI. Самгорский и Марткопский курганы

- Табл. XVII. Марткопский курган № 1; каменная постройка
- Табл. XVIII. Марткопский курган № 4; деревянная постройка
- Табл. XIX. Раннекурганная культура; керамика
- Табл. XX. Раннекурганная культура; керамика
- Табл. XXI. Раннекурганная культура; металлические орудия
- Табл. XXII. Раннекурганная культура; украшения
- Табл. XXIII. Беденская культура; поселение Бериклдеби, постройка; керамика
- Табл. XXIV. Беденская культура; керамика, бронзовые «штандалты», золотой за-
ток и обсидиановые наконечники стрел
- Табл. XXV. Инвентарь ранних абхазских дольменов
- Табл. XXVI. Беденская культура; золотая скульптурка льва и булавки
- Табл. XXVII. Беденская культура; золотая булава
- Табл. XXVIII. Триалетская культура; золотые бусы; височные кольца и кулон
- Табл. XXIX. Триалетская культура; золотые штандарты и кубок
- Табл. XXX. Триалетская культура; золотой кубок
- Табл. XXXI. Триалетская культура; золотые бусы и ножка кубка
- Табл. XXXII. Триалетская культура; золотой штандарт
- Табл. XXXIII. Триалетская культура; серебряный кубок
- Табл. XXXIV. Зуртакетские курганы
- Табл. XXXV. Зуртакетские курганы
- Табл. XXXVI. Триалетская культура; керамика
- Табл. XXXVII. Триалетская культура; керамика
- Табл. XXXVIII. Триалетская культура; керамика
- Табл. XXXIX. Триалетская культура; расписная керамика
- Табл. XL. Триалетская культура; расписная керамика
- Табл. XLI. Триалетская культура; деревянный поднос
- Табл. XLII. Месхетские курганы
- Табл. XLIII. Месхетские курганы, керамика
- Табл. XLIV. Триалетская культура; керамика
- Табл. XLV. Триалетская культура; кинжалные клинки и обсидиановые наконечники
стрел
- Табл. XLVI. Триалетская культура; рапира, топор и наконечники копий
- Табл. XLVII. Триалетская культура; золотые и бронзовые булавы, антимоновые
подвески
- Табл. XLVIII. Триалетская культура; золотые бусы и пластинки
- Табл. XLIX. Триалетская культура; золотые бусы и височные кольца
- Табл. L. Триалетская культура; деревянная шкатулочка
- Табл. LI. Триалетская культура; золотые навершия и трубочки
- Табл. LII. Триалетская культура; золотые и серебряные диски
- Табл. LIII. Триалетская культура; золотая скульптура; штандарты и медальоны
- Табл. LIV. Триалетская культура; серебряные сосуды
- Табл. LV. Триалетская культура; изображения на золотом штандарте и серебряном
кубке
- Табл. LVI. Триалетская культура; деревянная четырехколесная колесница
- Табл. LVII. Изображения на камнях «погребального зала» Зуртакетского кургана
- Табл. LVIII. Изображения на камне «погребального зала» Зуртакетского кургана
- Табл. LIX. Среднебронзовая эпоха; бронзовые топоры и бляха из Брильского могиль-
ника
- Табл. LX. Среднебронзовая эпоха; ритуальные топоры из Западной Грузии
- Табл. LXI. Топоры и мотыги из Урекского клада
- Табл. LXII. Среднебронзовая эпоха; поселение Пичори
- Табл. LXIII. Среднебронзовая эпоха; керамика из поселений Колхидской низменности
- Табл. LXIV. Дольмен среднебронзовой эпохи
- Табл. LXV. Колхидская культура; поселение Анаклия II, бронзовые мотыги
- Табл. LXVI. Колхидская культура; мотыга, цалди, сегментовидное орудие и комби-
нированное орудие

- Табл. LXVII. Колхидская культура; колхидские топоры и плоский топор.
- Табл. LXVIII. Колхидская культура; кинжальные клинки, литейные формы и фибулы
- Табл. LXIX. Пасанаурский клад
- Табл. LXX. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; мечи и центральнокавказские секиры
- Табл. LXXI. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; кинжальные клинки и плоские топоры
- Табл. LXXII. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; наконечники копий, дротики и наконечники стрел
- Табл. LXXIII. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; керамика
- Табл. LXXIV. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; керамика
- Табл. LXXV. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; керамика
- Табл. LXXVI. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; бронзовые и кремневые серпы, булава, сердоликовые бусы, крюк, булавки и браслет
- Табл. LXXVII. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; подвески, изображение женщины на глиняном сосуде, миниатюрные кинжалы и топоры
- Табл. LXXVIII. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; погребальный инвентарь кургана из Бериклдесби и скульптура оленя
- Табл. LXXIX. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы, бронзовые удила и бронзовая колесница из Кахетии
- Табл. LXXX. Восточная Грузия, эпоха поздней бронзы; бронзовые скульптуры мужчины

BESCHREIBUNG DER ABBILDUNGEN

- Abb. 1. Faustkeil der Acheuleen — Zeit
- Abb. 2. Faustkeil der Acheuleen — Zeit
- Abb. 3. Werkzeuge der Epoche des Mousterien
- Abb. 4. Oberes Paläolithikum, Steinwerkzeuge
- Abb. 5. Mesolithikum; Steinwerkzeuge
- Abb. 6. Frühes Neolithikum; Steinwerkzeuge
- Abb. 7. Spätes Neolithikum; Steinwerkzeuge
- Abb. 8. Spätes Neolithikum; Steinäxte
- Abb. 9. Spätes Neolithikum; Bruchstücke von Keramik
- Abb. 10. Spätes Neolithikum; Knochen — und Steinwerkzeuge, Spinngerät aus Ton
- Abb. 11. Hacken von «Sotschi-Adlers» und «Sukhumi» Typen
- Abb. 12. Schulaweris Gora, Plan
- Abb. 13. Imiris Gora, Topographischer Plan
- Abb. 14. Imiris Gora Plan
- Abb. 15. Imiris Gora Bau № 9—10
- Abb. 16. Schulaweri-Schomutepe-Kultur, Obsidianwerkzeuge
- Abb. 17. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Obsidiannukleolen
- Abb. 18. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Knochen — und Hornwerkzeuge
- Abb. 19. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Knochen — und Hornwerkzeuge
- Abb. 20. Schulaweri-Schomutepe Kultur; Knochenwerkzeuge
- Abb. 21. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Tongefäße
- Abb. 22. Schulaweri-Schomutepe-Kultur, Tongefäße
- Abb. 23. Schulaweri-Schomutepe-Kultur, Tongefäße
- Abb. 24. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Tonfiguren
- Abb. 25. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Tonfiguren
- Abb. 26. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Tonfiguren
- Abb. 27. Frühe Stufe der Kuro-Arax-Kultur; Tongefäße
- Abb. 28. Frühe Stufe der Kuro-Arax-Kultur; Tongefäße
- Abb. 29. Frühe Stufe der Kuro-Arax-Kultur; Tongefäße
- Abb. 30. Khisanaant Gora; Keramik
- Abb. 31. Kwazchelebi; Bau
- Abb. 32. Kwazchelebi; rekonstruierte Ansiedlung
- Abb. 33. Kwazchelebi; Tongefäße
- Abb. 34. Kwazchelebi; Stein-, Knochen — und Metallgegenstände
- Abb. 35. Amiranis Gora; Tongefäße
- Abb. 36. Kuro-Arax-Kultur; Tongestell
- Abb. 37. Kuro-Arax-Kultur; Metalläxte
- Abb. 38. Kuro-Arax-Kultur; Bajonett und speerartige Waffe
- Abb. 39. Kuro-Arax-Kultur; Dolchklingen
- Abb. 40. Kuro-Arax-Kultur; Meißel, Flachaxt, Sichel, Ahle
- Abb. 41. Kuro-Arax-Kultur; Stecknadel, Armbänder, Anhänger
- Abb. 42. Frühe Kurgankultur; Tongefäße
- Abb. 43. Martkopikurgan № 4; Grabkammer
- Abb. 44. Frühe Kurgankultur; Metallwerkzeuge
- Abb. 45. Frühe Kurgankultur; Schmuck
- Abb. 46. Bedeni-Kultur; Siedlung Berikldeebi
- Abb. 47. Bedeni-Kultur; Tongefäße
- Abb. 48. Bedeni-Kultur; Metallsachen
- Abb. 49. Abchasische Dolmen; Inventar
- Abb. 50. Abchasische Dolmen; Bronzebacken
- Abb. 51. Trialeti-Kultur; Surtaketikurgane
- Abb. 52. Trialeti; Kurgan VII

- Abb. 53. Trialeti; Kurgan XVII
 Abb. 54. Trialeti-Kultur; Tongefäße
 Abb. 55. Trialeti-Kultur; Tongefäße
 Abb. 56. Trialeti-Kultur; bemalte Keramik
 Abb. 57. Meschhetische Kurgane
 Abb. 58. Meschhetische Kurgane Tongefäße
 Abb. 59. Trialeti-Kultur; Bronzewerkzeug, Obsidianpfeilspitzen
 Abb. 60. Trialeti-Kultur; zentrale Darstellung auf einem silbernen Becher
 Abb. 61. Mittlere Bronzezeit Westgeorgiens; Äxte und Hacken
 Abb. 62. Mittlere Bronzezeit; Keramik aus Pitschora Siedlung
 Abb. 63. Mittlere Bronzezeit; Abchasische Dolmen
 Abb. 64. Mittlere Bronzezeit; Inventar der abchasischen Dolmen
 Abb. 65. Mittlere Bronzezeit; Holzbau aus Anaklia II
 Abb. 66. Kolchische Kultur; frühe Äxte
 Abb. 67. Kolchische Äxte
 Abb. 68. Kolchische Kultur; Hacken, segmentartiges Werkzeug, Zaldi und Flachaxt
 Abb. 69. Kolchische Kultur; Speerspitzen und Dolchklingen
 Abb. 70. Kolchische Kultur; Tongefäße
 Abb. 71. Kolchische Kultur; Tongefäße
 Abb. 72. Kolchische Kultur; Blechschilde, Gürtel, Halskette, Ringe
 Abb. 73. Kolchische Kultur; Grabinventar 7. Jh. v. u. Z.
 Abb. 74. Kolchische Axt
 Abb. 75. Kolchische Kultur; Tongefäße 7. Jh. v. u. Z.
 Abb. 76. Kolchische Kultur; Tierfiguren
 Abb. 77. Kolchische Kultur; Anthropomorphe Figuren
 Abb. 78. Spätbronzezeitliche Kultur Ostgeorgiens; Dolche und Speerspitzen
 Abb. 79. Gießformen für zentraltranskaukasische Streit — und Flachäxte
 Abb. 80. Spätbronzezeitliche Kultur Ostgeorgiens; Tongefäße
 Abb. 81. Spätbronzezeitliche Kultur Ostgeorgiens; Tongefäße
 Abb. 82. Spätbronzezeitliche Kultur Ostgeorgiens; Tongefäße
 Abb. 83. Spätbronzezeitliche Kultur Ostgeorgiens; Tongefäße
 Abb. 84. Meschheti; Grabungsinventar
 Abb. 85. Meschheti; Kolchische Äxte und Dolchklingen
 Abb. 86. Bronzegürtel
 Abb. 87. Ostgeorgien; Grabinventar der frühen Eisenzeit

BESCHREIBUNG DER TAFELN

- Taf. I. Faustkeil der Acheuleen-Zeit
 Taf. II. Steinwerkzeuge der Epoche des Mousterien
 Taf. III. Neolithikum; Steinäxte, Pfeilspitzen und Keramik
 Taf. IV. Schulaweris Gora
 Taf. V. Imiris Gora. Anlage № 9—10
 Taf. VI. Khramis Didi Gora
 Taf. VII. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Steinwerkzeuge und Tongefäße
 Taf. VIII. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Stein — und Knochenwerkzeuge
 Taf. IX. Schulaweri-Schomutepe-Kultur; Tonfiguren
 Taf. X. Ansiedlung Kwazchelebi; Bau
 Taf. XI. Kuro-Arax-Kultur; Ansiedlung Chisanaant Gora; rundes Bau, Stierfigur, runder Herd, Darstellungen auf Tondiskus
 Taf. XII. Kuro-Arax-Kultur; Keramik
 Taf. XIII. Kuro-Arax-Kultur; Keramik

- Taf. XIV. Kuro-Arax-Kultur; Metallwerkzeuge
 Taf. XV. Kuro-Arax-Kultur; Metallschmuck
 Taf. XVI. Samgori — und Martkopikurgane
 Taf. XVII. Martkopikurgan № 1; Steinbau
 Taf. XVIII. Martkopikurgan № 4; Holzbau
 Taf. XIX. Frühe Kurgankultur; Keramik
 Taf. XX. Frühe Kurgankultur; Keramik
 Taf. XXI. Frühe Kurgankultur; Metallwerkzeuge
 Taf. XXII. Frühe Kurgankultur; Schmuck
 Taf. XXIII. Bedeni-Kultur; Siedlung Berikdeebi, Bau, Keramik
 Taf. XXIV. Bedeni-Kultur; Keramik, Bronzestandarten, goldene Spirale, Obsidian-
 pfeilspitzen
 Taf. XXV. Inventar der frühen abchasischen Dolmen
 Taf. XXVI. Bedeni-Kultur; goldene Löwenfigur und Stecknadel
 Taf. XXVII. Bedeni-Kultur; goldene Stecknadeln
 Taf. XXVIII. Trialeti-Kultur; goldene Halskette, Ringe, Anhänger
 Taf. XXIX. Trialeti-Kultur; goldene Standarten und Becher
 Taf. XXX. Trialeti-Kultur; goldener Becher
 Taf. XXXI. Trialeti-Kultur; goldene Halskette und Becherfuß
 Taf. XXXII. Trialeti-Kultur; goldener Standarten
 Taf. XXXIII. Trialeti-Kultur; silberner Becher
 Taf. XXXIV. Surtaketikurgane
 Taf. XXXV. Surtaketikurgane
 Taf. XXXVI. Trialeti-Kultur; Keramik
 Taf. XXXVII. Trialeti-Kultur; Keramik
 Taf. XXXVIII. Trialeti-Kultur; Keramik
 Taf. XXXIX. Trialeti-Kultur; bemalte Keramik
 Taf. XL. Trialeti-Kultur; bemalte Keramik
 Taf. XLI. Trialeti-Kultur; Holztafel
 Taf. XLII. Meskhetische Kurgane
 Taf. XLIII. Meskhetische Kurgane; Keramik
 Taf. XLIV. Trialeti-Kultur; Keramik
 Taf. XLV. Trialeti-Kultur; Dolchklängen und Obsidianpfeilspitzen
 Taf. XLVI. Trialeti-Kultur; Rapier, Axt, Pfeilspitzen
 Taf. XLVII. Trialeti-Kultur; goldene und bronzene Stecknadeln, Antimonanhänger
 Taf. XLVIII. Trialeti-Kultur; goldene Halskette und Platten
 Taf. XLIX. Trialeti-Kultur; goldene Halskette und Ringe
 Taf. L. Trialeti-Kultur; Schatulle aus Holz
 Taf. LI. Trialeti-Kultur; goldene Röhrchen
 Taf. LII. Trialeti-Kultur; goldene und silberne Disken
 Taf. LIII. Trialeti-Kultur; goldene Skulptur, Standarten und Medallions
 Taf. LIV. Trialeti-Kultur; silberne Gefäße
 Taf. LV. Trialeti-Kultur; Darstellungen auf goldener Standarte und silbernem
 Becher
 Taf. LVI. Trialeti-Kultur, Holzvierradwagen
 Taf. LVII. Darstellung auf den Steinen des «Bestattungssaales» des Surtaketikur-
 gans
 Taf. LVIII. Darstellung auf den Steinen des «Bestattungssaales» des Surtaketikurgans
 Taf. LIX. Mittlere Bronzezeit; bronzene Äxte und Blechschild aus des Brilischen
 Grabstätte
 Taf. LX. Mittlere Bronzezeit; Ritualäxte aus Westgeorgien
 Taf. LXI. Äxte und Hacken aus Ureklischatz
 Taf. LXII. Mittlere Bronzezeit; Siedlung Pitschori

- Taf. LXIII. Mittlere Bronzezeit; Keramik aus den Siedlungen der kolchischen Tiefebene
- Taf. LXIV. Dolmen der mittleren Bronzezeit
- Taf. LXV. Kolchische Kultur; Siedlung Anaklia II, bronzene Hacken
- Taf. LXVI. Kolchische Kultur; Hacken, Zaldi, segmentartiges und kombiniertes Werkzeug
- Taf. LXVII. Kolchische Kultur; kolchische Äxte und flache Axt
- Taf. LXVIII. Kolchische Kultur, Dolchklingen, Gießformen und Fibulen
- Taf. LXIX. Pasanaurischatz
- Taf. LXX. Ostgeorgien, späte Bronzezeit; Schwerte und zentraltranskaukasische Streifäxte
- Taf. LXXI. Ostgeorgien, späte Bronzezeit; Dolchklingen und flache Äxte
- Taf. LXXII. Ostgeorgien, späte Bronzezeit; Speer — und Pfeilspitzen, Wurfspieße
- Taf. LXXIII. Ostgeorgien; späte Bronzezeit; Keramik
- Taf. LXXIV. Ostgeorgien; späte Bronzezeit; Keramik
- Taf. LXXV. Ostgeorgien, späte Bronzezeit; Keramik
- Taf. LXXVI. Ostgeorgien, späte Bronzezeit, bronzene und kieselne Sicheln, Stab, Halskette aus Sardonyx, Stecknadeln und Armbänder
- Taf. LXXVII. Ostgeorgien, späte Bronzezeit; Anhänger, Frauendarstellung auf einem Tongefäß, winzige Dolche und Äxte
- Taf. LXXVIII. Ostgeorgien, späte Bronzezeit, Grabinventar aus dem Kurgan von Berikdeebi und Hirschskulptur
- Taf. LXXIX. Ostgeorgien, späte Bronzezeit, bronzenes Gebiß und bronzenes Wagenmodell aus Kachetien
- Taf. LXXX. Ostgeorgien, späte Bronzezeit; bronzene Skulptur eines Mannes

ტაბ. I. აშელური ხანის ხელნაწახი

II

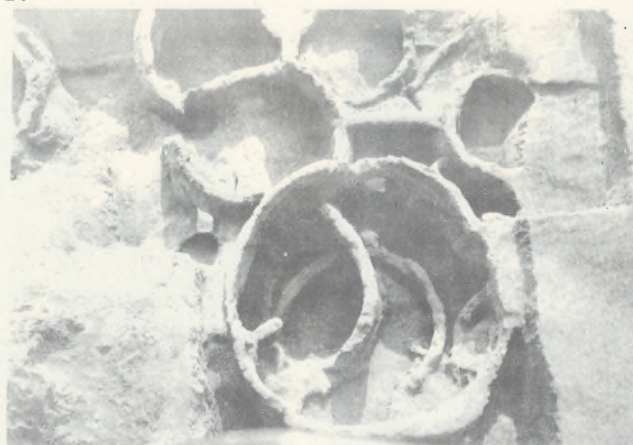

ტაბ. II. მუსტიერული ხანის ქვის იარაღები

ტაბ. III. ნეოლითი, ქვის ცულები, ისრის პირები და თიხის ჭურჭელი

IV

ტაბ. IV. შულავერ-შოშლეთის კულტურა. შულავერის გორა

ტაბ. V. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა, იმირის გორა, № 9—10 შენობა

VI

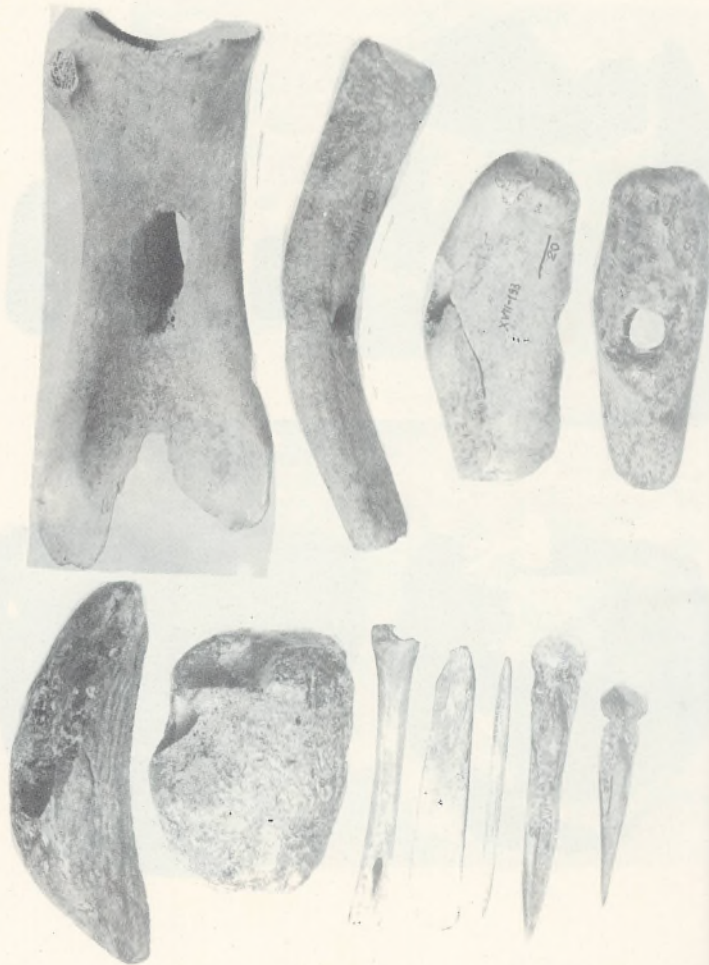

ტაბ. VI. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ხრამის დიდი გორა

ტაბ. VII. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ქვის იარაღები და თიხის ჭურჭელი

VIII

ტაბ. VIII. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. ძვლისა და ქვის იარაღი

ტაბ. IX. შულავერ-შომუთეფეს კულტურა. თიხის ქანდაკებები

X

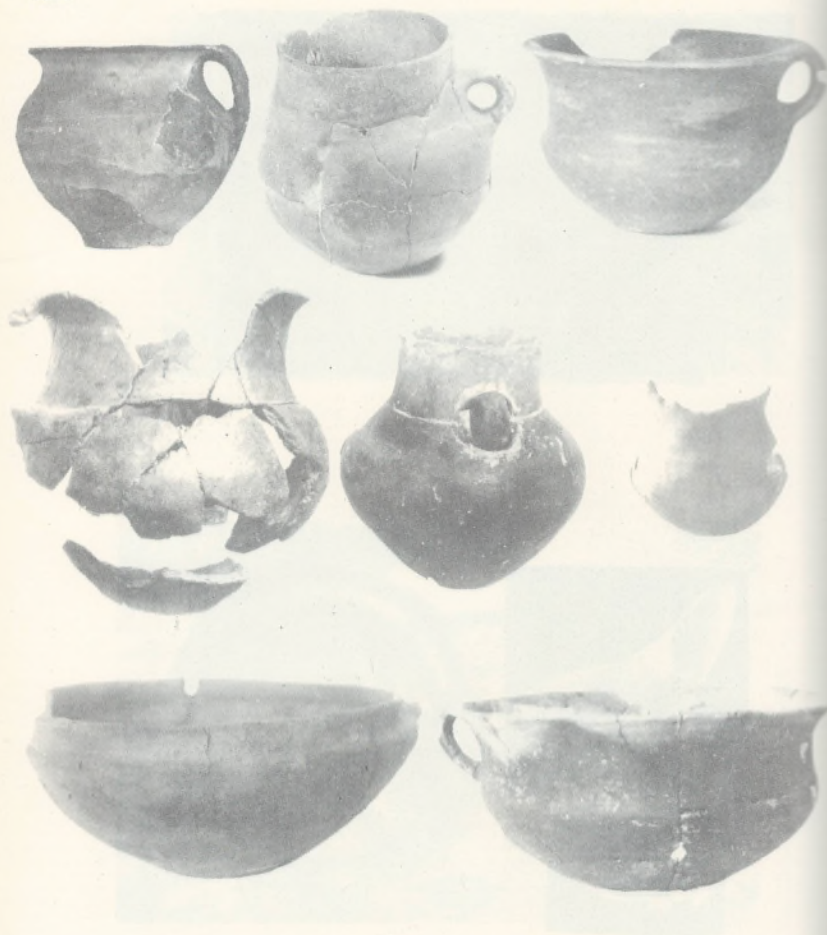

ტაბ. X. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ქვაცხელების ნამოსახლარი. შენობები.

ტაბ. XI. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ხიზანაანთ გორის წრიული შენობა.
ხარის ქანდაკება, მრგვალი კერა და დისკო ირმის გამოსახულებით.

XII

ტაბ. XII. მტკვარ-არაქსის კულტურა. თიხის ქურბული

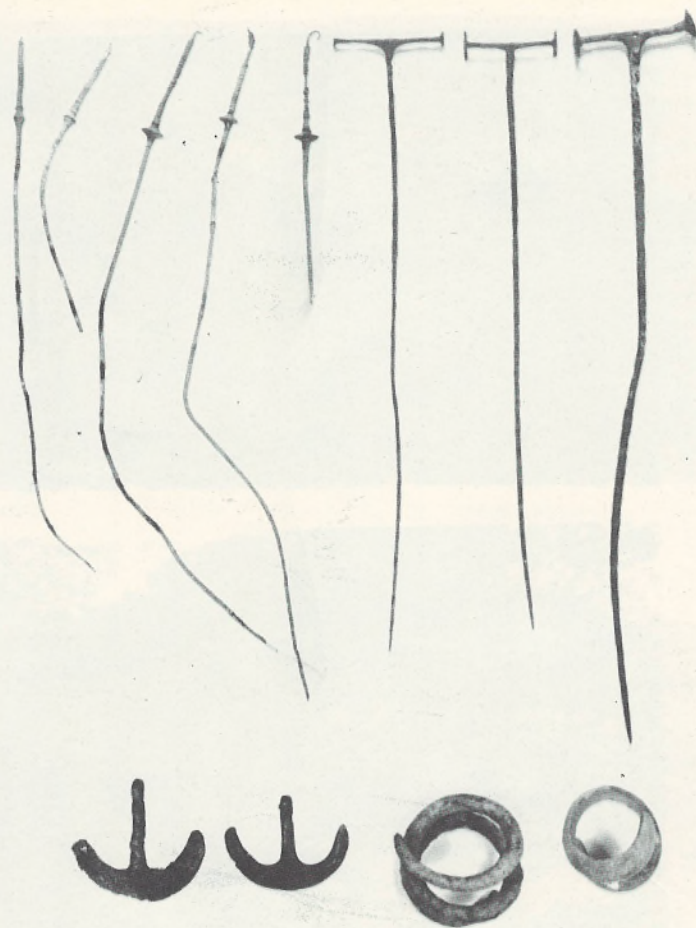
ტაბ. XIII. მტკვარ-არაქსის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

XIV

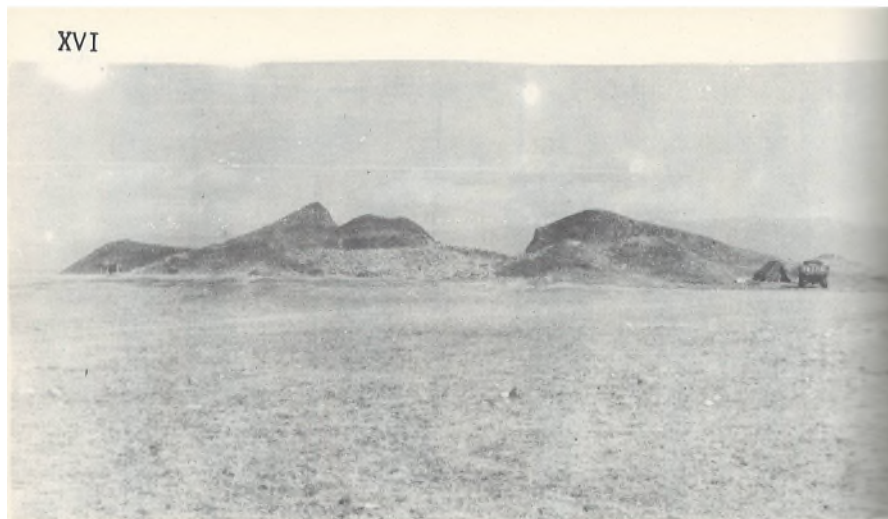
ტაბ. XIV. შტევარაშის კულტურა. ლითონის იარაღი

XV

ტაბ. XV. მტკვარ-არაქსის კულტურა. ლითონის სამკაულო.

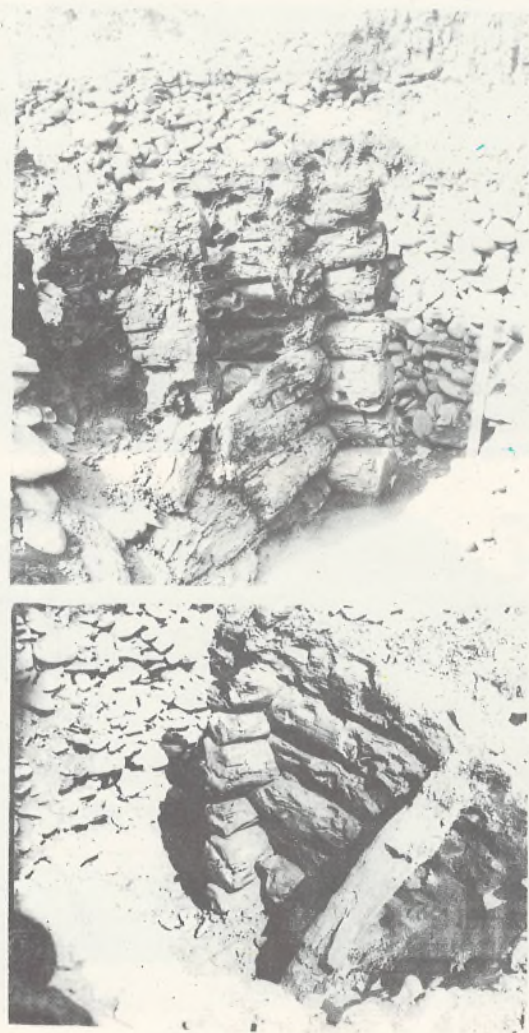
XVI

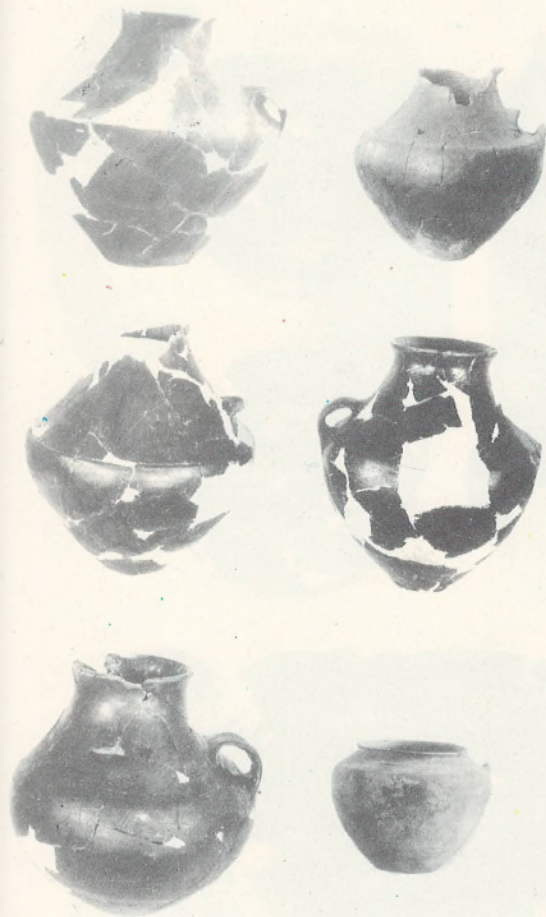
ტაბ. XVI. აღრეული ყორღანების კულტურა. სამგორის და მარტყოფის ყორღანები.

ტაბ. XVII. აღრეული ყორღანების კულტურა. ქვის ნაგებობა მარტყოფის ერთ-ერთი ყორღანიდან.

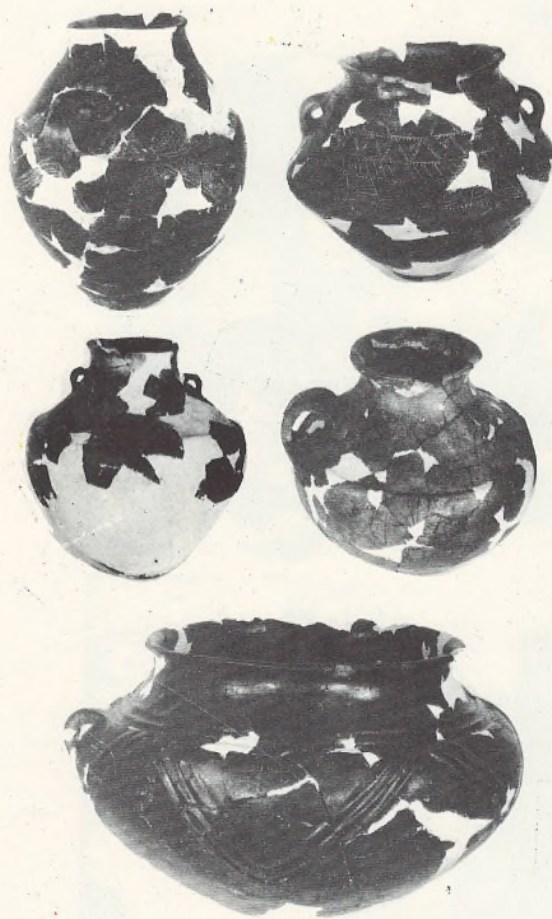

ტაბ. XVIII. აღჩეული ცოლანების კულტურა. ხის ნაგებობა მარტყოფის ერო-ერთი უბ-
რდანიდან.

ტაბ. XIX. აღრეული ყორღანების კულტურა. თიხის ჭურჭელი

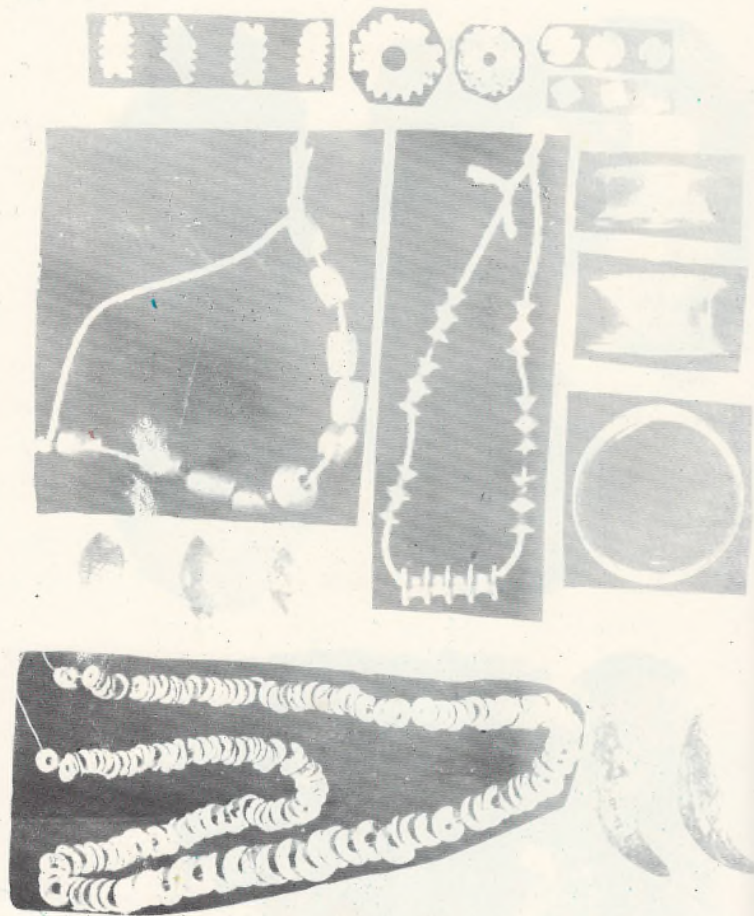
XX

ტაბ. XX. იდრეული ყორღანების კულტურა. თიხის ჭურჭელი

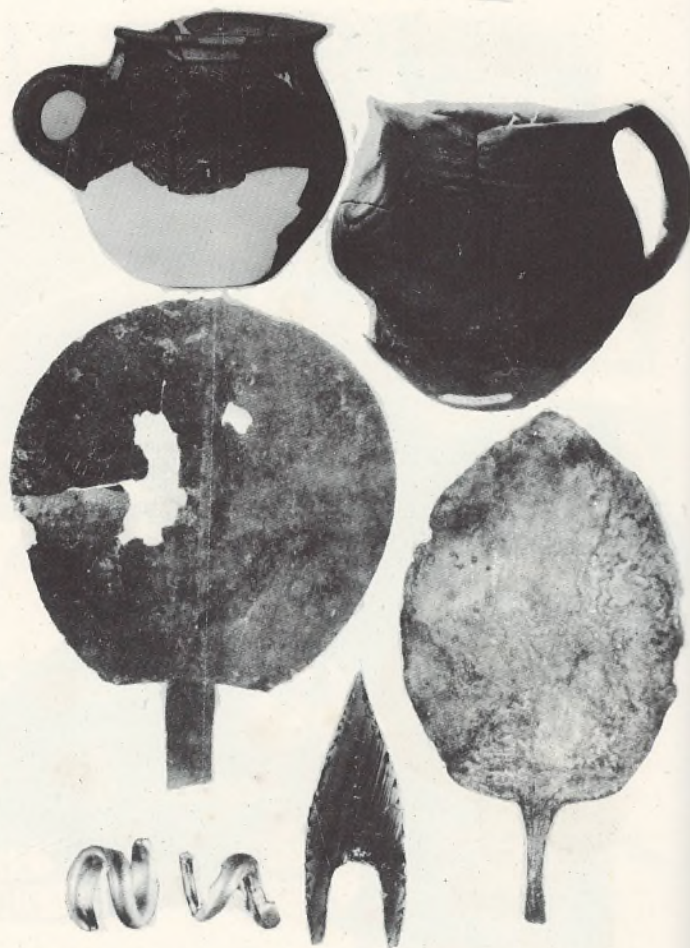
ტბ. XXI. აღრეული ყორღანების კულტურა. ლითონის იარაღი.

ტაბ. XXII. ადრეული ყორღანების კულტურა. სამკაული.

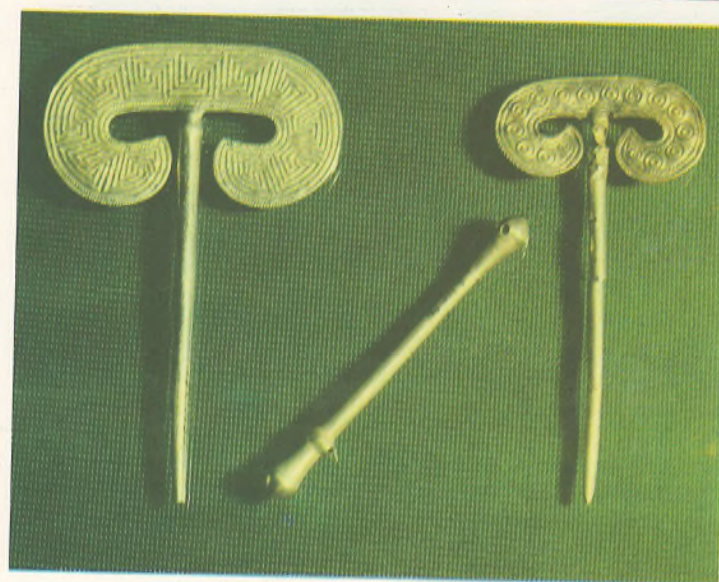
ტაბ. XXIII. ბედენის კულტურა. ბერიკლდების ნაშთები. შენობის ნაშთები, იიხას
კურგელი.

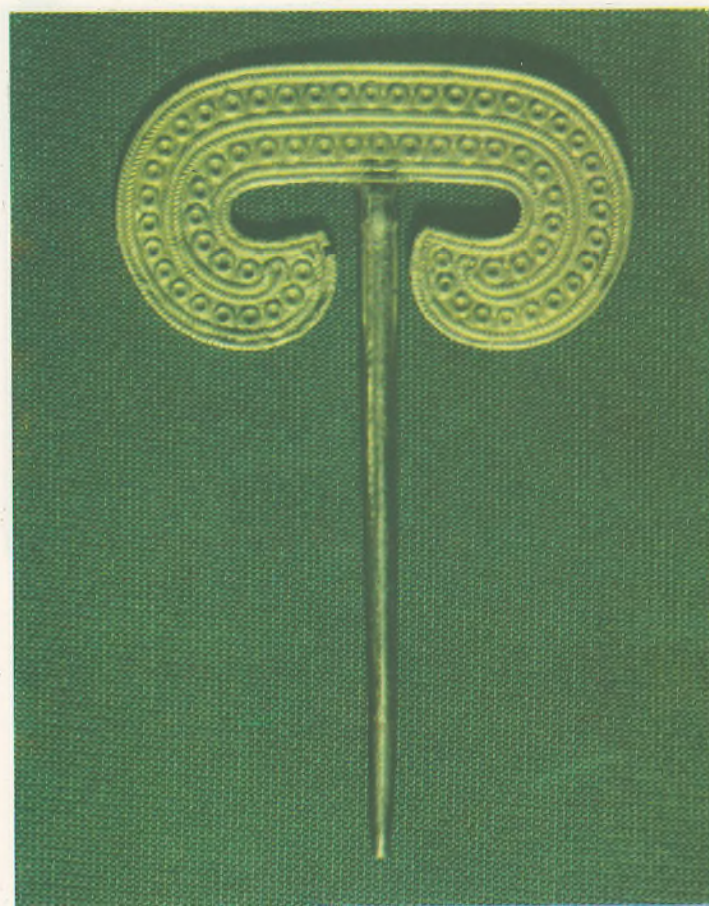
ტაბ. XXIV. ზედევის კულტურა. თიხის ჭურჭელი, ბრინჯაოს „შტანდარტები“, ოჭროს ზევა და ობსიდიანის ისრის პირი.

ტაბ. XXV. აფხაზეთის ადრეული დოლმენების ინვენტარი.

ტაბ. X XVI. ბედენის კულტურა. ლომის ოჭროს ჭანდაკება და საკინძები.

ტაბ. XXVII. ბელენის კულტურა. ოჭროს საყინძი.

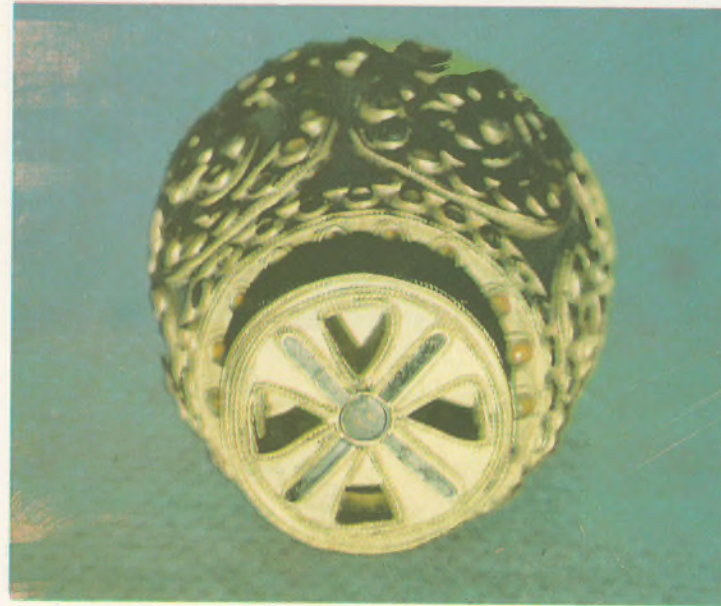
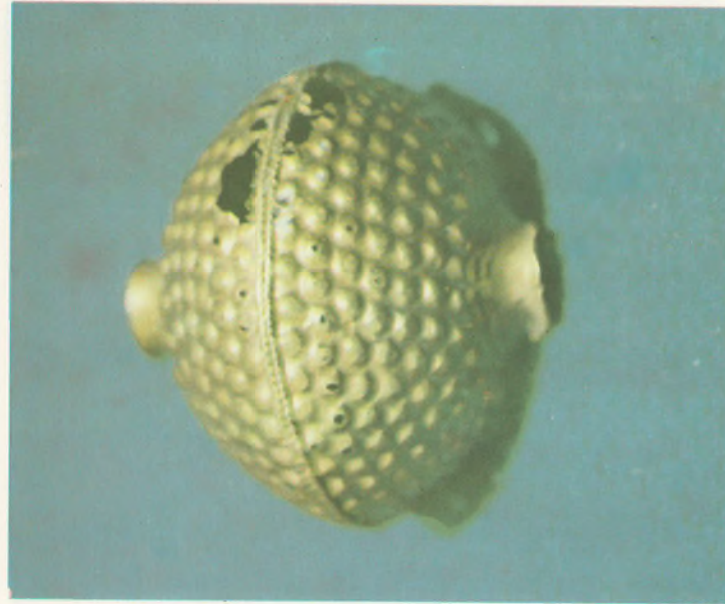
ტაბ. XXVIII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივები, სასაფეთქლე რგოლები და კულონი.

ტაბ. XXIX. თრიალეთის კულტურა. ოქროს შტანდარტი და თასი.

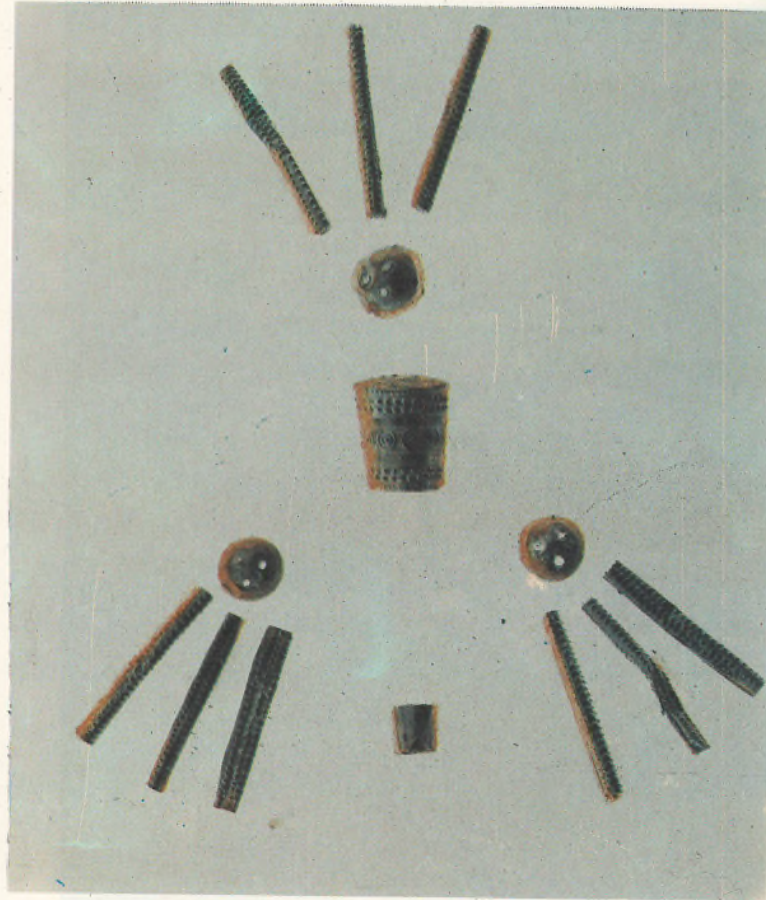

ტაბ. XXX. თრიალეთის კულტურა. ოქროს სასმისი.

ტაბ. XXXI. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივი და ოქროს სასმისის ძირი.

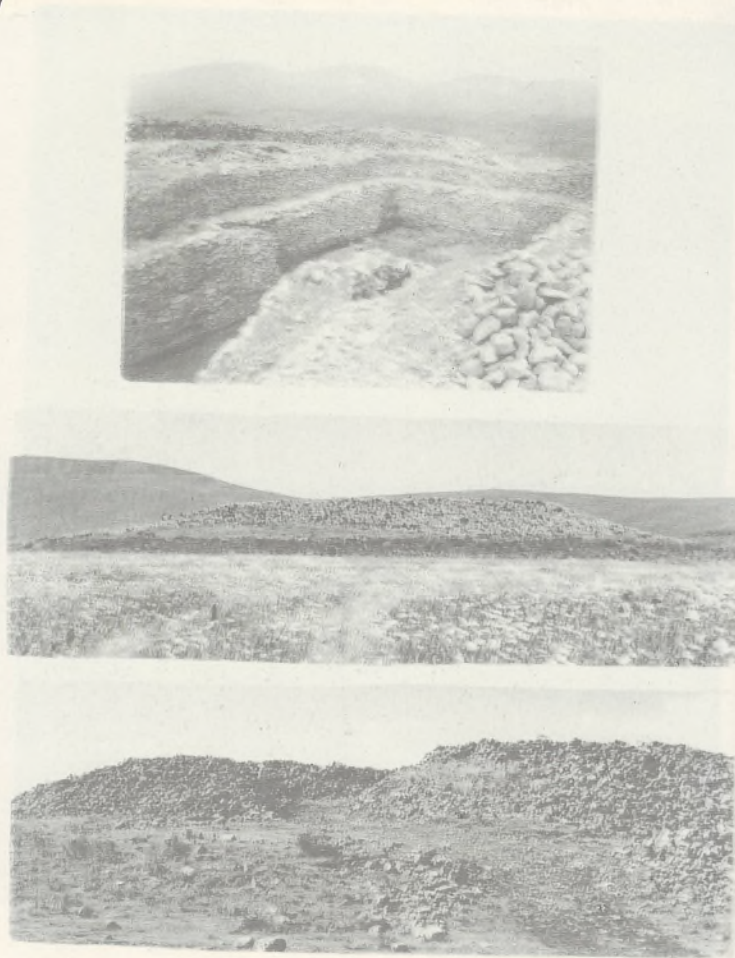

ტაბ. XXXII. თრიალეთის კულტურა, ოჭრის შტანდარტის ნაწილები.

ტაბ. XXXIII. თრიალეთის კულტურა. ვერცხლის სასმისი.

3. ა. ჯაფარიძე

ტაბ. XXXIV. თრიალეთის კულტურა, ზურტაყეტის ყორღანები.

ტაბ. XXXV. თრიალეთის კულტურა. ზურტაყეტის ყორღანები.

XXXVI

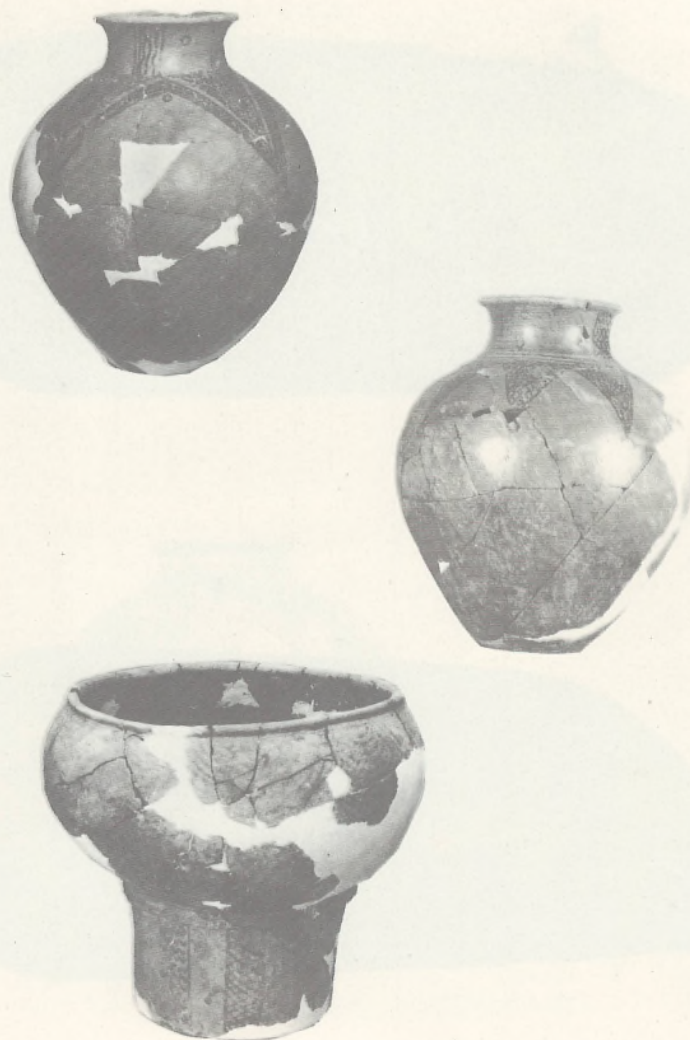
ტბ. XXXVI. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

ტაბ. XXXVII. თრიალეთის კულტურა. თიხის ჭურჭელი.

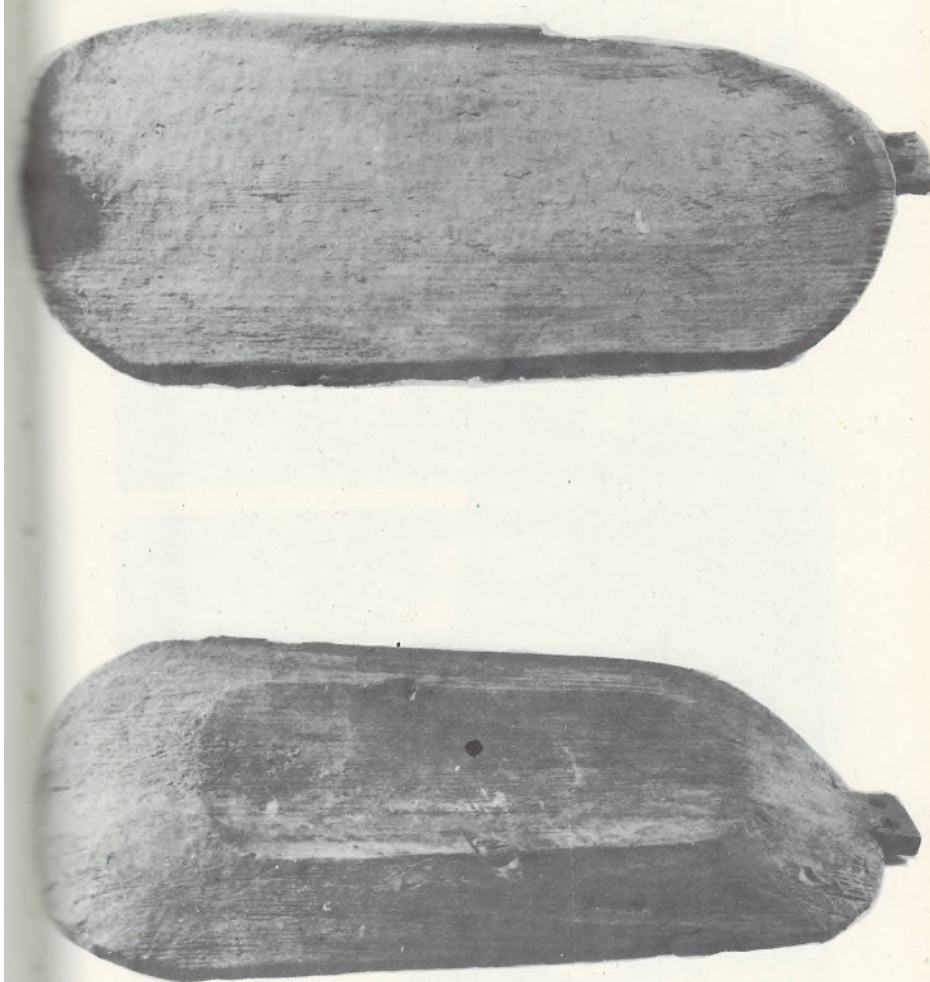
ტაბ. XXXVIII. თრიალეთის კულტურა, თიხის პერპედი.

ტაბ. XXXIX. თრიალეთის კულტურა. მოხატული ჭურჭელი.

ტაბ. XL. თრიალეთის კულტურა. მოხატული კურკელი.

ტაბ. XLI. თრიალეთის კულტურა. ხის გლობი.

XLII

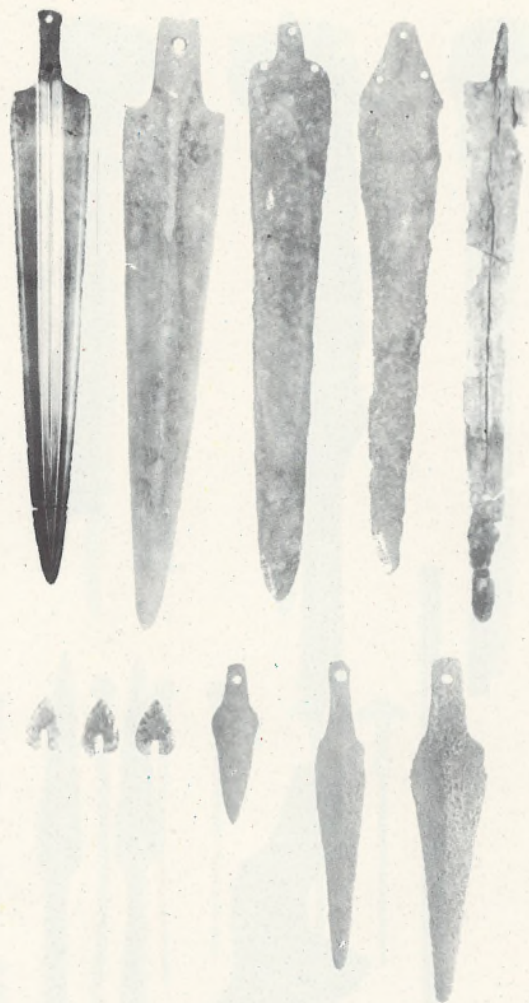

ტაბ. XLII. თრიალეთის კულტურა, მესხეთის ყორღანები.

XLIV

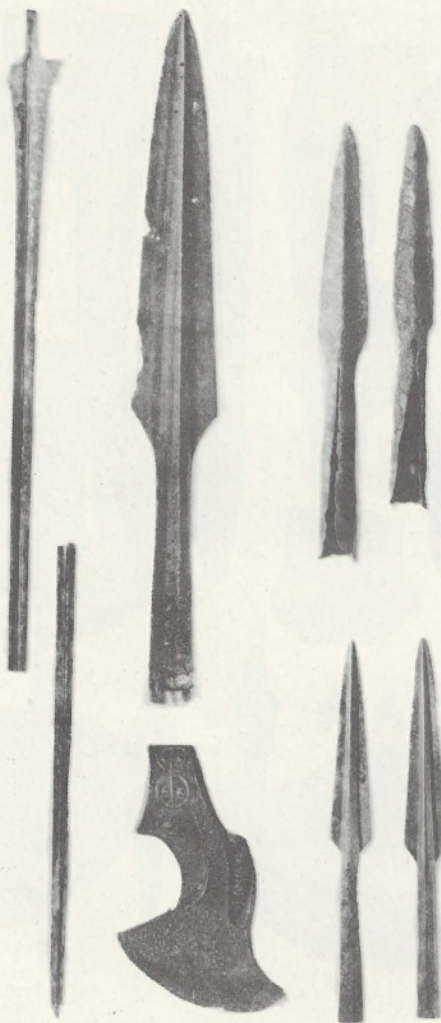

ტაბ. XLIV. თრიალეთის კულტურა, თიხის ჭურჭელი.

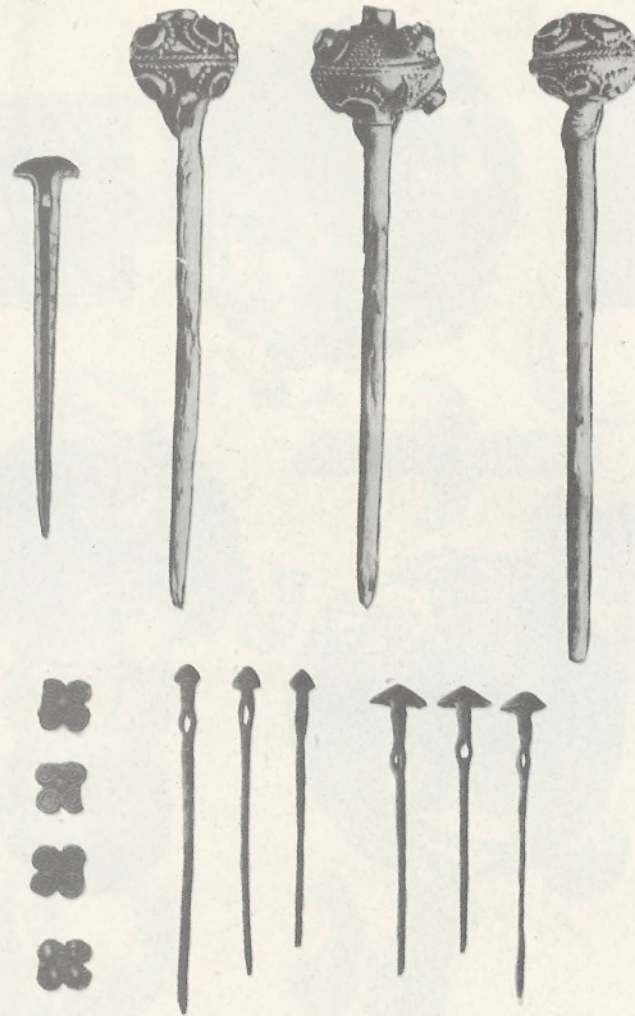

ტაბ. XLV. თრიალეთის კულტურა. სატევრის პირები და ობსიდიანის ისრის პირები.

XLVI

ტაბ. XLVI. თრიალეთის კულტურა. საძვრეული მახვილი, ცული და შუბისპირები.

ტაბ. XLVII. თრიალეთის კულტურა. ოჭროს და ბრინჯაოს საკინძები, ანტიმონის საკიდები.

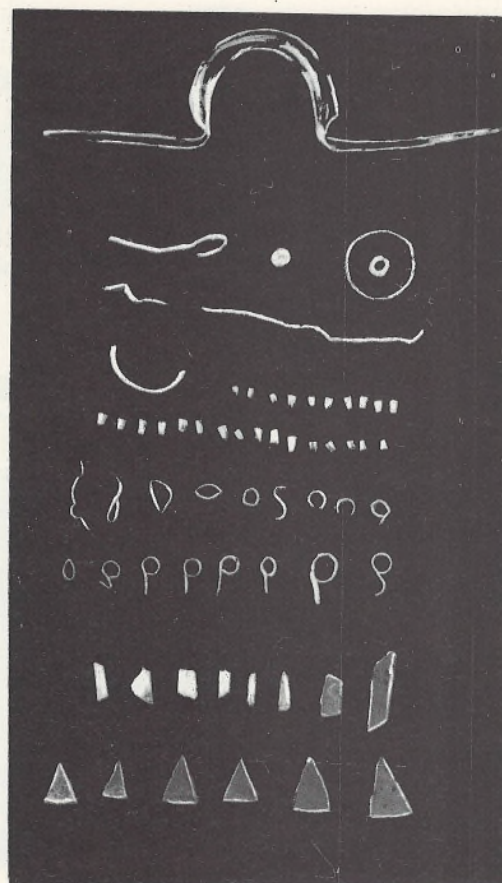

ტაბ. XLVIII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივები და ფირფიტები.

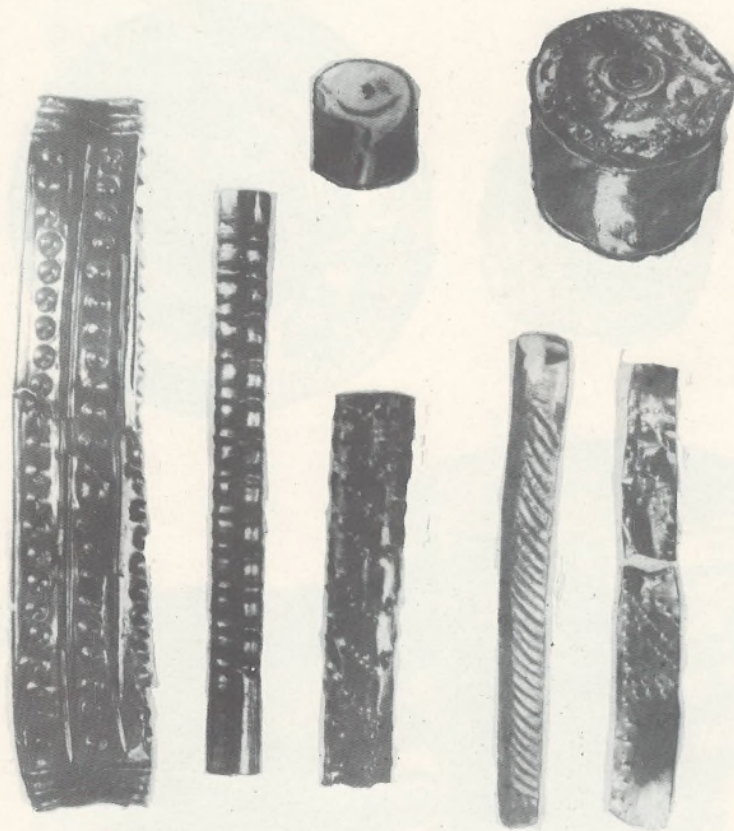
ტაბ. XLIX. თრიალეთის კულტურა. ოქროს მძივები და სასაფუთქლე რგოლები.

L

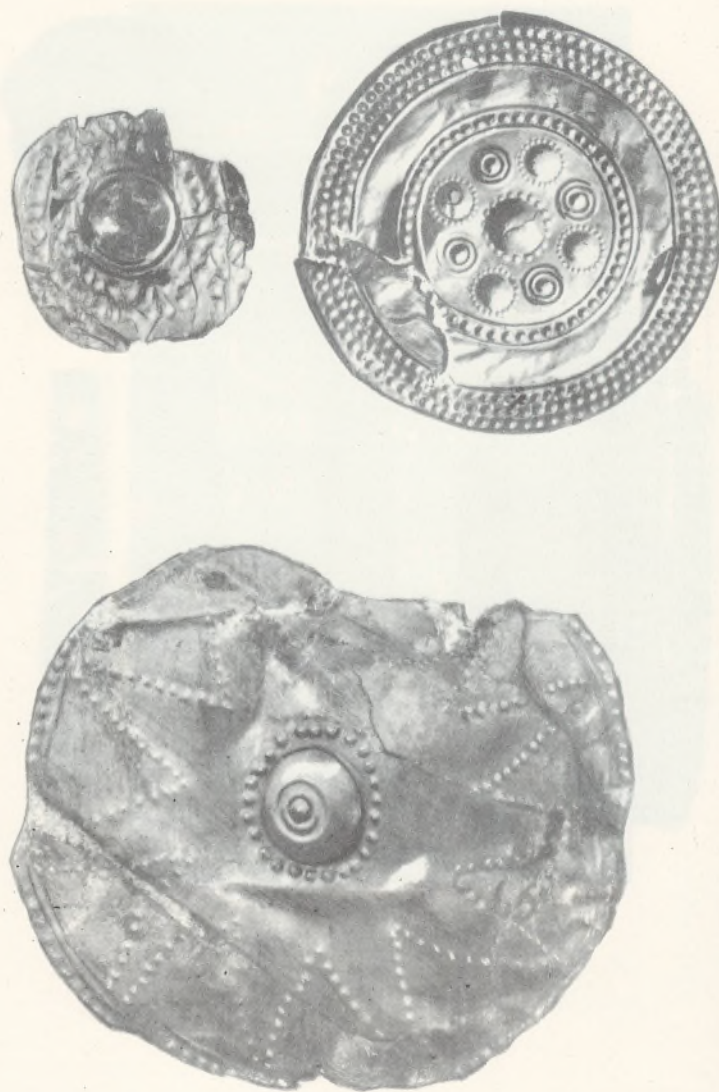

ტბ. L. თრიალეთის კულტურა. ხის ყუთის ბრინჯაოს სახელური, ოქროს ტიხრები, სერდო-
ლიცისა და მოთეთრო ქვების თვლები.

LI

ტაბ. LI. თრიალეთის კულტურა. ოქროს ბუნიკები და მილაკები.

ტაბ. LII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს და ვერცხლის დისკოები.

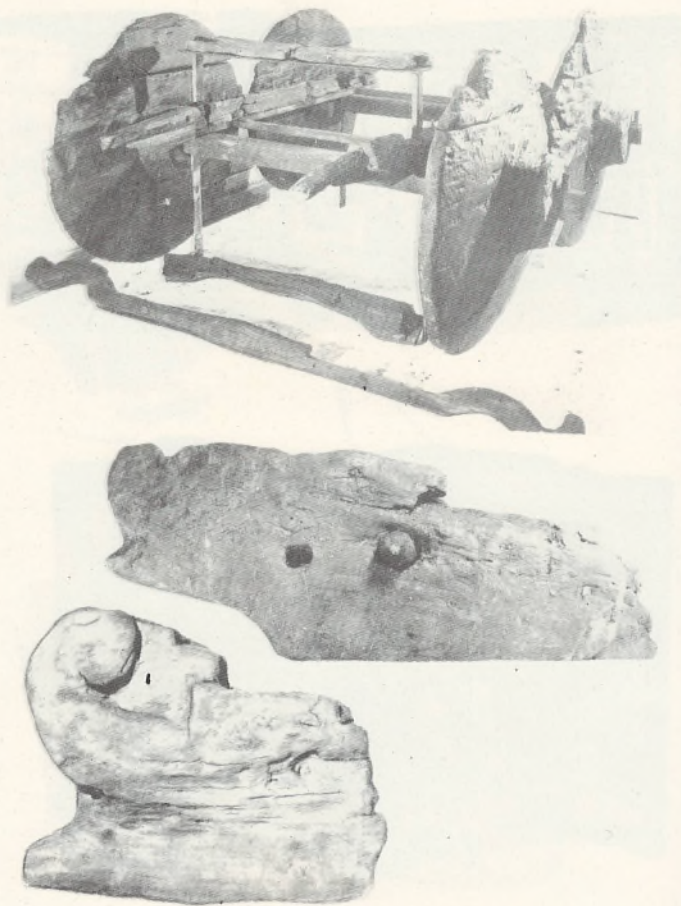
ტაბ. LIII. თრიალეთის კულტურა. ოქროს ქანდაკება. შტახდარტი და მედალიონი.

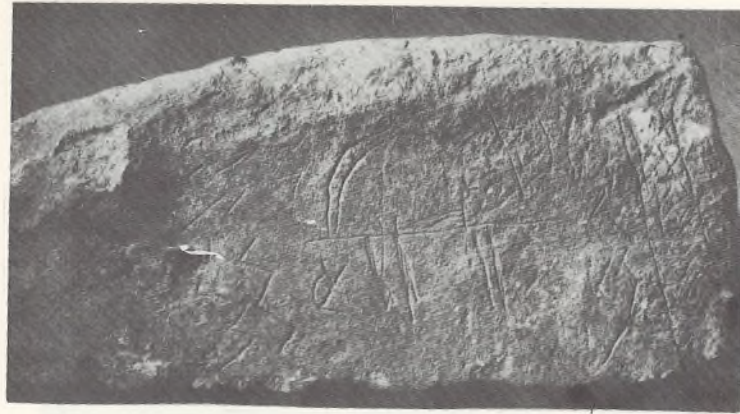
ტაბ. LIV. ორიილეთის კულტურა. ვერცხლის ჭურჭელი.

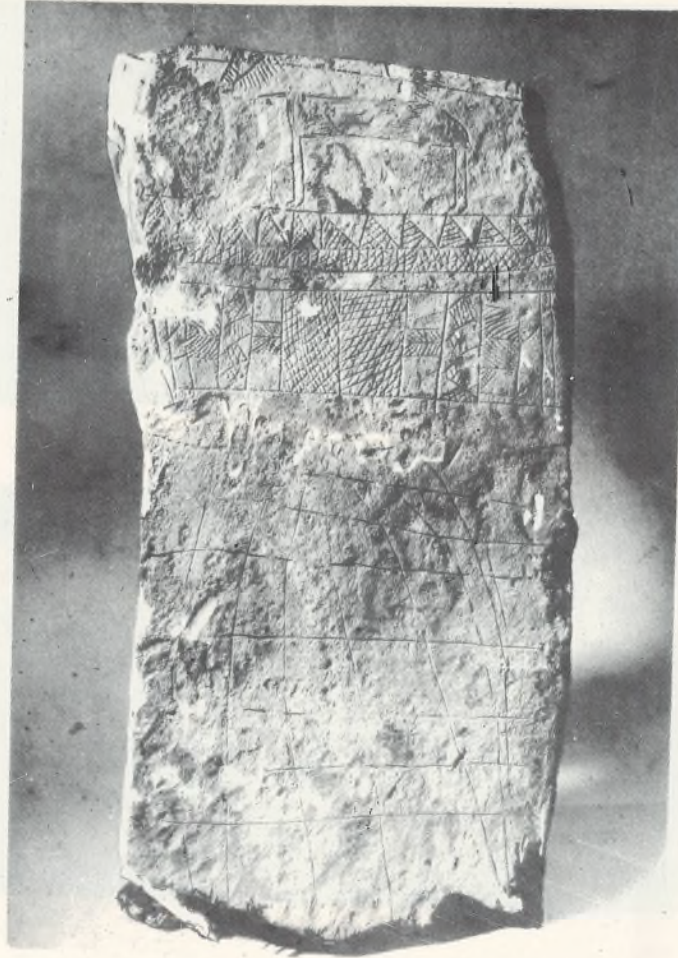
ტაბ. LV: თრიალეთის კულტურა. ოქროს შტანდარტზე და ვერცხლის სასმისზე მოცემული გამოსახულებები.

ტაბ. LVI თრიალეთის კულტურა, ხის ოთხთვალა ეტლი.

ტაბ. LVII თრიალეთის კულტურა. ნიშნისანი ქვები ზურტავეტის ერთ-ერთი ყორღანიდან.

ტაბ. LVIII. თრიალეთის კულტურა. ნიშნისა და ზურტაგეტის ერთ-ერთი ყორანიდან.

ტაბ. LIX. შუაბრინჯაოს ხანა. ბრინჯაოს ცულები და ბალთა ბრინჯაოს სამაროვნიდან.

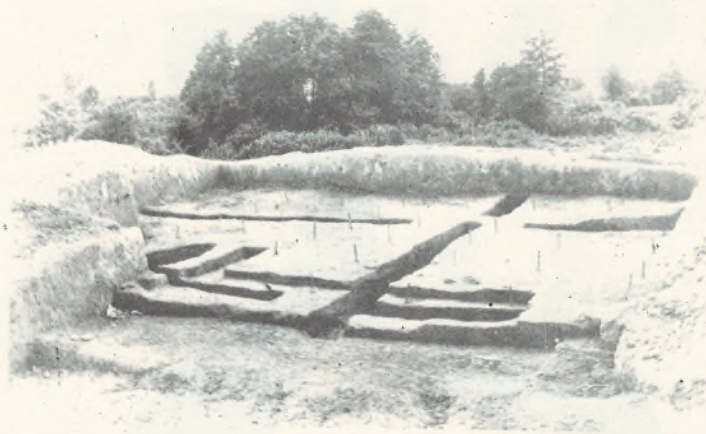

ტაბ. LX. შუაბრინჯაოს ხანა. რიტუალური ცულები დასაველეთ საქართველოდან.

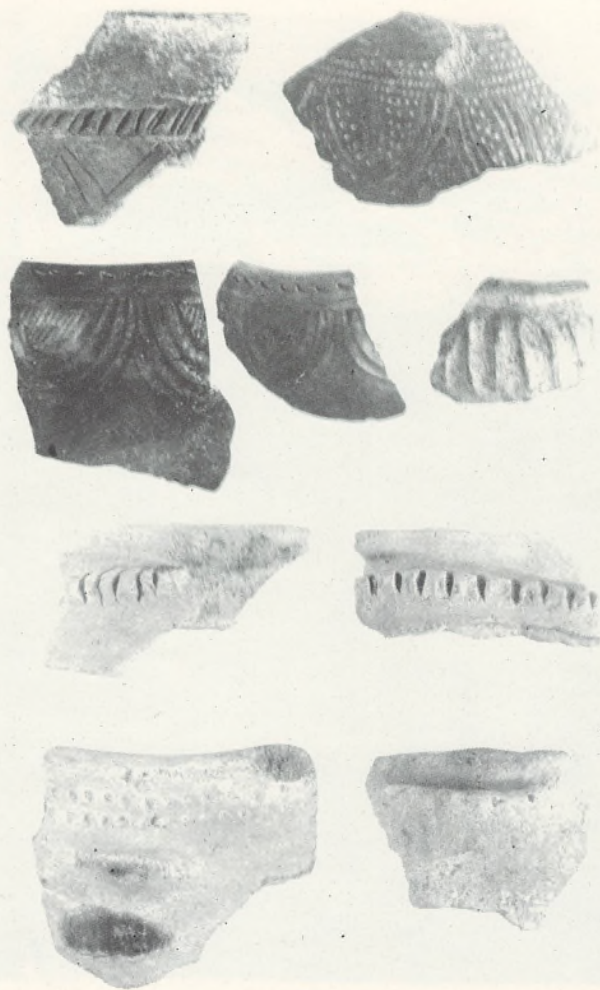

ტაბ. LXI. შუაბრინჯაოს ხანა. ცულები და თოხები ურეკის განძიდან.

LXII

ტაბ. LXII. შუაბოინჯაოს ხანა. ფიჩორის ნაშთსახლარი.

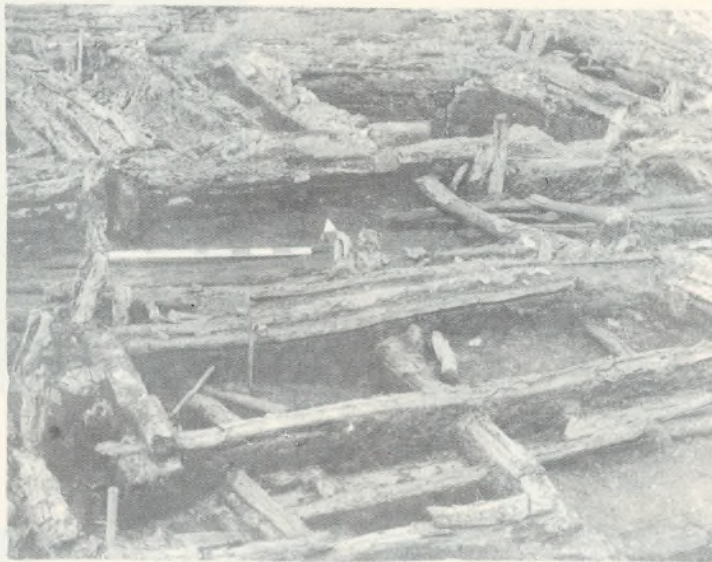

ტაბ. LXIII. შუაბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი კოლხეთის დაბლობის ნაშთაგანებიდან.

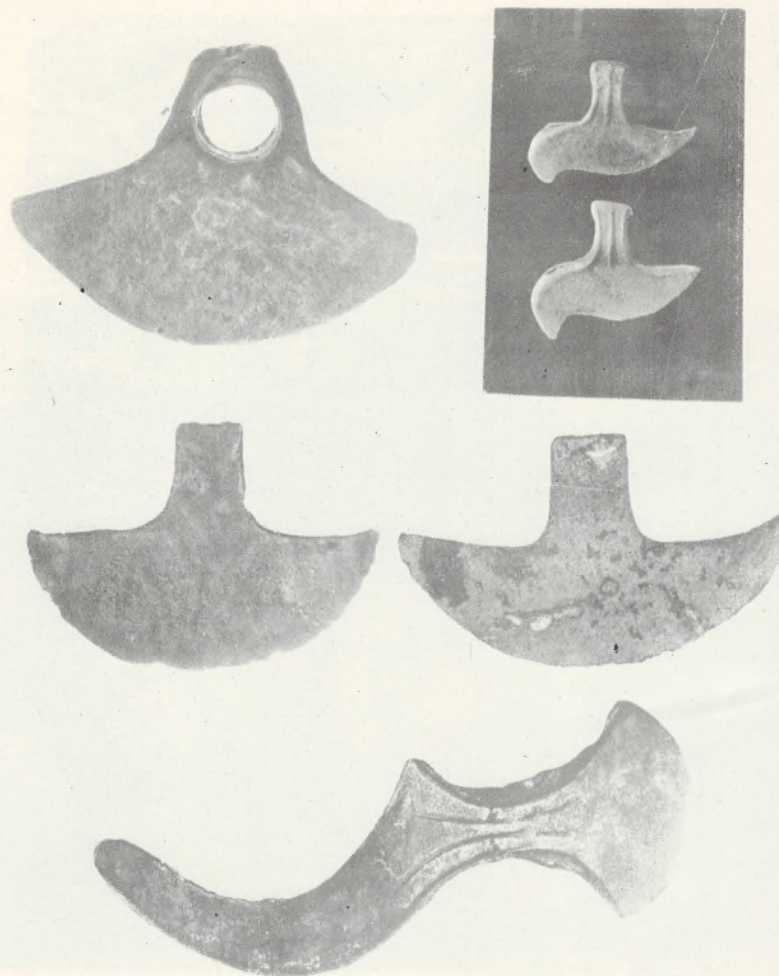
LXIV

ტაბ. LXIV. შუაბრინჯაოს ხანის დოლმენი აფხაზეთიდან.

ტაბ. LXV. კოლხური კულტურა. ანაკლია II. ზრინჯაოს თოხები.

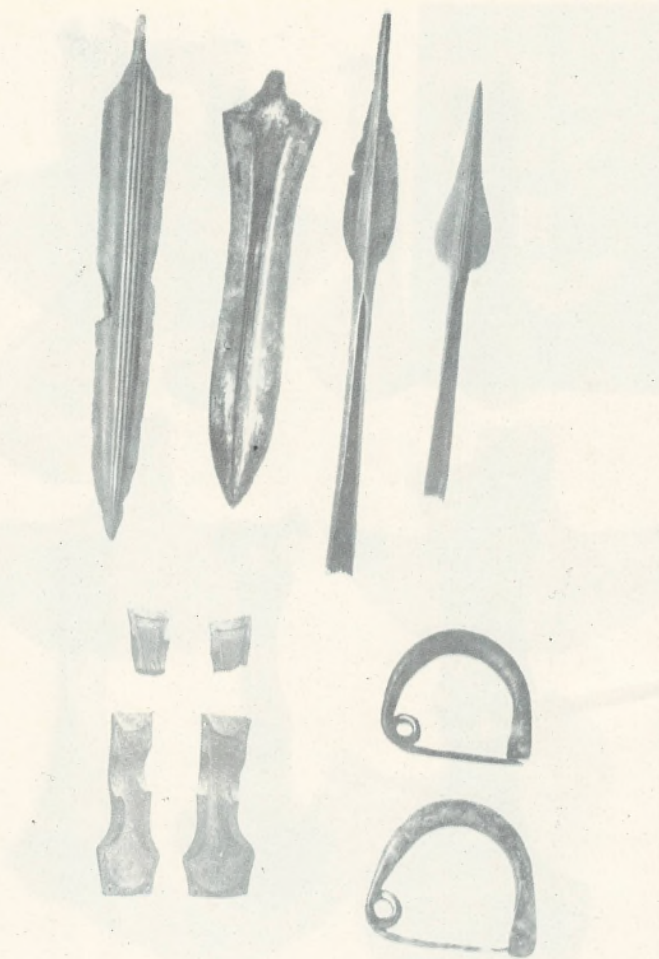

ტაბ. LXVI. კოლხური კულტურა. თოხი, წალდი, სეგმენტისებრი იარაღი და ცულ-ნამგალი.

ფიგ. LXVII. კოლხური კულტურა. კოლხური ცულები და ზრტყელი ცულო.

LXVIII

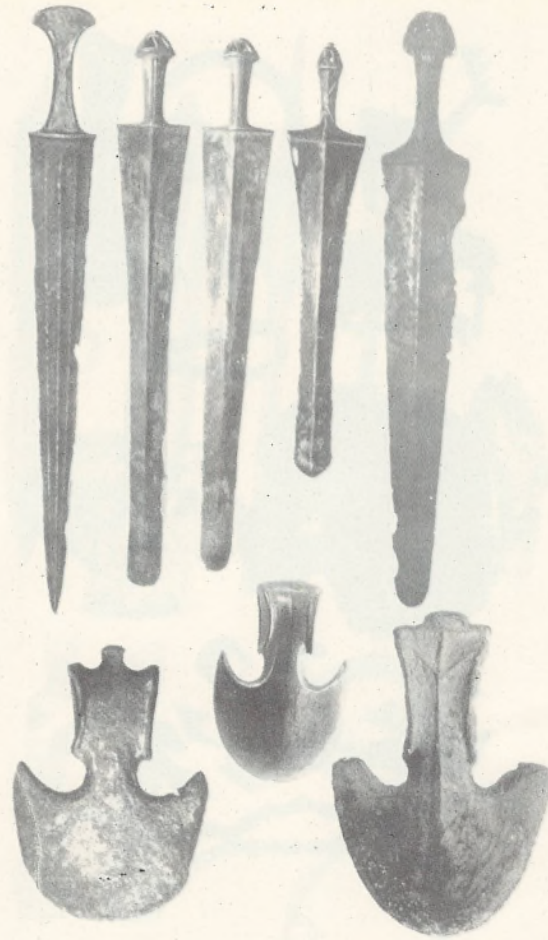

ტაბ. LXVIII. კოლხური კულტურა. სატევრის პირები, კოლხური ცულის ჩამოსასხმელი
ყალიბი და ფიბულები.

ტაბ. LXIX. ფასანაურის განძი.

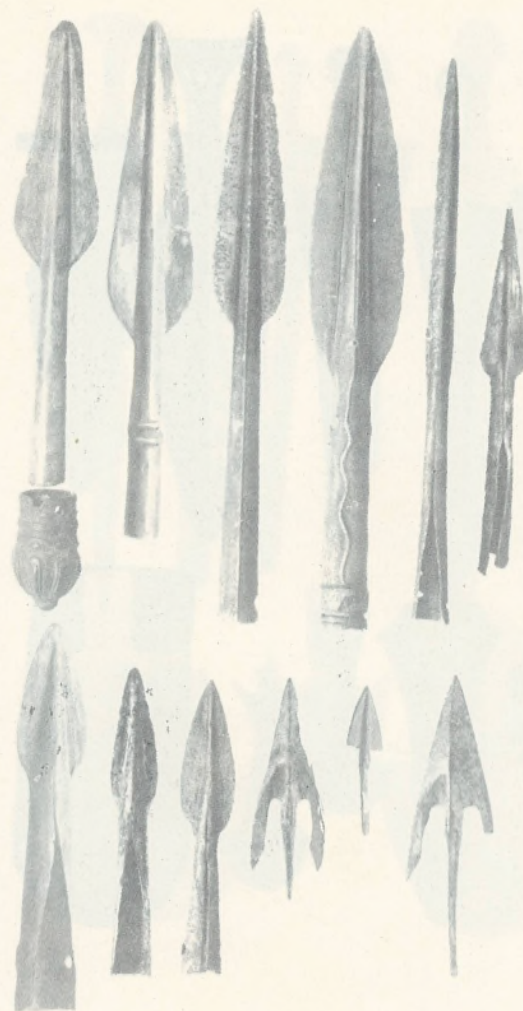
LXX

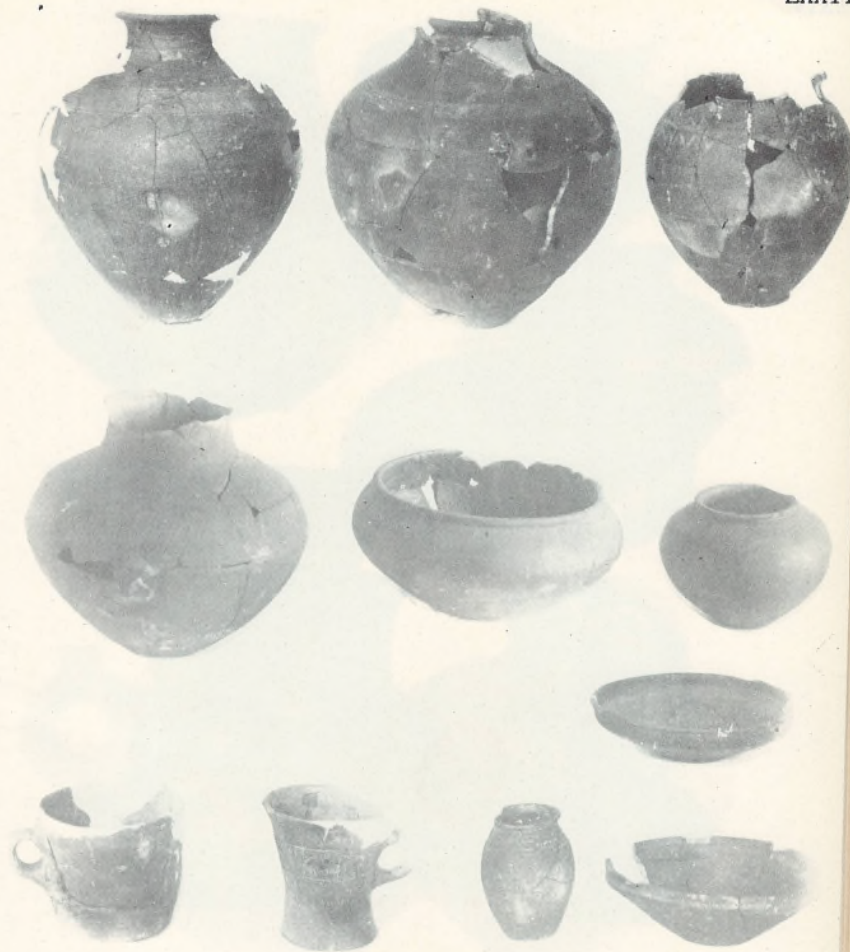
ტაბ. LXX. აღმოსავლეთ საქართველო, გვიანბრინჯაოს ხანა. შახვილები და ცენტრალურამიერ-კავკასიური ცულები.

ტბ. LXXI. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. სატევრის პირები და ბრტყელი •
ცულები.

ტაბ. LXXII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. შუბისპირები, ხელშუბის პირები, ისრისპირები.

ტაბ. LXXIII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის ქურჭელი.

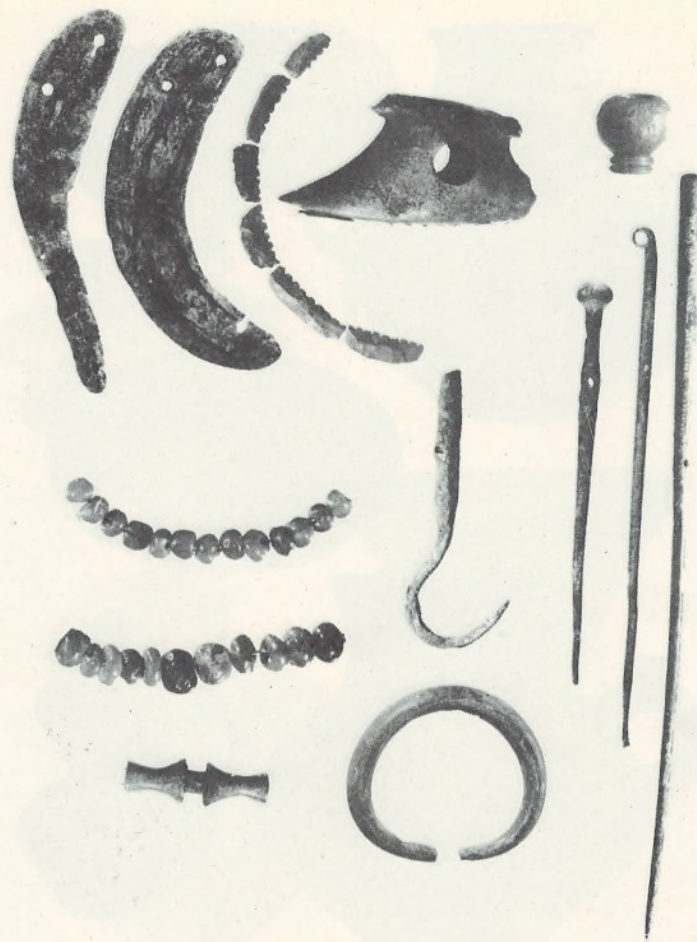

ტაბ. LXXIV. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. თიხის ჭურჭელი.

ტაბ. LXXV. აღმოსავლეთ საქართველო, გვიანბრინჯაოს ხანა, თიხის კერამიკა.

LXXVI

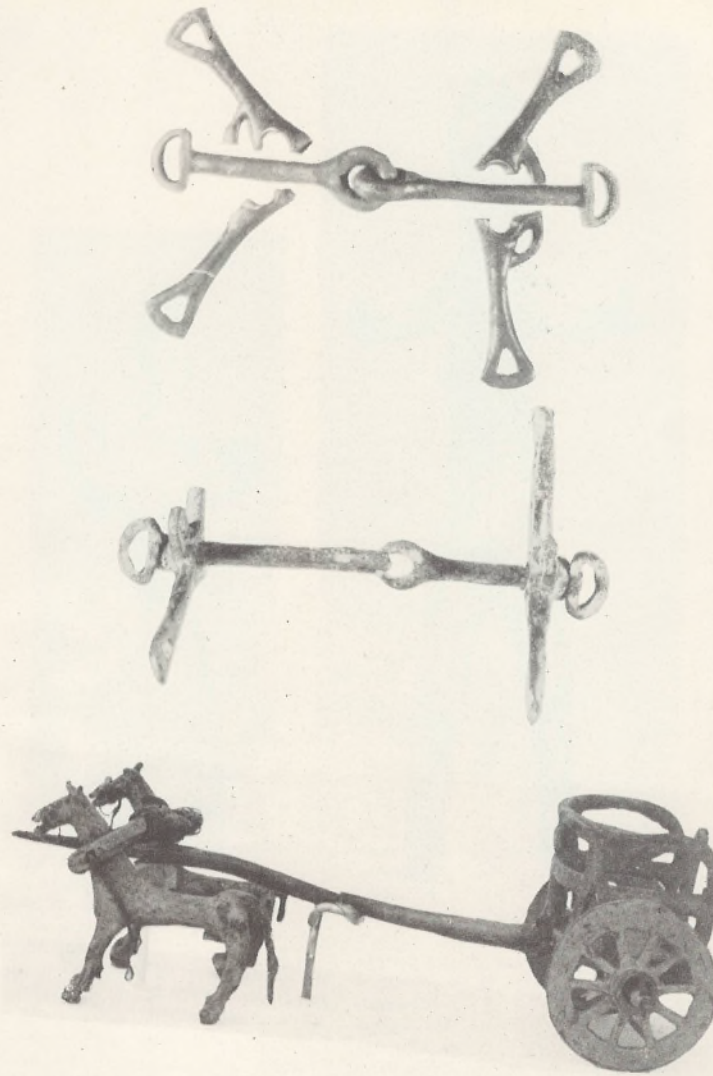
ტაბ. LXXVI. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. ბრინჯაოს და კაყის ნამგლები, ირმის რქის ძირი, ლახტის თავი, სერდოლიკის მძივები, კევი, საკინძები და სამაჯური.

ტაბ. LXXVII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. საკიდები, ქალის გამოსახულება თიხის ჭურჭლის სახელურზე. მინიატურული სატყევერის პირები და ცულები.

ტაბ. LXXVIII. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. ბერიკლდების ერთ-ერთი
 ყორღანის სამარხიდან აღმოჩენილი. ირმის ქანდაკება.

ტაბ. LXXIX. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. ბრინჯაოს ლავგები, კახეთში აღმოჩენილი ეტლი.

ტაბ. LXXX. აღმოსავლეთ საქართველო. გვიანბრინჯაოს ხანა. მამაკაცის ბრინჯაოს ქანდაკებები.

გეოგრაფიულ სახელთა სპირიტუალი

- აბასთუმანი 155
 აბაშა 21
 აბელია 107
 აგუბეკოვის წასოფლარი 60
 აღიგენი 218
 აღლერი 32, 55, 61, 62, 156, 160, 198
 ავეიდალის მთა 23, 32
 აზერბაიჯანი 17—19, 23, 32, 37, 46, 96, 137, 219, 236, 237
 დს. აზერბაიჯანი 13, 67, 71, 74, 82, 86, 182, 230
 სამხრ.-აღმ. აზერბაიჯანი 73
 აზია 5, 160, 161, 183
 აზიის გამოქვაბული 17, 18, 20, 23, 26
 აკაკიანთხევი 179
 ალავერდი 180
 ალაზნის აუზი 232
 ალაზნის ველი 14, 100, 179, 180, 239
 ალგეთის ხეობა 14, 249—251
 ალიკემეკეთეფისი 85, 183
 ამიერკავკასია 7, 11—13, 16—18, 20, 21, 23—25, 33, 36, 41, 44, 47, 60, 62, 64, 73, 80, 81, 85, 87, 92, 93, 102, 104, 110, 124, 125, 127, 131, 133—135, 137, 139, 142, 149, 152, 156, 164, 165, 172, 173, 183, 189—191, 196, 200, 213, 218, 236, 237, 250, 255
 აღმ. ამიერკავკასია 13, 19, 32, 46, 66, 73, 81, 83, 90, 91, 94—98, 101, 104, 121, 123, 133—137, 149, 153, 172, 184, 188, 189, 191, 192, 218, 229, 237, 255
 დს. ამიერკავკასია 13, 24, 27, 31, 35—37, 41, 48, 55, 56, 58, 59, 63, 65, 80, 98, 101, 109, 153, 156, 166, 189, 194, 196
 სამხრ. ამიერკავკასია 80
 სამხრ.-აღმ. ამიერკავკასია 133, 143
 ჩრდ. ამიერკავკასია 49
 ცენტრ. ამიერკავკასია 98, 190, 191, 230, 235—237, 242, 249
 ამირანის გორა (ახალქალაქის) 115
 ამირანის გორა (ახალქალაქის) 13, 116—118, 122, 123, 125, 128
 ამტკელი 29
 ანაკლია 92, 157—160, 194, 202, 206
 ანაკლია I 157, 158
 ანაკლია II 54, 158, 159, 200
 ანასეული 13
 ანასეული I 42—45, 49, 50
 ანასეული II, 50, 52, 55, 58
 ანატოლია 44
 აღმ. ანატოლია 82, 84, 110, 123, 125, 134, 135
 ჩრდ.-დს. ანატოლია 210
 ცენტრ. ანატოლია 158
 აპიანა 21, 29—32, 34, 35, 45
 არაგვი 230, 231
 არაგვის მთის ძირი 17
 არაგვის ხეობა 100, 183
 არაბატის ველი 13, 66, 73, 84, 110, 121, 123, 133, 135, 137, 181
 არაქსის ველი 73
 არგვეთი 118, 154, 156
 არეზი 60, 104
 აზრნი 23
 ართვინი 211
 ართინის მთა 46
 არტაანი 175, 251
 არტიკი 230, 237
 არუჩი 181
 არუხლო 71
 არუხლო I 71, 82, 92, 97
 არუხლოს გორა 67, 87
 ასპინძა 251
 ასურეთი 186
 აფრიკა 16, 160
 აფხაზეთი 10—12, 123, 162, 163, 198, 199
 აქსთაფაჩაის აუზი 67
 აქსთაფაჩაის შესართავი 73
 აწი 23, 31, 32, 36
 აჭარა 44

¹ შეადგინა ნ. ჯანთარიამ.

აჭარისწყლის აუზი 42
 ახალი ათონი 160
 ახალსოფელი 178
 ახალქალაქი (ჭართლის) 8
 ახალციხე 116, 123, 252
 ახალციხის ქვაბული 177
 ახმეტა 179
 ახტალა 237
 ახშტირი 21, 23, 24, 32
 ახაყალა 181
 ახჩია 116

 ბაიხურთი 247
 ბაკურციხე 148, 150, 232
 ბალყარეთი 33, 37
 ბარკევის გამოქვაბული 24
 ბარმაქსიზი-ეძანი 36
 ბაროჯი 46
 ბაქსანის ხეობა 33
 ბედენი 145, 146, 151—153, 190
 ბედენის პლატო 144
 ბეიუკ-დში 46
 ბელიაი 23
 ბელიაის ხეობა 32
 ბენეფურა 36
 ბერიკლდეები 14, 146, 147, 230
 ბეშათაშენი 117, 242, 243, 248—250
 ბეშუმბი 42, 44, 46
 ბზიდი 61, 217
 ბზიდის ეზი 21
 ბიჭვინთა 194, 214
 ბნელი კლდე 29
 ბოდორნა 100, 183
 ბოლნისი 107
 ბორნი ღელე 252
 ბორჯომი 252
 ბორჯომის ხეობა 10, 177, 243, 252, 253
 ბოლასქეი 236
 ბრდამორი 123
 ბრილი 192, 193, 212, 218, 220—225, 244
 ბურგნარი 46

ბაგრა 61, 194, 214
 გადრეკილი 232
 გადაჭრილი გორა 67, 144
 გაითნარა 224—225
 გალი 21, 58, 157
 გალი I 53, 54
 განთიადი 60, 194, 236, 248, 250
 განჯა-ყაზახის ვაკე 72
 გარაკეპეთღე 121
 გარგალარ-თეფესი 73, 81, 86
 გარდაზნის ველი 73, 258
 გარნისი 125
 გეგეპკორი 157

გეანდრა 60
 გვარჯილას კლდე 9, 31, 34, 36
 გობუსტანი 46
 გოდერძის უღელტეხილი 44, 46
 გომარეთის პლატო 23
 გომბორის მთა 232
 გომნა 243, 252, 253
 გორი 113
 გოსტიბე 248
 გრაკალი 177
 გროზნო 183
 გუანდრა 160
 გუზი 23, 33, 37
 გუდაბერტყა 110, 113, 123
 გუდაუთი 54, 202, 215
 გულგული 232
 გულრიფში 198
 გუმბათი 183
 გუმისთა 160
 გურიანთა 49, 50, 54

ღაბლაგომი 120, 154, 157, 159
 დავით გარეჯის ველი 23
 დავით გარეჯის უდაბნო 16
 დათვის გამოქვაბული 22
 დამწვარი გორები 100, 134, 183
 დამჯილი 32
 დანგრეული გორა 67
 დარკვეთი 36, 49, 60
 დაღესტანი 23, 46, 60, 134, 183
 დახოვსკაია 23
 დებედა 18
 დებედას აუზი 67
 დევის-ხვრელი 9—10, 29—31, 34
 დელისი 100
 დიარბაქირი 81
 დიდი ახალ სოფელი 110
 დიდუბე 105—107, 110, 111, 114
 დიგორი 193
 დილომი 14
 დილმის ველი 107
 დილმის ხეობა 231
 დიხაგუძუბა 92, 157—159, 194
 დმანისი 10, 14, 106, 236, 250
 დუნაისპირა მხარეები 196
 დუნაისპირეთი 136

მეროპა 5, 127, 160, 161
 აღმ. ევროპა 123, 124, 141, 153
 სამხრ.-აღმ. ევროპა 194
 ელდარის ველი 258
 ელენენდორფი 237
 ენგური 21, 46, 158
 ენგურის აუზი 53, 157, 198

ენგურისა და ცხენისწყლის ორმდინარეთი 45
 ენგურ-ცხენისწყლის შუამდინარეთი 213
 ენწერი 36, 42
 ერაყი 31, 33, 44
 ერგე 194
 ერევანი 194
 ეშერი 161, 216
 ქვემო ეშერი 215
 ეჩმიაძინი 113, 181
 ეძანი 36, 44

ვანი 218
 ვანის ტბა 84, 85
 ვართაშენი 218
 ვარძია 116, 251
 ვარძიის ხეობა 251
 ვორნაკი 5, 8, 235, 237
 გორონცოვის გამოქვაბული 21, 23, 156
 ვოსკევაზი 181

ზაგა 46
 ზანგას ხეობა 32
 ზარზა 31
 ზარი-კლდე 46
 ზეკარი 125, 149
 ზემო ავჭალა 9
 ზემო ალვანი 180
 ზემო თმოგვი 116
 ზემო სიმონეთი 219
 ზემორტუხა 242
 ზურა-ახო 46
 ზურგა 206
 ზურტაყეტი 36, 168, 174, 175, 187
 ზურტაყეტის ველი 167
 ზღუდრის გვერლა 110

თამარაშენი 22
 თამარიანი 100
 თამარისი 105
 თამარისის სამარხი 105
 თამიში 202
 თარო კლდე 29
 თბილისი 6—8, 14, 100, 137, 178, 183, 230, 242, 243
 თეთრამიწა 51, 60, 61
 თეთრამიწის გორაკი 21
 თეთრი შღვიმე 60, 61
 თეთრიწყარო 105, 106, 145, 149, 150
 თელავი 232
 თელოვანი 217—218
 თერჯოლა 154
 თელუთი 73, 81, 85
 თილქი-თეფე 85

თლი 15, 212, 218—220, 225
 თოგან-კლდე 29
 თორე-თეფე 71, 73
 თრელი 231, 105, 251
 თრელი გორები 107, 240
 თრიალეთი 11, 23, 44, 74, 104, 115, 117, 137—140, 144, 151, 152, 165, 168—170, 173, 176—185, 187—189, 193, 218, 242, 243, 247, 249, 251
 თურქეთი 210
 სამხრ.-აღმ. თურქეთი 81

იპოლიტია 237
 იალბუჯი 123
 იაშთხვა 17, 36
 იაშთუხი 17, 21
 ივრის აუზი 232
 ივრის ზეგანი 23
 ივრისპირები 179, 188
 ივრის ქალები 258
 ილსკია I 23
 ილსკია II 23
 ილტო 120, 179
 იმერეთი 24, 29, 31—33, 36, 156, 159, 214
 იმერეთის ბარი 211
 ზემო იმერეთი 22, 23, 218, 219
 იმერეთის ზეგანი 211
 იმირის გორა 67, 69, 70, 72, 82, 85, 89, 96
 იორ-ალაზნის აუზი 14, 18, 36, 109, 120, 180, 230—232, 235, 247, 254, 256
 იორ-ალაზნის ორმდინარეთი 178—179, 230—232, 234, 235, 238
 იორ-ალაზნის შუამდინარეთი 27
 ირანი 33, 85, 134, 135, 173
 ირანის ზეგანი 25
 ირანის პლატო 110
 ისპანი 157—159

კავკასია 5—7, 9—11, 13, 16—18, 21, 24—28, 33—39, 41, 47, 48, 58, 64, 65, 94, 98, 101—103, 122, 123, 134, 148, 151—153, 161, 191, 196, 200, 232, 243
 აღმ. კავკასია 232, 255
 დას. კავკასია 21, 56
 ზღვისპირა ზოლი 62
 მთიანეთი 221
 სამხრ. კავკასია 8
 ჩრდ. კავკასია 7, 8, 10, 23, 24, 28, 32, 33, 37, 46, 60, 110, 123, 124, 136, 139, 141, 143, 163, 183, 212, 213, 215, 234, 242
 ჩრდ.-აღმ. კავკასია 23, 33, 37, 46, 60, 101, 145
 ჩრდ.-დას. კავკასია 55, 156, 160, 162, 164

- ცენტრ. კავკასია 23, 120, 128, 134, 160, 213, 218—220
 კავკასიონი 32, 193, 213
 მცირე კავკასიონი 32
 სამხრ. კავკასიონი 220
 ცენტრ. კავკასიონი 193, 212
 კამენოვოსტსკაია 32, 55
 კასპი 240
 კასპის ზღვის დასავლეთ სანაპირო ზოლი 23
 კაცხი 18
 კახეთი 14, 100, 148, 177, 180, 218, 231, 232, 234, 238, 247, 251
 კელასური 21
 კვირაცხოველი 252
 კვირიკე 42
 კიკეთი 105—107 110, 111, 114, 235
 კინტრიში 43—45
 კინტრიშის აუზი 42
 კიროვკანი 181, 183, 185, 237
 კისტრიკი 13, 54, 55, 57, 58, 202, 216
 კობალი 248, 249
 კოდა 105, 107
 კოდორის ზემო წელი 215
 კოდორის ხეობა 32
 კოლხეთი 46, 48, 52, 56, 57, 60, 62, 63, 119, 156, 158, 159, 161, 192—194, 197—199, 204, 205, 209—211, 213, 216—218, 221—226, 244, 245
 კოლხეთის ბარი 14, 210—212, 219, 221, 223, 225, 227
 კოლხეთის დაბლობი 10, 12, 14, 120, 157, 164, 194, 201, 202, 206, 207, 209—211, 217
 ზღვისპირა კოლხეთი 45, 162
 კოლხეთის მთა 210, 214, 220, 223, 225, 227
 კოლხეთის შთისწინეთი 14, 212, 221
 სამხრეთ კოლხეთი 42—44, 46, 49, 51, 61, 209, 210, 228
 სამხრ.-დას. კოლხეთი 41, 42, 64, 221, 223
 სანაპირო ზოლი 17, 18
 შიდა კოლხეთი 202
 ჩრდ. კოლხ. 50, 213
 ჩრდ.-აღმ. კოლხეთი 216, 218
 ჩრდ.-დას. კოლხეთი 14, 54, 160, 161, 194, 202, 214, 215, 217, 224
 ცენტრ. კოლხეთი 21, 53
 კორინთო 178
 კორუქუ-თელე 82
 კოჩესკარი 19
 კოხტა გორა 138
 კუდარო 12, 18, 22, 23, 36
 კულ-ხომი 114
 კურჩიი 157
 კუსრეთი 22
- ლაბა 23
 ლავოდუხი 100
 ლაილაში 219
 ლანჩხუთი 223
 ლაშხალთა 18, 46
 ლეხევისი 46
 ლენინკანი 123, 124, 183
 ლენჯერი 46
 ლეჩქოფი 214
 ლეჩხუმი 46, 91, 211—214, 219
 ლიახვი 22
 ლიახვის აუზი 219, 220
 ლიახვის ხეობა 12, 234
 ლილო 178
 ლიხნი 194, 214
 ლორეს ველი 181
 ლორიბერდი 181 230
 ლჰაშენი 230, 237
- მადნისჭალა 248—250
 მაიკოპი 7, 32, 33, 153
 მაშათი 49, 50, 52
 მარნეული 123
 მარნეულის ველი 8, 67, 73, 97, 145, 251
 მარტყოფი 14, 137—143, 145, 147, 149, 150, 152
 მასკატ-კოში 123
 მაშავერა 106
 მაშავერას ხეობა 23, 251
 მაჩხაანი 237
 მაჭარი 60, 160
 მახვილური 49, 58, 61—62
 მახლობელი აღმოსავლეთი 24, 25, 33, 44, 85, 92, 93, 95
 მახუნცეთი 194
 მაღანი 238, 239
 მელეკედური 194
 მელი-დელე 238
 მელი-დელე I 238
 მელი-დელე II 238
 მელოური 45
 მენჯი 21, 52
 მესოპოტამია 137, 185
 ჩრდ. მესოპ. 44, 85
 მესხეთი 10, 14, 109, 115, 116, 118, 155, 173—178, 180—182, 184, 188, 217, 247, 249, 251—254
 მეტეხი 114, 177
 მეხჩი 211, 236
 მეჭვრისხევი 123
 მეჭულა 22
 მზეთამზე 254
 მილის ველი 13, 73, 83, 96, 110
 მილის სტეპი 66, 84, 86, 173

მიტარბი 218, 253
 მიშარჩი 121
 მონაშენისათვის გამოყვებული 23
 მორგო 22
 მოწამეთა 120, 155
 მოხლარბლური 121
 მტკვარი 27, 66, 104, 112, 132, 146, 147
 არტანის მტკვარი 175
 მტკვრისა და არგვის ორმდინარეთი 60
 მტკვრის შუა წელი 67, 73
 მტკვრის ხეობა 235
 მულანის ველი 13, 73, 173, 183
 მულანის სტეპი 66, 84, 86
 მუხანათ-თაფა 250
 მუხურჩა 223
 მღვიმევი 29, 30, 34
 მცირე აზია 17, 21, 173, 236
 მცხეთა 6—8, 12, 14, 173, 234, 237

 ნაგუთნი 46
 ნაგუთნი I 46
 ნაგუთნი II 46
 ნადარბაზევი 145
 ნავალიშენის გამოყვებული 21, 23, 32
 ნაკრა 214
 ნალჩიკა 60
 ნამგულური 158, 194—195, 202, 206
 ნიოხვამე 10, 195, 202, 206
 ნარტყევი 14, 173, 178, 180
 ნაური 183
 ნაურალევი 46
 ნაჩერქეზევი 119
 ნეკარგორა 110
 ნახიჭევანი 73, 81, 83, 84, 86, 96, 125, 173
 ნიალის ველი 116
 ნიალის პლატო 177
 ნიგვზიანი 223
 ნოვოსელოვანია 7
 ნორბაიზეთი 124
 ნორსუნ-თეფე 82
 ნოსირი 195, 202, 206, 223
 ნოსირის ბორცვი 194
 ნული 193, 242
 ნურნული 32
 ნუხი 218

 ობედი 84
 ჩრდ. ობედი 85
 ოღიში 13, 52—55, 57, 58
 ოზნი 115, 117
 ოკაში 115
 ოლიგის ტყე 232
 ოქორა 215
 ორღუ 210

ორთვალს გამოყვებული 21
 ორთვილა-კლდე 22
 ოსეთი 120
 ჩრდ. ოსეთი 5, 120, 128, 134, 150, 193
 ოფრეთი 236, 250
 ოქუში 29, 60
 ოყურეში 213
 ოჩამჩირე 21, 62, 157—159, 164, 202
 ოცხე 155

 პალესტინა 110, 135
 პალური 45, 46
 პანტიანი 248
 პეკენარი 22
 პერევი 215, 219
 პერელომისკოე 183
 პიჩიჩი 36
 პიჩორი 157, 159, 194, 196, 197, 202, 206
 პულური 125

 შინვალი 14, 100

 რაზდის ხეობა 19, 23
 რაჭა 91, 211—214, 218, 219
 ზემო რაჭა 211
 ქვემო რაჭა 211, 212
 რგანი 9, 31
 რეღვინის ბანაკი 5
 რეკა 10
 რევი 252
 რიონი 158, 192, 211
 რიონის აუზი 212, 219
 რიონის ზემო წელი 14, 199, 212, 242
 რიონის შუა წელი 38, 154
 რიონის ხეობა 211, 212
 რიონ-ენგურის ორმდინარეთი 197
 რიონ-ყვირის აუზი 12, 21, 27—29, 31, 33, 35—37, 45, 51, 52, 60, 153, 155, 156, 191, 192, 211
 რიონ-ყვირის ორმდინარეთი 156
 რიონ-ცხენისწყლის აუზი 211
 რიონ-ცხენისწყლის შუამდინარეთი 213
 როლიონოვა 36, 46
 რუსეთი 5—7, 136, 143
 რუსთავი 173

 ხაბითახა 247
 ხაგვარჩილე 21, 29—31, 36, 42, 51, 52, 60, 63, 120, 154, 155
 ხადაზლო 107
 ხაღულა 179, 183
 ხაღლია 157
 ხათაფლია 51

- სათეილისწილი 232
საქაგია 9, 10, 21, 24, 29—31
საკარო 18
სამგლე-კლდე 22
სამგორი 139, 141, 142, 145
სამგორის ველი 137, 138
სამგლე-კლდე 29, 52, 60, 63, 153
სამგლე-კლდე 29, 30, 60, 153
სამთავრო 5, 6, 10, 12, 230, 235, 240, 242, 243, 248, 250, 251
სამთავროს ველი 14
სამტრედია 120, 157
სამურზაყანო 53
სამშვილდე 107
სარბები 18
სარეკი 36
სარეკის ეზი 31
სასირეთი 10, 230
სატანადარი 17, 19
საქართველო 5, 6, 8—13, 18, 21, 24, 29, 36, 41, 42, 44, 92, 103, 105, 110, 125, 126, 137, 173, 174, 188, 189, 232, 235, 237, 257
ალმ. საქართველო 27, 32, 41, 46, 62, 67, 100—102, 105, 109, 120, 123, 125, 131, 132, 135, 137, 144, 152, 153, 165, 180, 183, 191, 197, 200, 211, 218, 228—235, 244—246, 248, 254—256, 258
დას. საქართველო 10, 27—29, 32, 33, 35, 36, 41, 42, 45, 46, 49, 62, 63, 92, 99—102, 109, 136, 153, 155, 157, 189, 191, 194, 195, 197, 199, 200, 217, 218, 228, 242—246
სამხრ. საქართველო 11, 23, 44, 115, 247, 251
საჩხერე 8, 119, 120, 123—129, 134, 149, 242
სეფანის ტბა 230
სელო 36, 46
სენაკი 10, 21
სეანეთი 46, 213, 214, 219
ზემო სეანეთი 214
სეანთა სეანე 29
სიონი 14, 100, 248—250
სირია 110, 135
სომხეთი 5, 8, 17—19, 21, 32, 37, 44, 46, 73, 74, 124, 135, 183, 234—237, 250
სომხეთის ზეგანი 17
სამხრ.-ალმ. სომხეთი 218
ჩრდ.-დას. სომხეთი 230
სოსარეკო 33
სოჭი 21, 23, 32, 36, 61, 62, 160, 198, 217
სოხუმი 17, 21, 32, 61, 160, 198, 215
სოხუმის მთა 215
სტირფარსი 219
- ტაბაწყური 247
ტივლარი 23
ტამიში 217
ტაუხნაი 18
ტაშირი 181, 235
ტყბული 21
შლიანოვკა 100, 230
ურავი 212
ურატუ 255
ურბნისი 13, 110, 112, 126, 128
ულე 218
ურეკი 193, 194, 223, 224
ურთა 21, 52
ურმიისპირეთი 110, 135
ურმიის ტბა 135
ურუკი 185
უშაფათი 52
ზარავანი (კლდოვანი ეზი) 36
ფარავანი 2 44, 46
„ფარავანების“ სამართავანი 249
ფარცხისი 249
ფიჩიჭინი 46
ფრინველი 178
ფრინველის გორა 180
ფრონე 22, 156
ფურცელაწყალი 179
ჭარიჭი 123, 125
ქარელი 14, 110, 146, 178
ქართლი 13, 14
ქართლის მთისწინეთი 22
ქვემო ქართლი 13, 14, 21, 23, 67, 71, 73, 74, 82, 86, 93, 94, 96, 99, 105, 107, 109, 115, 145, 181, 188, 218, 235, 236, 247—251, 254, 256
შიდა ქართლი 12—15, 22, 36, 46, 109—120, 122—124, 126, 128, 132—134, 136, 173, 177, 178, 180, 193, 211, 212, 215, 218, 219, 230, 231, 234—236, 238, 240—256
ქერმანშა 135
ქვისათალი 193, 242
ქვაცხელა 122, 123
ქვაცხელები 13, 110—116, 119, 125—129, 131, 132
ქვაჭარი 31, 35, 36
ქვედი 36
ქვემო არანისი 100
ქვემო ქელი 233

მეცხო შილოვა 55, 57, 58
 მეცხო ჰალადიდი 206
 მეცხო 10, 194
 ქიულ-თეფე I 73, 81, 84, 121, 125
 ქობულეთი 42, 157
 ქორეთი 119, 129
 ქსანი 22
 ქუთაისი 21, 29, 51, 120, 155
 ქულბაქები 110, 114, 123

ლაით-შაზი 126
 ლარი 211, 219
 ლეზი 192, 212
 ღრმახევისთავი 105, 107, 183, 248, 249
 ღუმურიში 53, 54, 58

შაბადო 33, 37
 ყაზბეგი 5
 ყათნალისხევი 14, 240, 241
 ყანოზის მთა 155
 ყარაბაღის ველი 13, 73, 83, 96
 ყარაბაღის სტეპი 66, 84, 86, 173
 ყარსი 211, 236
 ყვირილა 18
 ყვირილას აუზი 10, 17, 18, 22, 29, 36, 46, 49, 50, 119, 128
 ყვირილას ზემო წელის აუზი 12, 130, 211
 ყვირილას შუა წელის აუზი 30
 ყვირილას შუა წელის ხეობა 38
 ყვირილას ხეობა 52, 119, 154, 211
 ყოზანი 5—7, 220, 234, 242
 ყოზანის ხეობა 128
 ყორანთა გორა 107
 ყუბანისპირეთი 7, 17, 18, 20, 23, 28, 32, 33, 37, 55, 156, 214
 ყულანურხვა 215, 216, 224, 225

შავიზღვისპირეთი 10, 12, 13, 17, 18, 20, 23, 26, 37, 38, 143, 194, 196, 198, 221

შენგავითი 121
 შეინდიანი 180
 შილდა 236—239, 243
 შირაქის ველი 23
 შიხი 19
 შოშუთეფე 73, 76, 82, 84, 86, 96, 97, 89
 შულავერი 81, 84, 90, 95—87, 99, 126, 145, 149, 236
 შულავერის გორა 67—69, 81, 82, 85, 89, 97
 შულავერის ღელე 69
 შულავერის წყალი 99

ჩაიონუ 81
 ჩაქვისწყლის აუზი 42
 ჩახათი 21, 29, 31, 36
 ჩეჩენ-ინგუშეთი 134

ჩოლოკი 42
 ჩოლოკის აუზი 42, 43
 ჩოხი 37, 60
 ჩუნჩხა 115
 ჩხერიმელას ხეობა 30
 ჩხორთოლი 53, 54, 58

ცაგერი 219
 ცარცის გორა 119, 125
 ცივი მღვიმე 31, 35, 36, 42, 45, 48
 ცირკუმპონტური პროვინცია 194, 196
 ცინიაგორა 113
 ცუცხვათი 21—23, 26, 60
 ცხენისწყალი 211
 ცხენისწყლის ხეობა 212—214
 ცხინვალი 22, 23, 114, 123, 178, 213
 ცხინვალის ნაქარგორა 12, 219, 236, 240, 241

ძალინა 46, 126, 127
 ძეგრი 51, 154
 ძეგლი 115, 177
 ძეგლი ანაგა 180
 ძეგლი აღმოსავლეთი 173
 ძეგლი სენაკი 21
 ძორაგები 181, 235
 ძუძუანა 29, 30, 60, 153

წალენჯიხა 223
 წალკა 36, 115, 174, 175, 251
 წალკის პლატო 11, 137, 144, 165, 167, 173, 183, 247, 249
 წალკერი 253, 254
 წალვლი 18, 178
 წებელდა 30, 45
 წეროვანი 242
 წითელი სოფლის გორა 67
 წითელი გორები 100
 წინა აზია 5, 8, 16, 17, 24, 34, 41, 44, 48, 49, 62, 64, 74, 82, 85, 87, 91, 92, 96—96, 104, 124, 125, 137, 148, 152, 165, 166, 173, 184, 185, 190, 229, 235, 236, 255

წინანდალი 242
 წიფელი 46
 წნობი 148, 152
 წონა 12, 23, 36
 წოფი 21, 107
 წყალტუბო 45
 წყალწითელას ხეობა 9, 21

შალა 248—250
 ჭიათურა 29, 31

ქოროხი 194, 199

ქოროხის აუზი 42, 49, 205, 217

ხათუნარხი 73

ხანლარი 237

ხარიგაული 30

ხაშური 178

ხეთა 186—188

ხერგულის კლდე 29

ხერთვისი 100

ხეწე (ზედა) 219

ხიზაბაგრა 251

ხიზანანთ გორა 13, 110—113, 115, 123, 125, 132

ხირსა 238

ხიხაძირი 42

ხმელთაშუაზღვისპირეთი 21, 30, 92, 110, 135, 161

აღმ. ხმელთაშუაზღვისპირეთი 17, 21

ხოცლე 146, 240, 241, 256

ხოცლეგორა 14, 218, 240, 245, 247, 255

ხორში 52, 53, 58

ხოსტა 21, 23, 32

ხოშტორაკი 235

ხრამი 62

ხრამის აუზი 27, 67

ხრამის ხეობა 23

ხრამის დიდი გორა 67, 71, 81, 82, 85, 92

ხუპინიპაჩე (ცივი მღვიმე) 32

ხუცუბანი 42, 45

ჯავახეთი 109, 115, 188, 247, 251, 252

ჯავახეთის ზეგანი 144

ჯავახეთის პლატო 17, 18, 23, 36, 44, 46, 174, 175, 251

ჯივახური 42

ჯამპალი 35—36

ჯატკრანი 32

ჯერმუხი 36, 46

ჯეჯორი 18

ჯიგარაშენი 115

ჯიჯოეთი 22, 46

ჯორჯიაშვილი 249

ჯრაოვიტი 121

ჯრაბერ-დონტანი 19, 23

ჯრუჭულა 22, 23

ჯრუჭულას ხეობა 52

მაღალი 84, 85

არქეოლოგიური კულტურები

ამიერკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა 97, 101
ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა 119, 156
ადრენეოლითური კულტურა 41
ადრესამიწათმოქმედო კულტურა 73, 74, 81, 82, 85, 86, 93, 95—98, 101, 104,
172
ადრეული ყორღანების კულტურა 136—138, 142, 143, 190
აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ბრინჯაოს ხანის კულტურა 83, 88, 179
აღმოსავლურ-ქართული კულტურა 230

ბარადოსტის კულტურა 34
ბედენური კულტურა 14, 143, 147, 150, 151
ბრინჯაოს ხანის კულტურა 102, 103

გვიანბრინჯაოს ხანის დასავლურ-ქართული კულტურა 244
გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურა 229, 237, 247
გვიანნეოლითური ხანის კულტურა 56, 57, 65
გვიანპალეოლითური ხანის კულტურა 34

დასავლეთ ამიერკავკასიის გვიანპალეოლითური ხანის კულტურა 32
დასავლურ-ქართული კულტურა 101, 247
დოლმენური კულტურა 14

ზარზის კულტურა 34
ზედაპალეოლითური ხანის ე. წ. იმერული კულტურა 27—30

მრიალეთის „დიდი ყორღანების ბრწყინვალე კულტურა“ 11, 14, 102, 153,
165—168, 171—174, 176, 178—184, 186—191, 218, 228, 229, 235,
247, 251

იმერეთის კულტურა 33

იორ-ალაზნის აუზის კულტურა 231—233, 235, 236, 241—243, 246, 247, 251, 252

ძავკასიის ბრინჯაოს ხანის კულტურა 7

კავკასიის გვიანბრინჯაოს ხანის კულტურა 243

კავკასიის მეზოლითური ხანის კულტურა 37

კავკასიის პალეოლითური ხანის კულტურა 29

კარმირ-ბერდის კულტურა 173, 189, 190

კავკასიის კულტურა 39, 203

„კირბეთ-კერაკის“ კულტურა 135

კრეტა-მიკენის კულტურა 183

კოლხური კულტურა 12, 15, 194, 199—228, 245, 246, 253, 254

მაიკოპის კულტურა 134, 150, 156

მეზოლითური ხანის კულტურა 41

„მთის კულტურა“ 46

მიწათმოქმედი ტომების კულტურა 104

მტკვარ-არაქსის კულტურა 11—14, 102, 104—112, 114—116, 118—138, 134, 146, 149, 152—157, 159, 165, 171, 172, 174, 179, 188, 191, 192

მუსტიერული ხანის კულტურა 22, 27, 32

ნეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის კულტურა 153

ნეოლითური ხანის კულტურა 41, 42, 47

ოლდუვაის კულტურა 16, 17

პალეოლითური ხანის კულტურა 29

რიონ-ყვირილის აუზის გამოქვაბულების კულტურა 155

სამთავროს კულტურა 251

სევენ-უზერლიკის კულტურა 182, 190

სიონის კულტურა 101

შობანური კულტურა 15, 212, 217—221, 223, 246

ყორღანების კულტურა 136, 149, 165, 166

ყუბანისპირეთის კულტურა 215, 217

ზიდაქართლური კულტურა 231, 254

შულავერის კულტურა 100

შულავერ-შომუთეფეს კულტურა 66, 75—81, 83, 84, 86—88, 93, 99—101

შუმერული კულტურა 190

ცენტრალური ამიერკავკასიის კულტურები 243

ცენტრალურ-კავკასიური კულტურა 15, 218, 246

წინაზღის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა 84

ჰალაფის კულტურა 87

გამოცემულა თსუ არქეოლოგიის კათედრის
თანაშრომელთა ნაშრომები:

О. М. Дж а п а р и д з е. На заре этнокультурной истории
Кавказа, Тбилиси, 1989

О. Д. Л о р д к и п а н и д з е, Наследие древней Грузии,
Тбилиси, 1989

არქეოლოგიის კათედრა გამოსაცემად ამზადებს გამოკვლევას

მარტყოფის არქეოლოგიური მუშაობის შედეგები

შინაარსი

შესავალი	5
პარტი I	
ქვის ხანა	
თ ა ე ი 1. ძველი ქვის ხანა	16
§ 1. ქვედა პალეოლითი	16
§ 2. ზედა პალეოლითი	17
§ 3. მეზოლითი	27
თ ა ე ი 11. ახალი ქვის ხანა	34
§ 1. ადრენეოლითი	40
§ 2. გვიანეოლითი	41
თ ა ე ი 111. აღმოსავლეთ აზიურკავკასიის ადრესამიწათმოქმედო კულტურა	66
პარტი II	
ბრინჯაოს ხანა	
თ ა ე ი 1. ადრებრინჯაოს ხანა	102
§ 1. მტკვარ-არაქსის კულტურა	102
§ 2. ადრეული ყორღანების კულტურა	104
§ 3. ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ საქართველოში	136
თ ა ე ი 11. შუაბრინჯაოს ხანა	153
§ 1. თრიალეთის კულტურა	165
§ 2. დასავლეთ საქართველო შუაბრინჯაოს ხანაში	165
თ ა ე ი 111. გვიანბრინჯაოს ხანა	191
§ 1. დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში	200
§ 2. აღმოსავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში	200
Археология Грузии, резюме	228
Die Georgische Archäologie Zusammenfassung	259
ლიტერატურა	314
ტაბულების აღწერილობა	338
Описание рисунков	342
Описание таблиц	345
Beschreibung der Abbildungen	346
Beschreibung der Tafeln	349
ტაბულები	350
გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი	353
არქეოლოგიური კულტურები	433
	441